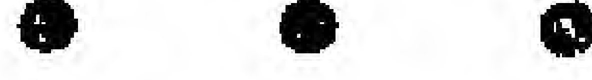
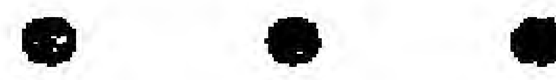
विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् —३३२
V. V. Research Institute Publication —332

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला–२४
Vishveshvaranand Indological Series—24

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशिआरपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रणगृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥
Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

ṚGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Veṅkaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sāyaṇa-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA

PART VI

(Mandala-s IX and X, 1-45)

HOSHIARPUR
Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1964

वि भाभा. ग्रन्थमाला—२४

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शौपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चाऽयं

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

षष्ठो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२१ वि.

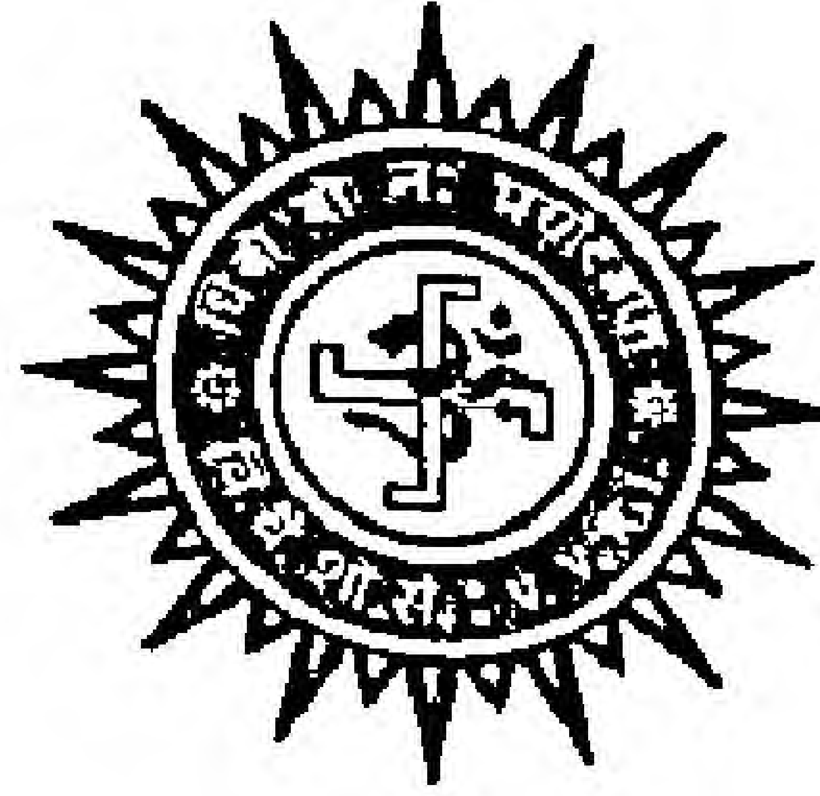
प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रम (प. ग्रा.), होशिआरपुरम् (पं., भारतम्)।

FIRST EDITION, 1964

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P O), Hoshiarpur (Pb India)

Prepared and Published under the Patronage of the Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

षष्ठो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवमं मण्डलम्

वेङ्कट० नवमं मण्डलं सर्वं पावमानं सौम्यम्। त एव ऋषयः अपश्यन्। अहीनैकाहसत्राणां पावमानेषु सर्वाण्येव सूक्तानि पृथग् विनियुक्तानि। तत्तदहोऽनुगुणैः प्रकृतिभिः प्रत्ययैः देवताभिः छन्दोभिः विन्यासैश्च युक्तानि। तदिदं सर्वं शाट्यायनके अवगन्तव्यम् इति।

[१]

[1]मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषि। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[1]।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्ठया। मदिष्ठया। पवस्व। सोम। धारया। इन्द्राय। पातवे। सुतः ॥ १ ॥[2]

वेङ्कट० मधुच्छन्दा ऋषि। स्वादुतमया[3] अत्यन्तमादयित्र्या क्षर[4] सोम! त्वम् धारया इन्द्राय[5] पातुम् अभिषुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहतम्। द्रुणा सधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽहा। विश्वऽचर्षणिः। अभि। योनिम्। अयःऽहतम्। द्रुणा। सधऽस्थम्। आ। असदत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० रक्षसां हन्ता सर्वस्य [6]द्रष्टा अभि आ सीदति[6] अभिषवस्थानं हिरण्येन हतम्। 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हि ब्राह्मणम्। द्रोणकलशेन सह स्व स्थानम् आसीदति[7]। यद्वा अधिषवणफलकाभ्यां सह इति ॥ २ ॥

वरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः। पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वरिवःऽधातमः। भव। मंहिष्ठः। वृत्रहन्ऽतमः। पर्षि। राधः। मघोनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्यन्त धनस्य 'दाता भव[8] दातृतमः वृत्रहन्तम[9]। प्रयच्छ धनम् आढ्यानाम् स्वभूतम्[9] अस्मभ्यं चेति ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा। अभि वाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥

अभि। अर्ष। महानाम्। देवानाम्। वीतिम्। अन्धसा। अभि। वाजम्। उत। श्रवः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. एष निगमः या. (११,३) द्र. ३. °तमा वि° अ°. ४. अक्षर वि° अ°. ५. इन्द्रवि° अ°. ६-६. °द्रष्टाभीद् अति वि° अ°. ७. °द वि°. ८. °भ वि° अ°. ९. प्रभु° वि° अ°.

वेङ्कट० अभि गच्छ रसात्मकेन अन्नेन सह महताम् देवानाम्[1] यज्ञम्। अभिगच्छन् च यज्ञम् अन्नं च अभि गमयेति ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । इन्दो इति । त्वे इति । न । आऽशसः ॥

वेङ्कट० त्वाम् प्रति वयं चराम । तत् एव अन्वहम् अस्माकं कार्यम्। इन्दो! त्वयि अस्माकम् आशासनानि ॥ ५ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः[2] ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते क्षरन्तम् सोमम् सूर्यस्य दुहिता पुनाति[3]। अत्र वाजसनेयकम्— 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता। श्रद्धा ह्येन पुनाति' (तु. माश १२,७,३,११) इति। वालमयेन दृढेन वस्त्रेण। 'वालैर्हि सोमं पुनन्ति' (तु माश १२,७,३,११) इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तमीमण्वीः समर्य आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अण्वीः[4] । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश । स्वसारः[5] । पार्ये । दिवि ॥७॥

वेङ्कट० तम् एनम् अङ्गुलयः समनुष्ये यज्ञे आ[6] गृह्णन्ति दश स्त्रियः स्वयं सरन्त्यः[7] 'सौत्ये अह्नि' ॥ ७ ॥

तमीं हिन्वन्त्यग्रुवो धमन्ति बाकुरं दृतिम् । त्रिधातु वारणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् । त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तम् एनं प्रेरयन्ति अङ्गुलयः, धमन्ति[8] बाकुरम् दृतिम् भास्करम्। भासमानं दृतिसदृशम् अंशुम् अभिषुण्वन्तीत्यर्थः। तत् इदम् मधु त्रिधातु भवति शत्रूणां वारकम्। द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत् इति त्रिधातवः ॥ ८ ॥

अभीऽ३ममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति एनम् शिशुम् गावः अहन्तव्याः सोमम् इन्द्रस्य पातुम् ॥ ९ ॥

---

1. देवतानाम् वि[1] अ[1]. 2-2 नास्ति मूको. 3 नास्ति मूको. 4. तु निघ २,५ 5. °स्तः वि[1]. 6-6 स्तुत्ये नदि वि[1] अ[1], स्तुत्ये दिवि वि[1]. 7 नास्ति वि[1].

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्नते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥१०॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रः मदेषु विश्वान् शत्रून् हन्ति । शूरः[1] शृणातेः[2] । धनानि च प्रयच्छति[3] ॥ १० ॥

[4]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः[4] ॥

[२]

[4]मेधातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

पवस्व देववीरति पवित्रं सोम रंह्या । इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥ १ ॥

पवस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंह्या । इन्द्रम् । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ॥१॥

वेङ्कट० मेधातिथिः । षष्ठेऽहनि बहिष्पवमानम् । अति क्षर[5] देवकामः पवित्रम् सोम![6] वेगेन । अथ इन्द्रम् इन्दो![7] वृषा आ विश ॥ १ ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्दो इति । द्युम्नवत्ऽतमः । आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गमय महत् पानीयान्धः वृषा इन्दो! यशस्वितमः, आ सीद च स्थानम् धर्ता ॥ २ ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वसिष्ट । सुऽक्रतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुग्धे प्रियम् मधु अभिषुतस्य विधातुः सोमस्य धारा । सोऽयं सोमः वसतीवरीः आच्छादयति सुक्रतुः ॥ ३ ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आपः । अर्षन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥४॥

वेङ्कट० महान्तम् त्वां[8] महत्यः आपः अनु गच्छन्ति स्यन्दमानाः, यदा त्वं यज्ञे गोविकारैः आच्छादयिष्यसे ॥ ४ ॥

समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्ऽसु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रे । अस्मऽयुः ॥ ५ ॥

---

१. शूर मूको. २. शृणो° वि[1] अ[1]. ३. °न्ति वि[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. रक्ष वि[1] अ[1]. ६. °मम् मूको. ७. इन्द्रो मूको. ८. त्वा वि[1].

वेङ्कट० समुद्रः[1] समुद्द्रवत्यस्माद् रस इति (तु. या २,१०)। स. आसु मृज्यते[2] दिव्या: धर्ता दिवः। सोम पवित्रे च अभिदिप्यते अस्मत्कामः[3] ॥ ५ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[4] ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वृषा हरितवर्णः महान् सखा इव दर्शनीयः, यः सम्[5] रोचते सूर्येण दिवि सह इति ॥ ६ ॥

गिरस्त इन्दु ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरः । ते । इन्दो इति । ओजसा । मर्मृज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुतयः त इन्दो! बलेन शोध्यन्ते कर्मेच्छोः[6] स्वभूताः, याभिः त्वम् मदाय क्षरन् अलङ्क्रियसे ॥ ७ ॥

तं त्वा मदाय घृष्वय उ लोककृत्नुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोकऽकृत्नुम् । ईमहे । तव । प्रऽशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [7]तम् त्वा[7] मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय[8] उत्तमस्य लोकस्य[9] कर्तारम् याचामहे। तव प्रशंसाः महत्यः ॥ ८ ॥

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् इन्दो! त्वम् इन्द्रकाम. मध्वः[10] पवस्व धारया पर्जन्यः वृष्टिमान् इव ॥ ९ ॥

गोषा इन्दो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्दो इति । नृऽसाः । असि । अश्वऽसाः । वाजऽसाः । उत । आत्मा । यज्ञस्य । पूर्व्यः ।

वेङ्कट० गवादीनां दाता भवसि त्वम् इन्दो! यज्ञस्य आत्मभूत प्रत्नः ॥ १० ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

---

१. नास्ति मूको. २. ममृज्यते वि[1]; ममज्यते वि[2]. ३. तस्मात्कमः त्रि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. स अ[1]. ६. °च्छो वि[1]; °मेच्छिः वि[2]. ७-७. नास्ति वि[2] अ[1], त त्वा वि[1]. ८. धर्ष° मूको. ९. नास्ति मूको. १०. मध वि[2] अ[1].

[३]

[1]आजिगर्तिः शुनःशेपः, कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[1]।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽइव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० शुनश्शेपः। दशमे अहनि बहिष्पवमानम्। एषः देवः अमर्त्यः पक्षी इव गच्छति यज्ञेषु द्रोणकलशान् लक्ष्यीकृत्य[2] आसनाय ॥ १ ॥

एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति । पवमानो अदाभ्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विपा[3] । कृतः । अति । ह्वरांसि । धावति । पवमानः । अदाभ्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः देवः अङ्गुल्या कृतः अति धावति शत्रून् पवमानः अहिंसितः ॥ २ ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः देवः स्तोतृभिः पवमानः यज्ञकामैः अश्व इव सङ्ग्रामार्थम् मृज्यते[4] ॥ ३ ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्वभिः । पवमानः सिषासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या । शूरः । यन्ऽइव । सत्वऽभिः । पवमानः । सिसासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः विश्वानि धनानि[5] शूरः गच्छन् इव बलैः पवमानः सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

[6]एषः । देवः । रथर्यति[6] । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः देवः रथं कामयते पवमानः, प्रयच्छति च अभिमतम्, प्रकटयति च अभियमाणः शब्दम् ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः विप्रैः अभिष्टुतः[7] वसतीवरीः देवः वि गाहते दधत् रत्नानि यजमानाय ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. लक्षी[1] अ[1]. ३. अङ्गुलिनाम (द्र. निघ २,५). ४. ऋ[2] मूको. ५. धानि वि[1] अ[1]. ६-६. निगमो निर्वचनं च या. (६,२९) द्र. ७. अभिनिवृतः वि[1] अ[1].

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरः । रजांसि । धारया । पवमानः । कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एषः यज्ञात् दिवम् प्रति 'वि धावति'[1] तिरस्कुर्वन् लोकान् धारया पवमानः शब्दं कुर्वन् ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरत् तिरो रजांस्यस्पृतः । पवमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतः । पवमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'एषः दिवम्'[2] प्रति वि सरति तिरस्कुर्वन् रजांसि अहिंसितः[3] पवमानः सुयज्ञः[4] ॥ ८ ॥

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्षति ॥ ९ ॥

एषः । प्रत्नेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्षति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एषः पुराणेन जन्मना देवः देवार्थम् अभिषुतो[5] हरितवर्णः[6] पवित्रे गच्छति ॥ ९ ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । इषः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः[1] एषः बहुकर्मा जायमानः जनयन् अन्नानि धारया पवते अभिषुतः ॥ १० ॥

[1]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

[४]

[2]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सन॑ । च । सोम॑ । जेषि॑ । च । पव॑मान । महि॑ । श्रवः॑ । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः । भज च सोम!, जय च पवमान! महत् अन्नम् । अथ अस्मान्[7] श्रेयसः[8] कृधि[9] ॥ १ ॥

सना ज्योतिः सना स्व१र्विश्वा च सोम सौभगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥२॥

सन॑ । ज्योतिः॑ । सन॑ । स्वः॑ । विश्वा॑ । च । सोम॑ । सौभ॑गा । अथ॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कृ॒धि ॥२॥

वेङ्कट० प्रयच्छ ज्योतिः, प्रयच्छ च[1] स्वर्गम्, विश्वानि च सोम! सौभाग्यानि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. ३. अहिन अ[1]. ४. °ता वि[1] अ[1]. ५. °र्णो वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. अस्माकम् वि[1]. ८. श्रेयसे मूको. ९. नास्ति मूको.

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥

सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अप । सोम । मृधः । जहि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सन बलम्, अपि च प्रज्ञानम् । अप[1] जहि च सोम[1] शत्रून् ॥ ३ ॥

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥

पवितारः । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातवे । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे अभिषोतारः[1] अभिषुणुत[2] सोमम् इन्द्राय पातवे ॥ ४ ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥

त्वम् । सूर्ये । नः । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् सूर्ये अस्मान् प्रापय तव प्रज्ञया तव[3] रक्षणैः च ॥ ५ ॥

[3]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[4] ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । ऊतिऽभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव ऊतिभिः च चिरम् पश्येम[5] सूर्यम् ॥ ६ ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विबर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥

अभि । अर्ष । सुऽआयुध । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि गमय शोभनायुध[1] सोम । द्वयोः स्थानयोः परिवृढं[6] दिव्यं पार्थिवं च रयिम् ॥ ७ ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समत्सु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥

अभि । अर्ष । अनपऽच्युतः । रयिम् । समत्ऽसु । ससहिः । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ अनपच्युत[7] शत्रुभिः रयिम् सङ्ग्रामेषु अभिभविता[8] ॥ ८ ॥

त्वां यज्ञैरवीवृधन् पवमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥

त्वाम् । यज्ञैः । अवीवृधन् । पवमान । विऽधर्मणि । अथ । नः । वस्यसः । कृधि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञैः अवर्धयन् पवमान । विधारणार्थम् आत्मनः ॥ ९ ॥

---

१ °नः मूको. २ °णुः मूको. ३. नास्ति वि° अ°. ३-४ नास्ति मूको. ५. भरतम् वि° अ°. ६. °वृद्धं वि°. ७ अनपच्युः मूको. ८. °तारः वि° अ°.

र॒यिं न॑श्चि॒त्रम॒श्विन॒मिन्दो॑ वि॒श्वायु॒मा भ॑र । अथा॑ नो॒ वस्य॑सस्कृधि ॥ १० ॥

र॒यिम् । न॒ । चि॒त्रम् । अ॒श्विन॑म् । इ॒न्दो॒ इति॑ । वि॒श्वऽआ॑युम् । आ । भ॒र॒ । अथ॑ । न॒ । वस्य॑स । कृ॒धि॒ ॥ १० ॥

वेङ्कट० रयिम् न चित्रम् अश्ववन्तम्[1] इन्दो! सर्वगामिनम् आ हर इति ॥ १० ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[2] ॥

[५]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । आप्रीसूक्तम् (=आद्याया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्यास्तनूनपात्, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्या बर्हि, पञ्चम्या देवीर्द्वार, षष्ठ्या उषासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्यास्तिस्रो देव्य सरस्वतीळाभारत्य., नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय)। गायत्री छन्द, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ[3] ।

समि॑द्धो वि॒श्वत॒स्पति॑ः पव॑मानो॒ वि रा॑जति । प्री॒णन् वृषा॒ कनि॑क्रदत् ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्ध । वि॒श्वत॑ । पति॑ । पव॑मान । वि । रा॒ज॒ति॒ । प्री॒णन् । वृषा॑ । कनि॑क्रदत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० काश्यप असित देवलो वा । सदीप्त[4] सर्वत स्वामी पवमान सोम वि राजति प्रीणयन्[5] वर्षिता शब्द कुर्वन् । आप्रीवत्सोमस्य स्तुति[6] ॥ १ ॥

तनू॒नपा॒त् पव॑मान॒ः शृङ्गे॒ शिशा॑नो अर्षति । अ॒न्तरि॑क्षेण॒ रार॑जत् ॥ २ ॥

तनू॒ऽनपा॑त् । पव॑मान । शृङ्गे॒ इति॑ । शिशा॑न । अ॒र्ष॒ति॒ । अ॒न्तरि॑क्षेण । रार॑जत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपां पौत्र सोमो भवति । अद्भ्याऽश्वो[7] जायन्ते, तत सोमो जायते[7] । स शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् गच्छति अन्तरिक्षेण गच्छन् द्रोणकलश प्रति । 'द्वाभ्यां धाराभ्याम् आग्रायण गृह्णाति' (तु मै ४,६,४) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

ई॒ळेन्य॒ः पव॑मानो र॒यिर्वि रा॑जति द्यु॒मान् । मधो॒र्धारा॑भि॒रोज॑सा ॥ ३ ॥

ई॒ळेन्य॑ । पव॑मान । र॒यि । वि । रा॒ज॒ति॒ । द्यु॒ऽमान् । मधो॑ । धारा॑भि । ओज॑सा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईड्य पवमान दाता वि राजति दीप्तिमान् उदकस्य धाराभि सह बलेन क्षरन् ॥ ३ ॥

ब॒र्हिः प्रा॒चीन॒मोज॑सा पव॑मानः स्तृ॒णन् हरि॑ः । दे॒वेषु॑ दे॒व ई॑यते ॥ ४ ॥

ब॒र्हि । प्रा॒चीन॑म् । ओज॑सा । पव॑मान । स्तृ॒णन् । हरि॑ । दे॒वेषु॑ । दे॒व । ई॑यते ॥ ४ ॥

---

1. °वन्तम् मूको. 2-2. नास्ति मूको 3. स° वि[1] अ[1]. 4. प्रियन् वि[1], प्रीयन् अ[1]. 5. °तिम् वि[1] अ[1]. 6. अक्तवोगतो मूको. 7. स्थानमग्रणम् मूको.

वेङ्कट० बर्हिः प्राचीनाग्रम् बलेन यज्ञे स्तृणन् हरितवर्णः[1] देवः पवमानः देवेषु गच्छति । स्तृणन् स्तारयन्[2] इति ॥ ४ ॥

उदातैर्जिहते बृहद् द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पवमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः[3] । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पवमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद् गच्छन्ति दिग्भ्यः महतीभ्यः द्वारः देव्यः हिरण्मय्यः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः[4] ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

सुशिल्पे बृहती मही पवमानो वृषण्यति । नक्तोषासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । बृहती इति । मही इति । पवमानः । वृषण्यति । नक्तोषसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शोभनरूपे परिवृढे[6] महत्यौ पवमानः कामयते नक्तोषसौ[7] सम्प्रति दर्शनीये ॥ ६ ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पवमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पवमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उभौ देवौ मनुष्याणां द्रष्टारौ अहम् हुवे दैव्यौ[8] होतारौ । पवमानः भवति यज्ञे दीप्तः सोमः वृषा । तत्र यागार्थं[9] ह्वानम् इति ॥ ७ ॥

भारती पवमानस्य सरस्वतीळा मही ।
इमं नो यज्ञमा गमन् तिस्रो देवीः सुपेशसः ॥ ८ ॥

भारती । पवमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।
इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽपेशसः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोमस्य सम्बन्धिनम् अस्माकम् अमुम् यज्ञम् सुरूपाः तिस्रः देव्यः आ गच्छन्तु ॥ ८ ॥

त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावानमा हुवे ।
इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोपाम् । पुरःऽयावानम् । आ । हुवे ।
इन्दुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पवमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टारम् अग्रेजातम् गोपायितारम्[10] पुरोगन्तारम् आ हुवे । इन्दुः स्वामी वर्षिता हरितवर्णः पवमानः भवति[11] प्रजानां[12] पालयिता ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. धारयन् वि[1]; तारयन् वि[3] अ[1]. ३. दिङ्नाम (तु. निघ १,६). ४. °ताम् वि[3] अ[1]; °ता वि[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. °वृढे वि[1]. ७. °षासा वि[1]; °षसौ वि अ[1]. ८. दै° मूको. ९. यज्ञार्थं अ[1]. १०. गोप° वि[3] अ[1]. ११. भवति दीप्तः सोमः वृषा तत्र ... वि[3] अ[1]. १२. जानां वि[3] अ[1].

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वनस्पतिम् । पवमान । मध्वा । सम् । अङ्ग्धि । धारया ।
सहस्रऽवल्शम् । हरितम् । भ्राजमानम् । हिरण्ययम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वनस्पतिम् देवम् पवमान! मधुना [1]सम् अङ्ग्धि[1] धारामयेन[2] सहस्रशाख[3] हरितवर्णम् भ्राजमानम् हिरण्मयवर्णम् ॥ १० ॥

विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्या गत ।
वायुर्बृहस्पतिः सूर्योऽग्निरिन्द्रः सजोषसः ॥ ११ ॥

विश्वे । देवाः । स्वाहाऽकृतिम् । पवमानस्य । आ । गत ।
वायुः । बृहस्पतिः । सूर्यः । अग्निः । इन्द्रः । सऽजोषसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! स्वाहाकृतम् सोमस्य आ[4] गच्छत वाय्वादयः सङ्गताः[5] ॥ ११ ॥

[5]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[5] ॥

[६]

[6]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः । अव्यो वारेष्वस्मयुः ॥ १ ॥

मन्द्रया । सोम । धारया । वृषा । पवस्व । देवऽयुः । अव्यः । वारेषु । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मन्द्रया सोम! धारया वृषा त्वम् पवस्व देवकामः अवेः वालेषु दशापवित्रे अस्मत्कामः ॥ १ ॥

अभि त्यं मद्यं मदमिन्दविन्द्र इति क्षर । अभि वाजिनो अर्वतः ॥ २ ॥

अभि । त्यम् । मद्यम् । मदम् । इन्दो इति । इन्द्रः । इति । क्षर । अभि । वाजिनः । अर्वतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि क्षर[7] तम्[8] मदहेतुम्[9] मदम् इन्दो! त्वम् इन्द्रः पाता इति कृत्वा । अभि क्षर च बलवतः अश्वान् अस्मभ्यम् ॥ २ ॥

अभि त्यं पूर्व्यं मदं सुवानो अर्ष पवित्र आ । अभि वाजमुत श्रवः ॥ ३ ॥

अभि । त्यम् । पूर्व्यम् । मदम् । सुवानः । अर्ष । पवित्रे । आ । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥ ३ ॥

---

१ समङ्ग्धि वि° अ°. २ धारा° वि° अ°, धार° वि°. ३. °ख वि° अ°. ४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति मूको. ६-६ नास्ति मूको. ७ क्षर वि°. ८. कं वि°. ९ °तु वि° अ°.

वेङ्कट० पूर्व्यम्[1] प्रत्नम्[2] अभि अर्ष तम् मदम्[3] सूयमान.[4] पवित्रे। अभि अर्ष प्रत्नम् अपि च सत्नम् ॥ ३ ॥

अनु॑ द्र॒प्सास॒ इन्द॑व॒ आपो॒ न प्र॒वता॑सरन् । पु॒ना॒ना इन्द्र॑माशत ॥ ४ ॥

अनु॑ । द्र॒प्सासः॑ । इन्द॑वः । आपः॑ । न । प्र॒ऽवता॑ । अ॒स॒र॒न् । पु॒ना॒नाः । इन्द्र॑म् । आ॒श॒त ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्रुतगतयः[5] इन्दवः आपः इव प्रवणेन अनुगच्छन्ति। पुनानाः इन्द्रम् व्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

यमत्य॑मिव वा॒जिनं॑ मृ॒जन्ति॒ योष॑णो॒ दश॑ । वने॒ क्रीळ॑न्त॒मत्य॑विम् ॥ ५ ॥

यम् । अत्य॑म्ऽइव । वा॒जिन॑म् । मृ॒जन्ति॑ । [6]योष॑णः । दश॑[6] । वने॑ । क्रीळ॑न्तम् । अति॑ऽअविम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् अश्वम् इव बलिनम् परिचरन्ति अङ्गुलयः दश वने क्रीडन्तम् अतिदशापवित्रम्[7] ॥ ५ ॥

[8]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः[8] ॥

तं गोभि॒र्वृष॑णं॒ रसं॒ मदा॑य दे॒ववी॑तये । सु॒तं भरा॑य॒ सं सृ॑ज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः॑ । वृष॑णम् । रस॑म् । मदा॑य । दे॒वऽवी॑तये । सु॒तम् । भरा॑य । सम् । सृ॒ज ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् गोविकारैः वर्षितारं देवम् रसम् देवानाम् मदाय पानाय च सुतम् सम् सृज सङ्ग्रामाय ॥ ६ ॥

दे॒वो दे॒वाय॒ धार॒येन्द्रा॑य पवते सु॒तः । पयो॒ यद॑स्य पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

दे॒वः । दे॒वाय॑ । धार॑या । इन्द्रा॑य । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । पयः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । पी॒पय॑त् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवः[9] देवाय धारया इन्द्राय पवते अभिषुतः, यत् अस्य सोमस्य इन्द्रम्[10] पयः आप्यायितवत्[11] ॥ ७ ॥

आ॒त्मा य॒ज्ञस्य॒ रंह्या॑ सुष्वा॒णः प॑वते सु॒तः । प्र॒त्नं नि पा॑ति॒ काव्य॑म् ॥ ८ ॥

आ॒त्मा । य॒ज्ञस्य॑ । रंह्या॑ । सु॒स्वा॒नः । प॒व॒ते॒ । सु॒तः । प्र॒त्नम् । नि । पा॒ति॒ । काव्य॑म् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य अस्य[12] आत्मभूतः वेगेन कामान् प्रेरयन् पवते अभिषुतः[13] सोमः[14]। प्रत्नम् च आत्मनः कवित्वम् अभिरक्षति ॥ ८ ॥

ए॒वा पु॑ना॒न इ॑न्द्र॒युर्मदं॑ मदिष्ठ वी॒तये॑ । गुहा॑ चिद्दधिषे॒ गिरः॑ ॥ ९ ॥

---

१. °र्वम् वि॰ अ॰. २. नास्ति मूको. ३. मदम् प्रत्नम् मूको. ४. °न वि॰ अ॰; °नं वि॰. ५. °तनयः वि॰ अ॰. ६-६. तु. ऋ ९,१,७. ७. °वित्रे वि॰. ८-८. नास्ति मूको. ९. °वा वि॰. १०. °न्द्र वि॰ अ॰; °न्द्रः वि॰. ११. °तवान् वि॰; °तवान् अ॰ वि॰. १२ अपि वि॰. १३ °पुतमः वि॰. १४. °म वि॰ अ॰.

एव । पुनानः । इन्द्रऽयुः । मदम् । मदिष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवं क्षरन्[1] इन्द्रकाम मदम् मदिष्ठ![2] पानाय गुहायां च करोषि शब्दान् अभिषववेलायाम्[3] उपरवेषु ॥ ९ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[७]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्नृतस्य सुश्रियः । विदाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्दवः । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुऽश्रियः । विदानाः । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नवमेऽहनि बहिष्पवमानम् । सृज्यन्ते[7] सोमाः हविर्धानात् पथा कर्मणि यज्ञस्य शोभनश्रयणाः जानन्तः अस्य इन्द्रस्य योजनम् इति ॥ १ ॥

प्र धारा मध्वो अग्रियो महीरपो वि गाहते । हविर्हविष्षु वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र । धारा । मध्वः । अग्रियः । महीः । अपः । वि । गाहते । हविः । हविःऽसु । वन्द्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० (?)प्र पतन्ति[8] धारा सोमस्य मुख्या (?) । महान्ति उदकानि[8] वसतीवरीः "वि गाहते" हविः सोमः हविषां मध्ये वन्द्यः ॥ २ ॥

प्र युजो वाचो अग्रियो वृषाव चक्रदद्वने । सद्माभि सत्यो अध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युजः । वाचः । अग्रियः । वृषा । अव । चक्रदत् । वने । सद्म । अभि । सत्यः । अध्वरः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र करोति युक्ता वाचः मुख्यः । तदवाह — वृषा सोमः अव क्रन्दति[9] उदके यज्ञगृहं प्रति सत्यः हिंसावर्जितः ॥ ३ ॥

परि यत्काव्या कविर्नृम्णा वसानो अर्षति । स्वर्वाजी सिषासति ॥ ४ ॥

परि । यत् । काव्या । कविः । नृम्णा । वसानः । अर्षति । स्वः । वाजी । सिसासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति यदा काव्यानि कविः स्तोतृणां धनानि आच्छादयन्[10], तदानीं स्वर्गं[11] वाजी सम्भक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

पवमानो अभि स्पृधो विशो राजेव सीदति । यदीमृण्वन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

---

१ १२२ वि[१] अ[१]. २ कदिष्ट वि[१] अ[१]. ३ °भिषुतवे° वि[१] अ[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५ °ते मूको. ६-६ गु क ०,१८,३,११,७,३,६. ७ °तप° वि[१] अ[१]. ८ °नि विगाहते मूको. ९ वदन्ति मूको. १० °य वि[१] अ[१], विना वि[१]. ११ °र्गम वि[१] अ[१]; नास्ति वि[१].

पवमान । अभि । स्पृधः । विशः । राजाऽइव । सीदति । यत् । ईम् । ऋण्वन्ति । वेधसः ॥५॥

वेङ्कट० पवमान अभि नि सीदति स्पर्धमानान् शत्रून्, यथा राजा मनुष्यान् अभिनिषीदति, यदा एनं प्रेरयन्ति कर्तारः कर्मणाम् ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[1]।

अव्यो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मती ॥ ६ ॥

अव्यः । वारे । परि । प्रियः । हरिः । वनेषु[2] । सीदति । रेभः । वनुष्यते । मती ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अवेः वारे[3] परि नि सीदति प्रियः हरितवर्णः उदकेषु सम्पृक्तः[4]। शब्दं कुर्वन् स्तुत्या सेव्यते ॥ ६ ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

सः । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रणा । यः । अस्य । धर्मऽभिः ॥७॥

वेङ्कट० सः वाय्वादीन् सह मदेन गच्छति, यः यजमानः अस्य सोमस्य कर्मभिः रमते ॥ ७ ॥

आ मित्रावरुणा भगं मध्वः पवन्त ऊर्मयः । विदाना अस्य शक्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रावरुणा । भगम् । मध्वः । पवन्ते । ऊर्मयः । विदानाः । अस्य । शक्मऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मित्रादीन् प्रति मध्वः[5] ऊर्मयः आ पवन्ते । अस्य सोमस्य[6] एनं सोमं जानन्तः [7]जनाः सुखे सङ्गच्छन्ते[7] ॥ ८ ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मध्वः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् हे द्यावापृथिव्यौ' धनम् मादयितृ अन्नस्य सोमात्मकस्य लाभाय [8]अन्नं धनानि च[8] सम् जयतम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1]॥

[८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1]।

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ उदकनाम सु (निघ १,१२). ३ वे वि[1] अ[1]. ४ सपृक्त वि[1] अ[1], संपृक्त वि[3]. ५ [1]ध्व वि[1] अ[1]. ६ [°]मस्य इति मूको. ७-७ जना सङ्ग[°] मूको. ८-८ अन्नं धनानि मूको.

एते । सोमाः । अभि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अक्षरन् । वर्धन्त । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा अभि अक्षरन् प्रियम् इन्द्रस्य कामम् वर्धयन्त अस्य वीर्यम्[1] ॥ १ ॥

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानासः । चमूऽसदः । गच्छन्तः । वायुम् । अश्विना । ते । नः । धान्तु । सुऽवीर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमाणा चमसेषु सीदन्त गच्छन्तः वायुम्[2] अश्विनौ च ते न यच्छन्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनानः । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम![3] सराधनाय अभिपूयमाण अभिलषितम् चोदय, यज्ञस्य स्थानं यथा[4] इन्द्र आसीददिति ॥ ३ ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः । अनु विप्रा अमादिषुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपः[5] । हिन्वन्ति । सप्त । धीतयः । अनु । विप्राः । अमादिषुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मृजन्ति त्वाम् दश अङ्गुलयः । प्रीणयन्ति त्वाम् सप्त होत्राः[6] । त्वा मेधाविन अनु मादयन्ति ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्त्वा मदाय कं सृजानमति मेष्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्यः । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेष्यः । सम् । गोभिः । वासयामसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० देवानाम् मदार्थं त्वाम् अवेर्लोमानि [7]कम् उदक (तु निघ १,१२) च[7] अति सृजानम् सम् वासयाम गव्यै ॥ ५ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः[7] ॥

पुनानः कलशेष्वा वस्त्राण्यरुषो हरिः । परि गव्यान्यव्यत ॥ ६ ॥

पुनानः । कलशेषु । आ । वस्त्राणि । अरुषः । हरिः । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान कलशेषु[8] निषिच्यमान वस्त्राणि आरोचमान हरितवर्ण परि आच्छादयति गव्यानि दध्यादीनि मिश्रणानि । तानि अस्य वासांसीव इति ॥ ६ ॥

मघोन आ पवस्व नो जहि विश्वा अप द्विषः । इन्दो सखायमा विश ॥ ७ ॥

---

१. सुवीर्यम् अ[1] २ वा वि[1] अ[1] ३ °म मूको. ४. यदा वि[1] अ[1] ५. तु. निघ २,५
६ °न वि[1] अ[1] ७ ७ नास्ति मूको. ८ कुशलेषु मूको.

मघोनः । आ । पवस्व । नः । जहि । विश्वाः । अप । द्विषः । इन्दो इति । सखायम् । आ । विश ॥७॥

वेङ्कट० धनवतः अस्मान् प्रति आ पवस्व । अप जहि विश्वान् द्वेष्टॄन् । इन्दो! सखायम् इन्द्रम् आ विश ॥ ७ ॥

वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि । सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥ ८ ॥

वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव । द्युम्नम् । पृथिव्याः । अधि । सहः । नः । सोम । पृत्ऽसु । धाः ॥८॥

वेङ्कट० वृष्टिम् द्युलोकात् परि स्रव, अन्नं च पृथिव्याः उत्थापय । बलम् अस्माकम् 'हे सोम![1] सङ्ग्रामेषु धेहि[1] ॥ ८ ॥

नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ९ ॥

नृऽचक्षसम् । त्वा । वयम् । इन्द्रऽपीतम् । स्वःऽविदम् । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टारम्[2] त्वा[3] वयम् इन्द्रपीतम् सर्वज्ञम् पिबन्तः[4] भजेम प्रजाम् अन्नं च ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[९]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्त्योर्हितः । सुवानो याति कविक्रतुः ॥ १ ॥

परि । प्रिया । दिवः । कविः । वयांसि । नप्त्योः । हितः । सुवानः । याति । कविऽक्रतुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चतुर्थेऽहनि आर्भवे । परि याति प्रियाणि द्युलोकस्य कविः वयांसि इति ब्राह्मणम् आह । "श्येना अतिधय पर्वतानां ककुभः" (तैब्रा ३,७,९,१) इति मन्त्रः । अधिषवणफलकयोः निहितः[5] अभिषूयमाणः क्रान्तप्रज्ञः ॥ १ ॥

प्रप्र क्षयाय पन्यसे जनाय जुष्टो अद्रुहे । वीत्यर्ष चनिष्ठया ॥ २ ॥

प्रऽप्र । क्षयाय । पन्यसे । जनाय । जुष्टः । अद्रुहे । वीती । अर्ष । चनिष्ठया ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्ष तव निवासभूताय अत्यन्तं स्तोत्रे जनाय पर्याप्तः अद्रोग्ध्रे भक्षणाय अन्नवत्तमया धारया ॥ २ ॥

स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् । महान् मही ऋतावृधा ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ देहि भा'. ३ स्वष्टा° वि'. ४ त्वाम् वि'. ५ °वत मूको. ६ वृत्म मूको. ७. निवुन. वि', निन्दुर भा'; पिुनः वि'.

स । सूनुः । मातरा । शुचिः । जातः । जाते इति । अरोचयत् । महान् । मही इति । ऋतऽवृधा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [1]स पुत्र[1] आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ शुचिः जातः[2] जाते[3] जनयित्र्यौ रोचयति महान् महत्यौ यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ ॥ ३ ॥

स सप्त धीतिभिर्हितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः । या एकमक्षि वावृधुः ॥ ४ ॥

स । सप्त । धीतिऽभिः । हितः । नद्यः । अजिन्वत् । अद्रुहः । याः । एकम् । अक्षि । ववृधुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स सप्त [4]नदीः द्रोहवर्जिताः[5] अङ्गुलीभिः हितः प्रीणयति, याः [6]एनम् एकम्[6] अक्षीणम् वर्धयन्ति ॥ ४ ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युवानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ताः । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युवानम् । आ । दधुः । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गुल्यः अभि आ दधुः सन्तम् अहिंसितम् महते कर्मणे युवानम् सोमं हे इन्द्र! तव कर्मणि[7] ॥ ५ ॥

[8]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[8] ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वावहिः । क्रिविर्देवीरतर्पयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्निः । अमर्त्यः । सप्त । पश्यति । वावहिः । क्रिविः । देवीः । अतर्पयत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति वोढा[9] अमर्त्यः सप्त नदीः अत्यर्थं वोढा । [10]सोऽयम् क्रिविः[10] कूपः[11] (तु निघ ३,२३) देवीः नदीः तर्पयति ॥ ६ ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योध्या । तानि पुनान जङ्घनः ॥ ७ ॥

अव । कल्पेषु । नः । पुमः । तमांसि । सोम । योध्या । तानि । पुनान । जङ्घनः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् कल्पनीयेषु अहस्सु हे पुमः! । तमांसि सोम! यः त्वं योधनीयानि युध्यसि, रक्षांसि तानि पुनान! विनाशय ॥ ७ ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नवद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सुऽउक्ताय । साधय । पथः । प्रत्नऽवत् । रोचय । रुचः ॥ ८ ॥

१-१ सुपुत्र वि[२] अ[१]. २ °तौ वि[२]. ३ °त वि[१] अ[१]. ४. तु निघ २,५. ५-५ नदी भव° वि[२] अ[१]. ६-६. एकमेनम् वि[२]. ७ °मा° मूको ८-८. नास्ति मूको. ९ वोल्हा वि[२]. १०-१० सेय क्री अ[१]. ११. नास्ति वि[१], °पा अ[१].

वेङ्कट० क्षिप्रं नव्याय स्तुत्याय अस्माकम् सूक्ताय अभिगच्छ मार्गान्[1]। प्रत्नवत् यथापुरम् रोचय त्वा दीप्तीः[2] ॥ ८ ॥

पव॑मान॒ महि॒ श्रवो॒ गामश्वं॑ रासि वी॒रव॑त् । सना॑ मे॒धां सना॒ स्वः॑ ॥ ९ ॥

पव॑मान । महि॑ । श्रवः॑ । गाम् । अश्व॑म् । रा॒सि॒ । वी॒रऽव॑त् । सन॑ । मे॒धाम् । सन॑ । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ ॥

वेङ्कट० पवमान! महत् अन्नम् पुत्रयुक्तम् गाम् अश्वम् प्रयच्छसि, स त्वं प्रयच्छ मेधाम्[3], प्रयच्छ सर्वम् इति ॥ ९ ॥

[4]इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[4] ॥

[१०]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

प्र स्वा॒नासो॒ रथा॑ इ॒वार्व॑न्तो॒ न श्र॑व॒स्यवः॑ । सोमा॑सो रा॒ये अ॑क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । अर्व॑न्तः । न । श्र॒व॒स्यवः॑ । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्र॒मुः॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तमे अहनि बहिष्पवमाने । [5]प्र अक्रमुः[5] स्वनन्तः रथाः इव अश्वाः इव च शत्रुभ्यः अन्नमिच्छन्तः सोमाः यजमानानां धनाय ॥ १ ॥

हि॒न्वा॒नासो॒ रथा॑ इव दधन्वि॒रे गभ॑स्त्योः । भरा॑सः का॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥

हि॒न्वा॒नासः॑ । रथाः॑ऽइव । द॒ध॒न्वि॒रे । गभ॑स्त्योः[6] । भरा॑सः । का॒रिणा॑म्ऽइव ॥ २ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तः[7] रथाः इव क्षीप्रं बाह्वोः ध्रियन्ते[8] भाराः इव भारवाहानाम् हस्तयोः ॥ २ ॥

राजा॑नो॒ न प्रश॑स्तिभिः॒ सोमा॑सो॒ गोभि॑रञ्जते । य॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तृभिः॑ ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्रश॑स्तिऽभिः । सोमा॑सः । गोभिः॑ । अ॒ञ्ज॒ते॒ । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तृऽभिः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राजानः इव प्रशस्ताभिः स्तुतिवाग्भिः सोमाः गोभिः अज्यन्ते, यज्ञः इव च सप्तभिः धातृभिः[9] ॥ ३ ॥

परि॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वो॒ मदा॑य ब॒र्हणा॑ गि॒रा । सु॒ता अ॑र्षन्ति॒ धार॑या ॥ ४ ॥

परि॑ । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः । मदा॑य । ब॒र्हणा॑ । गि॒रा । सु॒ताः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । धार॑या ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परितः गच्छन्ति अभिषूयमाणाः इन्दवः मदाय महत्या गिरा अभिषुताः धारया ॥ ४ ॥

---

१. °र्गांत् वि[१] अ[१]. २. °प्तिम् वि[३]; °प्तिः वि[१]; °प्ति अ[१]. ३. मेधा मेधा वि[३] अ[१]. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. प्रक्रम वि[२] अ[१]; प्राक्रमु वि[१]. ६. बाहुनाम (द्र. निघ २,४). ७. नय° वि[२] अ[१]. ८. °यते वि[१] अ[१]. ९. होत्राभि. वि[१].

आपानासो विवस्वतो जनन्त उषसो भगम् । सूरा अण्वं वि तन्वते ॥ ५ ॥

आपानासः । विवस्वतः । जनन्त । उषसः । भगम् । सूराः । अण्वम् । वि । तन्वते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपानभूता इन्द्रस्य जनयन्त उषसः शोभाम् सरन्तः सोमाः शब्दम् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[1] ॥

अप द्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः । वृष्णो हरस आयवः ॥ ६ ॥

अप । द्वारा । मतीनाम् । प्रत्नाः । ऋण्वन्ति । कारवः । वृष्णः । हरसे । आयवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विवृण्वन्ति यज्ञस्य द्वाराणि स्तुतीनाम् कर्तारः ऋत्विजः प्रत्नाः सोमस्य आहर्तारः[2] (?) मनुष्याः ॥ ६ ॥

समीचीनास आसते होतारः सप्तजामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ७ ॥

सम्ऽईचीनासः । आसते । होतारः । सप्तऽजामयः । पदम् । एकस्य । पिप्रतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीचीनाः उपविशन्ति होतारः सप्तजामिसदृशाः स्थानम् एकस्य[3] सोमस्य[4] पूरयन्तः । होतारः[5] होत्रकाः ॥ ७ ॥

नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुश्चित् सूर्ये सचा । कवेरपत्यमा दुहे ॥ ८ ॥

नाभा । नाभिम् । नः । आ । ददे । चक्षुः । चित् । सूर्ये । सचा । कवेः । अपत्यम् । आ । दुहे ॥

वेङ्कट० अस्माकम्[5] नाभिम् सोम नाभौ अहम् आ ददे । चक्षुः अस्माकम् सूर्ये सङ्गतं भवति पीतसोमानाम् । कवेः[6] सोमस्य अपत्यम्[7] अंशुम् आ[8] दुहे ॥ ८ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदम् । अध्वर्युऽभिः । गुहा । हितम् । सूरः । पश्यति । चक्षसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति[8] दीप्तस्य आत्मनः प्रियम् पदम् सोमम् अध्वर्युभिः गुहायाम् निहितम् सुवीर्यः इन्द्रः चक्षुषा ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[११]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ इयक्षते ॥ १ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ हर्तार वि[1] ३ एतस्य वि[1] अ[1]. ४ नास्ति मूको. ५ नास्ति वि[1] ६ तवे वि[1] अ[1] ७ °ति वि[1] अ[1]. ८ °यो वि[1] अ[1], °य वि[1].

उप॑ । अ॒स्मै॒ । गा॒य॒त॒ । न॒र॒ः । पव॑मानाय । इन्द॑वे । अ॒भि । दे॒वान् । इय॑क्षते ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप गायत अस्मै 'नरः! पवमानाय' इन्दवे आभिमुख्येन देवान् यष्टुमिच्छते ॥ १ ॥

अ॒भि ते॒ मधु॑ना॒ पयोऽथ॑र्वाणो अशिश्रयुः । दे॒वं दे॒वाय॑ देव॒यु ॥ २ ॥

अ॒भि । ते॒ । मधु॑ना । पय॑ । अथ॑र्वाण । अ॒शि॒श्र॒यु॒ । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । दे॒व॒ऽयु ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अभि अशिश्रयु तव' रसम् मधुना गव्येन पयसा अथर्वाण ऋषय देवनशीलम् इन्द्राय देवकामम् ॥ २ ॥

स नः॑ पवस्व॒ शं गवे॒ शं जना॑य॒ शमर्व॑ते । शं रा॑ज॒न्नोष॑धीभ्यः ॥ ३ ॥

स । न॒ । प॒व॒स्व॒ । शम् । गवे॑ । शम् । जना॑य । शम् । अर्व॑ते । शम । रा॒ज॒न् । ओष॑धीभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स अस्माकं गवादिभ्य सुखम् पवस्व इति ॥ ३ ॥

ब॒भ्रवे॒ नु स्वत॑वसेऽरु॒णाय॑ दिवि॒स्पृशे॑ । सोमा॑य गा॒थम॑र्चत ॥ ४ ॥

ब॒भ्रवे॑ । नु । स्वऽत॑वसे । अ॒रु॒णाय॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशे॑ । सोमा॑य । गा॒थम् । अ॒र्च॒त ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बभ्रुवर्णाय क्षिप्रं स्वबलाय अरुणवर्णाय दिव स्पृशते सोमाय वाचम् उच्चारयत ॥ ४ ॥

हस्त॑च्युतेभि॒रद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ पुनीतन । मधा॒वा धा॑वता॒ मधु॑ ॥ ५ ॥

हस्त॑ऽच्युतेभिः । अद्रि॑ऽभि । सु॒तम् । सोम॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । मधौ॑ । आ । धा॒व॒त॒ । मधु॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हस्तप्रच्युतै ग्रावभि अभिषुतम् सोमम् पवित्रे[1] पुनीतन । मधौ सोमे प्रक्षिपत गव्यम् मधु ॥ ५ ॥

[2]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वर्ग[2] ॥

नम॒सेदुप॑ सीदत द॒ध्नेद॒भि श्री॑णीतन । इन्दु॒मिन्द्रे॑ दधातन ॥ ६ ॥

नम॑सा । इत् । उप॑ । सी॒द॒त॒ । द॒ध्ना । इत् । अ॒भि । श्री॒णी॒त॒न॒ । इन्दु॑म् । इन्द्रे॑ । द॒धा॒त॒न॒ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नमसा एव सोमम् उप सीदत, दध्ना च अभि श्रीणीत । अथ इन्दुम् इन्द्रे धत्त ॥ ६ ॥

अ॒मि॒त्र॒हा विच॑र्षणिः॒ पव॑स्व सोम॒ शं गवे॑ । दे॒वेभ्यो॑ अनुकाम॒कृत् ॥ ७ ॥

अ॒मि॒त्र॒ऽहा । वि॒ऽच॑र्षणि । पव॑स्व । सो॒म॒ । शम् । गवे॑ । दे॒वेभ्य॑ । अ॒नु॒का॒म॒ऽकृत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अमित्राणां हन्ता विद्रष्टा पवस्व सोम! शम् गवे देवेभ्य[3] अभिलषितस्य कर्ता ॥ ७ ॥

१-१ 'रपमिवमा वि' अ'.　　२-२. नास्ति वि' अ', अमिशिप्र' वि'.　　३ पवते वि' अ'
४-४ नास्ति मूको.　५ सोमेभ्य वि' अ'.

इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे । मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । मदाय । परि । सिच्यसे । मनःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम ! पानाय मदाय च त्वं परितः पात्रेषु सिच्यसे[1] मनसो ज्ञाता मनसः पतिः[2] ॥ ८ ॥

पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि नः । इन्दविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पवमान । सुऽवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्दो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पवमान ! सुवीर्यम् रयिम् सोम ! देहि अस्मभ्यम् इन्दो ! त्वम् इन्द्रेण सहायेन ॥ ९ ॥

[3]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[१२]

[4]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य सादने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । इन्दवः । सुताः । ऋतस्य । सदने । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'सोमा 'असृग्रम्' नवर्चं' नवमेऽहनि अह्निष्वयमाणम्, उत्तरं च । सोमाः सृज्यन्ते[5] इन्दवः सुताः[6] यज्ञस्य सदने[7] इन्द्रार्थम् मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । गावः । वत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि शब्दयन्ति[8] मेधाविनः गावः इव वत्सम् प्रति मातरः इन्द्रम् सोमस्य पानाय ॥ २ ॥

मदच्युत् क्षेति सादने सिन्धोरूर्मा विपश्चित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदऽच्युत् । क्षेति । सदने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपःऽचित् । सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥

वेङ्कट० मादकस्य रसस्य च्यावयिता निवसति स्थाने । तदेवाह — सिन्धोः ऊर्मौ[9] वसतीवरीषु[10] विपश्चित् सोम. गौर्याम् अधि श्रितः । गौरी इति माध्यमिकां वाचमाह (तु निघ १,११;५,५) ॥ ३ ॥

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यो वारे महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ ४ ॥

---

१. °च्यते मूको. २. 'तिम वि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. असृग्रवच्च वि[2]; 'ग्रनवधर्चम् वि[1], °ग्र-नवच्च अ[1]. ५. असृजन्त वि[2] अ[1]; सृजन्ते वि[1]. ६. सुनाः वि[2] अ[1]. ७. सने वि[2] अ[1]. ८ शब्दापय° वि[2]. ९ °र्मौ वि[1] १०. °री. वि[2]; °री वि[1] अ[1].

दिवः । नाभा । विऽचक्षणः । अव्यः । वारे । महीयते । सोमः । यः । सुऽक्रतुः । कविः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षस्य नाभिभूते विचक्षणः अवेः वाले पूज्यते पूयमानः स्तूयते सोमः, यः सुप्रज्ञः[1] क्रान्तः ॥ ४ ॥

यः सोमः कलशेष्वाँ अन्तः पवित्र आहितः । तमिन्दुः परि षस्वजे ॥ ५ ॥

यः । सोमः । कलशेषु । आ । अन्तरिति । पवित्रे । आऽहितः । तम् । इन्दुः । परि । सस्वजे ॥

वेङ्कट० यः[2] सोमः[3] कलशेषु आस्ते, यः च पवित्रस्य अन्तः आहितः, तम्[4] स्वांशभूतम् इन्दुः देवः अनुप्रविशति ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[5] ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि । जिन्वन् कोशं मधुश्चुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दुः । इष्यति । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । जिन्वन् । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥

वेङ्कट० प्रेरयति सोमः वाचम् अन्तरिक्षस्य विष्टब्धे स्थाने प्रीणयन् मेघम् मधुनः च्यावकम् इति ॥ ६ ॥

नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सबर्दुघः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यऽस्तोत्रः । वनस्पतिः । धीनाम् । अन्तरिति । सबःऽदुघः । हिन्वानः । मानुषा । युगा ॥७॥

वेङ्कट० सन्ततस्तोत्रः वनानां पालयिता कर्मणाम् अन्तः अमृतस्य दोग्धा प्रीणयन् [6]मानुषाणि अहानि[6] अहीनैकाहात्मकानि[7] इति ॥ ७ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति । विप्रस्य धारया कविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिवः । पदा । सोमः । हिन्वानः । अर्षति । विप्रस्य । धारया । कविः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षति प्रियाणि स्थानानि अन्तरिक्षात् सोमः प्रेर्यमाणः मेधाविनः धारया क्रान्तः ॥ ८ ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुवम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रऽवर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुवम् ॥ ९ ॥

---

१. °ज्ञः वि' अ'. २. यः सामय वि' अ'. ३. °मः मूको. ४. तम् वि' अ'. ५-५. नास्ति मूको. ६-६. °ष्याणि अ' वि'. ७. °कात्मकानि अ'.

वेङ्कट० आ धारय पवमान। रयिम् यद्दीप्तिम् अस्मासु इन्दो। शोभनाऽऽभवनम् इति ॥ ९ ॥

[1]इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः[1] ॥

आत्मजो वेङ्कटो यस्य गोविन्दस्तदनन्तरम्[2]।
षष्ठस्य सप्तमाध्यायमिति व्याख्यत् स माधवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

— ✻ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °र° वि'.

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'सोमः पुनानो अर्षति' व्याचिख्यासति माधवः ।
अवसानेषु वक्तव्यम् आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

तत्रर्चामवसानानि[1] प्रायेणार्थानुरूपतः ।
अवस्येदन्ततस्तत्र द्विपदैकपदा ऋचः ॥ २ ॥

अर्धर्चेऽवान्तरः[2] कश्चिद् वाक्यार्थः[3] पर्यवस्यति ।
बह्वीष्वृक्षु विशेषं [4]तं न विजानन्त्यपण्डिताः[4] ॥ ३ ॥

पादयोर्मुख्ययोः[5] [6]पङ्क्त्या एकार्थः[6] पर्यवस्थितः ।
त्रिषु चान्यस्ततस्तासु द्वावुक्त्वा त्रीनथो वदेत् ॥ ४ ॥

यत्रान्यथावसानं[7] स्यात् तत्रार्थोऽपि च तादृशः ।
पुरउष्णिक्षु[8] सर्वासु पादो मुख्यस्तथाविधः ॥ ५ ॥

[9]'भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता'
'दृतेरिव[10] तेऽवृकमस्तु सख्यम्'[11] ।
'तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्'[12]
'वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुः'[13] ॥ ६ ॥

मध्येऽवसानं तु चतुष्पदासु
त्रिभिस्समस्तैरपरैः परैर्वा ।
एतं[14] शंसं त्रिभिराद्यैः[15] पदैः स्यात्
'अधीन्न्वत्र'[16] त्रिभिरेवापरैश्च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मदाय वावृधे'[17] 'नकिष्टं कर्मणा नशत्'[18] ।
अवस्येत्[19] पादयोरत्र मुख्ययोः क्वचिदन्यथा ॥ ८ ॥

---

१. °वस्थान° वि[2] अ[1]; °अर्धम° वि[1]. २. °र्धर्चोऽवा° वि[1] अ[1]. ३. °र्थं मूको. ४-४. ता अपिज° वि[1] अ[1]. ५. पद° वेंकम. ६-६. एकोऽर्थः वेंकम. ७. °न्ययोपसा° वि[1] अ[1]. ८. पुर उष्णिक्षु च वि[2] अ[1]; पुन उष्णीषु वि[1]. ९-९. °आवधु (°धि अ[1]) क्षिप्तपिता वि[2] अ[1]; ऋ ६,४८,१३. १०. दिदृतेरि° वि[1] अ[1]. ११. ऋ ६,४८,१८. १२. ऋ ७,६६,१६. १३. ऋ ८,४,२१. १४. एताः वि[1] अ[1]. १५. °वे वि[1] अ[1]. १६. ऋ १०,९३,१५. १७. ऋ १,८१,१. १८. ऋ ८,७०,३. १९. अपस्येत् वि[1] अ[1].

'नकिर्देवा मिनीमसि'[1] त्रिषु पादेष्ववस्यति ।
षट्पदायाश्च मध्ये स्याद् द्वयोर्वा पर्यवस्यति[2] ॥ ९ ॥

'स क्षपः परि षस्वजे'[3] 'न्युस्रो यो मा कृणवते'[4] ।
निदर्शनमृचो तत्र दर्शयामास शौनकः ॥ १० ॥

'सुषुमा यातमद्रिभिः'[5], 'नहि वां वव्रयामहे'[6] ।
'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्'[7] इति सप्तपदा इमाः ॥ ११ ॥

एषु[8] मध्येऽवस्यन्ति द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः परम् ।
पादेषु त्रिष्ववस्थानं चतुर्ष्वपि[9] च कुर्वते ॥ १२ ॥

ऋच्यस्यां छान्दसा विप्रा 'नहि वां वव्रयामहे'[6] ।
द्वयोः पञ्चसु वाऽवस्येत्[10] सा 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्'[7] ॥ १३ ॥

'स हि शर्धो न मारुतम्'[11] त्रिषु पूर्वमवस्यति ।
द्वावुक्त्वा त्रीनथो ब्रूयाद् अष्टौ पादा भवन्ति ते ॥ १४ ॥

पादे पादे समाप्यन्ते प्रायेणार्था मन्त्रान्तरा ।
विरोधिऽक्षरतः पादः 'इमं मे वरुण श्रुधि'[12] ॥ १५ ॥

[13]श्रुधीमं हवं[13] वरुण पादे कुर्वते [14]समभ्यय ।
हवमित्यस्य[14] पादान्तः श्रुधीत्यत्रेति शौनकः ॥ १६ ॥

अग्निमीळे[15] पुरोहितं यज्ञस्येत्यर्थसंस्थितिः ।
यदा तदोदाहरणं सभेदं च प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥

यदि यज्ञस्य देवोऽग्निरिति तत्रार्थं दृश्यते ।
प्रतिपादमर्थभेदात् तदा[16] नैषा निदर्शनम् ॥ १८ ॥

---

१. ऋ १०,१३४,७. २. °वस्थितिः वि² अ; °वस्थितः वि¹. ३. ऋ ८,४१,३. ४. ऋ ८,४७,१५, ५. ऋ १,१३७,१. ६. ऋ ८,४०,२. ७. ऋ १०,१३३,१. ८. इषु वि² अ¹. ९. °द्वे वि² अ¹. १०. चापस्य वि² अ¹; चापस्येत् वि¹. ११. ऋ १,१२७,६. १२ ऋ १,२५,१९. १३-१३. श्रुधीमदं वि² अ¹; श्रुधिमह वि¹. १४-१४. °यमवम् °यभव वि² अ¹, °यद्वम् वि¹. १५ °मीळे वेङ्कट. १६. तथा वि¹.

[1]अथाप्यर्थ. स्वभावेन[1] न[2] पादेषु व्यवस्यति ।
[3]श्रुतेनं मित्रावरुणौ[3] विद्यात् तत्र निदर्शनम् ॥ १९ ॥

सम्बोधनाद्युदात्तत्वम्[4] इह प्राप्तं न दृश्यते ।
ऋतावृधपदे[5] तस्माद् अविराम प्रतीयते ॥ २० ॥

इदमत्रावगन्तव्यम् अवधानविवर्जित ।
यावन्ति[6] शक्नुयाद् वक्तुम् अप्राणन्नेव [7]मानवः ॥ २१ ॥

तावद्भिरक्षरैरर्थः प्रायेण प्रतिपाद्यते ।
गायत्र्यादिजगत्यन्तम् अप्राणन्नेव[7] भाषते ॥ २२ ॥

[8]अथाप्यतिजगत्यादिम् उच्चारयति[8] मानव ।
अवधानपरोऽप्राणन्[9] सप्तक चतुरुत्तरम् ॥ २३ ॥

महता प्रणिधानेन यत्नेन महताऽपि च ।
[10]उत्तम सप्तक प्राहुरत्कृत्यन्तमिति स्थिति[10] ॥ २४ ॥

लौकिकार्थस्वभावेन सप्तकानां यथाक्रमम् ।
वेदे भूयान् प्रयोगोऽभूद् अल्पोऽथाल्पतरोऽपि च ॥ २५ ॥

इतिच्छन्दस्सु वक्तव्यम् अध्यायादिषु दर्शितम् ।
अस्माभिरष्टके षष्ठे ज्ञानशेतद् विमुच्यते ॥ २६ ॥ इति[11] ॥

[१३]

[12]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द [12] ।

सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोमः । पुनानः । अर्षति । सहस्रऽधारः । अतिऽअविः । वायोः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० असित[13] । सोम[14] । सोम[15] पुनान गच्छति सहस्रधार दशापवित्रमतिगच्छन्[16] वायो इन्द्रस्य च पानाय सस्कृत पात्रम् ॥ १ ॥

---

१ १. °र्थस्व° वि[12] अ[1] २. नास्ति मूको. ३. ऋ १,२,८. ४ °वाधा° वि[1] अ[1], 'वाध° वि[1]. ५ °धे प° वि[2] ६ पार्थ तु वि[2] अ[1], नास्ति वि[1]. ७ °ण देव वि[12] अ[1]. ८-८. अथा अर्[0] वि[12] अथा ..जग ..त्यु ..चार° अ[1] ९. अवसानपरोप्राणात् वि[12] अ[1]. १०-१० नास्ति वि[1]. ११ नास्ति वि[1], इति कारिका अ[1] १२-१२. नास्ति मूको. १३. °तम् वि[2]. १४. °म मूको. १५ नास्ति वि[1]. १६. °मधिा ८त् वि[2] अ[1], °मतिगच्छन् वि[1].

पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत । सुष्वाणं देववीतये ॥ २ ॥
पवमानम् । अवस्यवः । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्वानम् । देवऽवीतये ॥ २ ॥
वेङ्कट० पवमानम् हे रक्षणकामाः[1] मेधाविनम् अभि 'प्र गायत'[2] अभिषूयमाणम् देवपानाय ॥ २ ॥

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥
पवन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः । गृणानाः । देवऽवीतये ॥ ३ ॥
वेङ्कट० 'क्षरन्ति अन्नलाभाय'[3] सोमाः[4] बहुबलाः स्तूयमानाः यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिषः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥
उत । नः । वाजऽसातये । पवस्व । बृहतीः । इषः । द्युऽमत् । इन्दो इति । सुऽवीर्यम् ॥ ४ ॥
वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अन्नलाभाय पवस्व[5] महतीः[6] इष धाराः दीप्तिमत् इन्दो! सुवीर्यम् च । अपि वा आयुध[7] वाजसाति[8] ॥ ४ ॥

ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥
ते । नः । सहस्रिणम् । रयिम् । पवन्ताम् । आ । सुऽवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥५॥
वेङ्कट० ते नः[9] सहस्रसङ्ख्यम् धनम् आ पवन्ताम् सुवीर्यम् च अभिषूयमाणाः[9] देवाः इन्दवः ॥ ५ ॥
[10]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[10] ॥

अत्या हियाना न हेतृभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारमव्यमाशवः ॥ ६ ॥
अत्याः । हियानाः । न । हेतृऽभिः । असृग्रम् । वाजऽसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥६॥
वेङ्कट० अश्वाः प्रेर्यमाणाः इव प्रेरकैः वि अतिसृज्यन्ते[11] पवित्रम् शुद्धाय सोमाः ॥ ६ ॥

वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः । दधन्विरे गभस्त्योः ॥ ७ ॥
वाश्राः । अर्षन्ति । इन्दवः । अभि । वत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गभस्त्योः ॥ ७ ॥
वेङ्कट० शब्दकारिणः गच्छन्ति इन्दवः[12] वत्सम् इव धेनवः[13], ध्रियन्ते च बाह्वोः ॥ ७ ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कनिक्रदत् । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ ८ ॥
जुष्टः । इन्द्राय । मत्सरः । पवमान । कनिक्रदत् । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥ ८ ॥

---

1 °क्षका° मूको. 2-2 प्रियागत वि[२] अ[२]. 3-3 °न्नलाः वि[२] अ[१], °न्नेऽन्नलाः° वि[१] मूको. 4 °म वि[२] अ[१]. 5. °वत वि[२] अ[१]. 6. °व वि[१], वं अ[२]. 7 °साति वि[२], °सानि अ[२]. 8. न वि[१]. 9 °णान् वि[२] अ[१]. 10-10 नास्ति मूको. 11. °सृजन्ते वि[१]. 12 देव वि[२] अ[१], °न्देव. 13 येन वि[२] अ[१].

वेङ्कट० पर्याप्तः इन्द्राय सोमः । हे पवमान ! शब्दं कुर्वन् विश्वाः द्विषः अप जहि ॥ ८ ॥

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपऽघ्नन्तः । अराव्णः । पवमानाः । स्वःऽदृशः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन्तः अदातॄन् पवमानाः ।[1] सर्वस्य द्रष्टारः यज्ञस्य स्थाने सीदत ॥ ९ ॥

[2]इति पञ्चमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः[2] ॥

[१४]

[3]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[3] ।

परि प्रासिष्यदत् कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः । कारं बिभ्रत् पुरुस्पृहम् ॥१॥

परि । प्र । असिस्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः । कारम् । बिभ्रत् । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० परि प्र स्यन्दते कविः मेधावी सिन्धोः ऊर्मौ अधि श्रितः शब्दम् धारयन् बहुभिः स्पृहणीयम् ॥ १ ॥

गिरा यदी सबन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सऽबन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिऽकृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या यदि पुनं समानबन्धनाः पञ्च जनाः कर्मेच्छवः अलङ्कुर्वन्ति धारकम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यदी गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अस्य बलिनः रसे विश्वे देवाः माद्यन्ति, यदि गोविकारैः छाद्यते ॥ ३ ॥

निरिणानो वि धावति जहच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्नते युजा ॥ ४ ॥

निःऽरिणानः । वि । धावति । जहत् । शर्याणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्नते । युजा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दशापवित्रादधः गच्छन् विविधम् धावति विसृजन् वस्त्रसम्बन्धीनि[1] शर्याणि द्वाराणि । अथ अत्र[4] आहूतः[5] संस्तुत्या आगतो भवति सहायेन[6] इन्द्रेण इति ॥ ४ ॥

नप्तीभिर्यो विवस्वतः शुभ्रो न मामृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

---

१ °नः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. तु. ऋ ९,७८,१; बैर १,१,५५ c,f ४. नास्ति मूको. ५. आभूतः वि[1] अ[1]. ६. सखावे' वि[1] अ[1].

नप्तीभिः । यः । विवस्वतः । शुभ्रः । न । मामृजे । युवा । गाः । कृण्वानः । न । निःऽनिजम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरत[1] हस्ताज्जाताभिः पौत्रस्थानीयाभिः अङ्गुलिभिः यः मृज्यते शोभमानः[2] [3]अश्व इव[3] युवा, गोविकारान्[4] च कुर्वन् आत्मनो रूपम् इति ॥ ५ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

अति श्रिती तिरश्चता गव्या जिगात्यण्व्या । वग्नुमियर्ति यं विदे ॥ ६ ॥

अति । श्रिती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अण्व्या[6] । वग्नुम् । इयर्ति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अंशुश्च अति गच्छति श्रयणार्थं तिरश्चीनं गव्यानि श्रयणानि[7] प्रति । [8]अङ्गुल्या अभिपूयमान[8] शब्दम्[9] च प्रेरयति, यम् अहं शब्दं जानामि शृणोमि[10] इति ॥ ६ ॥

अभि क्षिपः समग्मत मर्जयन्तीरिषस्पतिम् । पृष्ठा गृभ्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिपः[6] । सम् । अग्मत । मर्जयन्तीः । इषः । पतिम् । पृष्ठा । गृभ्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि सम् गच्छन्ते[11] अङ्गुलयः अभिमृशन्त्यः[12] अन्नानाम् पतिम् सोमम् । ता बलवतः सोमस्य पृष्ठानि स्पृशन्ति अभिषवाय ॥ ७ ॥

परि दिव्यानि मर्मृशद् विश्वानि सोम पार्थिवा । वसूनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि । दिव्यानि । मर्मृशत् । विश्वानि । सोम । पार्थिवा । वसूनि । याहि । अस्मऽयुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दिव्यानि पार्थिवानि च सर्वाणि वसूनि परि स्पृशन् [13]सोम! अस्मत्काम[13] गच्छ ॥ ८ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[१५]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

एष धिया यात्यण्व्या शूरो रथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

एषः । धिया । याति । अण्व्या[6] । शूरः । रथेभिः । आशुऽभिः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० एष कर्मणा गच्छति अङ्गुल्याऽभिषुतः[14] हुतः [15]सन् शूर[15] रथैः शीघ्रैः[16] गच्छन् इन्द्रस्य स्थानं दिवम् इति ॥ १ ॥

---

१. °रिहर° वि[२] अ[१]. २. शोमन वि[१]. ३-३. °अमे° वि[२] अ[१]. ४ नोवि° वि[२] अ[१]. ५-५ नास्ति मूको. ६ अङ्गुलिनाम (तु. निघ २,५). ७. °णाति वि[१] अ[१]. ८-८. °त्यभि° वि[१]. ९ तु. निघ १,११. १० °णोति मूको. ११ °च्छे वि[२] अ[१]. १२. °श्यन्त वि[१,२], °भिमृशन्त्य अ[१]. १३-१३. सोऽस्म° वि[१]. १४. °पूयमाणा वि[१]. १५-१५. सञ्चरं वि[२], सचूरं अ[१], सञ्चारो वि[१]. १६. °घ्रम् अ[१].

एष पुरू धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतास आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवऽतातये । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः[1] सोमः[2] बहु कर्म इच्छति महते यज्ञाय, यत्र देवाः वसन्ति ॥ २ ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रऽवता । पथा । यदि । तुञ्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः [3]पात्रेषु निहितः[3] हविर्धानादाहवनीयं प्रति विविधम्[4] नीयते हविर्धानाऽऽहवनीययोः अन्तः शोभावता मार्गेण, यदि एनं देवेभ्यः प्रयच्छन्ति हरणशीला ऋत्विजः ॥ ३ ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते यूथ्यो३ वृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिशीते । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः शृङ्गाणि कम्पयन्[5] निश्यति यूथभवः [6]वृषा धनानि[6] प्रयच्छन्[7] बलेन ॥ ४ ॥

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुऽभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः मरुद्भिः सह गच्छति वाजी शोभमानैः अंशुभिः युक्तः पतिः सिन्धूनाम् भवन् ॥ ५ ॥

एष वसूनि पिब्दना परुषा ययिवाँ अति । अव शादेषु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वसूनि । पिब्दना । परुषा । ययिऽवान् । अति । अव । शादेषु[8] । गच्छति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः आच्छादकानि पीडनानि रक्षांसि पदा[9] अति[9] गच्छन् अव[9] गच्छति[10] शातनीयेषु रक्षस्सु ॥ ६ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उप । द्रोणेषु । आयवः । प्रऽचक्राणम् । महीः । इषः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एतम् उप मृजन्ति मार्जनीयम् द्रोणकलशेषु मनुष्याः प्रकुर्वाणम् महान्ति अन्नानि ॥ ७ ॥

एतमु त्यं दश क्षिपो मृजन्ति सप्त धीतयः । स्वायुधं मदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सप्त । धीतयः । सुऽआयुधम् । मदिन्ऽतमम् ॥ ८ ॥

---

१. कर्म एषः मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. हितः पात्रेषु अ[1]. ४. ...विधं वि[3]. ५. °यन्तः वि[1] अ[1]; °यन्ते वि[1]. ६-६. वृषधानि वि[1] अ[1]. ७. पृच्छन् वि[1] अ[1]. ८ अर्थः ? (तु. ७मो मन्त्रे द्रोणेषु, ९,१७,४ प्रभृ. कलशेषु). ९. अप मूको. १०. गच्छन्ति वि[3].

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुल्यः परिचरन्ति गावः च ऋत्विजः स्वायुधम् मादयितृतमम्। मृजिः॑ परिचरणकर्मा इति ॥ ८ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[१६]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'।

प्र ते॑ सो॒तार॑ ओ॒ण्यो॒३॒॑ रसं॒ मदा॑य घृ॒ष्वये॑ । सर्गो॒ न त॒क्त्येत॑शः ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । सो॒तारः॑ । ओ॒ण्योः॑ । रस॑म् । मदा॑य । घृ॒ष्वये॑ । सर्गः॑ । न । त॒क्ति॒ । एत॑शः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्थापयन्ति तव रसम् अभिषोतारः द्यावापृथिव्योः रसं देवानां च मनुष्याणां च॑ मदाय शत्रूणां घर्षणशीलाय । स च अभिषूयमाणः॑ रणे अश्व इव विसृष्टः गच्छति ॥ १ ॥

क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य र॒थ्य॑म॒पो वसा॑न॒मन्ध॑सा । गो॒षामण्वे॑षु सश्चिम ॥ २ ॥

क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । र॒थ्य॑म् । अ॒पः । वसा॑नम् । अन्ध॑सा । गो॒ऽसाम् । अण्वे॑षु । स॒श्चि॒म॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० दक्षस्य कर्मणा प्राणस्य नेतारम् 'उदकानि आच्छादयन्तम्॑' अन्धसा श्रयणाक्तेन सह गवाम्॑ दातारम् अङ्गुलीषु संयोजयाम॑ ॥ २ ॥

अन॑सम॒प्सु दु॒ष्टरं॒ सोमं॑ प॒वित्र॒ आ सृ॑ज । पु॒नी॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ३ ॥

अन॑सम् । अ॒प्ऽसु । दु॒स्तर॑म् । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ । सृ॒ज॒ । पु॒नी॒हि । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भिः अनतम् आन्तरिक्षासु अप्सु स्थितम्॑ दुस्तरम्॑ सोमम् पवित्रे आ सृज । तदेवाह— पुनीहि इन्द्रस्य पानार्थम् इति ॥ ३ ॥

प्र पु॑ना॒नस्य॒ चेत॑सा॒ सोमः॑ प॒वित्रे॑ अर्षति । क्रत्वा॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ ४ ॥

प्र । पु॒ना॒नस्य॑ । चेत॑सा । सोमः॑ । प॒वित्रे॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । क्रत्वा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति पूयमानस्य [१०]अस्य पवित्रं[१०] 'चेतसा बुद्धिपूर्वम् अभिपूयमानस्य॑' । तदेवाह— सोमः पवित्रे अर्षति[११] इति । सोऽयं प्रज्ञानेन नीयमानः सधस्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

प्र त्वा॒ नमो॑भि॒रिन्द॑व॒ इन्द्र॒ सोमा॑ असृक्षत । म॒हे भरा॑य का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

प्र । त्वा॒ । नमः॑ऽभिः । इन्द॑वः । इन्द्र॑ । सोमाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । म॒हे । भरा॑य । का॒रिणः॑ ॥ ५ ॥

---

१. ऋजि मूको २ २ नास्ति मूको ३. नास्ति अ॑ ४ °भिभूय॑ मूको ५ ५ °कम याच्छा° मूको ६ भगवान् वि॑, भागवान् भगवान् अ ७. म वि॑ अ॑ ८ °ताम् मूको ९. दष्टार° वि॑, दष्ट° वि॑ १० १० अस्य° वि॑ अ ११ अर्षति चेतसा बुद्धिपूर्वमभिपूयमानस्य मूको

वेङ्कट० प्र असृजन् त्वाम् अश्वैः सह इन्द्र! दीप्ता सोमा महते महग्रामाय करणशीला ॥ ५ ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनानः । रूपे । अव्यये । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान वस्त्र अविमये विश्वाः श्रियः अभि गमयन् शूर इव गोषु युद्धार्थं प्रविष्ट तिष्ठति ॥ ६ ॥

दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्षति ॥ ७ ॥

दिवः । न । सानु । पिप्युषी । धारा । सुतस्य । वेधसः । वृथा । पवित्रे । अर्षति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्युलोकात् इव समुच्छ्रितमुदकम् वृद्धा सुतस्य सोमस्य धारा अनायासेन पवित्रे गच्छति ॥ ७ ॥

त्वं सोम विपश्चितं तना पुनान आयुषु । अव्यो वारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपःऽचितम् । तना । पुनानः । आयुषु । अव्यः । वारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! मनुष्याणां मध्ये धर्मेण पूयमान ।विपश्चितम् रक्षसि[१] । तथा अवेः वाल च[२] वि धावसि ॥ ८ ॥

[३]इति पञ्चाष्टक अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः[३] ॥

[१७]

[४]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[४] ।

प्र निम्नेनेव सिन्धवो घ्नन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असृग्रमाशवः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनऽइव । सिन्धवः । घ्नन्तः । वृत्राणि । भूर्णयः । सोमाः । असृग्रम् । आशवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति निम्नेन इव सिन्धवः घ्नन्तः[५] शत्रून् क्षिप्राः[६] सोमाः व्याप्ताः[७] ॥ १ ॥

अभि सुवानास इन्दवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमासो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानासः । इन्दवः । वृष्टयः । पृथिवीम्ऽइव । इन्द्रम् । सोमासः । अक्षरन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अभि अक्षरन्[७] सूयमानाः[८] इन्दवः वृष्टयः इव पृथिवीम् सोमाः ॥ २ ॥

अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ ३ ॥

---

१ °ति वि[१] अ[१]. २ नास्ति वि[१]. ३-३ नास्ति मूको. ४ °न्तम् वि[१] अ[१]. ५ °ताम् वि[१] अ[१], °ता वि[१]. ६ °त्ताम् वि[१] अ[१]. ७. °रत मूको. ८ सूय° वि[१] अ[१].

अतिऽऊर्मिः । मत्सरः । मदः । सोमः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रवृद्धः मदनशीलः मदः सोमः[1] पवित्रे गच्छति विघ्नन् राक्षसान् देवकामः ॥ ३ ॥

आ कलशेषु धावति पवित्रे परि षिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । सिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु पवित्रे परि सिच्यते शस्त्रैः च यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् न भ्राजसे दिवम् । इष्णन्त्सूर्यं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवम् । इष्णन् । सूर्यम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्रीन् लोकान् अति रोहन् च सोम! त्वं सुलोकम् भ्राजसे प्रकाशयसि[2] । तथा गच्छन् सूर्यम् च चोदयसि ॥ ५ ॥

अभि विप्रा अनूषत मूर्धन् यज्ञस्य कारवः । दधानाश्चक्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्राः । अनूषत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चक्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति विप्रा मूर्धन् यज्ञस्य कर्तारः दधानाः तेजसि सोमे प्रियम् ॥ ६ ॥

तमु त्वा वाजिनं नरो धीभिर्विप्रा अवस्यवः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजिनम् । नरः । धीभिः । विप्राः । अवस्यवः । मृजन्ति । देवऽतातये ॥

वेङ्कट० तम् उ त्वा वाजिनम् मनुष्याः कर्मभिः विप्राः रक्षणेप्सवः[3] शोधयन्ति यज्ञाय ॥ ७ ॥

मधोर्धारामनु क्षर तीव्रः सधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधोः । धाराम् । अनु । क्षर । तीव्रः । सधऽस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥

वेङ्कट० मधो धाराम् [4]अनु क्षर तीव्ररसस्त्वम्[4] स्थानम् आ सीद चारुः त्वं यज्ञार्थं पानाय[5] इति ॥ ८ ॥

[6]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[6] ॥

[१८]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मदेषु सर्वधा असि ॥ १ ॥

---

१. °म वि[1] अ[1]. २. °यस वि[3] अ[2], नास्ति वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४-४. °नो प्रसर त्व वि[1] अ[1]; °स्तीव्ररसस्त्वं वि[3]. ५. पादाय वि[3], पारय अ[3]. ६-६. नास्ति मूको.

परि । सुवानः । गिरिऽस्थाः । पवित्रे । सोमः । अक्षारिति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि क्षरति सूयमानः ग्रावसु स्थितः पवित्रे सोमः । स स्तोतृषु सर्वस्य धाता भवसि मादकेषु ॥ १ ॥

त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्धसः । मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

त्वम् । विप्रः । त्वम् । कविः । मधु । प्र । जातम् । अन्धसः । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मेधावी, त्वम् क्रान्तः, मधु च प्र गच्छसि जातम् अन्नात्[1] ॥ २ ॥

तव विश्वे सजोषसो देवासः पीतिमाशत । मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

तव । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । पीतिम् । आशत । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तव सर्वे देवाः सङ्गताः प्राप्नुवन् पानम् ॥ ३ ॥

आ यो विश्वानि वार्या वसूनि हस्तयोर्दधे । मदेषु सर्वधा असि ॥ ४ ॥

आ । यः । विश्वानि । वार्या । वसूनि । हस्तयोः । दधे । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दधाति यः[2] सर्वाणि वरणीयानि धनानि हस्तयोः स्तोतृषु ॥ ४ ॥

य इमे रोदसी मही सं मातरेव दोहते । मदेषु सर्वधा असि ॥ ५ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । सम् । मातराऽइव । दोहते । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [3]यः इमे द्यावापृथिव्यौ महत्यौ सम् दोग्धि, यथा[†] एकः वत्सो[3] द्वे मातरौ इति ॥ ५ ॥

परि यो रोदसी उभे सद्यो वाजेभिरर्षति । मदेषु सर्वधा असि ॥ ६ ॥

परि । यः । रोदसी इति । उभे इति । सद्यः । वाजेभिः । अर्षति । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स इमे द्यावापृथिव्यौ अन्नैः सद्यः परि गच्छति ॥ ६ ॥

स शुष्मी कलशेष्वा पुनानो अचिक्रदत् । मदेषु सर्वधा असि ॥ ७ ॥

सः । शुष्मी । कलशेषु । आ । पुनानः । अचिक्रदत् । मदेषु । सर्वऽधाः । असि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स बलवान् कलशेषु पूयमानः शब्दं करोति ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः[4] ॥

१. अन्नम् वि[1], अत्र अ[1], अन्नद् वि[2]. २. च वि[2] अ[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. † यथा वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको.

[१९]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

यत् सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसु । तत् । नः । पुनानः । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० यत् सोम ! चायनीयम्[2] प्रशस्यम् दिव्यम् पार्थिवम् च [3]धनम्, तत् † नः पूयमानः आ हर[3] ॥ १ ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थः । स्वर्पती इति स्वःऽपती । इन्द्रः । च । सोम । गोपती इति गोऽपती ।
ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]युवम् हि स्थः सर्वस्य स्वामिनौ, इन्द्र त्वम् † च हे सोम ![4] गवां च स्वामिनौ । तौ अस्माकम् ईश्वरौ आप्याययतम् कर्माणि ॥ २ ॥

वृषा पुनान आयुषु स्तनयन्नधि बर्हिषि । हरिः सन् योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनानः । आयुषु । स्तनयन् । अधि । बर्हिषि । हरिः । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्षिता पूयमानः[5] मनुष्येषु शब्दं कुर्वन् अधि बर्हिषि हरितवर्णः[6] सन् आ सीदति स्थानम् ॥ ३ ॥

अवावशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सूनोर्वत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अवावशन्त । धीतयः । वृषभस्य । अधि । रेतसि । सूनोः । वत्सस्य । मातरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभिकामं [7]कुर्वन्ति धीयमाना वसतीवर्यः वृषभस्य रेतसि । सोमं कामयन्त इत्यर्थः[7] । तदेवाह—आत्मना सूतस्य वत्सस्य सोमस्य रेतसि अवावशन्त[8] मातरः आपः[9] इति ॥ ४ ॥

कुविद् वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्रं दुहते पयः ॥ ५ ॥

कुवित् । वृषण्यन्तीभ्यः । पुनानः । गर्भम् । आऽदधत् । याः । शुक्रम् । दुहते । पयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अत्यन्तं वृषणम् आत्मानम् [10]इच्छन्तीभ्यः वसतीवरीभ्यः[10] पूयमानः सोमः गर्भम् आधत्ते । याः[11] वसतीवर्यो भूत्वा [4]दीप्तम् पयः दुहते इति[4] ॥ ५ ॥

उप शिक्षापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रुषु । पवमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ पाय° मूका. ३-३ ध वि°. † नास्ति वि° अ°. ४-४ त्रुटितम् वि. † नास्ति वि° अ°. ५ सूय° वि°. ६ हरित वि° अ°. ७-७ कु ध वि°. ८ अवाव° मूको. ९. अप मूको. १०-१० इच्छ° वि° अ, नास्ति वि°. ११. नास्ति वि°, य अ°.

उप । शिक्ष । अपऽतस्थुषः । भियसम् । आ । धेहि । शत्रुषु । पवमान । विदाः । रयिम् ॥६॥

वेङ्कट० [1]समीपे कुरु विमुखान् असङ्गतान्, भयम्[1] च आ धेहि शत्रुषु पवमान! तेषां धनम् च विन्द इति ॥ ६ ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥

नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर । दूरे । वा । सतः । अन्ति । वा ॥

वेङ्कट० विनाशय[2] सोम! शत्रोः[3] बलम् तेज अन्नम् च दूरे वा अन्तिके वा विद्यमानस्य ॥७॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः[4] ॥

[२०]

[4]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[4] ।

प्र कविर्देववीतयेऽव्यो वारेभिरर्षति । साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ १ ॥

प्र । कविः । देवऽवीतये । अव्यः । वारेभिः । अर्षति । सह्वान् । विश्वाः । अभि । स्पृधः ॥१॥

वेङ्कट० प्र गच्छति कविः यज्ञाय अवेः वालैः [5]अभिभवन्[†] सर्वान् शत्रून्[5] ॥ १ ॥

स हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति । पवमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥

सः । हि । स्म । जरितृऽभ्यः । आ । वाजम् । गोऽमन्तम् । इन्वति । पवमानः । सहस्रिणम् ॥२॥

वेङ्कट० [6]स हि खलु स्तोतृभ्यः अन्नं गोमत्[6] प्रेरयति पवमानः सहस्रसङ्ख्यम् ॥ २ ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे पवसे मती । स नः सोम श्रवो विदः ॥ ३ ॥

परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । पवसे । मती । सः । नः । सोम । श्रवः । विदः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि मृशसि विश्वानि धनानि चेतसा, क्षरसि[7] च स्तुत्या सह । स अस्मभ्यम् सोम! अन्नम् देहि ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् । इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष । बृहत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४॥

वेङ्कट० [1]अभि गमय महतीम् कीर्तिम् हविष्मद्भ्यः[1] ध्रुवम् च रयिम् । इषम् च स्तोतृभ्यः आ भर ॥४॥

त्वं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विवेशिथ । पुनानो वह्ने अद्भुत ॥ ५ ॥

१-१. त्रुटितम् मूको. २. °शय वि[1] ३. °त्रो वि[1] अ[1]. ४-४ नास्ति मूको. ५-५ अभि··· वि[1]. † °वन् वि[1] अ[1] ६-६. त्रुटितम् वि[1]. ७ °रति वि[1] अ[1].

त्वम् । राजाऽइव । सुऽव्रतः । गिरः । सोम । आ । विवेशिथ । पुनानः । वह्ने । अद्भुत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् राजा इव' सुकर्मा स्तुतीः सोम[1] आ विशसि पूयमान 'वोढः[2] मद्त![3] ॥ ५ ॥

स वह्निरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः । सोमश्चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

सः । वह्निः । अप्ऽसु । दुस्तरः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । सोमः । चमूषु । सीदति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स वोढा अन्तरिक्षे स्थितः दुस्तरः शोध्यमानः बाहुभ्याम् सोमः चमूषु सीदति ॥ ६ ॥

क्रीळुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ७ ॥

क्रीळुः । मखः । न । मंहयुः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'क्रीडनशील दाता इव दानमिच्छन् पवित्रम् सोम! अति-गच्छसि प्रयच्छन्[†] स्तोत्र शोभन वीर्यम् इति ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः[4] ॥

[२१]

[5]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

एते धावन्तीन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्वयः । मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १ ॥

एते । धावन्ति । इन्दवः । सोमाः । इन्द्राय । घृष्वयः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते धावन्ति दीप्ताः सोमाः इन्द्राय घर्षणशीलाः[6] मादयितारः स्वर्लोकस्य लम्भयितारः ॥१॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुष्वये वरिवोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥

प्रऽवृण्वन्तः । अभिऽयुजः । सुस्वये । वरिवःऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयःऽकृतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुन्वानः विवृण्वन्तः शत्रूणाम् 'अभियोक्तारः सुस्वये[†] यजमानाय धनस्य लम्भयितारः भवन्ति[‡], स्वयम् एव स्तोत्रे[‡] अन्नस्य कर्तारः ॥ २ ॥

वृथा क्रीळन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकमित् । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥

वृथा । क्रीळन्तः । इन्दवः । सधऽस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरन् ॥

वेङ्कट० अनायासेन क्रीडन्तः इन्दवः एकम् सधस्थम्[7] अभि अक्षरन् । सिन्धोः ऊर्मौ[8] वसतीवरीषु वि अक्षरन् इति ॥ ३ ॥

१-१ व वि[1] २ २ वोढुम् वि[2] वोदम् अ[1]. ३ ३ वोढ • वि[1] † 'प्रयच्छ वि[2], 'प्रयच्छय अ[1] ४ ४. नास्ति मूको ५ ५५० वि[2]. ६ ६. अभि ° वि[1]. † सुषिये वि[2]. ‡ नास्ति वि[2]. ७ सधस्तम् वि[2], ८. ऊर्मो वि[2], ऊर्वो अ[1].

एते विश्वानि वार्या पवमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पवमानास । आशत । हिता । न । सप्तय । रथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते विश्वानि वरणीयानि धनानि [1]पूयमाना व्याप्नुवन्† नियुक्ता‡ इव अश्वा रथे[1] ॥४॥

आस्मिन् पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्दव । दधात । वेनम् । आऽदिशे । य । अस्मभ्यम् । अरावा ॥

वेङ्कट० [2]आ दधात अस्मिन्[2] पुरुषे बहुरूपम् इन्दव ! कामम् आदिशे[3], य[4] अस्मभ्यम् न[5] प्रयच्छति । सञ्जातकामो[6] हि[7] प्रयच्छति ॥ ५ ॥

ऋभुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पवध्वमर्णसा ॥ ६ ॥

ऋभु । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्रा । पवध्वम् । अर्णसा ॥६॥

वेङ्कट० उरु भातीति[8] ऋभु (तु या ११,१५) स्वामी रथस्य । [9]स यथा रथस्य[9] नेतार सारथिम् नवम्[10] अग्र आधत्ते, तथा अस्मिन् प्रज्ञानम् आधत्त आदिशे[11] । य अस्मभ्यम् न [12]प्रयच्छति । दीप्ता पवध्वम् उदकेन[12] ॥ ६ ॥

एत उ त्ये अवीवशन् काष्ठां वाजिनो अक्रत । सतः प्रासाविषुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । अवीवशन् । काष्ठाम् । वाजिन । अक्रत । सत । प्र । असाविषु । मतिम् ॥

वेङ्कट० [10]त इमे यज्ञ कामयन्ते[10] । कान्त्वा[11] च वासस्थानम्[12] वाजिन[13] अकृण्वन् द्रोणकलशान् । सत च प्र असाविषु स्तोत्रम् अपि वा बुद्धिम् । 'त्व सोमासि सत्पति.'[13] (ऋ १ ९१,५) इति उक्तम् ॥ ७ ॥

[14]इति पञ्चाष्टक अष्टमाध्याये एकादशो वर्ग[14] ॥

[२२]

[15]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[15] ।

एते सोमास आशवो रथा इव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेषत ॥ १ ॥

एते । सोमास । आशव । रथाऽइव । प्र । वाजिन । सर्गा । सृष्टा । अहेषत ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा[16] शीघ्रा[17] रथा इव प्र हेषन्ते[17] [18]वल्वन्त अश्वा इव च विसृष्टा इति[18] ॥१॥

1-1 पूय ⋯ वि[2] † न्या° वि[3] ‡ अभिनि° अ[1]. 2-2 त्रुटितम् वि[1], अस्मिन् आद° वि[3] अ[1]. 3. तु. वें ऋ ६,४८,१४. 4 नास्ति मूको 5. अत्र मूको. 6. °तरामः वि[3] 7. अपि वि[3]. 8. भो° वि[3] अ[1] 9-9 नास्ति वि[1] 10-10. °न्ते वि[3]. 11. कान्ता मूको 12. वासस्था° वि[1,3]; वास° अ[1]. 13. पति वि[3] अ[1] 14-14 नास्ति मूको 15. °मम वि[3]. 16. °प्र वि[3] अ[1]. 17 °टे° वि[3], 18-18 न वि[1].

एते वाता इवोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्नेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाताःऽइव । उरवः । पर्जन्यस्यऽइव । वृष्टयः । अग्नेःऽइव । भ्रमाः । वृथा ॥ २ ॥

वेङ्कट० [1]एते वाताः इव महान्त[1] पर्जन्यस्य इव च वृष्टयः अग्नेः इव च भ्रमाः अनायासेन निःसरन्ति ॥२॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः । विपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः । विपा । वि । आनशुः । धियः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते पूताः प्राज्ञाः सोमाः दधिमिश्रणाः[2] प्रज्ञानेन वि आनशुः कर्माणि ॥ ३ ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः ससृवांसो न शश्रमुः । इयक्षन्तः पथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टाः । अमर्त्याः । ससृऽवांसः । न । शश्रमुः । इयक्षन्तः । पथः । रजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते [3]पवित्रेण मृष्टाः अमृताः हविर्धानात् सरन्त[3] न श्राम्यन्ति [4]दातुमिच्छन्तः[4] मार्गान् लोकान् च स्तोतॄणाम् ॥ ४ ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसोः । विऽप्रयन्तः । वि । आनशुः । उत । इदम् । उत्ऽतमम् । रजः ॥५॥

वेङ्कट० [5]एते पृष्ठानि[5] द्यावापृथिव्यो विविधं प्रयन्त वि आप्नुवन्ति, अपि[6] च इमम् उत्तमम् लोकम् ॥ ५ ॥

तन्तुं तन्वानमुत्तममनु प्रवत आशत । उतेदमुत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत्ऽतमम् । अनु । प्रऽवतः । आशत । उत । इदम् । उत्तमाय्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् तन्वानम् सोमम् उत्तमम् अनु [6]आशत अध स्थिताः । अपि च† इदम् उत्तमाय्यम्‡[6] [7]अन्वश्नुते[7] । पृथिव्या अन्तरिक्षेण च उत्तमीकृतम् उत्तमाय्यम्[8] इति ॥ ६ ॥

त्वं सोम पणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । पणिऽभ्यः । आ । वसु । गव्यानि । धारयः । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रदः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! पणिभ्यः गोहितानि वसूनि आहृत्य धारयसि, [9]यज्ञम् प्रति[9] अनुस्यूतम् शब्दं च अकार्षीः[10] ॥ ७ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[11] ॥

1-1. °न्त वि¹. 2. °मिश्रिणा वि². 3-3. प° °तो वि¹. 4-4. नास्ति वि¹.
5. नास्ति वि¹. 6-6. °शत अपि च °° उत्तमाय्यम् वि¹. †-† चेत् वि¹. ‡ °माय्यम् वि² अ¹.
7. अनुश्ने वि¹², अन्व आते अ¹. 8. °माय्यम् वि¹ अ¹, °माय्यत् वि¹. 9-9. नास्ति मूको.
10. कार्षीत् वि² अ¹, अकार्षीत् वि¹

[२३]

[1]काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

सोमा असृग्रमाशवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमाः । असृग्रम् । आशवः । मधोः । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० सोमाः सृज्यन्ते[2] आशवः मदकरस्य मधोः धारया [3]लक्षीकृत्य सर्वाणि स्तोत्राणि[3] ॥ १ ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नासः । आयवः । पदम् । नवीयः । अक्रमुः । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० [4]प्रत्नाः केचिद् अथ नवतरम्[4] पदम् अनु क्रमन्त इति पततः सोमान् आह । ते दीप्त्यै च कुर्वन्ति सूर्यम् इति ॥ २ ॥

आ पवमान नो भरार्यो अदाशुषो गयम् । कृधि प्रजावतीरिषः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । नः । भर । अर्यः । अदाशुषः । गयम् । कृधि । प्रजाऽवतीः । इषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ भर पवमान! अस्मभ्यम् [5]अरेः अप्रयच्छतः[5] गृहम्, कुरु च प्रजावन्ति अन्नानि ॥३॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते [6]सोमाः गच्छन्तः मदकरं रसम् । अभि पवन्ते कोशम्† मधुच्यावकम्‡ इति रसम्[6] आह इति ॥ ४ ॥

सोमो अर्षति धर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोमः । अर्षति । धर्णसिः । दधानः । इन्द्रियम् । रसम् । सुऽवीरः । अभिशस्तिऽपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः[7] पवते धारयिता कुर्वन्[8] [9]इन्द्रस्य प्रियकरम्[9] रसम् सुवीरः अभिशस्तेः पाता ॥५॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सधमाद्यः । इन्दो वाजं सिषाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सधऽमाद्यः । इन्दो इति । वाजम् । सिषाससि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [10]इन्द्राय सोम! पवसे[10] देवेभ्यः च सधमादहेतुः[11] । इन्दो![12] त्वम् अन्नम् दातुमिच्छसि ॥६॥

१-१ नास्ति मूको. २ सृज्यन्त अ[1] ३-३ लक्षी त्रि ४-४ त्रुटितम् वि ५-५ अरे प्र° त्रि[1], अरे प्र° वि[1] अ[1] ६-६ सोमम् वि[1] † कोशम् वि[1] अ ‡ मधुश्याव° वि[1] अ[1] ७ °मः वि[1] ८ °र्वान्त वि[1] अ[1] ९-९ °द्रप्रि° वि १०-१० नास्ति वि[1] अ[1] ११. सदमा° अ वि[1]. १२ ई द्र वि[1]; द्र अ[1], °न्द्रो वि[1].

अस्य पीत्वा मदानामिन्द्रो वृत्राण्यप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'मदकराणां मध्ये अमुम् पीत्वा इन्द्र शत्रून् अप्रतिगतोऽयं† जघान, हन्तु‡ च क्षिप्रम्' इति ॥ ७ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[२४]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्दवः । श्रीणाना अप्सु मृञ्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । अधन्विषुः । पवमानासः । इन्दवः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति[1] सोमाः पूयमाना दीप्ताः । गोभिः श्रीयमाणा[2] वसतीवरीषु च मृज्यन्ते ॥ १ ॥

अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गावः । अधन्विषुः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छन्ति गमनशीलाः[3] इव[4] इन्दवः आपः इव प्रवणेन गच्छन्त्यः । *पूयमानाः च इन्द्रम् व्याप्नुवन्ति* ॥ २ ॥

प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्यतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । पवमान । धन्वसि । सोम । इन्द्राय । पातवे । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्र गच्छसि पवमान! सोम'[5] इन्द्रस्य पानाय नृभिः च गृहीतः, वि नीयसे च हविर्धानात् ॥ ३ ॥

त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीसहे । सस्निर्यो अनुमाद्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम । नृऽमादनः । पवस्व । चर्षणिऽसहे । सस्निः । यः । अनुऽमाद्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! नृणां मदयिता पवस्व चर्षणीनाम्[6] अभिभवित्रे इन्द्राय, शुद्धः यः स्तोतव्यः ॥ ४ ॥

इन्दो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधावसि । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥

१-१ म... मि° वि[1] † अभिगत वि[2] अ[1] ‡ हन्तु वि[2] २ २ नास्ति मूको वि[2] अ[1] यच्छन्ति वि[1]. ४ श्रय° वि[2] अ[1] ५ मदन° वि[2] अ[1] ६ नास्ति वि[1] *-* नास्ति वि[1] ८-८ ... वि[1] ९ चर्षणीयानाम् वि[1]

इन्दो॒ इति॑ । यत् । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । प॒वित्र॑म् । प॒रि॒ऽधाव॑सि । अर॑म् । इन्द्र॑स्य । धाम्ने॑ ॥५॥

वेङ्कट० इन्दो![1] यदा त्वं ग्रावभिः सुतः पवित्रम् परिधावसि, तदा पर्याप्तं भवसि इन्द्रस्य शरीराय ॥ ५ ॥

पव॑स्व वृत्रहन्तमो॒क्थेभि॑रनु॒माद्यः॑ । शुचि॑ः पाव॒को अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

पव॑स्व । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । उ॒क्थेभि॑ः । अ॒नु॒ऽमाद्यः॑ । शुचि॑ः । पा॒व॒कः । अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

शुचि॑ः पाव॒क उ॑च्यते॒ सोम॑ः सु॒तस्य॒ मध्वः॑ । दे॒वा॒वीर॑घशंस॒हा ॥ ७ ॥

शुचि॑ः । पा॒व॒कः । उ॒च्य॒ते॒ । सोम॑ः । सु॒तस्य॑ । मध्वः॑ । दे॒व॒ऽअ॒वीः । अ॒घ॒शं॒स॒ऽहा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० निर्मलः शोधकः उच्यते सोमः अभिषुतस्य मधोः[2] सम्बन्धीति अंशुभ्यः सुतं सोममाह । सोऽयं देवानामविता रक्षसां [3]हन्ता इति[3] ॥ ७ ॥

[4]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[4] ॥

[२५]

[5]दृळ्हच्युत आगस्त्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पव॑स्व द॒क्ष॒साध॑नो दे॒वेभ्यः॑ पी॒तये॑ हरे । म॒रुद्भ्यो॑ वा॒यवे॒ मदः॑ ॥ १ ॥

पव॑स्व । द॒क्ष॒ऽसाध॑नः । दे॒वेभ्यः॑ । पी॒तये॑ । ह॒रे॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । वा॒यवे॑ । मदः॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० [6]दृढच्युत आगस्त्यः । पवस्व बलस्य साधयिता[6] देवपानार्थं हे हरितवर्ण! मरुद्भ्यः वायवे च मदकरः ॥ १ ॥

पव॑मान धि॒या हि॒तो॒३॒॑ऽभि योनि॒ं कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा वा॒युमा वि॑श ॥ २ ॥

पव॑मान । धि॒या । हि॒तः । अ॒भि । योनि॑म् । कनि॑क्रदत् । धर्म॑णा । वा॒युम् । आ । वि॒श॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! अङ्गुल्या धृतः अभि विश स्थानम् शब्दं कुर्वन् । एतदेवाह— कर्मणा वायुम् आ विश इति । वायुः आयव्यं 'पात्रम् इति' ॥ २ ॥

सं दे॒वैः शो॑भते॒ वृषा॑ क॒विर्योना॒वधि॑ प्रि॒यः । वृ॒त्र॒हा दे॑व॒वीत॑मः ॥ ३ ॥

सम् । दे॒वैः । शो॒भ॒ते॒ । वृषा॑ । क॒विः । योनौ॑ । अधि॑ । प्रि॒यः । वृ॒त्र॒ऽहा । दे॒व॒ऽवीत॑मः ॥ ३ ॥

---

१. ई ··· इन्द्रस्य वि[1]. २. मेधाः वि[1] अ[1]. ३-३. ह वि[1] ४-४. नास्ति मूको. ५-५. ···ता वि[1]. ६-६. त्रुटितम् वि[1].

वेङ्कट० [1]देवैः सह शोभते वृषा हविः[1] स्थाने अभिगमन् प्रियः अभिगमनीयो हन्ता देवान् अरमतिं कामयमानः[2] ॥ ३ ॥

विश्वा रूपाण्याविशन् पुनानो याति हर्यतः । यत्रामृतास आसते ॥ ४ ॥

विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्यतः । यत्र । अमृतासः । आसते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि रूपाणि आविशन् पूयमानः गच्छति[3] कमनीयः, यत्र देवाः आसते ॥ ४ ॥

अरुषो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरुषः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कविऽक्रतुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [4]आरोचमानः जनयन् शब्दान् सोमः पवते अनुषक्तम् इन्द्रम्[4] गच्छन् क्रान्तप्रज्ञः ॥ ५ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन पवस्व मादयितृतम! पवित्रम् अतीत्य[5] धारया कवे! अर्चनीयस्य इन्द्रस्य स्थानम् प्राप्तुम् ॥ ६ ॥

[6]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[6] ॥

[२६]

[6]इध्मवाहो दार्ढच्युत ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि । विप्रासो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । उपऽस्थे । अदितेः । अधि । विप्रासः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

वेङ्कट० इध्मवाहो[7] [8]दार्ढच्युतः†[8] । तम् परिमृजन्ति अश्वम् पृथिव्याः उपस्थे विप्राः सूक्ष्मया अङ्गुल्या[*] ॥ १ ॥

तं गावो अभ्यनूषत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गावः । अभि । अनूषत । सहस्रऽधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥

वेङ्कट० तम् शब्दाः अभि स्तुवन्ति बहुधारम्[9] अक्षीणम् इन्दुम्[10] धर्तारम् स्वर्गस्य[11] ॥ २ ॥

१-१. त्रुटितम् वि'. २. °मानम वि॰ अ'. ३. ग छे° वि॰ अ'. ४-४. अ(...)र्द वि'. वि'. ६-६. नास्ति मूको. ७. इदावा° वि॰ अ'. ८-८. दार्ढ्यु... वि'. *. अधीत्य वि॰ अ'. ९. °धारणम् वि'. १०. °न्दुः वि॰ अ'. ११. नास्ति अ' † दा(ढ अ')र्ढच्युत्य

तं वे॒धां मे॒धया॑ह्यन् पव॑मान॒मधि॒ द्यवि॑ । ध॒र्णसिं॒ भूरि॑धायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वे॒धाम् । मे॒धया॑ । अ॒ह्य॒न् । पव॑मानम् । अधि॑ । द्यवि॑ । ध॒र्णसि॑म् । भूरि॑ऽधायसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् विधातारम् [1]मेधया प्रहिण्वन्ति पवमानम् द्युलोक प्रति धारयितारम् बहूना धर्तारम्[1] ॥ ३ ॥

तम॑ह्यन् भु॒रिजो॑र्धि॒या सं॒वसा॑नं वि॒वस्व॑तः । पतिं॑ वा॒चो अदा॑भ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अ॒ह्य॒न् । भु॒रिजोः॑ । धि॒या । स॒म्ऽवसा॑नम् । वि॒वस्व॑तः । पति॑म् । वा॒चः । अदा॑भ्यम् ॥

वेङ्कट० तम्[2] प्रहिण्वन्ति[3] बाह्वो अङ्गुल्या सह वसन्तम्[4] परिचरन्त पतिम् वा[ ] अहिंसम् ॥ ४ ॥

तं सानु॒ावधि॑ जा॒मयो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः । ह॒र्य॒तं भूरि॑चक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानौ॑ । अधि॑ । जा॒मयः॑ । हरि॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । ह॒र्य॒तम् । भूरि॑ऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [5]तम् समुच्छ्रिते[5] देशे अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि कमनीयम् बहो द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

तं त्वा॑ हिन्वन्ति वे॒धसः॒ पव॑मान गिरा॒वृध॑म् । इन्द॒विन्द्रा॑य मत्स॒रम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा॒ । हि॒न्व॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ । पव॑मान । गि॒रा॒ऽवृध॑म् । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । म॒त्स॒रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[6] प्रेरयन्ति विधातार पवमान! स्तुत्या वृद्धम् इन्दुम् इन्दा![7] इन्द्राय मदकरम् ॥ ६ ॥

[8]इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्ग[8] ॥

[२७]

[1]नृमेध आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

ए॒ष क॒विर॒भिष्टु॑तः प॒वित्रे॒ अधि॑ तोशते । पु॒ना॒नो घ्नन्न॒प स्रिधः॑ ॥ १ ॥

ए॒षः । क॒विः । अ॒भिऽस्तु॑तः । प॒वित्रे॑ । अधि॑ । तो॒श॒ते॒ । पु॒ना॒नः । घ्नन् । अप॑ । स्रिधः॑ ॥१॥

वेङ्कट० नृमेध । एष कवि अभिष्टुत पवित्र पूयते । तोशति[9] वधकर्मसु पठित (तु निघ २,१९) पीडनकर्मा । पूयमान अप[10] घ्नन् राक्षसान् ॥ १ ॥

ए॒ष इन्द्रा॑य वा॒यवे॑ स्व॒र्जित् परि॑ षिच्यते । प॒वित्रे॑ दक्ष॒साध॑नः ॥ २ ॥

ए॒षः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । स्वः॒ऽजित् । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ । प॒वित्रे॑ । द॒क्ष॒ऽसाध॑नः ॥ २ ॥

---

१ १. नास्ति वि[1]. २ नास्ति वि[1] अ[1] ३ प्रहिण्वन् वि[1]. ४ °त वि[1], °न्त अ[1]. ५ ५ सत्रति वि[1]. ६ त्वान् वि[1] ७ नास्ति मूको ८ ८. नास्ति मूको ९. अतोगति वि[1], तो गति वि[1] अ[1] १० अव वि[1] अ[1], अपि वि[1].

वेङ्कट० एषः इन्द्राय वायवे सर्वस्य जेता परि सिच्यते पवित्रे शत्रूणां पातनः ॥ २ ॥

एष नृभिर्वि नीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्ववित् ॥ ३ ॥

एषः । नृऽभिः । वि । नीयते । दिवः । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वऽवित् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः नृभिः विविधम् नीयते द्युलोकस्य मूर्धस्थानः[1] वृषा 'अभिषुतः सोमः'[2] पात्रेषु सर्वज्ञः ॥ ३ ॥

एष गव्युरचिक्रदत् पवमानो हिरण्ययुः । इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ ४ ॥

एषः । गव्युः । अचिक्रदत् । पवमानः । हिरण्यऽयुः । इन्दुः । सत्राऽजित् । अस्तृतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः गाः इच्छन् शब्दम्[3] करोति पवमानः हिरण्यम् 'च इच्छन्'[4] उभयम् आहर्तुमिच्छन्[4] शत्रुभ्यः इन्दुः महतो जेता अहिंसितः ॥ ४ ॥

एष सूर्येण हासते पवमानो अधि द्यवि । पवित्रे मत्सरो मदः ॥ ५ ॥

एषः । सूर्येण । हासते । पवमानः । अधि । द्यवि । पवित्रे । मत्सरः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः सूर्येण स्पर्धते पवमानः अन्तरिक्षे पवित्रे मत्सरः[6] सोमः ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एषः । शुष्मी । असिष्यदत् । अन्तरिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः बलवान् स्यन्दते[7] अन्तरिक्षे वृषा हरिः पूयमानः इन्दुः इन्द्रम् च अभिगच्छति[8] ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः'[9] ॥

[२८]

'प्रियमेध आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[9] ।

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एषः । वाजी । हितः । नृऽभिः । विश्वऽवित् । मनसः । पतिः । अव्यः । वारम् । वि । धावति ॥

वेङ्कट० प्रियमेधः । एषः वाजी हितः नृभिः सर्ववित् मनसः पाता दशापवित्रम्[10] वि धावति ॥ १ ॥

एष पवित्रे अक्षरत् सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

---

१. स्थान वि[1,3], स्थाने अ[1]. २ २. 'पुत तत् सोम वि[1] अ', 'पुत सोम वि'. ३ दिग्धम् वि[1]; दुग्धम् अ[1] ४ ४. चैरसन् वि[1] अ[1]. ५. इव वि[1] अ[1]. ६. मत्सर मूको. ७. 'न्दति मूको. ८. 'च्छतीति अ[1], ९ ९. नास्ति मूको. १०. दिशा' मूको.

एष । पवित्रे । अक्षरत् । सोमः । देवेभ्यः । सुतः । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एष 'पवित्रे क्षरति' साम देवार्थम् अभिषुतः विश्वानि देवशरीराणि आविशन्[2] ॥ २ ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः । वृत्रहा देववीतमः ॥ ३ ॥

एष । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्यः । वृत्रऽहा । देवऽवीतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एष देवः राजते[3] स्थाने अमर्त्यः वृत्रहा 'अत्यन्तं देवकामः' ॥ ३ ॥

एष वृषा कनिक्रदद् दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एष । वृषा । कनिक्रदत् । दशऽभिः । जामिऽभिः । यतः । अभि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'एषः वृषा' शब्दं कुर्वन् दशभिः 'अङ्गुलीभिः' संयतः अभि धावति द्रोणकलशान्[7] ॥ ४ ॥

एष सूर्यमरोचयत् पवमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष । सूर्यम् । अरोचयत् । पवमानः । विऽचर्षणिः । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः[8] सूर्यम् रोचयति पवमानः विद्रष्टा सर्वाणि च तेजांसि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति । देवावीरघशंसहा ॥ ६ ॥

एष । शुष्मी । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । अर्षति । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः'।

[२९]

'नृमध आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'।

प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसा । देवाँ अनु प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धाराः । अक्षरन् । वृष्णः । सुतस्य । ओजसा । देवान् । अनु । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र अक्षरन् अस्य धाराः वृष्णः[10] अभिषुतस्य बलेन[11] देवान् प्रभवितुम्[12] इच्छतः[13] ॥ १ ॥

सप्तिं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

१-१. क्षरति पवित्रे अ[1], °अक्षरति वि[1]. २. °शत् वि[2] अ[1]. ३. राजा तत वि[1] अ[1]. ४-४. °न्तदे° वि[1]. ५-५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. अङ्गुलीभि वि[1] अ[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८. °शत् मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०. विष्ण वि[2], विण अ[1]. ११. °न न वि[2] अ[1]. १२. प्रतिम° मूको. १३. °त मि[2] अ[1].

सप्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम् । 'अयं हि ज्योतिर्यत् सोमः' (तु. माश ५,१,२,१०) इति ॥ २ ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव सूयमानस्य प्रभूतधन! सोम! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः । यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9] ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10] ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[11] ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12] । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धाराः अनायासेन पवित्रे[13] । पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14] ॥ १ ॥

---

१. °नि वि[२]. २. तारव मूको. ३. °ता वि[२] अ[१]. ४. °यत् वि[१]. ५. °यद् वि[१] अ[१]. ६. °यमि अ[१]. ७. °त मूको. ८. °व्दात् मूको. ९. मुमुच्छेहे मूको. १०. भार वि[१]. ११-११. नास्ति मूको. १२. इन्दुः वि[१] अ[१], बिन्दः वि[२]. १३. °त्रः वि[२]; °त्र अ[१]. १४. °यतीत्यर्थः अ[१].

इन्दुर्हियानः सोतृभिर्मृज्यमानः कनिक्रदत् । इयर्ति वग्नुमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

इन्दुः । हियानः । सोतृऽभिः । मृज्यमानः । कनिक्रदत् । इयर्ति । वग्नुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[1] शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः शुष्मं नृषाह्यं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पवस्व सोम धारया ॥ ३ ॥

आ । नः । शुष्मम् । नृऽसह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पवस्व । सोम । धारया ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व 'अस्माकं बलम्[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम! धारया ॥३॥

प्र सोमो अति धारया पवमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥

प्र । सोमः । अति । धारया । पवमानः । असिस्यदत् । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते सोमः धारया पूयमानः द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

अप्ऽसु । त्वा । मधुमत्ऽतमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दो![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥

सुनोत । मधुमत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[5] मदकरम् ॥ ६ ॥

[6]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[7] ॥

[३१]

[7]गोतमो राहूगण ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

प्र सोमासः स्वाध्यः पवमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । सुऽआध्यः । पवमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गोतम[8]! प्र अक्रमुः सोमाः सुकर्माणः[9] पूयमानाः[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥१॥

---

१. स्तो॰ वि॰ अ॰ २ २. आत्मानं बलं वि॰ अ॰. ३ शान् मूको ४ °दुम् मूको. ५ नास्ति वि. ६. °वत मूको ७ ७ नास्ति मूको. ८ म वि॰ अ॰. ९ समवमण वि॰. १०. पूरयन्त वि॰ अ॰. ११ प्रज्ञानम् वि॰ अ॰.

सप्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः[1] कारवः[2] स्तुत्या[3] ज्योतिः जायमानम् प्रशस्यम् । 'अयं हि ज्योतिर्यन् सोमः' (शु. मास ५,१,२,१०) इति ॥ २ ॥

सुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजांसि तव पूयमानस्य प्रभूतधन! सोम! वर्धय[4] द्रोणकलशम् प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पवस्व सोम धारया । इनु द्वेषांसि सध्र्यक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसूनि । सम्ऽजयन् । पवस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेषांसि । सध्र्यक् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन्[5] पवस्व सोम! धारया, प्रेरय[6] च द्वेष्याणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुषः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुच्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नः । अररुषः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुच्महे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अप्रयच्छतः[7] शब्दात्[8] सर्वस्य यस्य कस्य चित् अपि निन्दायाः । यस्मिन् रक्षणे सति मुमुच्महे[9] ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पवस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पवस्व । धारया । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिमत् बलम् च आ हर[10] ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

[३०]

[11]बिन्दुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[11] ।

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वाचमिष्यति ॥ १ ॥

प्र । धाराः । अस्य । शुष्मिणः । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वाचम् । इष्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० बिन्दुः[12] । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धारा अनायासेन पवित्रे[13] । पूयमानः वाचम् प्रेरयति[14] ॥ १ ॥

---

१. °न्ति वि'. २. तारव मूको. ३. °ता वि' अ'. ४. °यन् वि'. ५. °यत् वि' अ'. ६. °यमि अ'. ७. °त मूको. ८. °ब्दात् मूको. ९. मुमुच्छेदे मूको. १०. भार वि'. ११-११. नास्ति मूको. १२. इन्दुः वि' अ', विन्द्रः वि'. १३. °त्रः वि'; °त्र अ'. १४. °यतीत्यर्थः अ'.

इन्दु॑र्हिया॒नः सो॒तृभि॑र्मृ॒ज्यमा॑नः॒ कनि॑क्रदत् । इय॑र्ति व॒ग्नुमि॑न्द्रि॒यम् ॥ २ ॥
इन्दुः॑ । हि॒या॒नः । सो॒तृऽभिः॑ । मृ॒ज्यमा॑नः । कनि॑क्रदत् । इय॑र्ति । व॒ग्नुम् । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ २ ॥
वेङ्कट० इन्दुः प्रेर्यमाणः सोतृभिः[1] शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः॒ शुष्मं॑ नृ॒षाह्यं॑ वी॒रव॑न्तं पुरु॒स्पृह॑म् । पव॑स्व सोम॒ धार॑या ॥ ३ ॥
आ । नः॒ । शुष्म॑म् । नृ॒ऽसह्य॑म् । वी॒रऽव॑न्तम् । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । पव॑स्व । सो॒म॒ । धार॑या ॥ ३ ॥
वेङ्कट० आ पवस्व [2]अस्माकं बलम्[2] नृणामभिभावुकम् पुत्रयुक्तम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम! धारया ॥३॥

प्र सोमो॒ अति॒ धार॑या॒ पव॑मानो असिष्यदत् । अ॒भि द्रोणा॑न्या॒सद॑म् ॥ ४ ॥
प्र । सोमः॑ । अति॑ । धार॑या । पव॑मानः । अ॒सि॒स्य॒द॒त् । अ॒भि । द्रोणा॑नि । आ॒ऽसद॑म् ॥ ४ ॥
वेङ्कट० प्र स्यन्दते सोमः धारया पूयमानः द्रोणकलशान्[3] प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अ॒प्सु त्वा॒ मधु॑मत्तमं॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः । इन्द॒विन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ ५ ॥
अ॒प्ऽसु । त्वा॒ । मधु॑मत्ऽतमम् । हरि॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥
वेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दो![4] इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सु॒नोता॒ मधु॑मत्तमं॒ सोम॒मिन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ । चारुं॒ शर्धा॑य मत्स॒रम् ॥ ६ ॥
सु॒नोत॑ । मधु॑मत्ऽतमम् । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ । चारु॑म् । शर्धा॑य । म॒त्स॒रम् ॥ ६ ॥
वेङ्कट० सुनोत सुनुत[5] मधुरतमम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते[6] मदकरम् ॥ ६ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[7] ॥

[३१]

[7]गोतमो राहूगण ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

प्र सोमा॑सः स्वा॒ध्यः१॒॑ पव॑मानासो अक्रमुः । र॒यिं कृ॑ण्वन्ति॒ चेत॑नम् ॥ १ ॥
प्र । सोमा॑सः । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । पव॑मानासः । अ॒क्र॒मुः॒ । र॒यिम् । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । चेत॑नम् ॥ १ ॥
वेङ्कट० गोतमः[8]। प्र अक्रमुः सोमाः सुकर्माणः[9] पूयमानाः[10], धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्[11] ॥१॥

---

१. स्तो॰ वि॰ अ॰. २-२. अस्माकं बलं वि॰ अ॰. ३. शान् मूको. ४. °दुम् मूको. ५. नास्ति वि॰. ६. °बल मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. म वि॰ अ॰. ९. सत्वमण वि॰. १०. पूयन्त वि॰ अ॰. ११. प्रज्ञानम् वि॰ अ॰

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो द्युम्नवर्धनः । भवा वाजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्दो इति । द्युम्नऽवर्धनः । भव । वाजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः[1] भव इन्दो! अन्नस्य वर्धकः। भव त्वम् अन्नानाम् पतिः ॥ २ ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्षन्ति सिन्धवः । सोम वर्धन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिऽप्रियः । तुभ्यम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सोम । वर्धन्ति । ते । महः ॥३॥

वेङ्कट० तुभ्यम् वाताः[2] अभितर्पयितारः। त्वदर्थमेव गच्छन्ति नद्यः। सोम! [3]उभये ते[3] तव महत्त्वम् वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ १,९१,१६) ॥ ४ ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो बभ्रो दुदुह्रे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । बभ्रो इति । दुदुह्रे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥५॥

वेङ्कट० तुभ्यम् गावः घृतम् च [4]पयः च हे बभ्रुवर्ण![4] दुदुहे अक्षीणम्[5] वृद्धतमे समुच्छ्रिते स्थिताय इति ॥ ५ ॥

स्वायुधस्य ते सतो भुवनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ६ ॥

सुऽआयुधस्य । ते । सतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥६॥

वेङ्कट० स्वायुधस्य एव ते सतः हे भुवनस्य पते! वयम् इन्दो! सखित्वम् कामयामहे ॥ ६ ॥

[6]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः[6] ॥

[३२]

[6]श्यावाश्व आत्रेय ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[6]।

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदऽच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्यावाश्वः[7]। प्र अक्रमुः सोमाः[8] मदं क्षरन्तः श्रवसे मम हविष्मतः सुताः यज्ञे ॥ १ ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

---

१. °व्या वि[1] अ[1]. २. पाता वि[1] अ[1]; पाताः वि[2]. ३-३. उभयेति मूको. ४-४. बलश्च बभ्रुः° वि[1]; पयश्च बभ्र° वि[2]. ५. °ण मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. °श्वाश्च अ[1]. ८. सोमो वि[2] अ[1].

आत् । ईम् । त्रितस्य । योषणः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥२॥

वेङ्कट० 'किञ्च पुनम्' त्रितस्य ऋषेः अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावभिः इन्दुम् इन्द्राय पानार्थम्, इति त्रित यजमानं दृष्ट्वा वदति श्यावाश्व. ॥ २ ॥

आदीं हंसो यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् । अत्यो न गोभिरज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मतिम् । अत्यः । न । गोभिः । अज्यते ।

वेङ्कट० किञ्च अयम् मनुष्यगणम्[2] यथा हंसः[3] वशं नयति शब्देन, तथा विश्वस्य बुद्धिम् वशं नयति सोम. अश्व[4] इव शीघ्रग[5] पयोभि. अज्यते ॥ ३ ॥

उभे सोमावचाकशन्मृगो न तक्तो अर्षसि । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवऽचाकशत् । मृगः । न । तक्तः । अर्षसि । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ सोम![6] अवेक्षमाण[7] मृग. इव गच्छसि[8] गोभि तक्तः[9] यज्ञस्य स्थानम् आ सीदन्[10] ॥ ४ ॥

अभि गावो अनूषत योषा जारमिव प्रियम् । अगन्नाजिं यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गावः । अनूषत । योषा । जारम्ऽइव । प्रियम् । [11]अगन् । आजिम् । यथा[11] । हितम् ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति त्वां शब्दा· योषा जारम् इव प्रियम् सोमम्। सोमम् गच्छन्ति आजिम् यथा कश्चित् मित्रम् अभिगच्छति ॥ ५ ॥

अस्मे धेहि द्युमद्यशो मघवद्भ्यश्च मह्यं च । सनिं मेधामुत श्रवः ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमत् । यशः । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । सनिम् । मेधाम् । उत । श्रवः ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् धेहि[12] दीप्तम् अन्नम् [13]हविष्मद्भ्य· च, मह्यम् च[13] धनम् प्रज्ञाम्, अपि च कीर्तिम् इति ॥ ६ ॥

[14]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्ग.[14] ॥

[३२]

[15]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द.[15] ।

प्र सोमासो विपश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषा इव ॥ १ ॥

१-१. पुन किञ्च अ'. २. °ग वि', °णो अ'. ३. हंसोम वि' अ'. ४ सोम वि' अ'. ५. शीघ्रम् वि'. ६. नास्ति मूको. ७. अपेक्ष° मूको. ८ °च्छति मूको. ९. तरेता वि' अ', तत वि'. १०. °दत् वि' अ' ११-११. द्र. ऋ ४,४१,८; ५,४१,४; ६,२४,६. १२. देहि अ'. १३-१३. हविष्मत्··· वि' अ', °मत्भ्योम मह्यम वि'. १४-१४. नास्ति मूको.

प्र । सोमा॑सः । वि॒प॒:ऽचितः॑ । अ॒पाम् । न । य॒न्ति॒ । ऊ॒र्मयः॑ । वना॑नि । म॒हि॒षाः॒ऽइ॑व ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रितः । प्र गच्छन्ति[1] सोमाः[2] मेधाविनः अपाम् इव ऊर्मयः । यथा वनानि महिषाः अभिसरन्ति । वनानि[3] उदकानि ॥ १ ॥

अ॒भि द्रोणा॑नि ब॒भ्रवः॑ शु॒क्रा ऋ॒तस्य॒ धार॑या । वाजं॒ गोम॑न्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अ॒भि । द्रोणा॑नि । ब॒भ्रवः॑ । शु॒क्राः । ऋ॒तस्य॑ । धार॑या । वाज॑म् । गोऽम॑न्तम् । अ॒क्ष॒र॒न् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि द्रवन्ति[4] द्रोणकलशान्[5] सोमाः बभ्रुवर्णाः[6] दीप्ताः उदकस्य धारया । यजमानानाम् अन्नं च गोमत्[7] अभिक्षरन्ति ॥ २ ॥

सु॒ता इन्द्रा॑य वा॒यवे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ । सोमा॑ अर्षन्ति॒ विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

सु॒ताः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । वरु॑णाय । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । सोमाः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । विष्ण॑वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

ति॒स्रो वाच॒ उदी॑रते॒ गावो॑ मिमन्ति धे॒नवः॑ । हरि॑रेति॒ कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ । गावः॑ । मि॒म॒न्ति॒ । धे॒नवः॑ । हरिः॑ । ए॒ति॒ । कनि॑क्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुःसामलक्षणाः[7] 'तिस्रः वाचः[8] ऋत्विजः प्रेरयन्ति । गावः च शब्दायन्ते धेनवः आशिरस्य दोग्ध्यः । सोमः च गच्छति शब्दं कुर्वन् ॥ ४ ॥

अ॒भि ब्रह्मी॑रनूषत य॒ह्वीरृ॒तस्य॑ मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ दि॒वः शिशु॑म् ॥ ५ ॥

अ॒भि । ब्रह्मीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । य॒ह्वीः । ऋ॒तस्य॑ । मा॒तरः॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । दि॒वः । शिशु॑म् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणप्रेरिता वाचः अभि स्तुवन्ति महत्यः यज्ञस्य मातृभूताः शोधयन्ति च दिवः सूनुम् ॥ ५ ॥

रा॒यः स॑मु॒द्राँश्च॒तुरो॒ऽस्मभ्यं॑ सोम वि॒श्वतः॑ । आ प॑वस्व सह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

रा॒यः । स॒मु॒द्रान् । च॒तुरः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिणः॑ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनस्य[9] पूर्णान्[10] चतुरः समुद्रान् अस्मभ्यम् सोम! सर्वतः आ पवस्व बहुसङ्ख्याकान् इति महत् धनम् आशास्ते ॥ ६ ॥

[11]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[11] ।

---

१. गच्छ' मूको. २. °म मूको. ३. नास्ति मूको. ४. क्षरन्ति वि'. ५. °शात् मूको. ६. गोभिः अ'. ७. 'लक्षा. वि'. ८-८. नास्ति अ'. ९. समुद्रात् ध° वि' अ'. १०. °र्णा वि'. ११-११. नास्ति मूको.

[३४]

[1]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्षति । रुजद् दुळ्हा व्योजसा ॥ १ ॥

प्र । सुवान । धारया । तना । इन्दु । हिन्वान । अर्षति । रुजत् । दुळ्हा । वि । ओजसा ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति धारया पवित्रेण इन्दु प्रेर्यमाण वि-श्लथयन्[2] दृढानि अपि [3]पुराणि बलेन[3]। नुमभाव छान्दस ॥ १ ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्य । सोमो अर्षति विष्णवे ॥ २ ॥

सुत । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्य । सोम । अर्षति । विष्णवे ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

वृषाणं वृषभिर्यतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शक्मना पयः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषऽभि । यतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिऽभि । दुहन्ति । शक्मना । पय ॥३॥

वेङ्कट० वृषाणम्[4] सोमम्[4] वृषभि[5] ग्रावभि नियतम् अभि षुण्वन्ति । दुहन्ति कर्मणा सोमस्य पय ॥३॥

भुवत् त्रितस्य मर्ज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । सं रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मर्ज्य । भुवत् । इन्द्राय । मत्सर । सम् । रूपै । अज्यते । हरि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भवति त्रितस्य[6] मार्ष्टव्य, भवति च इन्द्राय मदकर, सम् अज्यते च दध्यादिभि हरितवर्ण ॥ ४ ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारु प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निऽमातर । चारु । प्रियऽतमम् । हवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि दुहन्ति एन यज्ञस्य स्थानम् मरुत चारु प्रियतमम् हवि । मरुतो वृष्टया[7] ईशते, यतो सोमो जायते ॥ ५ ॥

समेनमह्रुता इमा गिरो अर्षन्ति सस्रुतः । धेनूर्वाश्रो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अह्रुता । इमा । गिर । अर्षन्ति । सऽस्रुत । धेनू । वाश्र । अवीवशत् ॥६॥

1-1 नास्ति मूको. 2 विश्लथं मूको. 3-3 बलेन पुराणि भ[1]. 4 नास्ति वि[1] भ[1] 5 नास्ति मूको. 6. भवि वि[1] 7. °तव्य वि[1] अ[1]. 8 चारं वि[1]. 9 भमि[1]° वि[1] अ[1].

वेङ्कट० ताम् गच्छन्ते एनम्[1] अकुटिलाः[2] इमाः गिरः मदन्त्यः[3] धेनूः स्तुतीः[4] कामयमानाः[5] सोमः[6] कामयते[7] ॥ ६ ॥

इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[३५]

प्रभूवसुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः ।

आ नः॑ पवस्व॒ धार॑या॒ पव॑मान र॒यिं पृ॒थुम् । यया॒ ज्योति॑र्वि॒दासि॑ नः ॥१॥

आ । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । पव॑मान । र॒यिम् । पृ॒थुम् । यया॑ । ज्योति॑ः । वि॒दासि॑ । नः॒ ॥१॥

वेङ्कट० प्रभूवसुः[8] । आ पवस्व अस्माकम् धारया पवमान! रयिम् विस्तीर्णम्, यया धारया अस्मान् ज्योतिः लम्भयसि ॥ १ ॥

इन्दो॑ समुद्रमीङ्खय॒ पव॑स्व विश्वमेजय । रा॒यो ध॒र्ता न॒ ओज॑सा ॥ २ ॥

इन्दो॒ इति॑ । स॒मु॒द्र॒म्ऽई॒ङ्ख॒य॒ । पव॑स्व । वि॒श्व॒म्ऽए॒ज॒य॒ । रा॒यः । ध॒र्ता । न॒ः । ओज॑सा ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दो! त्वम् उदकस्य प्रेरक![†] विश्वस्य[9] च कम्पयितः![9] धनस्य[10] धर्ता भव अस्माकं बलेन ॥ २ ॥

त्वया॑ वी॒रेण॑ वीरवो॒ऽभि ष्या॑म पृतन्य॒तः । क्षरा॑ णो अ॒भि वार्य॑म् ॥ ३ ॥

त्वया॑ । वी॒रेण॑ । वी॒र॒ऽव॒ः । अ॒भि । स्या॒म॒ । पृ॒त॒न्य॒तः । क्षर॑ । नः॒ । अ॒भि । वार्य॑म् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वया वीरेण हे वीरवन्! अभि भवेम शत्रून् । अभि क्षर[11] अस्माकं धनम् ॥ ३ ॥

प्र वाज॒मिन्दु॑रिष्यति॒ सिषा॑सन् वाज॒सा ऋषि॑ः । व्र॒ता वि॑दा॒न आयु॑धा ॥ ४ ॥

प्र । वाज॑म् । इन्दु॑ः । इ॒ष्य॒ति॒ । सिसा॑सन् । वा॒ज॒ऽसाः । ऋषि॑ः । व्र॒ता । वि॒दा॒नः । आयु॑धा ॥

वेङ्कट० प्र ईरयति अन्नम् इन्दुः सम्भक्तुमिच्छन् स्तोतॄन् अन्नस्य दाता द्रष्टा कर्माणि आयुधानि च जानन् ॥ ४ ॥

तं गी॒र्भिर्वा॑च॒मीङ्ख॒यं पु॑ना॒नं वा॑सयामसि । सोम॒ं जन॑स्य॒ गोप॑तिम् ॥ ५ ॥

तम् । गी॒ःऽभिः॑ । वा॒च॒म्ऽई॒ङ्ख॒यम् । पु॒ना॒नम् । वा॒स॒या॒म॒सि॒ । सोम॑म् । जन॑स्य । गोऽप॑तिम् ॥५॥

---

१. यन वि[२]. २. कु° वि[२] अ[१]. ३. नास्ति मूको. ४. °ला वि[२] अ[१]. ५. °म मूको. ६. °से स्तुतीः मूको. ७-७. नास्ति मूको. ८. प्रभूतवसु वि[२] अ[१]. ९-९. नास्ति वि[१]. † प्रेरयिता अ[१]. १०. वन° वि[२] अ[१]. ११. रक्ष वि[१] अ[१].

वेङ्कट० तम् गीर्भि [1]अवोचम् । स्तुतिगन्तारम्[1](?), पूयमानम् गोभि वासयाम[2] सोमम् जनस्य गवां पालयितारम् ॥ ५ ॥

विश्वो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मणस्पतेः । पुनानस्य प्रभूवसोः ॥ ६ ॥

विश्वः । यस्य । व्रते । जनः । दाधार । धर्मणः । पतेः । पुनानस्य । प्रभुऽवसोः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्व यस्य कर्मणि जन ध्रियते कर्मण पते[3] पूयमानस्य प्रभूतधनस्य, [4]त गीर्भि[4] अवोचम् इति ॥ ६ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[5] ॥

[३६]

[5]प्रभुवसुराङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[5] ।

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्वोः सुतः । कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्यः । यथा । पवित्रे । चम्वोः । सुतः । कार्ष्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० विसृष्ट[6] अश्व इव पवित्रे अधिषवणफलकयो सुत[7]। कार्ष्मन्[8] युद्ध भवति इतरेतर कृषन्तीति। तस्मिन् अश्व[9] नि अक्रमीत् इति सोममाह ॥ १ ॥

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

सः । वह्निः । सोम । जागृविः । पवस्व । देवऽवीः । अति । अभि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् ॥

वेङ्कट० स वोढा सोम! जागरणशील मधुश्चुतम् कोशम् दशापवित्रम् अतीत्य अभि पवस्व देवकाम[10] ॥ २ ॥

स नो ज्योतींषि पूर्व्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

सः । नः । ज्योतींषि । पूर्व्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [11]स अस्माकम् ज्योतींषि[11] प्रत्न[1] पवमान! वि रोचय दिव्यानि, कर्मणे बलाय च अस्मान् प्रेरय ॥ ३ ॥

शुम्भमान ऋतायुभिर्मृज्यमानो गभस्त्योः । पवते वारे अव्यये ॥ ४ ॥

शुम्भमानः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानः । गभस्त्योः । पवते । वारे । अव्यये ॥ ४ ॥

---

१ १. स्तोतिग° मूको. । वें. अन्यत्र ऋ (९,१०१,६) वाच प्रेरयितेत्याह । २ 'वासाम वि[3] अ[1] ३. पते वि[3] अ[1], पाते वि[1]. ४-४. द्विरुक्ति वि[3]. ५-५ नास्ति मूको ६ विसिष्ट मूको ७. सित. वि[3] अ[1]. ८. नास्ति मूको. ९ अश्वा मूको १० °म मको ११-११. नास्ति वि[3] अ[1].

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाण यज्ञधामे गृह्यमान बाहुभ्याम् पवते याने[1] अविमये[2] ॥ ४ ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । पवतामान्तरिक्ष्या ॥ ५ ॥

स । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥५॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

आ दिवस्पृष्ठमश्वयुर्गव्ययुः सोम रोहसि । वीरयुः शवसस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिवः । पृष्ठम् । अश्वऽयुः । गव्यऽयुः । सोम । रोहसि । वीरऽयुः । शवसः । पते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'हे शवसः पते! सोम![1] स्तोतृणाम् एतान्[2] अश्वादीन्[3] इच्छन् दिवः पृष्ठम् आ रोहसि इति । ६॥

[1]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः[1] ॥

[३७]

[1]रहूगण आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

स । सुतः । पीतये । वृषा । सोमः ।[5] पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः[5] ॥ १ ॥

वेङ्कट० रहूगणः । सः सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे गच्छति[7] विघ्नन् रक्षांसि देवकामः ॥ १ ॥

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्णसिः । अभि योनिं कनिक्रदत् ॥ २ ॥

स । पवित्रे । विऽचक्षणः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । अभि । योनिम् । कनिक्रदत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः[5] पवित्रे अभिशूयमाणः द्रोणकलशम् प्रति गच्छति इति[8] ॥ २ ॥[5]

स वाजी रोचना दिवः पवमानो वि धावति । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ ३ ॥

स । वाजी । रोचना । दिवः । पवमानः । वि । धावति । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स वाजी द्युलोकस्य रोचनः पवमानः वि धावति रक्षसां हन्ता दशापवित्रम् ॥ ३ ॥

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्यं सह ॥ ४ ॥

स । त्रितस्य । अधि । सानवि । पवमानः । अरोचयत् । जामिऽभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स त्रितस्य यज्ञे पवमानः अरोचयत्[10] अन्यैः तेजोभिः सह सूर्यम् ॥ ४ ॥

---

१ व वि[२] अ[१]. २ अपियम वि[२] अ[१] अविमय वि[१]. ३-३ नास्ति मूको. ४. एतत् वि[२]. ५ नास्ति मूको. ६-६ तु. ऋ ९,१७,३. ७ निघ्नन् वि[१]. ८ इत्यर्थः वि[२]. ९ तु ऋ ९,२८,२, १८,६ ६६,११ प्रभृ. १० आरो° मूको.

स वृ॒त्र॒हा वृषा॑ सु॒तो व॑रिवो॒विददा॑भ्यः । सोमो॒ वाज॑मिवासरत् ॥ ५ ॥

स । वृ॒त्र॒ऽहा । वृषा॑ । सु॒तः । व॒रि॒वः॒ऽवित् । अदा॑भ्यः । सोम॑ । वाज॑म्ऽइव । अ॒स॒र॒त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स वृत्रहा वृषा[1] सुत धनस्य लम्भक अहिंसित[2] सोम युद्धम् इव द्रोणकलशान्[3] अभिसरति ॥ ५ ॥

स दे॒वः क॒विने॑षि॒तो॒३॒॑ऽभि द्रोणा॑नि धावति । इन्दु॒रिन्द्रा॑य मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

स । दे॒वः । क॒विना॑ । इ॒षि॒तः । अ॒भि । द्रोणा॑नि । धा॒व॒ति॒ । इन्दुः॑ । इन्द्रा॑य । मं॒हना॑ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स देव अध्वर्युणा प्रेरित द्रोणकलशान् अभि धावति[4] इन्दु[4] इन्द्राय महान् इति ॥ ६ ॥

[5]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्ग[5] ॥

[२८]

[1]रहूगण आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

ए॒ष उ॒ स्य वृषा॒ रथोऽव्यो॒ वारे॑भिरर्षति । गच्छ॒न् वाजं॑ सह॒स्रिण॑म् ॥ १ ॥

ए॒षः । ऊँ॒ इति॑ । स्यः । वृषा॑ । रथः॑ । अव्यः॑ । वारे॑भिः । अ॒र्ष॒ति॒ । गच्छ॑न् । वाज॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥

वेङ्कट० स एष वर्षिता रथ अवे वालेभ्य गच्छति गच्छन् युद्धम् अनेकपुरुषम् इति सस्तव ॥ १ ॥

ए॒तं त्रि॒तस्य॒ योष॑णो॒ हरिं॑ हिन्व॒न्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

ए॒तम् । त्रि॒तस्य॑ । योष॑णः । हरि॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० एतम् त्रितस्य अङ्गुल्य हरितवर्णम् प्रेरयन्ति ग्रावभि इन्दुम् इन्द्रस्य पानार्थम् ॥ २ ॥

ए॒तं त्यं ह॒रितो॒ दश॑ मर्मृ॒ज्यन्ते॑ अप॒स्युवः॑ । याभि॒र्मदा॑य॒ शुम्भ॑ते ॥ ३ ॥

ए॒तम् । त्यम् । ह॒रितः॑[6] । दश॑ । म॒र्मृ॒ज्यन्ते॑ । अ॒प॒स्युवः॑ । याभिः॑ । मदा॑य । शुम्भ॑ते ॥३॥

वेङ्कट० तम् एतम् दश अङ्गुलय शोधयन्ति कर्म इच्छन्त्य, याभि इन्द्रस्य मदाय शोध्यते ॥ ३ ॥

ए॒ष स्य मानु॑षी॒ष्वा श्ये॒नो न वि॒क्षु सी॑दति । गच्छ॑ञ्जा॒रो न यो॒षित॑म् ॥ ४ ॥

ए॒षः । स्यः । मानु॑षीषु । आ । श्ये॒नः । न । वि॒क्षु । सी॒द॒ति॒ । गच्छ॑न् । जा॒रः । न । यो॒षित॑म् ॥

१. °ष वि' अ'. २. °त मूको ३. द्रोणान् मूको ४. °न्ति वि' अ'; °ति वि'. ५-५. नास्ति मूको. ६. अङ्गुलिनाम (द्र. निघ २,५).

वेङ्कट० स[1] एष मनुषीषु विक्षु श्येन इव शीघ्रम् आगत्य सीदति, गच्छन् च जार इव योषितम् ॥ ४ ॥

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । मद्यः । रसः । अव । चष्टे । दिवः । शिशुः । यः । इन्दुः । वारम् । आ । अविशत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'स एष'[2] मदयितव्य रस पश्यति[3] दिव सूनु, य इन्दु दशापवित्रम् आ विशति ॥ ५ ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः । क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । पीतये । सुतः । हरिः । अर्षति । धर्णसिः । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥

वेङ्कट० स[1] एष पीतये सुत हरि गच्छति धारयिता शब्दं कुर्वन् प्रियम् द्रोणम् प्रति ॥ ६ ॥

'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः' ॥

[३९]

'बृहन्मतिराङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द' ।

आशुरर्ष बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति ब्रवन् ॥ १ ॥

आशुः । अर्ष । बृहत्ऽमते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवाः । इति । ब्रवन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहन्मतिराङ्गिरस । शीघ्र परित स्रव महामते! प्रियेण शरीरेण धारया यत्र देवा तत्र मया गन्तव्यम् इति ब्रुवन् ॥ १ ॥

परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिऽकृण्वन् । अनिःऽकृतम् । जनाय । यातयन् । इषः । वृष्टिम् । दिवः । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० संस्कुर्वन् असंस्कृत स्थानम् जनाय निर्गमयन् अन्नानि वृष्टिम् दिव परि स्रव ॥ २ ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुतः । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधानः । ओजसा । विऽचक्षाणः । विऽरोचयन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिषुत सन् एति दशापवित्रे दीप्तिम्[4] दधान बलेन विविधं पश्यन् देवान् च विरोचयन्[5] ॥ ३ ॥

अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ । सिन्धोरूर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

१ नास्ति वि॰. २-२ एष स्य वि॰. ३ अपष॰ वि॰. ४-४ नास्ति मूको. ५ °यन्तम् मूको. ६ °यत् वि॰ अ॰.

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयामा । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥

वेङ्कट० अयम् सः यः दिवः लघुगमनः पवित्रे निषिच्यमानः जलस्य सङ्घाते[1] वि अक्षरत् ॥ ४ ॥

आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवासन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवतः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परिचरन् दूरस्थान् समीपस्थान् च यत्नेन[2] सुतः सोमः इन्द्राय सिच्यते मधुसदृशः ॥ ५ ॥

समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽईचीनाः । अनूषत । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सङ्गताः स्तुवन्ति[3] । हरितवर्णम् गमयन्ति ग्रावभिः । तम् इमं 'पातुं यज्ञे' नि-षीदत ॥ ६ ॥

[4]इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

[४०]

[5]बृहन्मतिराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृधो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृधः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिऽभिः ॥१॥

वेङ्कट० पूयमानः अभि अक्रमीत् सर्वान् शत्रून् विद्रष्टा । तम् इमं मेधाविनम् शोधयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गमत् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदसि । सीदति ॥२॥

वेङ्कट० आ रोहति[6] स्थानम् अरुणवर्णः[7], गच्छति च इन्द्रम् वृषा अभिषुतः, निश्चले च स्थाने सीदति ॥ २ ॥

नू नो रयिं महामिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ ३ ॥

नु । नः । रयिम् । महाम् । इन्दो इति । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् महान्तम् हे दीप्त! अनेकसङ्ख्यम् आ पवस्व सोम! सर्वतः । नः इति पूरणम् इति ॥ ३ ॥

---

१. °तो मूको. २. यथेन वि[1]; यतेन अ[1]; यत्नेन वि[2]. ३. °वन्ति मूको. ४-४. नास्ति वि[2]. ५-५. नास्ति मूको. ६. °हति वि[1]; °हरि अ[1]. ७. हरितवर्णे वि[2].

विश्वा सोम पवमान द्युम्नानीन्दवा भर। विदाः सहस्रिणीरिषः ॥ ४ ॥
विश्वा। सोम। पवमान। द्युम्नानि। इन्दो इति। आ। भर। विदाः। सहस्रिणीः। इषः ॥ ४ ॥
वेङ्कट० विश्वानि सोम! पवमान![1] धनानि इन्दो! आ भर। लम्भय[2] बहुसहस्रप्रकाराणि[3] अन्नानि ॥ ४ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम्। जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥
सः। नः। पुनानः। आ। भर। रयिम्। स्तोत्रे। सुऽवीर्यम्। जरितुः। वर्धय। गिरः ॥ ५ ॥
वेङ्कट० स अस्मभ्यं पूयमान आ भर[4] रयिम् स्तोत्रे सुवीर्यम्। स्तोतुः वर्धय च स्तुतीः अभिमत-
दानेन इति ॥ ५ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम्। वृषन्निन्दो न उक्थ्यम् ॥ ६ ॥
पुनानः। इन्दो इति। आ। भर। सोम। द्विऽबर्हसम्। रयिम्। वृषन्। इन्दो इति। नः। उक्थ्यम् ॥
वेङ्कट० पुनानः दीप्त! आ भर सोम! द्वयोः स्थानयोः परिवृढम् धनम् दिव्यं पार्थिवं च वर्षितः!
इन्दो! अस्मभ्यं प्रशस्यम् इति ॥ ६ ॥

इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः[5] ॥

[४१]

[6]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[7]।

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः। घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ १ ॥
प्र। ये। गावः। न। भूर्णयः। त्वेषाः। अयासः। अक्रमुः। घ्नन्तः। कृष्णाम्। अप। त्वचम् ॥
वेङ्कट० मेध्यातिथिः[8]। प्र अक्रमुः ये गावः इव क्षिप्राः दीप्ताः गमनशीलाः अप[9] घ्नन्तः कृष्णाम्
त्वचम्। कृष्णा[10] त्वक् रक्षः। त्वचिः[11] संवरणकर्मा ॥ १ ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम्। साह्वांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥
सुवितस्य। मनामहे। अति। सेतुम्। दुःऽआव्यम्। सह्वांसः। दस्युम्। अव्रतम् ॥ २ ॥
वेङ्कट० शोभनस्य सोमस्य रक्षःविषयं बन्धनम् [12]दुर्गम् अति[12] स्तुमः अभिभवन्तः दस्युम्
अकर्माणम् ॥ २ ॥

शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः। चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥
शृण्वे। वृष्टेःऽइव। स्वनः। पवमानस्य। शुष्मिणः। चरन्ति। विऽद्युतः। दिवि ॥ ३ ॥

---

१ नास्ति वि[२] पवमान वि[२]. २. भय वि[२] अ[१]. ३ °स्यानि अ[२] वि[२]. ४ °रत वि[२]
अ[१]. ५-५ नास्ति मूको. ६ मे[१०] वि[२]. ७ अपाप वि[२] अ[१]. ८. कृष्णाम् मूको. ९ त्वचि
मूको. १०-१० °गमिति मूको.

वेङ्कट० श्रूयते वृष्टे इव शब्दः[1] पवमानस्य बलिनः, चरन्ति च दीप्तयः अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत् । अश्ववद्वाजवत् सुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इषम् । गोऽमत् । इन्दो इति । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुत ॥४॥

वेङ्कट० गवादियुक्तम् महत् अन्नम् [2]इन्दो! सुत![3] आ पवस्व इति ॥ ४ ॥

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

स । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण । उषाः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥

वेङ्कट० स पवस्व विद्रष्टः![3], महत्यौ द्यावापृथिव्यौ आ पूरय, यथा उषसम्[4] सूर्यः रश्मिभिः आपूरयति[4]। अहुर्वचन उपइशब्द ॥ ५ ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः । सरा रसेव विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नः । शर्मऽयन्त्या । धारया । सोम । विश्वतः । सर । रसाऽइव । विष्टपम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि सर अस्मान्[5] सुखयन्त्या धारया सोम! सर्वतः नदी इव स्थानं प्रपन्नम् ॥ ६ ॥

[1]इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[1] ॥

[४२]

[1]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

जनयन् रोचना दिवो जनयन्नप्सु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिवः । जनयन् । अप्ऽसु । सूर्यम् । वसानः । गाः । अपः । हरिः ॥१॥

वेङ्कट० जनयन् दिवः नक्षत्राणि, जनयन् अन्तरिक्षे च सूर्यम्, आच्छादयन् गव्यः अपः, हरितवर्णः ॥ १ ॥

एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पवते सुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मना । देवः । देवेभ्यः । परि । धारया । पवते । सुतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं पुराणेन स्तोत्रेण युक्तः देवः देवेभ्यः सुतः धारया परितः पवते ॥ २ ॥

वावृधानाय तूर्वये पवन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपाजसः ॥ ३ ॥

---

१. °स्य वि° भ°. २-२ नास्ति मूको. ३. °दृष्ट वि° भ°. ४. °सा वि°; °सः वि°. ५ पूर° मूको ६. °स्मात् वि° भ°.

वर्धमानाय । तूर्वये । पर्वन्ते । वाजऽसातये । सोमाः । सहस्रऽपाजसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्धमानाय क्षिप्राय क्षरन्ति युद्धाय सोमाः सहस्रवेगाः ॥ ३ ॥

दुहानः प्रत्नमित् पर्यः पवित्रे परि षिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहानः । प्रत्नम् । इत् । पर्यः । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दुहानः प्रत्नम् रसम् पवित्रे परि सिच्यते । क्रन्दन् देवान्[1] च जनयति[2] स्वमभीष्टे[3] ॥ ४ ॥

अभि विश्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्षति ॥ ५ ॥

अभि । विश्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतऽवृधः । सोमः । पुनानः । अर्षति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि[4] धनानि देवान् च[5] यज्ञस्य वर्धकान् लक्षीकृत्य सोमः पूयमानः गच्छति[6] ॥ ५ ॥

गोमन्नः सोम वीरवदश्वावद्वाजवत् सुतः । पवस्व बृहतीरिषः ॥ ६ ॥

गोऽमत् । नः । सोम । वीरऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । सुतः । पवस्व । बृहतीः । इषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ६ ॥

[7]इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[7] ॥

[४२]

[7]मेध्यातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[7] ।

यो अत्यं इव मृज्यते गोभिर्मदाय हर्यतः । तं गीर्भिर्वासयामसि ॥ १ ॥

यः । अत्यःऽइव । मृज्यते । गोभिः । मदाय । हर्यतः । तम् । गीःऽभिः । वासयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः अश्व इव पाणिभिः[8] मृज्यते गोविकारैः मदार्थम् कान्तः, तम् स्तुतिभिः[9] वासयामः[10] ॥ १ ॥

तं नो विश्वा अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

तम् । नः । विश्वाः । अवस्युवः । गिरः । शुम्भन्ति । पूर्वऽथा । इन्दुम् । इन्द्राय । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकं सर्वाः रक्षणमिच्छन्त्यः स्तुतयः अलङ्कुर्वन्ति प्रत्ना[11] इव इन्दुम् इन्द्राय पातुम् ॥ २ ॥

पुनानो याति हर्यतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

---

१ °वा मूको. २ °यित्रीम् वि॰ अ॰, °यतिम् वि॰. ३ °मस° मूको. ४. देवानि वि॰, देवानि वि॰ अ॰. ५-५ नास्ति वि॰. ६ °न्ति अ॰. ७-७. नास्ति मूको. ८ पणि° वि॰. ९ °भि मादयाम वि॰ अ॰. १० °म वि॰ अ॰. ११ °त्न वि॰ अ॰.

पुनानः । याति । हर्यतः । सोमः । गीःऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमानः याति स्पृहणीय. सोमः 'विप्रस्य मेध्यातिथेः'[1] गीर्भिः अलङ्कृतः मदार्थम् इति ॥ ३ ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुऽश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रऽवर्चसम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! कान्तम् इन्दो! बहुदीप्तिम्[२] ॥ ४ ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत् कनिक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारति देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजऽसृत् । कनिक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षाः । अति । देवऽयुः ॥

वेङ्कट० इन्दुः अश्व इव सङ्ग्रामसृत् शब्दं करोति पवित्रे यदा अति क्षरति देवकामः ॥ ५ ॥

पवस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नदानाय, विप्रस्य स्तुवतः वर्धनाय च । सोम! देहि सुवीर्यम् इति ॥ ६ ॥

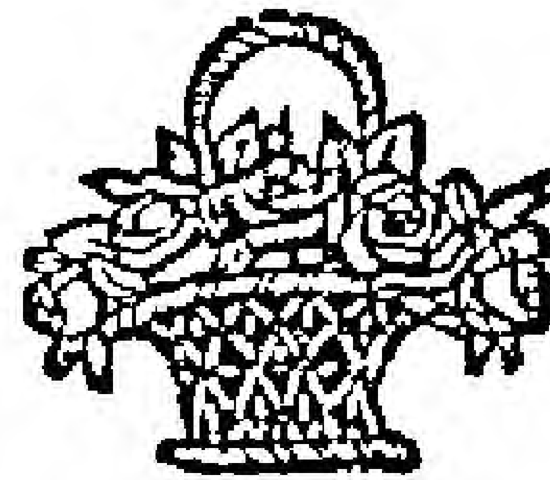
'इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः'[1] ॥

ऋगर्थदीपिका सेयं तथा षष्ठोऽयमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटाऽऽर्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने षष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये षष्ठाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

१-१. नास्ति मूको २. 'हम् वि' अ'.

अथ सप्तमाऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

वेङ्क० सप्तमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदिह वक्तव्यं देवतास्वहितं बद्रुचे[1] ॥ १ ॥

तपोविशेषयुक्तानां युगेष्वन्येषु देवता[2] ।
आसन् ऋषीणां प्रत्यक्षा[3] प्रभावैर्विविधैर्युता[4] ॥ २ ॥

आगोपालं विप्रथिता प्रसिद्धिमिह[5] लौकिकीम् ।
देवतास्तित्वविषया तन्मूलां कवयो विदुः ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थवादैरेनेषु च देवता सम्प्रदर्शिता ।
सेयं प्रसिद्धिस्तन्मूला [6]ते च न[6] स्वार्थतत्परा ॥ ४ ॥

[7]अत्र भ्रमोऽविगीतेयम् † अतर्क्येषु दृश्यते ।
तत प्रत्यक्षमूलेयं यद्वा ‡मन्त्राश्च तत्परा ‡[7] ॥ ५ ॥

यथाशब्दमिह प्रीताश्चेतना केचिदीश्वराः ।
ददत्यभिमतानर्थान् इति वक्तुं च युज्यते ॥ ६ ॥

किञ्च वैदिकवाक्यानि सदृशानीह लौकिकैः ।
तेषु[8] स्तुतिश्च सत्यं च स्वरूपादवगम्यते[9] ॥ ७ ॥

कन्याकुब्जे[10] [11]देवदत्तम् उदारं दृष्टवानहम्[11] ।
धनं याचस्व तं[12] पुत्र[!] वच सत्यमिदं[13] मतम् ॥ ८ ॥

प्रयच्छति स सर्वेभ्यः प्रतीक्ष्यार्हते च भिक्षुकान् ।
न च क्रुध्यति कस्मैचिद् इति श्रद्धापनं भवेत्[14] ॥ ९ ॥

एवं मन्त्रार्थवादेषु सन्ति सत्यानि कानिचित् ।
भाक्तानि कानिचित् सन्ति तानि जानन्ति पण्डिताः ॥ १० ॥

---

१. °द्रुचे वि[१] अ[१]. २ °वता वि[१,२] अ[१]. ३. °त्यक्षा वि[२], °त्यक्षै अ[१]. ४. °ता वि[१,२] अ[१]. ५. प्रशस्तिमिह वेंकश. ६ ६. केचन वि[२] अ[१] वेंकश. ७ ७. इयं कारिका सप्तम्याः कारिकाया अग्रे पूर्वार्धोत्तरार्धविपर्ययेण अ[१] † भ्रमो तेयम् वि[२] अ[१]. ‡-‡ °न्त्रार्थतत्परा वि[२] अ[१] ८. तेकेषु वि[१,१] अ[१]. ९. °रूपादव° अ[१]. १०. कान्यकु° वेंकश (तु. औंध संस्करणम्). ११-११. देवदत्तमु अ[१]. १२. यम् वि[१] १३ °मिमम् वि[१]. १४ त्रुटितम् वि[२] अ[१].

रिश्चात्यन्तमसत्यैश्च यदि श्रद्धापयेदिह ।
अपौरुषेयतादीनि मृगयन्ते न पण्डिताः ॥ ११ ॥

कन्याकुब्जे[1] देवदत्तः कनकं सम्प्रयच्छति ।
जनयामास यं वन्ध्या सोऽनासो वचनाद्भवेत् ॥ १२ ॥

धर्मस्य देवतानाञ्च व्यासेन द्रौपदीमते ।
अस्तित्वं हेतुभिः प्रोक्तं नेमोऽद्राक्षीच्छचीपतिम् ॥ १३ ॥

'नेन्द्रो अस्तीति'[2] नेमेन कथिते[3] स्वयमागतः[4] ।
'अयमस्मी(स्मि'[5] इ)त्युवाचेन्द्रो वसिष्ठश्च ददर्श तम् ॥ १४ ॥

किञ्चैके[6] ददृशुर्मन्त्रान् 'कया शुभा सवयसः'[7] ।
'एना[8] वयं पयसे('सा'[9] इ)ति [10]'पश्यामस्तत् परार्थकम्[10] ॥ १५ ॥

तार्किकेष्वपि[11] चेच्छन्ति केचिन्मन्त्रार्थवादयोः ।
परार्थेऽपि यथार्थत्वं पुराणानि ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

यजुषामिव पाराथ्र्यम् ऋचामपि च नेष्यते ।
नानाविधैर्ह्यभिप्रायैर्ऋचो दृष्टा महर्षिभिः ॥ १७ ॥

यदा पश्यत्यृचः सर्वा न तदा हेतुमिच्छति ।
बुद्धिमान् देवतास्तित्वे सूर्यश्चेदेति सर्वदा ॥ १८ ॥ इति ॥

[४४]

[12]अयास्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[12] ।

प्र ण॑ इन्दो म॒हे तन॑ ऊ॒र्मिं न बिभ्र॑दर्षसि । अ॒भि दे॒वाँ अ॒यास्यः॑ ॥ १ ॥

प्र । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हे । तने॑ । ऊ॒र्मिम् । न । बिभ्र॑त् । अ॒र्ष॒सि॒ । अ॒भि । दे॒वान् । अ॒यास्यः॑ ॥

वेङ्कट० अयास्य आङ्गिरसः[13] । प्र गच्छसि अस्माकम्[14] इन्दो! धनाय महते ऊर्मिम् इदानीम् बिभ्रत् । अयास्यः च अयम् अभि[15] गच्छति देवान् ॥ १ ॥

म॒ती जु॒ष्टो धि॒या हि॒तः सोमो॑ हिन्वे परा॒वति॑ । विप्र॑स्य॒ धार॑या क॒विः ॥ २ ॥

---

१. कान्यकु° वेंकुअ (तु मोध-संस्करणम्) । २. ऋ ८,१००,३. ३. कुपिते वि[2] अ[1]. ४. °तम् वि[1] अ[1]. ५ ऋ ८,१००,४. ६. किञ्चैते वि[1]; किञ्चैतद् वि[2] अ[1]. ७. ऋ १,१६५,१, ८ स पनारिन वि[2] अ[1]. ९. ऋ ३,३३,४ १०-१०. °म परिस्तत्तम् वि[1] वि[2]. ११. तर्कितेऽपि वि[1] अ[1]. १२-१२ नास्ति मूको. १३. आवङ्गि° वि[1]; अवाङ्गि अ[1]. १४. मास्मा° मूको. १५ अपि वि[1] अ[1].

मृती । जुष्ट । धिया । हि॒त । सोम॑ । हि॒न्वे । प॒रा॒ऽवति॑ । विप्र॑स्य । धार॑या । क॒वि ॥ २ ॥

वेङ्कट० जुष्टः स्तुत्या सेवित कर्मणा निहित[1] सोम प्रेर्यते पवित्राद् दूरे देशे विप्रस्य यज्ञे धारया कवि ॥ २ ॥

अ॒यं दे॒वेषु॑ जागृ॑विः सु॒त ए॑ति प॒वित्र॒ आ । सोमो॑ याति॒ विच॑र्षणिः ॥ ३ ॥

अ॒यम् । दे॒वेषु॑ । जागृ॑विः । सु॒तः । ए॒ति॒ । प॒वित्रे॑ । आ । सोम॑ । या॒ति॒ । विऽच॑र्षणिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयम् देवार्थम् जागरणशील सुत गच्छति पवित्रे । [2]पवमान सोम[2] याति विद्वान् ॥ ३ ॥

स नः॑ पवस्व वाज॒युश्च॒क्राण॒श्चारु॑मध्व॒रम् । ब॒र्हिष्माँ॒ आ वि॑वासति ॥ ४ ॥

सः । नः॒ । प॒व॒स्व॒ । वा॒ज॒ऽयुः । च॒क्रा॒णः । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् । ब॒र्हिष्मा॑न् । आ । वि॒वा॒स॒ति॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स न पवस्व अन्नमिच्छन् कुर्वाण कल्याणम् यज्ञम् । अयम् बर्हिष्मान् ऋत्विक् त्वां परिचरति ॥ ४ ॥

स नो॒ भगा॑य वा॒यवे॒ विप्र॑वीरः स॒दावृ॑धः । सोमो॑ दे॒वेष्वा य॑मत् ॥ ५ ॥

सः । नः॒ । भगा॑य । वा॒यवे॑ । विप्र॑ऽवीरः । स॒दाऽवृ॑धः । सोम॑ । दे॒वेषु॑ । आ । य॒म॒त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् भगाय वायवे च [3]प्रेरित विप्रै[3] सदावृद्धो भवन्[4] सोम देवषु स्थित धनम् आ प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

स नो॑ अ॒द्य वसु॑त्तये क्रतु॒विद्गा॑तु॒वित्त॑मः । वाजं॑ जेषि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ६ ॥

सः । नः॒ । अ॒द्य । वसु॑त्तये । क्र॒तु॒ऽवित् । गा॒तु॒वित्ऽत॑मः । वाज॑म् । जे॒षि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अद्य वसुदानाय क्रतो [5]लम्भक अत्यन्त मार्ग[5] [6]जानन अन्नम् जय[6] श्रवणीयम् महत् ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्ग[7] ॥

[४५]

[7]अयास्य आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[7] ।

स प॑वस्व॒ मदा॑य॒ कं नृ॒चक्षा॑ दे॒ववी॑तये । इन्द॒विन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ १ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । मदा॑य । कम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । दे॒वऽवी॑तये । इन्दो॒ इति॑ । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ १ ॥

---

1 नास्ति वि[1] 2-2 °मान सोम वि[1] अ[1] 3-3 °तविप्र मूको 4 भवत् मूको
5-5 लभकोत्य नम्मार्ग वि[1], लभकोत्यन्तमार्ग वि[1] अ[1] 6-6 जानन्नन्नय वि[1], जानन्नय वि[1] अ[1]
7-7 नास्ति मूको

वेङ्कट० स पवस्व मदार्थम् नृणा द्रष्टा 'यज्ञाय इन्दो' इन्द्रस्य' पातुम्' ॥ १ ॥

स नो अर्षाभि दूत्यं१ त्वमिन्द्राय तोशसे । देवान्त्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

स । नः । अर्ष । अभि । दूत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अभि गच्छ दूत्यम्, त्वम् इन्द्राय पीडयस । स त्वम् देवान् सखिभ्य अस्मभ्यम् आ याच धनमिति ॥ २ ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरञ्ज्मो मदाय कम् । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभिः । अञ्ज्मः । मदाय । कम् । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥

वेङ्कट० अपि च[3] त्वाम् अरुणवर्णम् वयम् गोविकारैः वासयाम मदार्थम् । स त्वम् अस्माक धनाय[4] द्वाराणि विवृतानि कुरु ॥ ३ ॥

अत्यू पवित्रमक्रमीद् वाजी धुरं न यामनि । इन्दुर्देवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दुः । देवेषु । पत्यते ॥४॥

वेङ्कट० पवित्रम् अति अक्रमीत् अश्व इव रथधुरम् गमने । इन्दुः देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

समी सखायो अस्वरन् वने क्रीळन्तमत्यविम् । इन्दुं नावा अनूषत ॥ ५ ॥

सम् । ईम् इति । सखायः । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम् । इन्दुम् । नावाः । अनूषत ॥५॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति एनम् सखाय उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तदशापवित्रम् इन्दुम् वाच अस्तुवन् ॥ ५ ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । पीतः । विऽचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया, यया पीत[5] 'विचक्षणाय इन्दो!'[6] स्तोत्रे सुवीर्यम् प्रयच्छसीति[7] ॥ ६ ॥

'इति सप्ताष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्ग'[8] ॥

[४६]

'अयास्य आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द'[8] ।

असृग्रन् देववीतयेऽत्यासः कृत्व्या इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । अत्यासः । कृत्व्याःऽइव । क्षरन्तः । पर्वतऽवृधः ॥ १ ॥

---

१ १. °ज्ञा स्निग्द्र° वि' अ' २ तु ऋ ९,१०,५ ३. नास्ति वि', ४ धना वि' अ'. ५ पित: मूको ६ ६ °नायोमी वि' अ'. ७. °च्छतीति मूको ८ ८. नास्ति मूको

वेङ्कट० सृज्यन्ते यज्ञाय 'अश्वाः कर्मण्याः' इव धावन्तः प्रावभिर्युक्ताः पर्वतेषु वा जाताः ॥ १ ॥

परिष्कृतास इन्दवो योषेव पित्र्यावती । वायुं सोमा असृक्षत ॥ २ ॥

परिऽकृतासः । इन्दवः । योषाऽइव । पित्र्यऽवती । वायुम् । सोमाः । असृक्षत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलङ्कृताः इन्दवः कन्यका इव पितृमती[2] वायुम् प्रति गच्छन्ति सोमाः ॥ २ ॥

एते सोमास इन्दवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्दवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः दीप्ताः हविष्मन्तः अधिषवणफलकयोः सुताः इन्द्रम् वर्धयन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥४॥

आ । धावत । सुऽहस्त्यः । शुक्रा । गृभ्णीत । मन्थिना । 'गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम्' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे शोभनहस्ता ऋत्विजः!, शुक्रम् च गृह्णीत ग्रहम् मन्थिना सह, गोभिः श्रीणीत सोमम्[4] ॥ ४ ॥

स पवस्व धनंजय प्रयन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

सः । पवस्व । धनम्ऽजय । प्रऽयन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुऽवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः पवस्व हे धनानां जेतः! प्रदाता धनस्य महतः अस्मभ्यम् सोम! मार्गस्य लम्भकः[5] ॥५॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एनम्[6] मृजन्ति मार्जनीयम्[7] पवमानम् दश अङ्गुलयः इन्द्रस्य पानाय मदकरम् सोमम् इति ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः' ॥

[४७]

'कविर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'।

अया सोमः सुकृत्यया महश्चिदभ्यवर्धत । मन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमः । सुऽकृत्यया । महः । चित् । अभि । अवर्धत । मन्दानः । उत् । वृषऽयते ॥१॥

१-१ क'ण्यास्य वि' अ' २. पवित्रमती वि' अ', पवित्रम° वि'. ३-३. या २,५ द्र. ४. सोममिति अ'. ५. लम्भकाः वि'; लम्भकम् वि'; लम्भक अ'. ६ एन अ'. ७. मर्ज° मूको. ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० कविर्भार्गवः। अनया सोमः शोभनया क्रियया महतो देवान् प्रति अभि अवर्धत, मोदमानः ऋषभ इवाचरति ॥ १ ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युऽतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृतानि अस्य कर्माणि ज्ञायन्ते असुराणां हिंसकानि। सोऽयं यजमानानाम् ऋणानि च धृष्टः चातयति कामप्रदानेन ॥ २ ॥

आत् सोम इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रऽसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥

वेङ्कट० अस्य इन्द्रस्य शस्त्रम् यदा[1] प्रादुर्भवति, अनन्तरम् सोमः इन्द्रस्य प्रियकरः रसः बलवान् वज्रः सहस्रस्य दाता भवति ॥ ३ ॥

स्वयं कविर्विधर्तरि विप्राय रत्नमिच्छति । यदी मर्मृज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कविः । विऽधर्तरि । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मृज्यते । धियः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव मेधाविने विधातरि इन्द्रे सोमः रत्नम् इच्छति, यदि अयं शोध्यते अङ्गुलीभिः ॥ ४ ॥

सिषासतू रयीणां वाजेष्वर्वतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिसासतुः । रयीणाम । वाजेषु । अर्वतामऽइव । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु शत्रून् जयताम् धनानाम् सिषासतुः भवसि, जयन्नय.[2] प्रयच्छसि[3]। यथा सङ्ग्रामेषु प्रविशताम् अश्वानां घासं प्रयच्छन्तीति[4] ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः[5] ॥

[४८]

[1]कविर्भार्गव ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः[1]।

तं त्वा नृम्णानि बिभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । बिभ्रतम् । सधऽस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुऽकृत्यया । ईमहे ॥१॥

---

१. नास्ति मूको. २. जयाय मूको. ३. °च्छति वि' अ'. ४. °च्छन्ति वि'. ५-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० 'तम् त्वां धनानि' धारयन्तम् महतया: दिवः स्थानेषु स्थितम् मदयाणम् शोभनया क्रियया याचामहे ॥ १ ॥

संवृक्तधृष्णुमुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् । शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तऽधृष्णुम् । उक्थ्यम् । महाऽमहिव्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुरुक्षणिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० धनं[1] संछिन्नधृष्टशत्रुम्[1] प्रशस्यम् महाकर्माणम्[2] मदम् बहूनि पुराणि शत्रूणां विनाशयन्तम् । ईमहे इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

अतस्त्वा रयिमभि राजानं सुक्रतो दिवः । सुपर्णो अव्यथिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दिवः । सुऽपर्णः । अव्यथिः । भरत् ॥

वेङ्कट० अतः दिवः त्वां धनम् प्रति राजानम् सुप्रज्ञ! श्येनः व्यथारहितः आहरदिति[3] ॥ ३ ॥

विश्वस्मा इत् स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विर्भरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दृशे । साधारणम् । रजःऽतुरम् । गोपाम् । ऋतस्य । विः । भरत् ॥४॥

वेङ्कट० सर्वस्मै देवाय साधारणम् उदकस्य प्रेरकम् गोपायितारम्[4] यज्ञस्य श्येनः[5] आहरत् ॥ ४ ॥

अधा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥ ५ ॥

अध । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महिऽत्वम् । आनशे । अभिष्टिऽकृत् । विऽचर्षणिः ॥५॥

वेङ्कट० अथ प्रेरयन् बलम् प्रशस्यतरम् महत्त्वम् प्राप्नोति यजमानानामभीष्टस्य कर्ता विद्रष्टेति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः[1]' ॥

[४९]

'कविर्भार्गव ऋषिः पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1]' ।

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिषः ॥ १ ॥

पवस्व । वृष्टिम् । आ । सु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । इषः ॥

वेङ्कट० 'आ पवस्व वृष्टिम्[7]' दिवः अस्माकं सुष्ठु[8] । 'तदेवाह—अपाम्[7]' ऊर्मिम् दिवः पवस्वेति, यक्ष्मरहितानि[9] महान्ति चाऽन्नानि ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि[1]. ३. छिन्नधृष्टशत्रं वि[1] अ[1]. ४. °र्माणम् अपि वा मंहनीयबहुकर्माणं वि[1]. ५. द्र. ऋ ४,२६,७. ६. गोपयि° वि[1] अ[1]. ७-७. विश्वं वृष्टिम् आ वि[1] अ[1]. ८. सुष्टु वि[1] अ[1]. ९-९. °वावाम् वि[1]; °वा भवाम् वि[1] अ[1]. १०. रहितानि वि[1] अ[1].

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उप नो गृहम् ॥ २ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । गावः । इह । आऽगमन् । जन्यासः । उप । नः । गृहम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया यया गावः इह[1] उप आगच्छन्ति[2] शत्रुजनपदभवाः मदीयम् गृहम् ॥ २ ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥ ३ ॥

घृतम् । पवस्व । धारया । यज्ञेषु । देवऽवीतमः । अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आ । पव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उदकम् पवस्व धारया यज्ञेषु अत्यन्त देवकाम । अस्मभ्यम् वृष्टिम् च आ पवस्व ॥ ३ ॥

स न ऊर्जे व्य१व्ययं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृणवन् हि कम् ॥ ४ ॥

सः । नः । ऊर्जे । वि । अव्ययम् । पवित्रम् । धाव । धारया । देवासः । शृणवन् । हि । कम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् [3]अन्नाय अविमयम्[3] पवित्रम् वि धाव धारया । देवाः[4] शृण्वन्तु तव शब्दम् ॥ ४ ॥

पवमानो असिष्यदद्रक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रत्नवद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥

पवमानः । असिस्यदत् । रक्षांसि । अपऽजङ्घनत् । प्रत्नऽवत् । रोचयन् । रुचः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पवमान स्यन्दते रक्षांसि[5] अपघ्नन् आत्मीयाः दीप्तीः पुराण इव च रोचयन् ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः[6] ॥

[५०]

[6]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

उत् ते शुष्मास ईरते सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मासः । ईरते । सिन्धोः । ऊर्मेःऽइव । स्वनः । वाणस्य । चोदय । पविम्[7] ॥ १ ॥

वेङ्कट० उचथ्य आङ्गिरसः । उत् गच्छन्ति तव वेगाः, यथा समुद्रस्य ऊर्मेः[8] स्वनः उद्गच्छति[9] । स त्वम् इषो विसृष्टाया शब्दम् प्रेरय ॥ १ ॥

प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः । यदव्य एषि सानवि ॥ २ ॥

प्रऽसवे । ते । उत् । ईरते । तिस्रः । वाचः । मखऽस्युवः । यत् । अव्ये । एषि । सानवि ॥ २ ॥

---

1 इव अ[1]. 2. °च्छति मूको 3 3 भ नास्ति वि[1] अ[1]. 4 देवा देवा वि[1] अ[1].
5 पुनरुक्तम् वि[1] अ[1] 6 6 नास्ति मूको. 7 वाङ्नाम (द्र निघ १,११) 8 ऊर्मेव अ[1].
9 °च्छन्ति अ[1]

वेङ्कट० प्रभव ते उत् गच्छन्ति ऋचो यजूंषि सामानि च यज्ञमिच्छतो यजमानस्य । यदा त्वं समुच्छ्रिते पवित्रे अविमये गच्छसि ॥ २ ॥

अव्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । पवमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अव्ये । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभि । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अवे वारे परि प्रेरयन्ति प्रियम् हरिम् ग्रावभि अभिषुतम् पवमानम् मधुरसस्य च्यावकम् ॥ ३ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । मदिन्ऽतम । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गता (ऋ ९,२५,६) ॥ ४ ॥

स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

स । पवस्व । मदिन्ऽतम । गोभि । अञ्जान । अक्तुऽभि । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्याता[1] ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

[५१]

[2]उचथ्य आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[2] ।

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ १ ॥

अध्वर्यो इति । अद्रिऽभि । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यो ! अद्रिभि सुतम् सोमम् पवित्रे आ सृज इति । एतदेवाह — पुनीहि इति ॥ १ ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

दिव । पीयूषम् । उत्ऽतमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । सुनोत । मधुमत्ऽतमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिव पीयूषम् दिवो रसम् उत्तमम् इति ॥ २ ॥

तव त्य इन्दो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । पवमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥

तव । त्ये । इन्दो इति । अन्धस । देवा । मधो । वि । अश्नते । पवमानस्य । मरुत ॥ ३ ॥

---

१ °व्याख्यातेति वि' अ'. २-२. नास्ति मूको

वेङ्कट० तव मदकरम् अन्नम् इमे देवाः वि आप्नुवन्ति पूयमानस्य मरुतः च ॥ ३ ॥

त्वं हि सो॑म व॒र्धय॑न्त्सु॒तो मदा॑य॒ भूर्ण॑ये । वृ॒षन्त्स्तो॒तार॑मू॒तये॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सो॒म॒ । व॒र्धय॑न् । सु॒तः । मदा॑य । भूर्ण॑ये । वृष॑न् । स्तो॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि सोम! वर्धयन् अभिषुतः, मदाय क्षिप्राय वृषन्! स्तोतारम् रक्षणाय चाभिगच्छसि ॥ ४ ॥

अ॒भ्य॑र्ष विचक्षण प॒वित्रं॒ धार॑या सु॒तः । अ॒भि वाज॑मु॒त श्रवः॑ ॥ ५ ॥

अ॒भि । अ॒र्ष॒ । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ । प॒वित्र॑म् । धार॑या । सु॒तः । अ॒भि । वाज॑म् । उ॒त । श्रवः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ विद्वन्! पवित्रम् धारया अभिषुतः, अस्माकम् अन्नम् कीर्तिम् अभि क्षर ॥५॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः[1] ॥

[५२]

[1]उचथ्य आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

परि॑ द्यु॒क्षः स॒नद्र॑यि॒र्भर॒द्वाजं॑ नो॒ अन्ध॑सा । सु॒वा॒नो अ॑र्ष प॒वित्र॒ आ ॥ १ ॥

परि॑ । द्यु॒क्षः । स॒नत्ऽर॑यिः । भर॑त् । वाज॑म् । नः॒ । अन्ध॑सा । सु॒वा॒नः । अ॒र्ष॒ । प॒वित्रे॑ । आ ॥

वेङ्कट० परि हरतु दीप्तो दीयमानधनः अस्माकम् बलम् अन्नेन सह अभिषूयमाणः क्षर पवित्रे ॥ १ ॥

तव॑ प्र॒त्नेभि॒रध्व॑भि॒रव्यो॒ वारे॒ परि॑ प्रि॒यः । स॒हस्र॑धारो या॒त् तना॑ ॥ २ ॥

तव॑ । प्र॒त्नेभिः॑ । अध्व॑ऽभिः । अव्यः॑ । वारे॑ । परि॑ । प्रि॒यः । स॒हस्र॑ऽधारः । या॒त् । तना॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव[2] प्रत्नैः मार्गैः दशापवित्रे परि गच्छति प्रियः बहुधारः विस्तृतः सारः ॥ २ ॥

च॒रुर्न यस्तमी॑ङ्ख॒येन्दो॒ न दान॑मीङ्खय । व॒धैर्व॑धस्नवीङ्खय ॥ ३ ॥

च॒रुः । न । यः । तम् । ई॒ङ्ख॒य॒ । इन्दो॒ इति॑ । न । दान॑म् । ई॒ङ्ख॒य॒ ।
व॒धैः । व॒ध॒स्नो॒ इति॑ वधऽस्नो । ई॒ङ्ख॒य॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चरुः इव [4]पूर्णोदन यः भवति[4] रसः तम् ईङ्खय, [5]इन्दो! इदानीम् दानम्† ईङ्खय[5] प्राणां प्रहारैः भञ्जियमाण! ॥ ३ ॥

1-1. नास्ति मूको. 2. दि तव वि[1] अ[1]. 3-3. द्र. ऋ १,१२८,५. 4-4. °णोदयो भवति वि[1] अ[1]. 5-5. इन्दवमीङ्खव वि[1] अ[1]; °देवमीङ्खव वि[1]. † नास्ति मूको.

नि शुष्मंमिन्दवेषां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्दो इति । एषाम् । पुरुऽहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न्यक्कुरु बलम् एषाम् पुरुहूत। जनानाम् । यद् बलम् अस्मान् बाधार्थम् आह्वयति[1] ॥ ४ ॥

शतं न इन्द ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्दो इति । ऊतिऽभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥५॥

वेङ्कट० अस्माकं रक्षणाय इन्दो! शुचीनाम् सोमानाम् शतम् सहस्रम् वा पवस्व प्रदीयमानधनः ॥५॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः[2] ॥

[५३]

[2]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[2] ।

उत् ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः परिस्पृधः ॥१॥

उत् । ते । शुष्मासः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिऽवः । नुदस्व । याः । परिऽस्पृधः ॥१॥

वेङ्कट० अवत्सारः । तव वेगाः उत् तिष्ठन्ति रक्षः भिन्दन्तः ग्रावबन्! । बाधस्व येऽस्मान् परिबाधन्ते ॥ १ ॥

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते । स्तवा अबिभ्युषा हृदा ॥ २ ॥

अया । निऽजघ्निः । ओजसा । रथऽसङ्गे । धने । हिते । स्तवै । अबिभ्युषा । हृदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् अनेन शत्रून् बलेन हननशीलः । तं त्वाम् अस्मदीयानां रथानां सङ्गे धने च शत्रुषु निहिते[3] स्तौमि अभीतेन मनसा युक्तः ॥ २ ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढ्या । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आऽधृषे । पवमानस्य । दुःऽध्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य कर्माणि आधर्षयितुम् अशक्यानि पवमानस्य दुर्बुद्धिना राक्षसेन । बाधस्व यः त्वां योद्धुमिच्छति ॥ ३ ॥

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्वन्ति । मदऽच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ ४ ॥

---

१. °ति शुष्म वि° क°; °ति शुष्मः वि°. २-२. नास्ति मूको. ३. °वे त्वा मूको.

वेङ्कट० तम् प्रेरयन्ति मदस्य श्यावकम् हरिम्[१] वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ ४ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः[२] ॥

[५४]

[३]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[३] ।

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । [४]शुक्रम् । दुदुहे । अह्रय । पयः[१] । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१॥

वेङ्कट० अस्य प्रत्नाम् द्योतमाना त्वाम् रसम् अनु दुहन्ति कवय पातव्य सहस्रस्य दातारम् द्रष्टारम् ॥ १ ॥

अयं सूर्य इवोपदृगयं सरांसि धावति । सप्त प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सप्त । प्रऽवतः । आ । दिवम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् सूर्य इव उपद्रष्टा । अयम् सरासि धावति इत्यहोरात्राभिप्रायम् । 'एकया प्रतिधाऽपिबत्' (ऋ ८,७७,४) इत्युक्तम् । सप्त च नदी आ तिष्ठति च दिवम्[५] ॥ २ ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनानः । भुवना । उपरि । सोमः । देवः । न । सूर्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमान अयम्[६] विश्वानि भुवनानि उपरि तिष्ठति सोम देव इव सूर्य ॥ ३ ॥

परि णो देववीतये वाजाँ अर्षसि गोमतः । पुनान इन्दविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । नः । देवऽवीतये । वाजान् । अर्षसि । गोऽमतः । पुनानः । इन्दो इति । इन्द्रऽयुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकं यज्ञाय अन्नानि गोयुक्तानि पूयमानः[६] इन्दो । त्वम् इन्द्रकाम ॥ ४ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः[२] ॥

[५५]

[३]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[३] ।

यवंयवं नो अन्धसा पुष्टम्पुष्टं परि स्रव । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

यवम्ऽयवम् । नः । अन्धसा । पुष्टम्ऽपुष्टम् । परि । स्रव । सोम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

---

१ नास्ति अ[१]. २-२ नास्ति मूको. ३-३ तु ऋ ९,१९,७. ४ शु वि[१]. ५ नास्ति वि[१]. ६ त्वम् अ[१].

वेङ्कट० सोम! धारया सर्वदा अस्माकम् यवम् पुष्टम् परि स्रव विश्वानि च[1] धनानि ॥ १ ॥

इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥ २ ॥

इन्दो इति । यथा । तव । स्तवः । यथा । ते । जातम् । अन्धसः । नि । बर्हिषि । प्रिये । सदः ॥२॥

वेङ्कट० इन्दो! यथा तव स्तवः भवति, यथा वा तुभ्य हविषो जननम्, उभयं कर्तुम् अस्मिन् नि षीद बर्हिषि प्रिये ॥ २ ॥

उत नो गोविदश्ववित् पवस्व सोमान्धसा । मक्षूतमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । नः । गोऽवित् । अश्वऽवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मक्षुऽतमेभिः । अहंऽभिः ॥३॥

वेङ्कट० अपि च अस्माक गोद अश्वदश्च पवस्व सोम! धारया शीघ्रतमै अहोभि हेतुभि.[2]। सूक्तमिद पञ्चमेऽहनि बहिष्पवमाने विनियुक्तम् ॥ ३ ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

यः । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । सः । पवस्व । सहस्रऽजित् ॥४॥

वेङ्कट० य हिनस्ति शत्रून्, न च जीयते[3] शत्रुभि । हन्ति च शत्रुम्[4] स्वयमभ्येत्य । अथ प्रत्यक्ष । स पवस्व सहस्रस्य जेत[5] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्ग[5] ॥

[५६]

[6]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्द[7] ।

परि सोम ऋतं बृहदाशुः पवित्रे अर्षति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोमः । ऋतम् । बृहत् । आशुः । पवित्रे । अर्षति । विऽघ्नन् । रक्षांसि । देवऽयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि गमयति[1] सोम अन्नम् महद् आशु पवित्रे विघ्नन् रक्षांसि देवकाम ॥ १ ॥

यत् सोमो वाजमर्षति शतं धारा अपस्युवः । इन्द्रस्य सख्यमाविशन् ॥ २ ॥

यत् । सोमः । वाजम् । अर्षति । शतम् । धाराः । अपस्युवः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आऽविशन् ॥

वेङ्कट० यदा सोम अन्नम् गमयति शतम् सोमधारा कर्मेच्छन्ती[2] इन्द्रस्य सख्यम् आविशन् । उभयोर्मो सम्बन्ध, सा प्रत्यक्षेति ॥ २ ॥

---

१. नास्ति वि[1] २ नास्ति वि[1] अ[1]. ३. जीयते मूको ४ शत्रू वि[1] ५-५ नास्ति मूको. ६-६ति वि[1]. ७. [1]ऽन्निरस्ति मूको.

अभि त्वा योषणो दश जारं न कन्यानूषत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषणः । दश । जारम् । न । कन्या । अनूषत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥३॥

वेङ्कट० [1]त्वाम् अभि[1] शब्दायन्ते दश अङ्गुल्यः, यथा कन्या जारम् अभिशब्दायते। ताभिस्त्वम् मृज्यसे सोम[2] धनलाभाय[2] ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्राय विष्णवे स्वादुरिन्दो परि स्रव । नृन्त्स्तोतृन्पाह्यंहसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । विष्णवे । स्वादुः । इन्दो इति । परि । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । पाहि । अंहसः ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[1] ॥

[५७]

[1]अवत्सारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

प्र ते धारा असश्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धाराः । असश्चतः । दिवः । न । यन्ति । वृष्टयः । अच्छ । वाजम् । सहस्रिणम् ॥१॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा निःसङ्गाः, यथा दिवः वृष्टयः यन्ति बहुसङ्ख्यम् अन्नम् प्रति ॥ १ ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति । हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाणः । अर्षति । हरिः । तुञ्जानः । आयुधा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छति प्रियाणि कर्माणि सर्वाण्येव पश्यन् हरितवर्णः प्रेरयन् आयुधानि ॥ २ ॥

स मर्मृजान आयुभिरिभो राजेव सुव्रतः । श्येनो न वंसु षीदति ॥ ३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । इभः । राजाऽइव । सुऽव्रतः । श्येनः । न । वंसु । सीदति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स शोध्यमानो मनुष्यैः गतभयः[3] राजा इव सुकर्मा श्येन इव च आगत्य उदकेषु सीदति ॥ ३ ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि । पुनान इन्दवा भर ॥ ४ ॥

सः । नः । विश्वा । दिवः । वसु । उतो इति । पृथिव्याः । अधि । पुनानः । इन्दो इति । आ । भर ॥

१-१. नास्ति त्वां ल[1], °नाहि वि[1]. २. °भावेन्द्रो मूको. ३ ३. नास्ति मूको. ४. जनद्रयो वि[1] अ[1].

वेङ्कट० स अस्माकं विश्वानि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च पूयमान सोम[1] आ हर ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[1] ॥

[५८]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति॒ धारा॑ सु॒तस्यान्ध॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ १ ॥

तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ । धारा॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑सः । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥१॥[2]

वेङ्कट० स्तोतॄन् तारयन् स हर्षकः सोमः पवते । तदेवाह—धारा सुतस्य सोमस्य पवते[3] इति । तुमभावश्छान्दसः ॥ १ ॥

उ॒स्रा वे॑द॒ वसू॑नां॒ मर्त॑स्य दे॒व्यव॑सः । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ २ ॥

उ॒स्रा । वे॒द॒ । वसू॑नाम् । मर्त॑स्य । दे॒वी । अव॑सः । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसूनाम् उत्सरणशीला[4] देवी सोमधारा मर्तम् रक्षितुं जानाति ॥ २ ॥

ध्व॒स्रयो॑ः पुरु॒षन्त्यो॒रा स॒हस्रा॑णि दद्महे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ३ ॥

ध्व॒स्रयो॑ः । पु॒रु॒ऽस॒न्त्योः॑ । आ । स॒हस्रा॑णि । द॒द्म॒हे॒ । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ध्वस्रश्च पुरुषन्तिश्च कौचित् तयोः वयं धनानाम् सहस्राणि आ दद्महे । [5]तत्रोत्तमं प्रतिगृहीतम्[5] अस्माकमस्त्विति सोमस्य स्तवः । यथाऽवत्सारः एतयोः[6] धनानि प्रतिजग्राह[7] एवं[8] तरन्तपुरुमीळ्हौ च प्रतिजगृहतुः । तत्र शाट्यायनकम्—'अथ ह वै तरन्तपुरुमीळ्हौ वैददश्वी ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते । तौ ह[9] स्माङ्गु[?]या सात प्रतिममृशाते । तावकामयेतामसात नाविदं सात स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति । तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यताम् । तेन प्रत्यैताम् ततो वै तयोरसात सातमभवत् । [10]आत्तमिवैव न प्रतिगृहीतम्[10] । स य प्रतिगृह्य कामयेत' (जैमि ३,१३९ [तु ता १३,७,१२]) इत्यादि ॥ ३ ॥

आ यये॑स्त्रि॒ंशतं॒ तना॑ स॒हस्रा॑णि च॒ दद्म॑हे । तर॒त् स म॒न्दी धा॑वति ॥ ४ ॥

आ । ययोः॑ । त्रि॒ंशत॑म् । तना॑ । स॒हस्रा॑णि । च॒ । दद्म॑हे । तर॑त् । सः । म॒न्दी । धा॒व॒ति॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दद्महे ययोः[11] त्रिंशतम् वस्त्राणि सहस्राणि च गवाम् मन्दी[12] तत् अप्रतिगृहीतं भवत्विति । यद्वा दुरितेभ्य उत्तीर्णो भवति, स दुरितेभ्यो धावति चेति[13] ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[1] ॥

१-१ नास्ति मूको. २ अर्थं या (१३,६) द्र. ३. पवन मूको. ४. °णशीला वि', °रणशीला वि' अ'. ५-५ °तम प्र मूको. ६. तयो प्रपते तदेवाह धारासु तस्य सोमस्य पवत इति । तुमभाव मूको. ७ नास्ति मूको. ८ चैवं अ'. ९ नास्ति वि'. १०-१०. °वैव…प्रति° वि' अ'. ११ तयो वि' अ'. १२. मन्दिरन् वि' अ', मदि वि'. १३. चेति नास्ति वि' अ'.

[५९]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

पवस्व गोजिदश्वजिद्विश्वजित् सोम रण्यजित् । प्रजावद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवस्व । गोऽजित् । अश्वऽजित् । विश्वऽजित् । सोम । रण्यऽजित् । प्रजाऽवत् । रत्नम् । आ । भर ॥

वेङ्कट० पवस्व गवादीनां जेता । रमणीयं धनं रण्यम् । प्रजावत् च धनम् अस्मभ्यम् आ हर[2] ॥ १ ॥

पवस्वाद्भ्यो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवस्व । अत्ऽभ्य । अदाभ्य । पवस्व । ओषधीभ्य । पवस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसतीवरीभ्य अंशुभ्य ग्रावभ्यश्च पवस्व इति ॥ २ ॥

त्वं सोम पवमानो विश्वानि दुरिता तर । कविः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । पवमान । विश्वानि । दुःऽइता । तर । कवि । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

पवमान स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वाँ अभीदसि ॥ ४ ॥

पवमान । स्वः । विद । जायमान । अभव । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥

वेङ्कट० पवमान ! [3]सर्वम् प्रयच्छ[3] यजमानस्य, प्रादुर्भवन् भवसि महनीय । इन्दो ! सर्वांश्च शत्रून् अभि भवसि ॥ ४ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्ग[1] ॥

[६०]

[1]अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द[1] ।

प्र गायत्रेण गायत पवमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रचक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायत । पवमानम् । विऽचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रऽचक्षसम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गायत गायत्रेण साम्ना पवमानम् विद्रष्टारम् इन्दुम् बहुदर्शनम् ॥ १ ॥

तं त्वा सहस्रचक्षसमथो सहस्रभर्णसम् । अति वारमपाविषुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रऽचक्षसम् । अथो इति । सहस्रऽभर्णसम् । अति । वारम् । अपाविषु ॥२॥

१-१ नास्ति मूको. २ भर वि'. ३-३. सेवम' वि' अ'.

वेङ्कट० तम् त्वा बहुदर्शनम् अपि च बहुभरणम् ऋत्विजः 'वालम् अति पावयन्ति'[1] ॥ २ ॥

अति॒ वारा॑न् पव॑मानो असिष्यदत् क॒लशाँ॑ अ॒भि धा॑वति । इन्द्र॑स्य॒ हार्द्या॑वि॒शन् ॥३॥

अति॑ । वारा॑न् । पव॑मानः । अ॒सि॒ष्य॒द॒त् । क॒लशा॑न् । अ॒भि । धा॒व॒ति॒ ।
इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । आ॒ऽवि॒शन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वालान् अति स्यन्दते पवमानः, द्रोणानि च अभि धावति इन्द्रस्य हृदयम् आ विशन् ॥३॥

इन्द्र॑स्य सोम॒ राध॑से॒ शं प॑वस्व विचर्षणे । प्र॒जाव॒द्रेत॒ आ भ॑र ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्य । सो॒म॒ । राध॑से । शम् । प॒व॒स्व॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । प्र॒जाऽव॑त् । रेतः॑ । आ । भ॒र॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रस्य सोम! राधनाय'[2] सुखकरम् रसम् पवस्व विद्रष्टः!, अस्माकं च प्रजायुक्तम् रेतः आ हर[3] ॥ ४ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः'[4] ॥

[६१]

'अमहीयुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः'[4] ।

अ॒या वी॒ती परि॑ स्रव॒ यस्त॑ इन्दो॒ मदे॒ष्वा । अ॒वाह॑न् नव॒तीर्नव॑ ॥ १ ॥

अ॒या । वी॒ती । परि॑ । स्र॒व॒ । यः । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । मदे॑षु । आ । अ॒व॒ऽअह॑न् । न॒व॒तीः । नव॑ ॥१॥

वेङ्कट० अमहीयुराङ्गिरसः । अनेन रसेन भक्षणाय परि स्रव । यः ते इन्दो! रसः मदेषु नवतीः नव च शत्रुपुरीः अवाऽऽहन् । अमुं हि पीत्वा मत्तः पुरीः[5] जघान इन्द्र इति ॥ १ ॥

पुरः॑ स॒द्य इ॒त्थाधि॑ये॒ दिवो॑दासाय॒ शम्ब॑रम् । अध॒ त्यं तु॒र्वशं॒ यदु॑म् ॥ २ ॥

पुरः॑ । स॒द्यः । इ॒त्थाऽधि॑ये । दिवः॑ऽदासाय । शम्ब॑रम् । अध॑ । त्यम् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणि अवाहन् एकस्मिन्नेव अह्नि सत्यकर्मणे दिवोदासाय शम्बरम् च दिवोदासशत्रुं पुराणां स्वामिनम् । 'दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम्' (ऋ १,११२,१४) इत्युक्तम् । अथ तम् तुर्वशम् यदुम् च तस्मै वशमनय इति ॥ २ ॥

परि॑ णो॒ अश्व॑मश्व॒विद्गोम॑दिन्दो॒ हिर॑ण्यवत् । क्षरा॑ सह॒स्रिणी॒रिषः॑ ॥ ३ ॥

परि॑ । नः॒ । अश्व॑म् । अ॒श्व॒ऽवित् । गोऽम॑त् । इ॒न्दो॒ इति॑ । हिर॑ण्यऽवत् । क्षर॑ । स॒ह॒स्रिणीः॑ । इषः॑ ॥३॥

१-१. वालमवोपयन्ति वि[1]; वालमवोपयन्ति अ[1]; वालमिति वापयन्ति वि[2].　२-२. धनाय वि[1] अ[1].
३. भर वि[1].　४-४. नास्ति मूको.　५. पुरी मूको.

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकम् अश्वम् अश्वस्य लम्भक. गवादियुक्तं धनं च । परि क्षर च[1] बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

पव॑मानस्य ते व॒यं प॒वित्र॑मभ्युन्द॒तः । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ४ ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । व॒यम् । प॒वित्र॑म् । अ॒भि॒ऽउ॒न्द॒तः । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षरतः ते वयम् पवित्रम् च अभिक्लेदयतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

ये ते॑ प॒वित्र॑मू॒र्मयो॑ऽभि॒क्षर॑न्ति॒ धार॑या । तेभि॑र्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥

ये । ते॒ । प॒वित्र॑म् । ऊ॒र्मय॑ः । अ॒भि॒ऽक्षर॑न्ति । धार॑या । तेभि॑ः । न॒ः । सो॒म॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये ते ऊर्मयः पवित्रम् अभिक्षरन्ति धारया, तैः अस्मान् सोम! सुखय ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

स न॑ः पुना॒न आ भ॑र र॒यिं वी॒रव॑ती॒मिष॑म् । ईशा॑नः सोम वि॒श्वत॑ः ॥ ६ ॥

सः । न॒ः । पु॒ना॒नः । आ । भ॒र॒ । र॒यिम् । वी॒रऽव॑तीम् । इष॑म् । ईशा॑नः । सो॒म॒ । वि॒श्वत॑ः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

ए॒तमु॒ त्यं दश॒ क्षिपो॑ मृ॒जन्ति॒ सिन्धु॑मातरम् । समा॑दि॒त्येभि॑रख्यत ॥ ७ ॥

ए॒तम् । ऊँ इति॑ । त्यम् । दश॑ । क्षिप॑ः । मृ॒जन्ति॑ । सिन्धु॑ऽमातरम् । सम् । आ॒दि॒त्येभि॑ः । अ॒ख्य॒त॒ ॥

वेङ्कट० तम् इमम् दश अङ्गुलयः मृजन्ति, यस्य सिन्धवो मातरो भवन्ति । सोऽयम् आदित्यैः सम् गच्छते ॥ ७ ॥

समिन्द्रे॑णो॒त वा॒युना॑ सु॒त ए॑ति प॒वित्र॒ आ । सं सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑ः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रे॑ण । उ॒त । वा॒युना॑ । सु॒तः । ए॒ति॒ । प॒वित्रे॑ । आ । सम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभि॑ः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुतः अयम् इन्द्रादिभिः सम् गच्छत इति ॥ ८ ॥

स नो॒ भगा॑य वा॒यवे॑ पू॒ष्णे प॑वस्व॒ मधु॑मान् । चारु॑र्मि॒त्रे वरु॑णे च ॥ ९ ॥

सः । न॒ः । भगा॑य । वा॒यवे॑ । पू॒ष्णे । प॒व॒स्व॒ । मधु॑ऽमान् । चारु॑ः । मि॒त्रे । वरु॑णे । च॒ ॥ ९ ॥

वे. ट० सः नः भगाद्यर्थम्[3] पवस्व मधुरसः कल्याणः मित्रावरुणार्थं[4] चेति ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति अ[1]. २-२. नास्ति मूको. ३. भगाभ्य[1] अ[1]; भगाद्यर्थं वि[1]. ४. °अ वि[1] अ[1]; °णार्थं वि[1].

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि षद्भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे । उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥

वेङ्कट० उपरि त्वदीयस्य अन्धसः रसस्य जन्म । दिवि च सत् तदन्धः भूमिः आ दत्ते भूमिष्ठैरा-दीयते उद्गूर्णम् सुखम् महच्च अन्नम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[1] ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अनेन सोमेन विश्वानि अभिगच्छन्तो वयम् अन्नानि मानुषाणाम् सम्भक्तुमिच्छन्तः भजामहे ॥ ११ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित् परि स्रव ॥ १२ ॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स. अस्माकम् इन्द्राय यष्टव्याय वरुणाय मरुद्भ्य च परि स्रव धनस्य लम्भकः ॥ १२ ॥

उपो षु जातमप्तुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अप्ऽतुरम् । गोभिः । भङ्गम् । परिऽकृतम् । इन्दुम् । देवाः । अयासिषुः ॥

वेङ्कट० उप आगच्छन्ति[2] जातम् वसतीवरीभिः प्रेरितम् गोविकारैः[3] अलङ्कृतम् भञ्जकं शत्रूणाम् इन्दुम् देवाः ॥ १३ ॥

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं संशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव । यः । इन्द्रस्य । हृदम्ऽसनिः ॥

वेङ्कट० [4]तम् एव[4] वर्धयन्तु नः गिरः वत्सम् इव वृद्धपयस्का[5] मातरः, यः [6]सोमः इन्द्रस्य[6] हृदंसनिः भवति हृदयस्य सम्भक्तेति ॥ १४ ॥

अर्षा णः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अर्ष । नः । सोम । शम् । गवे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । वर्ध । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. ग° वि[1] ३. °विरागे. वि[2] अ[1]. ४-४. नास्ति वि[2] अ[1]. ५ वृद्धव-यस्काः वि[1]; वृद्धपयस्का- वि[2] अ[1]. ६-६. इन्द्रः सोमस्य वि[1].

वेङ्कट० क्षर अस्माकम् सोम ! सुखम् गवे, धुक्षस्व च वृद्धम् अन्नम् । वर्धय च उदकम् प्रशस्यम् ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः[1] ॥

पर्वमानो अजीजनद् दिवश्चित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवमानः अजीजनत् महद् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः दिवः चित्रम् इव अशनिम् ॥ १६ ॥

पर्वमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छुनः । वि वारमव्यमर्षति ॥ १७ ॥

पर्वमानस्य । ते । रसः । मदः । राजन् । अदुच्छुनः । वि । वारम् । अव्यम् । अर्षति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य ते रसः मदकरः राजन् ! रक्षोवर्जितः[2] अपिगच्छति वालम् अविमयम् ॥ १७ ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति द्युमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥

पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । द्युऽमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० पवमान ! तव रसः वृद्धः वि राजति दीप्तिमान् । ज्योतिः च व्याप्तम् सर्वम्[3] करोति दर्शनाय ॥ १८ ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीरघशंसहा ॥ १९ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसऽहा ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः ते मदः वरणीयः, तेन क्षर अदनीयेन देवकामः रक्षोहा[4] ॥ १९ ॥

जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवेदिवे । गोषा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जघ्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सस्निः । वाजम् । दिवेऽदिवे । गोऽसाः । ऊँ इति । अश्वऽसाः । असि ॥

वेङ्कट० हन्ता उपद्रवम् अमित्रभवम् सम्भक्ता सङ्ग्रामम् अन्वहम् गवाम् अश्वानां च दाता भवसि ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः[1] ॥

संमिश्लो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम्ऽमिश्लः । अरुषः । भव । सुऽउपस्थाभिः । न । धेनुऽभिः । सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. रक्षिवर्जि° वि'; रक्षिणो वर्जितः अ'. ३. नास्ति वि'. ४. रक्षोह वि'.

वेङ्कट० संमिश्रः त्वम् आरोचमानः भव सूपस्थाभिः[1] इदानीम् धेनुभिः श्येनः इव शीघ्रमागत्य स्थानम् आ सीदन्[2] ॥ २१ ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वव्रिवांसं महीरपः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविथ । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । ववृिऽवांसम् । महीः । अपः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सः[3] पवस्व, यः त्वम् अरक्षः इन्द्रम् [4]वृत्रं हन्तुम्[4] निरन्धानम् महान्ति उदकानि ॥ २२ ॥

सुवीरासो वयं धना जयेम सोम मीढ्वः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुऽवीरासः । वयम् । धना । जयेम । सोम । मीढ्वः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सुपुत्राः वयम् धनानि जयेम सोम! सेक्तः! । पुनानः वर्धय अस्माकं स्तुतीः ॥ २३ ॥

त्वोतासस्तवावसा स्याम वन्वन्त आमुरः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽऊतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आऽमुरः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

वेङ्कट० त्वया[5] रक्षिताः तव रक्षणेन स्याम[6] शत्रून् भजमानाः तेषाम् अभिमारकाः[7] । सोम! कर्मसु अस्माकम् जागृहि ॥ २४ ॥

अपघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽघ्नन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० शत्रून्[8] अपघ्नन् पवते सोमः अदातॄंश्च गच्छन् इन्द्रस्य स्थानम् ॥ २५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[8] ॥

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः । रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २६ ॥

महः । नः । रायः । आ । भर । पवमान । जहि । मृधः । रास्व । इन्दो इति । वीरऽवत् । यशः ॥

वेङ्कट० महान्ति धनानि अस्माकम् आ हर[9] पवमान! । जहि शत्रून् । देहि इन्दो![10] पुत्रयुक्ताम् कीर्तिम् ॥ २६ ॥

न त्वा शतं चन ह्रुतो राधो दित्सन्तमा मिनन् । यत् पुनानो मखस्यसे ॥२७॥

---

१. °स्थानाभिः वि[३] अ[१]. २. °दन वि[३] अ[१]. ३. नास्ति वि[१]. ४-४. वृत्रहन्तारं अ[१]; वृत्रहन्तुं वि[१३]. ५. स त्वया मूको. ६. न स्याम मूको. ७. °भिमार° वि[३] अ[१]. ८-८. नास्ति मूको. ९. भर वि[१]. १०. इन्द्रस्य मूको.

न । त्वा । शतम् । चन । ह्रुतः । राधः । दित्सन्तम् । आ । मिनन् । यत् । पुनानः । मखस्यसे ॥

वेङ्कट० न त्वा बहवोऽपि हिंसका धनं दित्सन्तम्[1] आ हिंसन्ति, यदा त्वं पूयमान मध दातुमिच्छसि ॥ २७ ॥

पर्वस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने । विश्वा अप द्विषो जहि ॥ २८ ॥

पर्वस्व । इन्दो इति । वृषा । सुत । कृधि । नः । यशसः । जने । विश्वाः । अप । द्विषः । जहि ॥

वेङ्कट० पवस्व इन्दो! वृषा अभिषुतः, कुरु अस्मान् यशस्विनः जनपदेषु, अप जहि च सर्वान् शत्रून् ॥ २८ ॥

अस्य ते सख्ये वयं तवेन्दो द्युम्न उत्तमे । सासह्याम पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । तव । इन्दो इति । द्युम्ने । उत्ऽतमे । ससह्याम । पृतन्यतः ॥२९॥

वेङ्कट० अस्य तव सख्ये सति वयम् इन्दो! त्वदीये उत्तमे अन्ने[2] भवेम, अभिभवेम[3] च शत्रून् ॥२९॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥३०॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्ष । समस्य । नः । निदः ॥३०॥

वेङ्कट० भीमानि[4] यानि ते भयङ्कराणि आयुधानि तीक्ष्णानि सन्ति वधार्थम्, तैरायुधैः अस्मान् रक्ष सर्वस्य शत्रोर्निन्दायाः ॥ ३० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[६२]

[5]जमदग्निर्भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असृग्रम् । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

वेङ्कट० जमदग्निर्भार्गवः । एते सृज्यन्ते सोमाः तिरः पवित्रम् शीघ्राः विश्वानि धनानि अभि ॥ १ ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः । तना कृण्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विऽघ्नन्तः । दुःऽइता । पुरु । सुऽगा । तोकाय । वाजिनः । तना । कृण्वन्तः । अर्वते ॥ २ ॥

---

१. दीप्ते मूको. २. तु. या ५,५. ३. इवेम वि[1], हवामहे अ[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५-५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० विघ्नन्त[1] दुरितानि बहूनि, सुखानि च पुत्राय बलवन्त. धनानि कृण्वन्तः अश्वाय च ॥ २ ॥

कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् । इळामस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृण्वन्तः । वरिवः । गवे । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । इळाम् । अस्मभ्यम् । सम्ऽयतम् ॥३॥

वेङ्कट० कृण्वन्तः धनम् गवे अभि गच्छन्ति मदीयाम् सुष्टुतिम् अन्नं च असभ्यम्[2] कुर्वन्तः यत् अन्नम् अस्मान्[3] संयच्छति ॥ ३ ॥

असाव्यंशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अंशुः । मदाय । अप्ऽसु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥

वेङ्कट० सुतः अंशुः मदार्थं वसतीवरीषु प्रवृद्धः पर्वते जातः । श्येनः इव च स्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्ऽसु । धूतः । नृऽभिः । सुतः । स्वदन्ति । गावः । पयःऽभिः ॥

वेङ्कट० शोभनम् अन्नम् देवैः प्रार्थितम् स्वदयन्ति पयावः आशिरैः । सोऽयं सोमो वसतीवरीषु धूतः[4] ऋत्विग्भिः अभिषुतः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[5] ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽशूशुभन्नमृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अशूशुभन् । अमृताय । मध्वः । रसम् । सधऽमादे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अश्वम् इव प्रेरकाः शोभयन्ति अमरणाय सोमस्य रसम् यज्ञे ॥ ६ ॥

यास्ते धारा मधुश्चुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये । ताभिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

याः । ते । धाराः । मधुऽश्चुतः । असृग्रम् । इन्दो इति । ऊतये । ताभिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥

वेङ्कट० याः ते धाराः मधुनश्चोतयित्र्यः सृज्यन्ते सोम! रक्षणाय[6], ताभिः त्वम् पवित्रम् आ सीद ॥ ७ ॥

सो अर्षेन्द्राय पीतये तिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेष्वा ॥ ८ ॥

---

१. भविघ्न' वि' अ'. २. भावन्तं अ'. ३. अस्मभ्य अ'. ४. धुनः मूको. ५-५. नास्ति मूको. ६. रक्षाय वि'.

स । अर्ष । इन्द्राय । पीतये । तिरः । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥८॥

वेङ्कट० स क्षर इन्द्रस्य पानाय तिरः कुर्वन् अविमयानि वालानि, सीदन् स्थाने पात्रेषु ॥ ८ ॥

त्वमिन्दो परि स्रव स्वादिष्ठो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद् घृतं पयः ॥ ९ ॥

त्वम् । इन्दो इति । परि । स्रव । स्वादिष्ठः । अङ्गिरःऽभ्यः । वरिवःऽवित् । घृतम् । पयः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्दो[1] परि स्रव स्वादुतम अङ्गिरसामर्थाय धनस्य लम्भक घृतम् पय च ॥ ९ ॥

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥

अयम् । विऽचर्षणिः । हितः । पवमानः । सः । चेतति । हिन्वानः । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् विद्रष्टा पात्रेषु हित पवमान । स ज्ञायते प्रेरयन् अप्सु भवम् महद्दत्रम् ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[1] ॥

एष वृषा वृषव्रतः पवमानो अशस्तिहा । करद्वसूनि दाशुषे ॥ ११ ॥

एषः । वृषा । वृषऽव्रतः । पवमानः । अशस्तिऽहा । करत् । वसूनि । दाशुषे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष वृषा वृषकर्मा पवमान [2]रक्षोहा करोति धनानि[2] यजमानाय ॥ ११ ॥

आ पवस्व सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥

आ । पवस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व बहुसङ्ख्यम् रयिम् गवाश्वयुक्तम् बहूना हर्षकम् स्पृहणीयम्[3] चेति ॥ १२ ॥

एष स्य परि षिच्यते मर्मृज्यमान आयुभिः । उरुगायः कविक्रतुः ॥ १३ ॥

एषः । स्यः । परि । सिच्यते । मर्मृज्यमानः । आयुऽभिः । उरुऽगायः । कविऽक्रतुः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स[4] एष परि सिच्यते शोध्यमान[5] मनुष्यै बहुस्तुति[6] क्रान्तप्रज्ञ ॥ १३ ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः कविः । इन्द्राय पवते मदः ॥ १४ ॥

सहस्रऽऊतिः । शतऽमघः । विऽमानः । रजसः । कविः । इन्द्राय । पवते । मदः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सहस्ररक्षण[7] शतधन निर्माता लोकस्य कवि इन्द्रस्य पवते सोम ॥ १४ ॥

१-१ नास्ति मूको २-२. रक्षोहारको निधनानि वि° अ° ३. °णीयकं वि° ४. °नास्ति वि°, ५. शोध्यमान वि° अ° ६. °स्तुति वि°, °स्तुतिभि वि° अ° ७. °रक्ष वि°

गिरा जात इह स्तुत इन्दुरिन्द्राय धीयते । विर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्दुः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसतौऽइव ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या स्तुतः जातः इन्दुः इह इन्द्राय नि-धीयते पक्षी इव स्थाने स्ववासे[1] ॥ १५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः[2] ॥

पवमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूषु शक्मनासदम् ॥ १६ ॥

पवमानः । सुतः । नृऽभिः । सोमः । वाजम्ऽइव । असरत् । चमूषु । शक्मना । आऽसदम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवमानः अभिषुतः नृभिः सोमः युद्धम् इव स्थानं सरति चमूषु बलेन आसत्तुम् ॥ १६ ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिऽपृष्ठे । त्रिऽवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिऽभिः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् त्रिसवनपृष्ठे त्रिवेदबन्धुरे यज्ञरथे युञ्जन्ति ऋत्विजः देवान् प्रति गन्तुम् ऋषीणाम् सप्तभिः छन्दोभिः ॥ १७ ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनऽस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तम् हे सोतारः! धनस्य स्प्रष्टारम् शीघ्रम् सङ्ग्रामं गन्तुम् अश्वम् प्रेरयत बलिनम् ॥ १८ ॥

आविशन् कलशं सुतो विश्वा अर्षन्नभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आऽविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्षन् । अभि । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आविशन् कलशम् सुतः विश्वाः च श्रियः अभि-गमयन् शूरः इव शत्रूणाम् गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आ त इन्दो मदाय कं पयो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्दो इति । मदाय । कम् । पयः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

वेङ्कट० आ दुहन्ति ते इन्दोः! मदार्थम् [3]पयः आयवः मनुष्याः[3] स्तोतारो देवेभ्यो मधुभूतम् ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[2] ॥

---

१. स्ववासे वि[१]; सावासे वि[२], सवासे अ[१]. २-२. नास्ति मूको. ३-३. वयो मनुष्याः वि[१]; अववोमेनुष्याः अ[१]

आ नः॑ सोम॑ प॒वित्र॒ आ सृ॒जता॒ मधु॑मत्तमम् । दे॒वेभ्यो॑ देव॒श्रुत्त॑मम् ॥ २१ ॥

आ । नः॒ । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ । सृ॒जत॑ । मधु॑मत्ऽतमम् । दे॒वेभ्यः॑ । दे॒व॒श्रु॒त्ऽत॑मम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० आ सृजत अस्माकम् सोमम् पवित्रे मधुमत्तमम् देवेभ्यः योऽत्यन्तं श्रूयते देवैरिति ॥ २१ ॥

ए॒ते सोमा॑ असृक्षत गृणा॒नाः श्रव॑से म॒हे । म॒दिन्त॑मस्य॒ धार॑या ॥ २२ ॥

ए॒ते । सोमाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । गृ॒णा॒नाः । श्रव॑से । म॒हे । म॒दिन्ऽत॑मस्य । धार॑या ॥ २२ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते स्तूयमानाः महते अन्नाय मादयितृतमस्य रसस्य धारया इति ॥२२॥

अ॒भि गव्या॑नि वी॒तये॑ नृ॒म्णा पु॑ना॒नो अ॑र्षसि । स॒नद्वा॑जः॒ परि॑ स्रव ॥ २३ ॥

अ॒भि । गव्या॑नि । वी॒तये॑ । नृ॒म्णा । पु॒ना॒नः । अ॒र्ष॒सि॒ । स॒नत्ऽवा॑जः । परि॑ । स्र॒व ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अभि अर्षसि[1] रक्षणाय[2] पूयमानः त्वम् गव्यानि धनानि । स त्वं दीयमानान्नः परि स्रव ॥२३॥

उ॒त नो॒ गोम॑तीरिषो॒ विश्वा॑ अर्ष परि॒ष्टुभः॑ । गृ॒णा॒नो ज॒मद॑ग्निना ॥ २४ ॥

उ॒त । नः॒ । गोऽम॑तीः । इषः॑ । विश्वाः॑ । अ॒र्ष॒ । प॒रि॒ऽस्तुभः॑ । गृ॒णा॒नः । ज॒मत्ऽअ॑ग्निना ॥ २४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं गोमन्ति अन्नानि [3]सर्वाणि अर्ष परितः[3] स्तोतव्यानि स्तूयमानः मया ॥२४॥

पव॑स्व वा॒चो अ॑ग्रि॒यः सोम॑ चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ । अ॒भि विश्वा॑नि॒ काव्या॑ ॥ २५ ॥

पव॑स्व । वा॒चः । अ॒ग्रि॒यः । सोम॑ । चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒भि । विश्वा॑नि । काव्या॑ ॥ २५ ॥

वेङ्कट० मुख्यः त्वम् सोम ! स्तुतीः प्रति पवस्व[4] पूजनीयैः सह रक्षणैः । तदेवाह—अभि पवस्व सर्वाणि स्तोत्राणीति ॥ २५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

त्वं स॑मु॒द्रिया॑ अ॒पो॑ऽग्रि॒यो वाच॑ ई॒रय॑न् । पव॑स्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । स॒मु॒द्रियाः॑ । अ॒पः । अ॒ग्रि॒यः । वाचः॑ । ई॒रय॑न् । पव॑स्व । वि॒श्व॒म्ऽए॒ज॒य ॥ २६ ॥

वेङ्कट० त्वम् आन्तरिक्षाणि [6]उदकानि मुख्यः[6] वाचः[7] प्रेरयन् पवस्व । यः [8]सर्वं चलयति[8] स विश्वमेजय इति ॥ २६ ॥

तुभ्ये॒मा भुव॑ना कवे महि॒म्ने सो॑म तस्थिरे । तुभ्य॑मर्षन्ति॒ सिन्ध॑वः ॥ २७ ॥

---

1. °र्षथ वि' अ'. 2. रक्षाय वि', अ'. 3-3. °र्वाण्यरित: मूको. 4. पवस्व मूको. 5-5. नास्ति मूको 6-6. 'कानिमुख्या वि'; °कमिमुख्यो वि'; °काभिमुखो अ'. 7. वाचम् वि' अ'; वचः वि'. 8-8. सं नन° वि' अ'.

तुभ्य॑ । इ॒मा । भुव॑ना । क॒वे॒ । म॒हि॒म्ने । सो॒म॒ । त॒स्थि॒रे॒ । तुभ्य॑म् । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् इमानि भुवनानि कवे महिम्ने सोम! तिष्ठन्ति, त्वाम् एव पुरस्कुर्वन्ति। तुभ्यम् एव गच्छन्ति नद्यः त्वदाज्ञामनुपालयन्त्य इति ॥ २७ ॥

प्र ते॑ दि॒वो न वृ॒ष्टयो॒ धारा॒ यन्त्य॑स॒श्चतः॑ । अ॒भि शु॒क्रामु॑प॒स्तिर॑म् ॥ २८ ॥

प्र । ते॒ । दि॒वः । न । वृ॒ष्टयः॑ । धाराः॑ । यन्ति॑ । अ॒स॒श्चतः॑ । अ॒भि । शु॒क्राम् । उ॒प॒ऽस्तिर॑म् ॥२८॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा दिव इव वृष्टय असङ्गा शुक्रवर्णाम् उपस्तिरम् अभि इति। शुक्रे अव्ये निर्मित पवित्रमाह उपस्तीर्यमाणमिति ॥ २८ ॥

इन्द्रा॒येन्दुं॑ पुनीतनो॒ग्रं दक्षा॑य॒ साध॑नम् । ई॒शा॒नं वी॒तिरा॑धसम् ॥ २९ ॥

इन्द्रा॑य । इन्दु॑म् । पु॒नी॒त॒न॒ । उ॒ग्रम् । दक्षा॑य । साध॑नम् । ई॒शा॒नम् । वी॒तिऽरा॑धसम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय इन्दुम् पुनीतन उद्गूर्णम् बलस्य साधकम् ईश्वरम् दत्तधनम् ॥ २९ ॥

पव॑मान ऋ॒तः क॒विः सोमः॑ प॒वित्र॒मास॑दत् । दध॑त्स्तो॒त्रे सु॒वीर्य॑म् ॥ ३० ॥

पव॑मान । ऋ॒तः । क॒विः । सोमः॑ । प॒वित्र॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् । दध॑त् । स्तो॒त्रे । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥३०॥

वेङ्कट० पवमान[1] 'सत्यः कविः'[2] सोम[3] पवित्रम् आ सीदति प्रयच्छन् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

[६२]

[5]निध्रुविः काश्यप ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः[5] ।

आ प॑वस्व सह॒स्रिणं॑ र॒यिं सो॑म सु॒वीर्य॑म् । अ॒स्मे श्रवां॑सि धारय ॥ १ ॥

आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् । र॒यिम् । सो॒म॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । श्रवां॑सि । धा॒र॒य॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० निध्रुविः[6] काश्यपः[6] । आ पवस्व[7] बहुसङ्ख्यम् रयिम् सोम! सुवीर्यम्। अस्मासु अन्नानि च स्थापय ॥ १ ॥

इष॒मूर्जं॑ च पिन्वस॒ इन्द्रा॑य मत्स॒रिन्त॑मः । च॒मूष्वा नि षी॑दसि ॥ २ ॥

इष॑म् । ऊर्ज॑म् । च॒ । पि॒न्व॒से॒ । इन्द्रा॑य । म॒त्स॒रिन्ऽत॑मः । च॒मूषु॑ । आ । नि । सी॒द॒सि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् च क्षरसि[8] इन्द्राय अत्यन्त मादयितृतम । चमसेषु [9]च आ[9] नि सादसि ॥२॥

---

1 °मान वि' अ'. 2-2 सत्यकवि वि' अ'. 3 सोम वि' अ'. 4-4. नास्ति मूको. 5-5. °मुंद मूको. 6 नास्ति वि' अ'. 7 °स्व वि' अ'. 8. क्षर वि' अ'. 9-9. मा वि' अ'.

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कुलशे अक्षरत् । मधुमाँ अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुत । इन्द्राय । विष्णवे । सोम । कलशे । अक्षरत् । मधुऽमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय विष्णवे[1] सुत सोम कलशं क्षरति । सोऽयं रसवान् अस्तु वायवे चेति ॥ ३ ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्वरांसि बभ्रवः । सोमा ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आशवः । अति । ह्वरांसि । बभ्रवः । सोमाः । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते सृज्यन्ते शीघ्राः, अति[2] गच्छन्ति च बाधकानि रक्षांसि बभ्रुवर्णाः सोमा उदकस्य धारया इति ॥ ४ ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्तुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराव्णः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तः । अप्ऽतुरः । कृण्वन्तः । विश्वम् । आर्यम् । अपऽघ्नन्तः । अराव्णः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् वर्धयन्त[3] उदकस्य प्रेरकाः कुर्वन्त सर्वम्[4] [5]कल्याण कर्म †अपघ्नन्त मदातॄन्†[5] ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः[1] ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्षन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्दवः ॥ ६ ॥

सुताः । अनु । स्वम् । आ । रजः । अभि । अर्षन्ति । बभ्रवः । इन्द्रम् । गच्छन्तः । इन्दवः ॥६॥

वेङ्कट० सुताः स्वम् स्थानम् प्रति अभि अर्षन्ति बभ्रवः इन्द्रम् आ गच्छन्त सोमाः ॥ ६ ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचयः । हिन्वानः । मानुषीः । अपः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अनया[7] पवस्व धारया यया सूर्यम् अरोचय प्रेरयन् मनुष्यहितानि उदकानि ॥ ७ ॥

अयुक्त सूर एतशं पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूरः । एतशम्[8] । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युङ्क्ते सूर्यस्य अश्वम् पवमान मनुष्येषु अन्तरिक्षेण गन्तुम् ॥ ८ ॥

उत त्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

---

१ विष्णवे मूको. २ अभि वि[1]. ३ °र्धय[न्तः] वि[1] अ[1]. ४ सर्वन् वि[1]. ५-५ नास्ति वि[1]. †-† अपघ्नन्तोऽदातॄन् वि[1] अ[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७ अथा वि[1]. ८ द्र निघ १,१४.

उत । त्याः । हरितः । दश । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्दुः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च [1]ताः दश[1] दिशः [2]सूर्यस्य युनक्ति[2] गमनाय इन्दुः इन्द्रः इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे स्तोतारः! इतः वायवे अभिषुतम् इन्द्राय च मदकरम् अवेः वालेषु परि सिञ्चत ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[3] ॥

पवमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुष्टरम् । यो दूणाशो वनुष्यता ॥ ११ ॥

पवमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःऽनशः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पवमान! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम! शत्रुभिः दुस्तरम्, यः रयिः[4] नाशयितुमशक्यः हिंसित्रा[5] ॥ ११ ॥

अभ्यर्ष सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वाजमुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्ष । सहस्रिणम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥

वेङ्कट० अभि गमय बहुसहस्रम् रयिम् गवाश्वयुक्तम्[6] । अभि अर्ष बलम् अपि च अन्नम् ॥ १२ ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिऽभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोमः देवः इव सूर्यः रोचमानः ग्रावभिः अभिषुतः पवते दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एते गृहान्[7] प्रति आर्याणां[8] स्वभूतान्[9] सोमाः उदकस्य धारया पशुमत्[10] अन्नम् क्षरन्ति[11] ॥ १४ ॥

१-१. तादृश वि[२], तादृशा अ[१]. २-२. °स्यानक्ति मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. रायें मूको. ५. विमिता वि[१]; हिंसिता वि[१] अ[१]. ६. गवा च युक्तम् वि[१२]. ७. °हान् मूको. ८. अर्याणं वि[२] अ[१]; °र्याणां वि[१]. ९. °भूतान् मूको. १०. °तुम् वि[१] अ[१]. ११. हति वि[१] अ[१]; रक्षन्ति वि[१].

सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् ॥ १५ ॥

सुता. । इन्द्राय । वज्रिणे । सोमास । दधिऽआशिर । पवित्रम् । अति । अक्षरन् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वात्रिंशो वर्ग [1] ॥

प्र सोम मधुमत्तमो राये अर्ष पवित्र आ । मदो यो देववीतमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्ऽतम । राये । अर्ष । पवित्रे । आ । मद । य । देवऽवीतम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र आ अर्ष सोम! मधुमत्तम [2]धनाय पवित्रे[2] रस य तव अत्यन्त देवकामो भवति[3] तमिति ॥ १६ ॥

तमीं मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । ईम् इति । मृजन्ति । आयव । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् एन मार्जयन्ति[4] मनुष्या हरिम् वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ १७ ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वावत् सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर ॥ १८ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । सोम । वीरऽवत् । वाजम् । गोऽमन्तम् । आ । भर ॥

वेङ्कट० आ पवस्व हिरण्यादियुक्त धनम्। आ हर[5] च गोयुक्तम् अन्नमिति ॥ १८ ॥

परि वाजे न वाजयुमव्यो वारेषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । वाजे । न । वाजऽयुम् । अव्ये । वारेषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० परि सिञ्चत युद्धे[6] इव युद्धकामम् अव्य वालेषु इन्द्राय मधुमत्तमम् सोमम् ॥ १९ ॥

कविं मृजन्ति मर्ज्यं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कनिक्रदर्षति ॥ २० ॥

कविम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । धीभि । विप्रा । अवस्यव । वृषा । कनिक्रत् । अर्षति ॥ २० ॥

वेङ्कट० कविम् मृजन्ति मार्जनीयम् अङ्गुलीभि[7] मेधाविन रक्षणकामा । स वृषा शब्द कुर्वन् गच्छति ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग [1] ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२ °नाय योधनाय पविषो अ[1] ३. नास्ति वि[1]. ४ भर्ते मूको.
५. भ[1] वि[1]. ६. युद्धम् वि[1] अ[1]. ७. °ङ्गुलिभि. अ[1]

वृषणं धीभिरप्तुरं सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषणम् । धीभिः । अप्ऽतुरम् । सोमम् । ऋतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥

वेङ्कट० वृषणम् अङ्गुलीभिः[1] अपां प्रेरकम् सोमम् उदकस्य धारया स्तुत्या च मेधाविनः प्रेरयन्ति ॥ २१ ॥

पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पवस्व । देव । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मदः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥२२॥

वेङ्कट० पवस्व देव ! अनुषक्तम् इन्द्रम् गच्छतु तव मदः । वायुम् च आ रोह धारकेण रसेन ॥ २२ ॥

पवमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पवमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवमान! सोम! रयिम् श्रवणीयम् [2]नि पीडयसि[2] शत्रूणाम् । स त्वम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २३ ॥

अपघ्नन् पवसे मृधः क्रतुवित् सोम मत्सरः । नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ २४ ॥

अपऽघ्नन् । पवसे । मृधः । क्रतुऽवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अदेवऽयुम् । जनम् ॥२४॥

वेङ्कट० अपघ्नन्[3] पवसे शत्रून् प्रज्ञानं प्रयच्छन् सोम! मदकरः । स त्वम् नुदस्व[3] अदेवकामम् जनम् ॥ २४ ॥

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पवमानाः । असृक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानाः सृज्यन्ते सोमाः उज्ज्वलाः[4] दीप्ताः सर्वाणि स्तोत्राणि अभि ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुस्त्रिंशो वर्गः[6] ॥

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः । घ्नन्तो विश्वा अप द्विषः ॥ २६ ॥

पवमानासः । आशवः । शुभ्राः । असृग्रम् । इन्दवः । घ्नन्तः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमानाः शीघ्राः शोभमानाः सृज्यन्ते दीप्ताः अप घ्नन्तः सर्वान् शत्रून् ॥ २६ ॥

---

१. °ङ्गुलिभिः अ'. २-२. निष्पीडयसि वि' अ'. ३. नास्ति वि'. ४. °ज्वला वि'. ५. °घ्नान् वि'. ६-६. नास्ति मूको.

पर्वमाना दिवस्पर्यन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सानवि ॥ २७ ॥

पर्वमानाः । दिवः । परि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ २७ ॥

वेङ्कट० 'पवमाना दिव अन्तरिक्षात्' च सृज्यन्ते पृथिव्याः समुच्छ्रिते देवयजने[2] ॥ २७ ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप स्रिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनानः । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वाः । अप । स्रिधः । जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥२८॥

वेङ्कट० पुनानः सोम! धारया इन्दो! सर्वान् द्वेष्टॄन् अप जहि, रक्षांसि च सुकर्मन्[!] ॥ २८ ॥

अपघ्नन्त्सोम रक्षसोऽभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपऽघ्नन् । सोम । रक्षसः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥२९॥

वेङ्कट० अपघ्नन् सोम! रक्षांसि अभि पवस्व शब्दं कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ २९ ॥

अस्मे वसूनि धारय सोम दिव्यानि पार्थिवा । इन्दो विश्वानि वार्या ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । इन्दो इति । विश्वानि । वार्या ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अस्मासु उभयानि वसूनि धारय इन्दो! विश्वानि च वरणीयानि ॥ ३० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः[3] ॥

[६४]

[1]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[1] ।

वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । द्युऽमान् । असि । वृषा । देव । वृषऽव्रतः । वृषा । धर्माणि । दधिषे ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः । वृषा सोम! दीप्तिमान् भवसि, वृषा देव! वर्षणशीलकर्मा[4] । वृषा त्वं कर्माणि धारयसि ॥ १ ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वनं वृषा मदः । सत्यं वृषन् वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्णः । ते । वृष्ण्यम् । शवः । वृषा । वनम् । वृषा । मदः । सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥

वेङ्कट० वर्षितुः ते वर्षणशीलम् बलम्, वर्षणशीलं च भजनम्, [5]वृषा च मदकरः[5], स सत्यम् एव हे वर्षितः! त्वम् वृषा एव भवसि ॥ २ ॥

१-१. °मानोऽन्तरि° वि[१] अ[१]. २. देवजनो वि[१], दवजन अ[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४. वर्षणकर्मा वि[१]. ५-५. वृषे चकर वि[१] अ[१].

अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

अश्वः । न । चक्रदः । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥

वेङ्कट० अश्व इव क्रन्दसि वृषा[1] सम् प्रयच्छ अस्मभ्यम् गाः अश्वांश्च इन्दो! । विवृतानि कुरु द्वाराणि अस्माकं धनायेति ॥ ३ ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया । शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ४ ॥

असृक्षत । प्र । वाजिनः । गव्या । सोमासः । अश्वऽया । शुक्रासः । वीरऽया । आशवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[2] वाजिनः सोमा गवाश्वेच्छया उज्ज्वलाः शीघ्राः वीरेच्छया[3] च ॥ ४ ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः । पवन्ते वारे अव्यये ॥ ५ ॥

शुम्भमानाः । ऋतयुऽभिः । मृज्यमानाः । गभस्त्योः । पवन्ते । वारे । अव्यये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अलङ्क्रियमाणा यज्ञकामैः मृज्यमाना च बाहुभ्याम् पवन्ते पवित्रे ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः.[4] ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥

ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमाः । दिव्यानि । पार्थिवा । पवन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥६॥

वेङ्कट० ते विश्वानि यजमानाय वसूनि सोमा आ पवन्ताम् दिव्यानि पार्थिवानि अन्तरिक्ष्याणि च ॥ ६ ॥

पवमानस्य विश्ववित् प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रश्मयः ॥ ७ ॥

पवमानस्य । विश्वऽवित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्यऽइव । न । रश्मयः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य हे विश्ववित्! प्र सृज्यन्ते[5] तव सर्गाः धाराः[6] सृज्यमानाः[7] सूर्यस्य इव रश्मय ॥ ७ ॥

केतुं कृण्वन् दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वसे ॥ ८ ॥

केतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥८॥

वेङ्कट० प्रज्ञानम् कृण्वन् दिवः[8] सर्वाणि रूपाणि अभि पवसे प्रयच्छसि नानाविधानि धनानि[9] । यस्माद् रसा समुद्द्रवन्ति स समुद्रः । स त्वम् सोम! पवसे ॥ ८ ॥

हिन्वानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि । अक्रान् देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

---

१. दृष्टा वि[१] अ[१]. २. असृ[०] वि[१] अ[१]. ३. विरेच्छया वि[१] अ[१]; वीरछैव वि[२]. ४-४. नास्ति मूको. ५. सवन्ते मूको. ६. धारा मूको. ७. [०]माना मूको. ८. इव मूको. ९. नास्ति वि[१] अ[१].

हिन्वान । वाचम् । इष्यसि । पवमान । विऽधर्मणि । अक्रान्[1] । देव । न । सूर्य ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाण वाचम् प्रेरयसि पवमान! विधारके[2] यज्ञे[3] । सोम[4] न्यक्रमी (?) देव इव सूर्य ॥९॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्वं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दु । पविष्ट । चेतन । प्रिय । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्वम् । रथीऽइव ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दु अपवत[5] प्रज्ञापन प्रिय कवीनाम् स्तोत्रेण । सृजति ऊर्मिम् अश्वम्[6] इव रथी ॥१०॥

[7]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः[7] ॥

ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ देववीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मिः । यः । ते । पवित्रे । आ । देवऽअवीः । परिऽअक्षरत् । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० ऊर्मि य ते पवित्रे देवकाम पर्यक्षरत् आ सीदन् यज्ञस्य स्थानम् । [8]पूर्वत्र सम्बन्धः[8] ॥११॥

स नो अर्ष पवित्र आ मदो यो देववीतमः । इन्दविन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

स । न । अर्ष । पवित्रे । आ । मदः । यः । देवऽवीतमः । इन्दो इति । इन्द्राय । पीतये ॥१२॥

वेङ्कट० स न पवस्व पवित्रे मदकर, य भवसि देवकाम इन्दो! इन्द्राय पानाय ॥ १२ ॥

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ १३ ॥

इषे । पवस्व । धारया । मृज्यमान । मनीषिऽभिः । इन्दो इति । रुचा । अभि । गाः । इहि ॥१३॥

वेङ्कट० अन्नाय पवस्व धारया [9]मृज्यमान ऋत्विग्भि, इन्दो! रोचमानेन अन्धसा[9] अभि गच्छ गा गोभि श्रितो[10] भवेति[11] ॥ १३ ॥

पुनानो वरिवस्कृध्यूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनान । वरिवः । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वण । हरे । सृजान । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पूयमान धनम् [12]कुरु अन्नं[12] च जनाय गीर्भिर्वननीय! हरितवर्ण! विसृज्यमान आशिरम्[13] प्रति ॥ १४ ॥

पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । द्युतानो वाजिभिर्यतः ॥ १५ ॥

पुनान । देवऽवीतये । इन्द्रस्य । याहि । निःऽकृतम् । द्युतान । वाजिऽभिः । यत ॥ १५ ॥

---

1 सपा कौ २,३१० तै ३,२५,६ अक्रन् इति पाभे. 2 विधायके वि[1] अ[1]. 3 यद्यौ अ[1]. 4 सोमं मूको. 5. अवपन वि[1] अवतन वि[1] अ[1]. 6 नास्ति वि[1]. 7-7 नास्ति मूको. 8-8 पूर्वेस° वि[1]. 9 [9]मानाभमा वि[1]. 10. भति मूको. 11. भवति वि[1] अ[1]. 12-12 कुरु नर्त वि[1]. 13 आहिरं मूको.

वेङ्कट० पूयमान यज्ञाय इन्द्रस्य गच्छ स्थानम् दीप्यमान बलिभि सङ्गृहीत ॥ १५ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः' ॥

प्र हिन्वानास इन्दवोऽच्छा समुद्रमाशवः । धिया जूता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानासः । इन्दवः । अच्छ । समुद्रम् । आशवः । धिया । जूताः । असृक्षत ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र असृक्षत प्रेर्यमाणा इन्दव अन्तरिक्ष प्रति आशव अङ्गुल्या कृष्टा ॥ १६ ॥

मर्मृजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्दवः । अग्मन्नृतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मृजानासः । आयवः । वृथा । समुद्रम् । इन्दवः । अग्मन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मर्मृज्यमाना[2] गन्तार अनायासेन समुद्रम् प्रति गच्छन्ति इन्दव । 'तदेवाह— अगमन्[3]' इति । गच्छन्ति उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षमिति ॥ १७ ॥

परि णो याह्यस्मयुर्विश्वा वसून्योजसा । पाहि नः शर्म वीरवत् ॥ १८ ॥

परि । नः । याहि । अस्मऽयुः । विश्वा । वसूनि । ओजसा । पाहि । नः । शर्म । वीरऽवत् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० परि गच्छ अस्माकम् अस्मत्काम विश्वानि धनानि बलेन रक्षार्थम् । रक्ष चास्माकं गृहम् वीरयुक्तम् ॥ १८ ॥

मिमाति वह्निरेतशः पदं युजान ऋक्वभिः । प्र यत् समुद्र आहितः ॥ १९ ॥

मिमाति । वह्निः । एतशः । पदम् । युजानः । ऋक्वऽभिः । प्र । यत् । समुद्रे । आऽहितः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वहनशील कश्चिद् अश्व पदम् निदधद् यत्र स्तोतृभि स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छन्[4], यदा स उदके प्र आहित भवति ॥ १९ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुर्ऋतस्य सीदति । जहात्यप्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । आशुः । ऋतस्य । सीदति । जहाति । अप्रऽचेतसः ॥ २० ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हिरण्मयम् योनिम् । 'हिरण्यपाणिरभिष्णोति'[5] इत्युक्तम् । आ सीदति यदा आशु[6] तदानीं विसृजति अप्रचेतस । नाभिगच्छति अस्तोतृणा यज्ञमिति ॥ २० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः' ॥

अभि वेना अनूषतेयक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्यविचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेनाः । अनूषत । इयक्षन्ति । प्रऽचेतसः । मज्जन्ति । अविऽचेतसः ॥ २१ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. मर्मृज्य° मूको. ३-३. °देवाहमन्निति वि° अ°, °देवाहमग्निति वि°. ४. °च्छत् मूको ५. °भिषिष्ठु° वि°. ६. नद्य वि° अ°, आद्य वि°.

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति कान्ताः, यष्टुं येच्छन्ति सुमतयः, निमज्जन्ति विपरीताः ॥ २१ ॥

इन्द्रा॒येन्दो॑ म॒रुत्व॑ते॒ पव॑स्व॒ मधु॑मत्तमः । ऋ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥ २२ ॥

इन्द्रा॑य । इन्दो॒ इति॑ । म॒रुत्व॑ते । पव॑स्व । मधु॑मत्ऽतमः । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥२२॥

वेङ्कट० मरुत्वते इन्द्राय इन्दो! पवस्व मधुमत्तमः यज्ञस्य स्थानम् आसत्तुम्[1] ॥ २२ ॥

तं त्वा॒ विप्रा॑ वचो॒विदः॒ परि॑ष्कृण्वन्ति वे॒धसः॑ । सं त्वा॑ मृजन्त्या॒यवः॑ ॥२३॥

तम् । त्वा॒ । विप्राः॑ । व॒चः॒ऽविदः॑ । परि॑ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ । सम् । त्वा॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒यवः॑ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा मेधाविनः स्तोतारः अलम् कुर्वन्ति कर्तारः । सम् मृजन्ति त्वा मनुष्याः ॥२३॥

रसं॑ ते मि॒त्रो अ॑र्य॒मा पिब॑न्ति॒ वरु॑णः कवे । पव॑मानस्य म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

रस॑म् । ते॒ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । पिब॑न्ति । वरु॑णः । क॒वे॒ । पव॑मानस्य । म॒रुतः॑ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २४ ॥

त्वं सो॑म विप॒श्चितं॑ पुना॒नो वाच॑मिष्यसि । इन्दो॑ स॒हस्र॑भर्णसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सो॒म॒ । वि॒पः॒ऽचित॑म् । पु॒ना॒नः । वाच॑म् । इ॒ष्य॒सि॒ । इन्दो॒ इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् ॥२५॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! प्रज्ञापयित्रीम् पूयमानः वाचम् प्रेरयसि अपि च बहुभरणाम्[2] ॥ २५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चत्वारिंशो वर्गः[3] ॥

उ॒तो स॒हस्र॑भर्णसं॒ वाचं॑ सोम मख॒स्युव॑म् । पुना॑न इन्द॒वा भ॑र ॥ २६ ॥

उ॒तो इति॑ । स॒हस्र॑ऽभर्णसम् । वाच॑म् । सो॒म॒ । म॒ख॒स्युव॑म् । पु॒ना॒नः । इन्दो॒ इति॑ । आ । भ॒र ॥२६॥

वेङ्कट० "अपि च बहुभरणाम्" वाचम् सोम! धनकामाम् पूयमानः इन्दो! आ भर ॥ २६ ॥

पुना॑न इन्दवे॒षां पुरु॑हूत॒ जना॑नाम् । प्रि॒यः स॑मु॒द्रमा वि॑श ॥ २७ ॥

पु॒ना॒नः । इन्दो॒ इति॑ । ए॒षा॒म् । पुरु॑ऽहूत । जना॑नाम् । प्रि॒यः । स॒मु॒द्रम् । आ । वि॒श॒ ॥ २७ ॥

वेङ्कट० पूयमानः[4] इन्दो! एषाम् पुरुहूत! जनानाम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २७ ॥

द॒वि॒द्युत॑त्या रु॒चा प॑रि॒ष्टोभ॑न्त्या कृ॒पा । सोमाः॑ शु॒क्रा गवा॑शिरः ॥ २८ ॥

द॒वि॒द्युत॑त्या । रु॒चा । प॒रि॒ऽस्तोभ॑न्त्या । कृ॒पा । सोमाः॑ । शु॒क्राः । गोऽआ॑शिरः ॥ २८ ॥

---

१. °सत्तुम् मूको. २. बभुभरणम् वि°; बहुरणाम् वि°. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. नास्ति अ°. ५. इन्दो पू° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानया रुचा परितः शब्दायमानया धारया च युक्ताः सोमाः ज्वलन्तः गवाशिरः ॥ २८ ॥

हिन्वानो हेतृभिर्यत आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतृऽभिः । यतः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् । सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥

वेङ्कट० प्रेर्यमाणः प्रेरकैः संयतः आ क्रामति वाजम् वाजी, यथा युद्धं प्रविशन्तः हन्तारः ॥ २९ ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पवस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । सम्ऽजग्मानः । दिवः । कविः । पवस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० ऋद्धः सोम! स्वस्तये सङ्गच्छमानः दिवः क्रान्तः पवस्व सुवीर्यः[1] दर्शनायेति ॥ ३० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकचत्वारिंशो वर्गः[3] ॥

सप्तमस्याष्टकस्याद्यमध्यायं व्याकरोदिति ।
जाता वसिष्ठस्य कुले सुन्दरी यमजीजनत् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

1. सुवीर्यः वि[1]. २-२. नास्ति मूको.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वेङ्कट० 'हिन्वन्ति सूरम्'[1] अध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
तत्र प्रत्यक्षदेवेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।
तत्प्रवादैर्विजानीमो द्वैविध्यमिह वैदिकैः ॥ २ ॥

अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च मरुतः पृथिवी तथा ।
आपो रात्रिरुषा गावः [2]प्रत्यक्षैः कर्मभिस्स्तुताः ॥ ३ ॥

स्तूयन्ते †च परोक्षैश्च† 'अर्कर्णं सुप्रथस्तमम्'‡ ।
'अग्निर्होता कविक्रतुः'¶, 'वायो तव प्रपृञ्चती'§[2] ॥ ४ ॥

[3]सरस्वती च मन्युश्च सोम ओषधयः पितुः ।
अपरोक्षैः स्तुताः कार्यैः परोक्षाश्च भवन्ति ते ॥ ५ ॥

तत्र प्रत्यक्षकार्याणां सर्वथाऽसम्भवे सति ।
परोक्षेष्ववगन्तव्यम्† अग्न्यादिष्विति निश्चयः ॥ ६ ॥

'के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमाः'‡ सूक्तेऽस्मिन्बहवो गुणाः[3] ।
परोक्षा मरुतामुक्ताः प्रत्यक्षा बहुशः स्तुताः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाणां महिमान इति स्थितिः[4] ।
तेषु [5]ते सन्निदृध्यति[5] भवन्त्यपि च तन्मयाः ॥ ८ ॥

देवतातत्त्वविज्ञानं महता तपसा भवेत् ।
शक्यते किं तदस्माभिः याथातथ्येन भाषितुम् ॥ ९ ॥ इति ।

[६५]

[6]भृगुर्वारुणिर्जमदग्निर्भार्गवो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः[6] ।

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् । महामिन्दुं महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. नवमं वि॰ अ॰. २-२. नास्ति वि॰. †-† चापरो॰ वि॰. ‡ ऋ १,४५,७; १०,१४०,६.
¶ ऋ १,१,५. § ऋ १,२,३ ३-३. नास्ति वि॰. † °व्यम न° वि॰ अ॰. ‡ ऋ ५,६१,१.
४. स्थिते वि॰ अ॰ वेंकम. ५-५. ते सन्नि दध॰ वेंकम; तेषु निदृध॰ वि॰. ६-६. नास्ति मूको.

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वारुणिर्भृगुर्भार्गवो वा जमदग्निः । प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः एकस्मात् पाणेरुत्पन्नाः गन्त्र्यः पतिम् महान्तम् इन्दुम् कामयमाना- ॥ १ ॥

पवमान रुचारुचा देवो देवेभ्यस्परि । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पवमान । रुचाऽरुचा । देवः । देवेभ्यः परि । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमान! सर्वेण तेजसा देवः देवानां सकाशात् अस्माकं विश्वानि धनानि प्रापय ॥ २ ॥

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पवमान । सुऽस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुवः । इषे । पवस्व । सम्ऽयतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व पवमान! शोभनस्तुतिकाम् वृष्टिम् देवानां[1] परिचरणाय अन्नार्थं च अस्माकम्, या अस्मान् सङ्गच्छति वृष्टिः ॥ ३ ॥

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पवमान स्वाध्यः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युऽमन्तम् । त्वा । हवामहे । पवमान । सुऽआध्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वर्षिता '[2]हि भवसि[2]' । तेजसा दीप्तिमन्तम् त्वा हवामहे पवमान! सुकर्माणः ॥ ४ ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो ष्विन्दवा गहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुऽवीर्यम् । मन्दमानः । सुऽआयुध । इहो इति । सु । इन्दो इति । आ । गहि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकम् सुवीर्यम् मोदमानः[3] स्वायुध! । इह इन्दो! आ गच्छ ॥ ५ ॥

'[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः[4]' ॥

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः । द्रुणा सधस्थमश्नुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्ऽभिः । परिऽसिच्यसे । मृज्यमानः । गभस्त्योः । द्रुणा । सधऽस्थम् । अश्नुषे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० '[5]यत् त्वम् अद्भिः[5]' परिषिच्यसे मृज्यमानः बाहुभ्याम्, तदानीं पात्रेण गृह्यमाणः स्थानम् प्राप्नोषि ॥ ६ ॥

प्र सोमाय व्यश्ववत् पवमानाय गायत । महे सहस्रचक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्वऽवत् । पवमानाय । गायत । महे । सहस्रऽचक्षसे ॥ ७ ॥

---

१. देवता त्रि'. २-२. हरसि त्रि'. ३. 'मान त्रि'. ४-४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति त्रि' भ'.

वेङ्कट० प्र गायत [1]सोमाय व्यश्ववत्। व्यश्वो[1] नाम ऋषिः। पवमानाय महते सहस्रदर्शनाय ॥ ७ ॥

यस्य॒ वर्णं॑ मधु॒श्चुतं॒ हरिं॑ हि॒न्वन्त्यद्रि॑भिः । इन्दु॒मिन्द्रा॑य पी॒तये॑ ॥ ८ ॥

यस्य॑ । वर्ण॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । हरि॑म् । हि॒न्वन्ति॑ । अद्रि॑ऽभिः । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । पी॒तये॑ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्य शत्रूणाम् वारकम्[2] मधुरसस्य च्यावकम्[3] अंशु हरितवर्णम् हिन्वन्ति ग्रावभिः[4] दीप्तम् इन्द्रस्य पानाय ॥ ८ ॥

तस्य॑ ते वा॒जिनो॑ व॒यं विश्वा॒ धना॑नि जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒त्वमा वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

तस्य॑ । ते॒ । वा॒जिनः॑ । व॒यम् । विश्वा॑ । धना॑नि । जि॒ग्युषः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तस्य ते बलिनः वयम् विश्वानि धनानि जितवतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ९ ॥

वृषा॑ पवस्व॒ धार॑या म॒रुत्व॑ते च मत्स॒रः । विश्वा॒ दधा॑न॒ ओज॑सा ॥ १० ॥

वृषा॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । म॒रुत्व॑ते । च॒ । म॒त्स॒रः । विश्वा॑ । दधा॑नः । ओज॑सा ॥ १० ॥

वेङ्कट० वृषा पवस्व धारया मरुत्वते इन्द्राय मादनः विश्वानि धनानि प्रयच्छन् बलेन ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः[5] ॥

तं त्वा॑ ध॒र्तार॑मो॒ण्यो॒३ः पव॑मान स्व॒र्दृश॑म् । हिन्वे॒ वाजे॑षु वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा॒ । ध॒र्तार॑म् । ओ॒ण्योः॑ । पव॑मान । स्वः॒ऽदृश॑म् । हिन्वे॑ । वाजे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा धर्तारम् द्यावापृथिव्योः[6] पवमान! सर्वस्य द्रष्टारम् प्रेरयामि सङ्ग्रामेषु बलिनम् ॥ ११ ॥

अ॒या चि॒त्तो वि॒पानया॒ हरिः॑ पवस्व॒ धार॑या । युजं॒ वाजे॑षु चोदय ॥ १२ ॥

अ॒या । चि॒त्तः । वि॒पा । अ॒नया॑ । हरिः॑ । प॒व॒स्व॒ । धार॑या । युज॑म् । वाजे॑षु । चो॒द॒य॒ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अनया गच्छन्त्याऽङ्गुल्या ज्ञातः हरिः पवस्व धारया, सखायम् च सङ्ग्रामेषु चोदय ॥ १२ ॥

आ न॑ इन्दो म॒हीमिषं॒ पव॑स्व वि॒श्वद॑र्शतः । अ॒स्मभ्यं॑ सोम गातु॒वित् ॥ १३ ॥

आ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हीम् । इष॑म् । पव॑स्व । वि॒श्वऽद॑र्शतः । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । गा॒तु॒ऽवित् ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्यम् इन्दो! महद् अन्नम् विश्वस्य दर्शनीय, अस्मभ्यम् सोम! मार्गस्य दाता ॥ १३ ॥

१-१ सोमाय व्यश्वन् अश्वस्यो वि[1], सोमा अर्य च अध्यश्वो वि[3]; सोमा अर्य च अश्वश्वो अ[1]. २. वारकं मूको ३. च्यावकम् वि[2] अ[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1] ५-५ नास्ति मूको ६. °थिव्यौ वि[1] अ[1].

आ कुलशा अनूषतेन्दो धाराभिरोजसा । एन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कुलशाः । अनूषत । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥१४॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तूयन्ते[1] कलशाः । इन्दो ! धाराभिः बलेन त्वं कलशान् इन्द्रस्य पानाय [2]आ विश[2] ॥ १४ ॥

यस्य ते मद्यं रसं तीव्रं दुहन्त्यद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मद्यम् । रसम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सः । पवस्व । अभिमातिऽहा ॥१५॥

वेङ्कट० यस्य ते मदकरम् रसम् तीव्रम् दुहन्ति ग्रावभिः, सः पवस्व शत्रूणां हन्ता ॥ १५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पवमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यातवे ॥ १६ ॥

वेङ्कट० राजा सोमः मेधाभिः सह गच्छति [3]पवमानः अधि यजमाने अन्तरिक्षेण[3] द्रोणकलशं प्रति यातुम् ॥ १६ ॥

आ न इन्दो शतग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । वहा भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् । वह । भगत्तिम् । ऊतये ॥

वेङ्कट० आ वह अस्माकम् इन्दो ! बह्वीभिः[4] गोभिर्युक्तम् गवाम् पोषम् शोभनाश्वसङ्घयुक्तम्, धनदानम् च रक्षणायेति ॥ १७ ॥

आ नः सोम सहो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुष्वाणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सहः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्वानः । देवऽवीतये ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ भर सोम ! अस्माकं बलम् वेगम् च तथा रूपम् च वर्चसे सूयमानः देवपानाय ॥१८॥

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् । सीदञ्छ्येनो न योनिमा ॥१९॥

अर्ष । सोम । द्युमत्ऽतमः । अभि । द्रोणानि । रोरुवत् । सीदन् । श्येनः । न । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० अर्ष सोम ![5] दीप्ततमः द्रोणकलशान् एकीकृत्य शब्दं कुर्वन् आ सीदन् श्येनः इव स्थानम् ॥ १९ ॥

---

१. स्तूयन्ते मूको. २-२. विश वि[1]; अभिशुन अ[1]. ३-३. °मानेतियजमानेन्त° वि[1] अ[1]; °मानो यजमानोऽन्तरि° वि[1] ४. बलिभिः वि[1] अ[1]. ५. सः वि[1] अ[1].

अप्सा इन्द्रा॑य वा॒यवे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ । सोमो॑ अर्षति॒ विष्ण॑वे ॥ २० ॥

अप्साः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । वरु॑णाय । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । सोमः॑ । अ॒र्ष॒ति॒ । विष्ण॑वे ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपां सम्भक्ता[1] सोमः एतेभ्यः पवते ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[2] ॥

इषं॑ तो॒काय॑ नो॒ दध॑द॒स्मभ्यं॑ सोम वि॒श्वतः॑ । आ प॑वस्व सह॒स्रिण॑म् ॥ २१ ॥

इष॑म् । तो॒काय॑ । नः॒ । दध॑त् । अ॒स्मभ्य॑म् । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अन्नम् पुत्राय अस्माकं प्रयच्छन् अस्मभ्यम् च सोम ! विश्वतः आ पवस्व सहस्रिणम् रयिम् ॥ २१ ॥

ये सोमा॑सः परा॒वति॒ ये अ॑र्वा॒वति॑ सुन्वि॒रे । ये वा॒दः श॑र्य॒णाव॑ति ॥ २२ ॥

ये । सोमा॑सः । प॒रा॒ऽवति॑ । ये । अ॒र्वा॒ऽवति॑ । सु॒न्वि॒रे । ये । वा॒ । अ॒दः । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० ये सोमास दूरे सुन्विरे ये वा अन्तिके सुता ये वा अस्मिन् शर्यणावति[3] सरसि ॥ २२ ॥

य आ॑र्जी॒केषु॒ कृत्व॑सु॒ ये मध्ये॑ प॒स्त्या॑नाम् । ये वा॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑ ॥ २३ ॥

ये । आ॒र्जी॒केषु॑ । कृत्व॑ऽसु । ये । मध्ये॑ । प॒स्त्या॑नाम् । ये । वा॒ । जने॑षु । प॒ञ्चऽसु॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० [4]ये आर्जीकेषु कृत्वसु[4] । आर्जीका कृत्वानश्च नाम [5]देशाः । ये वा[5] नदीनाम् मध्ये, ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ते नो॑ वृ॒ष्टिं दि॒वस्परि॒ पव॑न्ता॒मा सु॒वीर्य॑म् । सु॒वा॒ना दे॒वास॒ इन्द॑वः ॥ २४ ॥

ते । नः॒ । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । परि॑ । पव॑न्ताम् । आ । सु॒ऽवीर्य॑म् । सु॒वा॒नाः । दे॒वासः॑ । इन्द॑वः ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् अन्तरिक्षात् आ पवन्ताम् वृष्टिम् सुवीर्यम् च सूयमाना देवा. इन्दव ॥ २४ ॥

पव॑ते हर्य॒तो हरि॑र्गृणा॒नो ज॒मद॑ग्निना । हि॒न्वा॒नो गोरधि॑ त्व॒चि ॥ २५ ॥

पव॑ते । ह॒र्य॒तः । हरिः॑ । गृ॒णा॒नः । ज॒मद॑ग्निना । हि॒न्वा॒नः । गोः । अधि॑ । त्व॒चि ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवते श्रद्धेय हरितवर्णः स्तूयमान जमदग्निना प्रेर्यमाण गो. त्वचि ॥ २५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

प्र शु॒क्रासो॑ वयो॒जुवो॑ हिन्वा॒नासो॒ न सप्त॑यः । श्री॒णा॒ना अ॒प्सु मृ॑ञ्जत ॥२६॥

---

1. सुभक्ता वि[1] अ[1]. 2-2 नास्ति मूको 3. जर्यणापति वि[1], जर्यणावति अ[1]. 4-4. ये वा देवः वि[1] अ[1].

प्र । शुक्रासः । वयःऽजुवः । हिन्वानासः । न । सप्तयः । श्रीणानाः । अप्ऽसु । मृञ्जत ॥२६॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते शुक्राः अन्नं प्रेरयन्तः प्रेर्यमाणा इव अश्वाः गोभिः श्रीयमाणा[1] वसतीवरीषु ॥२६॥

तं त्वा सुतेष्वाभुवो हिन्विरे देवतातये । स पवस्वानया रुचा ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । सुतेषु । आऽभुवः । हिन्विरे । देवऽतातये । सः । पवस्व । अनया । रुचा ॥२७॥

वेङ्कट० तम् त्वा यज्ञेषु ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति देवेभ्यः । स पवस्व अनया धारया ॥ २७ ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥

आ । ते । दक्षम् । मयःऽभुवम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥२८॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे अद्य तव दक्षम् बलम् सुखस्य भावयितारम् वोढारम् रक्षन्तम् बहुभि स्पृणीयम् ॥ २८ ॥

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥

आ । मन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे मदकरम् वरणीयम्[1] मेधाविनम् प्राज्ञमिति ॥ २९ ॥

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥

आ । रयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । तनूषु । आ । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० आ वृणीमहे धनम् सुज्ञानम् च हे सुप्रज्ञ[1] । आ वृणीमहे पुत्रार्थमिति ॥ ३० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः[2] ॥

[६६]

[1]शतं वैखानसा ऋषयः । पवमानः सोमो देवता, एकोनविंशयाद्येकविंशयन्तानाम् अग्निः पवमानः । गायत्री छन्दः, अष्टादशी अनुष्टुप्[1] ।

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ १ ॥

पवस्व । विश्वऽचर्षणे । अभि । विश्वानि । काव्या । सखा । सखिऽभ्यः । ईड्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शतं वैखानसाः । पवस्व हे सर्वस्य द्रष्टः ! सर्वाणि स्तोत्राणि एकीकृत्य सखा सखिभ्य स्तोतव्य ॥ १ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥ २ ॥

---

१. °माणान्ना वि' अ'. २ नास्ति वि'. ३-३. नास्ति मूको.

ताभ्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति । प्रतीची इति । सोम । तस्थतुः ॥

वेङ्कट० ताभ्याम् विश्वस्य राजसि ये पवमान! धामनी इति पूर्वपक्षापरपक्षाभिप्रायमित्याहु[1]। त्वाम् अभिमुखे ते सोम! तस्थतुः ॥ २ ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कवे ॥ ३ ॥

परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुऽभिः । कवे ॥

वेङ्कट० परि भवन्ति धामानि यानि त्वदीयानीत्यहोरात्राभिप्रायम्, तानि त्वम् सोम! भवसि सर्वत पवमान! कालैः कवे! ॥ ३ ॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥

पवस्व । जनयन् । इषः । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिऽभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व जनयन् अन्नानि विश्वानि काम्यानि अभि सखा सखिभ्यः रक्षणाय ॥ ४ ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्ठे वि तन्वते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥

तव । शुक्रासः । अर्चयः । दिवः । पृष्ठे । वि । तन्वते । पवित्रम् । सोम । धामऽभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव ज्वलन्त रश्मय आदित्यस्य पृष्ठे वि तन्वते उदकम् सोम! तेजोभि ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्ग[2] ॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥

तव । इमे । सप्त । सिन्धवः । प्रऽशिषम् । सोम । सिस्रते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तव इमा सप्त नद्य प्रशासनम् सोम! अभिसरन्ति[3]। तुभ्यम् एव धावन्ति धेनव च आशिरं प्रयच्छन्त्य ॥ ६ ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ७ ॥

प्र । सोम । याहि । धारया । सुतः । इन्द्राय । मत्सरः । दधानः । अक्षिति । श्रवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! धारया अभिषुत इन्द्राय मदकर[4] [5]प्रयच्छन् अक्षीणम्[5] च अन्नम् ॥ ७ ॥

समु त्वा धीभिरस्वरन् हिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वतीः । सप्त । जामयः । विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥८॥

---

1 °परपक्षमित्याहु वि[1] अ[1]. 2-2 नास्ति मूको. 3. °सरति वि[1] अ[1], °भिरमति वि[1]
4 °कर वि[1] अ[1]. 5-5 प्रस्कन्नक्षीणे वि[1]; प्रसन्न क्षीण अ[1]

वेङ्कट० त्वाम्[1] अङ्गुलीभि सम्प्रेरयन्ति प्रेरयन्त्य[2] सह नद्य मेधाविनम् आजौ सङ्गये[3] यज्ञे यजमानस्य ॥ ८ ॥

मृजन्ति त्वा सम॒ग्रुवो॑ऽव्ये॑ जी॒राव॒धि ष्वणि॑ । रे॒भो यद॒ज्यसे॒ वने॑ ॥ ९ ॥

मृजन्ति॑ । त्वा॒ । सम् । अ॒ग्रुवः॑ । अव्ये॑ । जी॒रौ । अधि॑ । स्वनि॑ । रे॒भः । यत् । अ॒ज्यसे॑ । वने॑ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम् मृजन्ति त्वाम् अङ्गुलय अविमये क्षिप्रे शब्दायमाने पवित्रे, शब्दायमान यदा त्वम् अज्यसे उदके ॥ ९ ॥

पव॑मानस्य ते कवे॒ वाजि॒न्त्सर्गा॑ असृक्षत । अर्व॑न्तो॒ न श्र॑व॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

पव॑मानस्य । ते॒ । क॒वे॒ । वाजि॑न् । सर्गाः॑ । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । अर्व॑न्तः । न । श्र॒व॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवमानस्य त कवे! बलवन्[1] धारा सृज्यन्ते[4] अश्वा इव अन्नमिच्छमाना ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टक द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्ग[5] ॥

अच्छा॒ कोशं॑ मधु॒श्चुत॒मसृ॑ग्रं॒ वारे॑ अ॒व्यये॑ । अवा॑वशन्त धी॒तयः॑ ॥ ११ ॥

अच्छ॑ । कोश॑म् । म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । असृ॑ग्रम् । वारे॑ । अ॒व्यये॑ । अवा॑वशन्त । धी॒तयः॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिसृज्यन्ते मधुच्युतम्[6] कोशम् कलश प्रति सोमा पवित्रे । कामयन्ते च तान् अङ्गुलय ॥ ११ ॥

अच्छा॑ समु॒द्रमिन्द॒वोऽस्तं॒ गावो॒ न धे॒नवः॑ । अग्म॑न्नृ॒तस्य॒ योनि॒मा ॥ १२ ॥

अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् । इन्द॑वः । अस्त॑म् । गावः॑ । न । धे॒नवः॑ । अग्म॑न् । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अभिगच्छन्ति द्रोणकलशम् प्रति इन्दव । गृहम् इव गाव धेनव, यज्ञस्य स्थानम् आ गच्छन्तीति ॥ १२ ॥

प्र ण॑ इन्दो म॒हे रण॒ आपो॑ अर्षन्ति॒ सिन्ध॑वः । यद्गोभि॑र्वासयि॒ष्यसे॑ ॥ १३ ॥

प्र । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । म॒हे । रणे॑ । आपः॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । यत् । गोभिः॑ । वा॒स॒यि॒ष्यसे॑ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति अस्माकम् इन्दो! महते रणाय स्यन्दमाना आप इति वसतीवर्यभिप्रायम् । यदा त्व गोविकारै वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

अस्य॑ ते स॒ख्ये व॒यमिय॑क्षन्त॒स्त्वोत॑यः । इन्दो॑ सखि॒त्वमु॑श्मसि ॥ १४ ॥

---

1 त्वा वि[2] अ[1] 2 संप्रेरय त अ[1] 3 सखे वि[1], सघे वि[2], सघे अ[1] 4 सृज्यन्ते वि[2] अ[1]. 5-5 नास्ति मूको. 6 °धुश्च्युत वि[1,2]

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्तः । त्वाऽऊतयः । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उश्मसि ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अस्य ते [1]सख्ये वयम्[1] यष्टुमिच्छन्तः त्वायत्तरक्षणाः[2] इन्दो! सखित्वम् एव कामयामहे ॥ १४ ॥

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पवस्व । गोऽइष्टये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व गवाम् अन्वेष्ट्रे महते सोम! नृणां द्रष्ट्रे[3] इन्द्राय । अथ इन्द्रस्य जठरम् आ विश[4] ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वर्गः[5] ॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्वज्जिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठः । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओजिष्ठः । युध्वा । सन् । शश्वत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

वेङ्कट० महान् असि[6] सोम! प्रशस्य उद्‌गूर्णानाम् इन्दो! त्वम् ओजिष्ठः[7] । स त्वम् युध्वा[8] सन्[9] सर्वदा जयसि ॥ १६ ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान् ॥ १७ ॥

यः । उग्रेभ्यः । चित् । ओजीयान् । शूरेभ्यः । चित् । शूरऽतरः । भूरिदाऽभ्यः । चित् । मंहीयान् ॥

वेङ्कट० य उग्रेभ्यः अपि उग्रतरः शूरेभ्यः च शूरतरः [10]बहुदातृभ्योऽपि दातृतमः[10] ॥ १७ ॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । सूरः । आ । इषः । तोकस्य । साता । तनूनाम् । वृणीमहे । सख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

वेङ्कट० त्वम् [11]सोम! सुवीर्य[11] आ पवसे अन्नानि पुत्रस्य दाता पौत्राणाम् च । तं त्वाम्[12] वृणीमहे सख्याय साहाय्याय च ॥ १८ ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

वेङ्कट० अग्ने! त्वम् आयूंषि पवस्व, आ सुव रसम् अन्नम् च नः, दूरे बाधस्व [13]दुच्छुनाम् । दुच्छुनेति[13] रक्षोनामेति ॥ १९ ॥

१-१. वयं सख्ये अ[1]. २. तदायत्त° वि[1] अ[1] ३. द्रष्टुम् वि[1] अ[1], द्रष्टा वि[1]. ४. विशद् वि[1] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको. ६. भवसि वि[1]. ७. ओजिष्ठ वि[1] अ[1] ८. युद्धा मूको. ९. सन् वि[1] अ[1]. १०-१०. °दात दातृतम वि[1] अ[1]; °भ्यो विदातृतम वि[1] ११-११. सुवीर्येव वि[1] अ[1] १२. त्वा वि[1] अ[1]. १३. दुच्छु° मूको.

अग्निरृषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् ॥ २० ॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चऽजन्यः । पुरःऽहितः । तम् । ईमहे । महाऽगयम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० अग्नि द्रष्टा पवमान पञ्चजनहित[1] पुरोहित । तम् त्वा[2] याचामहे महागृहम् ॥ २० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः[3] ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । पवस्व । सुऽअपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुऽवीर्यम् । दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अग्ने[1] पवस्व शोभनकर्मा अस्माकम् वर्च सुवीर्यम् स्थापयन् मयि[4] [5]धनम् पोषम्[5] । अग्नि[6] पवमानो यत् सोम[7] इति ॥ २१ ॥

पवमानो अति स्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् । सूरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमानः । अति । स्रिधः । अभि । अर्षति । सुऽस्तुतिम् । सूरः । न । विश्वऽदर्शतः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवमान अति गच्छति शत्रून्, अभि गच्छति सुष्टुतिम्, सूर्य इव विश्वस्य द्रष्टा ॥ २२ ॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान् प्रयसे हितः । इन्दुरत्यो विचक्षणः ॥ २३ ॥

सः । मर्मृजानः । आयुऽभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हितः । इन्दुः । अत्यः । विऽचक्षणः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० [8]स मर्मृज्यमान[8] मनुष्यैः [9]अन्नवान् अन्नाय[9] हित इन्दु[10] सतत गन्ता[11] विद्रष्टा ॥ २३ ॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जङ्घनत् ॥ २४ ॥

पवमानः । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योतिः । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जङ्घनत् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवमान सत्यम्[12] महत् ज्वलत्[13] ज्योति अजीजनत् कृष्णानि[14] तमांसि विनाशयन्[15] ॥ २४ ॥

पवमानस्य जङ्घ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

पवमानस्य । जङ्घ्नतः । हरेः । चन्द्राः । असृक्षत । जीराः । अजिरऽशोचिषः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य तमांसि विनाशयत हरितवर्णस्य ह्लादिका धारा सृज्यन्ते क्षिप्रा गमनशीलतेजस ॥ २५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः[3] ॥

---

१. °हित मूको. २. तयो वि[1]. ३-३. नास्ति मूको ४ मही वि[1] अ[1]. ५-५. धननपोषम् वि[1]. ६. मय वि[2] अ[1]. ७ सोमम् अ[1]. ८-८ समृज्य' वि[2] अ[1] ९-९. अनपानानाय वि[1] अ[1], मन्नपाननाय वि[1]. १०. हरेदु वि[1] अ[1]. ११. या वि[1] अ[1]. १२. मह मूको. १३. नास्ति वि[1]. १४ कृटनि वि[1] अ[1]. १५. °यति अ[1].

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ २६ ॥

पवमान । रथिऽतम । शुभ्रेभिः । शुभ्रशःऽतम । हरिऽचन्द्र । मरुत्ऽगण ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पवमान रथीतम [1]शोभायुक्तेभ्योऽपि अत्यन्त शोभावान् हरितदीप्तिः मरुतो यस्य गण सहायभूत[1] ॥ २६ ॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिभिर्वाजसातमः । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पवमान । वि । अश्नवत् । रश्मिऽभिः । वाजऽसातम । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [2]पवमान वि आप्नोति रश्मिभि सह अत्यन्तमन्नस्य दाता प्रयच्छन्† स्तोत्रे सुवीर्यम्[2] ॥२७॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवान । इन्दुः । अक्षारिति । पवित्रम् । अति । अव्ययम् । पुनान । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥२८॥

वेङ्कट० [3]सूयमान इन्दु प्र क्षरति† पवित्रम् अति अव्ययम्‡ । पुनान इन्दु इन्द्रम् आ विशति[3] ॥२८॥

एष सोमो अधि त्वचि गवां क्रीळत्यद्रिभिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एष । सोमः । अधि । त्वचि । गवाम् । क्रीळति । अद्रिऽभिः । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥२९॥

वेङ्कट० एष सोम गवाम् त्वचि क्रीडति ग्रावभि, इन्द्रम् मदार्थम् भृशमाह्वयन्[4] ॥ २९ ॥

यस्य ते द्युम्नवत् पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । द्युम्नऽवत् । पयः । पवमान । आऽभृतम् । दिवः । तेन । नः । मृळ । जीवसे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० यस्य ते अन्नयुक्तम् पय पवमान[5] [6]दिव श्येनेनाऽऽहृतम्[6] तन अस्मान् सुखय जीवनायेति ॥३०॥

*इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्ग * ॥

[६७]

१-३ भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि, ४-६ कश्यपो मारीच, ७ ९ गोतमो राहूगण, १०-१२ अत्रि भौम, १३ १५ विश्वामित्रो गाथिन १६-१८ जमदग्निर्भार्गव, १९ २१ वसिष्ठो मैत्रावरुणि, २२ ३२ पवित्र आङ्गिरसो वा वसिष्ठो वा उभौ वा । पवमानः सोमो देवता, १०-१२ पवमान पूषा वा, २३ २७ पवमानोऽग्नि, २५ पवमान सविता वा, २६ पवमानाग्निसवितार, २७ विश्वे देवा वा, ३१ ३२ पावमान्यध्येता । गायत्री छन्द, १६ १८ नित्यद्विपदा गायत्री, ३० पुरउष्णिक, २७,३१,३२, अनुष्टुप ।

त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे । पवस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २-२ नास्ति वि[1]. † °च्छन् वि[1] अ[1] ३-३ नास्ति वि[1] † रक्षति वि[1] अ[1]. ‡ अयम् वि[1] अ[1] ४. °यन् वि[1] अ[1] ५ पवमानेन वि[1] अ[1], पवमान पवमानेन वि[1]. ६-६ दिवश्येनाहृ° वि[1], दिवश्येनेनाहृ° वि[1] *-* नास्ति मूको.

त्वम् । सोम । असि । धारयुः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । अध्वरे । पवस्व । मंहयत्ऽरयिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० भरद्वाज[1] कश्यपो[2] गोतम[3] अत्रि विश्वामित्रो जमदग्नि. वसिष्ठ इति क्रमेण तृचानामृषय । शिष्टस्याङ्गिरस पवित्रो नाम वसिष्ठो वा उभौ वेत्युक्तम् ।

त्वम् सोम! असि धाराकाम[4] मन्द्र[5] बलवत्तम यज्ञे पवस्व प्रदीयमानधन[6] ॥ १ ॥

त्वं सुतो नृमादनो दधन्वान् मत्सरिन्तमः । इन्द्राय सूरिरन्धसा ॥ २ ॥

त्वम् । सुतः । नृऽमादनः । दधन्वान् । मत्सरिन्ऽतमः । इन्द्राय । सूरिः । अन्धसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सुत नृमादन धारयन् अत्यन्त मदकर इन्द्रस्य प्राज्ञ अन्नेन ॥ २ ॥

त्वं सुष्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् । द्युमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सुस्वानः । अद्रिऽभिः । अभि । अर्ष । कनिक्रदत् । द्युऽमन्तम् । शुष्मम् । उत्ऽतमम् ॥

वेङ्कट० त्वम् सूयमान ग्रावभि अभि अर्प शब्द कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ ३ ॥

इन्दुर्हिन्वानो अर्षति तिरो वाराण्यव्यया । हरिर्वाजमचिक्रदत् ॥ ४ ॥

इन्दुः । हिन्वानः । अर्षति । तिरः । वाराणि । अव्यया । हरिः । वाजम् । अचिक्रदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्दु अभिपूयमाण तिरः गच्छति [7]अवे वालानि । सोऽयम् हरि अन्नम् शब्दयति[7] ॥ ४ ॥

इन्दो व्यव्यमर्षसि वि श्रवांसि वि सौभगा । वि वाजान्त्सोम गोमतः ॥ ५ ॥

इन्दो इति । वि । अव्यम् । अर्षसि । वि । श्रवांसि । वि । सौभगा । वि । वाजान् । सोम । गोऽमतः ॥

वेङ्कट० [8]इन्दो! वि अर्षसि अविमय पवित्रम्, †वि अर्षसि† अन्नानि§ च धनानि, तथा सोम! बलानि पशुमन्ति‡[8] ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्ग[9] ॥

आ न इन्दो शतग्विनं रयिं गोमन्तमश्विनम् । भरा सोम सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

आ । नः । इन्दो इति । शतऽग्विनम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । भर । सोम । सहस्रिणम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [7]आ हर अस्मभ्यम् इन्दो! बहुपशुम् रयिम् प्रशस्तपशुम् अश्वयुक्तम् सहस्रसङ्ख्यम्[7] ॥ ६ ॥

पवमानास इन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । इन्द्रं यामेभिराशत ॥ ७ ॥

---

१ भार° वि[1,3]. २. का° मूको ३ गौ° मूको ४ धार° वि[1] अ[1] ५ मन्दो मूको
६. °मान वि[1], °मानधन वि[1] अ[1] ७-७ नास्ति वि[1] ८-८. नास्ति वि[1]. †-† अर्षसि अ[1].
§ °नीव मूको. ‡ °मति वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति मूको.

पर्वमानासः । इन्दवः । तिरः । पवित्रम् । आशवः । इन्द्रम् । यामेभिः । आशत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तिरः-कृत्य[1] पवित्रम् क्षरन्तः[2] इन्दवः शीघ्राः इन्द्रम् गमनैः व्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

ककुहः सोम्यो रस इन्दुरिन्द्राय पूर्व्यः । आयुः पवत आयवे ॥ ८ ॥

ककुहः । सोम्यः । रसः । इन्दुः । इन्द्राय । पूर्व्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुच्छ्रितः सोमभवः रसः । सोऽयम् इन्दुः इन्द्राय प्रत्नः गन्ता पवते गन्त्रे ॥ ८ ॥

हिन्वन्ति सूरमुस्रयः पवमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरन् ॥ ९ ॥

हिन्वन्ति । सूरम् । उस्रयः । पवमानम् । मधुऽश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरन् ॥९॥

वेङ्कट० प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुलयः पवमानम् मधुच्युतम् । तमेनम् अभि स्तुवन्ति स्तुत्या स्तोतारः ॥ ९ ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वेङ्कट० रक्षिता अस्माकं भवतु अजाश्वः पूषा सर्वस्मिन् गमने । प्रापयतु चास्मान् कन्यासु अभिमतासु सोम! त्वां पीत्वेति । यद्वा पौष्णस्तृचः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[3] ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः कल्याणकपर्दाय पूष्णे पवते घृतम् इव मादकम् ॥ ११ ॥

अयं त आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ भक्षत् कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । भक्षत् । कन्यासु । नः ॥१२॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पवस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पवस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नऽधाः । असि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वाचः जनयिता कवीनाम् पवस्व सोम! धारया । देवेषु त्वं रत्नस्य दाता भवसि । १३ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. क्षरन् वि[1]. ३-३. नास्ति मूको.

आ कुलशेषु धावति श्येनो वर्म वि गाहते । अभि द्रोणा कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

आ । कुलशेषु । धावति । श्येनः । वर्म । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कनिक्रदत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु कश्चित् । श्येनः कुलायम् प्रविशति । अभि गच्छति च द्रोणानि[1] शब्दं कुर्वन् ॥ १४ ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कुलशे सुतः । श्येनो न तुक्तो अर्षति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कुलशे । सुतः । श्येनः । न । तुक्तः । अर्षति ॥ १५॥

वेङ्कट० "परि प्र सृज्यते[2] कलशे सोम! तव सुतः रसः, श्येनः इव गमनशीलः गच्छति । तकतिः[3] गतिकर्मेति[4] (तु. निघ २,१४) ॥ १५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्ऽतमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! हर्षयन् इन्द्राय मधुमत्तमः । तिस्रो निरयद्विपदाः ॥ १६ ॥

असृग्रन् देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवऽवीतये । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सृज्यन्ते देवपानाय अन्नमिच्छमाना इव रथाः ॥ १७ ॥

ते सुतासो मदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मदिन्ऽतमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते[6] सुता सोमाः मादयितारः उवलन्त[7] शब्दं सृजन्ति, वायुम् एव वा ॥ १८ ॥

ग्राव्णा तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

ग्राव्णा । तुन्नः । अभिऽस्तुतः । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुऽवीर्यम् ॥१९॥

वेङ्कट० ग्राव्णा[8] अभिपीडित अभिष्टुत[9] पवित्रम् सोम! गच्छसि प्रयच्छन्[10] स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमति गाहते । रक्षोहा वारमव्ययम् ॥ २० ॥

---

१. द्रोणकलशानि वि'. २. परिसृज्य' वि'; परिप्रसत्व' वि' अ'. ३. तुदितम् वि' अ'. ४. गतिकर्मणेति वि'. ५-५. नास्ति मूको. ६. सुते वि' अ'. ७. 'लन्ति अ'. ८. नास्ति वि'. ९. 'भिष्टुतः मूको. १०. 'च्छन् वि' अ'.

एष । तत्र । अभिऽस्तुत । पवित्रम् । अति । गाहते । रक्षःऽहा । वारम् । अव्ययम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः[1] ॥

यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह । पवमान वि तज्जहि ॥ २१ ॥

यत् । अन्ति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । पवमान । वि । तत् । जहि ॥

वेङ्कट० 'यत् अन्तिके' यत् च दूरे भयम् विन्दति माम् इह, पवमान ! तद् वि जहि ॥ २१ ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥

पवमान । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । नः ॥२२॥

वेङ्कट० पवमान स अद्य अस्मान् पवित्रेण[2] तेजसा पुनातु विद्रष्टा । तद्वाह—य पोता स पुनातु न इति ॥ २२ ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विऽततम् । अन्तः । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । नः ॥

वेङ्कट० पञ्च आग्नेय[3] । यत् ते शोधकम् तेजसि अन्त विततम् अग्ने !, तेन अस्मच्छरीरम् पुनीहि ॥२३॥

यत् ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिऽवत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । नः । ब्रह्मऽसवैः । पुनीहि । नः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० 'यत् ते'[4] शोधकम् तेजस्वत् तेन अग्ने ![5] तेन पुनीहि अस्मान् ब्राह्मणानामभिषवैश्च ॥ २४ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० उभाभ्याम् देव ! सवित ! पवित्रेण आत्मीयेन तेजसा सोमस्य सवेन च माम् पुनीहि सर्वत । २५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः[1] ॥

त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥

त्रिऽभिः । त्वम् । देव । सवितः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामऽभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । नः ॥

१-१ नास्ति मूको. २ २ नास्ति वि[1] अ. ३ °ये मूको. ४ °न्तयो वि[1] अ[1], °नेय्य वि[1] ५-५ नास्ति वि[1]. ६. अस्मन् वि[1] अ[1]

वेङ्कट० त्रिभिः त्वम् देव! प्रेरक! अग्ने! वृद्धतमैः सोम! शरीरैः अग्निवायुसूर्यैः धृतैः अस्मान् पुनीहि ॥ २६ ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवऽजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।
विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जातऽवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥

वेङ्कट० देवजनाः यजमानाः[1] यद्वा देवविशः इति । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥

प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । देवेभ्यः । उत्ऽतमम् । हविः ॥

वेङ्कट० प्र वर्धय प्र स्यन्दस्व च सोम! विश्वैः अंशुभिः देवेभ्यः उत्तमम् हविः ॥ २८ ॥

उप प्रियं पनिप्नतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ २९ ॥

उप । प्रियम् । पनिप्नतम् । युवानम् । आहुतिऽवृधम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ २९ ॥

वेङ्कट० [2]उप गच्छेम प्रियम्[2] शब्दयन्तम्[3] युवानम् आहुत्या वृद्धम् धारयन्त नमस्कारम् ॥ २९ ॥

अलाय्यस्य परशुर्ननाश तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥

अलाय्यस्य । परशुः । ननाश । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।
आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अभिगच्छतः शत्रोः परशुः तम् एव नाशयतु, नास्मान् अपापान् । आ पवस्व देव! सोम! । आहन्तारमेव देव! सोम! बाधस्व, नास्मानिति ॥ ३० ॥

यः पावमानीरध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानीः । अधिऽएति । ऋषिऽभिः । सम्ऽभृतम् । रसम् ।
सर्वम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्वना ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० यः पावमानीः अध्येति, ऋषिभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः संभृतम् वेदरसम्[4] सर्वम् सः पूतम् एव[5] अश्नाति नामेध्यम् । स्वाशनात् प्रागेव मातरिश्वना पवित्रेण स्वदितम् ॥ ३१ ॥

१. नास्ति वि॰ अ॰. २-२. गच्छेम वि॰; प्रियम् वि॰ अ॰. ३. शब्दा॰ मूको. ४. स वे॰ वि॰.
५. नास्ति अ॰.

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानी । य । अधिऽएति । ऋषिऽभि । समऽभृतम् । रसम् ।
तस्मै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पि । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

[१]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याय अष्टादशो वर्ग[१] ॥

[६८]

[१]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप् ।

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवोऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।
बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः परिस्रुतमुस्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुऽमन्त । इन्दव । असिस्यदन्त । गाव । आ । न । धेनव ।
बर्हिऽसद । वचनाऽवन्त । ऊधऽभि । परिऽस्रुतम् । उस्रिया । निऽनिर्जम् । धिरे ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रि भालन्दन । प्र स्यन्दन्ते[२] देवम् इन्द्र प्रति मधुमन्त सोमा, गाव इव पयस्विन्य, बर्हिषि सीदन्त[३] शब्दवन्त[४] । ऊधभि परिस्रुतम् सोमरस पयोभूत शुद्ध गावो धारयन्तीति ॥ १ ॥

स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रददुपारुहः श्रथयन्त्स्वादते हरिः ।
तिरः पवित्रं परियन्नुरु ज्रयो नि शर्याणि दधते देव आ वरम् ॥ २ ॥

स । रोरुवत् । अभि । पूर्वा । अचिक्रदत् । उपऽआरुह । श्रथयन् । स्वादते । हरि ।
तिर । पवित्रम् । परिऽयन् । उरु । ज्रय । नि । शर्याणि । दधते । देव । आ । वरम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स शब्द कुर्वन् अभि क्रन्दते मुख्या स्तुती, किञ्च उपारोहणशीला[५] ओषधी अग्र श्लथयन् स्वादूकरोति फलिनी॰ कुर्वन् हरि, तिर-कृत्य पवित्रम् परिगच्छन् महान्त वेग करोति, 'नि करोति' शरेण हन्तव्यानि[६], यजमानानाम् आ प्रयच्छति धनम् देव ॥ २ ॥

वि यो ममे यम्या संयती मदः साकंवृधा पयसा पिन्वदक्षिता ।
मही अपारे रजसी विवेविददभिव्रजन्नक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

---

१ १ नास्ति मूको. २ °न्दते मूको ३ °दन्त्य वि[१] अ ४. सोमम्य वि[१] ५ अवागेह° अ[१]. ६ ६ नास्ति वि[१] ७ गन्त° वि[१] अ[१].

वि । य । ममे । यम्यां । सुयती इति सम्ऽयती । मदे । साकम्ऽवृधा । पयसा । पिन्वत् । अक्षिता ।
मही इति । अपारे इति । रजसी इति । विऽवेविदत् । अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजः । आ । ददे ॥

वेङ्कट० वि ममे य रसो युगलभूते[1] परस्पर सङ्गच्छमाने द्यावापृथिव्यौ, साकं वृद्धे पयसा सिञ्चति अक्षीणे। महत्यौ अपर्यन्ते द्यावापृथिव्यौ विविच्य तेजसा ज्ञापयन् अभिगच्छन् अक्षीण बलम् आ ददे ॥ ३ ॥

स मातरा विचरन् वाजयन्नपः प्र मेधिरः स्वधया पिन्वते पदम् ।
अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

स । मातरा । विऽचरन् । वाजयन् । अपः । प्र । मेधिरः । स्वधया । पिन्वते । पदम् ।
अंशुः । यवेन । पिपिशे । यतः । नृऽभिः । सम् । जामिऽभिः । नसते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स द्यावापृथिव्यावन्तरेण चरन् प्रेरयन् उदकानि, स्वधया प्र पिन्वते मेधिरः प्राज्ञ आप्याययति स्थानम्। सोम यवेन आच्छाद्यते सयत ऋत्विग्भि। यवसक्तुभि श्रीयत इति। सोऽयम् जामिभि सङ्गच्छते अङ्गुलिभिः। शीर्णं[2] च भूत रक्षति ॥ ४ ॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा परः ।
यूना ह सन्ता प्रथमं वि जज्ञतुर्गुहा हितं जनिम नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । कविः । ऋतस्य । गर्भः । निऽहितः । यमा । परः ।
यूना । ह । सन्ता । प्रथमम् । वि । जज्ञतुः । गुहा । हितम् । जनिम । नेमम् । उत्ऽयतम् ॥

वेङ्कट० प्रवृद्धेन मनसा सह सम् जायते कविः। सोम उदकस्य गर्भ देवैर्यमनेन[3] परस्तात् अन्तरिक्षे निहित। युवानावेव भवन्तौ जननकाले वि जायेते सोम सूर्यश्च। तयोश्च जन्म गुहाया निहित भवति। तयो अर्ध च उद्यतम् भवति प्रकाशम्। अह्नि सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ चन्द्रमा इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[4] ॥

मन्द्रस्य रूपं विविदुर्मनीषिणः श्येनो यदन्धो अभरत् परावतः ।
तं मर्जयन्त सुवृधं नदीष्वाँ उशन्तमंशुं परियन्तमृग्मियम् ॥ ६ ॥

मन्द्रस्य । रूपम् । विविदुः । मनीषिणः । श्येनः । यत् । अन्धः । अभरत् । पराऽवतः ।
तम् । मर्जयन्त । सुऽवृधम् । नदीषु । आ । उशन्तम् । अंशुम् । परिऽयन्तम् । ऋग्मियम् ॥ ६ ॥

---

१. युगभूते वि[1] २ शीर्णं वि[2] अ[1] ३. °र्यजमानेन वि[1]. ४-४. नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोमस्य रूपम् जानन्ति मनीषिण । श्येन यत् अन्नम् आजहार दूरात्, तम् शोधयन्ति सुष्ठु वर्धयमानम् वसतीवरीषु कामयमानम् देवान् अंशुम् परितो गच्छन्तम् स्तुत्यम् ॥ ६ ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धीतिभिर्हितम् ।
अव्यो वारेभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्यतो वाजमा दर्षि सातये ॥ ७ ॥

त्वाम् । मृजन्ति । दश । योषण । सुतम् । सोम । ऋषिऽभि । मतिऽभि । धीतिऽभि । हितम् ।
अव्य । वारेभि । उत । देवहूतिऽभि । नृऽभि । यत । वाजम् । आ । दर्षि । सातये ॥७॥

वेङ्कट० त्वाम् मृजन्ति दश अङ्गुल्य अभिषुतम् सोम । ऋषिभि स्तुतिभि कर्मभिश्च निहितम् । अवेर्वालै अपि च स्तुतिभि मनुष्यै सयत त्वम् अन्नम् विवृत करोषि दानाय ॥ ७ ॥

परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभः ।
यो धारया मधुमाँ ऊर्मिणा दिव इयर्ति वाचं रयिषाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिऽप्रयन्तम् । वय्यम् । सुऽससदम् । सोमम् । मनीषा । अभि । अनूषत । स्तुभ ।
य । धारया । मधुऽमान् । ऊर्मिणा । दिव । इयर्ति । वाचम् । रयिषाट् । अमर्त्य ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परिगच्छन्तम् काम्यम् शोभनससदनम् सोमम् स्तुतय अभि स्तुवन्ति मनस ईशित्र्य । य धारया मधुमान् दिव पवते[1] उदकेन "सह, स"[2] प्रेरयति वाचम् शत्रुधनानाम् अभिभविता अमर्त्य ॥ ८ ॥

अयं दिव इयर्ति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ।
अद्भिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुर्वरिवो विदत् प्रियम् ॥ ९ ॥

अयम् । दिव । इयर्ति । विश्वम् । आ । रज । सोम । पुनान । कलशेषु । सीदति ।
अत्ऽभि । गोभि । मृज्यते । अद्रिऽभि । सुत । पुनान । इन्दु । वरिव । विदत् । प्रियम् ॥

वेङ्कट० अयम्[3] दिव[4] प्रेरयति विश्वम् उदकम्[5] । सोम पूयमान कलशेषु सीदति । सोऽयम् अद्भि गोविकारैश्च[6] मृज्यते ग्रावभि सुत । स पूयमान इन्दु धन प्रयच्छति प्रियम् ॥ ९ ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमानो वयो दधच्चित्रतमं पवस्व ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १० ॥

एव । न । सोम । परिऽसिच्यमान । वय । दधत् । चित्रऽतमम् । पवस्व ।
अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवा । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुऽवीरम् ॥ १० ॥

---

१ पत वि[1]. २-२ सह वि[1] सहसा अ[1]. ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ नास्ति मूको. ५. द्र या ७,१९ ६. पशुभिरव मूको.

वेङ्कट० एवम् न सोम। परिषिच्यमान अन्नम् प्रयच्छन् चित्रतमम् पवस्व। द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ आह्वयाम। देवा। च धत्त अस्मासु रयिम् सुवीर्यमिति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्गः[1] ॥

[६९]

[1]हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः, नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ[1]।

इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिर्वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि ।
उरुधारेव दुहे अग्र आयत्यस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इषुः । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मतिः । वत्सः । न । मातुः । उप । सर्जि । ऊधनि ।
उरुधाराऽइव । दुहे । अग्रे । आऽयती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोमः । इष्यते ॥ १ ॥

वेङ्कट० हिरण्यस्तूपः। शरः इव धनुषि प्रति धीयते स्तुतिः इन्द्रे। वत्सः इव मातुः उप सृज्यते ऊधनि। सोऽयम् इन्द्रः कामान् दुग्धे, यथा बहुधारा[2] गौः 'वत्सस्य अग्रे' गच्छन्ती पयो दुग्धे। किंच अस्य यज्ञेषु अयम् सोमः च प्रेर्यते ॥ १ ॥

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।
पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव मधुमान् द्रप्सः परि वारमर्षति ॥ २ ॥

उपो इति । मतिः । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअजनी । चोदते । अन्तः । आसनि ।
पवमानः । सम्ऽतनिः । प्रघ्नताम्ऽइव । मधुऽमान् । द्रप्सः । परि । वारम् । अर्षति ॥ २ ॥

वेङ्कट० उप पृच्यते[4] स्तुतिः, सिच्यते[5] च सोमः, मदस्य प्रेरयित्री सोमधारा प्रेर्यते इन्द्रस्य आस्ये। पवमानः इषुः इव योधानाम्[6] मधुमान् द्रवणशीलः विसृज्य गच्छति पवित्रम् ॥ २ ॥

अव्ये वधूयुः पवते परि त्वचि श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते ।
हरिरक्रान् यजतः संयतो मदो नृम्णा शिशानो महिषो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधूऽयुः । पवते । परि । त्वचि । श्रथ्नीते । नप्तीः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
हरिः । अक्रान् । यजतः । सम्ऽयतः । मदः । नृम्णा । शिशानः । महिषः । न । शोभते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अव्ये त्वचि सोम परि पवते। श्रथयति[7] ओषधीर्भूमेर्जाता यजमानाय। सोमो ह्योषधी॰

१-१. नास्ति मूको. २. निहितधारा वि॰ ३-३. ॰त्सामे वि॰. ४ पृच्यते मूको ५, सृज्यते मूको. ६. योधानां अ॰ ७ श्लथ॰ मूको

नामग्रे निषिञ्चति रेतः । हरिः क्रामति यष्टव्यः सङ्गृहीतः । सोमः बलानि तीक्ष्णीकुर्वन् महिषः इव शोभते ॥ ३ ॥

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीदर्जुनं वारमव्ययमत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःऽकृतम् ।
अति । अक्रमीत् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । निक्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥

वेङ्कट० वृषभः शब्दायते, तं च प्रति यन्ति धेनवः, देवस्य देव्यः उप गच्छन्ति निष्कृतम् स्थानमिति । सोमस्तुतीश्चाह—योऽयम् अति क्रामति श्वेतम् पवित्रम् । किंच अयं कवचम् इव उज्ज्वलम् अयणानि परि व्ययति[1] ॥ ४ ॥

अमृक्तेन रुशता वाससा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्ठं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशता । वाससा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजानः । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपऽस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥[2]

वेङ्कट० अनिर्णिक्तेनापि[3] स्वतश्शुक्लेन वाससा केनचित् हरिः अमर्त्यः उदकेन शोध्यमानः आच्छादनं करोति [4]शुक्रं पय आच्छादयति[4] । सोऽयम् दिवः पृष्ठम् आदित्यं बर्हणया[5] निर्णेजनाय करोति । [6]स हि[6] दीप्त्या सर्वं निर्णेनेक्ति[7] । तदेवाह—उपस्तरणम् द्यावापृथिव्योः आदित्यमयम् करोतीति । तस्य तेजो[8] दिवं च पृथिवीं चोपस्तृणाति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः[9] ॥

सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते ।
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ६ ॥

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । द्रवयित्नवः । मत्सरासः । प्रऽसुपः । साकम् । ईरते ।
तन्तुम् । ततम् । परि । सर्गासः । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य इव रश्मयः द्रवणशीला मदकरा प्रस्वापकाः शत्रूणाम् अपि वा पातृणाम् साकम् गच्छन्ति । वस्त्रम् ततम् परि गच्छन्ति सृज्यमाना सोमाः । सोऽयं सोमः इन्द्रात् ऋते न अन्यत् किञ्चिदेवशरीरं लक्षीकृत्य पवते । 'अयाडग्नेः प्रिया धामानि' (मा २१,४७) इति मन्त्रः ॥६॥

---

१ थयति अ¹. २ तु ऋ ९,७१,१,८६,१४. ३. अतिक्तेन वि² अ¹; अनिक्तिे वि¹. ४-४. नास्ति वि¹. ५ तु वैप १,२२८२ m; बर्हणाय वि¹. ६-६. मा वि² अ¹. ७. °नेति मूको. ८. देवः वि² अ¹. ९-९. नास्ति मूको.

सिन्धोरिव प्रवणे निम्न आशवो वृषच्युता मदासो गातुमाशत ।
शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

सिन्धोःऽइव । प्रवणे । निम्ने । आशवः । वृषऽच्युता । मदासः । गातुम् । आशत ।
शम् । नः । निऽवेशे । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । अस्मे इति । वाजाः । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥

वेङ्कट० प्रगच्छति[1] उदक यत्र तत् प्रवणम् । तस्मिन् सिन्धो प्रवणे निम्ने इव [2]आशव. । आशव[2] आप । ऋत्विग्भि सुता[3] सोमा गमन प्राप्नुवन्ति । सुखम् अस्माक निर्गमने द्विपदे चतुष्पदे च कुरु । अस्मासु अन्नानि तिष्ठन्तु सोम । मनुष्याश्च ॥ ७ ॥

आ नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवदश्वावद्गोमद्यवमत् सुवीर्यम् ।
यूयं हि सोम पितरो मम स्थन दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । सुऽवीर्यम् ।
यूयम् । हि । सोम । पितरः । मम । स्थन । दिवः । मूर्धानः । प्रऽस्थिताः । वयःऽकृतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्य वस्वादियुक्त धनम् । यूयम् हि सोम । पितर. मम भवथ[4] । अङ्गिरस पितरस्तेषामधिप सोम । दिव उच्छ्रिता सर्वदा प्रस्थिता अन्नस्य कर्तार ॥ ८ ॥

एते सोमाः पवमानास इन्द्रं रथा इव प्र ययुः सातिमच्छ ।
सुताः पवित्रमति यन्त्यव्यं हित्वी वव्रिं हरितो वृष्टिमच्छ ॥ ९ ॥

एते । सोमाः । पवमानासः । इन्द्रम् । रथाःऽइव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छ ।
सुताः । पवित्रम् । अति । यन्ति । अव्यम् । हित्वी । वव्रिम् । हरितः । वृष्टिम् । अच्छ ॥९॥

वेङ्कट० एते सोमा पवमाना इन्द्रम् रथा इव प्र गच्छन्ति[5] युद्ध प्रति । सुता पवित्रम् अति[6] गच्छन्ति [7]च अव्यम् । तेऽमी[7] हित्वा[8] जराम् अश्वा गच्छन्ति वृष्टिम् गमयितुम् ॥ ९ ॥

इन्दविन्द्राय बृहते पवस्व सुमृळीको अनवद्यो रिशादाः ।
भरा चन्द्राणि गृणते वसूनि देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्दो इति । इन्द्राय । बृहते । पवस्व । सुऽमृळीकः । अनवद्यः । रिशादाः ।
भर । चन्द्राणि । गृणते । वसूनि । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १० ॥

---

१ प्रगच्छति मूको. २ २ आशा इव शाव वि[1] अ[1], आशा इव आशव वि[1]. ३. स्युता वि[1] अ[1]. ४. भवन वि[1] अ[1]. ५. गच्छन्ति वि[1] अ[1]. ६ अपि वि[1] अ[1]. ७ ७ वाग्यथॅमि वि[1]. ८. मित्वा वि[1].

वेङ्कट० 'इन्दो! इन्द्राय[1] महते[2] पवस्व सुखयिता अनवरहित रिशतामसिता। देहि ह्लादकानि स्तुवते वसूनि। देवैः सह हे द्यावापृथिवी! युवां च प्र रक्षतम् अस्मानिति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[1] ॥

[७०]

[1]रेणुर्वैश्वामित्र ऋषि । पवमान सोमो देवता। जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप्[1]।

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रे सत्यामाशिरं पूर्व्ये व्योमनि ।
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारूणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रि । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुह्रे । सत्याम् । आऽशिरम् । पूर्व्ये । विऽओमनि ।
चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निःऽनिजे । चारूणि । चक्रे । यत् । ऋतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्र । एकविंशति धेनव सोमाय दुहते सत्याम् आशिरम् प्रत्ने व्योमनि स्थिता। यद्वा 'द्वादश मासा पञ्चर्तव त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' (तै ५,४,१२,२)। ते सर्वे सह गोषु पय उत्पाद्यते। चत्वारि च अन्यानि उदकानि वसतीवरीस्तिसश्चैकधना निर्णेजनाय कल्याणानि करोति, यदाऽस्य यज्ञै वर्धते ॥ १ ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥ २ ॥

स । भिक्षमाण । अमृतस्य । चारुण । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । शश्रथे ।
तेजिष्ठा । अप । मंहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सद । विदु ॥ २ ॥

वेङ्कट० स चारु उदकम् याच्यमान उभे द्यावापृथिव्यौ कविकर्मणा[3] वि श्रथयति विवृते[4] करोति प्रत्नेनोदकेन यज्ञनिमित्तेन। दीप्ततमानि उदकानि वर्षणार्थं महत्त्वेन आच्छादयति। यदि देवस्य सोमस्य स्थानम् ऋत्विजो हविषा युक्ता यागार्थं लभन्ते ॥ २ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवोऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।
येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मननां अगृभ्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवं । अमृत्यव । अदाभ्यास । जनुषी इति । उभे इति । अनु ।
येभि । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मननां । अगृभ्णत ॥३॥

1-1 नास्ति मूको. 2. महते वि' 3. वर्मणा वि' अ'. 4. विधुने मूको.

वेङ्कट० ते अस्य रश्मयः अमारका अर्हिस्या[1] स्थावरं जङ्गमं च लक्षीकृत्य गच्छन्तु रक्षन्तु, यैः केतुभिरयं बलानि देवाह्णोनि च अस्मानि प्रेरयति। अभिषवानन्तरमेव राजानम् स्तुतयः परिगृह्णन्ति ॥ ३ ॥

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु प्रमे सचा ।
व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥ ४ ॥

सः । मृज्यमानः । दशऽभिः । सुकर्मऽभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । प्रऽमे । सचा ।
व्रतानि । पानः । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृऽचक्षाः । अनु । पश्यते । विशौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः अङ्गुलिभिः सुकर्मभिः प्र तिष्ठते मध्यमासु अन्तरिक्ष्यास्वप्सु प्रोवान् प्रमातुम् अपां सहायः। कर्माणि रक्षन् उदकस्य कल्याणस्य [2]वृष्टयर्थं कर्म रक्षन्[2] । उभे[3] [3]विशौ अनु पश्यति[3] मनुष्यान् देवांश्च अन्तरिक्षेण गच्छन् नृणां[4] द्रष्टा ॥ ४ ॥

स मर्मृजान इन्द्रियाय धायस ओभे अन्ता रोदसी हर्षते हितः ।
वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेदिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मृजानः । इन्द्रियाय । धायसे । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।
वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःऽमतीः । आऽदेदिशानः । शर्यहाऽइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यमानः इन्द्रस्य इन्द्रियाय जगतो धारकाय द्यावापृथिव्योरुभयोः अन्तः हितः गच्छति। सोऽयम् वृषा बलेन वि बाधते दुर्मती आदेदिशानः आह्वयन् योद्धा इव प्रतिभटान्। शुचा परान् रुन्धन्ति ते दुर्मतयः ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

स मातरा न ददृशान उस्रियो नानददेति मरुतामिव स्वनः ।
जानन्नृतं प्रथमं यत् स्वर्णरं प्रशस्तये कमवृणीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

स । मातरा । न । ददृशानः । उस्रियः । नानदत् । एति । मरुताम्ऽइव । स्वनः ।
जानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्वःऽनरम् । प्रऽशस्तये । कम् । अवृणीत । सुऽक्रतुः ॥

वेङ्कट० सः मातरौ[6] पश्यन् इव वत्सः । उस्रेति गोनाम । शब्दं कुर्वन् एति मरुताम् इव च स्वनः द्यावापृथिव्योर्दर्शनेनायमेतीति । मातरा इति द्विवचनम् । जानन् उदकम् मुख्यम् यत् उदक

१. अर्हि वि[१]. २-२ नास्ति वि[२] † रक्षन्तु वि[२] अ[१]. ३-३. विश्व मनुष्प° वि[२], विश्वानुं-पश्यति अ[१]; विशानुप° वि[२]. ४. नृणा देवानां वि[२] अ[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६ नास्ति वि[२].

सर्वमनुष्यम् भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके सङ्गच्छन्ते । प्रशंसार्थम् [1]सः कम्[1] मनुष्यं वृणीते सुकर्मा ॥ ६ ॥

रु॒वति॑ भी॒मो वृ॑ष॒भस्त॑वि॒ष्यया॑ शृङ्गे॑ शिशा॑नो हरि॑णी विचक्ष॒णः ।
आ योनिं॒ सोमः॑ सु॒कृतं॒ नि षी॑दति ग॒व्ययी॒ त्वग्भ॑वति नि॒र्णिग॒व्ययी॑ ॥ ७ ॥

रु॒वति॑ । भी॒मः । वृ॒ष॒भः । त॒वि॒ष्यया॑ । शृङ्गे॒ इति॑ । शिशा॑नः । हरि॑णी इति॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः ।
आ । योनि॑म् । सोमः॑ । सु॒ऽकृ॑तम् । नि । सी॒द॒ति॒ । ग॒व्ययी॑ । त्वक् । भ॒व॒ति॒ । निः॒ऽनिक् । अ॒व्ययी॑ ॥

वेङ्कट० शब्दायते भीमः वृषभः बलेच्छया शृङ्गे तीक्ष्णीकुर्वन् हरितवर्णे विद्रष्टा । योनिम् आ नि सीदति सोमः सुसंस्कृतम् । तस्य निर्णेक्त्री[2] गव्या त्वक् भवति । आनडुहे हि चर्मणि अभिषवः । एवम् अविमयी च । तद्धि पवित्रं[3] भवति[3] ॥ ७ ॥

शुचिः॑ पुना॒नस्त॒न्व॑मरे॒पस॒मव्ये॒ हरि॒र्न्य॑धाविष्ट॒ सान॑वि ।
जुष्टो॑ मि॒त्राय॒ वरु॑णाय वा॒यवे॑ त्रि॒धातु॒ मधु॑ क्रियते सु॒कर्म॑भिः ॥ ८ ॥

शुचिः॑ । पु॒ना॒नः । त॒न्व॑म् । अ॒रे॒पस॑म् । अव्ये॑ । हरिः॑ । नि । अ॒धा॒वि॒ष्ट॒ । सान॑वि ।
जुष्टः॑ । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । मधु॑ । क्रि॒य॒ते॒ । सु॒कर्म॑ऽभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शुचिः शोधयन् आत्मीयं शरीरम् अरेपसम् हरितवर्णः सोमः अविमये समुच्छ्रिते पवित्रे [4]नि धीयते । पर्याप्तः[4] मित्रादिभ्यः त्रिसन्धानम् मधु क्रियते ऋत्विग्भिः । दध्ना पयसा संसृष्टः सोमः त्रिधातु मधु भवति ॥ ८ ॥

पव॑स्व सोम दे॒ववी॑तये॒ वृषेन्द्र॑स्य॒ हार्दि॒ सो॑म॒धान॒मा वि॑श ।
पु॒रा नो॑ बा॒धाद्दु॑रि॒ताति॑ पारय क्षेत्र॒विद्धि॒ दिश॒ आहा॑ विपृ॒च्छते॑ ॥ ९ ॥

पव॑स्व । सो॒म॒ । दे॒वऽवी॑तये । वृषा॑ । इन्द्र॑स्य । हार्दि॑ । सो॒म॒ऽधान॑म् । आ । वि॒श॒ ।
पु॒रा । नः॒ । बा॒धात् । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । पा॒र॒य॒ । क्षे॒त्र॒ऽवित् । हि । दिशः॑ । आह॑ । वि॒ऽपृ॒च्छते॑ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम । देवपानाय वृषा । अथ इन्द्रस्य प्रियम् सोमनिधानं पात्रम् आ विश । पुरा अस्मान्[5] बाधायाः दुरितानि अति पारय । मार्गज्ञो हि [6]मार्गान् ब्रूते[7] विपृच्छते । तथा त्वम् अस्मान् रक्षेति[8] ॥ ९ ॥

हि॒तो न सप्ति॑र॒भि वाज॑म॒र्षेन्द्र॑स्येन्दो ज॒ठर॒मा प॑वस्व ।
ना॒वा न सिन्धु॒मति॑ पर्षि वि॒द्वाञ्छूरो॒ न युध्य॒न्नव॑ नो नि॒दः स्पः॑ ॥ १० ॥

१-१. स्वकं अ[1]; सकं वि[1,2]. २. निर्णेक्ती वि[3] अ[1]; निर्णेश्री वि[2]. ३. °वित्र परिशुद्धम् अ[1]. ४. °वतीत्यर्थः अ[1]. ५-५. नास्ति वि[1]. ६. अस्मान् मूको. ७-७. °र्गान्ब्रूतेपि वि[3] अ[1]; °र्गान्ब्रूतेति वृति वि[2]. ८. नास्ति वि[1].

हित । न । सर्ति । अभि । वाजम् । अर्ष । इन्द्रस्य । इन्दो इति । जठरम् । आ । पवस्व ।
नावा । न । सिन्धुम् । अति । पर्षि । विद्वान् । शूरः । न । युध्यन् । अव । नः । निदः । स्पुरिति स्प ॥

वेङ्कट० प्रहित अश्व इव सङ्ग्रामम् द्रोणकलशम् अभि अर्ष । इन्द्रस्य इन्दो । जठरम् प्रति आ पवस्व । इन्द्रस्य जठरो द्रोणकलश । नावा इव सिन्धुम्[1] अस्मान् अतिपारय जानन्[2] । शूरः इव युध्यन् अस्मान् [3]अव पारय[3] शत्रोरिति ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्ग.[4] ॥

[७१]

[5]ऋषभो वैश्वामित्र ऋषि । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्द, नवमी त्रिष्टुप्[5] ।

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्या३सदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जागृविः ।
हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्वो३र्ब्रह्म निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽसदम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जागृविः ।
हरिः । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्वोः । ब्रह्म । निःऽनिजे ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैश्वामित्र । ऋत्विग्भ्यः दक्षिणा विसृज्यते । सोमश्च बलवान् आस्थानम् प्रविशति गच्छति च । [6]द्रोग्धु राक्षसात् च[6] रक्षति जागरणशील । हरितवर्ण धारकम्[7] करोति आदित्यस्य उदकम् । उपस्तरणाय द्यावापृथिव्यो आदित्य[8] करोति निर्णेजनाय च । 'आदित्यो हि द्यावापृथिव्यौ स्वतेजसोपस्तृणाति निर्णेनेक्ति च । अपि[8] [9]चान्तरिक्षमुदकाधार करोति[9] । ब्रह्मेति च उदकनामेति[10] ॥ १ ॥

प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवदसुर्यं१ वर्णं नि रिणीते अस्य तम् ।
जहाति वव्रिं पितुरेति निष्कृतमुपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

प्र । कृष्टिहाऽइव । शूषः । एति । रोरुवत् । असुर्यम् । वर्णम् । नि । रिणीते । अस्य । तम् ।
जहाति । वव्रिम् । पितुः । एति । निःऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निःऽनिजम् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र एति योद्धा इव मनुष्याणां हन्ता बलवान् शब्द कुर्वन्, असुराणां बाधकम् वर्णम् च अस्य आत्मनः तम् निर्गमयति, जहाति जराम्, पितु एति स्थान दिव्रम्, उदगतम् च करोति आत्मीय रूपम् पवित्रे ॥ २ ॥

अद्रिभिः सुतः पवते गभस्त्योर्वृषायते नभसा वेपते मती ।
स मोदते नसते साधते गिरा नेनिक्ते अप्सु यजते परीमणि ॥ ३ ॥

---

१. सिधु वि[2] अ[1]. २ यजमानम् मूको ३-३. अपवारय मूको. ४-४ नास्ति मूको ५ [°]द्रोहक्षसाश्च वि[1] अ[1], द्रोग्धृन् राक्षसाश्च वि[1]. ६. वारक वि[1] अ[1]. ७. [°]दित्य वि[2] अ[1]. ८-८ नास्ति अ[1] ९-९. नास्ति वि[1]. १०. तु. निघ १,१२ (तु. यास्क मूको.).

अद्रिऽभिः । सुतः । पवते । गभस्त्योः । वृषऽयते । नभसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । साधते । गिरा । नेनिक्ते । अप्ऽसु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बाहुभ्याम् ग्रावभिश्च अभिषुतः 'पवते । वृषा इवाचरति'[1]। गच्छति चान्तरिक्षेण । स्तुत्या सः मोदते । संश्लिष्टश्च भवति । साधयति च स्तुत्या अभिलषितम् । निर्णेनेक्ति चात्मानम् उदकेषु । पूजयति च देवान् उपद्रवाणाम् अतिवारणार्थम् इति ॥ ३ ॥

परि द्युक्षं सहसः पर्वतावृधं मध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।
आ यस्मिन् गावः सुहुताद ऊधनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परि । द्युक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गावः । सुहुतऽअदः । ऊधनि । मूर्धन् । श्रीणन्ति । अग्रियम् । वरीमऽभिः ॥४॥

वेङ्कट० परि सिञ्चन्ति दीप्तम् बलार्थम् पर्वतेषु वृद्धम् उदकानि यज्ञगृहस्य सेचनशीलं सोमम् । आ श्रीणन्ति[2] यस्मिन् रसस्य धारके उच्छ्रिते पशवः सुहुतस्य हविषोऽत्तारः मुख्यं पयः उरुत्वैः ॥४॥

समी रथं न भुरिजोरहेषत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।
जिगादुप ज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतुथा अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईम् इति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेषत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपऽस्थे । आ ।
जिगात् । उप । ज्रयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मतुथाः । अजीजनन् ॥५॥

वेङ्कट० सम् प्रेरयन्ति एनम् रथम् इव बाह्वो दश अङ्गुलयः अदितेः उपस्थे । सोऽयं गच्छति उप गच्छति च गोः अन्तर्हितम् पयः, यदा 'सोमस्य स्थानम् जनयन्ति' मतुथाः स्तोतारः ॥५॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[3] ॥

श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति ।
ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्वो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

श्येनः । न । योनिम् । सदनम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । ईषति ।
आ । ईम् इति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा । अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियः ॥

वेङ्कट० श्येनः इव कुलायम् कर्मणा कृतम् सदनम् हिरण्मयम् आसत्तुम् देवः आ गच्छतीति । तमेनं प्रेरयन्ति बर्हिषि प्रियम् स्तुत्या । सोऽयम् अश्वः इव आशुः देवान् अपि एति यष्टव्यः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २. श्रणन्ति त्रि[1]; श्रीणयन्ति वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति मूको.

परा व्यक्तो अरुषो दिवः कविर्वृषा त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वीरुषसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुषः । दिवः । कविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वीः । उषसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परा गच्छति रूपष्टः आरोचमानः अन्तरिक्षात् कविः । पवित्रात् पवत इति कश्चन । [१]वृषभः त्रिपृष्ठः[१] [२]शब्दायते गाः[२] अभि । त्रीण्यस्य सवनानि पृष्ठानि । सहस्रनयनः आगन्ता परागन्ता यः[३], सोऽयं बह्वीः उषसः वि राजति शब्दायमानः स्तोता इति ॥ ७ ॥

त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्राशयत् समृता सेधति स्रिधः ।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । सः । यत्र । अशयत् । सम्ऽऋता । सेधति । स्रिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् रूपम् कृणुते वारकः[४] अस्य रश्मिः । स[५] यत्र शेते युद्धे तत्र नि-षेधति शत्रून् । उदकस्य दाता अयम् अन्नेन गच्छति[६] दैव्यम् जनम्[६] । सोऽयम्[७] सम् गच्छते सुष्टुत्या, सम् गच्छते च गोमुखया वाचा । यया वाचा पशून् याचते, तया सङ्गच्छत इति ॥ ८ ॥

उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि त्विषीरधित सूर्यस्य ।
दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽइव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विषीः । अधित । सूर्यस्य ।
दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऋषभः इव गोयूथानि परिगच्छन् शब्दायते । अधि[८] दधाति च दीप्तीः सूर्यस्य । दिवि भवः सुपतनः अव पश्यति पृथिवीम् सोम[९] परि पश्यति प्रज्ञानेन जाताः[१०] प्रजाः ॥ ९ ॥

[११]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वर्गः[११] ॥

[७२]

[११]हरिमन्त आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[११] ।

हरिं मृजन्त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो अज्यते ।
उद्वाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कति चित् परिप्रियः ॥ १ ॥

१-१. वृषा वि'. २-२. नास्ति वि'. ३. य मूको. ४. वारकः मूको. ५-५. °ता यदन्ने नमिच्छति वि'; °ता यदेनं नेमिच्छन्ति अ'. ६-६. देव्य नं वि' अ'; दैव्य नं वि'. ७. नास्ति वि'. ८. नास्ति वि' अ'. ९. सोम वि' अ'; °म. वि'. १०. °ता वि' अ'; °ताः वि'. ११-११. नास्ति मू°.

हरिम् । मृजन्ति । अरुष । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभि । कलशे । सोम । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईरयति । हिन्वते । मती । पुरुऽस्तुतस्य । कति । चित् । परिऽप्रिय ॥ १ ॥

वेङ्कट० हरिमन्त आङ्गिरस । हरिम् मृजन्ति । सोऽय गमनशीलोऽश्व[1] इव युज्यते । सम् अज्यते च गोविकारे कलशे स्थित सोम, उद् गमयति शब्दम्, प्रेर्यते च स्तुत्या । सोऽय बहुस्तुते स्तोतु क्षियन्ति धनानि प्रयच्छति परिप्रिय ॥ १ ॥

साकं वदन्ति बहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।
यदी मृजन्ति सुगभस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । वदन्ति । बहव । मनीषिण । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहु ।
यदि । मृजन्ति । सुऽगभस्तय । नर । सऽनीळाभि । दशऽभि । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

वेङ्कट० साकम् मन्त्रान् वदन्ति बहव स्तोतार, इन्द्रस्य[2] जठरे[3] द्रोणकलशे[3] यदा सोमम् दुहन्ति । यदि एतम् अभिषुण्वन्ति[4] शोभनबाहुका मनुष्या अङ्गुलीभि दशभि काम्यम् मदकरम् इति ॥ २ ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो रवम् ।
अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगृसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाण । अति । एति । गा । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितु । तिर । रवम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अभरत् । विनम्ऽगृस । सम् । द्वयीभि । स्वसृऽभि[5] । क्षेति । जामिऽभि ॥

वेङ्कट० अनुचरन् आत्त गच्छति श्रयणानि लक्षीकृत्य । सूर्यस्य दुहितु उपसश्च प्रियम्[6] रवम् तिर करोति । शब्दायन् अनु भरति च अस्मै पर्याप्त स्तोत्रम् 'स्तोता । कात स्तोत्र गृणातीति[6] विनगृम स्तोतोक्त इत्याहु । सोऽयम् सम् गच्छते द्वयीभि अङ्गुलीभि बन्धुभि उभाभ्यां पाणिभ्याम् उत्पन्नाभि ॥ ३ ॥

नृधूतो अद्रिषुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इन्दुर्ऋत्वियः ।
पुरंधिवान् मनुषो यज्ञसाधनः शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृऽधूत । अद्रिऽसुत । बर्हिषि । प्रिय । पति । गवाम् । प्रऽदिव[7] । इन्दु । ऋत्विय ।
पुरंधिऽवान् । मनुष । यज्ञऽसाधन । शुचि । धिया । पवते । सोम । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मनुष्यैश्शोधित ग्रावभिरभिषुतो[8] यज्ञ प्रिय पात गवाम् पुराण सोम ऋतौ जात

---

१ नास्ति वि॰ २ नास्ति मूको ३ कलशे वि॰ ४ एनदभिषु॰ मूको ५ तु निघ २,५. ६ ६ स्तोता रात स्तोतृगणा॰ वि॰ अ॰ स्तोगणा॰ वि॰ ७ तु निघ ३ २७ ८ °द्रुत मूको

प्रज्ञावान्[1] मनुष्यस्य[2] यज्ञसाधन शुचि धारया [3]पवते सोमः[3] इन्द्र[4] तुभ्यम् ॥ ४ ॥

नृबाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोम इन्द्र ते ।
आप्राः क्रतून्त्समजैरध्वरे मतीर्वेर्न द्रुषच्चम्वोरासदद्धरिः ॥ ५ ॥

नृबाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्वधम् । पवते । सोम । इन्द्र । ते ।
आ । अप्राः । क्रतून् । सम् । अजैः । अध्वरे । मतीः । वेः । न । द्रुऽसत् । चम्वोः । आ । असदत् । हरिः ॥

वेङ्कट० मनुष्यबाहुभ्याम् प्रेरित धारया अभिषुत तव बलार्थम् अन्नार्थं वा[5] पवते सोम इन्द्र! तुभ्यम्। स त्वम् आ पूरयसि कर्माणि। सम् जयसि यज्ञे मती अभिमन्यमानान् शत्रून्। सोऽयं गन्ता पक्षी इव द्रुमे सीदन् अधिषवणफलकयो आ सीदति हरितवर्ण[6] ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्ग[1] ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं कविं कवयोऽपसो मनीषिणः ।
समी गावो मतयो यन्ति संयत ऋतस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । कविम् । कवयः । अपसः । मनीषिणः ।
सम् । ईमिति । गावः । मतयः । यन्ति । सम्ऽयतः । ऋतस्य । योना । सदने । पुनःऽभुवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सोमम् दुहन्ति स्तनयन्तम् अक्षीणम् कविम् क्रान्ता[7] कर्मवन्त बुद्धिमन्त । सम् यन्ति चैन पशव स्तुतयश्च सङ्गता यज्ञस्योत्पत्तिभूते[8] स्थाने पुन पुनर्भवन्त्य ॥ ६ ॥

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामूर्मौ सिन्धुष्वन्तरुक्षितः ।
इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभूवसुः सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभा । पृथिव्याः । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्मौ । सिन्धुषु । अन्तः । उक्षितः ।
इन्द्रस्य । वज्रः । वृषभः । विभुऽवसुः । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उच्छ्रिते पृथिव्याः स्थाने महत्या दिव धर्ता नदीषु अपाम् सङ्घे निहित अन्तरिक्षस्थानामपां मध्ये[9] वर्तमानः, इन्द्रस्य बलकर वर्षिता व्याप्तधन सोम[10] सुखाय पवते कल्याणम् मदकर[11] ॥ ७ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।
मा नो निर्भाग्वसुनः सादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वसीमहि ॥ ८ ॥

---

१. द्र या ८,१३. २ मनुष्यो वि[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1] ५ हरि वि[1], °र्णो वि[1] अ[1]. ६-६ नास्ति मूको ७ कन्ता वि[1] अ[1]. ८ °भूत वि[1]. ९ नास्ति वि[1]. १०. सोम मूको. ११ °कर वि[1] अ[1].

स । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रजः । स्तोत्रे । शिक्षन् । आऽधून्वते । च । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
मा । नः । निः । भाक् । वसुनः । सदनऽस्पृशः । रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसीमहि ॥८॥

वेङ्कट० स॰ क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोकं लक्ष्यीकृत्य स्तोत्रे प्रयच्छन् अंशुभिः त्वाम् आ धून्वते च । 'तेन चतुरधुनोति'[1] (आश्रौ १२,८,२) इति सूत्रम् । 'सुप्रज्ञ! मा अस्मान् नि भाङ्क्षीः'[2] धनात्, येन वसुना गृहान् पुत्रादीन् स्पृशन्ति तस्मात् । रयिम् नानारूपम् महान्तम् आच्छादयेम ॥ ८ ॥

आ तू न इन्दो शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु पशुमद्धिरण्यवत् ।
उप मास्व बृहती रेवतीरिषोऽधि स्तोत्रस्य पवमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । नः । इन्दो इति । शतऽदातु । अश्व्यम् । सहस्रऽदातु । पशुऽमत् । हिरण्यऽवत् ।
उप । मास्व । बृहतीः । रेवतीः । इषः । अधि । स्तोत्रस्य । पवमान । नः । गहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ प्रयच्छ क्षिप्रम् अस्मभ्यम् इन्दो! बहुदानम् अश्वहितं धनम् सहस्रदानम् पशुहिरण्य-युक्तम् च । उप कुरु बृहितानि पशुमन्ति अन्नानि । अभिगच्छ पवमान! अस्माकं स्तोत्रं श्रोतुमिति ॥ ९ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[3] ॥

[७३]

[1]पवित्र आङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[1] ।

स्रक्वे द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्नृतस्य योना समरन्त नाभयः ।
त्रीन्त्स मूर्ध्नो असुरश्चक्र आरभे सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

स्रक्वे । द्रप्सस्य । धमतः । सम् । अस्वरन् । ऋतस्य । योना । सम् । अरन्त । नाभयः ।
त्रीन् । सः । मूर्ध्नः । असुरः । चक्रे । आऽरभे । सत्यस्य । नावः । सुऽकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० पवित्र आङ्गिरस । यज्ञस्य सृक्स्थानीये[4] अभिपूयमानस्य अशब्द सम् गच्छन्ते । तदेवाह — यज्ञस्य स्थाने सम् गच्छन्ते नद्धारः सोमरसा इति । स बलवान् सोमः त्रीन् समुच्छ्रितान्[5] लोकान् मनुष्यादीनाम् आरम्भणाय करोति । सत्यभूतस्य तस्य[4] सोमस्य पतस्य नावः सन्ति, ता पारयन्ति[6] यजमानमिति ॥ १ ॥

सम्यक् सम्यञ्चो महिषा अहेषत सिन्धोरूर्मावधि वेना अवीविपन् ।
मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित् प्रियामिन्द्रस्य तन्वमवीवृधन् ॥ २ ॥

---

१. °राधुनो° वि[2] अ[1]. २-२. °श्मस्मान्निभाङ्क्षी वि[2] अ[1], °श्मस्मान्निभाङ्क्षी वि[1]. ३-३. नास्ति मूको ४. सृक स्थाने यज्ञे वि[2] अ[1]. ५. नास्ति वि[1]. ६. परय° वि[1].

सम्यक् । सम्यञ्चः । महिषाः । अहेषत । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । वेनाः । अवीविपन् ।
मधोः । धाराभिः । जनयन्तः । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् । अवीवृधन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम्यक् सम्यञ्च महान्त ऋत्विज सोमं प्रेरयन्ति। सिन्धो ऊर्मौ वसतीवरीषु कान्ता[1] ऋत्विज. सोम वेपयन्ति। सोमस्य धाराभि[2] जनयन्त[3] मन्त्रम्[4] प्रियाम्[5] इन्द्रस्य तनुम्[6] वर्धयन्ति ॥ २ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ३ ॥

पवित्रऽवन्त । परि । वाचम् । आसते । पिता । एषाम् । प्रत्न । अभि । रक्षति । व्रतम् ।
मह । समुद्रम् । वरुण । तिर । दधे । धीरा । इत् । शेकु । धरुणेषु । आऽरभम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोधकेन रश्मिना युक्ता सोमस्य रश्मय माध्यमिकाम् वाचम् सोमे स्थिता परि उपविशन्ति। पिता च एषाम् सोम पुराण अभि रक्षति कर्म प्रकाशनात्मकम्। सोऽय सोम आच्छादक तै महद् अन्तरिक्षम् "तिर दधे अन्तर्दधाति"। तमिम सोम प्राज्ञा एव शक्नुवन्ति उदकेषु वसतीवरीषु आरब्धुम् ॥ ३ ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः ।
अस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः ॥ ४ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ते । सम् । अस्वरन् । दिव । नाके । मधुऽजिह्वा । असश्चत ।
अस्य । स्पश । न । नि । मिषन्ति । भूर्णय । पदेऽपदे । पाशिन । सन्ति । सेतव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बहूदकधारेऽन्तरिक्षे वर्तमाना ते रश्मय पृथिवीं 'प्रति सम् गच्छन्ते'। दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमाना मध्वग्रा। सोमतेजसामग्रेभ्यो हि मधूत्पन्न भवति। सङ्गवर्जिता। सोमस्य चारभूता 'रश्मय न' नि मिषन्ति। क्षिप्रा [10]स्थानेस्थाने पाशयुक्ता[10] भवन्ति बन्धका पापकृतामिति ॥ ४ ॥

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नृचा शोचन्तः संदहन्तो अव्रतान् ।
इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि ॥ ५ ॥

पितु । मातु । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । ऋचा । शोचन्त । सम्ऽदहन्त । अव्रतान् ।
इन्द्रऽद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिक्नीम् । भूमन । दिव । परि ॥ ५ ॥

---

१ कान्ता मूको २. धाराभि वि॰. ३. जयत वि॰. ४ मन्त्र वि॰. ५ प्रियाम् वि॰. ६ तनु वि॰ अ॰ ७-७. °षे •तस्तदधा° वि॰ अ॰ ८-८ प्रतिगच्छन्ते वि॰ अ॰. ९-९ °योने वि॰. १०-१०. °स्थनेयुक्ते वि॰.

वेङ्कट० द्यावापृथिवीभ्याम् ये प्रादुर्भूता स्तुत्या ज्वलन्त सदहन्त [1]अयजमानान्, ते[1] इन्द्रद्विष्टाम् अवघ्नन्ति प्रज्ञया कृष्णाम् त्वचम् रक्ष, दिव च पृथिव्याश्च ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनत्रिंशो वर्ग [2] ॥

प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।
अपानक्षासो बधिरा अहासत ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रत्नात् । मानात् । अधि । आ । ये । सम्ऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रासः । रभसस्य । मन्तवः ।
अप । अनक्षासः । बधिराः । अहासत । ऋतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुःऽकृतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रत्नात् अन्तरिक्षात् ये सह गच्छन्ति स्तुतिनियमना वेगम् अभिमन्यमाना, तान् अनक्षा[3] बधिरा च परित्यजन्ति, न तु प्राज्ञा । तदेवाह—सत्यस्य मार्गभूतम् एषा गणम् न तरन्ति दुष्कृत इति ॥ ६ ॥

सहस्रधारे वितते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः ।
रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वञ्चः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

सहस्रऽधारे । विऽतते । पवित्रे । आ । वाचम् । पुनन्ति । कवयः । मनीषिणः ।
रुद्रासः । एषाम् । इषिरासः । अद्रुहः । स्पशः । सुऽअञ्चः । सुऽदृशः । नृऽचक्षसः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहुधारे[4] विस्तृते सोमे वर्तमाना[5] माध्यमिकाम् वाचम्[6] शोधयन्ति[7] क्रान्तकर्माण[8] प्राज्ञा । तेषाम् च एषाम् मरुत गमनशीला द्रोहवर्जिता चारा भवन्ति स्वञ्चना सुदर्शना नृणा द्रष्टार ॥ ७ ॥

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्यन्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

ऋतस्य । गोपाः । न । दभाय । सुऽक्रतुः । त्री । सः । पवित्रा । हृदि । अन्तः । आ । दधे ।
विद्वान् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कर्ते । अव्रतान् ॥ ८ ॥

'किं च' स त्रीणि पवित्राणि[9]
वेङ्कट० यज्ञस्य गोपयिता न दम्भितुं शक्यते रक्षोभि सुकर्मा । अग्नि वायु सूर्य इति तानि पवित्राणि । विद्वान् स हृदयस्य अन्त निधत्ते । स्वस्मिन् सङ्क्रमयति । अप विध्यति च अप्रियान् अयजमानान् कर्ते[11] इति ॥ ८ ॥
विश्वानि[11] भुवनानि अभि पश्यति ।

---

१ १ °जमानात वि[1] °अमनानात वि[1] अ २ २ नास्ति मूको ३ अनाक्षा वि[1] अ[1], अनक्ष वि[2]. ४ नास्ति वि[2] अ[1] बहुधार वि[1]. ५ °मानाना मूको ६ नास्ति वि[1] ७ प्रेरयन्ति वि[2] अ[1]. ८ °कमणा वि[1] अ[1], कर्मण वि[1] ९ ९ किंचित् वि[1] अ[1] १० नास्ति वि[1] ११ तु ऋ १ १२१, १२ २, २९, ६

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।
धीराश्चित् तत् समिनक्षन्त आशतात्रा कर्तमव पदात्यप्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तुः । विऽततः । पवित्रे । आ । जिह्वायाः । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।
धीराः । चित् । तत् । सम्ऽइनक्षन्त । आशत । अत्र । कर्तम् । अव । पदाति । अप्रऽभुः ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य सन्तिता विस्तृत अन्तरिक्षे वरुणस्य जिह्वायाः[1] अग्रे कर्मणा । वरुणस्य जिह्वाग्रे[1] तद्यदावो[2] नाम यासु सोमो वसतीति[3] । धीराः एव तत् पद समाप्नुवन्तो गच्छन्ति । नक्षतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २,१४) । यः पुन कर्मणि अप्रभु[4] भवति स ऽयम् अस्मिन्नेव लोके नरके पतति, तोपरि गच्छति ॥ ९ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्ग[6] ॥

[७४]

[5]कक्षीवान् दैर्घतमस ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द, अष्टमी त्रिष्टुप्[6] ।

शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्व१र्यद्वाज्यरुषः सिषासति ।
दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ १ ॥

शिशुः । न । जातः । अव । चक्रदत् । वने । स्वः । यत् । वाजी । अरुषः । सिसासति ।
दिवः । रेतसा । सचते । पयःऽवृधा । तम् । ईमहे । सुऽमती । शर्म । सऽप्रथः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कक्षीवान् । शिशु इव जात अव क्रन्दति उदके, स्वर्गं लोकम् यदा अयम् अश्व गमनशील सम्भक्तुमिच्छति । सोऽय द्युलोकाद् उदकेन सह आगच्छति गवामोपधीना च क्षीरस्य वर्धकेन । तम् याचामहे शोभनया स्तुत्या गृहम् सर्वत पृथुतमम् ॥ १ ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।
सेमे मही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिषः कविः ॥ २ ॥

दिवः । यः । स्कम्भः । धरुणः । सुऽआततः । आऽपूर्णः । अंशुः । परिऽएति । विश्वतः ।
सः । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आऽवृता । समीचीने इति सम्ऽईचीने ।
दाधार । सम् । इषः । कविः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दिव विष्टम्भ य धारक सुष्टु वितत. सम्पूर्ण. अंशुः परिगच्छति सर्वत., स इमे महत्यौ द्यावापृथिव्यौ कर्मणा यजति । स सङ्गते धारयति । सोऽयम् तम् प्रयच्छतु अन्नानि कवि ॥ २ ॥

---

१. दिव्वाला वि° अ°. २. °द्यामत्र मूको. ३. °दावो मूको. ४. °सर्वी वि°°, सर्वावरीः अ°.
५. °प्रभु मूको. ५-६. नास्ति मूको.

महि प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूर्वी गव्यूतिरदितेर्ऋतं यते ।
ईशे यो वृष्टेरित उस्रियो वृषापां नेता य इतऊतिर्ऋग्मियः ॥ ३ ॥

महि । प्सरः । सुऽकृतम् । सोम्यम् । मधु । उर्वी । गव्यूतिः । अदितेः । ऋतम् । यते ।
ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उस्रियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतःऽऊतिः । ऋग्मियः ॥३॥

वेङ्कट० महत् पानीयम् सुकृतम् सोममयम् मधु [1]विस्तीर्णश्च मार्गः[1] पृथिव्याः भवति यज्ञम् सङ्गच्छते । ईश्वरो भवति यः वृष्टेः इमं लोकं प्रत्यापतन्त्या, गोहितः वृषा अपाम् नेता यः इतः गच्छन् स्तोतव्यः, तस्य पानीयम् इति ॥ ३ ॥

आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय ऋतस्य नाभिरमृतं वि जायते ।
समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरवः ॥ ४ ॥

आ मन्ऽवत् । नभः । दुह्यते । घृतम् । पयः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।
सम्ऽईचीनाः । सुऽदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अव । मेहन्ति । पेरवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सारवत् घृतम् पयः च नभसः दुह्यते । यज्ञस्य बन्धकम् उदकम् च प्रादुर्भवति । तम् इमं सोमं सङ्गताः यजमानाः तर्पयन्ति । नेतारः रक्षकाः पार्थिवमुदकम् रश्मयः अव वर्षन्ति इति ॥ ४ ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं१ मनुषे पिन्वति त्वचम् ।
दधाति गर्भमदितेरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अंशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुषे । पिन्वति । त्वचम् ।
दधाति । गर्भम् । अदितेः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥५॥

वेङ्कट० रौति सोमः सङ्गच्छमानः उदकेन, देवानां रक्षिकाम् आत्मनः त्वचम् मनुष्याय क्षरति । दधाति गर्भम् अदितेः उपस्थे ओषधीषु, येन गर्भेण वयं पुत्रम् पौत्रम् च धारयामः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः[2] ॥

सहस्रधारेऽव ता असश्चतस्तृतीये सन्तु रजसि प्रजावतीः ।
चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्चुतः ॥ ६ ॥

सहस्रऽधारे । अव । ताः । असश्चतः । तृतीये । सन्तु । रजसि । प्रजाऽवतीः ।
चतस्रः । नाभः । निऽहिताः । अवः । दिवः । हविः । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्चुतः ॥ ६ ॥

1-1. °स्तीर्णं च मार्गं वि° अ°. 2-2. नास्ति मूको.

वेङ्कट० बहूदकधारे[1] तृतीये लोके वर्तमानाः असक्ताः अव सन्तु पृथिव्याम् पतन्तु इत्यादितप्रज्ञाः[1]। कास्ता[2] इत्याह — चतस्रः दीप्तयः दिवः अधस्तात् निहिताः "हविः भरन्ति" देवानाम्, ओषधीषु च अमृतम् उदकस्य स्थापयित्र्यः ॥ ६ ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत् सिषासति सोमो मीढ्वाँ असुरो वेद भूमनः ।
धिया शमी सचते सेमभि प्रवद् दिवस्कवन्धमव दर्षदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिसासति । सोम. । मीढ्वान् । असुर. । वेद । भूमनः ।
धिया । शमी । सचते । स. । ईम् । अभि । प्रऽवत् । दिवः । कवन्धम् । अव । दर्षत् । उद्रिणम् ॥

वेङ्कट० "श्वेतम् रूपम्"[4] करोति, यदा सम्भक्तुमिच्छति । आगते हि[5] श्वेतवर्णे सोमे समीपस्थानां श्वेत रूपं भवति तत्तेजसानुरञ्जितानाम्[6] । सोमः सेक्ता प्राज्ञः प्रयच्छति बहुधनम् । सोऽयं प्रज्ञानेन कर्माणि अभि सेवते उत्कृष्टानि । अन्तरिक्षाच्च मेघम् अव दारयति विवृतद्वारं करोति उदकवन्तम् इति ॥ ७ ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तं कार्ष्मन्ना वाज्यक्रमीत् ससवान् ।
आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीवते शतहिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्ष्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । ससऽवान् ।
आ । हिन्विरे । मनसा । देवऽयन्तः । कक्षीवते । शतऽहिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति सोमससर्गात् श्वेतम् द्रोणकलशम् उदकैः सम्पृक्तम् । कार्ष्मशब्दः[8] काष्ठावचनः, यां योद्धारः[9] आजिं धावन्तो गन्तुमिच्छन्ति । काष्ठायाम् आ क्रमते[10] कश्चिद् अश्वः युद्धे भजन्निति । द्रोणकलशे पततीत्यर्थः । आभिमुख्येन प्रेरयन्ति मनसा देवयन्तः ऋत्विजः, कक्षीवते बहुगमनाय सोमश्च पशूनिति ॥ ८ ॥

अद्भिः सोम पपृचानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।
स मृज्यमानः कविभिर्मदिन्तम स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अत्ऽभिः । सोम । पपृचानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।
स । मृज्यमानः । कविऽभिः । मदिन्ऽतम । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

---

१. पाठः पुनरुक्तः वि[1] अ[1]. २. °प्रज्ञा वि[1] अ[1], °तप्रज्ञा वि[2]. ३. कान्त्या वि[1] अ[1]; कस्ता वि[2].
४. °भेर वि[1], °भेर्णं अ[1]; °भवन्ति वि[2]. ५-५. श्वेतरूपं मूको. ६. नास्ति वि[2]. ७. °नुरञ्जिना° वि[1] अ[1]. °नु रञ्जिना° वि[2]. ८. कार्षं शब्द वि[1] अ[1], काष्मशब्द वि[2]. ९. धारन्तो वि[1] धारवन्तो अ[1].
१०. क्रमेन वि[1] अ[1]

वेङ्कट० [1]'अद्रि सोम![1] सम्पृच्यमानस्य[2] तव रस पवमान! अये वारम् वि धावति। स त्वम् पूज्यमान कविभि हे मादयितृतम! प्रियरसो भव इन्द्रस्य पवमान! पानार्थम्॥ ९॥

[3]इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[3]॥

[७५]

[1]कविर्भार्गव ऋषि। पवमान सोमो देवता। जगती छन्द[1]।

अ॒भि प्रि॒याणि॑ पवते॒ चनो॑हितो॒ नामा॑नि य॒ह्वो अधि॒ येषु॒ वर्ध॑ते।
आ सूर्य॑स्य बृह॒तो बृ॒हन्नधि॒ रथं॒ विष्व॑ञ्चमरुहद्विचक्ष॒णः॥ १॥

अ॒भि। प्रि॒याणि॑। प॒व॒ते॒। चनः॑ऽहितः। नामा॑नि। य॒ह्वः। अधि॑। येषु॑। वर्ध॑ते।
आ। सूर्य॑स्य। बृ॒ह॒तः। बृ॒हन्। अधि॑। रथ॑म्। विष्व॑ञ्चम्। अ॒रु॒ह॒त्। वि॒ऽच॒क्ष॒णः॥ १॥

वेङ्कट० कविर्भार्गव। अभि पवते प्रियाणि उदकानि चनसे हित, महान् येषु अन्तरिक्ष्येषु क्षयम् अधि वर्धते[4]। अपा[5] मध्ये सोमो वसति। आ रोहति सूर्यस्य महत. महान उपरि रथम् विष्वग्गमन[6] विद्रष्टा [7]सोम इति[7]॥ १॥

ऋ॒तस्य॑ जि॒ह्वा प॑वते॒ मधु॑ प्रि॒यं व॒क्ता पति॑र्धि॒यो अ॒स्या अदा॑भ्यः।
दधा॑ति पु॒त्रः पि॒त्रोर॑पी॒च्यं१॒॑ नाम॑ तृ॒तीय॒मधि॑ रोच॒ने दि॒वः॥ २॥

ऋ॒तस्य॑। जि॒ह्वा। प॒व॒ते॒। मधु॑। प्रि॒यम्। व॒क्ता। पतिः॑। धि॒यः। अ॒स्याः। अदा॑भ्यः।
दधा॑ति। पु॒त्रः। पि॒त्रोः। अ॒पी॒च्य॑म्। नाम॑। तृ॒तीय॑म्। अधि॑। रो॒च॒ने। दि॒वः॥ २॥

वेङ्कट० यज्ञस्य जिह्वास्थानीय प्रियम् मधु क्षरति शब्दकृत् अस्य कर्मण पालयिता [8]रक्षोभिर्हिंसितुमशक्य। तत्र[8] धारयति पुत्र यजमान मातापित्रो अन्तर्हितम् यत् नाम। तौ न जानीतो नामकरणवेलायाम्। तत् तृतीयम् नाम दिव रोचने सोमे अधि धारयतीति[9]। 'सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम' इति बौधायन. (तु. बौधायनीय-गृह्यशेषसूत्रम् १,११,४-७)॥ २॥

अव॑ द्युता॒नः क॒लशाँ॑ अचिक्रद॒न्नृभि॑र्येमा॒नः कोश॒ आ हि॑र॒ण्यये॑।
अ॒भीमृ॒तस्य॑ दो॒हना॑ अनूष॒ताधि॑ त्रिपृ॒ष्ठ उ॒षसो॒ वि रा॑जति॥ ३॥

अव॑। द्यु॒ता॒नः। क॒लशा॑न्। अ॒चि॒क्र॒द॒त्। नृऽभिः॑। ये॒मा॒नः। कोशे॑। आ। हि॒र॒ण्यये॑।
अ॒भि। ई॒म्। ऋ॒तस्य॑। दो॒हनाः॑। अ॒नू॒ष॒त॒। अधि॑। त्रि॒ऽपृ॒ष्ठः। उ॒षसः॑। वि। रा॒ज॒ति॒॥ ३॥

१-१ नास्ति वि[2] अ[1]. २. पृच्यमा[0] वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. वतते वि[1]. ५ वा मूको. ६. विश्वगाम वि[2]; विश्वगागमन अ[1]. ७-७ भवति वि[1]. ८-८. [0]यद्युपभूत वि[2] अ[1]. ९. [0]रमेती[0] मूको.

वेङ्कट० अव क्रन्दति दीप्यमान द्रोणकलशान्[1] प्रति । ऋत्विग्भि नियम्यमान हिरण्मये कोशे अधिषवणचर्मणि आ पवते । तस्य हिरण्मयत्वम् 'हिरण्यपाणिरभिषुणोति' इति हिरण्य-रूम्ब-धात् । तम् अभि स्तुवन्ति सत्यभूतस्य अस्य दोग्धार ऋत्विज । 'ग्रावाणो वसा ऋत्विजो दुहन्ति' (त ६,२,११,४) इति ब्राह्मणम् । सोऽयम् त्रिपृष्ठ त्रिषवणपृष्ठ अहानि प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अद्रिभिः सुतो मतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन् रोदसी मातरा शुचिः ।
रोमाण्यव्या समया वि धावति मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे ॥ ४ ॥

अद्रिऽभि । सुत । मतिऽभि । चन हित । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचि ।
रोमाणि । अव्या । समया । वि । धावति । मधो । धारा । पिन्वमाना । दिवेऽदिवे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावभि सुत स्तोतृभि चनसे हित प्ररोचयन् द्यावापृथिव्यौ निर्मात्र्यौ शुचि रोमाणि अविमयानि[2] समया व धावति । सोमस्य धारा तपु पवते पवमान(न्द्र)[3] दीर्घस्त्रेऽध्विति ॥ ४ ॥

परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।
ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ५ ॥

परि । सोम । प्र । धन्व । स्वस्तये । नृऽभि । पुनान । अभि । वासय । आऽशिरम् ।
ये । ते । मदा । आहनस । विऽहायस । तेभि । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मघम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'परि प्र गच्छ' सोम । अविनाशाय । नृभि पूयमान आच्छादय च आशिरम् । ये ते मदा शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तार । 'वचनवन्त'[5] इति यास्क (४,१५) । महान्त तै इन्द्रम् प्रेरय दातुम् धनम् इति ॥ ५ ॥

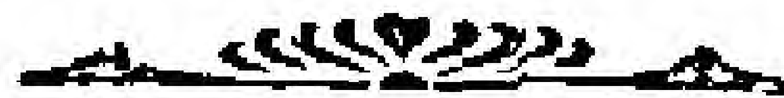
'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्ग '[6] ॥

व्याख्यद् द्वितीयमध्याय सप्तमस्याष्टकस्य स ।
मित्रावरुणयोर्वंश मातुर्यस्य समुद्भव ॥

इति वङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्याय ॥

— • —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ द्रोणानि वि' अ', द्रोणकलशानि वि'. २ ऋविमयानि मूको. ३ 'पवमाना इन्द्र वि' अ', 'आनाशोऽहन् वि'. ४ ४ परिपूय वि' अ'. ५. वचनेवन्त वि' अ', वाचनत त वि'. ६ ६. नास्ति मूको.

[1]अथ तृतीयोऽध्यायः[1] ।

वेङ्कट०

'धर्ता दिवः [2]पवते'ऽथ[2] व्याचिख्यासति माधवः ।
अश्रूयमाणदेवेषु वाच्य मन्त्रेषु दर्शयन् ॥ १ ॥

ऋषिर्यस्य गुणान् ब्रूते यस्माचार्थमभीप्सति[3] ।
निर्दिशयति यन्नाम[4] तामाहुस्तस्य देवताम् ॥ २ ॥

'अग्निमीळे पुरोहितम्'[5], 'वायवा याहि दर्शत'[6] ।
'इन्द्रमिद् गाथिनो[7] बृहत्'[8] 'सूर्य आत्मा(त्मा'[9] इ)ति ता ऋचः ॥३॥

[10]श्रुतेऽपि नाम्न्यतात्पर्ये[10] न[11] सा भवति देवता ।
दानस्तुतिषु दृष्टानि नामान्यत्र निदर्शनम् ॥ ४ ॥

'अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानम्'[12], 'भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्'[13] ।
'आसङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः'[14], 'बृहद्वसु वयु इन्द्रो दधाति'[15] ॥५॥

'आ पुत्रा अग्ने'[16] इत्यत्र तथाग्निः सम्प्रकीर्तितः ।
मण्डले [17]पावमाने तु[17] बहव. कीर्तितास्तथा[18] ॥ ६ ॥

अदृष्टे नाम्नि सूक्तेन देवताया विनिश्चय ।
[19]'सुरूपकृत्नुम्'† इत्याद्या[19] ऋचस्तत्र निदर्शनम् ॥ ७ ॥

यद्यप्यदृष्टे[20] सूक्ते देवतानाम पश्यति ।
निर्ब्रूयात् प्रकृतार्थां तत् 'ताविश्विना भद्रहस्ता'[21] ॥ ८ ॥

वैश्वदेवेषु सूक्तेषु देवतां देवतागुणे ।
प्रातिस्विकेषु सूक्तेषु दृष्टैर्जानन्ति पण्डिता. ॥ ९ ॥

'बभ्रुरेको'[22] वदत्याद्या सौम्याग्नेयी तदुत्तरा ।
त्वाष्ट्री चैन्द्री च रौद्री च पौष्णी वैष्णव्युपाश्विनी ॥ १० ॥

१-१. श्रीरस्तु ऋग्भाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोध्याय· प्रारभ्यते अ[1]. २-२. पवते वि[1] अ[1] वेंकम. ३. °मभीप्सते वेंकश; °मपीप्सति वि[1]. ४. तन्नाम वि[1] अ[1]. ५. ऋ १, १, १. ६. ऋ १,२,१. ७. °ग्राथिन वि[1]; °ग्राथिनो अ[1] ८ ऋ १,७,१. ९. ऋ १,११५,१. १०-१० श्रुते विनाप्यतात्पर्ये वि[1]; श्रुते विन म्यतात्पर्ये अ[1]. ११. नास्ति वि[1]. १२. ऋ ७,१८,२२. १३ ऋ ५, ३०,१२. १४. ऋ ८,१,३३ १५ ऋ १,१२५,२. १६. ऋ १,१६४,११. १७-१७. °तेन्वे वि[1] अ[1]; °नेन्य वि[1]. १८. सम्प्रकीर्तिता वि[1]. १९ १९. नास्ति वि[1] अ[1]. † ऋ १,४,१. २०. °यदेव° वेंकम. २१. ऋ १,१०९,४. २२. ऋ ८,२९,१.

नवमी मैत्रावरुण्यृक् दशमी चातिसंस्तवः ।
सर्वासु देवतानाम द्विपदासु न दृश्यते ॥ ११ ॥

यथा ब्राह्मणवाक्यानां नास्ति काचन देवता ।
तथैव नास्ति कयोश्चित् 'चतुरश्चिद् ददमानात्'[1] ॥ १२ ॥

'अध स्वप्नस्य निर्विदे'[2] 'कृषन्नित् फाल आशितम्'[3] ।
दुरुक्तनिन्दा क्रियते चतुरश्चिदप्रसङ्गतः ॥ १३ ॥

'अध स्वप्नस्य निर्विदे'[2] कदर्यो निन्द्यतेऽनया ।
'कृषन्नित् फाल आशितम्'[3] दानमेषा प्रशंसति ॥ १४ ॥[4]

'अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते'[5] सूक्तमाग्नेयमुच्यते ।
तत्राद्याभिश्चतसृभिर्[6] जरात्मीया प्रदर्शिता ॥ १५ ॥

अवस्थयाऽग्निं श्मशानस्थं 'क्रीळन्नो रश्म आ भुवः'[7] ।
आग्नेयत्वन्तु सूक्तस्य मनस्यग्ने समागमात् ॥ १६ ॥

जीर्णो वध्रिः श्मशानेऽग्निर्धक्ष्यतीति भयान्वितः ।
प्रदर्शयत्यवस्थां[8] तां तुष्टावाग्निं तथाऽवस्यया[9] ॥ १७ ॥

'शासद्वह्निर्'[10] इदं सूक्तम् एतद् तत्र प्रसङ्गतः ।
स्मार्तोऽर्थः कथ्यते कश्चिद् ऋग्भ्यां द्वाभ्यां महर्षिणा[11] ॥ १८ ॥

करोति पुत्रिकां नारीं यथा दुहितरं तथा ।
तस्यां सिञ्चति रेतश्च तच्छासदिति कीर्तितम् ॥ १९ ॥

रिक्थस्य[12] दुहितुर्दानं नत्वृचि प्रतिषिध्यते ।
तस्यां चैव यवीयांसं भ्रातरं ज्येष्ठवत् सुतम् ॥ २० ॥

'इन्द्रापर्वता बृहता'[13] सूक्तमैन्द्रमिदं विदुः ।
तत्रानुशास्ति कुशिकान् 'उप प्रेत'[14] इति कौशिकः ॥ २१ ॥

विश्वामित्रो ददर्शास्मिन् सूक्ते नानाविधा ऋचः ।
नानाविधैरभिप्रायैः सन्ति[15] यासु न[16] देवता ॥ २२ ॥

---

१. ऋ १,४१,९ २ ऋ १,१२०,१२ ३ ऋ १०,११७,७ ४ नास्ति मूको ५ ऋ ५,१९,१ ६ तसृभि° वि¹ अ¹ ७ ऋ ५,१९,५ ८ °र्शयत्व° वि¹ ९ °गिनया° वि² °नयया° अ¹, °तिमया° वि¹ १० ऋ ३,३१,१ ११ नास्ति अ¹; शासदिति वि¹¹ १२ रिक्थस्य वि² अ¹; बैक्थस्य १३ ऋ ३,५३,१ १४ ऋ ३,५३,११ १५ सन्ति वि¹, १६ नास्ति वि¹

यद्नित चात्मकर्माणि 'प्राता रत्नं प्रातुरित्वा'[१] ।
'नादमतो निरये(या'[१] इ)ति तादृश[२] सन्ति चापरा ॥ १३ ॥
शौनकस्तत्र वदति सूक्ते यस्मिन्नृचः स्थिताः ।
देवतामाश्रयन्ते ता. स्तुतो सूक्तेन तामिति ॥ १४ ॥

[७६]

[४]कविर्भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द [५] ।

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्वा ॥ १ ॥

धर्ता । दिव । पवते । कृत्व्य । रस । दक्ष । देवानाम् । अनुऽमाद्य । नृऽभि ।
हरि । सृजान । अत्य । न । सत्वऽभि । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीषु । आ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवि । धर्ता[२] अन्तरिक्षात् पवते यजमानै कर्तव्य रस सोमो[१] वर्धनीय देवार्थं स्तोतव्य मनुष्यै । हरितवर्ण सृज्यमान अश्व इव सादिभि[७] अनायासेन वेगान् आत्मीयान् कुरुत वसतीवरीषु निर्गच्छतीति ॥ १ ॥

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वः सिषासन् रथिरो गविष्टिषु ।
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूर । न । धत्ते । आयुधा । गभस्त्यो । स्वरिति स्वः । सिसासन् । रथिर । गोऽइष्टिषु ।
इन्द्रस्य । शुष्मम् । ईरयन् । अपस्युऽभि । इन्दु । हिन्वान । अज्यते । मनीषिऽभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'युद्ध प्रविशन् शूर इव आयुधानि[८] धारयति बाह्वो स्वर्गम्[९] सम्भक्तुमिच्छन् रथवान् दिवसागमनेषु'[१०] । इन्द्रस्य बलम् प्रेरयन् कर्मेच्छुभि इन्दु प्रेर्यमाणो गोभि अज्यते प्राज्ञै ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा तविष्यमाणो जठरेष्वा विश ।
प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उप मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पवमान । ऊर्मिणा । तविष्यमाण । जठरेषु । आ । विश ।
प्र । न । पिन्व । विऽद्युत् । अभ्राऽइव । रोदसी इति । धिया । न । वाजान् । उप । मासि । शश्वत ॥ ३ ॥

---

१. ऋ १,१२५,१ २ ऋ ४,१४,२. ३ °शा मूको. ४ ४. नास्ति मूको ५. धता मूको ६ नास्ति वि' ७ सादिभि वि' ८ ८ प्रविश • युधा° वि' अ' ९ सो मूको. १० द्र. वे ऋ ५, १३,५, नास्ति वि'

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पवमान धारया वर्धिष्यमाण जठरेषु आ विश। 'प्र धुक्ष्व अस्माकं' द्यावापृथिव्यौ, यथा विद्युत् अभ्राणि दोग्धि। कर्मणा इदानीम् अस्माकम् उप' कुरु बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

विश्वस्य राजा पवते स्वर्दृश ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत्।
यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

विश्वस्य। राजा। पवते। स्वःऽदृशः। ऋतस्य। धीतिम्। ऋषिषाट्। अवीवशत्।
यः। सूर्यस्य। असिरेण। मृज्यते। पिता। मतीनाम्। असमष्टऽकाव्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य राजा पवते स्वर्दृशः इन्द्रस्य 'पानाय। इन्द्रस्य' कर्म यज्ञम् ऋषिषाट्' कामयते, स ऋषीनभिभवति। 'ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' (ऋ ९,९६,६) इति मन्त्रः। यः सूर्यस्य उत्क्षेपकेण तेजसा शोध्यते पालयिता स्तोतॄणाम् अन्यैः कविभिः अव्याप्तकर्मा ॥ ४ ॥

वृषेव यूथा परि कोशमर्षस्यपामुपस्थे वृषभः कनिक्रदत्।
स इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिथे त्वोतयः ॥ ५ ॥

वृषाऽइव। यूथा। परि। कोशम्। अर्षसि। अपाम्। उपऽस्थे। वृषभः। कनिक्रदत्।
सः। इन्द्राय। पवसे। मत्सरिन्ऽतमः। यथा। जेषाम। समऽइथे। त्वाऽऊतयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृषभ इव यूथानि परि गच्छति कलशम् अपाम् उपस्थे अन्तरिक्षे वर्षिता शब्दं कुर्वन्। स त्वम् इन्द्राय पवसे' अत्यन्त मदयिता। यथा जयेम सङ्ग्रामे शत्रुं त्वया रक्षिताः, तथा पवसे इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

[७७]

'कविर्भार्गव ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः'।

एष प्र कोशे मधुमाँ अचिक्रददिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टरः।
अभीमृतस्य सुदुघा घृतश्चुतो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ॥ १ ॥

एषः। प्र। कोशे। मधुऽमान्। अचिक्रदत्। इन्द्रस्य। वज्रः। वपुषः। वपुःऽतरः।
अभि। ईम्। ऋतस्य। सुऽदुघाः। घृतऽश्चुतः। वाश्राः। अर्षन्ति। पयसाऽइव। धेनवः ॥ १ ॥

१-१. प्रधुक्ष्वाऽस्माकं वि' अ'; प्रधुक्ष्माऽस्माकं वि'. २. वपा वि'. ३-३. पानस्य वि'. ४. ऋषीणां वि'. ५. पवते मूको. ६-६. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अय प्रकर्षेण शब्दायते कलशे मधुरसः स्यन्दमान इन्द्रस्य बलकरः बीजानां वप्तु अन्यस्माद् अत्यन्तं वप्ता। सोमो ह्योषधीषु गर्भम् आवपति। तस्यास्य सत्यस्य[1] अभि गच्छन्ति धारा. सुदोहा[2] उदकस्य निर्गमयित्र्य शब्दायमाना, यथा पयसा युक्ता धेनव आगच्छन्ति ॥ १ ॥

स पूर्व्यः पवते यं दिवस्परि श्येनो मथायदिषितस्तिरो रजः।
स मध्व आ युवते वेविजान इत् कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा ॥ २ ॥

स। पूर्व्यः। पवते। यम्। दिवः। परि। श्येनः। मथायत्। इषितः। तिरः। रजः।
सः। मध्वः। आ। युवते। वेविजानः। इत्। कृशानोः। अस्तुः। मनसा। अह। बिभ्युषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० स प्रत्न क्षरति, यम् सोमं द्युलोकात् श्येन परि अमथ्नात् मात्रा प्रेषित। तिर कुर्वन् तृतीय लोकं श्येन मधूनि आ युवते पृथक्करोति दिव चरन् कृशानो सोमपालात् शराणां क्षेप्तु भीतेन एव मनसा सहेति ॥ २ ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते।
ईक्षेण्यासो अह्यो३ न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्हविः ॥ ३ ॥

ते। नः। पूर्वासः। उपरासः। इन्दवः। महे। वाजाय। धन्वन्तु। गोऽमते।
ईक्षेण्यासः। अह्यः। न। चारवः। ब्रह्मऽब्रह्म। ये। जुजुषुः। हविःऽहविः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते न प्रत्ना ग्रावभि सूयमाना इन्दव महते पशुमते अन्नाय निर्गच्छन्तु दर्शनीया स्त्रिय इव चारव। "अहि, आहननाद् (तु या २,१७) इत्युक्तम्"। आहन्ति[5] हि स्त्री पुमांसमिति। ये सर्वं स्तोत्र सर्वं च हवि सेवन्ते ॥ ३ ॥

अयं नो विद्वान् वनवद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः।
इनस्य यः सदने गर्भमादधे गवामुरुब्जमभ्यर्षति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम्। नः। विद्वान्। वनवत्। वनुष्यतः। इन्दुः। सत्राचा। मनसा। पुरुऽस्तुतः।
इनस्य। यः। सदने। गर्भम्। आऽदधे। गवाम्। उरुब्जम्। अभि। अर्षति। व्रजम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्माकं हन्तु विद्वान् हन्तुमिच्छत शत्रून् इन्दु सहगता मनसा बहुभि स्तुत, य अयम् ईश्वरस्यास्य सदने आवासस्थाने ओषधीषु गर्भम् आधत्ते पृथिव्यां वा। सोऽयं शत्रुभिरपहृतानां गवाम् उरण[6] पयसो जनकम् व्रजम् अभि गच्छति आजिहीर्षु ॥ ४ ॥

---

१. तस्य वि[1]. २ सन्दोहा अ[1]. ३-३. पयवप्रामात्रा वि[3]; पयवप्रामात्रा अ[1] ४ ४. भिद्दि राहननादित्युक्त वि[3], हि राहननादित्युक्तं वि[1], नास्ति अ[1] ५ नास्ति वि[3] अ[1] ६ भकुम अ[1], उरुण. वि[3].

चक्रिर्दिवः पवते कृत्व्यो रसो महाँ अदब्धो वरुणो हुरुग्यते ।
असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न यूथे वृषयुः कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

चक्रि । दिव । पवते । कृत्व्य । रस । महान् । अदब्ध । वरुण । हुरुक् । यते ।
असावि । मित्र । वृजनेषु । यज्ञिय । अत्य । न । यूथे । वृषऽयु. । कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कर्ता कामान् दिव पवते कर्मण्य रस महान् अहिंसित वारक.[1] कुटिलम् गच्छते जनाय अभिषुत मित्रभूत उपद्रवेषु यष्टव्य अश्व इव बडबायूथे[2] वृषभ शब्द कुर्वन्निति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्ग[3] ॥

[७८]

[5]कविर्भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः[5] ।

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यददपो वसानो अभि गा इयक्षति ।
गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् । अप । वसान । अभि । गा । इयक्षति ।
गृभ्णाति । रिप्रम् । अवि । अस्य । तान्वा । शुद्ध । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते राजा वाचम् जनयन् । वसतीवरी आच्छादयन् अभि गच्छति स्तुती[4] । तस्यास्य अविमयन वस्त्रेण रिप्रम् गृह्णाति पूयमानस्य तृणादिक निरुणद्धि । अथ स शुद्ध देवानाम् उपगच्छति स्थानम् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोम परि षिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः कविरज्यसे वने ।
पूर्वीर्हि ते स्रुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूषदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । सिच्यसे । नृऽभि । नृऽचक्षा । ऊर्मि । कवि । अज्यसे । वने ।
पूर्वी । हि । ते । स्रुतय । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वा । हरय । चमूऽसद ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय सोम । परि सिच्यसे ऋत्विग्भि नृणा द्रष्टा । प्रेर्यमाण कवि प्रेर्यसे उदके । बह्वय हि ते स्रुतय सन्ति यातुम् । सहस्रम् च अश्वा[5] हरणकुशला चमसेषु सीदतस्तव सन्तीति ॥ २ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणमासीना अन्तरभि सोममक्षरन् ।
ता ईं हिन्वन्ति हर्म्यस्य सक्षणिं याचन्ते सुम्नं पवमानमक्षितम् ॥ ३ ॥

---

१. वारक मूको. २. बडबायूथे अ[1], बडवायूथे वि[2]. ३ ३ नास्ति मूको. ४. स्तुतिः मूको. ५. नास्ति वि[2] अ[1].

समुद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरन् ।
ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् । याचन्ते । सुम्नम् । पवमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्ष्याः काश्चित् अप्सरसः मनीषिणम् यज्ञस्य अन्तः आसीनाः अभि क्षरन्ति अभिपूयमाणम् सोमम् । वसतीवर्यः ताः एनं प्रेरयन्ति यज्ञगृहस्य सेचनशीलम् । अथ ऋत्विजः तं सुखम् याचन्ते पवमानम् अक्षीणम् ॥ ३ ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित् स्वर्जिदब्जित् पवते सहस्रजित् ।
यं देवासश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्ठं द्रप्समरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वःऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्ठम् । द्रप्सम् । अरुणम् । मयःऽभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वरिति सुखमुच्यते, स्वर्गो वा । अस्माकं गवादीनां जेता सोमः पवते, यम् देवाः अकुर्वन् पानाय मदकरम् स्वादुतमम् द्रवणशीलम् अरुणवर्णम् सुखस्य भावयितारम् ॥ ४ ॥

एतानि सोम पवमानो अस्मयुः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्षसि ।
जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वीं गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पवमानः । अस्मऽयुः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्षसि ।
जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥

वेङ्कट० एतानि सोम! पवमान अस्मत्कामः सत्यानि कुर्वन् धनानि पवसे । स त्वम् अन्तिके[1] [2]दूरके च यः शत्रुः[2], तं जहि । विस्तीर्णम् मार्गम् अभयम् च अस्माकं कुरु इति ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः[3] ॥

[७९]

[3]कविर्भार्गव ऋषिः । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः[3] ।

अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः प्र सुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः ।
वि च नशन् न इषो अरातयोऽर्यो नशन्त सनिषन्त नो धियः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहद्ऽदिवेषु । हरयः ।
वि । च । नशन् । नः । इषः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । सनिषन्त । नः । धियः ॥ १ ॥

---

१. °के च वि°. २-२. दूरे च श° वि° अ°. ३-३. नास्ति मूको.

वेङ्कट० चोदनारहिता अप्रेरिता अस्माकम् प्र यच्छ तु इन्दव सूयमाना बृहद्दिवकुल्जेषु हरितवर्णा । वि नश्यन्तु च अस्माकम् अन्नस्य अदातार[1]। अपि च ते अरय नश्यन्तु, भनन्ता च अस्मदीयानि कर्माणीति ॥ १ ॥

प्र णो॑ धन्व॒न्त्विन्द॑वो मद॒च्युतो॒ धना॑ वा॒ येभि॒रर्व॑तो जु॒नीम॑सि ।
ति॒रो मर्त॑स्य॒ कस्य॑ चि॒त् परि॑ह्वृतिं व॒यं धना॑नि वि॒श्वधा॑ भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । नः॒ । ध॒न्व॒न्तु॒ । इन्द॑वः । म॒द॒ऽच्युतः॑ । धना॑ । वा॒ । येभिः॑ । अर्व॑तः । जु॒नीम॑सि ।
ति॒रः । मर्त॑स्य । कस्य॑ । चि॒त् । परि॑ऽह्वृतिम् । व॒यम् । धना॑नि । वि॒श्वधा॑ । भ॒रे॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्षन्तु अस्माकम् इन्दव मदस्य प्रेरका । अथ[2] धनानि वा वय यैरिन्दुभि॰ शघ्रो [3]प्राप्तुम । तिर कुर्वन्त[3] मर्त्यस्य कस्य चित् अपि परिबाधाम् वयम् धनानि सर्वदा बिभृयाम ॥ २ ॥

उ॒त स्वस्या॒ अरा॑त्या अ॒रिर्हि ष उ॒तान्यस्या॒ अरा॑त्या॒ वृको॒ हि षः ।
धन्व॒न् न तृष्णा॒ सम॑रीत॒ ताँ अ॒भि सोम॒ ज॒हि प॑वमान दुरा॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

उ॒त । स्वस्याः॑ । अरा॑त्याः । अ॒रिः । हि । सः । उ॒त । अ॒न्यस्याः॑ । अरा॑त्याः । वृकः॑ । हि । सः ।
धन्व॑न् । न । तृष्णा॑ । सम् । अ॒री॒त॒ । तान् । अ॒भि । सोम॑ । ज॒हि । प॒व॒मा॒न॒ । दुः॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च सः[4] सोम स्वारातिं शत्रुम् अभिगच्छति । तथान्यमपि यजमानस्य शत्रु बाधितेति[5] । अरातिशब्द स्त्रीलिङ्गोपि दृष्ट । स्वरस्त्वन्यत्राप्यकार दृश्यते—'नारातयस्तमिद स्वस्ति' (ऋ २,२८,९) इति । प्रत्यक्ष 'उत्तरोऽर्धं । तान्[6] निरुदक इव देशे गच्छत तृष्णा सम् अभि प्राप्नोतु । सोम! जहि पवमान! दुर्बुद्धीनिति ॥ ३ ॥

दि॒वि ते॒ नाभा॑ पर॒मो य आ॑द॒दे पृ॑थि॒व्यास्ते॑ रुरुहुः॒ सान॑वि॒ क्षिपः॑ ।
अद्र॑यस्त्वा बप्सति॒ गोरधि॑ त्व॒च्य१॒॑प्सु त्वा॒ हस्तै॑र्दुदुहुर्मनी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

दि॒वि । ते॒ । नाभा॑ । प॒र॒मः । यः । आ॒ऽद॒दे । पृ॒थि॒व्याः । ते॒ । रु॒रु॒हुः॒ । सान॑वि । क्षिपः॑ ।
अद्र॑यः । त्वा॒ । ब॒प्स॒ति॒ । गोः । अधि॑ । त्व॒चि । अ॒प्ऽसु । त्वा॒ । हस्तैः॑ । दु॒दु॒हुः॒ । म॒नी॒षिणः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दिवि तव[7] समुच्छ्रिते देशे स वर्तते अंश उत्तम, य हविरादत्ते पृथिव्या । ते रोहन्ति समुच्छ्रिते देशे क्षिप्ता अंशव । त्वाम् अधिषवणचर्मणि ग्रावाणो भक्षयन्ति । अप्सु त्वाम् हस्तै दुहन्ति ऋत्विज ॥ ४ ॥

ए॒वा त॑ इन्दो सु॒भ्वं॑ सु॒पेश॑सं॒ रसं॑ तुञ्जन्ति प्रथ॒मा अ॑भि॒श्रियः॑ ।
निदं॑निदं पवमान॒ नि ता॑रिष आ॒विस्ते॒ शुष्मो॑ भवतु प्रि॒यो मदः॑ ॥ ५ ॥

---

१. दा।र मूको २. नास्ति वि॰. ३-३. 'प्नुवन्तिरस्कुर्वतो वि॰ ४. नास्ति वि॰ अ॰ ५. बाधते वि॰. ६. उत्तरोऽधस्तात् वि॰ अ॰. ७. ते अ॰.

एव । ते । इन्दो इति । सुऽभ्वम् । सुऽपेशसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमा । अभिऽश्रियं ।
निदम्ऽनिदम् । पवमान । नि । तारिषः । आविः । ते । शुष्मः । भवतु । प्रियः । मदः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एव तव इन्दो! शोभनभवनम् सुरूपम् रसम्[१] प्रेरयन्ति प्रथममेव त्वाम् अभिश्रयन्तो ग्रावाणः । स त्वम् पवमान! सर्वं शत्रुं विनाशय । आविः भवतु तव शत्रूणां शोषकः प्रियः रसः ॥ ५ ॥

[२]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः[२] ॥

[८०]

[३]वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः[३] ।

सोमस्य धारा पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि ।
बृहस्पते रवथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सवनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारा । पवते । नृऽचक्षसः । ऋतेन । देवान् । हवते । दिवः । परि ।
बृहस्पतेः । रवथेन । वि । दिद्युते । समुद्रासः । न । सवनानि । विव्यचुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुर्भारद्वाजः[४] । सोमस्य धारा पवते नृणां द्रष्टुः । सोऽयं यज्ञेन देवान् ह्वयते द्युलोकात् । स ऽयम् बृहस्पतेः शब्देन सह वि द्योतते । [४]यदा वषट् बृहस्पतिः शब्दं[४] करोति । तेनानेन सोमेन[५] व्याप्तानि सवनानि यथा व्याप्नुवन्ति उदधयः इव पृथिवीमिति ॥ १ ॥

यं त्वा वाजिन्नघ्न्या अभ्यनूषताऽयोहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।
मघोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम पवसे वृषा मदः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अघ्न्याः । अभि । अनूषत । अयःऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ।
मघोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रवः । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा बलवन्![५] गावः अभि स्तुवन्ति । त्वय्यागते यथा आशिरार्थं स्थिताः शब्दायन्ते । स त्वं हिरण्मयेन पाणिना हतम् स्थानम् आ रोहसि दीप्तिमान् । स त्वं हविष्मताम् आयुः वर्धयन् महत् च अन्नम् इन्द्राय सोम! पवसे वर्षिता मदकरः । यद्वा अहन्तव्या ब्राह्मणाः अघ्न्या इति ॥ २ ॥

एन्द्रस्य कुक्षा पवते मदिन्तम ऊर्जं वसानः श्रवसे सुमङ्गलः ।
प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पवते । मदिन्ऽतमः । ऊर्जम् । वसानः । श्रवसे । सुऽमङ्गलः ।
प्रत्यङ् । सः । विश्वा । भुवना । अभि । पप्रथे । क्रीळन् । हरिः । अत्यः । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

---

१ रस वि[१]. २-२ नास्ति मूको. ३ वसुभा° वि[१]. ४-४ यथा च वषट्° वि[१] अ[१], यथारम्भात् बृ° वि[१]. ५-५ गुप्तिम् वि[१] अ[१] ६. °वन् मूको.

वेङ्कट० आ पवते इन्द्रस्य उदरे मदिन्तम[1] रसम् आच्छादयन् अन्नार्थम् सुमङ्गल । स अयं दिव्युदित[2] सर्वाणि भुवनानि प्रत्यागच्छन्[3] अभि प्रथते । क्रीडन् हरिः अतनशीलः स्यन्दते वर्धिता ॥ ३ ॥

तं त्वा॑ दे॒वेभ्यो॒ मधु॑मत्तमं॒ नरः॑ स॒हस्र॑धारं दुहते॒ दश॒ क्षिपः॑ ।
नृभिः॑ सोम॒ प्रच्यु॑तो॒ ग्राव॑भिः सु॒तो विश्वा॑न् दे॒वाँ आ प॑वस्वा सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा॒ । दे॒वेभ्यः॑ । मधु॑मत्ऽतमम् । नरः॑ । स॒हस्र॑ऽधारम् । दु॒ह॒ते॒ । दश॑ । क्षिपः॑ ।
नृऽभिः॑ । सो॒म॒ । प्रऽच्यु॑तः । ग्राव॑ऽभिः । सु॒तः । विश्वा॑न् । दे॒वान् । आ । प॒व॒स्व॒ । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा'[4] देवेभ्यः मधुमत्तमम्[5] मनुष्या सहस्रधारम् दुहते, दश च अङ्गुल्यः । नृभिः सोम! प्रेरित ग्रावभिः अभिषुत 'विश्वान् देवान् आ पवस्व' हे सहस्रस्य जेतः[6] ॥ ४ ॥

तं त्वा॑ ह॒स्तिनो॒ मधु॑मन्त॒मद्रि॑भिर्दु॒हन्त्य॒प्सु वृ॑ष॒भं दश॒ क्षिपः॑ ।
इन्द्रं॑ सोम मा॒दय॒न् दैव्यं॒ जनं॒ सिन्धो॑रि॒वोर्मिः पव॑मानो अर्षसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा॒ । ह॒स्तिनः॑ । मधु॑ऽमन्तम् । अद्रि॑ऽभिः । दु॒हन्ति॑ । अ॒प्ऽसु । वृ॒ष॒भम् । दश॑ । क्षिपः॑ ।
इन्द्र॑म् । सो॒म॒ । मा॒दय॑न् । दैव्य॑म् । जन॑म् । सिन्धोः॑ऽइव । ऊ॒र्मिः । पव॑मानः । अ॒र्ष॒सि॒ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा[7] सुहस्तस्य मधुमन्तम् ग्रावभिः दुहन्ति उदकेषु[8] वृषभम् दश अङ्गुल्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[८१]

'वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्' ।

प्र सोम॑स्य॒ पव॑मानस्यो॒र्मय॒ इन्द्र॑स्य यन्ति ज॒ठरं॑ सु॒पेश॑सः ।
द॒ध्ना यदी॒मुन्नी॑ता य॒शसा॒ गवां॑ दा॒नाय॒ शूर॑मु॒दम॑न्दिषुः सु॒ताः ॥ १ ॥

प्र । सोम॑स्य । पव॑मानस्य । ऊ॒र्मयः॑ । इन्द्र॑स्य । य॒न्ति॒ । ज॒ठर॑म् । सु॒ऽपेश॑सः ।
द॒ध्ना । यत् । ई॒म् । उत्ऽनी॑ताः । य॒शसा॑ । गवा॑म् । दा॒नाय॑ । शूर॑म् । उ॒त्ऽअम॑न्दिषुः । सु॒ताः ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति सोमस्य पवमानस्य ऊर्मयः इन्द्रस्य जठरम् सुरूपाः । यदा अमी गवाम् यशसा[9] दध्ना सह उन्नीता यजमानानां धनप्रदानाय[10] शूरम् इन्द्रम् उन्मादयन्ति[11] सुताः ॥ १ ॥

---

१. मदिन्तरो वि[१] अ[१]. २. दिव्युदय वि[१]. ३. प्रत्यागच्छ[3] वि[१]. ४-४. त्वां तं अ[१]. ५. मधुमन्तं अ[१]. ६-६. देवानभिपवस्व वि[१]. ७. त्वां वि[१] अ[१]. ८. उदके वि[१]. ९-९. नास्ति मूको. १०. यशसा वि[१] अ[१]. ११. धनप्रदाना वि[१]; °प्रदानेन वि[१] अ[१]. १२. उन्मन्दन्ति वि[१].

अच्छा हि सोमः कुलशाँ असिष्यदुदत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा ।
अथा देवानामुभयस्य जन्मनो विद्वाँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोमः । कुलशान् । असिस्यदत् । अत्यः । न । वोळ्हा । रघुऽवर्तनि । वृषा ।
अथ । देवानाम् । उभयस्य । जन्मनः । विद्वान् । अश्नोति । अमुतः । इतः । च । यत् ॥२॥

वेङ्कट० कलशान् अभि[1] हि स्यन्दते सोमः अत्य इव वोळ्हा लघुगमनः वृषा। अथ[2] देवानाम् उभयविधम् जातम् जानन् व्याप्नोति, यद्दिव आगच्छति यत् च पृथिव्या देवजातम् इति ॥ २ ॥

आ नः सोम पवमानः किरा वस्विन्दो भव मघवा राधसो महः ।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गयमारे अस्मत् परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । नः । सोम । पवमानः । किर । वसु । इन्दो इति । भव । मघऽवा । राधसः । महः ।
शिक्ष । वयःऽधः । वसवे । सु । चेतुना । मा । नः । गयम् । आरे । अस्मत् । परा । सिचः ॥

वेङ्कट० आ विक्षिप अस्माकम् सोम! पवमान [3]धनम् इन्दो![3] भव धनवान् महतो धनस्य दाता[4]। प्रयच्छ अन्नस्य धातः परिचरत [5]कल्याण प्रज्ञानेन[5]। मा परा सिच धनम् अस्मत्तः दूर इति ॥३॥

आ नः पूषा पवमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सजोषसः ।
बृहस्पतिर्मरुतो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । नः । पूषा । पवमानः । सुऽरातयः । मित्रः । गच्छन्तु । वरुणः । सऽजोषसः ।
बृहस्पतिः । मरुतः । वायुः । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुऽयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्माकम् एते सुदाना सङ्गता, सरस्वती च[6] या शोभननियमेति ॥ ४ ॥

उभे द्यावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्यमा देवो अदितिर्विधाता ।
भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षं विश्वे देवाः पवमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्यावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । अर्यमा । देवः । अदितिः । विऽधाता ।
भगः । नृऽशंसः । उरु । अन्तरिक्षम् । विश्वे । देवाः । पवमानम् । जुषन्त ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उभे द्यावापृथिव्यौ सर्वव्यापिन्यौ, अर्यमप्रभृतयः, भगः च नृभिः शंसनीयः, विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम्, सर्वे च देवाः पवमानम् सेवन्त ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः[7] ॥

१. अभी वि' अ'. २. अथा वि'. ३-३. नास्ति वि'. ४. दाता वि'. ५-५. शोभनप्रज्ञाने अ'. ६. नास्ति वि' अ'. ७-७. नास्ति मूको.

[८२]

[1]वसुर्भारद्वाज ऋषिः । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्[1] ।

असा॑वि॒ सोमो॑ अरु॒षो वृषा॒ हरी॒ राजे॑व द॒स्मो अ॒भि गा अ॑चिक्रदत् ।
पु॒ना॒नो वारं॒ पर्ये॑त्य॒व्ययं॑ श्ये॒नो न योनिं॑ घृ॒तव॑न्तमा॒सद॑म् ॥ १ ॥

असा॑वि । सोमः॑ । अ॒रु॒षः । वृषा॑ । हरिः॑ । राजा॑ऽइव । द॒स्मः । अ॒भि । गाः । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ।
पु॒ना॒नः । वार॑म् । परि॑ । ए॒ति॒ । अ॒व्यय॑म् । श्ये॒नः । न । योनि॑म् । घृ॒तऽव॑न्तम् । आ॒ऽसद॑म् ॥१॥

वेङ्कट० अभिषुत सोम आरोचमान[2] वृषा हरितवर्ण राजेव दर्शनीय । सोऽयम् उदकानि अभि शब्द करोति । पूयमानश्च वालम् परि गच्छति अविमयम् । श्येन इव स्थानम् उदकवन्तम् आसत्तु पवते ॥ १ ॥

क॒विर्वे॑ध॒स्या पर्ये॑षि॒ माहि॑न॒मत्यो॒ न मृ॒ष्टो अ॒भि वाज॑मर्षसि ।
अ॒प॒सेध॑न् दुरि॒ता सो॑म मृळय घृ॒तं वसा॑नः॒ परि॑ यासि नि॒र्णिज॑म् ॥ २ ॥

क॒विः । वे॒ध॒स्या । परि॑ । ए॒षि॒ । माहि॑नम् । अत्यः॑ । न । मृ॒ष्टः । अ॒भि । वाज॑म् । अ॒र्ष॒सि॒ ।
अ॒प॒ऽसेध॑न् । दुः॒ऽइ॒ता । सो॒म॒ । मृ॒ळ॒य॒ । घृ॒तम् । वसा॑नः । परि॑ । या॒सि॒ । निः॒ऽनिज॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कवि त्वं विधानकामतया परि गच्छसि महनीय पवित्रम् । अश्व इव परिमृष्टः अभि गच्छसि सङ्ग्रामम् । स त्वम् अपसेधन् दुरितानि सोम ! सुखय । उदकम् वसान परि गच्छसि निर्णेजन पवित्रम् ॥ २ ॥

प॒र्जन्यः॑ पि॒ता म॑हि॒षस्य॑ प॒र्णिनो॒ नाभा॑ पृथि॒व्या गि॒रिषु॒ क्षयं॑ दधे ।
स्वसा॑र॒ आपो॑ अ॒भि गा उ॒तास॑र॒न्त्सं ग्राव॑भिर्नसते वी॒ते अ॑ध्व॒रे ॥ ३ ॥

प॒र्जन्यः॑ । पि॒ता । म॒हि॒षस्य॑ । प॒र्णिनः॑ । नाभा॑ । पृ॒थि॒व्याः । गि॒रिषु॑ । क्षय॑म् । द॒धे॒ ।
स्वसा॑रः । आपः॑ । अ॒भि । गाः । उ॒त । अ॒स॒र॒न् । सम् । ग्राव॑ऽभिः । न॒स॒ते॒ । वी॒ते । अ॒ध्व॒रे ॥३॥

वेङ्कट० पर्जन्य जनक महतो लतावत सोमस्य । सोऽयम् पृथिव्या नाभौ हविर्धाने दा[3] ग्रावसु निवास करोति । तमिमम्[4] अङ्गुलय आप पशव च अभि सरन्ति[5] । सोऽयं सङ्गच्छते ग्रावभि कान्त[6] यज्ञे ॥ ३ ॥

जा॒येव॒ पत्या॒वधि॒ शेव॑ मंहसे॒ पज्रा॑या गर्भ शृणु॒हि ब्रवी॑मि ते ।
अ॒न्तर्वाणी॑षु॒ प्र च॑रा॒ सु जी॒वसेऽनि॒न्द्यो वृ॒जने॑ सोम जागृहि ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °माना मूका. ३. नास्ति वि[1]. ४. न इमम् वि[3]. ५. चरन्ति अ[1]. ६. मदन्ते वि[1] अ[1].

जायाऽइव । पत्यौ । अधि । शेवं । मंहसे । पज्राया । गर्भ । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्त । वाणीषु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्द्य । वृजने । सोम । जागृहि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा जाया पत्यौ सुखं प्रयच्छति, एवं प्रयच्छसि सुखं यजमाने। हे पज्राया गर्भ! शृणुहि[1] स्तुतीर्या. तुभ्यम् अहम् ब्रवीमि । पजिर्गतिकर्मा। पज्रा पृथिवीत्याहु । अपि वा माध्यमिका वाक् पज्रा । स त्वं स्तुतीनां मध्ये सुष्ठु प्र चर जीवनाय। प्रशस्य त्वं शत्रुबले सोम! जागृहि ॥ ४ ॥

यथा पूर्वेभ्यः शतसा अमृध्रः सहस्रसाः पर्ययो वाजमिन्दो ।
एवा पवस्व सुविताय नव्यसे तव व्रतमन्वापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यथा । पूर्वेभ्य । शतऽसा । अमृध्र । सहस्रऽसा । परिऽअयाः । वाजम् । इन्दो इति ।
एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अनु । आप । सचन्ते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा पूर्वेभ्य ऋषिभ्य शतसहस्रयोर्दाता अहिंस्य पर्यगच्छ सङ्ग्राम प्रति इन्दो!, तथा सम्प्रति च पवस्व नवतराय अभ्युदयाय। तव कर्म उदकानि अनु सेवन्ते इति ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्ग[2] ॥

[८३]

[3]पवित्र आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द[3] ।

पवित्रं ते वितंतं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत् समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विऽततम् । ब्रह्मण । पते । प्रऽभु । गात्राणि । परि । एषि । विश्वत ।
अतप्तऽतनू । न । तत् । आम । अश्नुते । शृतास । इत् । वहन्त । तत् । सम् । आशत ॥

वेङ्कट० पवित्र । [4]पवित्रम् ते[4] विस्तृत तेजा हे ब्राह्मणाना स्वामिन्! । प्रभु त्व पातृणाम् अङ्गानि पीयमान सर्वतो व्याप्नोषि । विविधैस्तपोविशयै [4]अतप्ततनू, अत[4] एव आम अपक्व, न तत् अश्नुते । पवित्र तपसा शृता एव यज्ञम् वहन्त तत् प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

---

1 शृणु वि॰ अ॰. 2-2 नास्ति मूको. 3-3 पवित्रपचे वि॰; पवित्र वि॰ 4-4. तनूरेत वि॰ अ॰

तपो॑ । पुवित्र॑म् । विऽत॑तम् । दि॒वः । पुदे । शोच॑न्त । अ॒स्य॒ । तन्त॑वः । वि । अ॒स्थि॒र॒न् ।
अव॑न्ति । अ॒स्य॒ । पु॒वि॒तार॑म् । आ॒शव॑ः । दि॒वः । पृ॒ष्ठम् । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । चेत॑सा ॥ २ ॥

वेङ्कट० शत्रूणां तापयितृ सोमस्य पवित्रम् तेजः अन्तरिक्षस्य उच्छ्रिते स्थाने विततम्[1] । ज्वलन्त अस्य पवित्रस्य तन्तवः विविधं गच्छन्ति । रक्षन्ति अस्य पवित्रस्य सम्बन्धिनो व्याप्ताः[2] रश्मयो यश्चैषः सोमं पुनाति तम् । दिवः च पृष्ठम् अधि तिष्ठन्ति मनुष्यान् प्रज्ञापयन्त ॥ २ ॥

अरू॑रुचदु॒षस॒ः पृश्नि॑रग्रि॒य उ॒क्षा बि॑भर्ति॒ भुव॑नानि वाज॒युः ।
मा॒या॒विनो॑ ममिरे अस्य मा॒यया॑ नृ॒चक्ष॑सः पि॒तरो॒ गर्भ॒मा द॑धुः ॥ ३ ॥

अरू॑रुचत् । उ॒षस॑ः । पृश्नि॑ः । अ॒ग्रि॒यः । उ॒क्षा । बि॒भ॒र्ति॒ । भुव॑नानि । वा॒ज॒ऽयुः ।
मा॒या॒ऽविन॑ः । म॒मि॒रे॒ । अ॒स्य॒ । मा॒यया॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । पि॒तर॑ः । गर्भ॑म् । आ । द॒धुः॒ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किं च अयमादित्यरूपो रोचयति उषसः पृश्निवर्णः मुख्यः सेक्ता । बिभर्ति च भुवनानि उदकेन वृष्ट्या प्रजानाम् अन्नमिच्छन् । प्रज्ञावन्तः निर्मितवन्तः अस्य प्रज्ञानेन । नृणां द्रष्टारः पातारो देवाः गर्भम् आहितवन्तः ओषधीष्विति । यद्वा अङ्गिरसः पितरः तेन प्रणीताः जगद् उत्पादितवन्त इति ॥ ३ ॥

ग॒न्ध॒र्व इ॒त्था प॒दम॑स्य रक्षति॒ पाति॑ दे॒वानां॒ जनि॑मा॒न्यद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ रि॒पुं नि॒धया॑ नि॒धाप॑तिः सु॒कृत्त॑मा॒ मधु॑नो भ॒क्षमा॑शत ॥ ४ ॥

ग॒न्ध॒र्वः । इ॒त्था । प॒दम् । अ॒स्य॒ । र॒क्ष॒ति॒ । पाति॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । अद्भु॑तः ।
गृ॒भ्णाति॑ । रि॒पुम् । नि॒ऽधया॑ । नि॒धाऽप॑तिः । सु॒कृत्ऽत॑माः । मधु॑नः । भ॒क्षम् । आ॒श॒त॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकानां स्तुतीनां वा धारकः आदित्यः अस्य सोमस्य स्थानम् अमुत्र रक्षति । सोऽयं सर्वतो रक्षति देवजातानि । देवानित्यर्थः । महान् । किंच अयं पाशेन रिपुम् गृह्णाति पाशपतिः । तस्यास्य मधुनः भक्षम् पुण्यकृतः प्राप्नुवन्ति[3] ॥ ४ ॥

ह॒विर्ह॑विष्मो॒ महि॒ सद्म॒ दैव्यं॒ नभो॒ वसा॑नः॒ परि॑ यास्यध्व॒रम् ।
राजा॑ प॒वित्र॑रथो॒ वाज॒मारु॑हः स॒हस्र॑भृष्टिर्जयसि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ ५ ॥

ह॒विः । ह॒वि॒ष्मः॒ । महि॑ । सद्म॑ । दैव्य॑म् । नभ॑ः । वसा॑नः । परि॑ । या॒सि॒ । अ॒ध्व॒रम् ।
राजा॑ । प॒वित्र॑ऽरथः । वाज॑म् । आ । अ॒रु॒हः॒ । स॒हस्र॑ऽभृष्टिः । ज॒य॒सि॒ । श्रव॑ः । बृ॒हत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हविः इत्युदकनामसु पठितम् (द्र निघ १,१२) [4]"अघ्नः । उदकम् हे उदकवन् ! महत्" सदनम्

---

1 विततो वि' अ'; वितत वि'. 2. माता वि' 3 °वन्तीत्यर्थः मूको 4 4. "नमः उदकमुद" वि' अ'.

देवानाम् । नभतिर्व्याप्तिकर्मा[1] । व्याप्तम् वसान परि गच्छसि यज्ञम् । राजा पवित्ररथ सङ्ग्रामम् आ रोहसि बहुभ्रशन , जयसि च महद् अन्नम् ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः[2] ॥

[८४]

[3]वाच्य. प्रजापतिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द[4] ।

पव॑स्व देव॒माद॑नो॒ विच॑र्षणिर॒प्सा इन्द्रा॑य॒ वरु॑णाय॒ वा॒यवे॑ ।
कृधी नो॑ अ॒द्य वरि॑वः स्वस्ति॒मदु॑रुक्षि॒तौ गृ॑णीहि॒ दैव्यं॒ जन॑म् ॥ १ ॥

पव॑स्व । दे॒व॒ऽमाद॑न । विऽच॑र्षणि । अ॒प्सा । इन्द्रा॑य । वरु॑णाय । वा॒यवे॑ ।
कृधि । न॒ । अ॒द्य । वरि॑व । स्व॒स्ति॒ऽमत् । उ॒रु॒ऽक्षि॒तौ । गृ॒णी॒हि॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजापतिर्वाच्य[5] । पवस्व देवाना मदयिता[6] विद्रष्टा उदकस्य दाता कर्मणो वा सम्भक्ता इन्द्रादिभ्य । कुरु च अस्माकम् अद्य धनम् अविनाशम् । विस्तीर्णायां यज्ञभूमौ दैव्यम् जनम् अभि-गृणीहि । गृणाति[7] शब्दकर्मा । यथाभिपवशब्द श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा गृणीहीति ॥ १ ॥

आ यस्त॒स्थौ भुव॑ना॒न्यम॑र्त्यो॒ विश्वा॑नि॒ सोमः॒ परि॒ ता॒न्यर्ष॑ति ।
कृ॒ण्वन्त्सं॒चृतं॒ वि॒चृत॑म॒भिष्ट॑य॒ इन्दुः॑ सिषक्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ॥ २ ॥

आ । य । त॒स्थौ । भुव॑नानि । अम॑र्त्य । विश्वा॑नि । सोम॑ । परि॑ । तानि॑ । अ॒र्ष॑ति॒ ।
कृ॒ण्वन् । स॒म्ऽचृत॑म् । वि॒ऽचृत॑म् । अ॒भिष्ट॑ये । इन्दु॑ । सि॒स॒क्ति॒ । उ॒षस॑म् । न । सूर्य॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठति य सोमो लोकान् अमर्त्य , स तानि विश्वानि सोम[1] परि गच्छति । सोऽयं कुर्वन् सम्बद्धम्[2] शत्रुभिर्विमुक्तम् अभियागाय इन्दु सेवते[8] [9]उषसम् इव सूर्य[9] ॥ २ ॥

आ यो गोभि॑ः सृ॒ज्यत॒ ओष॑धी॒ष्वा दे॒वानां॑ सु॒म्न इ॒षय॒न्नुपा॑वसुः ।
आ वि॒द्युता॑ पवते॒ धार॑या सु॒त इन्द्रं॒ सोमो॑ मा॒दय॒न् दैव्यं॒ जन॑म् ॥ ३ ॥

आ । य । गोभि॑ । सृ॒ज्यते॑ । ओष॑धीषु । आ । दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । इ॒षय॑न् । उप॑ऽवसु॒ ।
आ । वि॒ऽद्युता॑ । प॒व॒ते॒ । धार॑या । सु॒त । इन्द्र॑म् । सोम॑ । मा॒दय॑न् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥ ३ ॥

---

१. नभतिः मूको. २-२. नास्ति मूको ३. माद॰ को. ४ °णाति मूको ५ °वीय्य. को. ६. सोम वि॰ को. ७. सम्बन्धं वि. ८. सोमवत् वि॰ भ. ९-९. उपसः सूर्यमिव वि॰ को.

वेङ्कट० आ मृज्यते रश्मिभिः यः[1] ओषधीषु देवानाम् सुखार्थं देवलोकं प्रति गच्छन् उपगतधन[2] मनुभूय । सोऽयम् आ पवते अभिषुतो विद्योतमानया धारया [3]सोम इन्द्रम् दैव्यम् जनम्[3] मादयन् इति ॥ ३ ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिद्धिन्वानो वाचमिषिरामुषर्बुधम् ।
इन्दुः समुद्रमुदियर्ति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एष । स्यः । सोमः । पवते । सहस्रऽजित् । हिन्वानः । वाचम् । इषिराम् । उषःऽबुधम् ।
इन्दुः । समुद्रम् । उत् । इयर्ति । वायुऽभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥४॥

वेङ्कट० स[4] एष सोम पवते सहस्रस्य जेता प्रेरयन्[5] वाचम् ऋत्विजा गमनशीलाम् उषसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम्[6] इन्दुः उदन् समुद्रम् उत् गमयति मारुतैः । आ सीदति इन्द्रस्य प्रियतरम् अन्धः[7] कलशेषु[8] ॥ ४ ॥

अभि त्यं गावः पयसा पयोवृधं सोमं श्रीणन्ति मतिभिः स्वर्विदम् ।
धनंजयः पवते कृत्व्यो रसो विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अभि । त्यम् । गावः । पयसा । पयःऽवृधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मतिऽभिः । स्वःऽविदम् ।
धनम्ऽजयः । पवते । कृत्व्यः । रसः । विप्रः । कविः । काव्येन । स्वःऽचनाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि श्रीणन्ति तम् गावः आत्मीयेन पयसा पयसो वर्धकम् सोमम्, स्तुतिभिः यः सर्वं प्रयच्छति । स्तुतः सोमः[9] धनानां जेता पवते कर्मण्यः रसः मेधावी कविः कर्मणा सर्वान्नः ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः[10] ॥

[८५]

[10]वेनो भार्गव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः, एकादशीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ[10] ।

इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवापामीवा भवतु रक्षसा सह ।
मा ते रसस्य मत्सत द्वयाविनो द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोम । सुऽसुतः । परि । स्रव । अप । अमीवा । भवतु । रक्षसा । सह ।
मा । ते । रसस्य । मत्सत । द्वयाविनः । द्रविणस्वन्तः । इह । सन्तु । इन्दवः ॥ १ ॥

---

१ नास्ति वि॰. २. °गत वि॰ अ॰. ३-३. इन्द्र सोमन्यञ्जन वि॰. ४. नास्ति वि॰. ५. प्ररयन् मूको. ६ सोम वि॰ ७ मर्थ वि॰ अ॰. ८ °षु इति अ॰. ९ सोमं मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

वेङ्कट० वेनो भार्गवः। इन्द्राय सोम![1] सुषुतः परि स्रव। [2]अप भवतु अमीवा[2] रोगः रक्षसा सह। मा तत्र रसं पीत्वा माद्यन्तु सत्येनानृतेन च युक्ताः। धनवन्तः अस्मिन्यज्ञे भवन्तु इन्दवः ॥ १ ॥

अस्मान्त्समर्ये पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।
जहि शत्रूँरभ्या भन्दनायतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सम्ऽअर्ये । पवमान । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।
जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयतः । पिब । इन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥

वेङ्कट० अस्मान्[3] सङ्ग्रामे पवमान![4] चोदय। समर्थः हि देवानाम् भवसि त्वम् प्रियः मदः। हे इन्द्र! त्वम् शत्रून् जहि। अभि आ गच्छ च स्तुतीरिच्छत.[5]। पिब इन्द्र! सोमम्। अव जहि अस्माकम्[6] मृधः इति ॥ २ ॥

अदब्ध इन्दो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।
अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्दो इति । पवसे । मदिन्ऽतमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासिः । उत्ऽतमः ।
अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निंसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहिंसितः इन्दो! पवसे मादयितृतम.। आत्मा च भवसि इन्द्रस्य अन्नम् [7]उत्तमम्। तं[7] त्वाम् अभि स्तुवन्ति सोमम् बहवः स्तोतारः अस्य भुवनस्य राजानम्, गच्छन्ति[8] चेति ॥ ३ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अद्भुत इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।
जयन् क्षेत्रमभ्यर्षा जयन्नप उरुं नो गातुं कृणु सोम मीढ्वः ॥ ४ ॥

सहस्रऽनीथः । शतऽधारः । अद्भुतः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।
जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्ष । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातुम् । कृणु । सोम । मीढ्वः ॥

वेङ्कट० बहुनयनः बहुधारः महान् इन्द्राय इन्दुः पवते कमनीयम् मधु। जयन् क्षेत्रम् अभि गच्छ। जयम् उदकानि विस्तीर्णम् अस्माक मार्गम् कुरु सोम! सेक्तः![9] ॥ ४ ॥

कनिक्रदत् कलशे गोभिरज्यसे व्यव्ययं समया वारमर्षसि ।
मर्मृज्यमानो अत्यो न सानसिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

---

१. सोमः वि[२] अ[१]. २-२. सुरितम् वि[२] अ[१]. ३. अस्मान् मूको. ४. °माने वि[२] अ[१]. ५. स्तुतिभिरिच्छत वि[१]; स्तुतिरिच्छत अ[१]. ६. अस्माक मूको. ७-७. उत्तमन्तं वि[१], उत्तमन्त वि[१], उत्तमं अ[१]. ८. सगच्छन्ति वि[१]. ९. सेक्त वि[२] अ[१]; सक्तः वि[१].

कनिक्रदत् । कलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्षसि ।
मर्मृज्यमानः । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० शब्दं कुर्वन् कलशे[1] स्थितः 'गोभिः अज्यसे'[2]। वि गच्छसि च अवेर्वालम् समया समीपे। पाणिना सम्मृज्यमानः[3] अश्व इव सम्भजनशीलः इन्द्रस्य सोम! जठरे सम् क्षरसि[4] ॥ ५ ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।
स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुऽनाम्ने ।
स्वादुः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुऽमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वादुः 'दिवि जाताय[5] देवगणाय पवस्व'[5]. स्वादुः इन्द्राय च स्वाह्वाननामधेयाय, स्वादुः मित्रादिभ्यश्च मधुरसः अहिंस्यः ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः'[6] ॥

अत्यं मृजन्ति कलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मतयो वाच ईरते ।
पवमाना अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्दवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कलशे । दश । क्षिपः । प्र । विप्राणाम् । मतयः । वाचः । ईरते ।
पवमानाः । अभि । अर्षन्ति । सुऽस्तुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्दवः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्वम् एनम् मृजन्ति कलशे वर्तमानम् दश अङ्गुलयः । प्र ईरयन्ति विप्राणाम्[8] मध्ये 'स्तोतारः स्तुतीः'[9]। '[10]पवमाना अभि गच्छन्ति'[10] सुष्टुतिम्[11]। आ विशन्ति च इन्द्रम् मदकराः सोमाः ॥ ७ ॥

पवमानो अभ्यर्षा सुवीर्यमुर्वीं गव्यूतिं महि शर्म सप्रथः ।
माकिर्नो अस्य परिषूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनंधनम् ॥ ८ ॥

पवमान । अभि । अर्ष । सुऽवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
माकिः । नः । अस्य । परिऽसूतिः । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनम्ऽधनम् ॥ ८ ॥

---

१. कलशेषु वि[1] अ[1]. २-२. भिरज्यसे वि[1], गोभिरज्यते वि[3] अ[1]. ३. मर्मृज्य° वि[1]. ४. °रीति अ[1]. ५-५. दिविजाय वि[1]. ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. मित्राणां वि[1] अ[1]. ९-९. स्तोतृस्तुती. वि[1], स्तोतारस्तुती वि[3] अ[1]. १०-१०. 'मानोभिगच्छन्ति अ[1]. ११. सुष्टुतीम् वि[3] अ[1], ष्टुतः वि[1].

वेङ्कट० [1]पवमान त्वम् अभि गमय सुवीर्यम् विस्तीर्णम् गोमार्गम् महच्च गृहम् । सर्वत पृथुतमम् । मा कश्चिद् अस्माकम् अस्य कर्मण परिप्रको हिंसाया ईश्वरो भवतु । इन्द्रो! जयेम त्वया सर्वं धनम्[1] ॥ ८ ॥

अधि द्यामस्थाद् वृषभो विचक्षणोऽरूरुचद् वि दिवो रोचना कविः ।
राजा पवित्रमत्येति रोरुवद् दिवः पीयूषं दुहते नृचक्षसः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । वृषभ । विऽचक्षण । अरूरुचत् । वि । दिव । रोचना । कवि ।
राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् । दिव । पीयूषम् । दुहते । नृऽचक्षस ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अधि तिष्ठति द्याम् वृषभ विद्रष्टा । वि रोचयति च दिव नक्षत्रादीनि कवि । राजा पवित्रम् च अति गच्छति शब्दायमान । दिव सार रसम् दुहते नृणा द्रष्टार सोमा ॥ ९ ॥

दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतो वेना दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सं वावृधानं समुद्र आ सिन्धोरूर्मा मधुमन्तं पवित्र आ ॥ १० ॥

दिव । नाके । मधुऽजिह्वा । असश्चत । वेना । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सम् । ववृधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धो । ऊर्मा । मधुऽमन्तम् । पवित्रे । आ ॥

वेङ्कट० दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमानम् मधुरवाचोऽमी[2] वेननामधेया[3] ऋत्विज असक्ता शीघ्रमभिपुण्वन्तु. सेक्तारम् पर्वते स्थितम् दुहन्तु । अप्सु उदकेषु द्रप्सम् वर्धमानम्[4] आ दुहन्ति द्रोणकलशे । सिन्धो उदकस्य ऊर्मौ मधुमन्तम् सोमम् [5]पवित्रे आ सिञ्चतीति[5] ॥ १० ॥

नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसं गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः ।
शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम् ॥ ११ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उपपप्तिऽवांसम् । गिर । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वी ।
शिशुम् । रिहन्ति । मतय । पनिप्नतम् । हिरण्ययम् । शकुनम् । क्षामणि । स्थाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दिव सुपतनम् उपपतन्तम्[6] गिर वेनानाम् अस्माकम् अभिष्टुवन्ति बह्व्य । शिशुम् लिहन्ति स्तुतय शब्दायन्तम् हिरण्मयम् पक्षिणम् पृथिव्याम् स्थितम् ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थाद् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा व्यद्यौद् प्रारूरुचद्रोदसी मातरा शुचिः ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति म[1]. † नास्ति वि[1]　२ मधुरा° वि[1].　३. वेननामधेया वि[1], वेरनन्नामधेया म[1], वेननामधेय वि[1].　४. वर्धमनम् वि[1].　५-५. पवित्रमातिष्ठ° वि[1] म[1].　६ वा° वि[1].

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाणः । अस्य ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । वि । अद्यौत् । प्र । अरूरुचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचिः ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्वः रश्मीनां धारयिता आदित्ये (तु या २,१४) अधि तिष्ठति। विश्वानि[1] रूपाणि प्रतिपश्यन् अस्य गन्धर्वस्य भानुः[2] ज्वलता तेजसा वि द्योतते। प्र रोचयति[3] द्यावापृथिव्यौ निर्मात्र्यौ शुचिः । भानुः सोमः[4] ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः[5] ॥

[८६]

[6]दशानाम् अकृष्टा माषा ऋषयः, एकादश्यादिविंश्यन्तानां सिकता निवावरी, एकविंश्यादि त्रिंश्यन्तानां पृश्नयोऽजाः, एकत्रिंश्यादिचत्वारिंश्यन्तानाम् अकृष्टमाषादयस्त्रयः, एकचत्वारिंश्यादिपञ्चचत्वारिंश्यन्तानां भौमोऽत्रिः, अन्त्यानां तिसृणां गृत्समदः शौनकः । पवमानः सोमो देवता। जगती छन्दः[5]।

प्र त आशवः पवमान धीजवो मदा अर्षन्ति रघुजा इव त्मना ।
दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो मदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशवः । पवमान । धीऽजवः । मदाः । अर्षन्ति । रघुजाःऽइव । त्मना ।
दिव्याः । सुऽपर्णाः । मधुऽमन्तः । इन्दवः । मदिन्ऽतमासः । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र कात्यायनः—“‘प्र ते’ऽष्टाचत्वारिंशदृषिगणा दशर्चा अकृष्टा माषाः प्रथमे, सिकता निवावरी द्वितीये, पृश्नयोऽजास्तृतीये, त्रयश्चतुर्थे, अत्रिः पञ्चान्त्या गृत्समदः” (ऋअ २,९,८६) इति ।

प्र गच्छन्ति[1] तव व्याप्ताः पवमान! मनसा तुल्यवेगाः मदाः रघुजाः इव आत्मनैव। लघोरश्वाज्जाताः युवानोऽश्वाः[7] रघुजाः । दिव्याः सुपतनाः मधुमन्तः इन्दवः मादयितृतमाः परि उपविशन्ति कलशम् इति ॥ १

प्र ते मदासो मदिरास आशवोऽसृक्षत रथ्यासो यथा पृथक् ।
धेनुर्न वत्सं पयसाभि वज्रिणमिन्द्रमिन्दवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदासः । मदिरासः । आशवः । असृक्षत । रथ्यासः । यथा । पृथक् ।
धेनुः । न । वत्सम् । पयसा । अभि । वज्रिणम् । इन्द्रम् । इन्दवः । मधुऽमन्तः । ऊर्मयः ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव मदाः मदकराः व्याप्ताः अश्वाः इव पृथक्। धेनुः इव वत्सम् पयसा अभि गच्छन्ति वज्रिणम् इन्द्रम् इन्दवः मधुमन्तः ऊर्मयः सोमाः ॥ २ ॥

---

1 विश्वा मूको. 2. भानु मूको. 3. °चयदिति वि[1]. 4. नास्ति अ[1], सोम वि[1], सोमो द्रष्टव्यो वि[1]. 5-5. नास्ति मूको. 6. यति वि[1] अ[1]. 7. युवानो वि[1] अ.

अत्यो न हियानो अभि वाजमर्ष स्वर्वित् कोशं दिवो अद्रिमातरम् ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्यये सोमः पुनान इन्द्रियाय धायसे ॥ ३ ॥

अत्यः । न । हियानः । अभि । वाजम् । अर्ष । स्वःऽवित् । कोशम् । दिवः । अद्रिऽमातरम् ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्यये । सोमः । पुनानः । इन्द्रियाय । धायसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अश्व इव प्रेर्यमाण अभि गच्छ युद्धम् सर्ववित् कलशम् च द्युलोकाद् मेघमातरम् । शिष्ट स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

प्र त आश्विनीः पवमान धीजुवो दिव्या असृग्रन् पयसा धरीमणि ।
प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आश्विनीः । पवमान । धीऽजुवः । दिव्याः । असृग्रन् । पयसा । धरीमणि ।
प्र । अन्तः । ऋषयः । स्थाविरीः । असृक्षत । ये । त्वा । मृजन्ति । ऋषिऽसान । वेधसः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव पवमान! व्याप्ता वेगवत्यो धारा दिव पवन्त्य पयसा युक्ता धारके द्रोणकलशे । ये त्वाम् ऋषय मृजन्ति सोम[1] ऋषिभि[2] सम्भक्त[1] विधातार, ते स्थाविरी[3] धारा प्र सृजन्ति । स्थविष्ठा स्थाविर्य[4] इति ॥ ४ ॥

विश्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः ।
व्यानशिः पवसे सोम धर्मभिः पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ५ ॥

विश्वा । धामानि । विश्वऽचक्ष । ऋभ्वसः । प्रऽभोः । ते । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
विऽआनशिः । पवसे । सोम । धर्मऽभिः । पतिः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विश्वानि देवशरीराणि हे विश्वस्य द्रष्ट[5] महान्त प्रभो तव सत परि गच्छन्ति रश्मय । व्यापनशील त्वम् पवस धाराभि पति इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्ग[6] ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः सत्ता नि योना कलशेषु सीदति ॥ ६ ॥

उभयतः । पवमानस्य । रश्मयः । ध्रुवस्य । सतः । परि । यन्ति । केतवः ।
यदि । पवित्रे । अधि । मृज्यते । हरिः । सत्ता । नि । योनौ । कलशेषु । सीदति ॥ ६ ॥

---

१ नास्ति वि[१]. २. ऋषय वि[१]. ३ स्थाविरि वि[२] अ[१]; स्थाविरी वि[१]. ४ स्थाविर्ये वि[२] अ[१]; स्थाविर्ये वि[२] अ[१]; स्थावी यै वि[१] ५ द्रष्टा वि[२], द्रष्टारो अ[१], द्रष्ट वि[१]. ६ ६ नास्ति मूको.

वेङ्कट० उभयत इतश्चामुतश्च पवमानस्य रश्मय निश्चलस्य सत परि गच्छन्ति प्रज्ञापका । यदि अयम् पवित्र मृज्यते हरितवर्ण । सोऽय सदनशील नि सीदति स्थाने कलशेषु ॥ ६ ॥

यज्ञस्य केतुः पवते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।
सहस्रधारः परि कोशमर्षति वृषा पवित्रमत्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतु । पवते । सुऽअध्वर । सोम । देवानाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ।
सहस्रऽधार । परि । कोशम् । अर्षति । वृषा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य केतुभूत पवते सुयज्ञ सोम देवानाम् उप[1] गच्छति स्थानम् । सहस्रधार परि गच्छति कोशम् प्रति । वृषा पवित्रम् अति[2] गच्छति शब्द कुर्वन् ॥ ७ ॥

राजा समुद्रं नद्यो३ वि गाहतेऽपामूर्मि सचते सिन्धुषु श्रितः ।
अध्यस्थात् सानु पवमानो अव्ययं नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्य । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । सचते । सिन्धुषु । श्रित ।
अधि । अस्थात् । सानु । पवमान । अव्ययम् । नाभा । पृथिव्या । धरुण । मह । दिव ॥

वेङ्कट० राजा अन्तरिक्षम् उदकानि च वि गाहते । अपाम् ऊर्मिम् सेवते सिन्धुषु निषण्ण । सोऽयम् अधि तिष्ठति अविमयम् समुच्छ्रित पवित्रम् पृथिव्या नाभौ धर्ता महत्या दिव ॥८॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।
इन्द्रस्य सख्यं पवते विवेविदत् सोमः पुनानः कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिव । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौ । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मऽभि ।
इन्द्रस्य । सख्यम् । पवते । विऽवेविदत् । सोम । पुनान । कलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिव इव समुच्छ्रित स्थान मेघाधिष्ठितम्[3] स्तनित शब्द कुर्वन् क्रन्दति । द्यावापृथिव्यौ यस्य धर्मभि धार्येते । स इन्द्रस्य सख्यम् विशेषेण विन्दन् पवते । सोम पूयमान कलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योति । यज्ञस्य । पवते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । विभुऽवसु ।
दधाति । रत्नम् । स्वधयो । अपीच्यम् । मदिन्ऽतम । मत्सर । इन्द्रिय । रस ॥ १० ॥

---

1 उप् वि[?] भा[?]. 2 अति वि[?] भा[?] 3 °घाधिति[?]° मूको.

वेङ्कट० द्योतमानम् यज्ञसम्बन्धि प्रियम् मधु पवते[1] पालयिता देवानाम् जनयिता प्रभूतधन । दधाति रत्नम्[2] द्यावापृथिव्यो: अन्तर्हितम् मदिन्तमः सोमः इन्द्रजुष्ट रसः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्ग:[3] ॥

अभिक्रन्दन् कुलशं वाज्यर्षति पतिर्दिवः शुतधारो विचक्षणः ।
हरिर्मित्रस्य सदनेषु सीदति मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिऽक्रन्दन् । कुलशम् । वाजी । अर्षति । पतिः । दिवः । शतऽधारः । विऽचक्षणः ।
हरिः । मित्रस्य । सदनेषु । सीदति । मर्मृजानः । अविऽभिः । सिन्धुऽभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिक्रन्दन् कलशम् वाजी गच्छति पतिः द्युलोकस्य शतधारः विद्रष्टा । हरिः यजमानस्य सदनेषु सीदति शोध्यमानः पवित्रैः उदकैः च वृषा ॥ ११ ॥

अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षत्यग्रे वाचो अग्रियो गोषु गच्छति ।
अग्रे वाजस्य भजते महाधनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पवमानः । अर्षति । अग्रे । वाचः । अग्रियः । गोषु । गच्छति ।
अग्रे । वाजस्य । भजते । महाऽधनम् । सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे पवमानः[4] गच्छति, अग्रे माध्यमिकायाः वाचः, अग्रे च रश्मिषु गच्छति, अग्रे बलस्य भजते युद्धम् । स्वायुधः सोऽयं यज्ञेऽभिषोतृभिः[5] पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अयं मतवाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये ससार पवमान ऊर्मिणा ।
तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मतऽवान् । शकुनः । यथा । हितः । अव्ये । ससार । पवमानः । ऊर्मिणा ।
तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोमः । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तुतिमान्, यथा शकुनः, प्रेर्यमाणः पवित्रे सरति धारया । तव कर्मणा इन्द्र! द्यावापृथिव्यो: मध्ये कवे! सोम पवते । शुचिः धारकेण पवते सोमः इन्द्र! तुभ्यमेवेति ॥ १३ ॥

द्रापिं वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षप्रा भुवनेष्वर्पितः ।
स्वर्जज्ञानो नभसाभ्यक्रमीत् प्रत्नमस्य पितरमा विवासति ॥ १४ ॥

---

1. पिबत वि' अ'. 2. तत्र वि' अ', रत्न अ'. 3-3. नास्ति मूको. 4. नास्ति वि' अ'.
5. यज्ञेभिषोतृभिः वि', यज्ञेभिः स्तोतृभि वि' अ'.

द्रापिम् । वसानः । यजतः । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । भुवनेषु । अर्पितः ।
स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥१४॥

वेङ्कट० कवचम् आच्छादयन् तेजसा दिवः स्प्रष्टारम्[1] यष्टव्यः अन्तरिक्षस्य पूरयिता उदकेषु अर्पितः उदकम् जनयन् नभसा अभि[2] क्रामति । प्रत्नम् च अस्य उदकस्य पितरम् इन्द्रम् परिचरति हविर्भूतः[3] ॥ १४ ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।
पदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।
पदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । सम्ऽयतः ॥

वेङ्कट० [4]सः सोमः अस्य इन्द्रस्य[4] निवेशार्थं[5] महत् सुखम् प्रयच्छति, यः[6] अस्य धाम प्रथमम् व्याप्नोति । पदम् यत् अस्य सोमस्य परमे व्योम्नि, ततः स्थानात् सोऽयं सर्वान् सङ्ग्रामान् अभि सम् गच्छति ॥ १५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः[7] ॥

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।
मर्यइव युवतिभिः समर्षति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयासीत् । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । सम्ऽगिरम् ।
मर्यःऽइव । युवतिऽभिः । सम् । अर्षति । सोमः । कलशे । शतऽयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति[8] इन्दुः इन्द्रस्य स्थानम् । सखा सख्युः इन्द्रस्य न प्र हिनस्ति सङ्गिरम् [9]उदरम् । मर्यः[9] इव युवतिभिः सम् गच्छते सोमः[10] कलशे शतयानेन[11] मार्गेण पवमानेन[12] उदकैरिति ॥ १६ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।
सोमं मनीषा अभ्यनूषत स्तुभोऽभि धेनवः पयसेमशिश्रयुः ॥ १७

प्र । वः । धियः । मन्द्रऽयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । सम्ऽवसनेषु । अक्रमुः ।
सोमम् । मनीषाः । अभि । अनूषत । स्तुभः । अभि । धेनवः । पयसा । ईम् । अशिश्रयुः ॥१७॥

---

१. स्पृष्टारं मूको. २. रि वि[1]. ३. °भूतं वि[1] अ[1]. ४-४. सोमस्य ससोमस्येन्द्रस्य वि[1] अ[1]; सोमस्य सोमस्येन्द्रस्य वि[1]. ५. तुदितम् वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. गच्छति वि[1] अ[1]; प्रयच्छन्ति वि[1]. ९-९. उदमर्यं वि[1]; उदरमर्य वि[1] अ[1]. १०. सोम वि[1] अ[1]; सोमं वि[1]. ११. शताने वि[1] अ[1]. १२. पवमान वि[1] अ[1].

वेङ्कट० सह प्र क्रमन्ते युष्माकं व्यातार[1] मदकरं[2] शब्दं कामयमानाः स्तोतारः[3] स्तुतिं कामयमाना यज्ञगृहेषु । सोमम् मत्तम् ईश्वराः अभि-स्तुवन्ति स्तोतारः । तमिमं सोमम् धेनव च पयसा अभि श्रीणन्ति ॥ १७ ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो पवस्व पवमानो अस्रिधम् ।
या नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमद्वाजवन्मधुमत् सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सम्ऽयतम् । पिप्युषीम् । इषम् । इन्दो इति । पवस्व । पवमानः । अस्रिधम् ।
या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । असश्चुषी । क्षुऽमत् । वाजऽवत् । मधुऽमत् । सुऽवीर्यम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकं सङ्गृहीतम् वृद्धम् अन्नम् इन्दो । पवमान रयम् अक्षीणम् । या अस्माकं क्षरति अह्न 'त्रिषु सवनेषु अप्रतिबन्धा' शब्दवलयुक्तम् मधुयुक्तम् च सुवीर्यम्, ताम् इषमिति ॥ १८ ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सोमो अह्नः प्रतरीतोषसो दिवः ।
क्राणा सिन्धूनां कलशाँ अवीवशदिन्द्रस्य हार्द्याविशन् मनीषिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मतीनाम् । पवते । विऽचक्षणः । सोमः । अह्नः । प्रऽतरीता । उषसः । दिवः ।
क्राणा । सिन्धूनाम् । कलशान् । अवीवशत् । इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् । मनीषिऽभिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वर्षिता स्तोतॄणाम् पवते विद्रष्टा सोमः अह्न उषसः दिव च प्रवर्द्धयिता । कर्ता उदकानाम् कलशान् कामयते इन्द्रस्य हृदयम् आविशन् धाराभिः ॥ १९ ॥

मनीषिभिः पवते पूर्व्यः कविर्नृभिर्यतः परि कोशाँ अचिक्रदत् ।
त्रितस्य नाम जनयन् मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः सख्याय कर्तवे ॥ २० ॥

मनीषिऽभिः । पवते । पूर्व्यः । कविः । नृऽभिः । यतः । परि । कोशान् । अचिक्रदत् ।
त्रितस्य । नाम । जनयन् । मधु । क्षरत् । इन्द्रस्य । वायोः । सख्याय । कर्तवे ॥ २० ॥

वेङ्कट० धाराभिः पवते प्रत्न कविः । नृभि. परिगृहीत. कोशान् लक्षीकृत्य क्रन्दति । सोऽयं त्रिस्थानस्येन्द्रस्य उदकम्[4] जनयन् मधु क्षरति । "त्रितो वा" यजमान. । इन्द्रस्य वायोः च[5] सख्यम् कर्तुम् ॥ २० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः[5] ॥

---

१. अथवा गो वि'. २. मधुरं वि' अ' ३. तु निरु ३,१५. ४-४. त्रिस्संवनेषु प्रतिबन्ध, वि'; त्रिसवनेष्वप्रतिबद्धा वि', त्रिसवनेष्वप्रतिबद्धा अ'. ५. प्रेता वि'; प्रेरयिता अ'. ६. तु. निघ १,१२. ७-७. नास्ति मूको. ८ नास्ति वि' ९-९. नास्ति मूको.

अयं पुनान उषसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोककृत् ।
अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनान । उषसः । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुऽभ्यः । अभवत् । ऊँ इति । लोकऽकृत् ।
अयम् । त्रिः । सप्त । दुदुहानः । आऽशिरम् । सोमः । हृदे । पवते । चारु । मत्सरः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् पवमानः उषसः वि रोचयति । अयम् सिन्धुभ्यः जायते लोकस्य कर्ता । अयम् त्रिः[1] सप्त एकविंशतिं गाः आशिरम् दुदुहानः ऋत्विङ्मुखेन सोमः हृदयस्य मदकरः कल्याणम् पवते ॥ २१ ॥

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।
सीदन्निन्द्रस्य जठरे कनिक्रदन्नृभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामऽसु । सृजानः । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।
सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कनिक्रदत् । नृऽभिः । यतः । सूर्यम् । आ । अरोहयः । दिवि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम ! दिव्येषु स्थानेषु[2] सृज्यमानः, इन्दो ! कलशे पवित्रे च सीदन् इन्द्रस्य जठरे शब्दं कुर्वन् ऋत्विग्भिः यतः सूर्यम् आ अरोहयः दिवि इति ॥ २२ ॥

अद्रिभिः सुतः पवसे पवित्र आँ इन्दविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।
त्वं नृचक्षा अभवो विचक्षण सोम गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप ॥ २३ ॥

अद्रिऽभिः । सुतः । पवसे । पवित्रे । आ । इन्दो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।
त्वम् । नृऽचक्षाः । अभवः । विऽचक्षण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप ॥ २३ ॥

वेङ्कट० ग्रावभिः सुतः पवसे[3] पवित्रे इन्दो ! इन्द्रस्य जठरेषु आविशन् । त्वम् नृणां द्रष्टा अभवः विद्वन्[4] सोम ! मेघम् अङ्गिरसामर्थाय "अप अवृणोः"[5] ॥ २३ ॥

त्वां सोम पवमानं स्वाध्योऽनु विप्रासो अमदन्नवस्यवः ।
त्वां सुपर्ण आभरद् दिवस्परीन्दो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआध्यः । अनु । विप्रासः । अमदन् । अवस्यवः ।
त्वाम् । सुऽपर्णः । आ । अभरत् । दिवः । परि । इन्दो इति । विश्वाभिः । मतिऽभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

१. नास्ति मू॰. २. नास्ति वि॰. ३. पवते मूको. ४-५. अपावृणो वि॰ अ॰; अपावृणोः वि॰.

वेङ्कट० त्वाम् सोम! पवमानम् सुकर्माण अभि स्तुवन्ति मेधाविन रक्षणकामा । त्वाम् श्येन आहृतवान् द्युलोकाद्[१] इन्दो! विश्वाभि स्तुतिभि अलङ्कृतम् ॥ २४ ॥

अव्ये॑ पुना॒नं परि॒ वार॑ ऊ॒र्मिणा॒ हरिं॑ नवन्ते अ॒भि स॒प्त धे॒नवः॑ ।
अ॒पामु॒पस्थे॑ अ॒ध्याय॒वः॑ क॒विमृ॒तस्य॒ योना॑ महि॒षा अ॑हेषत ॥ २५ ॥

अव्ये॑ । पु॒नानम् । परि॑ । वारे॑ । ऊ॒र्मिणा॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अ॒भि । स॒प्त । धे॒नवः॑ ।
अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । अधि॑ । आ॒यवः॑ । क॒विम् । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । म॒हि॒षाः । अ॒हे॒ष॒त॒ ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अवेर्वाले धारया परित पवमानम् हरितवर्णम्[२] अभि गच्छन्ति सप्त नद्य । अन्तरिक्षे मनुष्या कविम् उदके महान्त प्रेरयन्ति ॥ २५ ॥

[३]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्ग[३] ॥

इन्दुः॑ पुना॒नो अति॑ गाहते॒ मृधो॒ विश्वा॑नि कृ॒ण्वन्त्सु॒पथा॑नि॒ यज्य॑वे ।
गाः कृ॑ण्वा॒नो नि॒र्णिजं॑ हर्य॒तः क॒विरत्यो॒ न क्रीळ॒न् परि॒ वार॑मर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः॑ । पु॒ना॒नः । अति॑ । गा॒ह॒ते॒ । मृधः॑ । विश्वा॑नि । कृ॒ण्वन् । सु॒ऽपथा॑नि । यज्य॑वे ।
गाः । कृ॒ण्वा॒नः । नि॒ऽनिर्जम् । ह॒र्य॒तः । क॒विः । अत्यः॑ । न । क्रीळ॑न् । परि॑ । वार॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ ॥

वेङ्कट० इन्दु पवमान अति गाहते शत्रून् विश्वानि स्थानानि कुर्वन् सुमार्गाणि यजमानाय । पयून् कृण्वान आत्मनो रूपम् कान्तः[४] कवि अत्य इव क्रीळन् परि गच्छति पवित्रम् ॥२६॥

अ॒स॒श्चतः॑ श॒तधा॑रा अभि॒श्रियो॒ हरिं॑ नव॒न्तेऽव॒ ता उ॑द॒न्युवः॑ ।
क्षिपो॑ मृजन्ति॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑तं तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ २७ ॥

अ॒स॒श्चतः॑ । श॒तऽधा॑राः । अ॒भि॒ऽश्रियः॑ । हरि॑म् । न॒व॒न्ते॒ । अव॑ । ताः । उ॒द॒न्युवः॑ ।
क्षिपः॑ । मृ॒ज॒न्ति॒ । परि॑ । गोभिः॑ । आऽवृ॑तम् । तृ॒तीये॑ । पृ॒ष्ठे । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० [५]असङ्गता ता[५] बहुधारा सूर्यस्य दीप्तय अभितः सोम श्रयन्त्यो[६] हरितवर्णम् अव सङ्गच्छन्ति[७] उदककामा । अङ्गुलय परि मृजन्ति सोम गोविकारै आवृतम् तृतीये स्थाने[८] अधि[९] वर्तमानम्, यत् स्थानम् आदित्यो रोचयति ॥ २७ ॥

---

१. द्युलोकम् वि॰ २. हरिवर्णं मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. दान्त वि॰ अ॰ ५-५. असमयत वि॰; असंमता अ॰. ६. श्रयन्तो वि॰. ७. °च्छन्त वि॰ अ॰; °च्छन्त वि॰ ८. नास्ति वि॰. ९. नास्ति वि॰ अ॰.

तवेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तव । इमाः । प्रऽजाः । दिव्यस्य । रेतसः । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।
अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे । त्वम् । इन्दो इति । प्रथमः । धामऽधाः । असि ॥

वेङ्कट० तव इमाः प्रजाः दिवि भवस्य रेतसः सकाशाज्जाताः । त्वम् सर्वस्य भुवनस्य राजसि । अथ इदम् सर्वम् पवमान! तव वशे भवति । त्वम् इन्दो! प्रथम तेजसो धर्ता भवसि ॥२८॥

त्वं समुद्रो असि विश्ववित्कवे तवेमाः पञ्च प्रदिशो विधर्मणि ।
त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे तव ज्योतींषि पवमान सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्रः । असि । विश्वऽवित् । कवे । तव । इमाः । पञ्च । प्रऽदिशः । विऽधर्मणि ।
त्वम् । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे । तव । ज्योतींषि । पवमान । सूर्यः ॥२९॥

वेङ्कट० यस्मात् समुद्द्रवन्ति आपः स (तु. या २,१०) त्वम् असि सर्वज्ञ कवे! । तव इमाः पञ्च प्रकृष्टा दिशः विधारणे तिष्ठन्ति । त्वम् द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तम् च बिभर्षि । तव ज्योतींषि पवमान! सूर्यः[1] आप्याययति[2] ॥ २९ ॥

त्वं पवित्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
त्वामुशिजः प्रथमा अगृभ्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पवित्रे । रजसः । विऽधर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।
त्वाम् । उशिजः । प्रथमाः । अगृभ्णत । तुभ्य । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० त्वम् पवित्रे लोकस्य[3] विधारके[4] देवेभ्यः सोम! पवमान! पूयसे । त्वाम् ऋत्विजः मुख्याः गृह्णन्ति । तुभ्यम् इमानि विश्वानि भूतानि नियच्छन्ति[5] आत्मानम् ॥ ३० ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः[6] ॥

प्र रेभ एत्यति वारमव्ययं वृषा वनेष्वव चक्रदद्धरिः ।
सं धीतयो वावशाना अनूषत शिशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

---

१. सूर्य वि[1] अ[1]. २. ०प्याययति वि[1] अ[1]. ३. लोके अ[1] ४. विधारके वि[1] अ[1], विधारक वि[1]. ५ यच्छन्ति वि[1] ६-६. नास्ति मूको.

प्र । रेभ । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अव । चक्रदत् । हरिः ।
सम् । धीतयः । वावशानाः । अनूषत । शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिप्नतम् ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र अति गच्छति[1] शब्दं कुर्वन् [2]वालम् अविमयम्[3] । वृषा उदकेषु अव क्रन्दति हरिः । सम् स्तुवन्ति ध्यातारः ऋत्विजः कामयमानाः शिशुम् लिहन्ति स्तोतारः शब्दं कुर्वाणम् ॥ ३१ ॥

स सूर्यस्य रश्मिभिः परि व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिवृतं यथा विदे ।
नयन्नृतस्य प्रशिषो नवीयसीः पतिर्जनीनामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

सः । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । परि । व्यत । तन्तुम् । तन्वानः । त्रिऽवृतम् । यथा । विदे ।
नयन् । ऋतस्य । प्रऽशिषः । नवीयसीः । पतिः । जनीनाम् । उप । याति । निःऽकृतम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० सः[3] सूर्यस्य रश्मिभिः परि वेष्टयति आत्मानम् यज्ञम् तन्वानः सवनैर्वेदैर्वा त्रिवृतम्, यथा जानाति । नयन् सत्यस्य यजमानस्य प्रशासनानि[4] नवतराणि आत्मानं तस्याभिमतं साधयन् पतिः जातानाम्[5] उप याति स्थानम् ॥ ३२ ॥

राजा सिन्धूनां पवते पतिर्दिव ऋतस्य याति पथिभिः कनिक्रदत् ।
सहस्रधारः परि षिच्यते हरिः पुनानो वाचं जनयन्नुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पवते । पतिः । दिवः । ऋतस्य । याति । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ।
सहस्रऽधारः । परि । सिच्यते । हरिः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । उपऽवसुः ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० सिन्धूनाम्[6] राजा पवते । दिवः पतिः यज्ञस्य याति मार्गैः शब्दं कुर्वन् । बहुधारः परि सिच्यते हरिः पूयमानः वाचम् जनयन् उपगतधनः ॥ ३३ ॥

पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया ।
गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्याय धन्वसि ॥ ३४ ॥

पवमान । महि । अर्णः । वि । धावसि । सूरः । न । चित्रः । अव्ययानि । पव्यया ।
गभस्तिऽपूतः । नृऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतः । महे । वाजाय । धन्याय । धन्वसि ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० पवमान ! महद् उदकम् वि धावसि सूर्य इव [7]चायनीयः अविमयानि[7] पवित्राणि । बाहुपूतः[8] ऋत्विग्भिः ग्रावभिश्च अभिषुतः महते सङ्ग्रामाय धनहिताय गच्छसि ॥ ३४ ॥

---

१. गच्छति वि॰, गच्छन्ति अ॰ गच्छन्ति वि॰. २-२. अतिबालमविमयं वि॰; अतिबालमविमयं अ॰. ३. नास्ति वि॰ अ॰. ४. प्रकाशा॰ वि॰ अ॰. ५. ॰जातान् वि॰ अ॰; ॰जातानाम् वि॰. ६. नास्ति वि॰. ७-७. चायनीयोऽविमयानि वि॰ अ॰. ८. बहु॰ वि॰.

इ॒षमू॒र्जं प॑वमाना॒भ्य॑र्षसि श्ये॒नो न वंसु॑ क॒लशे॑षु सीदसि ।
इन्द्रा॑य म॒द्वा मद्यो॒ मदः॑ सु॒तो दि॒वो वि॑ष्ट॒म्भ उ॑प॒मो वि॑चक्ष॒णः ॥ ३५ ॥

इ॒षम् । ऊर्ज॑म् । प॒व॒मा॒न॒ । अ॒भि । अ॒र्ष॒सि॒ । श्ये॒नः । न । वंसु॑ । क॒लशे॑षु । सी॒द॒सि॒ ।
इन्द्रा॑य । म॒द्वा॑ । मद्यः॑ । मदः॑ । सु॒तः । दि॒वः । वि॒ष्ट॒म्भः । उ॒प॒ऽमः । वि॒ऽच॒क्ष॒णः ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् पवमान! अभि क्षरसि । श्येनः इव कुलायेषु कलशेषु सीदसि । इन्द्राय मदकरः मदहेतुः मदः अभिषुतः द्युलोकस्य उपमीयमानः विष्टम्भः विद्रष्टा । 'स्थूणेव जनाँ उपमित्' (ऋ १,५९,१) इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

स॒प्त स्वसा॑रो अ॒भि मा॒तरः॒ शिशुं॒ नवं॑ जज्ञा॒नं जेन्यं॑ विप॒श्चित॑म् ।
अ॒पां ग॑न्ध॒र्वं दि॒व्यं नृ॒चक्ष॑सं॒ सोमं॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य रा॒जसे॑ ॥ ३६ ॥

स॒प्त । स्वसा॑रः । अ॒भि । मा॒तरः॑ । शिशु॑म् । नव॑म् । ज॒ज्ञा॒नम् । जेन्य॑म् । वि॒प॒ऽचित॑म् ।
अ॒पाम् । ग॒न्ध॒र्वम् । दि॒व्यम् । नृ॒ऽचक्ष॑सम् । सोम॑म् । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । रा॒जसे॑ ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वयं[1] सरन्त्यः अभि गच्छन्ति नद्यः[2] शिशुम् नवम्[3] जायमानम्[4] जयशीलम्[5] विपश्चितम् अपाम् मध्ये वर्तमानम् गन्धर्वम् दिवि भवम् नृणां द्रष्टारम् सोमम् सर्वस्य भुवनस्य विराजनार्थमिति ॥ ३६ ॥

ईशा॑न इ॒मा भुव॑नानि॒ वीय॑से युजा॒न इ॑न्दो ह॒रितः॑ सुप॒र्ण्यः॑ ।
तास्ते॑ क्षरन्तु॒ मधु॑मद् घृ॒तं पय॒स्तव॑ व्र॒ते सो॑म तिष्ठन्तु कृ॒ष्टयः॑ ॥ ३७ ॥

ईशा॑नः । इ॒मा । भुव॑नानि । वि । ई॒य॒से॒ । यु॒जा॒नः । इ॒न्दो॒ इति॑ । ह॒रितः॑ । सु॒ऽप॒र्ण्यः॑ ।
ताः । ते॒ । क्ष॒र॒न्तु॒ । मधु॑ऽमत् । घृ॒तम् । पयः॑ । तव॑ । व्र॒ते । सो॒म॒ । ति॒ष्ठ॒न्तु॒ । कृ॒ष्टयः॑ ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो भवन् इमानि भुवनानि मध्येन गच्छसि योजयन् इन्दो! रथे अश्वाः सुपतनाः । ता तव स्वभूता क्षरन्तु मधुमत् घृतम् पयः च । तव कर्मणि सोम! तिष्ठन्तु मनुष्याः ॥ ३७ ॥

त्वं नृ॒चक्षा॑ असि सोम वि॒श्वतः॒ पव॑मान वृषभ॒ ता वि धा॑वसि ।
स नः॑ पवस्व॒ वसु॑म॒द्धिर॑ण्यवद् व॒यं स्या॑म॒ भुव॑नेषु जी॒वसे॑ ॥ ३८ ॥

---

1. गमनात् मूको. 2. नास्ति मूको. 3. स्वरं वि[1]. 4. 'यः स्तुति वि' अ[1]. 5. नास्ति वि' अ[1]. 6. जायमानं वि' अ'; जनयमानं वि'. 7. जनशील वि[1].

त्वम् । नृऽचक्षाः । असि । सोम । विश्वतः । पवमान । वृषभ । ता । वि । धावसि ।
सः । नः । पवस्व । वसुऽमत् । हिरण्यऽवत् । वयम् । स्याम । भुवनेषु । जीवसे ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० त्वम् नृणां द्रष्टा भवसि [1]सर्वेषु भुवनेषु सोम[1] । पवमान ! †वृषभ ! ता अपः† च वि धावसि । सः नः‡ पवस्व वसुहिरण्ययुक्तं धनम् । वयम् स्याम भुवनेषु पृथु जीवितुं प्रभव[2] ॥ ३८ ॥

गोवित् पवस्व वसुविद्धिरण्यविद् रेतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित् तं त्वा विप्रा उप गिरेम आसते ॥ ३९ ॥

गोऽवित् । पवस्व । वसुऽवित् । हिरण्यऽवित् । रेतःऽधाः । इन्दो इति । भुवनेषु । अर्पितः ।
त्वम् । सुऽवीरः । असि । सोम । विश्वऽवित् । तम् । त्वा । विप्राः । उप । गिरा । इमे । आसते ॥

वेङ्कट० गवादीनां[3] वेत्ता[3] पवस्व रेतसो धाता ओषधीनाम् इन्दो[?] त्वम् उदकेषु आगत । त्वम् सुवीर असि सोम[?] सर्वस्य दाता । तम् त्वाम् इमे विप्राः स्तुत्या उप आसते ॥ ३९ ॥

उन्मध्व ऊर्मिर्वननां अतिष्ठिपदपो वसानो महिषो वि गाहते ।
राजां पवित्ररथो वाजमारुहत् सहस्रभृष्टिर्जयति श्रवो बृहत् ॥ ४० ॥

उत् । मध्वः । ऊर्मिः । वननाः । अतिष्ठिपत् । अपः । वसानः । महिषः । वि । गाहते ।
राजा । पवित्रऽरथः । वाजम् । आ । अरुहत् । सहस्रऽभृष्टिः । जयति । श्रवः । बृहत् ॥ ४० ॥

वेङ्कट० उत् स्थापयति मध्वः ऊर्मिः [4]वननीया वाचः[4] । उदकानि आच्छादयन् महान् सन् वि गाहते । राजा पवित्ररथः सोमः सङ्ग्रामम् आ रोहति । बहुधारः जयति च[5] महद् अन्नम् ॥ ४० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः[5] ॥

स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि ।
ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात् ॥ ४१ ॥

सः । भन्दनाः । उत् । इयर्ति । प्रजाऽवतीः । विश्वऽआयुः । विश्वाः । सुऽभराः । अहःऽदिवि ।
ब्रह्म । प्रजाऽवत् । रयिम् । अश्वऽपस्त्यम् । पीतः । इन्दो इति । इन्द्रम् । अस्मभ्यम् । याचतात् ॥

1-1. नास्ति वि[1]. †† प्रसा अप मूको. ‡ न मूको. 2. नास्ति वि[1]. 3. नास्ति मूको. 4-4. वनीया वाचा वि[1]. 5-5. नास्ति मूको.

वेङ्कट० [1]सः स्तुतीः[1] प्रेरयति प्रजाभिः स्तोतृभिर्युक्ताः सर्वस्य गन्ता सर्गाः[2] [3]सुष्ठु ह्रियमाणाः[3] अहोरात्रयोः । अन्नम् प्रजायुक्तम् रयिम् च व्याप्तगृहम् पीतः त्वम् इन्द्रेण इन्दो! तम् इन्द्रम् अस्मभ्यम् याचतात्[4] ॥ ४१ ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।
द्वा जना यातयन्नन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि ॥ ४२ ॥

सः । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युऽभिः ।
द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तरि ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० सः मुखे अह्नाम् [5]हरिः कान्तः[5] मदः अनु प्र ज्ञायते मनुष्याणाम् चेतसा दीप्तिभिः । द्वौ जनौ दैव्यं[6] मनुष्यं च कार्येषु प्रेरयन् द्यावापृथिव्योः[7] अन्तः[8] गच्छति । सोऽयं नरैः शंसनीयम् दैव्यम्[9] च रयिं धारके यजमाने प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।
सिन्धोः । उत्ऽश्वासे । पतयन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० सोमम् अञ्जन्ते, विविधं च अञ्जते, सह च अञ्जते । [10]गोभिः श्रीणन्तीत्यर्थः[10] । तं देवाः कर्तारं सोमम् आस्वादयन्ति, मधुरेण च गव्येन अभि अञ्जते । सिन्धोः समुच्छ्रिते देशे गच्छन्तम् सेक्तारम् हिरण्येन सह पुनन्तः द्रष्टारं सोमम् आसु वसतीवरीषु गृह्णन्ति ॥ ४३ ॥

विपश्चिते पवमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्षति ।
अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसरद्वृषा हरिः ॥ ४४ ॥

विपःऽचिते । पवमानाय । गायत । मही । न । धारा । अति । अन्धः । अर्षति ।
अहिः । न । जूर्णाम् । अति । सर्पति । त्वचम् । अत्यः । न । क्रीळन् । असरत् । वृषा । हरिः ॥

वेङ्कट० मेधाविने[11] पवमानाय स्तुतिम् उच्चारयत । महती इव वर्षधारा अति गच्छति अन्नं सोमात्मकम् । सोऽयं सोम पवित्रम् अति सर्पति, यथा जीर्णाम् त्वचम् [12]अहिः अतिसर्पति[12] । अश्वः इव क्रीळन्[13] सरति वृषा हरितवर्णः ॥ ४४ ॥

१-१. नास्ति वि[3] अ[1]. २. सर्ग वि[1], सर्गा वि[3] अ[1]. ३-३. सुष्ठुभ्रियमाणाम् वि[3] अ[1]. ४ याचतात् वि[1]; याचतन् वि[3] अ[1]. ५-५ हरिकान्तो वि[1]; परिक्रान्तो अ[1]. ६ दैव्य वि[1]; दैव्य अ[1]. ७. °पृथिव्यौ वि[1] अ[1]. ८. मुदितम् वि[3] अ[1]. ९ दैव्यम् वि[3] अ[1]. १०-१०. गोभिश्री° वि[1]; गोभिः श्रीणातीत्यर्थः वि[3] अ[1]. ११. मेधाविनो मूको. १२-१२. अभिरतिसरति वि[1]; अभिसरतिसर्पेति अ[1]; अहरतिसर्पेति वि[1]. १३ क्रीडन् वि[3] अ[1]

अग्रेगो राजाप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेष्वर्पितः ।
हरिर्घृतस्नुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः ॥ ४५ ॥

अग्रेऽग । राजा । अप्य । तविष्यते । विऽमान । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पित ।
हरि । घृतऽस्नु । सुऽदृशीक । अर्णव । ज्योतिःऽरथ । पवते । राये । ओक्य ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० अग्रे गच्छन् राजा अप्सु संस्कृत तविष्यते वर्धिष्यते पूर्वपक्षषु विनिर्माता दिवसानाम् उदकेषु अर्पित । हरितवर्ण प्रसृतघृतः[1] शोभनदर्शनः उदकवान् ज्योतीरथ पवते धनार्थम् गृहहित ॥ ४५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वर्ग[2] ॥

असर्जि स्कम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्षति ।
अंशुं रिहन्ति मतयः पनिप्नतं गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कम्भ । दिव । उत्ऽयत । मद । परि । त्रिऽधातु । भुवनानि । अर्षति ।
अंशुम् । रिहन्ति । मतय । पनिप्नतम् । गिरा । यदि । निःऽनिर्जम् । ऋग्मिण । ययु ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सृज्यते स्कम्भयिता द्युलोकस्य उद्यत सोम । परि गच्छति त्रिधातु सोम भुवनानि[3] । द्रोणकलश आधवनीय[4] पूतभृदिति धातव । तमिमम् अंशुम् लिहन्ति पूतका शब्दायमानम् । स्तुत्या यदि एन[5] निर्णिकम् स्तोतार ऋत्विज गच्छन्ति, लिहन्ति तदा यजमानास्तमिति ॥ ४६ ॥

प्र ते धारा अत्यण्वानि मेष्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।
यद्गोभिरिन्दो चम्वोः समज्यस आ सुवानः सोम कलशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धारा । अति । अण्वानि । मेष्य । पुनानस्य । सम्ऽयत । यन्ति । रंहय ।
यत् । गोभि । इन्दो इति । चम्वो । सम्ऽअज्यसे । आ । सुवान । सोम । कलशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० प्र अति गच्छन्ति तव धारा '[6]मेष्य अवे[6]' सूक्ष्माणि लोमानि पूयमानस्य सङ्गृह्यमाणस्य रंहणशीला[7] । यदा उदके इन्दो! त्वम् अधिषवणफलकयो आभिमुख्येन समज्यसे, स तत सीदसि सूयमान त्वम् सोम! कलशेषु ॥ ४७ ॥

पवस्व सोम क्रतुविन्न उक्थ्योऽव्यो वारे परि धाव मधु प्रियम् ।
जहि विश्वान्रक्षस इन्दो अत्रिणो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ४८ ॥

---

1 प्रसृतघृत वि' अ', दत्त वि'. 2 2. नास्ति दूको. 3 भवनानि मूको 4 ° व ले वि' अ'; अ मार° वि'. 5. एन मूको. 6 6 म वा वि'; मध्यावे वि' अ'. 7. रहशीला वि'.

पर्वस्व । सोम । क्रतुऽवित् । न । उक्थ्यः । अव्यः । वारे । परि । धाव । मधु । प्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षसः । इन्दो इति । अत्रिणः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥४८॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! कर्मणो लम्भयिता अस्माकम् प्रशस्य । पवित्रे परि क्षर प्रियम् मधु । जहि विश्वान् राक्षसान् इन्दो! अदनशीलान् ॥ ४८ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वर्गः' ॥

[८७]

'उशना काव्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । सीद । नृऽभिः । पुनानः । अभि । वाजम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्तः । अच्छ । बर्हिः । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उशना । प्र द्रव शीघ्रम्, परि नि सीद च द्रोणकलशम् नृभिः पूयमानः, अभि अर्ष सङ्ग्रामम् । अश्वम् इव त्वा बलिनम् मर्जयन्तः यज्ञं प्रति नयन्ति अङ्गुलीभिः[1] ॥ १ ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।
पिता देवानां जनिता सुदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुधः । पवते । देवः । इन्दुः । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाणः ।
पिता । देवानाम् । जनिता । सुऽदक्षः । विष्टम्भः । दिवः । धरुणः । पृथिव्याः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनायुधः पवते देवः इन्दुः रक्षोहा यजमानानामुपद्रवम् रक्षमाणः पालयिता जनकः देवानाम् सुबलः धारयिता[2] दिवः धारकः च पृथिव्याः ॥ २ ॥

ऋषिर्विप्रः पुरएता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन ।
स चिद्विवेद निहितं यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषिः । विप्रः । पुरःऽएता । जनानाम् । ऋभुः । धीरः । उशना । काव्येन ।
सः । चित् । विवेद । निऽहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥३॥

वेङ्कट० द्रष्टा मधावी पुरएता जनानाम् महान् धृष्ट[4] अयम् उशना कविरत्नेन । स अयं लभत

१-१. नास्ति मूको. २. तु निघ २,५, मङ्गुलिभि अ'. ३. पालयिता वि' अ'. ४. दृ॰ वि', दृष्ट अ', सृष्ट वि'.

निहितम् यत् आसाम् गवाम् अन्तर्हितम् गुहाम् उदक पयोलक्षणमिति ॥ ३ ॥

एष स्य ते मधुमाँ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।
सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ४ ॥

एष । स्यः । ते । मधुऽमान् । इन्द्र । सोमः । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षारिति ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । भूरिऽदावा । शश्वत्ऽतमम् । बर्हिः । आ । वाजी । अस्थात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स[1] एष तुभ्यम् मधुमान् इन्द्र! सोम वृषा वृष्णे[2] परि क्षरति पवित्रे । सहस्रस्य दाता शतस्य च अपि च भूरेर्दाता नित्यम् यज्ञम् आ तिष्ठति बलवानिति[3] ॥ ४ ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।
पवित्रेभिः पवमाना असृग्रञ्छ्रवस्यवो न पृतनाजो अत्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमाः । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।
पवित्रेभिः । पवमानाः । असृग्रन् । श्रवस्यवः । न । पृतनाजः । अत्याः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते गव्यानि[4] सहस्राणि महते[5] बलाय अमृतत्वाय च अन्नान्याभिराणि लक्षीकृत्य पवित्रैः पूयमाना अन्नकामा इव सेनाना जेतार अश्वा ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः[6] ॥

परि हि ष्मा पुरुहूतो जनानां विश्वासरद्भोजना पूयमानः ।
अथा भर श्येनभृत प्रयांसि रयिं तुञ्जानो अभि वाजमर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । स्म । पुरुऽहूतः । जनानाम् । विश्वा । असरत् । भोजना । पूयमानः ।
अथ । आ । भर । श्येनऽभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुञ्जानः । अभि । वाजम् । अर्ष ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि असरत् हि स्म बहुभिराहूतः[7] जनानाम् विश्वानि भोजनानि पूयमानः । सम्प्रति च '[8]आ हर[8] हे '[9]दिव श्येनेनाहृत[9] सोम! । अन्नानि रयिम् प्रयच्छन् अभि गच्छ संग्रामम् ॥ ६ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सर्गो न सृष्टो अदधावदर्वा ।
तिग्मे शिशानो महिषो न शृङ्गे गा गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २. वृणे वि[2] अ[1], वृषेण्य वि[3]. ३. [°]नित्यर्य अ[1]. ४. गव्यन्यानि मूको ५५. [°]त्वागामपहते मूको ६-६. नास्ति मूको. ७. बहुभिरः वि[1]. ८-८. नाहर वि[2] अ[1]. ९-९. दिवश्ये-नाना[°] वि[2] अ[1].

एष । सुवान । परि । सोम॑ । पवित्रे॑ । सर्ग॑ । न । सृष्ट । अदधावत् । अर्वा॑ ।
तिग्मे इति॑ । शिशान । महिष । न । शृङ्गे इति॑ । गा । गव्यन् । अभि । शूर॑ । न । सत्वा॑ ॥७॥

वेङ्कट० एष सूयमान[1] परि धावति सोम पवित्रे अश्व इव विसृष्ट गमनशील । 'तिग्मे शृङ्गे'[2] तीक्ष्णीकुर्वन् महिष इव गा इच्छंश्च शूर इव अभि गच्छति युद्धं[3] सदनशील ॥ ७ ॥

एषा य॑यौ प॒र॒मादन्तरद्रेः कूचि॑त् स॒तीरू॒र्वे गा वि॑वेद ।
दि॒वो न वि॒द्युत् स्त॒नय॑न्त्य॒भ्रैः सोम॑स्य ते पवत इन्द्र॒ धारा॑ ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमात् । अन्त । अद्रे॑ । कूऽचि॑त् । सती । ऊर्वे । गा । विवेद ।
दिव । न । विऽद्युत् । स्तनय॑न्ती । अभ्रै॑ । सोम॑स्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा॑ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषा आ जगाम उच्छ्रितात्स्थानात् । अपि च पणीनाम्[4] अद्रे अन्त कूचित्[5] कुहचित् गूढे देशे वर्तमाना ऊर्वे[6] गा लब्धवती । यत्र पणिभिरपहृता गावो निहिता तद् ऊर्वम् । दिव इव विद्युत् स्तनितशब्दं[7] कुर्वती[8] अभ्रै उत्पादिता सोमस्य ते पवते 'इन्द्र! धारा पानाय'[9] ॥ ८ ॥

उ॒त स्म॑ रा॒शिं परि॑ यासि॒ गोना॒मिन्द्रे॑ण सोम स॒रथं॑ पुना॒नः ।
पू॒र्वीरिषो॑ बृह॒तीर्जी॑रदानो॒ शिक्षा॑ शचीव॒स्तव॒ ता उ॑प॒ष्टुत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम । परि॑ । यासि । गोना॑म् । इन्द्रे॑ण । सोम । सऽरथम् । पुनान ।
पूर्वी॑ । इष॑ । बृहती । जीरदानो इति॑ जीरऽदानो । शिक्ष॑ । शचीऽव । तव॑ । ता । उपऽस्तुत ॥९॥

वेङ्कट० अपि च खलु सङ्घम् परि गच्छसि गवाम् इन्द्रेण सोम! एक रथमास्थाय पूयमान । बहूनि अन्नानि बृहन्ति[10] क्षिप्रदान! प्रयच्छ प्रज्ञावन्! [11]तव तानि उपस्तूयमान[11] त्वमिति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्ग [12] ॥

[८८]

[13]उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [13] ।

अ॒यं सोम॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑ सुन्वे॒ तुभ्यं॑ पवते॒ त्वम॑स्य पाहि ।
त्वं ह॒ यं च॑कृ॒षे त्वं व॑वृ॒ष इन्दुं॒ मदा॑य॒ युज्या॑य॒ सोम॑म् ॥ १ ॥

---

१ °न परिगच्छति भ'. २-२. निग्मगृङ्गे मूको. ३ नास्ति वि'. ४. व°णिनाम् मूको. ५. कचित् भ'. ६ ऊर्वे वि'; ऊर्वो वि' भ'. ७ स्कन्दितरा' वि' भ'. ८. कुर्वन्ती वि'', कुर्वन्ति भ'. ९ ९ इन्द्रमराय वि'. १०. बन्ति वि', बहति भ', महति वि'. ११-११. त पदायु° वि' भ'; त पाम्न्तु' वि'. १२ १२. नास्ति मूको.

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।
त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदाय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः इन्द्र! तुभ्यम् अभिषूयते, तुभ्यम् एव पवते, त्वम् एव अमुं पिब। त्वम् खलु यम् कृतवानसि, यं वा त्वम् वृतवानसि दीप्तं मदाय सहायाय, सोमम् तं पिबेति ॥ १ ॥

स ईं रथो न भुरिषाळयोजि महः पुरूणि सातये वसूनि ।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाट् । अयोजि । महः । पुरूणि । सातये । वसूनि ।
आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽसाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः अयम् रथः इव युज्यते भूरेर्भारस्य सोढा महान् बहूनि धनानि दातुम्। अनन्तरमेव पुनः सर्वाणि मनुष्यजातानि[1] युद्धे वननीये उन्मुखानि सङ्गच्छन्तीति ॥ २ ॥

वायुर्न यो नियुत्वाँ इष्टयामा नासत्येव हव आ शम्भविष्ठः ।
विश्ववारो द्रविणोदाइव त्मन् पूषेव धीजवनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वान् । इष्टऽयामा । नासत्याऽइव । हवे । आ । शम्ऽभविष्ठः ।
विश्वऽवारः । द्रविणोदाःऽइव । त्मन् । पूषाऽइव । धीऽजवनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायुः इव यः नियुत्वान्। नियुतो वायोरश्वाः[2]। अभिलषितागमनः अश्विनौ इव च आह्वाने अत्यन्तं सुखस्य भावयिता विश्वैर्वरणीयः द्रविणोदाः इव आत्मनि यस्त्वं भवसि, स त्वम् पूषा इव कर्मणां प्रवर्तयिता भवसि सोम! ॥ ३ ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चक्रिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पूर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चक्रिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पूःऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिऽनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः इव यः महान्ति कर्माणि साच्छील्येन करोषि, स त्वम् हन्ता वृत्राणाम् भवसि सोम! पुरां भेत्ता[3]। हन्ता अश्व.[4] इव [5]त्वम् अहिनाम्नाम्[5] भवसि। यो नाम कश्चिदाहन्ता[5] भवति[6]। हन्ता भवसि विश्वस्य सोम! दस्योः ॥ ४ ॥

---

१. °ज्या° वि[१]. २. अयो अश्वाः वि[१]; वायो अश्वाः वि[२] अ[१]. ३. भेत्ता वि[२]; भोक्ता अ[१]. ४. द्र. निघ १,१४. ५-५ महिद्रां वि[२] अ[१]; त्वं महीनाम्नां वि[१]. ६. भवमि वि[२] अ[१].

अ॒ग्निर्न यो वन॒ आ सृ॒ज्यमा॑नो॒ वृथा॒ पाजां॑सि कृणु॒ते न॒दीषु॑ ।
जनो॒ न युध्वा॑ मह॒त उ॑प॒ब्दिरिय॑र्ति॒ सोमः॒ पव॑मान ऊ॒र्मिम् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । नः । यः । वने॑ । आ । सृ॒ज्यमा॑नः । वृथा॑ । पाजां॑सि । कृ॒णु॒ते । न॒दीषु॑ ।
जनः॑ । न । यु॒ध्वा॑ । म॒ह॒तः । उ॒प॒ब्दिः । इय॑र्ति । सोमः॑ । पव॑मानः । ऊ॒र्मिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः इव यः अरण्ये वि-सृज्यमानः अनायासेन बलानि कुरुते नदीषु अन्तरिक्ष्यासु। जनः इव युद्धस्य कर्ता महतः शत्रोः शब्दापयिता प्रेरयति सोमः[1] पवमानः ऊर्मिम्[1] ॥ ५ ॥

ए॒ते सोमा॒ अति॒ वारा॒ण्यव्या॑ दि॒व्या न कोशा॑सो अ॒भ्रव॑र्षाः ।
वृथा॑ समु॒द्रं सिन्ध॑वो॒ न नीचीः॑ सु॒तासो॑ अ॒भि क॒लशाँ॑ असृग्रन् ॥ ६ ॥

ए॒ते । सोमाः॑ । अति॑ । वारा॑णि । अव्या॑ । दि॒व्याः । न । कोशा॑सः । अ॒भ्रऽव॑र्षाः ।
वृथा॑ । स॒मु॒द्रम् । सिन्ध॑वः । न । नीचीः॑ । सु॒तासः॑ । अ॒भि । क॒लशा॑न् । अ॒सृ॒ग्र॒न् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः [2]'अति गच्छन्ति'[2] वालानि अविमयानि दिव्यानि इव उदकानि अभ्रैर्वृष्यमाणानि। अनायासेन समुद्रम् नद्यः इव नीचीनाग्राः सुताः कलशान् अभि सृजन्ति गच्छन्तीति ॥ ६ ॥

शु॒ष्मी शर्धो॒ न मारु॑तं पव॒स्वान॑भिशस्ता दि॒व्या यथा॒ विट् ।
आपो॒ न म॒क्षू सु॑म॒तिर्भ॑वा नः स॒हस्रा॑प्साः पृतना॒षाण्न य॒ज्ञः ॥ ७ ॥

शु॒ष्मी । शर्धः॑ । न । मारु॑तम् । प॒व॒स्व॒ । अन॑भिऽशस्ता । दि॒व्या । यथा॑ । विट् ।
आपः॑ । न । म॒क्षु । सु॒ऽम॒तिः । भ॒व॒ । नः॒ । स॒हस्र॑ऽअप्साः । पृ॒त॒ना॒षाट् । न । य॒ज्ञः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [4]'वेगवान् मारुतम् इव'[4] शर्धः पवस्व, अनिन्दिताः दिव्या[5] यथा विट् पवते। [6]'मरुतो वै देवानां विशः'[6] (तै २,२,५,७) इति ब्राह्मणम्। न च तां निन्दन्ति केचन। आपः इव क्षिप्रं पवमानस्त्वम् अस्माकम् सुमतिः भव बहुरूपः पृतनानामभिभविता इन्द्रः इव[7] यष्टव्य. ॥७॥

राज्ञो॒ नु ते॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ बृ॒हद्ग॑भी॒रं तव॑ सोम॒ धाम॑ ।
शुचि॒ष्ट्वम॑सि प्रि॒यो न मि॒त्रो द॒क्षाय्यो॑ अर्य॒मेवा॑सि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः॑ । नु । ते॒ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ । बृ॒हत् । ग॒भी॒रम् । तव॑ । सो॒म॒ । धाम॑ ।
शुचिः॑ । त्वम् । अ॒सि॒ । प्रि॒यः । न । मि॒त्रः । द॒क्षाय्यः॑ । अ॒र्य॒माऽइ॑व । अ॒सि॒ । सो॒म॒ ॥ ८ ॥

---

१. सोम मूको. २. ऊर्मी वि[1] अ[1]. ३-३. °गच्छति वि[1] अ[1]; अभिगच्छति वि[1]. ४-४. वेग स्वामा ... वि[1] अ[1]. ५. तुरितम् वि[1] अ[1]. ६-६. देवानामपिश वि[1] अ[1]; देव विश वि[1]. ७. नास्ति अ[1].

वेङ्कट० इय गतेति (ऋ १,११,३ इ.) ॥ ८ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके तृतीयाऽध्याये चतुर्विंशो वर्ग[1] ॥

[८९]

[1]उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

प्रो स्य वह्निः पथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः पवमानो अक्षाः ।
सहस्रधारो असदन्न्यस्मे मातुरुपस्थे वन आ च सोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्य । वह्निः । पथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । पवमानः । अक्षारिति ।
सहस्रऽधारः । असदत् । नि । अस्मे इति । मातुः । उपऽस्थे । वने । आ । च । सोमः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र स्यन्दते स एव वोढा मार्गे[2] । दिव इव वृष्टि पवमान क्षरति[3] । सोऽयं बहुधार अस्मासु नि षीदति[4] । पृथिव्याश्च उपस्थे वने द्रोणकलशे च आ सीदतु सोम ॥ १ ॥

राजा सिन्धूनामवसिष्ट वास ऋतस्य नावमारुहद् रजिष्ठाम् ।
अप्सु द्रप्सो वावृधे श्येनजूतो दुह ईं पिता दुह ईं पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । अवसिष्ट । वासः । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।
अप्ऽसु । द्रप्सः । ववृधे । श्येनऽजूतः । दुहे । ईम् । पिता । दुहे । ईम् । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० [5]राजा सिन्धूनाम्[5] आच्छादयति वास अयनम् । यज्ञस्य नावम् ऋजुतमाम् आ रोहति । सोऽयम् द्रप्स वसतीवरीषु वर्धते । श्येनेन दिव आहृत तमिमम् पितु द्युलोकाद् जातम् स पिता दोग्धि अभिमत रसमिति ॥ २ ॥

सिंहं नसन्त मध्वो अयासं हरिमरुषं दिवो अस्य पतिम् ।
शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परि पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नसन्त । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुषम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।
शूरः । युत्ऽसु । प्रथमः । पृच्छते । गाः । अस्य । चक्षसा । परि । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सिंहसदृशम् एन प्राप्नुवन्ति उदकस्य गन्तारम्[6] हरितवर्णम् आरोचमानम् अस्य दिव पतिम् । सोऽयं शूर युद्धेषु मुख्य सन् 'क गता पणिभिरपहृता गाव' इति पृच्छते[7] । अस्य तेजसा परि रक्षति उक्षा इन्द्र ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको. २. मार्गे वि' अ'. ३. स्यन्दते वि' अ'. ४. 'दतु वि. ५-५ नास्ति वि' अ. ६. हन्तार वि' अ'. ७ पृच्छ मूको.

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्वं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।
स्वसार ईं जामयो मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनमूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुऽपृष्टम । घोरम् । अयासम् । अश्वम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुऽचक्रे । ऋष्वम् ।
स्वसार । ईम् । जामय । मर्जयन्ति । सऽनाभय । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मधुयुक्तपृष्ठम् घोरम् गमनशीलम् अश्वम् रथे युञ्जन्ति महाचक्रे दर्शनीयम् । तमिमम् एकस्मात् पाणेरुत्पन्ना अङ्गुलय मर्जयन्ति । ¹तदेवाह — अङ्गुल्यो बलिन सोमं बलिन कुर्वन्तीति¹ ॥ ४ ॥

चतस्र ईं घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।
ता ईमर्षन्ति नमसा पुनानास्ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चतस्र । ईम् । घृतऽदुह । सचन्ते । समाने । अन्त । धरुणे । निऽसत्ता. ।
ता । ईम् । अर्षन्ति । नमसा । पुनाना । ता । ईम् । विश्वत । परि । सन्ति । पूर्वी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ²चतस्र एन घृतस्य दोग्ध्र्यो गाव.† सेवन्ते समाने धारकेऽन्तरिक्षे अन्त निषण्णा । ता एन गच्छन्ति हविषा शोधयन्त्य । ता एन सर्वत परि भवन्ति प्रजा ‡² ॥ ५ ॥

विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।
असत् त उत्सो गृणते नियुत्वान् मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

विऽस्तम्भ । दिव । धरुण । पृथिव्या । विश्वा । उत । क्षितय । हस्ते । अस्य ।
असत् । ते । उत्स । गृणते । नियुत्वान् । मध्व । अंशु । पवते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ³सोमो दिव विष्टभ्नाति, धारयति च पृथिवीम्, सर्वा अपि च प्रजा ‡अस्य हस्ते‡ भवन्ति³ । सोऽय भवति तुभ्यम् उत्स स्तुवते अश्ववान । उत्स उत्सरन्त्यस्मात्⁴ कामा⁵ इति । सोऽयम् मध्व⁶ रस⁷ पवते इन्द्रियं जनयितुम् । 'अशु शमष्टमात्रो भवति' इति यास्क (२,५) ॥ ६ ॥

वन्वन्नवातो अभि देववीतिमिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।
शग्धि महः पुरुश्चन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवात । अभि । देवऽवीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रऽहा । पवस्व ।
शग्धि । महः । पुरुऽचन्द्रस्य । राय । सुऽवीर्यस्य । पतय । स्याम ॥ ७ ॥

१-१ नास्ति वि¹ २-२. नास्ति वि¹ † गाव मूको. ‡ प्रजा मूको ३-३ नास्ति वि¹. ‡-‡ अमहस्ते मूको ४ उत्सरत्यस्मात् अ¹, 'न्यस्मात् वि¹'. ५ कामान् वि¹ अ¹. ६. मद्धो वि¹; मद्य अ¹, मद्ये वि¹. ७ रस वि¹

वेङ्कट० सम्भजन्[1] शत्रुभिरनभिगत अभि गच्छ यज्ञम्। इन्द्राय सोम! वृत्रहा पवस्व[2]। देहि महद् बहुभि. स्पृहणीयं धनम्। सुवीर्यस्य धनस्य वयम् पतय. स्याम इति ॥ ७ ॥

[3]इति सप्तमाष्टमे तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्ग.[3] ॥

[९०]

[4]वसिष्ठो मैत्रावरुणिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[4]।

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वाजं सनिष्यन्नयासीत् ।
इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्यो । रथः । न । वाजम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।
इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । सम्ऽशिशानः । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठ । प्र गच्छति प्रेर्यमाण जनयिता द्यावापृथिव्यो[5] रथ इव युद्धम् सनिष्यन्, इन्द्रम् गच्छन्, आयुधानि च तीक्ष्णीकुर्वन्, विश्वानि च धनानि स्तोतॄणाम् हस्तयो· आदधानः ॥ १ ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धून् वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयःऽधाम् । आङ्गूषाणाम् । अवावशन्त । वाणीः ।
वना । वसानः । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नऽधा । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि कामयन्ते त्रिपृष्ठम् त्रिषवणम् वृषणम् अन्नस्य दातारम् स्तोतॄणाम् स्तुतयः। उदकानि आच्छादयन् वरुणः इव सिन्धून् विविध प्रयच्छति[6] रत्नाना दाता वरणीयानि धनानि ॥ २ ॥

शूरग्रामः सर्ववीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वषाळ्हः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽवीरः । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।
तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्ऽसु । अषाळ्हः । सह्वान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शूराणां[1] वीराणां सङ्घो यस्य विद्यते सः शूरग्राम । सर्वे वीराश्च अस्य भवन्ति । सहनवान् जेता पवस्व सम्भक्ता शत्रुधनानि तिग्मायुध क्षिप्रधनुष्क युद्धेषु असोढा अभिभवन् सेनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन्त्समीचीने आ पवस्वा पुरंधी ।
अपः सिषासन्नुषसः स्व१र्गाः स चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

---

१. पवस्वश्रवा संभ° वि[1]. २. नास्ति वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. °ब्यौ वि° अ[1]. ५. प्रग° वि° अ[1]. ६. शूरो मूको.

उरुऽगव्यूति । अभयानि । कृण्वन् । सुमीचीने इति सम्ऽईचीने । आ । पवस्व । पुरन्धी इति पुरम्ऽधी । अप । सिषासन् । उषसः । स्वः । गाः । सम् । चिक्रदः । महः । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥४॥

वेङ्कट० विस्तीर्णमार्गे अभयानि स्तोतृणाम् कृण्वन्[1] सङ्गते च द्यावापृथिव्यौ कुर्वन् आ पवस्व । अन्तरिक्षम् सम्भक्तुमिच्छन् उषसम् आदित्यम् रश्मींश्च सम् क्रन्दस महान्ति अन्नानि अस्मभ्यम् इति ॥ ४ ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्दो पवमान विष्णुम् ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि महामिन्द्रमिन्दो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्दो इति । पवमान । विष्णुम् । मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्दो इति । मदाय ॥

वेङ्कट० तर्पय वरुणादीनिति[2] ॥ ५ ॥

एवा राजेव क्रतुमाँ अमेन विश्वा घनिघ्नद् दुरिता पवस्व ।
इन्दो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुऽमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । दुःऽइता । पवस्व । इन्दो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् राजा इव कर्मवान् बलेन विश्वानि दुरितानि विनाशयन् पवस्व । इन्दो! सूक्ताय अस्माकम् वचसे तत्परिष्कृत्यर्थम् अन्न धेहि । यूयम् इति गतम्[3] (ऋ ७,६७,१०,६८,९ प्रभृ) ।

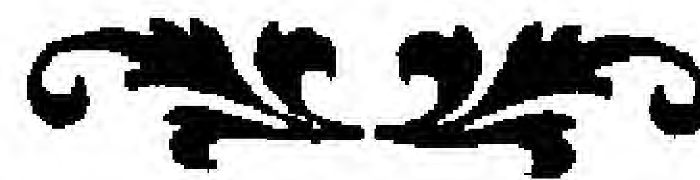
'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः'[4] ॥

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
कुण्डिनस्य कुले जाता माताऽभूद्यस्य सुन्दरी ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

१. कुर्वन् मूको. २. 'रुणादी' मूको ३ नास्ति वि अ. ४-४ नास्ति मूको

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'असर्जि वक्वा रथ्ये' इति व्याचिख्यासति माधव. ।
अश्वाद्योषधिपर्यन्ते[1] वाच्य देवगणे वदन् ॥ १ ॥

अश्वाकृतिर्दधिक्रावा दिवि देवोऽस्ति कश्चन ।
ततोऽश्वाः प्रादुरभवंस्तत्त्वमारोप्य[2] ते स्तुताः ॥ २ ॥

अपेर्गृत्समदस्यास्र आसीदिन्द्रः कपिञ्जलः ।
तुष्टाव तमृषिर्ज्ञात्वा स सूक्ताभ्याम् 'कनिक्रदत्'[3] ॥ ३ ॥

मण्डूकानामथाक्षाणां सन्ति ग्राव्णां च[4] देवताः ।
'यो वः सेनानीर्महतः'[5], "प्र वो ग्रावाणः सविता'†[6] ॥ ४ ॥

स्तूयन्तेऽचेतना केचिदिह देवैरधिष्ठिता. ।
शकुनिर्दुघणश्चेति तत्र विद्धि निदर्शनम् ॥ ५ ॥

स्तूयन्ते यज्ञसंयोगादपि चान्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद् रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

'अह्वावनदता हते'[7], 'ओषधयः सवदन्ते'[8] ।
इत्यपामोषधीनां च 'देवता सम्प्रदर्शिताः'[9] ॥ ७ ॥

अग्न्यादयः सन्निहिताः सर्वदा लौकिकेष्वपि ।
यमेन यस्या संवादे[10] सोऽयमर्थ उदीरितः ॥ ८ ॥

न सर्वे चेतना देवा नापि सर्वे अचेतनाः ।
इति वादैर्विजानीमो मन्त्रब्राह्मणगोचरैः ॥ ९ ॥

इतिहासपुराणैर्ये देवतात्वेन दर्शिता ।
तानाहुश्चेतनान् देवान् भवन्त्यन्ये[11] त्वचेतना ॥ १० ॥

1. मश्वाद्यौषधि° वि[1] अ[1], वेंकटअ[1]. 2. 'स्तत्वमा° वि[1] अ[1]; °स्तत्त्वामा° वि[2]. 3. ऋ २,४२,१. 4. ग्राव्णा श्च अ[1]. 5. ऋ १०,३४,१२ 6-6. सोमो ग्रावाण कश्य. वि[2] अ[1]. † ऋ १०,१७५,१. 7. शौ ३,१३,१. 8. ऋ १०,९७,२२. 9-9. °वता °र्शिता वि[1] अ[1]. 10. सम्पाते वि[1] अ[1]. 11. भवन्त्वन्ये वि[1] अ[1]

अत्र वाजसनेयकम्—"न वा अत्र देवताऽस्त्यनुयाजेषु देव बर्हि इति [१]तत्र नाग्निर्नेन्द्रो[२] न सोम' (माश १,८,२,१५) इत्यादि। पठामश्च—

'द्यौर्भूमिरापो हृदय चन्द्रार्काग्नियमानिला।
रात्रि सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञा[३] सर्वदेहिनाम्' [४]॥ (मनु ८,८७) इति[४]॥

[९१]

[५]कश्यपो मारीच ऋषि। पवमान सोमो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[५]।

असर्जि वक्वा रथ्ये यथाजौ धिया मनोता प्रथमो मनीषी।
दश स्वसारो अधि सानो अव्येऽजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ॥ १॥

असर्जि। वक्वा। रथ्ये। यथा। आजौ। धिया। मनोता। प्रथम। मनीषी।
दश। स्वसार। अधि। सानौ। अव्ये। अजन्ति। वह्निम्। सदनानि। अच्छ॥ १॥

वेङ्कट० कश्यप। सृज्यते[६] शब्दायमान, यथा रथार्हे सङ्ग्रामे रथ सृज्यते, अङ्गुल्या प्रथम मनोता। यस्मिन् देवाना मनांसि प्रोतानि[७]। प्राज्ञ दश अङ्गुलय अविमये अधि[८] समुच्छ्रित प्रेरयन्ति वोढारं सोमम् यज्ञगृहेष्विति॥ १॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः।
प्र यो नृभिरमृतो मर्त्येभिर्मर्मृजानोऽविभिर्गोभिरद्भिः॥ २॥

वीती। जनस्य। दिव्यस्य। कव्यै। अधि। सुवान। नहुष्येभि। इन्दु।
प्र। य। नृऽभि। अमृत। मर्त्येभि। मर्मृजान। अविऽभि। गोऽभि। अत्ऽभि॥ २॥

वेङ्कट० भक्षणाय दैव्यस्य जनस्य कविभि अधि गच्छति यज्ञ मनुष्यै सूयमान इन्दु। प्र गच्छति[९] य यज्ञम् अमृत नेतृभि[१०] मर्त्यै[११] शोध्यमान पवित्रै। अधिषवणचर्मणा वसतीवरीभिश्च॥ २॥

वृषा वृष्णे रोरुवदंशुरस्मै पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः।
सहस्रमृक्वा पथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूरो अण्वं वि याति॥ ३॥

वृषा। वृष्णे। रोरुवत्। अंशु। अस्मै। पवमान। रुशत्। ईर्ते। पय। गो।
सहस्रम्। ऋक्वा। पथिऽभि। वच ऽवित्। अध्वस्मऽभि। सूर। अण्वम्। वि। याति॥ ३॥

---

१ १ नो वा अनूयाजेष्वस्ति देवता वि[०] अ[०]. २ २ तन्नाग्निर्नै[०] वि[०] अ[०]. ३ वृत्तिज्ञा वि[०]. ४ नास्ति अ, मे, मू. ५ ५. नास्ति मूको. ६ [०]न्ते मूको ७ मेता[०] वि[०] अ[०]. ८. अपि मूको. ९. ग[०]. वि[०] अ[०]. १० नास्ति मूको. ११. मध्ये वि[०] अ[०]

वेङ्कट० इषा इन्द्राय शब्दायमान सोम अस्मै पूयमान श्वेतम् गो पय गच्छति आशिरम्। बहुभिर्मार्गै स्तोत्रवान् स्तुते ज्ञाता ध्वसनवर्जिते सुवीर्ये सोम सूक्ष्मच्छिद्र पवित्रम् अतीत्य[1] गच्छति ॥ ३ ॥

रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द ऊर्णुहि वि वाजान् ।
वृश्चोपरिष्टात् तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेषाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृळ्हा । चित् । रक्षसः । सदांसि । पुनान । इन्दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।
वृश्च । उपरिष्टात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उपऽनायम् । एषाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विनाशय दृढान्यपि रक्षस स्थानानि । पूयमानस्त्वम् इन्दो! 'वि ऊर्णुहि[2] अन्नानि । 'वृश्च उपरिष्टात् हिंसकेन[3] आयुधेन ये अन्ति[3] दूराद् वा गच्छन्ति एषाम् राक्षसानाम् उपनेतार स्वामिनम् इति ॥ ४ ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्राचः ।
ये दुष्षहासो वनुषा बृहन्तस्तांस्ते अश्याम पुरुकृत् पुरुक्षो ॥ ५ ॥

स । प्रत्नऽवत् । नव्यसे । विश्वऽवार । सुऽउक्ताय । पथः । कृणुहि । प्राचः ।
ये । दुःऽसहासः । वनुषा । बृहन्तः । तान् । ते । अश्याम । पुरुऽकृत् । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥

वेङ्कट० स पुराणाय इव नवतराय विश्वैर्वरणीय[4] कुरु प्राचीनान्[5] मार्गान्[6] महामपि शोभन स्तुतिकाय । ये सोढुमशक्या रक्षसा[7] हिंसया युक्ता महान्त, 'तान् त्वदीयान्[8] अश्वान् वयम् अश्याम यज्ञे हे बहुकर्मन्[9] बहुशब्द[10] ॥ ५ ॥

एवा पुनानो अपः स्वर्गा अस्मभ्यं तोका तनयानि भूरि ।
शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योङ्नः सूर्यं दृशये रिरीहि ॥ ६ ॥

एव । पुनानः । अपः । स्वः । गाः । अस्मभ्यम् । तोका । तनयानि । भूरि ।
शम् । नः । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । ज्योक् । नः । सूर्यम् । दृशये । रिरीहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एव पूयमान सोम! त्वम् अस्मभ्यम् प्रयच्छ अन्तरिक्षम् दिवम्[11] पृथिवीम् पुत्रान् पौत्रांश्च बहून् सुखकरम् क्षेत्रम्[12] विस्तीर्णानि च[12] ज्योतींषि चिर द्रष्टुम् सूर्यम् च ॥ ६ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्ग[13] ॥

---

1. अतीत्य वि[1] अ[1]. 2 गुप्तिम् वि[2] अ[2] 3 3 विश्चोपरिष्टाधि स कन मूका 4 अन्तिनो वि[1] अ[1]. 5 प्लीवा वि[1] 6. प्राचीनम् अ[1]. 7. मा अ[1] 8 राक्षसा वि[1] 9 9 त्वांसनीयन् वि[1], त्वां तदीयान् अ[1]. 10 °शब्द वि[1] 11. इव वि[1] अ[1]. 12 नास्ति वि[1] अ[1]. 13 13. नास्ति मूको

[९२]

[1]कश्यपो मारीच ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द[1] ।

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।
आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवाँ अजुषत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवान । हरि । अशु । पवित्रे । रथ । न । सर्जि । सनये । हियान ।
आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमान । प्रति । देवान् । अजुषत । प्रय ऽभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि सृज्यते[2] सूयमान. हरि सोम पवित्रे रथ इव धनार्थं प्रेर्यमाण । आप्नोति च स्तुतिम् [3]इन्द्रियम् इन्द्रनिमित्ताम्[3] पूयमान । प्रति सेवते च देवान् अन्नै ॥ १ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।
सीदन् होतेव सदने चमूषूपेमग्मन्नृषयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृऽचक्षा । असरत् । पवित्रे । नाम । दधान । कवि । अस्य । योनौ ।
सीदन् । होताऽइव । सदने । चमूषु । उप । ईम् । अग्मन् । ऋषय । सप्त । विप्रा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिसरति[4] नृणा द्रष्टा पवित्रे[5] उदकम् धारयन् कवि अस्य आत्मन[6] स्थाने पवित्रे सीदन् होता इव यज्ञे चमूषु । तदर्थं सरति । तमिमम् उप गच्छन्ति ऋषय सप्त मेधाविन भरद्वाज कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ॥ २ ॥

प्र सुमेधा गातुविद्विश्वदेवः सोमः पुनानः सद एति नित्यम् ।
भुवद्विश्वेषु काव्येषु रन्तानु जनान् यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुऽमेधा । गातुऽवित् । विश्वऽदेव । सोम । पुनान । सद । एति । नित्यम् ।
भुवत् । विश्वेषु । काव्येषु । रन्ता । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीर ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छति सुप्रज्ञ ध्यातदेव सोम पूयमान[7] स्थानम् नित्यम् । भवति च[8] विश्वेषु [9]स्तोत्रेषु रन्ता[9] । सोऽयम् अनु गच्छति धीर पञ्च जनान् ॥ ३ ॥

तव त्ये सोम पवमान निण्ये विश्वे देवास्त्रय एकादशासः ।
दश स्वधाभिरधि सानो अव्ये मृजन्ति त्वा नद्यः सप्त यह्वीः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. सृज्यते वि' अ. ३-३. °यन्निमि वि'; इन्द्रियनिमित्ता वि' अ'. ४. गच्छ अभि° वि' अ'. ५. पवित्रम् वि'. ६. आत्मन वि' अ'. ७. °मान वि'. ८. नास्ति वि' अ'. ९-९. °त्रेषु च रन्ता वि'.

तव॑ । त्ये । सो॒म॒ । प॒व॒मा॒न॒ । नि॒ण्ये । विश्वे॑ । दे॒वाः । त्रयः॑ । ए॒का॒द॒शासः॑ ।
दश॑ । स्व॒धाभिः॑ । अधि॑ । सानौ॑ । अव्ये॑ मृ॒जन्ति॑ । त्वा॒ । न॒द्यः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! पवमान! अन्तर्हिते स्थाने वर्तन्ते विश्वे देवाः त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याः। दश अङ्गुल्यः त्वां जलैः[1] पवित्रे[2] शोधयन्ति, त्वा नद्यः च सप्त महत्यः ॥ ४ ॥

तन्नु स॒त्यं पव॑मानस्यास्तु॒ यत्र॒ विश्वे॑ का॒रवः॑ सं॒नस॑न्त ।
ज्योति॒र्यदह्ने॒ अकृ॑णोदु लो॒कं प्राव॒न्मनुं॒ दस्य॑वे क॒रभीक॑म् ॥ ५ ॥

तत् । नु । स॒त्यम् । पव॑मानस्य । अ॒स्तु॒ । यत्र॑ । विश्वे॑ । का॒रवः॑ । स॒म्ऽनस॑न्त ।
ज्योतिः॑ । यत् । अह्ने॑ । अकृ॑णोत् । ऊँ इति॑ । लो॒कम् । प्र । आ॒व॒त् । मनु॑म् । दस्य॑वे । क॒रः । अ॒भीक॑म् ॥

वेङ्कट० तत्[3] स्थानं सत्यभूतम् पवमानस्य अस्माकम् अस्तु, यत्र सर्वे स्तोतारः सङ्गच्छन्ते। यत् अस्य ज्योतिः दिवसाय प्रकाशं करोति, तज्ज्योतिः प्र आवत्[4] मनुम् राजानम्, दस्यवे च अभिगन्तारम् अकार्षीत् ॥ ५ ॥

परि॒ सद्मे॑व पशु॒मान्ति॒ होता॒ राजा॒ न स॒त्यः समि॑तीरिया॒नः ।
सोमः॑ पुना॒नः क॒लशाँ॑ अयासी॒त् सीद॑न्मृ॒गो न म॑हि॒षो वने॑षु ॥ ६ ॥

परि॑ । सद्म॑ऽइव । प॒शु॒ऽमन्ति॑ । होता॑ । राजा॑ । न । स॒त्यः । सम्ऽइ॑तीः । इ॒या॒नः ।
सोमः॑ । पु॒ना॒नः । क॒लशा॑न् । अ॒या॒सी॒त् । सीद॑न् । मृ॒गः । न । म॒हि॒षः । वने॑षु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा पशुमतः यजमानगृहान् होता परि याति, यथा वा राजा सत्यकर्मा सङ्ग्रामान्[5] गच्छन्, तथा सोमः पूयमानः परि याति [6]कलशान् वनेषु[6] उदकेषु सीदन् महिषाख्यः मृगः इव ॥ ६ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः[7] ॥

[९३]

[7]नोधा गौतम ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[7] ।

सा॒कमुक्षो॑ मर्जयन्त॒ स्वसा॑रो॒ दश॒ धीर॑स्य धी॒तयो॒ धनु॑त्रीः ।
हरिः॒ पर्य॑द्रव॒ज्जाः सूर्य॑स्य॒ द्रोणं॑ ननक्षे॒ अत्यो॒ न वा॒जी ॥ १ ॥

सा॒कम्ऽउक्षः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । स्वसा॑रः । दश॑ । धीर॑स्य । धी॒तयः॑ । धनु॑त्रीः ।
हरिः॑ । परि॑ । अ॒द्र॒व॒त् । जाः । सूर्य॑स्य । द्रोण॑म् । न॒न॒क्षे॒ । अत्यः॑ । न । वा॒जी ॥ १ ॥

---

१. जलैः मूको. २. °त्रे मूको. ३. नास्ति वि[1]. ४. आपद् वि[1] अ[1]. ५. °माद वि[1] अ[1].
६-६. कलशानवनेषु वि अ[1] ७-७. नास्ति मूको.

वेङ्कट० नोधा । 'सह सिञ्चन्त्य[1]' शोधयन्ति अङ्गुलय सोमम् । दश अङ्गुलय धीरस्य सोमस्य प्रेरयित्र्य । हरि परि द्रवति[2] सूर्यस्य जाया दिश, द्रोणकलशम् व्याप्नोति अतनशील इव अश्व ॥ १ ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।
मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृऽभि । न । शिशु । वावशान । वृषा । दधन्वे । पुरुऽवार । अत्ऽभि ।
मर्य । न । योषाम् । अभि । नि ऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कलशे । उस्रियाभि ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् धार्यते, मातृभि इव पुत्र, कामयमान वृषा बहुभिर्वरणीय वसतीवरीभि । मर्य इव जायाम् अभि गच्छन् निष्कृतम् स्थानम् सम् गच्छते कलशे अद्भि ॥ २ ॥

उत प्र पिप्य ऊधरघ्न्याया इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊध । अघ्न्याया । इन्दु । धाराभि । सचते । सुऽमेधा ।
मूर्धानम् । गाव । पयसा । चमूषु । अभि । श्रीणन्ति । वसुऽभि । न । निक्तै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च प्र आप्याययति[3] ऊध गो सोम ओषधीषु प्रविश्य । सोऽयम् इन्दु सुमेधा धाराभि सङ्गच्छते । सुमज्ञम् इमम् गाव चमूषु स्थितम् उच्छ्रितम् पयसा अभि श्रीणन्ति वस्त्रै इव निक्तै ॥ ३ ॥

स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिमश्विनं वावशानः ।
रथिरायतामुशती पुरंधिरस्मद्र्यगा दावने वसूनाम् ॥ ४ ॥

स । न । देवेभि । पवमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वावशान ।
रथिरऽयताम् । उशती । पुरम्ऽधि । अस्मद्र्यक् । आ । दावने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स अस्मभ्य देवै सह पवमान! प्रयच्छ इन्दो! रयिम् अश्वयुक्तम् [4]कामयमान । रथिरायताम्[4] रथवान् रथिर[5] तद्वदाचरताम् कामयमाना सत्र बुद्धि अस्मदभिमुखी आ गच्छतु वसूनाम् दानाय ॥ ४ ॥

नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् ।
प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

---

1 1 सह सिच सिञ्च वि॰ अ॰. 2. द्रवति वि॰ अ॰. 3 ॰प्यायचति वि॰ अ॰ 4 4 ॰मानो रथ वि॰. 5. रथि मूको

नु । न । रयिम् । उप । मास्व । नृऽवन्तम् । पुनान । वाताप्यम् । विश्वऽचन्द्रम् ।
प्र । वन्दितु । इन्दो इति । तारि । आयु । प्रात । मक्षु । धियाऽवसु । जगम्यात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् उप कुरु मनुष्यैर्युक्तम् पूयमान उदकम्[1] च सर्वेषां ह्लादकम् । प्र तारि "वर्धितम् अस्तु इन्दो"[2] स्तोतु आयु । प्रात इति गतम् (ऋ १,५८१,१०५,८, ८०,१० प्रभृ.) ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वर्ग [3] ॥

[९४]

[3]कण्वो घौर ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द [3] ।

अधि यद॑स्मिन् वा॒जिनी॑व॒ शुभ॒: स्पर्ध॑न्ते॒ धिय॒: सूर्ये॒ न विश॑: ।
अ॒पो वृ॑णा॒नः प॑वते कवी॒यन् व्र॒जं न प॑शु॒वर्ध॑नाय॒ मन्म॑ ॥ १ ॥

अधि । यत् । अ॒स्मिन् । वा॒जिनि॑ऽइव । शुभ॑ । स्पर्ध॑न्ते । धिय॑ । सूर्ये॑ । न । विश॑ ।
अ॒प । वृ॒णा॒न । प॒व॒ते॒ । क॒वि॒ऽयन् । व्र॒जम् । न । प॒शु॒ऽवर्ध॑नाय । मन्म॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० कण्व । अधि स्पर्धन्ते अहमहमिकयोपतिष्ठन्ति यदा अस्मिन् सोमे अश्वे इव अलङ्कारा अङ्गुल्य[4] सूर्ये इव च उदिते[5] रश्मय, तदानीम् अय सोम उदकानि आच्छादयन् पवन कवित्वम् आचरन् यथा गवाम् व्रजम् मननीय बोद्धव्य रक्षितव्यम् पशूना वर्धनाय गाप परिपवत इति ॥ १ ॥

द्वि॒ता व्यू॒र्ण्वन्न॒मृत॑स्य॒ धाम॑ स्व॒र्विदे॒ भुव॑नानि प्रथन्त ।
धिय॑: पिन्वा॒नाः स्वस॑रे॒ न गाव॑ ऋता॒यन्ती॑र॒भि वा॑वश्र॒ इन्दु॑म् ॥ २ ॥

द्वि॒ता । वि॒ऽऊ॒र्ण्वन् । अ॒मृत॑स्य । धाम॑ । स्व॒ऽविदे॑ । भुव॑नानि । प्र॒थ॒न्त॒ ।
धिय॑ । पिन्वा॒ना । स्वस॑रे । न । गाव॑ । ऋ॒त॒ऽयन्ती॑ । अ॒भि । वा॒व॒श्रे॒ । इन्दु॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षम् सोमो द्वैधम् व्यूर्ण्वन् मध्येन गच्छति । तस्मै सर्वज्ञाय भुवनानि विस्तीर्णानि भवन्ति । रश्मीना सञ्चरणार्थे[6] तमिमम् इन्दुम् धिय वाच यज्ञमिच्छन्त्य अभि शब्दायन्ते,[7] यथा पय क्षरन्त्य गाव गोष्ठे वत्सानिति ॥ २ ॥

परि॒ यत् क॒विः काव्या॒ भर॑ते॒ शूरो॒ न रथो॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
दे॒वेषु॒ यशो॒ मर्ता॑य॒ भूष॒न् दक्षा॑य रा॒यः पु॑रु॒भूषु॒ नव्य॑: ॥ ३ ॥

1. च उद° वि॰. २-२ वर्धिमन्तिरन्दो वि॰ ३-३. नास्ति मूको ४ नारि अ॰ ५ °तौ मूको. ६ सञ्चरार्थ वि॰. ७. शब्दायन्ते वि॰ अ॰.

परि । यत् । कृवि । काव्या । भरते । शूरः । न । रथः । भुवनानि । विश्वा ।
देवेषु । यशः । मर्ताय । भूषन् । दक्षाय । रायः । पुरुऽभूषु । नव्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पारं गच्छति यदा[1] कविकर्माणि[2] कविः सोमः[3], शत्रूणां बाधकः रथः यथा सांग्रामिकाणि भूतानि परियाति तद्वत्, तदा देवेषु स्थितम् [4]धनम् मर्ताय[4] भावयितुमिच्छन् धनस्य वृद्ध्यर्थं बहुषु यज्ञभवनेषु[5] स्तोतव्यः भवति ॥ ३ ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जातः । श्रिये । आ । निः । इयाय । श्रियम् । वयः । जरितृऽभ्यः । दधाति ।
श्रियम् । वसानाः । अमृतऽत्वम् । आयन् । भवन्ति । सत्या । समऽइथा । मितऽद्रौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रिये जातः सोमः श्र्यर्थमेव[6] अमुष्य आभिमुख्येन निर् गच्छति । निर्गतश्च[7] सः श्रियम् जीवितम् च स्तोतृभ्यः दधाति[8] । ताम् श्रियम् वसानाः जरितारो न म्रियन्ते । भवन्ति सत्यानि युद्धानि मितगमने सोमे । न पराजीयन्त[9] इति ॥ ४ ॥

इषमूर्जमभ्य१र्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मत्सि देवान् ।
विश्वानि हि सुषहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अभि । अर्ष । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिः । कृणुहि । मत्सि । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुऽसहा । तानि । तुभ्यम् । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् अभि गमय, गाम् अश्वम् च । उरु [10]च ज्योतिः कृणुहि[10] । तर्पय च देवान् । विश्वानि हि तानि रक्षांसि तव सोम ! अनायासेनाऽभिभवितुं[11] शक्यानि । पवमान ! बाधसे सोम ! शत्रून् इति ॥ ५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्थो वर्गः[12] ॥

[९५]

[13]प्रस्कण्वः काण्वः ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[13] ।

कनिक्रन्ति हरिरा सृज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ १ ॥

---

१. यथा अ[1] २. कवि कमाणि वि[2] अ[1] ३. सोम मूको. ४-४. धनमत्ता वि[2] अ[1], धनमर्तीय वि[1] ५. यज्ञाइवनेषु वि[2] अ[1]. ६. श्रियर्थमे[*] वि[11] अ[1]. ७. निर्गच्छनदच वि[2] अ[1] ८. ददाति वि[2] अ[1], दधातनि वि[1] ९. परिजीय त वि[2], पराजीयन वि[1]. १०-१०. जो कृ[0] वि[2] अ[1]. ११. नायासेनानी वि[2] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको.

कनिक्रन्ति । हरि । आ । सृज्यमान । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनान ।
नृऽभि । यत । कृणुते । नि ऽनिजम् । गा । अत । मती । जनयत । स्वधाभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कण्व । शब्दायते हरि सृज्यमान[1] । आकार पूरण । सीदन् कलशस्य जठरे पूयमान । ऋत्विग्भि यत करोति आत्मनो रूपम् गा पय आच्छादयन् । अस्मै सोमाय स्तुती[2] स्तोतार[3] जनयत हविर्भि सह[4] ॥ १ ॥

हरिः सृजानः पथ्यामृतस्येयर्ति वाचमरितेव नावम् ।
देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे ॥ २ ॥

हरि । सृजान । पथ्याम् । ऋतस्य । इयर्ति । वाचम् । अरिताऽइव । नावम् ।
देव । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आवि । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽवाचे ॥ २ ॥

वेङ्कट० हरि[5] सृज्यमान यज्ञस्य पथि भवाम् प्रेरयति वाचम्, यथा नाविक प्रेरयति नावम् । देव देवानाम् गुह्यानि शरीराणि आवि करोति यज्ञे प्रव चे स्तोत्रे ॥ २ ॥

अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपाम्ऽइव । इत् । ऊर्मय । तर्तुराणा । प्र । मनीषा । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्ती । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशती । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपाम् इव ऊर्मय[6] त्वरमाणा[6] प्र ईरयन्ति स्तुती सोमम् प्रति । पूजयन्त्य[7] वा सोमम् उप यन्ति, सम् च यन्ति, तत आ विशन्ति च कामयमाना कामयमानम् ॥ ३ ॥

तं मर्मृजानं महिषं न सानावंशुं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वावशानं मतयः सचन्ते त्रितो बिभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मृजानम् । महिषम् । न । सानौ । अंशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वावशानम् । मतय । सचन्ते । त्रित । बिभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् परिचर्यमाणम् महिषम् इव सानौ वर्तमानम् अंशुम् दुहन्ति सेक्तारम् ग्रावसु स्थितम् । तम् कामयमानम् स्तुतयः सेवन्ते । त्रिस्थान[8] इन्द्र एनम् बिभर्ति वारके[9] शत्रूणाम् अन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

---

१. पूज्यमान वि[१] अ[१] २. स्तुति मूको. ३. स्तोति अ[१] ४. हरि मूको. ५. असौ वि[१] अ[१].
६. °माण वि[१] अ[१], °माण वि[१]. ७. पूयन्त वि[१], पूरयन्त्य वि[१] अ[१]. ८ त्रिस्थान वि[१]; त्रिस्थान वि[१] अ[१]. ९ भारक वि[१] अ[१].

इष्यन् वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्दो वि ष्या मनीषाम् ।
इन्द्रश्च यत् क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्दो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।
इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौभगाय । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रेरयन् वाचम् उपवक्ता इव होतुः अध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् पूयमानः [1]इन्दो! बद्धां[1] बुद्धिं वि मुञ्च कुरु धनप्रदानाभिमुखीम्[2] । इन्द्रः च त्वं च [3]यदा सह क्षयथः[3], तदा[4] वयम् सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम[5] ॥ ५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः[6] ॥

[९६]

[1]दैवोदासिः प्रतर्दन ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवान्त्सखिभ्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।
भद्रान् । कृण्वन् । इन्द्रऽहवान् । सखिऽभ्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रतर्दनो दैवोदासिः[7] । प्र एति सेनानीः शूरः रथानाम् अग्रे गा इच्छन् । हृष्यति च अस्य सेना । भद्रान् कृण्वन् इन्द्रस्य हवान् यजमानेभ्यः आ दत्ते सोमः वस्त्राणि पयांसि[8] वेगनिमित्तानि इन्द्रस्य ॥ १ ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः ।
आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ ॥ २ ॥

सम् । अस्य । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽहयैः । अनिऽशितम् । नमःऽभिः ।
आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य हरिम्[9] सम् मृजन्ति सोमस्य हरितवर्णमंशुम् अङ्गुलयः [10]ऋत्विजो वा[10] । सोऽयं[11] सोमो व्याप्तहयैः असंस्कृतमयुक्तं[12] नामकं आ तिष्ठति[13] आत्मीयं पवित्ररथम् इन्द्रस्य सखा [14]सोमः । अथ[14] [15]प्राज्ञः अनेन[15] रथेन सुष्टुतिं स्तोतारम् अभिगच्छति ॥ २ ॥

१-१. इन्दो बद्धो बद्धां वि[२] अ[१], इवो बध्या वि[१]. २. धनप्रधानाभिमुखीम् वि[२]; धनप्रधानाभिमुखम् अ[१]. ३-३. यदान्वहक्षयः वि[१], यदा समक्षयः वि[२] अ[१]. ४. तदा च अ[१]. ५. °म इत्यर्थः अ[१]. ६-६. नास्ति मूको. ७. देवोदासि वि[२] अ[१]; देवोदासीः वि[१]. ८. वयामि मूको ९. नास्ति वि[१]. १०-१०. नास्ति वि[१]. ११. वे वि[१]. १२. असयुक्तमसंस्कृतं अ[१]. १३. तिषन्ति मूको. १४-१४. सोमोस वि[२] अ[१]. १५-१५. प्रज्ञोनेन वि[२] अ[१]; प्राज्ञोनेने वि[१].

स नो॑ देव दे॒वता॑ते पवस्व म॒हे सो॑म॒ प्स॑रस इन्द्र॒पानः॑ ।
कृ॒ण्वन्न॒पो व॒र्षय॑न् द्यामु॒तेमामु॒रोरा नो॑ वरिवस्या पुना॒नः ॥ ३ ॥

सः । नः॒ । दे॒व॒ । दे॒वऽता॑ति । प॒व॒स्व॒ । म॒हे । सो॒म॒ । प्स॑रसे । इ॒न्द्र॒ऽपानः॑ ।
कृ॒ण्वन् । अ॒पः । व॒र्षय॑न् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । उ॒रोः । आ । नः॒ । व॒रि॒व॒स्य॒ । पु॒ना॒नः ॥३॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् देव! यज्ञे पवस्व महते सोम! पानाय इन्द्रस्य पातव्यः '[1]कृण्वन् उदकानि[1]' द्यावापृथिव्यौ च वर्षयन् । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ १,१६४,५१) इत्येवमभिप्रायम् । विस्तीर्णादन्तरिक्षाद् आ गच्छन् अस्मान् परिचर पूयमानः ॥ ३ ॥

अजी॑तये॒ऽह॑तये पवस्व स्व॒स्तये॑ स॒र्वता॑तये बृह॒ते ।
तदु॑शन्ति॒ विश्व॑ इ॒मे सखा॑य॒स्तद॒हं व॑श्मि पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजी॑तये । अह॑तये । प॒व॒स्व॒ । स्व॒स्तये॑ । स॒र्वऽता॑तये । बृ॒ह॒ते ।
तत् । उ॒श॒न्ति॒ । विश्वे॑ । इ॒मे । सखा॑यः । तत् । अ॒हम् । व॒श्मि॒ । प॒व॒मा॒न॒ । सो॒म॒ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा अहतार्थम्[2] पवस्व अविनाशाय महते यज्ञाय । तत् त्वदीय रक्षणम् इच्छन्ति विश्वे इमे मदीयाः सखायः । तत् एव अहम् च कामये पवमान! सोम![3] ॥ ४ ॥

सोमः॑ पवते जनि॒ता म॑ती॒नां ज॑नि॒ता दि॒वो ज॑नि॒ता पृ॑थि॒व्याः ।
ज॒नि॒ताग्नेर्ज॑नि॒ता सूर्य॑स्य जनि॒तेन्द्र॑स्य ज॒नि॒तोत विष्णोः॑ ॥ ५ ॥

सोमः॑ । प॒व॒ते॒ । ज॒नि॒ता । म॒ती॒नाम् । ज॒नि॒ता । दि॒वः । ज॒नि॒ता । पृ॒थि॒व्याः ।
ज॒नि॒ता । अ॒ग्नेः । ज॒नि॒ता । सूर्य॑स्य । ज॒नि॒ता । इन्द्र॑स्य । ज॒नि॒ता । उ॒त । विष्णोः॑ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः क्षरति जनयिता बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये षष्ठो वर्गः[4] ॥

ब्र॒ह्मा दे॒वानां॑ पद॒वीः क॑वी॒नामृषि॒र्विप्रा॑णां महि॒षो मृ॒गाणा॑म् ।
श्ये॒नो गृध्रा॑णां॒ स्वधि॑ति॒र्वना॑नां॒ सोमः॑ प॒वित्र॒मत्ये॑ति॒ रेभ॑न् ॥ ६ ॥

ब्र॒ह्मा । दे॒वाना॑म् । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नाम् । ऋषिः॑ । विप्रा॑णाम् । म॒हि॒षः । मृ॒गाणा॑म् ।
श्ये॒नः । गृध्रा॑णाम् । स्वऽधि॑तिः । वना॑नाम् । सोमः॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । ए॒ति॒ । रेभ॑न् ॥ ६ ॥

१-१. कृण्वन्त्युदकानि वि[१] अ[१]; काण्वन्नुदकानि वि[१]. २. अहत्तार्थं मूको. ३. नास्ति वि[१] अ[१].
४-४ नास्ति मूको.

वेङ्कट० सोम देवानाम् ऋत्विजाम् ब्रह्मा, कवीनाम् पदवी । पदानि स्खलितानि[1] यो गमयति[2] स पदवी । मधाविनाम् ऋषि । य परोक्ष पश्यति तम् ऋषिमाहु । अयम् मृगाणाम् महिष भवति, गृध्राणाम् श्येन , छेदकानाम् स्वधिति । एवप्रभाव सोम पवित्रम् अति[3] गच्छति शब्दायमान ॥ ६ ॥

प्रावीविपद्वाच ऊर्मिं न सिन्धुर्गिरः सोमः पवमानो मनीषाः ।
अन्तः पश्यन् वृजनेमावराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अवीविपत् । वाच । ऊर्मिम् । न । सिन्धु । गिर । सोम । पवमान । मनीषा ।
अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अवराणि । आ । तिष्ठति । वृषभ । गोषु । जानन् ॥७॥

वेङ्कट० "प्र वेपयति[4] शब्दस्य सङ्घम् इव सिन्धु गिर सोम पवमान[5] मनस ईप्सिता[6] हृदयङ्गमा । अन्त पश्यन् बलानि इमानि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि आ तिष्ठति वृषभ महान्[7] गवां "जयाय जानन्[8] । परबलानि प्रविशतीत्यर्थ ॥ ७ ॥

स मत्सरः पृत्सु वन्वन्नवातः सहस्ररेता अभि वाजमर्ष ।
इन्द्रायेन्दो पवमानो मनीष्यं१शोरूर्मिमीरय गा इषण्यन् ॥ ८ ॥

स । मत्सर । पृत्ऽसु । वन्वन् । अवात । सहस्रऽरेता । अभि । वाजम् । अर्ष ।
इन्द्राय । इन्दो इति । पवमान । मनीषी । अंशो । ऊर्मिम् । ईरय । गा । इषण्यन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० "स मदकर[9] सङ्ग्रामेषु[10] प्रविशन् अन्यैर्हन्तुमशक्य सहस्ररेताः अभि गच्छ बल शत्रूणाम् । इन्द्राय इन्दो। पवमान मनीषी त्वम् अंशो ऊर्मिम् प्रेरय शब्दान् इषण्यन् ॥ ८ ॥

परि प्रियः कलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।
सहस्रधारः शतवाज इन्दुर्वाजी न सप्तिः समना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रिय । कलशे । देवऽवात । इन्द्राय । सोम । रण्य । मदाय ।
सहस्रऽधार । शतऽवाज । इन्दु । वाजी । न । सप्ति । समना । जिगाति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति प्रिय कलशे देवैरभिगत इन्द्राय सोम रमणीय मदार्थम् सहस्रधार बहुबल इन्दु बलवान् इव अश्व सङ्ग्रामे ॥ ९ ॥

स पूर्व्यो वसुविज्जायमानो मृजानो अप्सु दुदुहानो अद्रौ ।
अभिशस्तिपा भुवनस्य राजा विदद् गातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

---

१. स्खलनानि वि[1], खलतानि अ[1]. २ गमयन्ति मूको ३ ३ अधि वि[1] अ[1] ४ ४ प्रेरयति वि[1] अ[1]. ५ "न महिषा वि[1] ६ ईशिती वि[1] अ[1], ईशीरति वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८ ८ जयाय जानन् वि[1] अ[1]; जयायना वि[1] ९ ९ समः करे वि[1] अ[1]. १० मामेषु वि[1] अ[1].

सः । पूर्व्यः । वसुऽवित् । जायमानः । मृजानः । अप्ऽसु । दुदुहानः । अद्रौ ।
अभिशस्तिऽपाः । भुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पूयमानः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः प्रत्नः धनानां लम्भकः जायमानः मृज्यमानः उदकेषु दुह्यमानः [1]अभिपवग्राविण अभिशस्तेः[1] परिरक्षक भुवनस्य राजा प्रयच्छति मार्गम् यजमानेभ्यः कर्मार्थम् पूयमानः ॥१०॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः[2] ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीँरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
वन्वन् । अवातः । परिऽधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघऽवा । भव । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वया हि अस्माकम् पितरः सोम! पूर्वे अङ्गिरसः कर्माणि चक्रुः पवमान! प्राज्ञाः । रक्षांसि [3]सम्भजन् तैरनभिगतो[3] रक्षांसि [4]अप ऊर्णुहि[4] । वीरैः अश्वैः च सह मघवा त्वम् अस्माकम् भव ॥ ११ ॥

यथापवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद्धविष्मान् ।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयायुधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपवथाः । मनवे । वयःऽधाः । अमित्रऽहा । वरिवःऽवित् । हविष्मान् ।
एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आयुधानि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यथा अपवथाः मनवे राज्ञे अन्नस्य धाता[5], अमित्राणां हन्ता, धनस्य दाता, पुरोडाशादिभिर्युक्तः, एवम् पवस्व धनम् प्रयच्छन्, इन्द्रे च सम्यक् तिष्ठ, प्रकाशय च स्वकीयानि आयुधानि ॥ १२ ॥

पवस्व सोम मधुमाँ ऋतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो मत्सर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुऽमान् । ऋतऽवा । अपः । वसानः । अधि । सानौ । अव्ये ।
अव । द्रोणानि । घृतऽवन्ति । सीद । मदिन्ऽतमः । मत्सरः । इन्द्रऽपानः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! मधुरः यज्ञवान् उदकानि आच्छादयन् पवित्रे । अव सीद कलशान् उदकवतः अत्यन्तं मदकरः मदः इन्द्रस्य पातव्यः ॥ १३ ॥

1-1. °मा०ण्याभिशस्तेः वि[1]; मापयमिशस्ते वि[3], °माप्यभिशस्ते अ[1]. 2-2. नास्ति मूको.
3-3. सम्भजन्तैर° वि[3] अ[1]; सभैजन्तैर° वि[1]. 4-4. मुदितम् वि[3] अ[1]; मपोर्गहि वि[1]. 5. दाता वि[3] अ[1].

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाजयुर्देववीतौ ।
सं सिन्धुभिः कलशे वावशानः समुस्रियाभिः प्रतिरन् न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिवः । शतऽधारः । पवस्व । सहस्रऽसाः । वाजऽयुः । देवऽवीतौ ।
सम् । सिन्धुऽभिः । कलशे । वावशानः । सम् । उस्रियाभिः । प्रऽतिरन् । नः । आयुः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृष्टिम् दिवः शतधारः पवस्व । सहस्रस्य दाता अन्नकामः यजमानानां यज्ञे कलशे सम् गच्छस्व सिन्धुभिः कामयमानः तथा गोभिश्च वर्धयन् अस्माकम् आयुः ॥ १४ ॥

एष स्य सोमो मतिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।
पयो न दुग्धमदितेरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एषः । स्यः । सोमः । मतिऽभिः । पुनानः । अत्यः । न । वाजी । तरति । इत् । अरातीः ।
पयः । न । दुग्धम् । अदितेः । इषिरम् । उरुऽइव । गातुः । सुऽयमः । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एष सोमः पूजकैः पूयमानः अतनशीलः अश्वः इव तरति एव[1] शत्रून्, पयः इव दुग्धम् पशोः अन्वेषणीयम्, विस्तीर्णः इव च मार्गः समाश्रयणीयः[2], नियन्तुं शक्यः इव च अश्वः ॥१५॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वर्गः[3] ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्ष गुह्यं चारु नाम ।
अभि वाजं सप्तिरिव श्रवस्याऽभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुधः । सोतृऽभिः । पूयमानः । अभि । अर्ष । गुह्यम् । चारु । नाम ।
अभि । वाजम् । सप्तिःऽइव । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गाः । देव । सोम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वायुधः सोतृभिः[4] पूयमानः[5] स्तुतिभिः सह अभि गमय गुहायां निहितम् चारु त्वदीयं शरीरं रसात्मकम् । अभि अर्थ च अन्नम् अश्वः इव अन्नेच्छायाम्[6] अस्मदीयायाम् अभि प्राणम् अभि च पशून् देव! सोम![7] ॥ १६ ॥

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गणेन ।
कविर्गीर्भिः काव्येना कविः सन्त्सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुतः । गणेन ।
कविः । गीःऽभिः । काव्येन । कविः । सन् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ १७ ॥

---

१ एव वि[2] अ[1]. २ साश्रयणीयो वि[2] अ[1]; समाश्रणीयो वि[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४. स्तोतृभि वि[1] अ[1]. ५. °मानो वि[2] अ[1]. ६. °च्छाने वि[2] अ[1] ७. सोम मूको.

वेङ्कट० शिशुम् जायमानम् स्पृहणीयम् शोधयन्ति । मरुत चैनमात्मीयेन गणेन वह्निम् अलङ्कुर्वन्ति । सोऽय कविकर्मणैव[1] कवि सन् सोम पवित्रम् आत[2] गच्छति शब्दायमान ॥ १७ ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत् स्वर्षाः सहस्रणीथः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धाम महिषः सिषासन्त्सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् ॥ १८ ॥

ऋषिऽमना । य । ऋषिऽकृत् । स्वःऽसा । सहस्रऽनीथ । पदऽवी । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धाम । महिष । सिसासन् । सोम । विऽराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० दर्शकमनस्क य दर्शनस्य कर्ता सर्वस्य सम्भक्ता 'बहुनय पदानां'[3] निधाता कवीनाम् । सोऽयम् तृतीयम् स्थानम् महान् सम्भक्तुमिच्छन्[4] सोम विराजन्तम् इन्द्रम् अनु राजति स्तूयमान ॥ १८ ॥

चमूषच्छ्येनः शकुनो विभृत्वा गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि बिभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमूऽसत् । श्येन । शकुन । विऽभृत्वा । गोऽविन्दु । द्रप्स । आयुधानि । बिभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमान । समुद्रम् । तुरीयम् । धाम । महिष । विवक्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चमसेषु सीदन् अयम् श्येन शक्त विहरणशील गवां लम्भक द्रवणशील[5] आयुधानि धारयन् अपाम् प्रेरकमन्तरिक्ष सामो न तुरीयम् स्थानम्[6] महान् सेवते । सूर्यलोकस्योपरि चन्द्रमसो लोक इति 'यम पृथिव्या अधपात स मावतु अग्नि ××× वायु ××× आदित्य ××× चन्द्रमा नक्षत्राणाम्' (तै स ३,४,५,१) इत्यादिमन्त्रै[7] ज्ञायते । इति ॥ १९ ॥

मर्यो न शुभ्रस्तन्वं मृजानोऽत्यो न सृत्वा सनये धनानाम् ।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन्कनिक्रदच्चम्वोरा विवेश ॥ २० ॥

मर्य । न । शुभ्र । तन्वम् । मृजान । अत्य । न । सृत्वा । सनये । धनानाम् ।
वृषाऽइव । यूथा । परि । कोशम् । अर्षन् । कनिक्रदत् । चम्वो । आ । विवेश ॥ २० ॥

वेङ्कट० मनुष्य[8] इव शुभ्र शरीरम् शोधयन्, अश्व इव च सरणशील लाभाय धनानाम्, वृषभ इव च[9] गोयूथानि पात्रम् परि गच्छन् शब्द कुर्वन् अधिषवणफलकयो आ विशति ॥ २० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये नवमो वर्ग '[10] ॥

---

१ कवि कर्मणेव वि[1] अ　२ अधि वि[1] अ[1]　३-३ 'नेयनपादा' वि[1] अ.　४. 'मिच्छ मूको ५ द्रविणशील वि[1] अ[1].　६. नास्ति वि[1].　७ इतिम मै वि[1].　८ मनुष्य वि[1].　९ १ नास्ति मूको.

पवस्वेन्दो पवमानो महोभिः कनिक्रदत् परि वाराण्यर्ष ।
क्रीळञ्चम्वोरा विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥ २१ ॥

पवस्व । इन्दो इति । पवमान । मह ऽभि । कनिक्रदत् । परि । वाराणि । अर्ष ।
क्रीळन् । चम्वो । आ । विश । पूयमान । इन्द्रम् । ते । रस । मदिर । ममत्तु ॥ २१ ॥

वेङ्कट० 'इन्दो । पूयमान त्वम् ऋत्विग्भि शब्द कुर्वन् परि गच्छ अवेर्वालानि† । क्रीळन् अधिषवणफलकयो. आ विश पूयमान । इन्द्रम् ते रस मदकर मदयतु[1] ॥ २१ ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्नक्तो गोभिः कलशाँ आ विवेश ।
साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित् क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धारा । बृहती । असृग्रन् । अक्त । गोभि । कलशान् । आ । विवेश ।
साम । कृण्वन् । सामन्य । विपऽचित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्यु । न । जामिम् ॥२२॥

वेङ्कट० प्र 'सृज्यन्ते अस्य धारा' महत्य । सोऽयं गव्यै अक्त कलशान् आ विशति[2] । सोऽयम् साम[1] कुर्वन् सामगानकुशल इति सुशब्द सोममाह । विपश्चित् क्रन्दन् अभि गच्छति चमसम्[3], यथा सख्यु जायाम्[4] इतरोऽभिगच्छति । यथा 'आगधिता परिगधिता' (ऋ १ १२६,६) इतीन्द्र स्तनयस्य जायामुवाचेति (तु बृदे ३,१५०) ॥ २२ ॥

अपघ्नन्नेषि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।
सीदन् वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽघ्नन् । एषि । पवमान । शत्रून् । प्रियाम् । न । जार । अभिऽगीत । इन्दु ।
सीदन् । वनेषु । शकुन । न । पत्वा । सोम । पुनान । कलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

वेङ्कट० अपघ्नन् एषि पवमान । शत्रून्, प्रियाम् इव असतीम्[5] जार, स्तोतृभि अभिष्टुत त्वम् इन्दु । सीदन् वृक्षेषु शकुन इव पतनशील सोम पूयमान कलशेषु निषण्णो भवति ॥ २३ ॥

आ ते रुचः पवमानस्य सोम योषेव यन्ति सुदुघाः सुधाराः ।
हरिरानीतः पुरुवारो अप्स्वचिक्रदत् कलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुच । पवमानस्य । सोम । योषाऽइव । यन्ति । सुऽदुघा । सुऽधारा ।
हरि । आऽनीत । पुरुऽवार । अप्ऽसु । अचिक्रदत् । कलशे । देवऽयूनाम् ॥ २४ ॥

१-१ नास्ति वि[1]. † अवेर्वा° मूको. २-२ नास्ति वि[1]. ३. सोम वि[3] अ[1]. ४. चर्मु वि[1]; चमू वि[3]; चमू अ[1]. ५. जायामभवर वि[1]; जया नं पर वि[3] अ[1]. ६. भवाति वि[3] अ[1].

वेङ्कट० आ यन्ति ते रुच पवमानस्य 'सोम। स्त्री इव[१] सुदुघा सुधारा[२] दीप्ता पतन्ति धारा। हरितवर्ण[३] आनीत पुरुवार वसतीवरीषु क्रन्दते च कलशे यजमानानाम् इति[४] ॥ २४ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वर्ग[५] ॥

[९७]

[६]१-३ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठ ऋषि, ४-६ वासिष्ठ इन्द्रप्रमति, ७ ९ वासिष्ठो वृषगण, १०-१२ वासिष्ठो मन्यु, १३-१५ वासिष्ठ उपमन्यु, १६ १८ वासिष्ठो व्याघ्रपात्, १९ २१ वासिष्ठ शक्ति, २२-२४ वासिष्ठ कर्णश्रुत्, २५-२७ वासिष्ठो मृळीक, २८-३० वासिष्ठो वसुक्र, ३१ ४४ पराशर शाक्त्य, ४५ ५८ कुत्स आङ्गिरस। पवमान सोमो देवता। त्रिष्टुप छन्द[६]।

अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम्।
सुतः पवित्रं पर्येति रेभन् मितेव सद्म पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य। प्रेषा। हेमना। पूयमान। देव। देवेभि। सम्। अपृक्त। रसम्।
सुत। पवित्रम्। परि। एति। रेभन्। मिताऽईव। सद्म। पशुऽमन्ति। होता ॥ १ ॥

वेङ्कट० क्रमेण तृचानाम् ऋषीन् दर्शयति शौनक —

"'अस्य प्रेषा' वसिष्ठस्य वासिष्ठास्तु नवापरे।
इन्द्रप्रमतिरेवाद्यस्तता वृषगण पर ॥
मन्युश्चैवोपमन्युश्च व्याघ्रपाच्छक्तिरेव च।
कर्णश्रुन्मृळीक एव वसुक्रोऽथ पराशर ॥
चतुर्दशान्ते (?) कुत्स धृष्यत्त्वेव ऋषि स्मृत।" (तु ऋअ २,९,९७) इति ॥

सोमस्य प्रेरकेण हिरण्येन पूयमान अयम् देव देवै आत्मीयरसम् सम् पर्चयति। सुत पवित्रम् परि गच्छति शब्दायमान निमितान् इव यज्ञगृहान् पशुमन्तृ होता ॥ १ ॥

भद्रा वस्त्रा समन्या वसानो महान् कविर्निवचनानि शंसन्।
आ वच्यस्व चम्वोः पूयमानो विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥ २ ॥

भद्रा। वस्त्रा। सम्ऽया। वसान। महान्। कवि। निऽवचनानि। शंसन्।
आ। वच्यस्व। चम्वो। पूयमान। विऽचक्षण। जागृवि। देवऽवीतौ ॥ २ ॥

१-१. सोनास्तोत्रा मू[१]. २ नास्ति मू[१]. ३ 'वर्णं वि[१] मू[१] मतिवर्णा वि[१]. ४. नास्ति वि[१] मू[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६ त्रुटितम् वि[१] मू[१].

वेङ्कट० भद्राणि वस्त्राणि तेजांसि सङ्ग्रामार्हाणि च[1] वसानः महान् कविः आभिमुख्येन [2]वक्तव्यानि शंसन् आ विश[2] चम्वोः[3] पूयमानः विचक्षणः जागरणशीलः यज्ञे ॥ २ ॥

सम्मु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे ।
अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानौ । अव्ये । यशःऽतरः । यशसाम् । क्षैतः । अस्मे इति ।
अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [4]सम् मृज्यते[4] प्रियः समुच्छ्रिते पवित्रे यशस्वितमः[5] यशस्विनाम् क्षितिं प्राप्तः अस्मदर्थम् अभि शब्दय अन्तरिक्षे पूयमानः । यूयम् इति गतम् (ऋ ७,१,२०) ॥ ३ ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्त्सोमं हिनोत महते धनाय ।
स्वादुः पवाते अति वारमव्यमा सीदाति कलशं देवयुर्नः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।
स्वादुः । पवाते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदाति । कलशम् । देवऽयुः । नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गायत, अभि अर्चत[6] देवान्, सोमम् प्रेरयत महद्धनं प्राप्तुम् । स्वादुः सोमः अति पवते पवित्रम्, आ सीदति च पात्रम् देवकामः सोमः अस्मदीयः[7] ॥ ४ ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्त्सहस्रधारः पवते मदाय ।
नृभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रऽधारः । पवते । मदाय ।
नृऽभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः देवानाम् उप आगच्छन्[8] सख्यम् सहस्रधारः पवते मदार्थम् । नृभिः स्तूयमानः प्रत्नम् धाम अनु गच्छति । तदेवाह — गच्छति इन्द्रम् महते अभ्युदयायेति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः[9] ॥

एतेनं राये हरिरर्षा पुनान इन्द्रं मदो गच्छतु ते भराय ।
देवैर्याहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति वि[१] अ[१]. २-२. [२]व्यानीनि निशंसनानि वि[१] अ[१]; [२]व्यानि शंसनानि वि[२]. ३. चमेवा वि[१] वि[३] अ[१]; चर्मोः वि[२]. ४-४. समृज्यते मूको. ५. यशस्विनो वि[२]. ६. अर्चाय वि[१]; अर्चय अ[१]; अर्चन वि[२]. ७. [°]दीयम् वि[१] अ[१]. ८. ग[°] मूको. ९-९. नास्ति मूको.

स्तोत्रे । राये । हरिः । अर्ष । पुनानः । इन्द्रम् । मदः । गच्छतु । ते । भराय ।
देवैः । याहि । सऽरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रे क्रियमाणे धनार्थम् हरिः अर्ष पूयमानः । इन्द्रम् मदः तव गच्छतु सङ्ग्रामार्थम् । देवैः आगच्छ समानं रथमास्थाय अस्माकं धनार्थमिति ॥ ६ ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशनाऽइव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम । विवक्ति ।
महिऽव्रतः । शुचिऽबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्र ब्रवीति अयमृषिः उशना इव' स्तोत्रम् ब्रुवाणः स्तोता देवानाम् जन्मानि । महाकर्मा दीप्तबन्धुः शोधक स्थानानि अभि गच्छति शब्दं कुर्वन् वराहः[2] वराहारः (तु. या ५,४) सोमः । यद्वा पादेन शब्दं कुर्वन् कश्चन 'वराह इति' ॥ ७ ॥

प्र हंसासंस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।
आङ्गूष्यं पवमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मन्युम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषऽगणाः । अयासुः ।
आङ्गूष्यम् । पवमानम् । सखायः । दुःऽमर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र यान्ति शत्रुभिर्हन्यमाना. हंसरूपाः वा क्षिप्रकारिणम् अभिमन्तारं सोमं प्रति भयाद् यज्ञगृहम् अमी वृषगणाः । स्तोत्राहम्[4] पवमानम् सखायः दुर्मर्षम् शत्रुभिर्दुर्धरम्[5] यज्ञे सह स्तुवन्ति शब्दायमानम् ॥ ८ ॥

स रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गावः ।
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृज्रः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुऽगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गावः ।
परीणसम् । कृणुते । तिग्मऽशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । ऋज्रः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वेगं करोति उरुगमनस्याऽऽदित्यस्य वेगितां गतिं प्रति । तम् अनायासेन गच्छन्तम् अन्ये गन्तारः न परिच्छिन्दन्ति । स महत्तेजः कुरुते तीक्ष्णशृङ्गः । सोऽयम् अन्तरिक्षे दिवा हरितवर्णः दृश्यते, रात्रौ ऋज्रः[6] ऋजुगामी विस्पष्ट इति[7] ॥ ९ ॥

१-१. काव्यविशेष वि[1]. २-२. वराहारः वि[1] अ[1]. ३-३. भवगाहति अ[1]. ४. स्तोत्रार्ह वि[1] अ[1]; स्तोत्रर्हं वि[1]. ५. °भिर्दुर्धरं वि[1]. ६. ऋजु वि[1] अ[1]; ऋज वि. ७. नास्ति वि[1] अ[1].

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा इन्द्रे सोमः सह इन्वन् मदाय ।
हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातीर्वरिवः कृण्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोऽन्योघाः । इन्द्रे । सोमः । सहः । इन्वन् । मदाय ।
हन्ति । रक्षः । बाधते । परि । अरातीः । वरिवः । कृण्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दुः वाजी पवते गमनशीलनिचीनाग्ररससद्भाव इन्द्रे सोमः बलकरं रसम् प्रेरयन् मदार्थम् । हन्ति रक्षः, परि बाधते च शत्रुम्, धनम् कृण्वन् बलस्य ईशिता ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।
इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोम । पवते । अद्रिऽदुग्धः ।
इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सरः । मदाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'इन्दुः धारया'[1] मधुना सम्पर्चयन् देवान् पवित्रं तिरस्-कुर्वन् पवते[2] ग्रावदुग्धः । इन्दुः इन्द्रस्य सख्यम् सेवमानः देवः देवस्य मदकरः मदार्थम् पवते[2] ॥ ११ ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्त्स्वेन रसेन पृञ्चन् ।
इन्दुर्धर्माण्यृतुथा वसानो दश क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृञ्चन् ।
इन्दुः । धर्माणि । ऋतुऽथा । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्रियाणि अभि पवते पूयमानः देवः देवान् स्वेन रसेन सम्-पृञ्चन् इन्दुः धारकाणि तेजांसि कालेषु आच्छादयन् । तमिमं दश अङ्गुलयः[3] समुच्छ्रिते पवित्रे गमयन्ति, गच्छन्ति वा तत्र पूयमानमिति ॥ १२ ॥

वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा नदयन्नेति पृथिवीमुत द्याम् ।
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्नर्षति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । नदयन् । एति । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
इन्द्रस्यऽइव । वग्नुः । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अर्षति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वृषा[4] शोणवर्णः अभिशब्दायमानः[5] पशून् शब्दमुत्पादयन् गच्छति पृथिवीम् अपि च

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि[1]; इन्दुर्धारा···धार॰ वि[1], इन्दुर्धारा धार॰ अ[1]. ३. °तेनिपवने वि[1] अ[1]; °ते ता पवन्ति वि[1]. ४. नास्ति वि[1]. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६. शब्दादिशब्दायमानः वि[1] अ[1].

याम्। तस्य च शब्दः सङ्ग्रामे इन्द्रस्य इव[1] शब्दः श्रूयते। प्रज्ञापयन् गमयति[2] इमाम् वाचम् उच्चैः शब्दायत इति ॥ १३ ॥

रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम्।
पवमानः संतनिमेषि कृण्वन्निन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

रसाय्यः। पयसा। पिन्वमानः। ईरयन्। एषि। मधुऽमन्तम्। अंशुम्।
पवमानः। सम्ऽतनिम्। एषि। कृण्वन्। इन्द्राय। सोम। परिऽसिच्यमानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आस्वाद्य[3] पयसा क्षरन् प्रेरयन् गच्छसि[4] मधुमन्तम् अंशुम्। 'अंशु[5] शमष्टमात्रो भवति' इति यास्कः (२,५)। [6]सोमरस उक्तः[6]। पवमान सन्ततिम्[7] सन्तताम्[8] धाराम् कृण्वन् एषि[9] इन्द्राय सोम! परिषिच्यमानः ॥ १४ ॥

एवा पवस्व मदिरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्नैः।
परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव। पवस्व। मदिरः। मदाय। उदऽग्राभस्य। नमयन्। वधस्नैः।
परि। वर्णम्। भरमाणः। रुशन्तम्। गव्युः। नः। अर्ष। परि। सोम। सिक्तः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एवम् पवस्व मदकरः मदार्थम् उदकग्राहिणम्[10] मेघम् प्रह्वीकुर्वन् आयुधैः[11]। श्वेतम् परितो बिभ्राणः गाः इच्छन् अस्माकम् [12]परि अर्ष[12] पवित्रे सिक्तः ॥ १५ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वर्गः[13] ॥

जुष्ट्वी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पवस्व वरिवांसि कृण्वन्।
घनेव विष्वग्दुरितानि विघ्नन्नधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ॥ १६ ॥

जुष्ट्वी। नः। इन्दो इति। सुऽपथा। सुऽगानि। उरौ। पवस्व। वरिवांसि। कृण्वन्।
घनाऽइव। विष्वक्। दुःऽइतानि। विऽघ्नन्। अधि। स्नुना। धन्व। सानौ। अव्ये ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्रीतो भूत्वा अस्माकम् [14]इन्दो![14] सुपथानि[15] सुगमनानि[15] च धनानि कृण्वन् विस्तीर्णे कलशे पवस्व। कूटेन इव लोहम् विष्वग् दुरितानि [16]निघ्नन् अधि[16] गच्छ समुच्छ्रिते पवित्रे [17]स स्नुना स्रवता[17] धारासङ्घेन ॥ १६ ॥

---

१. इति वि अ[1]. २. गमया-न वि[2] अ[1], गमयाति वि[1]. ३. आस्वाद्य वि[2] अ[1]. ४. गच्छति अ[1]. ५. नास्ति वि[2] अ[1]. ६. प्रस्तुत वि[2] अ[1]. ७. सन्तति वि[2], सन्तनि अ[1]. ८. सरस्तुना वि[2]. ९. एतीति मूको. १०. उदमाहिण वि[2] अ[1]. ११. [°]युधे मूको. १२-१२. परियन वि[2] अ[1], पर्युर्दु वि[1]. १३-१३. नास्ति मूको. १४-१४. इन्दो-नैरथानि वि[1]. १५. सुगमानि वि[1]. १६-१६. [°]अ-न्वधि वि[1] अ[1]. १७-१७. स सुना वि[1], स सना अ[1], स्नुदना वि[2].

वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगत्नुमिळावतीं शंगयीं जीरदानुम् ।
स्तुकेव वीता धन्वा विचिन्वन् बन्धूँरिमाँ अवराँ इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । न । अर्ष । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इळाऽवतीम् । शम्ऽगयीम् । जीरऽदानुम् ।
स्तुकाऽइव । वीता । धन्व । विऽचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अवरान् इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० वृष्टिम् न गमय दिवि भवाम् गमनशीलाम् अन्नवतीम् सुखस्य निवासभूताम् क्षिप्रदानाम् । स्तुकशब्दश्चापत्यवचन । अपत्यानि इव कान्तानि विचिन्वन् गच्छ[1] बन्धून् इमान् अस्मान् पार्थिवान् इन्दो । त्वाम्[2] अभिगच्छत ॥ १७ ॥

ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितं पुनान ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।
अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानो मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । वि । स्य । ग्रथितम् । पुनान । ऋजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम ।
अत्यः । न । क्रदः । हरिः । आ । सृजानः । मर्यः । देव । धन्व । पस्त्यऽवान् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ग्रथितम्[3] माम् 'वि मुञ्च तत' ग्रन्थिम् इव पूयमान । ऋजुम् च मार्गम् बलम् च सोम! मह्य दहि । अश्व इव क्रन्दसि हरि सृज्यमान । मनुष्यहित मारको वा[4] शत्रूणाम् देव! गच्छ गृहवान् ॥ १८ ॥

जुष्टो मदाय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अव्ये ।
सहस्रधारः सुरभिरदब्धः परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये ॥ १९ ॥

जुष्टः । मदाय । देवऽताते । इन्दो इति । परि । स्नुना । धन्व । सानौ । अव्ये ।
सहस्रऽधारः । सुरभिः । अदब्धः । परि । स्रव । वाजऽसातौ । नृऽसह्ये ॥ १९ ॥

वेङ्कट० पर्याप्त मदाय यज्ञे त्वम् इन्दो! परि गच्छ स्नवता धारासङ्घेन समुच्छ्रिते पवित्रे । बहुधार सुगन्धि अहिंसित परि स्रव अन्नलाभनिमित्ते युद्धे ॥ १९ ॥

अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न ससृजानास आजौ ।
एते शुक्रासो धन्वन्ति सोमा देवासस्ताँ उप याता पिबध्यै ॥ २० ॥

अरश्मानः । ये । अरथाः । अयुक्ताः । अत्यासः । न । ससृजानासः । आजौ ।
एते । शुक्रासः । धन्वन्ति । सोमाः । देवासः । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥ २० ॥

---

१ गच्छन् वि॰. २. त्वम् मूको ३ ग्रथितं वि॰ ४ ४ मुञ्चतः वि॰, मुञ्च अ॰; विमुञ्चत वि॰. ५ नास्ति वि॰ अ॰

वेङ्कट० रश्मिवर्जिता रथवर्जिता च अयुक्ता च ये अश्वा इव सृज्यमाना युद्धे भवन्ति, एते ज्वलन्त[1] गच्छन्ति सोमाः । हे देवा[1] तान् उप आगच्छत पानायेति ॥ २० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः[3] ॥

एवा न॑ इन्दो अ॒भि दे॒ववी॑तिं॒ परि॑ स्रव॒ नभो॒ अर्ण॑श्च॒मूषु॑ ।
सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॒ काम्यं॑ बृ॒हन्तं॑ र॒यिं द॑दातु वी॒रव॑न्तमु॒ग्रम् ॥ २१ ॥

ए॒व । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । अ॒भि । दे॒वऽवी॑तिम् । परि॑ । स्र॒व॒ । नभः॑ । अर्णः॑ । च॒मूषु॑ ।
सोमः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । काम्य॑म् । बृ॒हन्त॑म् । र॒यिम् । द॒दा॒तु॒ । वी॒रऽव॑न्तम् । उ॒ग्रम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एवम् अस्माकम् इन्दो! 'यज्ञम् प्रति†' परि स्रव दिव उदकम् चमसेषु । सोम[4] अस्मभ्यम् इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तक्ष॒द्यदी॒ मन॑सो॒ वेन॑तो॒ वाग्ज्येष्ठ॑स्य वा॒ धर्म॑णि॒ क्षोरनी॑के ।
आदी॑माय॒न्वर॒मा वा॑वशा॒ना जुष्टं॒ पतिं॑ क॒लशे॒ गाव॒ इन्दु॑म् ॥ २२ ॥

तक्ष॑त् । यदि॑ । मन॑सः । वेन॑तः । वाक् । ज्येष्ठ॑स्य । वा॒ । धर्म॑णि । क्षोः । अनी॑के ।
आत् । ई॒म् । आ॒य॒न् । वर॑म् । आ । वा॒व॒शा॒नाः । जुष्ट॑म् । पति॑म् । क॒लशे॑ । गावः॑ । इन्दु॑म् ॥

वेङ्कट० तत्करोति यदि एनम् मनसः कामयमानस्य कृते स्तोतुः वाक्, यथा श्रेष्ठस्य राजादेः धारके योगक्षेमविषये कर्मोद्दिश्य शब्दायमानस्य मुखतः स्थितस्य जानपदिकस्य वाक् श्रेष्ठं स्तौति । अनन्तरमत्र एनम् आ गच्छन्ति[5] वरणीयम् कामयमानाः पर्याप्तम् पतिम् कलशे स्थितम् गावः इन्दुम् इति ॥ २२ ॥

प्र दा॑नु॒दो दि॒व्यो दा॑नुपि॒न्व ऋ॒तमृ॒ताय॑ पवते सुमे॒धाः ।
ध॒र्मा भु॑वद्वृज॒न्य॑स्य॒ राजा॒ प्र र॒श्मिभि॑र्द॒शभि॑र्भारि॒ भूम॑ ॥ २३ ॥

प्र । दा॒नु॒ऽदः । दि॒व्यः । दा॒नु॒ऽपि॒न्वः । ऋ॒तम् । ऋ॒ताय॑ । प॒व॒ते॒ । सु॒ऽमे॒धाः ।
ध॒र्मा । भु॒व॒त् । वृ॒ज॒न्य॑स्य । राजा॑ । प्र । र॒श्मिऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । भा॒रि॒ । भूम॑ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० प्र पवते दातॄणां दाता दिव्यः दातृभ्यः कामानां क्षारयिता 'सत्यभूतं रस[6]' सत्यभूताय इन्द्राय सुप्रज्ञः । धारयिता भवति बलसङ्घस्य राजा । प्र धार्यते च दशभिः अङ्गुलीभिः अत्यन्तमिति ॥ २३ ॥

---

१. ज्वलयन्तो वि', ज्वलन्ते अ'. २-२. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि'. † नास्ति अ', ४. सो वि'. ५. °न्ति वि' अ'. ६-६. °तरस वि' अ'.

पवित्रेभिः पवमानो नृचक्षा राजा देवानामुत मर्त्यानाम् ।
द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत् सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभि । पवमान । नृऽचक्षा । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
द्विता । भुवद् । रयिऽपति. । रयीणाम । ऋतम । भरत् । सुऽभृतम् । चारु । इन्दु ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवित्रै पूयमान नृणां द्रष्टा राजा उभयेषां देवमनुष्याणां द्विधा भवति देवेषु[1] मनुष्येषु च[2] धनाना पति । सोऽयम् उदकम् बिभर्ति सुसम्भृतम् कल्याणम् इन्दु ॥ २४ ॥

अर्वाँ इव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोरभि वीतिमर्ष ।
स नः सहस्रा बृहतीरिषो दा भवा सोम द्रविणोवित् पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वान्ऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छ । इन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्ष ।
स. । नः । सहस्रा । बृहती । इषः । दाः । भव । सोम । द्रविणःऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अश्व. इव युद्धे अन्नार्थम् त्वम् अस्माकं[3] धनलाभं[4] प्रति इन्द्रस्य[5] वायो पानम् अभि गच्छ । स. त्वं बहूनि बृंहितानि अन्नानि अस्मभ्यं प्रयच्छ । भव सोम! धनस्य दाता पुनान ॥ २५ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्ग[6] ॥

देवाव्यो नः परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।
आयज्यवः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्य । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुऽवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।
आऽयज्यवः । सुऽमतिम् । विश्वऽवारा । होतारः । न । दिविऽयजः । मन्द्रऽतमाः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० देवानां तर्पयितार नः[7] परित[8] पात्रेषु सिच्यमाना गृहम् सुपुत्रम् प्रेरयन्तु सोमा आभिमुख्येन प्रयच्छन्त. सुमतिम् विश्ववारा होतार. इव दिविस्थितान् देवान् यजन्तः शब्देन मन्द्रतमा. ॥ २६ ॥

एवा देव देवताते पवस्व महे सोम प्सरसे देवपानः ।
महश्चिद्धि ष्मसि हिताः समर्ये कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवऽताते । पवस्व । महे । सोम । प्सरसे । देवऽपानः ।
महः । चित् । हि । स्मसि । हिताः । सऽमर्ये । कृधि । सुस्थाने इति सुऽस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥

1. °षु अपि च वि[1]. 2. नास्ति वि[1] 3. °स्मान् वि[1]. 4. धनं लाभं वि[1] अ[1]. 5. इन्द्र मूको. 6-6. नास्ति मूको. 7. न वि[1] अ[1]. 8. परितः वि[1]; परे वि[2], पाने अ[1].

वेङ्कट० एवम् देव! यज्ञे पवस्व महते पानाय सोम! देवानां पातव्य । महतोऽपि शत्रोः अभिभवितारो भवेम प्रेरिता सङ्ग्रामे । कुरु चास्माकं द्यावापृथिव्यौ शोभनावासस्थाने पूयमान ॥ २७ ॥

अश्वो॒ न क्र॑दो॒ वृष॑भिर्युजा॒नः सिं॒हो न भी॒मो मन॑सो॒ जवी॑यान् ।
अ॒र्वा॒चीनैः॑ प॒थिभि॒र्ये रजि॑ष्ठा॒ आ प॑वस्व सौमन॒सं न॑ इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः॑ । न । क्र॒द॒ । वृष॑ऽभिः । यु॒जा॒नः । सिं॒हः । न । भी॒मः । मन॑सः । जवी॑यान् ।
अ॒र्वा॒चीनैः॑ । प॒थिऽभिः॑ । ये । रजि॑ष्ठाः । आ । प॒व॒स्व॒ । सौ॒म॒न॒सम् । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ ॥

वेङ्कट० अश्व इव क्रन्दसि[1] ऋत्विग्भिः युज्यमानः[2] सिंह इव भीमः मनसः अपि वेगवत्तरः[3] अभिमुखैर्मार्गैः । ये मार्गाः भवन्ति अत्यन्तमृजवस्तैः । आ पवस्व [4]सौमनसम् अस्माकम् इन्दो![4] ॥ २८ ॥

श॒तं धारा॑ दे॒वजा॑ता असृग्रन्त्स॒हस्र॑मेनाः क॒वयो॑ मृजन्ति ।
इन्दो॑ स॒नित्रं॑ दि॒व आ प॑वस्व पुरए॒तासि॑ मह॒तो धन॑स्य ॥ २९ ॥

श॒तम् । धाराः॑ । दे॒वऽजा॑ताः । अ॒सृ॒ग्र॒न् । स॒हस्र॑म् । ए॒नाः॒ । क॒वयः॑ । मृ॒ज॒न्ति॒ ।
इन्दो॒ इति॑ । स॒नित्र॑म् । दि॒वः । आ । प॒व॒स्व॒ । पु॒रः॒ऽए॒ता । अ॒सि॒ । म॒ह॒तः । धन॑स्य ॥ २९ ॥

वेङ्कट० शतम् धाराः देवार्थं प्रादुर्भूताः सृज्यन्ते । सहस्रम् एनाः धाराः कवयः शोभयन्ति । इन्दो! भजनसाधनं पुत्रादीनां धनम् अन्तरिक्षात् आ पवस्व । पुरोगन्ता भवसि महतः धनस्य ॥ २९ ॥

दि॒वो न सर्गा॑ अससृग्र॒मह्नां॒ राजा॒ न मि॒त्रं प्र मि॑नाति॒ धीरः॑ ।
पि॒तुर्न पु॒त्रः क्रतु॑भिर्यता॒न आ प॑वस्व वि॒शे अ॒स्या अजी॑तिम् ॥ ३० ॥

दि॒वः । न । सर्गाः॑ । अ॒स॒सृ॒ग्र॒म् । अह्ना॑म् । राजा॑ । न । मि॒त्रम् । प्र । मि॒ना॒ति॒ । धीरः॑ ।
पि॒तुः । न । पु॒त्रः । क्रतु॑ऽभिः । य॒ता॒नः । आ । प॒व॒स्व॒ । वि॒शे । अ॒स्यै । अजी॑तिम् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० सर्गाः यथा[5] आदित्यस्य अह्नाम् सम्बन्धिनो रश्मयो विसृज्यन्त, तद्वत् सोमस्य धाराः विसृज्यन्ते । सोऽयम् राजा [6]सोमः नः[6] हिनस्ति मित्रम् प्राज्ञः । पितुः इव पुत्रः कर्मभिः यतमानः आ पवस्व अस्यै [7]विशे अपराभवम्[7] । यथा न पराजिताः भवन्ति तथा कुर्विति ॥ ३० ॥

[8]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः[8] ॥

---

१. क्रन्दन् वि[1] अ[1]. २. यजमान वि[1] अ[1] युज्यमानः वि[1] ३. वेगवः वि[1]. ४-४ नास्ति अ[1]. ५. यदा वि[1] ६-६. सोमान्त्र वि[1], सभेन अ[1], सोनोन वि[1] ७-७. विदेवरामत्र वि[1] अ[1], शिवेषामे वि[1]. ८-८. नास्ति मूको.

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन् वारान् यत् पूतो अत्येष्यव्यान् ।
पवमान पवसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्वो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धाराः । मधुऽमतीः । असृग्रन् । वारान् । यत् । पूतः । अतिऽएषि । अव्यान् ।
पवमान । पवसे । धाम । गोनाम् । जज्ञानः । सूर्यम् । अपिन्वः । अर्कैः ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते[1] तव मधुमत्यः धाराः, "वारान् यदा[2] पूतः त्वम् अधिगच्छसि अविमयान्[3] । पवमान! पवसे धारकं पयो लक्षीकृत्य गवाम् । जायमानः त्वम् सूर्यम् पूरयसि स्वतेजोभिरर्चनीयैः[4] ॥ ३१ ॥

कनिक्रददनु पन्थामृतस्य शुक्रो वि भास्यमृतस्य धाम ।
स इन्द्राय पवसे मत्सरवान् हिन्वानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कनिक्रदत् । अनु । पन्थाम् । ऋतस्य । शुक्रः । वि । भासि । अमृतस्य । धाम ।
सः । इन्द्राय । पवसे । मत्सरऽवान् । हिन्वानः । वाचम् । मतिऽभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य मार्गम् अनु शब्दायते अभिपूयमानः । शुक्रः त्वं राजसे "अमरणस्य स्थानभूतः[5] । सः त्वम् इन्द्राय पवसे रसवान् प्रेरयन्[6] वाचम् स्तुतिभिः सह[7] स्तोतॄणाम्[8] ॥ ३२ ॥

दिव्यः सुपर्णोऽव चक्षि सोम पिन्वन् धाराः कर्मणा देववीतौ ।
एन्दो विश कलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्योप रश्मिम् ॥ ३३ ॥

दिव्यः । सुऽपर्णः । अव । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धाराः । कर्मणा । देवऽवीतौ ।
आ । इन्दो इति । विश । कलशम् । सोमऽधानम् । क्रन्दन् । इहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥

वेङ्कट० दिवि भवः दिव्यः[9] सुपतनः अधस्तात् पश्य सोम! क्षरन् धाराः कर्मणा यज्ञे । आ विश इन्दो! कलशम् सोमनिधानम् । क्रन्दन् उप गच्छ सूर्यस्य रश्मिम् इति ॥ ३३ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । वाचः । ईरयति । प्र । वह्निः । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मणः । मनीषाम् ।
गावः । यन्ति । गोऽपतिम् । पृच्छमानाः । सोमम् । यन्ति । मतयः । वावशानाः ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० ऋग्यजुस्सामलक्षणाः 'तिस्रः वाचः' प्र ईरयति यजमानः । यज्ञस्य धारयित्रीम् ब्रह्मण

१. सृजन्ते वि'. २-२. वला यथा वि' अ'. ३. °मयोत वि'. ४. स्वतेजसोभिरर्चनीये वि'. ५-५. °मरणस्थान° अ'. ६. नास्ति वि'. ७. °ह इति अ'. ८. नास्ति वि' अ'. ९-९. नास्ति अ'.

सोमस्य मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचम् प्रेरयति च। गाव च गच्छन्ति गोपतिम् सोम पृच्छन्त्य। सोमम् यन्ति स्तोतारश्च कामयमाना ॥ ३४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम्। गावः। धेनवः। वावशानाः। सोमम्। विप्राः। मतिऽभिः। पृच्छमानाः।
सोमः। सुतः। पूयते। अज्यमानः। सोमे। अर्काः। त्रिऽस्तुभः। सम्। नवन्ते ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० सोमम् गाव धेनव कामयमाना, सोमम् मेधाविन स्तुतिभि पृच्छन्तो भवन्ति। सोम सुत पूयते गोभि अज्यमान। सोमे मन्त्रा त्रिष्टुब्रूपा एते सम् गच्छन्ते अस्माभि क्रियमाणा[१] ॥ ॥ ३५ ॥

[१]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्ग[२] ॥

एवा नः सोम परिषिच्यमान आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति।
इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एव। नः। सोम। परिऽसिच्यमानः। आ। पवस्व। पूयमानः। स्वस्ति।
इन्द्रम्। आ। विश। बृहता। रवेण। वर्धय। वाचम्। जनय। पुरम्ऽधिम् ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० एवम्[३] न सोम! परिषिच्यमान आ पवस्व पवित्रे पूयमान अविनाशम्[४]। [५]इन्द्रम् चाविश आ[†] विश[५] महता शब्देन। वर्धय च[६] वाचम्, जनय च प्रज्ञानम्[७] ॥ ३६ ॥

आ जागृविर्विप्र ऋता मतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु।
सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ। जागृविः। विप्रः। ऋता। मतीनाम्। सोमः। पुनानः। असदत्। चमूषु।
सपन्ति। यम्। मिथुनासः। निऽकामाः। अध्वर्यवः। रथिरासः। सुऽहस्ताः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० आ सीदति[८] जागरणशील ज्ञाता सत्यानाम् स्तुतीनाम् सोम पूयमान चमसेषु, स्पृशन्ति यम् [९]सङ्गता नितरा[९] कामयमाना अध्वर्यव नेतार सुहस्ता ॥ ३७ ॥

स पुनान उप सूरे न धातोभे अप्रा रोदसी वि ष आवः।
प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती स तू धनं कारिणे न प्र यंसत् ॥ ३८ ॥

---

१ क्रियमाणा वि[१] अ[१], °माण वि[२]. २-२. नास्ति मूको. ३. एवा वि[१] अ[१] ४ विना विनाशम् वि[१] अ[१], विनाश वि[२]. ५-५. नास्ति वि[१]. † नास्ति मूको ६. नास्ति वि[१] अ[१] ७ प्रज्ञान वि[१] अ[१] ८. सीदं वि[१]. ९ ९. संगच्छात तानितरां वि[१] अ[१].

स । पुनान । उप । सूरे । न । धाता । आ । उभे इति । अप्राः । रोदसी इति । वि । सः । आवरित्यावः ।
प्रिया । चित् । यस्य । प्रियसासः । ऊती । सः । तु । धनम् । कारिणे । न । प्र । यंसत् ॥३८॥

वेङ्कट० स॰ पूयमान उप गच्छति इन्द्रे, यथा सूर्यं संवत्सर । आ पूरयति च उभे द्यावापृथिव्यौ । तेजसा वि वृणाति च स तम । यस्य[1] प्रियस्य दातुः सोमस्य प्रिया धारा रक्षणाय भवति, स क्षिप्रम् अस्मभ्यम् धनम् प्र यच्छतु भृतकाय इव भृतिम् ॥ ३८ ॥

स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो मीढ्वाँ अभि नो ज्योतिषावीत् ।
येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन् ॥ ३९ ॥

सः । वर्धिता । वर्धनः । पूयमानः । सोमः । मीढ्वान् । अभि । नः । ज्योतिषा । आवीत् ।
येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदऽज्ञाः । स्वःऽविदः । अभि । गाः । अद्रिम् । उष्णन् ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० स वर्धिता[2] वर्धमानः[3] पूयमानः सोमः सेक्ता अभि रक्षतु अस्मान् तेजसा, येन अस्माकम् पूर्वे पितरः पणिभिरपहृतानाम् गवाम् पदज्ञाः सर्वज्ञाः[4] शिलोच्चयम् पशून् अभि उष्णन् । उषिरिह मुष्णातिना समानकर्मेति ॥ ३९ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ ४० ॥

अक्रान् । समुद्रः । प्रथमे । विऽधर्मन् । जनयन् । प्रऽजाः । भुवनस्य । राजा ।
वृषा । पवित्रे । अधि । सानौ । अव्ये । बृहत् । सोमः । वावृधे । सुवानः । इन्दुः ॥ ४० ॥

वेङ्कट० क्रामति समुद्रः, यस्मादापः समुद्द्रवन्ति । प्रथमे विधारके अन्तरिक्षे जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा । स ऽयम् वृषा अविमये[5] पवित्रे समुच्छ्रित अत्यन्त वर्धते सूयमानः सोमः दीप्तः ॥४०॥

[6]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः[6] ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ ४१ ॥

महत् । तत् । सोमः । महिषः । चकार । अपाम् । यत् । गर्भः । अवृणीत । देवान् ।
अदधात् । इन्द्रे । पवमानः । ओजः । अजनयत् । सूर्ये । ज्योतिः । इन्दुः ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० महत् तत् सोमः महान् [7]अकरोत्, अपाम्[7] गर्भः यत् अयम् अवृणीत देवान् । अदधात् च इन्द्रे पवमानः बलम् । अजनयत् च सूर्ये ज्योतिः इन्दुः ॥ ४१ ॥

---

१ ते स निवृणोति च स तमो यस्य वि[?] अ[?]; °नि वतनमा वि[?] २ वर्द्धयिता वि[?] ३ वर्धमान वि[?] अ[?] वहमा वि[?]. ४. नास्ति मूको ५ नास्ति वि. ६ ६ नास्ति मूको ७ ७ अकरोपा वि[?] अ; अकरो पा वि[?].

मत्सि वायुमिष्टये राधसे च मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मत्सि । वायुम् । इष्टये । राधसे । च । मत्सि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
मत्सि । शर्धः । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० वाय्वादीन् तर्पयसि अन्नाय धनाय चेति[1] ॥ ४२ ॥

ऋजुः पवस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां बाधमानो मृधश्च ।
अभिश्रीणन् पयः पयसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तव वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पवस्व । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । बाधमानः । मृधः । च ।
अभिऽश्रीणन् । पयः । पयसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तव । वयम् । सखायः ॥४३॥

वेङ्कट० ऋजुगमनः पवस्व उपद्रवस्य हन्ता अप[2] बाधमानः रक्षः शत्रून् च अस्मदीयान् । अभिश्रीणन्[3] आत्मीयं रसम् गवाम् पयसा[4] अभि गच्छसि । इन्द्रस्य त्वम् असि सखा[5], तव वयम् सखायः ॥४३॥

मध्वः सूदं पवस्व वस्व उत्सं वीरं च न आ पवस्वा भगं च ।
स्वदस्वेन्द्राय पवमान इन्दो रयिं च न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सूदम् । पवस्व । वस्वः । उत्सम् । वीरम् । च । नः । आ । पवस्व । भगम् । च ।
स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥४४॥

वेङ्कट० मध्वः 'घनीभूतं रसम्[6] पवस्व । धनस्य उत्स्यन्दकम् वीरम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व, धनम् च । स्वदितो भव इन्द्राय पवमान । इन्दो! रयिम् च अस्मभ्यम् आ पवस्व अन्तरिक्षात् ॥ ४४ ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः ।
आ योनिं वन्यमसदत् पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत् समद्भिः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । सिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।
आ । योनिम् । वन्यम् । असदत् । पुनानः । सम् । इन्दुः । गोभिः । असरत् । सम् । अत्ऽभिः ।

वेङ्कट० सोमः सुतः धारया अश्व इव गन्ता सिन्धुः इव च निम्नम् अभि क्षरति बलवान् । आ सीदति स्थानम् वृक्षमयम् पुनानः । सोऽयम् सम् सरति सङ्गच्छते गव्यैः वसतीवरीभिः च ॥४५॥

[7]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनविंशो वर्गः[7] ॥

---

१. चेत्यर्थ. अ°. २. अत्र मूको. ३. °श्रीणन् वि° अ°. ४. पयसान् वि° अ°. ५ °जा सद अ°. ६-६. °भूतरसं वि° अ°. ७-७. नास्ति मूको.

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमूषु धीर उशते तवस्वान् ।
स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो देवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमूषु । धीरः । उशते । तवस्वान् ।
स्वःऽचक्षाः । रथिरः । सत्यऽशुष्मः । कामः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सः[1] एषः ते पवते इन्द्र! सोमः चमूषु प्राज्ञः[1] कामयमानाय वेगवान्[2] सर्वदर्शनः रथवान् सत्यबलः कामः इव यः यजमानानां सृष्टः ॥ ४६ ॥

एष प्रत्नेन वयसा पुनानस्तिरो वर्पांसि दुहितुर्दधानः ।
वसानः शर्म त्रिवरूथमप्सु होतेव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वयसा । पुनानः । तिरः । वर्पांसि । दुहितुः । दधानः ।
वसानः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । अप्ऽसु । होताऽइव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० एषः प्रत्नेन अन्नेन पूयमानः अत्रातिमिकया धारया क्षरन्, तिरस्-कुर्वन् पृथिव्याः रूपाणि, [4]स्वतेजसाऽऽच्छादयन् त्रिवरूथम्[4] गृहम् [5]यज्ञमण्डपम् अप्सु[5] स्थितः[1] होता इव याति सद्मेषु शब्दायमानः ॥ ४७ ॥

नू नस्त्वं रथिरो देव सोम परि स्रव चम्वोः पूयमानः ।
अप्सु स्वादिष्ठो मधुमाँ ऋतावा देवो न यः सविता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

नु । नः । त्वम् । रथिरः । देव । सोम । परि । स्रव । चम्वोः । पूयमानः ।
अप्ऽसु । स्वादिष्ठः । मधुऽमान् । ऋतऽवा । देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् नः[7] त्वम् रथवान् [8]देव! सोम![8] परि स्रव अधिषवणफलकयोः पूयमानः वसतीवरीषु स्वादुतमः मधुमान्[9] यज्ञवान् देवः इव यः सविता सत्यस्तुतिकः ॥ ४८ ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानो३ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।
अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।
अभि । नरम् । धीऽजवनम् । रथेऽस्थाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् ॥ ४९ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २. प्राज्ञ वि[1] अ[1]. ३. नास्ति वि[1] अ[1]. ४-४. °दयन्तिवरू° वि[1] अ[1]; °दयन्त्रिवरूथ वि[1]. ५-५. यज्ञ… मप्सु वि[1] अ[1]. ६. स्तुतो अ[1]. ७. नास्ति अ[1]. ८-८. देवोऽसो वि[1]. ९. मधुनमान् मूको.

वेङ्कट० अभि गच्छ वायुम् पानाय स्तूयमानः। अभि गच्छ मित्रावरुणौ च पूयमानः। अभि गच्छ च नरम् बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणम् रथे स्थितम् इत्यश्विनावुक्तौ[1] मन्यन्ते। अभि इति स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि धेनूः सुदुघाः पूयमानः।
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्वान् रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि। वस्त्रा। सुऽवसनानि। अर्ष। अभि। धेनूः। सुऽदुघाः। पूयमानः।
अभि। चन्द्रा। भर्तवे। नः। हिरण्या। अभि। अश्वान्। रथिनः। देव। सोम ॥ ५० ॥

वेङ्कट० अभि गमय अस्माकं सुपरिधानानि वस्त्राणि, अभि[2] च धेनूः सुदुघाः पूयमानः, अभि[3] च ह्लादकानि हिरण्यानि भरण्यानि भरणाय अस्माकम्, अभि च अश्वान् रथवतः देव! सोम! ॥ ५० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये विंशो वर्गः[4] ॥

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः।
अभि येन द्रविणमश्नवामाऽभ्यार्षेयं जमदग्निवन्नः ॥ ५१ ॥

अभि। नः। अर्ष। दिव्या। वसूनि। अभि। विश्वा। पार्थिवा। पूयमानः।
अभि। येन। द्रविणम्। अश्नवाम। अभि। आर्षेयम्। जमदग्निऽवत्। नः ॥ ५१ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् उभयानि धनानि[5] अभि अर्ष। तथा येन वयं धनम् अश्नवाम तद् अभि अर्ष। किंच अभि अर्ष ऋषीणां योग्यं धनम् जमदग्नेरिव अस्माकमपि। यद्वा यथा जमदग्नेर्मन्त्र[6] स्वादुतमः, एवम् अस्माकमपि स्वादुतमं मन्त्रं कुर्विति इत्थतः प्रार्थयते ॥ ५१ ॥

अया पवा पवस्वैना वसूनि माँश्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व।
ब्रध्नश्चिदत्र वातो न जूतः पुरुमेधश्चित् तकवे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अया। पवा। पवस्व। एना। वसूनि। माँश्चत्वे। इन्दो इति। सरसि। प्र। धन्व।
ब्रध्नः। चित्। अत्र। वातः। न। जूतः। पुरुऽमेधः। चित्। तकवे। नरम्। दात् ॥ ५२ ॥

वेङ्कट० अनया पवमानया धारया पवस्व एनानि धनानि। अभिमन्यमानानां[7] घातके[8] उदके त्वम् इन्दो! प्र गच्छ। ब्रध्न. आदित्यः अस्मिन् सोमे पूयमाने वातः इव वेगितः बहुयज्ञः इन्द्रश्च। तकति.[9] गतिकर्मसु पठितः[10]। सोममभिगच्छते मह्यं नेतारं पुत्रम् प्रयच्छतु ॥ ५२ ॥

---

१. °नावुक्तौ वि[1] अ[1]; °नावुक्तौ वि[3]. २. अपि वि[1]. ३. अपि वि[1] अ[1]. ४-४. नास्ति मूको. ५. धनानि मूको. ६. °मन्त्र मूको. ७. वैप १,२४७५C द्र. ८. घात वि[1] अ[1]. ९. तगतिः वि[1] अ[1]; तकतिः वि[3]. १०. द्र. निघ २,१४.

उत नं एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।
षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि वृक्षं न पक्वं धूनवद्रणाय ॥ ५३ ॥

उत । न । एना । पवया । पवस्व । अधि । श्रुते । श्रवाय्यस्य । तीर्थे ।
षष्टिम् । सहस्रा । नैगुतः[1] । वसूनि । वृक्षम् । न । पक्वम् । धूनवत् । रणाय ॥ ५३ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अनया धारया पवस्व श्रवणीयस्य[2] सोमस्य तत्र श्रुते शब्दस्य स्थाने यज्ञे । सोऽयं शत्रूणां हन्ता षष्टिम् सहस्राणि वसूनि[3] वृक्षम् इव पक्वफलम् अस्माकं शत्रूणां जयार्थम् अकम्पयदिति ॥ ५३ ॥

महीमे अस्य वृषनाम शूषे माँश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे ।
अस्वापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राँ अपाचितो अचेतः ॥ ५४ ॥

मही इति । इमे इति । अस्य । वृषनाम । शूषे इति । माँश्चत्वे । वा । पृशने । वा । वधत्रे इति ।
अस्वापयत् । निऽगुतः । स्नेहयत् । च । अप । अमित्रान् । अप । अचितः । अच । इतः ॥ ५४ ॥

वेङ्कट० महती इमे अस्य सोमस्य सुखकरे वर्षणनाम्नी, शराणां वर्षणं शत्रूणां नमनम्, अश्वैः क्रियमाणे युद्धे[4] अपि वा स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे शत्रूणां हिंसनशीले[5] भवतः[6] । [7]सोऽयम् अस्वापयत्[7] शत्रून् स्नेहयत्[8] च । स्नेहनं[9] मारणम् । अथ प्रत्यक्षः—[10]अप गमय अमित्रान् अप गमय च अचितः अविद्वान्[10] इतः अस्मत्सकाशादिति ॥ ५४ ॥

सं त्री पवित्रा विततान्येष्यन्वेकं धावसि पूयमानः ।
असि भगो असि दात्रस्य दातासि मघवा मघवद्भ्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । त्री । पवित्रा । विऽततानि । एषि । अनु । एकम् । धावसि । पूयमानः ।
असि । भगः । असि । दात्रस्य । दाता । असि । मघऽवा । मघवत्ऽभ्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

वेङ्कट० [11]सम् एषि त्रीणि[11] पवित्राणि[12] विततानि अग्निम् वायुम् सूर्यं च । अनु धावसि च एकम् आविकम् पूयमानः । असि भजनीयः । असि च धनस्य दाता । असि च धनवान् धनिभ्यो धनदायी त्वम् इन्दो[13] ॥ ५५ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः[13] ॥

---

१. वैप १,१७१८ d,g द्र. २. श्रवणीयस्य वि[1] अ[1]. ३. वसूनि वि[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. हिंसनशील वि[1]; हिंसनशीले हे वि[1] अ[1]. ६. भव " वि[1]; भावन् अ[1]; भवत वि[1]. ७-७ सुहितम् वि[1] अ[1] ८. स्नेहयत् वि[1], यत् अ[1]; स्नेहय वि[1]. ९. स्नेहनं वि[1]; स्नेहय वि[1] अ[1]. १०-१०. वेग स्त यामित्रा-नवगामयवाचितो स्नि° वि[1] अ[1]; अवगमय वि[1]. ११-११. समयस्त्रीणि वि[1] अ[1]. १२. पवित्रा वि[1] अ[1]. १३-१३. नास्ति मूको.

एष विश्ववित् पवते मनीषी सोमो विश्वस्य भुवनस्य राजा ।
द्रप्साँ ईरयन् विदथेष्विन्दुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्वऽवित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ।
द्रप्सान् । ईरयन् । विदथेषु । इन्दुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

वेङ्कट० एषः सर्वज्ञः पवते मेधावी सोमः विश्वस्य भुवनस्य राजा। द्रप्सान् प्रेरयन् यज्ञेषु इन्दुः वि अति याति अविमयम् वालम् समया इति ॥ ५६ ॥

इन्दुं रिहन्ति महिषा अदब्धाः पदे रेभन्ति कवयो न गृध्राः ।
हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्दुम् । रिहन्ति । महिषाः । अदब्धाः । पदे । रेभन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।
हिन्वन्ति । धीराः । दशऽभिः । क्षिपाभिः । सम् । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

वेङ्कट० इन्दुम् आस्वादयन्ति महान्तः अहिंसिताः[1]। तस्यास्य धारास्थाने शब्दायन्ते यथा धनमभिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तुवन्तः[2] शब्दायन्ते। तमिमं प्रेरयन्ति ऋत्विजः दशभिः अङ्गुलीभिः, सम् अञ्जते च सोमस्य रूपम् अंशुम् अपाम् रसेन ॥ ५७ ॥

त्वया वयं पवमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वयम् । पवमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम । शश्वत् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् पवमानेन सोम। सङ्ग्रामे बहु कर्तव्यम् वि चिनुयाम। तत् नः (ऋ १,९४,१६) इति गतम् ॥ ५८ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वर्गः[3] ॥

[९८]

[1]अम्बरीषो वार्षागिरः, ऋजिश्वा भारद्वाजश्च ऋषी। पवमानः सोमो देवता। अनुष्टुप् छन्दः, एकादशी बृहती[1]।

अभि नो वाजसातमं रयिमर्ष पुरुस्पृहम् ।
इन्दो सहस्रभर्णसं तुविद्युम्नं विभ्वासहम् ॥ १ ॥

---

१. °हिंसिताः मं°. २. स्तुवन्तो वि° मं°. ३-३. नास्ति मूको.

अभि । नः । वाजऽसातमम् । रयिम् । अर्ष । पुरुऽस्पृहम् ।
इन्दो इति । सहस्रऽभर्णसम् । तुविऽद्युम्नम् । विभ्वऽसहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० "अम्बरीष ऋजिश्वा च द्वौ सूक्तम् 'अभि नः' सह" (बृ. अनु ३,९,९८) इति शौनकः। अभि अर्ष अस्माकम् अत्यन्तं बलप्रदम् रयिम् बहुभिः स्पृहणीयम् इन्दो! बहुभरणम् बहुधनम् महतोऽभिभवितारम्[1] ॥ १ ॥

परि ष्य सुवानो अव्ययं रथे न वर्माव्यत ।
इन्दुरभि द्रुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रथे । न । वर्म । अव्यत ।
इन्दुः । अभि । द्रुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि वस्ते सूयमानः[2] पवित्रम्, यथा रथे स्थितः कवचं परिव्ययति। सोऽयम् इन्दुः अभि हितः द्रोणकलशेन प्रेर्यमाणः धाराभिः क्षरति ॥ २ ॥

परि ष्य सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मदच्युतः ।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मदऽच्युतः ।
धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्यऽयुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एष सूयमानः[3] परि क्षरति इन्दुः पवित्रे मदेन प्रेरितः। धारया यः ऊर्ध्वः यज्ञे [4]भ्राजमानया इव[4] दीप्त्या गच्छति गोकामः ॥ ३ ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे ।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽआत्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः हि त्वम् देव! बहवे धनम् मर्ताय यजमानाय[5] प्रयच्छसि[6]। तथा सति इन्दो! मह्यं च सहस्रसङ्ख्यम् रयिम् बहुरूपम् प्रेरय ॥ ४ ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन् वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुम्नस्याध्रिगो ॥ ५ ॥

---

1. °तोऽनिमवि° वि[1]. 2. पूयमानः वि[2] अ[1]. 3. सूयमानः वि[2] अ[1]; पूयमानः वि[1]. 4-4. भ्राजमान इव वि[2] अ[1]. 5. याजनानि य॰ वि[2] अ[1]. 6. °च्छति मूको.

व॒यम् । ते॒ । अ॒स्य । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । वसो॒ इति॑ । वस्वः॑ । पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ ।
नि । नेदि॑ष्ठऽतमाः । इ॒षः । स्याम॑ । सु॒म्नस्य॑ । अ॒ध्रि॒गो॒ इत्य॑ध्रिऽगो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् ते अस्य शत्रुहन्! वासयितः! धनस्य बहुभिः स्पृहणीयस्य अन्तिकतमाः नितराम् स्याम अन्नस्य सुखस्य च हे अधृतगमन! ॥ ५ ॥

द्विर्यं पञ्च॒ स्वय॑शसं॒ स्वसा॑रो॒ अद्रि॑संहतम् ।
प्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒ काम्यं॑ प्रस्ना॒पय॑न्त्यू॒र्मिण॑म् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च॑ । स्वऽय॑शसम् । स्वसा॑रः । अद्रि॑ऽसंहतम् ।
प्रि॒यम् । इन्द्र॑स्य । काम्य॑म् । प्र॒ऽस्ना॒पय॑न्ति । ऊ॒र्मिण॑म् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् दश स्वसारः[1] स्वभूतयशसम् ग्रावभिः संहतम्[2] प्रियम् इन्द्रस्य काम्यम् वसतीवरीभिः प्रस्नापयन्ति धाराभिः युक्तम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[3] ॥

परि॒ त्यं ह॑र्य॒तं हरिं॑ ब॒भ्रुं पु॑नन्ति॒ वारे॑ण ।
यो दे॒वान् विश्वाँ॒ इत् परि॒ मदे॑न स॒ह गच्छ॑ति ॥ ७ ॥

परि॑ । त्यम् । ह॒र्य॒तम् । हरि॑म् । ब॒भ्रुम् । पु॒नन्ति॒ । वारे॑ण ।
यः । दे॒वान् । विश्वा॑न् । इत् । परि॑ । मदे॑न । स॒ह । गच्छ॑ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परि पुनन्ति तं स्पृहणीयम् हरितवर्णम् बभ्रुवर्णम्[4] च वालेन, यः देवान् विश्वान् एव मादकेन सह परि गच्छति ॥ ७ ॥

अ॒स्य वो॒ ह्यव॑सा॒ पान्तो॑ दक्षसाध॑नम् ।
यः सू॒रिषु॒ श्रवो॑ बृ॒हद् द॒धे स्व१र्ण ह॑र्य॒तः ॥ ८ ॥

अ॒स्य । व॒ः । हि । अव॑सा । पान्तः॑ । द॒क्ष॒ऽसाध॑नम् ।
यः । सू॒रिषु॑ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । द॒धे । स्वः॑ । न । ह॒र्य॒तः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य यूयं हि रक्षणेन पिबन्तो भवथ बलस्य [5]साधनं रसम्[5], यः अयम् सूरिषु महद् अन्नम् स्थापयति आदित्यः इव स्पृहणीयः ॥ ८ ॥

स वां॑ य॒ज्ञेषु॑ मान॒वी इन्दु॑र्जनिष्ट रोदसी ।
दे॒वो दे॑वी गिरि॒ष्ठा अस्रे॑ध॒न् तं तु॑वि॒ष्वणि॑ ॥ ९ ॥

---

1. स्वसार मूको. 2. संहतं वि॰ अ॰. 3-3. नास्ति मूको. 4. बभ्रुवर्णं मूको. 5-5. °न रसं वि॰ अ॰.

सः । वाम् । यज्ञेषु । मानवी इति । इन्दुः । जनिष्ट । रोदसी इति ।
देवः । देवी इति । गिरिऽस्थाः । अस्रेधन् । तम् । तुविऽस्वनि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वाम् यज्ञेषु हे मानव्यौ! इन्दुः अजायत द्यावापृथिव्यौ! । देवः देव्यौ! ग्रावसु स्थितः । तम् जातम् ग्रावभिः अस्रेधन् अघ्नन्[1] बहुस्वने उपरे यज्ञे येति ॥ ९ ॥

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे । नरे च दक्षिणावते देवाय सदनासदे ॥१०॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । वृत्रऽघ्ने । परि । सिच्यसे । नरे । च । दक्षिणाऽवते । देवाय । सदनऽसदे ॥१०॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम! पानार्थम् वृत्रघ्ने परि सिच्यसे मनुष्याय च दक्षिणां[2] प्रयच्छते देवार्थम् यज्ञगृहे[3] सीदते ॥ १० ॥

ते प्रत्नासो व्युष्टिषु सोमाः पवित्रे अक्षरन् ।
अपप्रोथन्तः सनुतर्हुरश्चितः प्रातस्ताँ अप्रचेतसः ॥ ११ ॥

ते । प्रत्नासः । विऽउष्टिषु । सोमाः । पवित्रे । अक्षरन् ।
अपऽप्रोथन्तः । सनुतः । हुरःऽचितः । प्रातरिति । तान् । अप्रऽचेतसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते प्रत्नाः उषसः व्युच्छनेषु सोमाः पवित्रे क्षरन्ति अपप्रोथन्तः अन्तर्हितान् स्तेनान् (तु. निघ ३,२४) प्रातः एव तान् अप्रज्ञान्। अपप्रोथनं "वाचा अपप्रेरणमिति" ॥ ११ ॥

तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः ।
अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । सखायः । पुरःऽरुचम् । यूयम् । वयम् । च । सूरयः ।
[5]अश्याम । वाजऽगन्ध्यम् । सनेम । वाजऽपस्त्यम्[5] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तम् हे सखायः! पुरतो रोचमानम् यूयम् वयम् च प्राज्ञाः अश्नीयाम[6] बलकरगन्धम्, भजेमहि च बलकरपतनमिति ॥ १२ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[7] ॥

[९९]

"रेभसूनू काश्यपौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, प्रथमा बृहती" ।

आ हर्यताय धृष्णवे धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् ।
शुक्रां वयन्त्यसुराय निर्णिजं विपामग्रे महीयुवः ॥ १ ॥

---

१. अघ्नन् वि[2]; अघ्न वि[3]; सदघ्नन् अ[1]. २. दक्षिणाः वि[1]. ३. यज्ञे गृहे वि[3] अ[1]. ४-४. °चा च प्रे° वि[3] अ[1]; °च पवे° वि[1]. ५-५. निगमो निरुक्तिश्च या ५,१५ द्र. ६. अश्नी वि[3] अ[1], अर्थान वि[1]. ७-७. नास्ति मूको.

आ । हुर्युताय । धृष्णवे । धनुः । तुन्वन्ति । पौंस्यम् ।
शुक्राम् । वयन्ति । असुराय । निःऽनिजम् । विपाम् । अग्रे । महीयुवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेभसून् काश्यपौ । आ तन्वन्ति धनुः 'धनुषि ज्यां'[1] कुर्वन्ति स्पृहणीयाय धृष्णवे सोमाय पुंस्त्वस्य द्योतकमिति सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितन्यमानं पवित्रमाह । तदेवोक्तम्—शुक्लवर्णाम् वितन्वन्ति बलिने सोमाय निर्णिजम्, यया सोमो 'निर्णिज्यते, पवित्रम्'[2] मेधाविनाम् अग्रे देवानाम् ऋत्विजः पूजाकामाः ॥ १ ॥

अध॑ क्षपा परि॑ष्कृतो वाजाँ॑ अभि प्र गा॑हते ।
यदी॑ विवस्वतो धियो हरिं॑ हिन्वन्ति यात॑वे ॥ २ ॥

अध॑ । क्षपा । परि॑ऽकृतः । वाजा॑न् । अभि । प्र । गाहते ।
यदि॑ । विवस्व॑तः । धिय॑ः । हरि॑म् । हिन्वन्ति । यात॑वे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ क्षपायां क्षपयित्र्यां सेनायाम् अलङ्कृतः[3] सोमः बलानि अभि प्र गच्छति[4] । यदि पूर्वं यजमानस्य अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति गमनाय ॥ २ ॥

तम॑स्य मर्जयामसि मदो॑ य इ॑न्द्रपात॑मः ।
यं गाव॑ आसभि॑र्दधुः पुरा नूनं च॑ सूरय॑ः ॥ ३ ॥

तम् । अस्य । मर्जयामसि । मद॑ः । यः । इन्द्रऽपात॑मः ।
यम् । गाव॑ः । आसऽभि॑ः । दधुः । पुरा । नूनम् । च । सूरय॑ः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् सोमस्य रसं शोधयामः, मदः यः इन्द्रेणाऽत्यन्तं पातव्य', यम् गावः गन्तारः आस्यैः धारयन्ति । पुरा च सम्प्रति च स्तोतारः[5] पिबन्ति आस्यैरिति ॥ ३ ॥

तं गाथ॑या पुराण्या पुनानम॒भ्य॑नूषत ।
उतो कृ॑पन्त धीतयो॑ देवानां॑ नाम बिभ्र॑तीः ॥ ४ ॥

तम् । गाथ॑या । पुराण्या । पुनानम् । अभि । अनूषत ।
उतो इति॑ । कृपन्त । धीतय॑ः । देवाना॑म् । नाम॑ । बिभ्र॑तीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् वाचा प्रत्नया[6] पूयमानम् अभि स्तुवन्ति । अपि[7] च कल्पयन्ति[8] अङ्गुलयः देवार्थम् नमनम् बिभ्राणाः ॥ ४ ॥

१-१. धनुर्ज्यम् वि॰. २-२. °ज्यते वितन्वन्ति पवित्रम् मूको. ३. °ङ्कृता वि॰ अ॰; °ङ्कृत वि॰. ४. यच्छति त्रि॰ अ॰; यच्छन्ति वि॰. ५. सोतारः मूको. ६. प्रत्नाय वि॰. ७. नास्ति वि॰. ८. नास्ति वि॰ अ॰.

तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति धर्णसिम् ।
दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्यये । वारे । पुनन्ति । धर्णसिम् ।
दूतम् । न । पूर्वऽचित्तये । आ । शासते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् सिच्यमानम् पवित्रे पुनन्ति धारकम् । तमिमम् दूतम् इव परेषां पूर्वमेव[1] प्रज्ञापनाय अर्थयन्ते मेधाविनो यजमानाः ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[2] ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूषु सीदति ।
पशौ न रेत आदधत् पतिर्वचस्यते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्ऽतमः । सोमः । चमूषु । सीदति ।
पशौ । न । रेतः । आऽदधत् । पतिः । वचस्यते । धियः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः पूयमानः अत्यन्तं मदयिता सोमः चमूषु सीदति । पशौ इव रेतः आदधत् ऋषभः पतिः स्तूयते कर्मणः[3] ॥ ६ ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।
विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मऽभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।
विदे । यत् । आसु । सम्ऽददिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः मृज्यते सुकर्मभिः देवः देवार्थम् सुतः । ज्ञायते यत् आसु प्रजासु सम्यग् धनस्य दाता, तदानीं महतीः अपः वि गाहते वसतीवरीः ॥ ७ ॥

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्यतो वि नीयसे ।
इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि षीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृऽभिः । यतः । वि । नीयसे ।
इन्द्राय । मत्सरिन्ऽतमः । चमूषु । आ । नि । सीदसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ८ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्गः[2] ॥

---

१. पूर्वमिव वि[१] अ[१]. २-२. नास्ति मूको. ३. कर्मणा वि[१] अ[१]

[१००]

¹रेभसूनू काश्यपावृषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः¹ ।

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
वत्सं न पूर्व आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।
वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा प्रथमे ²वयसि वत्सम् मातरः जातम् लिहन्ति, तथा सोमम् इन्द्रस्य प्रियम् कमनीयम् अद्रोहाः वसतीवर्यः अभि गच्छन्ति² ॥ १ ॥

पुनान इन्दवा भर सोम द्विबर्हसं रयिम् ।
त्वं वसूनि पुष्यसि विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनानः । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विऽबर्हसम् । रयिम् ।
त्वम् । वसूनि । पुष्यसि । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ³पवमान इन्दो! आ भर सोम! द्वयोः स्थानयोः†³ परिवृंहणशीलम्⁴ धनम् । त्वम् हि धनानि पुष्यसि विश्वानि यजमानस्य गृहे ॥ २ ॥

त्वं धियं मनोयुजं सृजा वृष्टिं न तन्यतुः ।
त्वं वसूनि पार्थिवा दिव्या च सोम पुष्यसि ॥ ३ ॥

त्वम् । धियम् । मनःऽयुजम् । सृज । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।
त्वम् । वसूनि । पार्थिवा । दिव्या । च । सोम । पुष्यसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् धाराम् मनोवेगाम् सृज वृष्टिम् इव तन्यतुः । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारा सुतस्य धावति ।
रंहमाणा व्यव्ययं वारं वाजीव सानसिः ॥ ४ ॥

परि । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । सुतस्य । धावति ।
रंहमाणा । वि । अव्ययम् । वारम् । वाजीऽइव । सानसिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि परि धावति ⁵अव्ययम् वारम्⁵ जेतुः इव अश्वः शत्रूणाम् ⁵सम्भजनशील तव⁵ वेगं कुर्वाणा धारा इति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि¹. ३-३. नास्ति वि¹ † स्थान वि² अ¹ ४. °वृंहण वि² अ¹, °हरन् वि¹. ५-५. शील स्तव वि¹.

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

क्रत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पवस्व । सोम । धारया ।
इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्रत्वे प्रज्ञानाय च बलाय च अस्माकम् कवे ! । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः'[1] ॥

पवस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।
इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पवस्व । वाजऽसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।
इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।
वत्सं जातं न धेनवः पवमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।
वत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पवमान । विऽधर्मणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वसतीवर्यः त्वाम् लिहन्ति विधर्मणि यज्ञे इति ॥ ७ ॥

पवमान महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः ।
शर्धन् तमांसि जिघ्नसे विश्वानि दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पवमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रश्मिऽभिः ।
शर्धन् । तमांसि । जिघ्नसे । विश्वानि । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पवमान ! महत् श्रवणीयम् अन्तरिक्षम् चित्रैः रश्मिभिः परि-यासि । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ८ ॥

त्वं द्यां च महिव्रत पृथिवीं चाति जभ्रिषे ।
प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । द्याम् । च । महिऽव्रत । पृथिवीम् । च । अति । जभ्रिषे ।
प्रति । द्रापिम् । अमुञ्चथाः । पवमान । महिऽत्वना ॥ ९ ॥

1-1. नास्ति मूको.

वेङ्कट० त्वम् द्यावापृथिव्यौ अत्यन्तं बिभर्षि महाकर्मन्[1], प्रति मुञ्चसि च[1] कवचम् पवमान! महत्त्वेन युक्तः इति ॥ ९ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यच्चतुर्थमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः।
भवगोत्रकुले यस्य मातुरासीत् समुद्भवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः।

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

1. नास्ति वि[1] अ[1]. 2-2. नास्ति मूको.

अथ पञ्चमोऽध्यायः[1] ।

वेङ्कट०

'पुरोजिती वो अन्धसः' इत्याधिकपास्ति माधवः ।
प्रयाजदेवतादीनां[2] यथार्थं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्तीहोभये देवाः प्रबला दुर्बलास्तथा ।
सूर्यः सोमो देवगुरुर्भौमः सौम्योऽर्किभार्गवौ ॥ २ ॥

कर्मेन्द्राणां सर्वेषां तत्र यज्ञः प्रचोदितः ।
'सौमाय नवकपालं पुरोडाशान्' इति श्रुतिः ॥ ३ ॥

समस्ता साऽग्रमन्त्रेण्या कठकाम्येष्टितो[3] बुधः ।
हवींषि दक्षिणाश्चैव प्रकार च मुमुक्षुभिः ॥ ४ ॥

भवन्ति प्रबलैरन्यैर्दुर्बलाश्च समन्विताः ।
हविर्भाजस्ततस्तेषां पृथक् मन्त्रा न कल्पिताः ॥ ५ ॥

श्रुतिसामान्यतस्तेषां तत्र याज्याश्चरुक्रमात्[4] ।
'अग्निर्मूर्धा(र्धा)[5]', '(उ)द् बुध्यस्वाग्ने'[6], 'प्र वः शुक्राय'[7] चोदिताः[8] ॥ ६ ॥

श्रुतिसामान्यतः प्रीताः तत्र चाङ्गारकादयः ।
अङ्गारकस्य[9] च.रोश्च समाना प्रकृतिर्यतः[10] ॥ ७ ॥

तथैव देवो यः कश्चित् आप्रीसूक्तेषु कीर्त्यते ।
तात्पर्यं समिदादीनां कीर्तनेष्विति निर्णयः ॥ ८ ॥

अचेतनान् इज्यमानान्[11] अग्निर्दृष्ट्वेदमुक्तवान् ।
[12]'प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च'[12]† सर्वान्[13] दत्तेति देवताः ॥ ९ ॥

एवं च हुतभागग्निः प्रयाजेष्विति मन्यते ।
तमेव प्राग् वषट्कारात् ध्येयं वत्सकुलोद्भव[14] ॥ १० ॥

न स्वनाग्नेयतां स्पष्टं पुनराधानगोचरात् ।
ब्राह्मणादवगच्छामस्तदिदं ब्राह्मणं शृणु ॥ ११ ॥

---

१. नास्ति वि[1]; ओं: सप्तमेऽष्टक पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते अध्यायार्थ प्रतिपादिका कारिका अ[1]. २. प्रयाजेदेवताद्यादी वेंकम. ३. कठराम्येष्टितो वि[1]; कठकाम्येष्टिको वि[2] अ[1]. ४. °ज्यापुरोरुचः वि[1]; °ज्या ··· चरु वि[2] अ[1]. ५. ऋ ८,४४,१६. ६. मा १५,५४. ७. ऋ ७,४,१. ८. चोदिता वि[2] अ[1]. ९ °रकस्च वि[2]; °कस्या वि[1]. १० प्रकृति ··· वि[2] अ[1]; प्रकृतिद्यनिः वि[1]. ११. इज्यायमान् वि[1]. १२-१२. प्रयाजान् अनुयाजाः वेंकम. † ऋ १०,५१,८. १३. सर्वा वि[2] अ[1] वेंकम. १४. यारकु° वि[1]; °लोद्भव वि[2] अ[1].

'नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं[1] पुनराधेये[2] कुर्यात् । व्यृद्धमेव[3] स्यात् । अनाग्नेयं वा एतत्[4] क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडो बर्हिर्यजति' (तैब्रा १,३,१,२;३) इति ।

अग्नेर्वाचकशब्दानां स्पष्टं याज्यास्वदर्शनात् ।
अनाग्नेयप्रवादोऽयम् इति यास्कस्य दर्शनम् ॥ १२ ॥

[5]"ऋतवो ह वै यज्ञेषु† देवेषु भागमीषिरे[5] ।
इत्यादिके शतपथे प्रयाजा ऋतुदेवताः ॥ १३ ॥

उक्ताः [6]प्रवेशितोऽग्निश्च तेष्वृतुष्विति दर्शनम् ।
वसन्तमृतूनामिति[6] तेन कुर्मोऽनुमन्त्रणम् ॥ १४ ॥

अत्र वाजसनेयकम्—[7]"स वै[7] समिधो यजति । वसन्तो वै समित् ××× । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै 'तनूनपात् । ग्रीष्मो ह्यासां[8] प्रजानां तनूस्तपति' (माश १,५,३,९-१० [तु. काश २, ५,१,७-८]) इति[8] ।

ननु [9]"च द्विप्रकृतय.[10] स्वयमेवेति[11] केचन ।
स्वतन्त्रा देवतास्तेषाम् आग्नेयत्वं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

तत्र मन्त्रतः[12] श्रूयते—'स होवाचाग्निर्यन्मां प्रथमं[13] यजध्वे क्व मम ततो भागः स्यादिति । ते होचुः देवाः । न त्वामायतनाच्च्यवयेमेति । तामृतूनसिष्वमन्त्रयाञ्चक्रे', इत्युक्तत्वाऽन्तत[14] आह—'स[15] एषोऽग्निः ऋतुष्वन्वाभक्तः[15] स वा ओषधीः पचति या इमा ऋतवः पचन्तीति' (तु. काश २,५,३,४-५) ।

तत्परैः परिहारोऽत्र वृद्धैर्वाच्यः प्रयत्नतः ।
अस्माकं परिहारोऽत्र शीघ्रं न प्रत्यभादिति ॥ १६ ॥

[१०१]

[16]१-३ अन्धीगुः श्यावाश्विः, ४-६ ययातिर्नाहुषः, ७-९ नहुषो मानवः, १०-१२ मनुः सांवरणः, १३-१६ वैश्वामित्रो वाच्यो वा प्रजापतिर्ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ[16] ।

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे ।
अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ॥ १ ॥

---

१. यदाग्नेय वेंकमा, यदनाग्नेये वि[२] अ[१]. २. नास्ति वि[२] अ[१]. ३. पूर्वमेव वि[२] अ[१]; वृद्धमेव वि[१] वेंकमा. ४. तत वेंकमा ५-५. काश २,५,३,१ (तु. माश १,६,१,१) † यज्ञे काश माश. ६-६. तु. माश १,६,१; काश २,५,३. ७-७. नास्ति वि[२] अ[१]. ८-८. नास्ति वि[१]. ९. १ यदि वि[११] अ[१]. १०-१०. यद्वाः प्रभृत्य वि[१]; यदा प्रभृतय वि[२]; यदा प्रभृतयः अ[१]. ११. °मेवेह वि[१]. १२. नास्ति वेंकमा. १३. न प्र° वि[१] अ[१]. १४. °त्वा तत वि[१]. १५. °न्वाभरत अ[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

पुरःऽजिती । वः । अन्धसः । सुताय । मादयित्नवे ।
अप । श्वानम् । श्नथिष्टन । सखायः । दीर्घऽजिह्व्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन.—पुरोजिती षोडशान्धीगुः श्यावाश्विर्ययातिर्नाहुषो नहुषो मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः । शते प्रजापतिः[1] (तअ २१,१०१) इति । पुरःस्थितजयस्य अदनीयस्य सोमस्य यूयं सुताय मदकराय दीर्घजिह्वम् श्वानम् अप श्नथिष्टन[1] हे सखायः ! । यथा राक्षसाः सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेति ॥ १ ॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावकया । परिऽप्रस्यन्दते । सुतः । इन्दुः । अश्वः । न । कृत्व्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यः धारया शोधयित्र्या परिप्रस्यन्दते अभिषुतः इन्दुः अश्वः इव कर्मण्य. ॥ २ ॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरोषम् । अभि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यज्ञम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् दुर्दहम् अभि प्रेरयन्ति ऋत्विजः सोमम् सर्वान् कामान् अञ्चित्या[2] धिया यष्टव्यम् ग्रावभिः ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।
पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्ऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुताः मधुमत्तमाः सोमाः इन्द्रस्य मदकराः पवित्रवन्तः क्षरन्ति । देवान् गच्छन्तु युष्माकं रसाः इति प्रत्यक्ष. ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः इन्द्रार्थम् पवते इति स्तोतारः वदन्ति । तदानीम् अयम् वाचस्पतिः सोमः[3] पूजामिच्छति विश्वस्य ईशानः बलेन ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः[4] ॥

---

1. श्नथिष्टन मूको. 2. अञ्चन्त्या वि[1] अ[1]; अञ्चनय वि[2]. 3. सोम वि[1] अ[1]; सोमं वि[2].
4-4. नास्ति मूको.

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः । सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥६॥

सहस्रऽधारः । पवते । समुद्रः । वाचम्ऽईङ्खयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बहुधारः पवते, यस्मात्[1] समुद्रवन्ति 'रसाः, यश्च[2] वाचं प्रेरयति । सोमः इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ ७ ॥

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्षति ।
पतिः । विश्वस्य । भूमनः । वि । अख्यत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् पोषकः भजनीयः रयिः धनहेतुः सोमः पूयमानः गच्छति । पतिः विश्वस्य भूतस्य प्रकाशयति द्यावापृथिव्यौ उभे ॥ ७ ॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः ।
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । अनूषत । गावः । मदाय । घृष्वयः ।
सोमासः । कृण्वते । पथः । पवमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति प्रियाः वाचः सोमस्य मदार्थम् परस्परं स्पर्धमानाः । सोमाः कृण्वन्ति मार्गान् पूयमानाः दीप्ताः ॥ ८ ॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।
यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहै ॥ ९ ॥

यः । ओजिष्ठः । तम् । आ । भर । पवमान । श्रवाय्यम् ।
यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः ओजस्वितम[3] रसः, तम् आ भर पवमान![4] श्रवणीयम्, यः पञ्च चर्षणीः[5] अभि तिष्ठति, धनम् च येन वनामहे[6] ॥ ९ ॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।
मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ १० ॥

---

1. यस्मात् पवते वि[1] अ[1]. 2-2. रसा यश्च वि[1] अ[1]; रसश्च वि[1]. 3. ओजिस्विपतमो वि[1 2]; ओजिस्वितमो अ[1]. 4. पवमानं मूको. 5. चर्षणीः मूको. 6. वनामहे वि[1] अ[1].

सोमाः । पवन्ते । इन्दवः । अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमाः ।
मित्राः । सुवानाः । अरेपसः । सुऽआध्यः । स्वःऽविदः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोमाः पवन्ते दीप्ताः अस्मभ्यम् अतिशयेन मार्गस्य लम्भकाः सखायः[1] सूयमानाः[2] अपापाः शोभनाऽऽध्यानाः[3] सर्वज्ञाः ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः[4] ॥

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।
इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन् वसुविदः ॥ ११ ॥

सुऽस्वानासः । वि । अद्रिऽभिः । चितानाः । गोः । अधि । त्वचि ।
इषम् । अस्मभ्यम् । अभितः । सम् । अस्वरन् । वसुऽविदः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सूयमानाः[5] विविधम् सम् स्वरन्ति ग्रावभिः ज्ञायमानाः अधिषवणचर्मणि अन्नम् अस्मभ्यम् अभितः धनस्य लम्भकाः ॥ ११ ॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।
सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । विपःऽचितः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सूर्यासः । न । दर्शतासः । जिगत्नवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते पूताः मेधाविनः सोमाः दधिमिश्रणाः सूर्याः इव दर्शनीयाः भवन्ति गमनशीलाः ध्रुवाः उदके ॥ १२ ॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः ।
अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत । तत् । वचः ।
अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मखम् । न । भृगवः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सूयमानस्य सोमस्य तत्[6] वचन घोषम् [7]मारकः श्वा[7] न प्र वृत न भजताम् । तथा श्वानम् च संराधककर्मरहितम्[8] अप हत, यथा पुरा मखम्[9] अपराद्धम् [10]भृगवः अपहतवन्तः[10] ॥ १३ ॥

---

1. सहायाः अ[1]. 2. स्तूय° वि[2] अ[2]. 3. शोभमानाः वि[2] अ[1]; शोभनाऽऽध्याना वि[1]. 4-4. नास्ति मूको. 5. सूयमाना मूको. 6 स्वत वि[1]; नास्ति वि[2] अ[1]. 7-7. कम्मारकश्व वि[1]; मारकश्वा वि[2] अ[1]. 8. मसंराधक° वि[2] अ[1]. 9. मघम् मूको. 10-10. हतवन्तः वि[1]; °वो वहतवन्त वि[2] अ[1].

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।
सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥ १४ ॥

आ । जामि । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्र । ओण्यो ।
सरत् । जार । न । योषणाम् । वर । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ 'बध्यते बन्धु[1] सोम आच्छादके पवित्रे यथा रक्षकयो मातापित्रो भुजे पुत्र । सोऽय सरति जार इव असतीम्, वर इव च कन्याम्, स्व स्थानम् आसत्तु[2] कलशम् ॥ १४ ॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी ।
हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम् ॥ १५ ॥

स । वीर । दक्षऽसाधन । वि । य । तस्तम्भ । रोदसी इति ।
हरि । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योनिम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स वीर बलसाधन भवति, य वि अस्तभ्नात् द्यावापृथिव्यौ । हरितवर्ण पवित्रे बध्यते विधाता इव गृहस्य स्थानम् आसत्तुम्[3] ॥ १५ ॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।
कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्ये । वारेभि । पवते । सोम । गव्ये । अधि । त्वचि ।
कनिक्रदत् । वृषा । हरि । इन्द्रस्य । अभि । एति । निःऽकृतम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अवे वालेभ्य पवते सोम गव्ये [4]च चर्मणि[4] । शब्दायमान वृषा हरि इन्द्रस्य अभि गच्छति स्थानम् ॥ १६ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

[१०२]

[1]त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । उष्णिक छन्द[1] ।

क्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् । विश्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १ ॥

क्राणा । शिशु । महीनाम् । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् ।
विश्वा । परि । प्रिया । भुवत् । अध । द्विता ॥ १ ॥

१-१ °न्ते बध्यते अ°. २. °सत्तु मूको. ३-३ तत न दमगि वि° अ°. ४-४ नास्ति मूको

वेङ्कट० त्रित । कुर्वाणो यज्ञम् अपाम् शिशुः प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं स्वरसम् विश्वानि प्रियाणि परि भवति । अपि च द्वंद्वं भवति दिवि च पृथिव्यां च वर्तत इति ॥ १ ॥

उप॑ त्रि॒तस्य॑ पा॒ष्यो॒३॑रभ॑क्त॒ यद् गुहा॑ प॒दम् । य॒ज्ञस्य॑ स॒प्त धाम॑भि॒रध॑ प्रि॒यम् ॥२॥

उप॑ । त्रि॒तस्य॑ । पा॒ष्योः॑ । अभ॑क्त । यत् । गुहा॑ । प॒दम् ।
य॒ज्ञस्य॑ । स॒प्त । धाम॑ऽभिः । अध॑ । प्रि॒यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमो[1] "यदा उप अभक्त"[2] मम त्रितस्य पाष्योः[3] अधिषवणफलकयोः पदम् स्थानम् गुहायां हविर्धाने, अनन्तरम् यज्ञस्य सप्तभिः धारकैश्छन्दोभिः[4] प्रियम् सोमम् अभिष्टुवन्ति । अपि वा सप्तभिरुदकैः अभिपुण्वन्ति ॥ २ ॥

त्रीणि॑ त्रि॒तस्य॒ धार॑या पृ॒ष्ठेष्वेर॑या र॒यिम् । मिमी॑ते अस्य॒ योज॑ना॒ वि सु॒क्रतुः॑ ॥३॥

त्रीणि॑ । त्रि॒तस्य॑ । धार॑या । पृ॒ष्ठेषु॑ । आ । ई॒र॒य॒ । र॒यिम् ।
मिमी॑ते । अ॒स्य॒ । योज॑ना । वि । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्रीणि सवनानि त्रितस्य धारया सोम! धारय[5] । पृष्ठेषु च सामसु आ गमय दातारम् इन्द्रम्[6] । अस्य इन्द्रस्य योजनानि स्तोत्राणि वि मिमीते सुप्रज्ञः स्तोतेति ॥ ३ ॥

ज॒ज्ञा॒नं स॒प्त मा॒तरो॑ वे॒धाम॑शासत श्रि॒ये । अ॒यं ध्रु॒वो र॑यी॒णां चिके॑त॒ यत् ॥ ४ ॥

ज॒ज्ञा॒नम् । स॒प्त । मा॒तरः॑ । वे॒धाम् । अ॒शा॒स॒त॒ । श्रि॒ये । अ॒यम् । ध्रु॒वः । र॒यी॒णाम् । चिके॑त । यत् ॥

वेङ्कट० जायमानम्[7] सप्त [8]मातरः नद्यः छन्दांसि वा विधातारं सोमम् अनुशासति श्रियोऽर्थम्† यजमानानाम्, यस्मात् अयम् सोमः ध्रुवः जानाति‡ धनानि[8] ॥ ४ ॥

अ॒स्य॒ व्र॒ते स॒जोष॑सो॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒द्रुहः॑ । स्पा॒र्हा भ॑वन्ति॒ रन्त॑यो जु॒षन्त॒ यत् ॥५॥

अ॒स्य॒ । व्र॒ते । स॒ऽजोष॑सः । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । स्पा॒र्हाः । भ॒व॒न्ति॒ । रन्त॑यः । जु॒षन्त॑ । यत् ॥५॥

वेङ्कट० [9]सोमस्य व्रते सङ्गता विश्वे देवाः द्रोहवर्जिताः स्पृहणीयाः भवन्ति, रन्तारः† सुतम् यत् एनं सेवन्ते[9] ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः[10] ॥

यमी॒ गर्भ॑मृ॒ताव्र॒धो॑ दृ॒शे चारु॒मजी॑जनन् । क॒विं मंहि॑ष्ठमध्व॒रे पु॑रु॒स्पृह॑म् ॥ ६ ॥

---

१. सोमस्य सो॰ वि[1]. २-२. यदोवाभक्त वि[2] अ[1], दयोपामक्त वि[1]. ३. पाष्ठे वि[2]; पाष्ठोः अ[1]; वदष्टयोः वि[1]. ४ °धारकैश्शब्दो वि[2] अ[1]; धारकै छ दोभि वि[1]. ५. धारया वि[2] अ[1]. ६. नास्ति वि[1]. ७. ज्ञानं वि[1]. ८-८. नास्ति वि[1]. † श्रियार्थं मूको. ‡ जानान मूको. ९-९ नास्ति वि[1]. † रान्तरः वि[1] अ[1]. १०-१०. नास्ति मूको.

यम् । ईमिति । गर्भम् । ऋतऽवृधः । दृशे । चारुम् । अजीजनन् । कविम् । मंहिष्ठम् । अध्वरे । पुरुऽस्पृहम् ॥

वेङ्कट० 'यम् पूर्वं गर्भभूतम् यज्ञस्य वर्धयितृ्य आपः 'अजीजनन् दर्शनाय' सर्वेषाम् चारुम् कान्तप्रज्ञम् मंहिष्ठम्' यज्ञे बहुभिः स्पृहणीयम् । पूर्वत्र' सम्बन्ध. ॥ ६ ॥

समीचीने अभि त्मना यह्वी ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुषग्यदञ्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति सम्ऽईचीने । अभि । त्मना । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।
तन्वानाः । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अञ्जते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सङ्गते द्यावापृथिव्यौ अभि गच्छति स्वयमेव महत्यौ' यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । यज्ञम् तन्वानाः अध्वर्यवः यत् अनुषक्तम्' वसतीवरीभि अञ्जते सोममिति ॥ ७ ॥

क्रत्वा शुक्रेभिरक्षभिर्ऋणोरप व्रजं दिवः । हिन्वन्नृतस्य दीधितिं प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रत्वा । शुक्रेभिः । अक्षऽभिः । ऋणोः । अप । व्रजम् । दिवः । हिन्वन् । ऋतस्य । दीधितिम् । प्र । अध्वरे ॥

वेङ्कट० कर्मणा ज्वलद्भि अक्षैरिवाश्नुवानैः तेजोभि. अन्धकारव्रजम्' 'अप ऋणोति' अन्तरिक्षात् प्रेरयन् यज्ञस्य धारक रसम् यज्ञे ॥ ८ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[१०३]

'द्वित आप्त्य ऋषि । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः' ।

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानाय । वेधसे । सोमाय । वचः । उत्ऽयतम् । भृतिम् । न । भर । मतिऽभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्वित आप्त्य । प्र भर पूयमानाय विधात्रे सोमाय वचः उद्यतम्, '"भृतकाय इव'" भृतिम्, स्तुतिभि प्रीयमाणाय ॥ १ ॥

परि वाराण्यव्यया गोभिरञ्जानो अर्षति । त्री षधस्था पुनानः कृणुते हरिः ॥ २ ॥

परि । वाराणि । अव्यया । गोभिः । अञ्जानः । अर्षति । त्री । सधऽस्था । पुनानः । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति पवित्र गोविकारैः अज्यमानः । त्रीणि स्थानानि पूयमानः करोति हरितवर्णः द्रोणकलशम् आधवनीय पूतभृतमिति'' ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि'. २-२. 'नन् स्वर्भनाय दर्शं' अ'. ३. नास्ति मूको. ४. सर्वेष वि' अ'. ५. महत्यो मूको. ६ आरमके वि'. ७. 'कारेतम् वि', 'कारतमन् वि' अ'. ८-८. भवगोति वि' अ'. ९-९. नास्ति मूको. १०-१०. °कायेव वि' अ'. ११. पूतभृतमुपामिति वि'; पूतभृतमुपमिते अ'.

परि कोशं मधुश्चुतमव्यये वारे अर्षति । अभि वाणीरृषीणां सप्त नूषत ॥३॥

परि । कोशम् । मधुऽश्चुतम् । अव्यये । वारे । अर्षति । अभि । वाणीः । ऋषीणाम् । सप्त । नूषत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि गमयति कोशम् मधुश्च्युतम् आत्मीय रस पवित्रे । तम् अभि स्तुवन्ति ऋषीणाम् सप्त छन्दांसि ॥ ३ ॥

परि णेता मतीनां विश्वदेवो अदाभ्यः । सोमः पुनानश्चम्वोर्विशद्धरिः ॥ ४ ॥

परि । नेता । मतीनाम् । विश्वऽदेवः । अदाभ्यः । सोमः । पुनानः । चम्वोः । विशत् । हरिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि विशति नेता स्तुतीनाम् सर्वदेव अहिंसित सोम पूयमान अधिषवणफलकयो हरि ॥४॥

परि दैवीरनु स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्भिरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि । दैवीः । अनु । स्वधाः । इन्द्रेण । याहि । सऽरथम् । पुनानः । वाघत् । वाघत्ऽभिः । अमर्त्यः ॥

वेङ्कट० परि याहि दैवानि बलानि अनु देवसेना इन्द्रेण सरथम् पूयमान उह्यमान ऋत्विग्भि अमर्त्य ॥ ५ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्देवो देवेभ्यः सुतः । व्यानशिः पवमानो वि धावति ॥६॥

परि । सप्तिः । न । वाजऽयुः । देवः । देवेभ्यः । सुतः । विऽआनशिः । पवमानः । वि । धावति ॥६॥

वेङ्कट० परि वि धावति अश्व इव युद्धमिच्छन् देव[1] देवार्थम् सुत व्यापी पवमानः ॥ ६ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः[2] ॥

[१०४]

[3]पर्वतनारदौ काण्वौ, काश्यप्यौ शिखण्डिन्यावप्सरसौ वा ऋषी । पवमान सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः[3] ।

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥१॥

सखायः । आ । नि । सीदत । पुनानाय । प्र । गायत । शिशुम् । न । यज्ञैः । परि । भूषत । श्रिये ॥

वेङ्कट० पर्वतनारदौ । हे सखायः । आ नि सीदत । अथ पूयमानाय प्रकर्षेण गायत । शिशुम् इव अलङ्कारैः अभिषुतम् यज्ञैः हविर्भिर्मिश्रणैः[1] अलङ्कुरुत शोभनार्थम् ॥ १ ॥

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् । देवाव्यं मदमभि द्विशवसम् ॥२॥

सम् । ईम् इति । वत्सम् । न । मातृऽभिः । सृजत । गयऽसाधनम् ।
देवऽअव्यम् । मदम् । अभि । द्विऽशवसम् ॥ २ ॥

---

१ नास्ति त्रि°   २ २. नास्ति मूको   ३ ३ °णैरिति ख°

वेङ्कट० अभि सम् सृजत एनं वसतीवरीभिः वत्सम् इव मातृभिः गृहस्य साधकम् देवानां रक्षकम् मदम् 'द्विगुणमेव गमयति' बलमिति ॥ २ ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥

पुनात । दक्षऽसाधनम् । यथा । शर्धाय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुनीत बलस्य साधकम्[2] यथा असौ वेगार्थम् पानाय भवति, यथा वा मित्रावरुणयोः सुखकरः ॥ ३ ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूषत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥

अस्मभ्यम् । त्वा । वसुऽविदम् । अभि । वाणीः । अनूषत । गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् त्वां[3] धनस्य दातारम् अभि स्तुवन्ति वाचः 'अस्मदीयाः । ते[4] वयं तव वर्णम् गोविकारैः अभि वासयामः ॥ ४ ॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥५॥

सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवऽप्सराः । असि ।
सखाऽइव । सख्ये । गातुवित्ऽतमः । भव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् हे मदानाम्[5] रसानां स्वामिन्! इन्दो! दीप्तरूपः भवसि । स त्वम् सखा इव सख्ये अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः भव[6] ॥ ५ ॥

सनेमि कृध्य१स्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्वयुमंहो युयोधि नः ॥६॥

सनेमि । कृधि । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
अप । अदेवम् । द्वयुम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सख्यम् कुरु अस्मासु । अपि च राक्षसम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अप युयोधि अदेवम् द्वयाविनं सत्यानृतयुक्तम् पापम् च अस्मत इति ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः[8] ॥

[१०५]

'पर्वतनारदौ काण्वौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः[8] ।

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत । शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥१॥

१-१. द्विगुणेवगमिनि वि[1]. २. धारकं वि[1]. ३. त्वा वि[1]. ४-४. °दीयान्ते वि[1]. ५. मद-कानां वि[1]. ६. स्वं वि[1] अ[1]; भवः वि[1]. ७. अम्यपनशीलं वि[1] अ[1]. ८-८. नास्ति मूको.

तम्। त्र। सखायः। मदाय। पुनानम्। अभि। गायत्। शिशुम्। न। यज्ञैः। स्वदयन्त। गूर्तिऽभिः ॥१॥

वेङ्कट० तम् यूयम् सखायः! मदार्थं पूयमानम् अभि गायत। तमिमम् शिशुम् इव अलङ्कारैः स्वादूकुर्वन्ति मिश्रणैः स्तुतिभिश्च[1] ॥ १ ॥

सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते। देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

सम्। वत्सःऽइव। मातृऽभिः। इन्दुः। हिन्वानः। अज्यते। देवऽअवीः। मदः। मतिऽभिः। परिऽकृतः ॥२॥

वेङ्कट० सम् अज्यते वत्स इव[2] मातृभिः वसतीवरीभिः इन्दुः प्रेर्यमाणः देवानां रक्षकः मदः स्तुतिभिः अलङ्कृतः ॥ २ ॥

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्धाय वीतये। अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥

अयम्। दक्षाय। साधनः। अयम्। शर्धाय। वीतये। अयम्। देवेभ्यः। मधुमत्ऽतमः। सुतः ॥

वेङ्कट० अयम् बलाय साधनीयः[3]। अयम् वेगार्थं भक्षणीयः। अयम् इति स्पष्टम्[4] ॥ ३ ॥

गोमन्न इन्दो अश्ववत् सुतः सुदक्ष धन्व। शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥४॥

गोऽमत्। नः। इन्दो इति। अश्वऽवत्। सुतः। सुऽदक्ष। धन्व।
शुचिम्। ते। वर्णम्। अधि। गोषु। दीधरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गवाश्वयुक्तम् अस्माकम् इन्दो! सुतः सुबल[5] पवस्व। शुचिम् तव वर्णम् रसम्[5] अधि धारयामि गव्येषु ॥ ४ ॥

स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः। सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ ५ ॥

सः। नः। हरीणाम्। पते। इन्दो इति। देवप्सरःऽतमः। सखाऽइव। सख्ये। नर्यः। रुचे। भव। ५॥

वेङ्कट० स अस्माकं हे हरितवर्णानां पशूनां[6] स्वामिन्[6] इन्दो! देवप्सरस्तम सखा इव सख्ये नृहितः रुचे भव ॥ ५ ॥

सनेमि त्वमस्मदाँ अदेवं कं चिदत्रिणम्। साह्वाँ इन्दो परि बाधो अप द्वयुम् ॥६॥

सनेमि। त्वम्। अस्मत्। आ। अदेवम्। कम्। चित्। अत्रिणम्।
सह्वान्। इन्दो इति। परि। बाधः। अप। द्वयुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराणं सरयम् त्वम् अस्मासु कुरु। तथा अदेवनशीलम् कम् चित् अपि अदनशीलम्[7] अस्मत्तः अप युयोधि। अभिभवन् इन्दो[8] परि जहि बाधमानान्, अप युयोधि च द्वयाविनमिति ॥ ६ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः[9] ॥

---

१ °म वि[1]. २ इव च अ[1]. ३ शासनीय वि[1] अ[1] ४. स्पष्टमिति अ[1] ५. नास्ति वि[1] ६ अशूना मूको ७ अयवनशीलम् वि[1] अ ८८ युयो प हि मत ती दो वि[1] अ[1]. ९९ नास्ति मूको

[१०६]

[1]आद्यानां तिसृणां दशम्यादिचतुर्दश्यन्तानां च अग्निश्चाक्षुष ऋषि, चतुर्थ्यादिषष्ठ्यन्तानां चक्षुर्मानव,
सप्तम्यादिनवम्यन्तानां मनुराप्सवः। पवमान सोमो देवता। उष्णिक् छन्द[1]।

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः। श्रुष्टी जातास इन्दवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रम्। अच्छ। सुताः। इमे। वृषणम्। यन्तु। हरयः। श्रुष्टी। जातासः। इन्दवः। स्वःऽविदः ॥१॥

वेङ्कट० अग्निश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानवो मनुराप्सव इति त्रीन्तृचान् अपश्यन्, अवशिष्टं पुनरग्नि। इन्द्रम् अभि यन्तु सुताः इमे हरितवर्णाः वृषणम् क्षिप्रम् जाता सोमा सर्वज्ञा ॥ १ ॥

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः। सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥२॥

अयम्। भराय। सानसिः। इन्द्राय। पवते। सुतः। सोमः। जैत्रस्य। चेतति। यथा। विदे ॥

वेङ्कट० [2]अयम् सङ्ग्रामाय भजनीयः इन्द्राय पवते अभिषुत। सोमः जयशीलमिन्द्रम् जानाति, यथा इन्द्रो लोके ज्ञात †[2] ॥ २ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णीत सानसिम्। वज्रं च वृषणं भरत् समप्सुजित् ॥३॥

अस्य। इत्। इन्द्रः। मदेषु। आ। ग्राभम्। गृभ्णीत। सानसिम्।
वज्रम्। च। वृषणम्। भरत्। सम्। अप्सुऽजित् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० [3]सोमस्यैव† इन्द्र मदेषु‡ सम्भजनीयम् धनुः गृह्णाति। वज्रम् च वर्षितारम् सम् बिभर्ति¶ उदकार्थं वृत्रस्य जेता[3] ॥ ३ ॥

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव। द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् ॥४॥

प्र। धन्व। सोम। जागृविः। इन्द्राय। इन्दो इति। परि। स्रव।
द्युऽमन्तम्। शुष्मम्। आ। भर। स्वःऽविदम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० [4]प्र क्षर सोम! जागरणशील। इन्द्राय[5] इन्दो! परि[4] स्रव। प्रदीप्तिमत्[6] च बलम् आ हर[7] सर्वस्य लम्भकम्[8] ॥ ४ ॥

इन्द्राय वृषणं मदं पवस्व विश्वदर्शतः। सहस्रयामा पथिकृद्विचक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्राय। वृषणम्। मदम्। पवस्व। विश्वऽदर्शतः। सहस्रऽयामा। पथिऽकृत्। विऽचक्षणः ॥५॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि॰. † जात मूको. ३-३. नास्ति वि॰. † सोमस्यैव वि॰ अ॰. ‡ मन्देषु मूको. ¶ बिर्ति मूको. ४-४. प वि॰. ५. परितः वि॰ अ॰. ६. दीप्ति॰ वि॰. ७. भर वि॰. ८. ॰कः वि॰.

वेङ्कट० ¹इन्द्राय वर्धितारम् मदम् पवस्व सर्वस्यां दर्शनीय बहुमार्गं‡ पथिद्य¹ विद्धाः§¹ ॥ ५ ॥

²इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः² ॥

अस्मभ्यं गातुवित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कनिक्रदत् ॥६॥

अस्मभ्यम् । गातुवित्ऽतमः । देवेभ्यः । मधुमत्ऽतमः । सहस्रम् । याहि । पथिऽभिः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् मार्गस्य ³अत्यन्त लम्भक³ देवेभ्य च स्वादुतम बहुभि पथिभिः याहि शब्द कुर्वन् ॥ ६ ॥

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्त्सोम नः सदः ॥७॥

पवस्व । देवऽवीतये । इन्दो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । कलशम् । मधुऽमान् । सोम । नः । सदः ॥

वेङ्कट० पवस्व देवानां भक्षणाय इन्दो । ⁴धाराभि बलेन । आ सीद च कलशम् रसवान् सोम । अस्मदीयम्⁴ ॥ ७ ॥

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः । त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्साः । उदऽप्रुतः । इन्द्रम् । मदाय । ववृधुः । त्वाम् । देवासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥८॥

वेङ्कट० ⁵तव द्रप्सा उदकानि प्रति गच्छन्त इन्द्रम् मदार्थं वर्धयन्ति । त्वाम् देवा अमरार्थम् सुखकरम् पिबन्ति‡⁵ ॥ ८ ॥

आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥९॥

आ । नः । सुतासः । इन्दवः । पुनानाः । धावत । रयिम् । वृष्टिऽद्यावः । रीतिऽआपः । स्वःऽविदः ॥९॥

वेङ्कट० ⁶आ गमयत अस्मभ्य हे सुता ! इन्दव⁶ पूयमाना यूयम् रयिम् । वृष्टिमती द्यौ येषां ⁶नियते रीत्यप्का च पृथिवी⁶ ते तथोक्ता । द्वितीयमामन्त्रितम् । सर्वज्ञा ॥ ९ ॥

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यो वारं वि धावति । अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥१०॥

सोमः । पुनानः । ऊर्मिणा । अव्यः । वारम् । वि । धावति । अग्रे । वाचः । पवमानः । कनिक्रदत् ॥

वेङ्कट० सोम पूयमान धारया पवित्रम् वि धावति अग्रे स्तोत्रस्य पूयमान शब्द कुर्वन् ॥ १० ॥

²इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः² ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्यविम् । अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥११॥

---

१ १ नास्ति अ¹ † मदयितार वि¹ ‡ सर्वत्र वि¹. § °मार्गं वि¹. २ २ नास्ति मूको
३ ३ °स्य तल° मूको ४ ४ नास्ति वि¹ ५ ५ नास्ति वि¹ †† °त्पाद्°° मूको ‡ पिबनि मूको
६ ६ क्रियतरित्यपि वा च पृथिवी मूको.

धीभिः । हिन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअविम ।
अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अङ्गुलीभिः प्रेरयन्ति वाजिनम् उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तपवित्रम्[1] । अभि सम् स्वरन्ति स्तुतयः त्रिपृष्ठम्, यः[2] स्पृशति त्रीणि पात्राणि सवनानि वेति ॥ ११ ॥

असर्जि कुलशाँ अभि मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥१२॥

असर्जि । कुलशान् । अभि । मीळ्हे । सप्तिः । न । वाजऽयुः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिस्यदत् ॥

वेङ्कट० सृज्यते कलशेषु सङ्ग्रामे अश्वः इव अन्नमिच्छन् पूयमानः वाचम् जनयन्[3] स्यन्दते ॥ १२ ॥

पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंह्या । अभ्यर्षन्त्स्तोतृभ्यो वीरवद्यशः ॥ १३ ॥

पवते । हर्यतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंह्या । अभिऽअर्षन् । स्तोतृऽभ्यः । वीरऽवत् । यशः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवते स्पृहणीयः हरितवर्णः अति गच्छति कुटिलानि वेगेन अभिगमयन् स्तोतृभ्यः [4]पुत्रयुक्तम् यशः[4] ॥ १३ ॥

अया पवस्व देवयुर्मधोर्धारा असृक्षत । रेभन् पवित्रं पर्येषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽयुः । मधोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । परि । एषि । विश्वतः ॥१४॥

वेङ्कट० [4]अनया धारया पवस्व[4] देवकामः । सोमस्य धाराः सृज्यन्ते । शब्दं कुर्वन् पवित्रम् परि गच्छसि[5] सर्वतः ॥ १४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[6] ॥

[१०७]

[1]सप्तर्षय ऋषयः (१ भारद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गोतमो राहूगणः, ४ भौमोऽत्रिः, ५ विश्वामित्रो गाथिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः) पवमानः सोमो देवता । प्रगाथा (= १,४,६,८,९,१०,१२,१४,१७ बृहत्यः, २,५,७,११,१३,१५,१८ सतोबृहत्यः) तृतीया षोडशी च द्विपदा विराट्, १९-२६ प्रगाथाः (=विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः)।[1]

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वाँ यो नर्यो अप्स्व१न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

---

१. 'कान्तमतिक्रान्तपवि' मूको. २. य वि' अ'. ३. जनयत् वि' अ'; जनयम वि'. ४-४. नास्ति वि'. ५. ०च्छति वि' अ'. ६-६. नास्ति मूको.

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्ऽतमम् । हविः ।
दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुसाव । सोमम् । अद्रिऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तर्षयः । इतः परि सिञ्चत अभिषुतम् । यः सोमः भवति उत्तमम् हविः, यः च मनुष्यहितः वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा गच्छन् भवति, तम् सोमम् ग्रावभिः सुषाव अध्वर्युः, तं परिषिञ्चतेति ॥ १ ॥

नूनं पुनानोऽविंभिः परि स्रवादंब्धः सुरभिंतरः ।
सुते चित् त्वाप्सु मंदामो अन्धंसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तंरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविंऽभिः । परि । स्रव । अदंब्धः । सुरभिम्ऽतरः ।
सुते । चित् । त्वा । अप्ऽसु । मदामः । अन्धंसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उत्ऽतरम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इदानीम् पूयमानः पवित्रैः परि स्रव अहिंसितः अत्यन्तं [1]सुगन्धिः । अभिषुते[1] सति त्वाम् अप्सु संसृष्टं स्तुमः सक्तुभिः गव्यैश्च श्रीणन्तः उद्गततरम् ॥ २ ॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमादंनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चक्षसे । देवऽमादंनः । क्रतुः । इन्दुः । विऽचक्षणः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि स्रवति सूयमान दर्शनाय देवानां तर्पयिता कर्ता इन्दुः विद्रष्टा । सेयं द्विपदेति ॥ ३ ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।
आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्षसि ।
आ । रत्नऽधाः । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूयमान[2] त्वम् सोम! धारया उदकानि आच्छादयन् गच्छसि । आ सीदसि[3] रत्नानां दाता [4]यज्ञस्य स्थानम्[4] । उत्सः त्वम् देव! हिरण्मय. हिरण्योत्पत्तिस्थानमिति ॥ ४ ॥

दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधुं प्रियं प्रत्नं सधस्थमासंदत् ।
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊधः । दिव्यम् । मधुं । प्रियम् । प्रत्नम् । सधऽस्थम् । आ । असदत् ।
आऽपृच्छ्यम् । धरुणम् । वाजी । अर्षति । नृऽभिः । धूतः । विऽचक्षणः ॥ ५ ॥

१-१. सुगन्धिरहितेषु ते वि[२] अ[१]; °न्धिरभिषुते वि[१]. २. सोम पूय° वि[२] अ[१]. ३. ··· मूको.
४-४. °स्थानम्° वि[१].

वेङ्कट० दिवि भवम् ऊध प्रियम् मधु दुहान[1] प्रत्नम् स्थानम् आ सीदति अन्तरिक्षम्। आप्रष्टव्यम्
धारकम् यजमानम् अन्नवान् अभिगच्छति सोम ऋत्विग्भि अभिषुत विद्रष्टा[2] ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्ग[3] ॥

पुनानः सोम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।
त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनान । सोम । जागृवि । अव्य । वारे । परि । प्रिय ।
त्वम् । विप्र । अभव । अङ्गिरःऽतम । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्ष । न ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुनान सोम! जागरूक अवेर्वारे परि क्षरसि प्रिय। त्वम् अङ्गिरसा 'वरिष्ठो नेता'
पितृणाम् अभव मेधावी। स त्वम् अस्मदीयम् यज्ञम् आत्मीयेन मधुना मिमिक्ष इति।
मिहि[6] सेचनकर्मा ॥ ६ ॥

सोमो मीढ्वान् पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।
त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ७ ॥

सोम । मीढ्वान् । पवते । गातुवित्ऽतम । ऋषि । विप्र । विऽचक्षण ।
त्वम् । कवि । अभव । देवऽवीतम । आ । सूर्यम् । रोहय । दिवि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोम सेक्ता पवते अत्यन्त[5] मार्गस्य लम्भक ऋषि मेधावी विद्रष्टा। त्वम् कवि अभव।
अत्यन्त देवकाम। सूर्यम् अपि आ रोहय दिवि इति ॥ ७ ॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ८ ॥

सोम । ऊँ इति । सुवान । सोतृऽभि । अधि । स्नुऽभि । अवीनाम् ।
अश्वयाऽइव । हरिता । याति । धारया । मन्द्रया । याति । धारया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोम सूयमान सोतृभि अधि[6] याति अवीनाम् समुच्छ्रिते पवित्रे वडवया[7] इव हरितवर्णया
धारया मन्द्रया[8] इति ॥ ८ ॥

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते ॥ ९ ॥

१ मदान वि[1], दुहान वि[2] अ[1]. २ 'ष्टेति अ[1]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. 'ष्टश्रेणा वि[2] अ[1]. ५ अत्यन्त वि[1], अत्यन्त वि[2] अ[1]. ६ अभि वि[2] अ[1]. ७ वन्धया वि[1]. ८ मन्द्रया वि[2] अ[1], मन्द्रया वि[1].

[1]अनूपे । गोऽमान् । गोभिः । अक्षारिति[1] । सोम । दुग्धाभिः । उक्षारिति[1] ।
समुद्रम् । न । सम्ऽवरणानि । अग्मन् । मन्दी । मदाय । तोशते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनूपे निम्ने देशे गोमान् सोम गोभिः क्षरति आत्मनो मिश्रणार्थम् दुग्धाभिः सह । समुद्रम् इव उदकानि द्रोणकलशं संवरणीयानि अन्धांसि गच्छन्ति । मदकरः मदार्थं सोम अभिपूयते । तोशतिर्वधकर्मेति ॥ ९ ॥

आ सो॑म सुवा॒नो अद्रि॑भिस्ति॒रो वारा॑ण्य॒व्यया॑ ।
जनो॒ न पु॒रि च॒म्वो॑र्विश॒द्धरि॑ः सदो॒ वने॑षु दधिषे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुवानः । अद्रि॑ऽभिः । तिरः । वारा॑णि । अव्यया॑ ।
जनः॑ । न । पुरि । चम्वोः॑ । विशत् । हरिः॑ । सदः॑ । वने॑षु । दधिषे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस सोम सूयमान त्वं ग्रावभिः तिरस् कुर्वन् पवित्रम् । हरितवर्णं सोमः चम्वो विशति जन इव पुरे । स त्वम् सदः काष्ठेषु करोषि पात्रेष्विति[2] ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः[3] ॥

स मा॑मृजे ति॒रो अण्वा॑नि मे॒ष्यो॑ मी॒ळ्हे सप्ति॒र्न वा॑ज॒युः ।
अ॒नु॒मा॒द्यः पव॑मानो मनी॒षिभि॒ः सोमो॒ विप्रे॑भि॒र्ऋक्व॑भिः ॥ ११ ॥

सः । ममृजे । तिरः । अण्वा॑नि । मेष्यः॑ । मीळ्हे । सप्तिः॑ । न । वाजऽयुः ।
अनुऽमाद्यः॑ । पव॑मानः । मनीषिऽभिः॑ । सोमः॑ । विप्रे॑भिः । ऋक्व॑ऽभिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स मृज्यते[4] तिरस्-कुर्वन् अणूनि[5] रोमाणि अवेः सङ्ग्रामे इव अश्वः [6]अन्नकामः अनुमोदनीय[6] पवमान मनीषिभिः सोम मेधाविभिः स्तुतिमद्भिः[7] ॥ ११ ॥

प्र सो॑म दे॒ववी॑तये॒ सिन्धु॒र्न पि॑प्ये॒ अर्ण॑सा ।
अं॒शोः पय॑सा मदि॒रो न जागृ॑वि॒रच्छा॒ कोशं॑ मधु॒श्चुत॑म् ॥ १२ ॥

प्र । सोम । देवऽवी॑तये । सिन्धुः॑ । न । पिप्ये । अर्णसा ।
अंशोः । पयसा । मदिरः । न । जागृ॑विः । अच्छ॑ । कोश॑म् । मधुऽश्चुत॑म् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र प्यायसे सोम ! देवपानाय, यथा सिन्धुः उदकेन प्रप्यायते । स त्वं मदकरः [8]सुरादि इव[8] [9]जागरणशीलः अंशोः[9] पयसा रसेन आगच्छति कलशम् मधुनः च्युतमिति[10] ॥ १२ ॥

---

१ यदिह एकतरत्र सोमपत्र वा कैश्चिदभियुक्तैः क्षिप्यते रूपमिदमिष्टम् (तु. या ५,३) तत् पदपाठविरोधात् प्रकरणविराधाच्चोपेक्ष्यम् । २ पात्राख्यान वि[1] अ[1]. ३ ३. नास्ति मूको ४. ममृत वि[1], ममृ येति वि[2], ममृज्यते अ[1] ५ अणुनि वि[2] अ[1] ६ ६. °काम नुमादनीय वि[1], °कामोनुमोदनीय वि[2] अ[1] ७ स्तुतिभिः वि[2] अ[1] ८. सुरामिरिव वि[2] अ[1], सुराम्रिव वि[1] ९ ९. शीलो शो वि[1], °शीला शो वि[2] अ[1]. १०. च्यु° वि[1]

आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः ।
तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः ॥ १३ ॥

आ । हर्यत । अर्जुने । अत्के । अव्यत । प्रियः । सूनुः । न । मर्ज्यः ।
तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपसः । यथा । रथम् । नदीषु । आ । गभस्त्योः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ अव्यत अर्जुनरूपे पवित्रे स्पृहणीयः प्रियः सूनुः इव मार्जनीयः । तम् इमं प्रेरयन्ति, वेगवन्तः[1] 'इव रथम्'[2] सङ्ग्रामेषु, वसतीवरीषु बाह्वोः अङ्गुल्यः इति ॥ १३ ॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।
समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः ॥ १४ ॥

अभि । सोमासः । आयवः । पवन्ते । मद्यम् । मदम् ।
समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिणः । मत्सरासः । स्वःऽविदः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अभि पवन्ते[3] निर्गमयन्ति सोमाः गमनशीलाः मदकरम् मदम् अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि उच्छ्रिते पवित्रे मनसः ईशितारः मदकराः[4] स्वर्गस्य लम्भकाः[5] ॥ १४ ॥

तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।
अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पवमान । ऊर्मिणा । राजा । देव । ऋतम् । बृहत् ।
अर्षत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धर्मणा । प्र । हिन्वानः । ऋतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० तरति समुद्रम् पवमान धारया राजा[6] देव अत्यन्तं सत्यभूतः[7] । प्र[8] गच्छति मित्रावरुणयोः धारणार्थं[9] प्रेर्यमाणः[10] ॥ १५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[11] ॥

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृऽभिः । येमानः । हर्यतः । विऽचक्षणः । राजा । देवः । समुद्रियः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भिः नियम्यमानः स्पृहणीयः विद्रष्टा राजा देवः अन्तरिक्षभवः[12] । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १६ ॥

---

१ वेगवन्त वि' अ'. २-२ रथान्नरम् वि' अ', इव रथ वि'. ३ पवन्ति वि' अ'. ४ करा वि' अ', करा वि'. ५ लम्भका वि' अ', लम्भका वि'. ६ नास्ति वि' अ'. ७ °भुत वि' अ'. ८ नास्ति मूको. ९ धारणार्थं वि', ध यैमाण अ'. १० °माण वि' अ'. ११-११. नास्ति मूको. १२ °रिक्ष भव अ'.

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।
सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमीं मृजन्त्यायवः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पवते । मदः । सोमः । मरुत्वते । सुतः ।
सहस्रऽधारः । अति । अव्यम् । अर्षति । तम् । ईम् इति । मृजन्ति । आयवः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय पवते मदकर[1] सोमः मरुत्वते अभिषुतः[2] । सहस्रधारः अति गच्छति पवित्रम् । तम् इमं शोधयन्ति ऋत्विजः ॥ १७ ॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।
अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ १८ ॥

पुनानः । चमू इति । जनयन् । मतिम् । कविः । सोमः । देवेषु । रण्यति ।
अपः । वसानः । परि । गोभिः । उत्ऽतरः । सीदन् । वनेषु । अव्यत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अभिपूयमानः चम्वो[3] जनयन् स्तुतिम् मेधावी सोमः देवेषु रमते । उदकानि आच्छादयन् परि वीयते[4] गोविकारैः उद्गततरः[5] सीदन् पात्रेषु ॥ १८ ॥

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।
पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीँरति ताँ इहि ॥ १९ ॥

तव । अहम् । सोम । ररण । सख्ये । इन्दो इति । दिवेऽदिवे ।
पुरूणि । बभ्रो इति । नि । चरन्ति । माम् । अव । परिऽधीन् । अति । तान् । इहि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० तव अहम् सोम ! रमे[6] सख्ये इन्दो ! अन्वहम् । बहूनि रक्षांसि बभ्रुवर्ण ![7] माम्[8] नि अव चरन्ति । तान् परिधीन् त्वम् अति गच्छेति[9] ॥ १९ ॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि ।
घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पप्तिम ॥ २० ॥

उत । अहम् । नक्तम् । उत । सोम । ते । दिवा । सख्याय । बभ्रो इति । ऊधनि ।
घृणा । तपन्तम् । अति । सूर्यम् । परः । शकुनाःऽइव । पप्तिम ॥ २० ॥

वेङ्कट० अपि च अहोरात्रयोः तव सख्यार्थम् अहम् [10]बभ्रो ! † रमे[10] ऊधनि समीपे । ते वयं दीप्त्या

---

१. °कर मूको. २. अभिषुत वि[1], °तः सोम वि[1]. ३. चमोः वि[1]; चद्वोः वि[1]; चद्वयोः अ[1]. ४. वीयते मूको. ५. उद्गीवा गततरः वि[2] अ[1]; उद्गतरः वि[1]. ६. मे वि[1], रमते अ[1]. ७. बभुपर्ण वि[1]; बभ्रुवर्ण अ[1]. ८. मा मूको. ९. गच्छति वि[2] अ[1]. १०-१०. नास्ति अ[1]. † त्रुटितम् वि[1].

तपन्तम् 'अति पर्वेम' परस्तात्' स्थितम् सूर्यम् शकुना इव तत्र स्थित त्वा प्राप्तुमिति ॥ २० ॥

'सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्ग' ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ २१ ॥

मृज्यमान । सुऽहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्वसि ।
रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुऽस्पृहम् । पवमान । अभि । अर्षसि ॥ २१ ॥

वेङ्कट० शोध्यमान त्व शोभनाङ्गुलिक!' अन्तरिक्षे वाचम् प्रेरयसि । रयिम् हिरण्यै पिशङ्गवर्णम् बहुलम् बहुभि स्पृहणीयम् पवमान! स्तोतृ अभि क्षरसि ॥ २१ ॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ २२ ॥

मृजान । वारे । पवमान । अव्यये । वृषा । अव । चक्रद । वने ।
देवानाम् । सोम । पवमान । निःऽकृतम् । गोभि । अञ्जान । अर्षसि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० मृज्यमान' पूयमान पवित्र वर्षिता अव क्रन्दसि उदके । देवानाम् सोम! पवमान! निष्कृतम् स्थानम् गव्यै अज्यमान गच्छसि ॥ २२ ॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।
त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

पवस्व । वाजऽसातये । अभि । विश्वानि । काव्या ।
त्वम् । समुद्रम् । प्रथम । वि । धारय । देवेभ्य । सोम । मत्सर ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पवस्व अन्नलाभाय' विश्वानि स्तोत्राणि अभि । त्वम् अन्तरिक्षम् प्रथम वि धारयसि दवानाम् सोम! मदकर' ॥ २३ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।
त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

स । तु । पवस्व । परि । पार्थिवम् । रज । दिव्या । च । सोम । धर्मऽभि ।
त्वाम् । विप्रास । मतिऽभि । विऽचक्षण । शुभ्रम् । हिन्वन्ति । धीतिऽभि ॥ २४ ॥

---

१ १. अतीवत वि' अ'. २. त्रुटितम् वि', नास्ति अ' ३ ३ नास्ति मूको ४ शोधनाङ्गु' वि' ५ मृज्यमा वि' मृज्यमान वि' अ' ६ अन्नगमानि वि' अ'; 'लाभाथि वि' ७ 'कर मूको.

वेङ्कट० स क्षिप्रम् पवस्व पार्थिवम् लोक प्रति दिव्यानि अपि च सोम! रजांसि धारकै ऊर्मिभि । त्वाम् विप्रा स्तुतिभि विद्वन्! शुभ्रम् प्रेरयन्ति अङ्गुलिभिश्च[1] ॥ २४ ॥

पर्वमाना असृक्षत पुवित्रमति धारया ।
मुरुत्वन्तो मत्सुरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

पर्वमाना । असृक्षत । पुवित्रम् । अति । धारया ।
मुरुत्वन्त । मृत्सुरा । इन्द्रिया । हया । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमाना पवित्रम् अति सृज्यन्ते धारया मरुद्भिर्युक्ता मदकरा इन्द्रयुक्ता[2] गन्तार मेधाम् अन्नानि च[3] प्रति उभय कर्तुमिति ॥ २५ ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षुतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।
जनयञ्ज्योतिर्मन्दना अवीवशुद् गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अप । वसान । परि । कोशम् । अर्षति । इन्दु । हियान । सोतृऽभि ।
जनयन् । ज्योति । मुन्दना । अवीवशत् । गा । कृण्वान । न । निःऽनिजम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० उदकानि आच्छादयन् कलश प्रति गच्छति इन्दु प्रेर्यमाण सोतृभि[4] । सोऽयं दीप्तिम् जनयन् स्तुती[5] कामयत गव्यानि कृण्वन् आत्मनो रूपम् । न इति पूरणमिति ॥ २६ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षोडशो वर्ग[6] ॥

[१०८]

[7]१ २ गौरिवीतिः शाक्त्य, ३,१४-१६ शक्तिर्वासिष्ठ, ४-५ ऊरुराङ्गिरस, ६ ७ ऋजिश्वा भारद्वाज ८ ९ ऊर्ध्वसद्मा आङ्गिरस, १०-११ कृतयशा आङ्गिरस, १२ १३ ऋणञ्चयो राजर्षिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । काकुभ प्रगाथ (= विषमा ककुभ, समा सतोबृहत्य), १३ यवमध्या गायत्री छन्द[7] ।

पर्वस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महि द्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पर्वस्व । मधुमत्ऽतम । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्ऽतम । मद । महि । द्युक्षऽतम । मद ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन[8]—'पवस्व षोळश' गौरिवीतद्वयृच[9] शक्तिरेकामूरुऋजिश्वोर्ध्वसद्मा[9] कृतयशा ऋणञ्चय इत्यृषयो द्व्यृचाश्शक्त शाक्त ' (ऋअ २,६,१०८) इति ।

---

१ अङ्गुलीभि* वि २ °न्द्रा मत्करो वि[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ नास्ति वि[1] ५ स्तुति मूको ६ ६ नास्ति मूको ७ °वन मूको ८ शौरिवीतिविन वि[1] अ[1], गौरिवीतिद्वृत वि ९ शक्तिपकामूरूकाजश्वोर्ध्व* वि[1] अ, °क मुरुजिश्वोर्ध्व वि[1].

इन्द्राय सोम! अत्यन्त प्रज्ञाया स्तम्भक मदकर महान् अत्यन्तदीप्ततम ॥ १ ॥

यस्य॑ ते पी॒त्वा वृ॑ष॒भो वृ॑षा॒यते॒ऽस्य पी॒ता स्व॒र्विदः॑ ।
स सु॒प्रके॑तो अ॒भ्य॑क्रमी॒दिषोऽच्छा॒ वाजं॒ नैत॑शः ॥ २ ॥

यस्य॑ । ते॒ । पी॒त्वा । वृ॒ष॒भः । वृ॒ष॒ऽयते॑ । अ॒स्य । पी॒ता । स्वः॒ऽविदः॑ ।
सः । सु॒ऽप्रके॑तः । अ॒भि । अ॒क्र॒मी॒त् । इषः॑ । अच्छ॑ । वाज॑म् । न । एत॑शः ॥ २ ॥

वेङ्कट० य[1] त्वाम् पीत्वा इन्द्र वृषभ[2] इवाचरति । अस्य [3]तव पाने[3] [4]कामानां वर्षक[4] सर्वविद्[5]
स सुप्रज्ञ इन्द्र अभि क्रामति शत्रूणामन्नानि, अश्व यथा अभिगच्छति सङ्ग्राममिति ॥ २ ॥

त्वं ह्य१ङ्ग दैव्या॒ पव॑मान॒ जनि॑मानि द्यु॒मत्त॑मः । अ॒मृ॒त॒त्वाय॑ घो॒षयः॑ ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अ॒ङ्ग । दैव्या॑ । पव॑मान । जनि॑मानि । द्यु॒मत्ऽत॑मः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । घो॒षय॑ः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् देवसम्बन्धीनि जनिमानि । देवानित्यर्थः । पवमान! दीप्ततम[6] तेषाम्
अमृतत्वाय शब्दायसे[7] ॥ ३ ॥

येना॒ नव॑ग्वो द॒ध्यङ्ङ॑पोर्णु॒ते येन॒ विप्रा॑स आपि॒रे ।
दे॒वानां॑ सु॒म्ने अ॒मृत॑स्य॒ चारु॑णो॒ येन॒ श्रवां॑स्यान॒शुः ॥ ४ ॥

येन॑ । नव॑ऽग्वः । द॒ध्यङ् । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते । येन॑ । विप्रा॑सः । आ॒पि॒रे ।
दे॒वाना॑म् । सु॒म्ने । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः । येन॑ । श्रवां॑सि । आ॒न॒शुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सोमेन नवग्व अङ्गिरा दध्यङ् पणिभिरपहृतानां गवां द्वारम् अपोर्णुते । येन च
[8]तैरपहृता गा आप्नुवन्[†][8] । देवानाम् सुखे यज्ञेन सञ्जाते सति
तन्मुखाः सर्वेऽङ्गिरस उदकस्य कल्याणस्य सम्बन्धीनि, येन च अन्नानि आनशुः यजमानाः । पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

ए॒ष स्य धार॑या सु॒तोऽव्यो॒ वारे॑भिः पवते म॒दिन्त॑मः । क्रीळ॑न्नू॒र्मिर॒पामि॑व ॥ ५ ॥

ए॒षः । स्यः । धार॑या । सु॒तः । अव्यः॑ । वारे॑भिः । प॒व॒ते॒ । म॒दिन्ऽत॑मः । क्रीळ॑न् । ऊ॒र्मिः । अ॒पाम्ऽइ॑व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष धारया अभिषुत पवित्रात् पवते मादयितृतम[9] क्रीळन्[10] अपाम् इव ऊर्मिः ॥ ५ ॥
[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तदशो वर्गः[11] ॥

---

१ त वि[१] अ[१]. २ वृष वि[१] अ[१], वृषभम वि[२]. ३-३. तप पाने वि[१] अ[१], तव पाने वि[२]. ४-४ लभार्थे मूको. ५ सर्वत्र वि[१] अ[१]. ६ दीप्त वि[१] अ[१]. ७ °ते स° वि[१], °ते स अ[१]. ८-८ °तानामप्सु च वि[१] अ[१]. † अप्नुवन् वि[१]. ९. मदयि° वि[१] अ[१]. १०. क्रीडन् वि[१] अ[१].
११-११. नास्ति मूको.

य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा ।
अभि व्रजं तत्निषे गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्रियाः । अप्याः । अन्तः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओजसा ।
अभि । व्रजम् । तत्निषे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्मीऽइव । धृष्णो इति । आ । रुज ॥ ६ ॥

वेङ्कट० [1]यः उत्सरणशीलाः[1] अन्तरिक्षस्थिताः[2] अन्तः मेघाद् असुरैरपहृत्य निहिताः निः अकृन्तत् बलेन गाः, स त्वम् असुरैरपहृतम् [3]गव्यम् अश्व्यम्[3] च व्रजम् अभि तत्निषे परिभवसि । स त्वं कवची इव शूरः धृष्णो! आ रुज असुरान् ॥ ६ ॥

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोममप्तुरं रजस्तुरम् । वनक्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्ऽतुरम् । रजःऽतुरम् ।
वनऽक्रक्षम् । उदऽप्रुतम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभिषुणुत[4] सोमम् [5]परि सिञ्चत[5] अश्वम् इव स्तोतव्यम् अपां तेजसां च प्रेरकम् उदकानां कर्षकम् उदके प्लवमानमिति ॥ ७ ॥

सहस्रधारं वृषभं पयोवृधं प्रियं देवाय जन्मने ।
ऋतेन य ऋतजातो विवावृधे राजा देव ऋतं बृहत् ॥ ८ ॥

सहस्रऽधारम् । वृषभम् । पयःऽवृधम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।
ऋतेन । यः । ऋतऽजातः । विऽववृधे । राजा । देवः । ऋतम् । बृहत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहस्रधारम् वर्षकम्[6] उदकानां वर्धकम् प्रियम् देवजातेः उदकेन यः उदकाज्जातः विवर्धते राजा देवः सत्यभूतः महान्, तम् आ सोत इति ॥ ८ ॥

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । इषः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः । वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥

वेङ्कट० अभि प्रयच्छ द्योतमानम् महद् अन्नम् हे अन्नस्य पते! देव! देवकाम. त्वम् वि गमय च अन्तरिक्षं मेघम् ॥ ९ ॥

आ वच्यस्व सुदक्ष चम्वोः सुतो विशां वह्निर्न विश्पतिः ।
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धियः ॥ १० ॥

१-१. यदु तरण वि[२] अ[१]; यत्सरण वि[१]. २. °रिक्षास्था वि[१]. ३-३. गव्यस्व्यम् वि[१]; गव्यमर्श्व वि[२] अ[१].
४. अभिविणुच वि[२] अ[१] ५-५. परिचर सिञ्चन वि[१]; परि च सिञ्चत वि[२] अ[१]. ६. वृषभम् वि[१].

आ । वच्यस्व । सुऽदक्ष । चम्वोः । सुतः । विशाम् । वह्निः । न । विश्पतिः ।
वृष्टिम् । दिवः । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्व । गोऽइष्टये । धियः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सुबल[1] फलकयो अभिषुत विशाम् इव वोढा पति राजा । वृष्यमाणाम् अपाम् रीतम् दिवं पवस्व । पूरय यजमानाय कर्माणि ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

एतमु त्यं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि बिभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्यम् । मदऽच्युतम् । सहस्रऽधारम् । वृषभम् । दिवः । दुहुः । विश्वा । वसूनि । बिभ्रतम् ॥

वेङ्कट० एतम् इमम् मदस्य प्रेरकम् बहुधारम् वृषभम् ऋत्विज (तु. तै ६,२,११,४) दुहन्ति सर्वाणि धनानि धारयन्तम् ॥ ११ ॥

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योतिषा तमः ।
स सुष्टुतः कविभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रऽतपन् । ज्योतिषा । तमः ।
सः । सुऽस्तुतः । कविऽभिः । निःऽनिजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० वृषा वि जायते जनयन् ज्योति अमर्त्य प्रतपन् ज्योतिषा तम । स सुष्टुत मेधाविभि धारयति मिश्रण गव्यम् । त्रिधातु कर्म यज्ञात्मम् अस्य कर्मणा[2] ध्रियत ॥ १२ ॥

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

सः । सुन्वे । यः । वसूनाम् । यः । रायाम् । आऽनेता । यः । इळानाम् । सोमः । यः । सुऽक्षितीनाम् ॥

वेङ्कट० स अभिषुत य[3] वसूनाम् य च गवाम् आनेता[4], य च अन्नानाम् सोम, य च सुनिवासानां गृहाणाम् आनेतेति[5] ॥ १३ ॥

यस्य न इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।
आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । नः । इन्द्रः । पिबात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।
आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

1-1 नास्ति मूको २ कर्माणि वि[1] अ[1] ३ नास्ति वि[1] अ[1] ४ आनेत वि[1]; आनयिता अ[1]; आनयता वि[1] ५. आनयेनेति वि[1]; आनयति अ[1].

वेङ्कट० यस्य अस्माकम् इन्द्र पिबति, यस्य च मरुत, यस्य च अर्यमणा सह भग, येन वा[1] मित्रावरुणौ अभिमुखीकुर्महे, येन वा[1] इन्द्रम् महते रक्षणाय आ कराम्हे इति ॥ १४ ॥

इन्द्राय सोम पातवे नृभिर्यतः स्वायुधो मदिन्तमः । पवस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥

इन्द्राय । सोम । पातवे । नृऽभिः । यत. । सुऽआयुध । मदिन्ऽतम । पवस्व । मधुमत्ऽतम ॥१५॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम ।[2] पानाय ऋत्विग्भि यत. शोभनायुध मादयितृतम पवस्व मधुमत्तम ॥१५॥

इन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश समुद्रमिव सिन्धवः ।
जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विश । समुद्रम्ऽइव । सिन्धव ।
जुष्ट । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिव । विष्टम्भ । उत्ऽतम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य[3] हृदयम् आ विश सोम ।[4] सोमनिधानम् समुद्रम् इव सिन्धव पर्याप्त मित्रादिभ्य द्युलोकस्य धारक त्वम् उत्तम[5] ॥ १६ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्ग:[6] ॥

[१०९]

[7]अग्नयो धिष्ण्या ऐश्वरय ऋषय । पवमान सोमो देवता । द्विपदा विराट् छन्द[8] ।

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम स्वादुर्मित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादु । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनक[9] —"धिष्ण्या नामाग्नय[8] सूक्तं परी(रि[8] इ)त्यैश्वरयो विदु" इति । तदिद द्वैपदम्[1] । परि प्र चर इन्द्रादिभ्य स्वादुरस त्वमिति ॥ १ ॥

इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्र । ते । सोम । सुतस्य । पेया । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवा. ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव सुतम् प्रज्ञानाय बलाय च अमी पिबन्तीति ॥ २ ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः ॥ ३ ॥

---

१ वा वि[१] अ[१]. २ नास्ति वि[१] अ[१] ३. नास्ति वि[१]. ४ नास्ति वि[१]. ५. उत्तम वि[१] अ[१], मत्तम वि[१] ६-६ नास्ति मूको. ७ •••शौन[०] वि[१] अ[१]. ८-८. नामग्न[०] वि. ९ द्र० ऋअ २,९,१०९.

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्ष । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एवम् अमृतत्वाय महते च निवासाय सः त्वं दीप्तः पवस्व [1]दिव्यः पातव्यः[1] ॥ ३ ॥

पवस्व सोम महान्त्समुद्रः पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! महान् त्वं समुन्दनः पिता देवानाम् विश्वानि[2] शरीराणि अभि ॥ ४ ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रऽजायै ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दीप्तः पवस्व देवार्थम् सोम! द्यावापृथिव्योः [3]प्रजाभ्यश्च शम् च[3] कुर्विति[4] ॥ ५ ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन् वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्रः । पीयूषः । सत्ये । विऽधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवः[5] धारकः असि [6]दीप्तः पातव्यः[6] । स त्वं सत्यभूते अस्मिन् विधर्मणि यज्ञे वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो महामवीनामनु पूर्व्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । द्युम्नी । सुऽधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पूर्व्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! अन्नवान् सुधारः महताम् अवीनाम् रोम्णां सकाशाद् अनुक्रमेण प्रत्नः ॥ ७ ॥

नृभिर्येमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वानि मन्द्रः स्वर्वित् ॥ ८ ॥

नृऽभिः । येमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वःऽवित् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऋत्विग्भिः[7] नियम्यमानः जायमानः पूतः क्षरति विश्वानि धनानि मोदमानः[8] सर्वज्ञः ॥ ८ ॥

इन्दुः पुनानः प्रजामुराणः करद्विश्वानि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रऽजाम् । उराणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्दुः[9] पूयमानः प्रजाम् उरुकुर्वाणः करोतु[10] विश्वानि च द्रविणानि अस्माकम् ॥ ९ ॥

१-१. दिव्य पातव्य वि[1] अ[1]. २. विश्वा वि[2] वि[3] अ[1]. ३-३. 'म्यश्च च वि[1]; ४. कुर्वन्ते वि[3] अ[1]; कुर्वेति वि[1]. ५. नास्ति अ[1] ६-६. 'स पातव्य वि[3] अ[1]. ७. न ऋत्वि° वि[3] अ[1]. ८. मोदनः मूको. ९. नास्ति वि[3] अ[1]. १०. करोति वि[3] अ[1].

पव॑स्व सोम॒ क्रत्वे॑ दक्षा॒याश्वो॒ न नि॒क्तो वा॒जी धना॑य ॥ १० ॥

पव॑स्व । सो॒म॒ । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । अश्वः॑ । न । नि॒क्तः । वा॒जी । धना॑य ॥ १० ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम! प्रज्ञानाय बलाय अश्व इव अद्भिर्निर्णिक्त[1] वेगवान् धनार्थम् च ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः[2] ॥

तं ते॑ सो॒तारो॒ रसं॒ मदा॑य पु॒नन्ति॒ सोमं॑ म॒हे द्यु॒म्नाय॑ ॥ ११ ॥

तम् । ते॒ । सो॒तारः॑ । रसं॑म् । मदा॑य । पु॒नन्ति॑ । सोम॑म् । म॒हे । द्यु॒म्नाय॑ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० [3]तम् तव रसम् सोतारः पुनन्ति मदार्थम्। तदेवोक्तम्—पुनन्ति† सोमम् महते अन्नायेति[3] ॥ ११ ॥

शिशुं॑ जज्ञा॒नं हरिं॑ मृजन्ति प॒वित्रे॒ सोमं॑ दे॒वेभ्य॒ इन्दु॑म् ॥ १२ ॥

शिशु॑म् । ज॒ज्ञा॒नम् । हरि॑म् । मृ॒ज॒न्ति॒ । प॒वित्रे॑ । सोम॑म् । दे॒वेभ्यः॑ । इन्दु॑म् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [4]हरितवर्णम् मृजन्ति पवित्रे सोमम् देवार्थम्† दीप्तम्[4] ॥ १२ ॥

इन्दुः॑ पविष्ट॒ चारु॒र्मदा॑या॒पामु॒पस्थे॑ क॒विर्भगा॑य ॥ १३ ॥

इन्दुः॑ । प॒वि॒ष्ट॒ । चारुः॑ । मदा॑य । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । क॒विः । भगा॑य ॥ १३ ॥

वेङ्कट० [5]इन्दुः पवते चारुः† मदार्थम् अपाम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे कविः धनार्थम् च[5] ॥ १३ ॥

बिभ॑र्ति॒ चार्विन्द्र॑स्य॒ नाम॒ येन॒ विश्वा॑नि वृ॒त्रा ज॒घान॑ ॥ १४ ॥

बिभ॑र्ति । चारु॑ । इन्द्र॑स्य । नाम॑ । येन॑ । विश्वा॑नि । वृ॒त्रा । ज॒घान॑ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० धारयति कल्याणम् इन्द्रस्य शरीरम्, येन शरीरेण[6] विश्वानि[7] वृत्राणि हन्ति ॥ १४ ॥

पिब॑न्त्यस्य॒ विश्वे॑ दे॒वासो॒ गोभिः॑ श्री॒तस्य॒ नृभिः॑ सु॒तस्य॑ ॥ १५ ॥

पिब॑न्ति । अ॒स्य॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । गोभिः॑ । श्री॒तस्य॑ । नृऽभिः॑ । सु॒तस्य॑ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पिबन्ति अमुम्[8] सर्वे देवा गव्यैः श्रितम् ऋत्विग्भिः सुतम् ॥ १५ ॥

प्र सु॑वा॒नो अ॑क्षाः स॒हस्र॑धारस्ति॒रः प॒वित्रं॒ वि वार॒मव्य॑म् ॥ १६ ॥

प्र । सु॒वा॒नः । अ॒क्षा॒रिति॑ । स॒हस्र॑ऽधारः । ति॒रः । प॒वित्र॑म् । वि । वार॑म् । अव्य॑म् ॥ १६ ॥

---

1 °निहितो वि॰, °निष्टितो अ॰, °निर्णिक्तो वि॰. 2-2. नास्ति मूको. 3-3 नास्ति वि॰. † पुनन्ति मूको 4-4 नास्ति वि॰. † देवर्थं वि॰ अ॰ 5-5 नास्ति वि॰ † चारू मूको. 6 नास्ति वि॰ अ॰. 7. °नि धनानि वि॰, 8. अमुत् वि॰, अस्य अ, अमु वि॰.

वेङ्कट० प्र वि क्षरति सूयमान बहुधार. तिरस्-कुर्वन् पवित्रम् ॥ १६ ॥

स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

स । वाजी । अक्षारिति । सहस्रऽरेता । अत्ऽभि । मृजान । गोभि । श्रीणान ॥ १७ ॥

वेङ्कट० स वाजी क्षरति बहुरेतस्क वसतीवरीभि मृज्यमान गव्यै श्रियमाण ॥ १७ ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृऽभि । येमान । अद्रिऽभि । सुत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० प्र याहि सोम! कुक्षौ इन्द्रस्य नृभि. नियम्यमान ग्रावभि अभिषुत ॥ १८ ॥

असर्जि वाजी तिरः पवित्रमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असर्जि । वाजी । तिर । पवित्रम् । इन्द्राय । सोम । सहस्रऽधार ॥ १९ ॥

वेङ्कट० सृज्यते वाजी तिर पवित्रम् इन्द्राय सोम बहुधार ॥ १९ ॥

अञ्जन्त्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्व । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥

वेङ्कट० अञ्जन्ति एनम् सोमं मधुन रसेन गव्येन इन्द्रार्थमिति[1] ॥ २० ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पाजसेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्य । त्वा । वृथा । पाजसे । अप । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥

वेङ्कट० देवानाम् त्वाम्[2] बलार्थम् अनायासेन[3] उदकानि आच्छादयन्तम् हरिम् मृजन्ति ॥ २१ ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्नपः ॥ २२ ॥

इन्दु । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्र । रिणन् । अप ॥ २२ ॥

वेङ्कट० इन्दु इन्द्रार्थम् हन्यते[4] नि हन्यत च श्रियमाणो गव्यै उग्र प्रेरयन् उदकानीति ॥ २२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्ग [5] ॥

[११०]

[5]त्र्यरुणत्रसदस्यू त्रसदस्यु पौरुकुत्स्यश्च ऋषी । पवमान सोमो देवता । आद्यास्तिस्र पिपीलिकमध्या अनुष्टुभ, अन्त्यास्तिस्रो विराज, शिष्टा ऊर्ध्वबृहत्य [5] ।

पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥१॥

1. °ति विशेष अ°. 2. त्वा वि°. 3. अस्म°कमना° वि°. 4. निहन्यते वि°.

५-५ नास्ति मूको.

परि॑ । ऊँ॒ इति॑ । सु । प्र । ध॒न्व॒ । वाज॑ऽसातये । परि॑ । वृ॒त्राणि॑ । स॒क्षणिः॑ ।
द्वि॒षः । त॒रध्यै॑ । ऋ॒ण॒ऽयाः । नः॒ । ई॒य॒से॒ ॥ १ ॥

वेङ्कट० "परणत्रसदम्यू[1] । परि प्र[1] गच्छ सुष्ठु अन्नलाभाय । परि गच्छ शत्रून् सहनशीलः । तदेवोक्तम्—द्विषः तर्तुम्[1] ऋणानां यापयिता त्वम् अस्माकम् परिगच्छसीति ॥ १ ॥

अनु॒ हि त्वा॑ सु॒तं सो॑म॒ मदा॑मसि म॒हे स॑म॒र्यरा॑ज्ये ।
वाजाँ॑ अ॒भि प॑वमान॒ प्र गा॑हसे ॥ २ ॥

अनु॑ । हि । त्वा॒ । सु॒तम् । सो॒म॒ । मदा॑मसि । म॒हे । स॒म॒र्य॒ऽरा॑ज्ये ।
वाजा॑न् । अ॒भि । प॒व॒मा॒न॒ । प्र । गा॒ह॒से॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सोम! सुतम् त्वाम् वयम् अनु हि स्तुमः । स त्वं महति समर्यराज्ये[2] समनुष्य[3] त्वदीय[2] राज्यम् अनुपालयितुं शत्रुबलानि पवमान! "अभि प्र गाहसे[5] इति ॥ २ ॥

अजी॑जनो॒ हि प॑वमान॒ सूर्यं॑ वि॒धारे॒ शक्म॑ना॒ पयः॑ ।
गोजी॑रया॒ रंह॑माणः॒ पुरं॑ध्या ॥ ३ ॥

अजी॑जनः । हि । प॒व॒मा॒न॒ । सूर्य॑म् । वि॒ऽधारे॑ । शक्म॑ना । पयः॑ ।
गोऽजी॑रया । रंह॑माणः । पुर॑म्ऽध्या ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अजीजनः हि त्वम् पवमान! सूर्यम् पयसो विधारके अन्तरिक्षे बलेन स्तोतॄणां प्रेरितपशुकेन प्रज्ञानेन[7] युक्तः वेगं कुर्वन्निति ॥ ३ ॥

अजी॑जनो अमृत॒ मर्त्ये॒ष्वाँ ऋ॒तस्य॒ धर्म॑न्न॒मृत॑स्य॒ चारु॑णः ।
सदा॑सरो॒ वाज॒मच्छा॒ सनि॑ष्यदत् ॥ ४ ॥

अजी॑जनः । अ॒मृ॒त॒ । मर्त्ये॑षु । आ । ऋ॒तस्य॑ । धर्म॑न् । अ॒मृत॑स्य । चारु॑णः ।
सदा॑ । अ॒स॒रः॒ । वाज॑म् । अच्छ॑ । सनि॑स्यदत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अजीजन त्वम् अमृत! मर्त्येषु सूर्यम् उदकस्य धारके अमृतस्य कल्याणस्य अन्तरिक्षे । सदा च सरसि[8] सङ्ग्रामम् अभि भजन् ॥ ४ ॥

अ॒भ्य॑भि॒ हि श्रव॑सा त॒तर्दि॒थोत्सं॒ न कं चि॑ज्जन॒पान॒मक्षि॑तम् ।
शर्या॑भि॒र्न भर॑माणो॒ गभ॑स्त्योः ॥ ५ ॥

---

१. नियरणत्र° वि[3] अ[1]. २. नास्ति वि[3]. ३. तर्तुम् वि[3] अ[1]. ४. समर्यराज्य वि[1]; समरन्ये वि[3] अ[1]. ५. °ये यथा वि[1]. ६-६. अभिप्राणस वि[1]; अभिमयाहस वि[3] अ[1]. ७. प्रज्ञेन अ[1]. ८. नास्ति वि[1].

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । ततर्दिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् ।
आक्षितम् । शर्याभिः । न । भरमाणः । गभस्त्योः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि हि तृणवान्[१] असि अन्नार्थम् मेघम् उत्सम् इव कम् चन यस्मिन् जना उदकं पिबन्ति
अक्षीणम् तम्, यथा बाह्वोः अङ्गुलीभिः[२] उदकं सम्भरन्[३] अभितृणत्ति कश्चिदिति[४] ॥ ५ ॥

आदीं के चित् पश्यमानास आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।
वारं न देवः सविता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासः । आप्यम् । वसुऽरुचः । दिव्याः । अभि । अनूषत ।
वारम् । न । देवः । सविता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एनम् के चित् पश्यन्तः बन्धुम् वसुरुचः नाम दिव्याः अभि अस्तुवन् ।
वारकम् अन्धकारम् देवः सविता न वि ऊर्णुते नापगमयति, तत एनम् अस्तुवन्निति ॥ ६ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[५] ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम । प्रथमाः । वृक्तऽबर्हिषः । महे । वाजाय । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि सोम! प्रज्ञाः यजमानाः महते बलाय अन्नाय च बुद्धिम्[६] विन्यदधुः[७] । सः त्वम्
अस्मानपि वीर! सङ्ग्रामे वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद्दिव आ निरधुक्षत ।
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पूर्व्यम् । यत् । उक्थ्यम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । निः । अधुक्षत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'दिवः पीयूषम्' प्रत्नम् यत् प्रशस्यम् तद् महत. 'गहनात् दिवः' कवयः निः दुहन्ति ।
दुग्धम् इन्द्रम् प्रति जायमानम् सम् स्तुवन्तीति ॥ ८ ॥

१. तृणवान् वि[१]; तृणवान् वि[३] अ[१]. २. तु. निघ २,५; या ५,४. ३. संहर° वि[३] अ[१]. ४. किञ्चि° वि[३] अ[१]. ५-५. नास्ति मूको. ६. बन्धु वि[३]; बन्धुं अ[१]; बुधि वि[१]. ७. न्यदधुः वि[१]. ८-८. नास्ति वि[३] अ[१]. ९-९. दहनादिव वि[३] अ[१]; दहनादिवः वि[१].

अध॒ यदि॒मे पव॑मान॒ रोद॑सी इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑ना॒भि म॒ज्मना॑ ।
यू॒थे न नि॒ःष्ठा वृ॑ष॒भो वि ति॑ष्ठसे ॥ ९ ॥

अध॑ । यत् । इ॒मे इति॑ । प॒व॒मा॒न॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । इ॒मा । च॒ । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । म॒ज्मना॑ ।
यू॒थे । न । निः॒ऽस्थाः । वृ॒ष॒भः । वि । ति॒ष्ठ॒से॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् पवमान! इमे द्यावापृथिव्यौ इमानि च विश्वानि भूतानि अभि तिष्ठसि बलेन।
स त्वं तथा कुर्वन् यूथे इव निष्ठितः वृषभः तानि यूथानि भुवनानि वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

सोमः॑ पुना॒नो अ॒व्यये॒ वारे॒ शिशु॒र्न क्रीळ॒न् पव॑मानो अक्षाः ।
स॒हस्र॑धारः श॒तवा॑ज॒ इन्दुः॑ ॥ १० ॥

सोमः॑ । पु॒ना॒नः । अ॒व्यये॑ । वारे॑ । शिशुः॑ । न । क्रीळ॑न् । पव॑मानः । अ॒क्षा॒रिति॑ ।
स॒हस्र॑ऽधारः । श॒तऽवा॑जः । इन्दुः॑ ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोम पुनान[1] पवित्रे शिशु इव क्रीळन्[2] पवमान. क्षरति बहुधारः बहुबल दीप्त ॥ १० ॥

एष पु॑ना॒नो मधु॑माँ ऋ॒तावेन्द्रा॒येन्दुः॑ पवते स्वा॒दुरू॒र्मिः । वा॒ज॒सनि॑र्वरिवो॒विद्व॑यो॒धाः ॥ ११ ॥

ए॒षः । पु॒ना॒नः । मधु॑ऽमान् । ऋ॒तऽवा॑ । इन्द्रा॑य । इन्दुः॑ । प॒व॒ते॒ । स्वा॒दुः । ऊ॒र्मिः ।
वा॒ज॒ऽसनिः॑ । व॒रि॒वः॒ऽवित् । व॒यः॒ऽधाः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष पूयमान मधुमान् यज्ञवान् इन्द्राय इन्दुः पवते स्वादुरसः ऊर्मिः धारासङ्घः
अन्नस्य दाता धनस्य लम्भक आयुषो दातेति ॥ ११ ॥

स पव॑स्व॒ सह॑मानः पृत॒न्यून्त्सेध॒न् रक्षां॒स्यप॑ दु॒र्गहा॑णि ।
स्वा॒यु॒धः सा॑स॒ह्वान्त्सो॑म॒ शत्रू॑न् ॥ १२ ॥

सः । प॒व॒स्व॒ । सह॑मानः । पृ॒त॒न्यून् । सेध॑न् । रक्षां॑सि । अप॑ । दुः॒ऽगहा॑नि ।
सु॒ऽआ॒यु॒धः । स॒स॒ह्वान् । सो॒म॒ । शत्रू॑न् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स[3] पवस्व अभिभवन् सङ्ग्रामकामान् अप सेधन् रक्षांसि दुर्गाणि दुर्बले [4]शोभनायुधः
अभिभवन्[4] सोम! शत्रून् इति ॥ १२ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[5] ॥

[१११]

[5]अनानत पारुच्छेपिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । अत्यष्टिश्छन्द[5] ।

अ॒या रु॒चा हरि॑ण्या पुना॒नो विश्वा॒ द्वेषां॑सि तरति स्व॒युग्व॑भिः॒ सूरो॒ न स्व॒युग्व॑भिः ।

---

1. पूयमान वि[2] अ[1]. 2 क्रीडन् वि[2] अ[1]. 3. नास्ति वि[2] अ[1]. 4-4. °नो हिंस° वि[2] अ[1].
5-5. नास्ति मूको.

धारा सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।
विश्वा यद्रूपा परियात्यृक्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनानः । विश्वाः । द्वेषांसि । तरति । स्वयुग्वंऽभिः । सूरः । न । स्वयुग्वंऽभिः ।
धारा । सुतस्य । रोचते । पुनानः । अरुषः । हरिः ।
विश्वा । यत् । रूपा । परिऽयाति । ऋक्वंऽभिः । सप्तऽआस्येभिः । ऋक्वंऽभिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अनानत पारुच्छेपि । अनया धारया हरितवर्णया पूयमानः सर्वाणि द्वेषांसि[1] रक्षांसि तरति, स्वयं युक्तैः रश्मिभिः सूर्यं इव तमांसि । धारा अभिषुतस्य रोचते । पूयमानो भवति आरोचमानः हरितवर्णः[३] । विश्वानि च रूपाणि नक्षत्राणि[४] परिगच्छति रसाहरणशीलैः[५] सर्पणशीलास्यैः तेजोभिः ॥ १ ॥

त्वं त्यत् पणीनां विदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।
परावतो न साम तद् यत्रा रणन्ति धीतयः ।
त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो दधे रोचमानो वयो दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पणीनाम् । विदः । वसु । सम् । मातृऽभिः । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे । ऋतस्य ।
धीतिऽभिः । दमे । पराऽवतः । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतयः ।
त्रिधातुऽभिः । अरुषीभिः । वयः । दधे । रोचमानः । वयः । दधे ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम्[६] त्यत्[७] पणिभिरपहृतम् वसु गवात्मकम् अविदः । सम् च शोध्यते वसतीवरीभिः यज्ञस्य धात्रीभिः[८] स्वे दमे यज्ञे । दूरादिव[९] साम तथ तत् श्रूयते इति घोषाभिप्रायम्, यस्मिन् शब्दे रमन्ते धर्तारः यजमानाः । सोऽयं सोमः त्रयाणां लोकानां धात्रीभिः आरोचमानाभिः दीप्तिभिः अन्नम् प्रयच्छति[१०] रोचमानः[११] ॥ २ ॥

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेकितत् सं रश्मिभिर्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।
अग्मन्नुक्थानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।
वज्रश्च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वनपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽदिशम् । याति । चेकितत् । सम् । रश्मिऽभिः । यतते । दर्शतः । रथः । दैव्यः । दर्शतः ।
रथः । अग्मन् । उक्थानि । पौंस्या । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।
वज्रः । च । यत् । भवथः । अनपऽच्युता । समत्ऽसु । अनपऽच्युता ॥ ३ ॥

---

१ हरिवण° वि° अ'. २. स्तोतॄणि वि' अ'; द्रष्टॄनि वि' ३ हरिवर्णा वि' अ'. ४. न पवित्राणि वि' अ'. ५ रसहरण° वि' ६ नास्ति वि'. ७ नास्ति अ', तत् वि'. ८ स्त्रीभि वि' अ'; °त्रेभि वि' ९ दूरमाग्नि मूको. १०. °गीयय अ'. ११ नास्ति अ'.

वेङ्कट० पूर्वाम् प्रदिशम् प्राचीम् अनु याति जानन् दिशम् । सम् गच्छते च सूर्यस्य रश्मिभिः दर्शनीय तव रथ देवेषु भवः । गच्छन्ति उक्थानि पुंस्त्वावहानि इन्द्रम् जयार्थम् इर्षयन्ति । यथा[1] तस्य वज्रं च तमिन्द्रं गच्छति, यदा[2] सोम! त्वं च इन्द्रश्च भवथः[3] शत्रुभिः अनपच्युतौ सङ्ग्रामेष्विति ॥ ३ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[4] ॥

[११२]

[5]शिशुराङ्गिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः[5] ।

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषग् ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । नः । धियः । वि । व्रतानि । जनानाम् ।
तक्षा । रिष्टम् । रुतम् । भिषक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० शिशुराङ्गिरसः । नानाजातीयकानि खलु अस्माकम् कर्माणि, तथा अन्येषामपि जनानाम् विविधानि भवन्ति । तक्षा रिष्टम् तक्षणम् इच्छति, रुतम्[6] भिषक्, सुन्वन्तम् ब्राह्मण इति । परिस्रवत सोमस्य अजामित्वाय मनसो विनोदनं कुर्वन्नाह — इन्द्राय इति ॥ १ ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम् ।
कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

जरतीऽभिः । ओषधीभिः । पर्णेभिः । शकुनानाम् ।
कार्मारः । अश्मऽभिः । द्युऽभिः । हिरण्यऽवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० जीर्णाभिः[6] ओषधीभिः इषवः क्रियन्ते पर्णैश्च शकुनानाम् इषूणां पक्षभूतैः । कार्मारः[7] अयस्कारः शिलाभिः[8] दीप्ताभिः इषूणां तेजनार्थाभिः हिरण्यवन्तम् इच्छति । हिरण्यवतो ह्यपेक्षा इषुभिरिति ॥ २ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

कारुः । अहम् । ततः । भिषक् । उपलऽप्रक्षिणी । नना ।
नानाऽधियः । वसुऽयवः । अनु । गाःऽइव । तस्थिम । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥३॥

---

१ यथा वि[1]. २ यथा वि[1] अ[1]. ३ भवथ मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. रिष्टम् वि[3] अ[1]. ६ थाभि वि[3], नास्ति अ[1] ७. कर्मार वि[3] अ[1], कामार वि[1]. ८ शिलाभिरच वि[1].

वेङ्कट० यास्कः (६,५-६)—"उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणोति । उपलप्रक्षेपिणी वा । ××× । 'कारुरहम्'[1]' । कारुरहमस्मि । कर्ता स्तोमानाम् । 'ततो भिषक्'[2] । तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा[3] । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता वा दुहिता वा । नानाधियो[4] नानाकर्माणः । वसूयवो[5] वसुकामाः । अन्वास्थिताः 'स्मो गाव इव लोकम्'' इति ॥ ३ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।
शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुऽखम् । रथम् । हसनाम् । उपऽमन्त्रिणः ।
शेपः । रोमण्ऽवन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० अश्वः 'वहन् सुखम्'[5] कल्याणम् रथम् इच्छति, हसनाम् वाचम् उपमन्त्रणवन्तो नर्मसचिवाः, शेपः इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः[6] ॥

[११३]

[1]कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः[1] ।

शर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु वृत्रहा ।
बलं दधान आत्मनि करिष्यन् वीर्यं महदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

शर्यणाऽवति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । वृत्रऽहा ।
बलम् । दधानः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥१॥

वेङ्कट० कश्यपः । 'शर्यणावद्[7] वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः' (तु. जैब्रा ३,६४) तत्र सोमम् इन्द्रः पिबतु वृत्रहा । बलम् इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात् सोम मीढ्वः ।
ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्व । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीढ्वः ।
ऋतऽवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व हे दिशाम् पते! आर्जीकात्[8] ऋजोः अकुटिलात् पवित्रात्[9] सोम! सेक्तः! ऋतवाकेन ऋतस्य वचनेन सत्येन च । सत्यर्तयोः अल्पो भेदः । श्रद्धया तपसा च[10] सुतैर्दीक्षितैः अभिषुतः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. वा स भिषक् वि[2] अ[1]. ३. नास्ति वि[2] अ[1]. ४. नास्ति मूको. ५-५. वहत्सु द्वारं वि[2] अ[1]; वहन् द्वारं वि[1]. ६-६. नास्ति मूको. ७. °वर्ष वि[2] अ[1]. ८. आजाको[?] वि[1]; आर्जिताद वि अ[1] ९. °त्रान् वि[2] अ[1]. १०. नास्ति वि[2] अ[1].

पर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहिताभरत् ।
तं गन्धर्वाः प्रत्यगृभ्णन् तं सोमे रसमादधुरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

पर्जन्यऽवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभरत् ।
तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृभ्णन् । तम् । सोमे । रसम् । आ । अदधुः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० पर्जन्यवृद्धम् महान्तम् तम् सूर्यस्य दुहिता हृतवती[1] । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' (माश १२, ७,३,११) इति वाजसनेयकम् । तम् दिव आह्रियमाणम् गन्धर्वाः प्रति-गृहीतवन्तः । प्रति-गृहीतं च तम् रसम् सोमे प्रत्यक्षेंऽशौ[2] आ अदधुः ॥ ३ ॥

ऋतं वदन्नृतद्युम्न सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन् ।
श्रद्धां वदन्त्सोम राजन् धात्रा सोम परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।
श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिऽकृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋतम् वदन् ऋतेन[3] द्योतमान ! सत्यम् वदन् [4]सत्यकर्मन् ! श्रद्धाम् यजमानानाम् आत्मनोऽपेक्षिताम् वदन्[4] सोम ! राजन् ! यजमानेन सोम ! अलङ्कृतः ॥ ४ ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।
सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ५ ॥

सत्यम्ऽउग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रवन्ति । सम्ऽस्रवाः ।
सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हरे । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णसत्यस्य[5] महतः सोमस्य सम् स्रवन्ति [6]संस्रवाः†, सम् यन्ति[6] च रसवतः[7] रसाः । पूयमानः ब्राह्मणेन मन्त्रेण[8] वा त्वं हरितवर्ण ! इति ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः[9] ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां वाचं वदन् ।
ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।
ग्राव्णा । सोमे । महीयते । सोमेन । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

---

१. हृतवती वि[२] अ[१]. २. [°]क्षांशे अ[१]. ३. [°]तेन न वि[१]. ४-४. नास्ति वि[२]. ५. उद्गूर्णरूपस्य सत्यस्य अ[१]. ६-६. नास्ति वि[१]. † संस्रवा वि[२]; संस्रवं अ[१]. ७. रसावतो वि[१]; रसवेतो वि[२]; रसवेगतो अ[१]. ८. नास्ति वि[२]. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यत्र ब्राह्मण पवमान! छन्दसे हिता छन्दस्कृताम्[1] वाचम् वदन् अभिषवग्राव्णा युक्त सोमे देवै पूज्यते, सोमेन देवानाम् आनन्दम् [2]जनयन् तत्र[2] इन्द्राय इन्दो! परि स्रव इति ॥ ६ ॥

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।
तस्मिन् मा धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोके । स्वः । हितम् ।
तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमान । अमृते । लोके । अक्षिते । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र लोके अजस्रम् ज्योति, यस्मिन् च लोके स्व आदित्याख्य ज्योति निहितम्, तस्मिन् इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।
यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वत । यत्र । अवऽरोधनम् । दिव ।
यत्र । अमू । यह्वती । आप । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र राजा भवति वैवस्वत, यत्र च अवरणद्धि आदित्यो भूतानि प्रवेशयति, यत्र च अमू महत्य आप तिष्ठन्ति, तत्र इति ॥ ८ ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।
लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुऽकामम् । चरणम् । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । दिव ।
लोका । यत्र । ज्योतिष्मन्त । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यत्र कामानुगुणम्[3] चरणम् तृतीये नाके तृतीयस्या दिवि आदित्यस्य, यत्र च लोका ज्योतिर्युक्ता ॥ ९ ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् ।
स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामा । निऽकामा । च । यत्र । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ।
स्वधा । च । यत्र । तृप्ति । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० यत्र कामा च निकामा च विद्यन्ते, यत्र च महत आदित्यस्य स्थानम्, अन्नम् च[4] यत्र तृप्ति च इति ॥ १० ॥

---

१. नास्ति वि[1]. २-२. जनयन्तेत्र वि[1]; जनयन्नेत्र अ[1]; जनयन्तन्त्र वि[1]. ३. कामानुकारण वि[1]. ४. नास्ति वि[1].

यत्रा॑न॒न्दाश्च॒ मोदा॑श्च॒ मुदः॑ प्र॒मुद॒ आस॑ते ।
काम॑स्य॒ यत्रा॒प्ताः कामा॒स्तत्र॒ माम॒मृतं॑ कृ॒धीन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ११ ॥

यत्र॑ । आ॒ऽन॒न्दाः । च॒ । मोदाः॑ । च॒ । मुदः॑ । प्र॒ऽमुदः॑ । आस॑ते ।
काम॑स्य । यत्र॑ । आ॒प्ताः । कामाः॑ । तत्र॑ । माम् । अ॒मृत॑म् । कृ॒धि॒ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥

वेङ्कट० आनन्दादीनां सूक्ष्मो भेदः । ते यत्र आसते, यत्र च कामस्य देवस्य सर्वे कामा आप्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

[११४]

'कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः' ॥

य इन्दोः॒ पव॑मान॒स्यानु॒ धामा॒न्यक्र॑मीत् ।
तमा॑हुः सुप्र॒जा इ॒ति॒ यस्ते॑ सोमावि॑ध॒न्मन॒ इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ १ ॥

यः । इन्दोः॑ । पव॑मानस्य । अनु॑ । धामा॑नि । अक्र॑मीत् ।
तम् । आ॒हुः॒ । सु॒ऽप्र॒जाः । इति॑ । यः । ते॒ । सो॒म॒ । अवि॑धत् । मनः॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥

वेङ्कट० य इन्दोः पवमानस्य स्थानानि अनु क्रामति । तम् आहुः शोभनप्रजननोऽयम् इति । कल्याणजननमाहुः । यः ते सोम! करोति त्वदर्थम्[2] मनः, यद्वा[3] त्वदीयं मनः परिचरति[4] ॥ १ ॥

ऋषे॑ मन्त्र॒कृतां॒ स्तोमैः॒ कश्य॑पोद्व॒र्धय॒न् गिरः॑ ।
सोमं॑ नमस्य॒ राजा॑नं॒ यो ज॒ज्ञे वी॒रुधां॒ पति॒रिन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ २ ॥

ऋषे॑ । म॒न्त्र॒ऽकृता॑म् । स्तोमैः॑ । कश्य॑प । उ॒त्ऽव॒र्धय॑न् । गिरः॑ ।
सोम॑म् । न॒म॒स्य॒ । राजा॑नम् । यः । ज॒ज्ञे । वी॒रुधा॑म् । पतिः॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥ २ ॥

वेङ्कट० ऋषे! कश्यप! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् स्तोमैः उपर्युपरि वर्धयन् वाचः स्तुतिरूपाः सोमम् पूजय राजानम्, यः जातः[5] पतिः वीरुधाम् ॥ २ ॥

स॒प्त दिशो॒ नाना॑सूर्याः स॒प्त होता॑र ऋ॒त्विजः॑ ।
दे॒वा आ॑दि॒त्या ये स॒प्त तेभिः॑ सोमा॒भि र॑क्ष न॒ इन्द्रा॑येन्दो॒ परि॑ स्रव ॥ ३ ॥

स॒प्त । दिशः॑ । नाना॑ऽसूर्याः । स॒प्त । होता॑रः । ऋ॒त्विजः॑ ।
दे॒वाः । आ॒दि॒त्याः । ये । स॒प्त । तेभिः॑ । सोम॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒ । नः॒ । इन्द्रा॑य । इ॒न्दो॒ इति॑ । परि॑ । स्र॒व॒ ॥

---

१ १. नास्ति मूको. २. तदर्थं वि' अ'. ३. हि वि' अ'. ४. चरति वि'. ५. राज वि' अ'.

वेङ्कट० सप्त दिशः भवन्ति । नानासूर्याः इति[1] ऋत्वभिप्रायमाहुः[2] । 'नानालिङ्गत्वाद् ऋतूनां नानासूर्यत्वम्' (तैआ १,७,६) । सप्त च होतारः वषट्कर्तारः ऋत्विजः तथा देवा अदितेः पुत्राः सप्त । 'अष्टौ पुत्रासो अदिते.' (ऋ १०,७२,८) इत्यत्रोक्ताः । तैः सर्वैः सोम ! अस्मान् अभि रक्ष इति ॥ ३ ॥

यत् ते राजञ्छृतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।
अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥

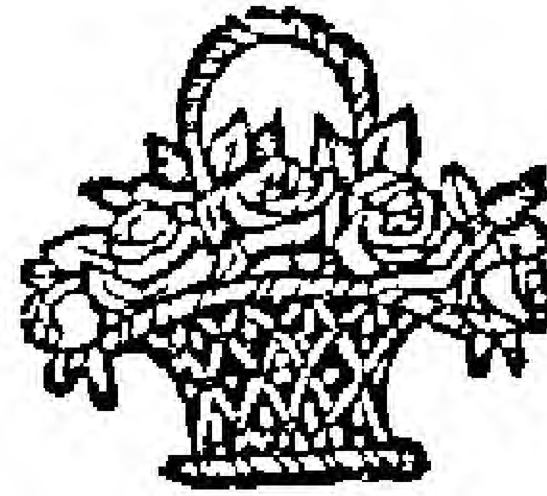
यत् । ते । राजन् । शृतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः । अरातिऽवा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् ते[3] राजन् ! सोम ! शृतम् हविः, तेन सोम ! अस्मान् अभि रक्ष । मा अस्मान् अरातिमवान् शत्रुः वधीत् । मा एव अस्माकम् किञ्चिदपि अरातीवा हिंसीद् इति[4] ॥ ४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[5] ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

---

१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. ऋत्विग्भिः प्राय° वि[2] अ[1]; ऋत्विभिः प्राय° वि[1]. ३. ते अ[1]. ४. इत्यभिप्रायः अ[1]. ५-५. नास्ति मूको.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशमं मण्डलम्

[१]

[1]त्रित आप्त्य ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[1]।

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषागात्।
अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्रे। बृहन्। उषसाम्। ऊर्ध्वः। अस्थात्। निःऽजगन्वान्। तमसः। ज्योतिषा। आ। अगात्।
अग्निः। भानुना। रुशता। सुऽअङ्गः। आ। जातः। विश्वा। सद्मानि। अप्राः ॥ १ ॥

वेङ्कट० [2]'अत्र वाजसनेयकम्'—[2]"'अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्' इति। अग्रे ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्व[3]स्तिष्ठति 'निर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषागात्' इति 'निर्जगन्वान् वा एष' [4]'रात्र्यै तमसोऽह्ना' ज्योतिषैति 'अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्गः' इति। अग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वङ्गः 'आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः' इति। इमे[5] वै लोका विश्वा सद्मानि, तानेष जात आपूरयति' (माश ६,७,१,१०) इति ॥ १ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु।
चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ २ ॥

सः। जातः। गर्भः। असि। रोदस्योः। अग्ने। चारुः। विऽभृतः। ओषधीषु।
चित्रः। शिशुः। परि। तमांसि। अक्तून्। प्र। मातृऽभ्यः। अधि। कनिक्रदत्। गाः ॥२॥

वेङ्कट० सः त्वं द्यावापृथिव्योः गर्भः[6] जातः भवसि अग्ने। कल्याणः विविधं ह्रियमाणः ओषधीषु। चित्रवर्णः शिशुः अग्निः[7] परि[8] भवति तमांसि रात्रीश्च। [9]'स चायम् ओषधीभ्यश्च शब्दं कुर्वन्[9] प्र गच्छति[10] प्रजायत इति ॥ २ ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम्।
आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति अ[1]. ३-३. °न्वेष वि[1] अ[1]; °न्वानेष वि[1]. ४-४. रात्रेस्तम मूको. ५. मे मूको. ६. °र्भे वि[1] अ[1]. ७. °ग्नि मूको. ८. पर वि[1]; परं वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति वि[1]. १०. पच्छ° मूको.

विष्णुः । इत्था । परमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पर्यः । अक्रत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विष्णुः अमुत्र उत्तमम्[1] अस्य अग्नेः[2] जानन् प्रादुर्भूतः महान् अभि रक्षति[3] तृतीयम् अन्नं दिविष्ठम्[4] । आस्येन यदा अस्य अग्नेः स्वभूतम् उदकम् आत्मीयं कुर्वन्ति याचन्ते, तदानीम् एकमनसो[5] भूत्वा एनम् अभि-ष्टुवन्ति अस्मिन् लोके स्थिताः ॥ ३ ॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।
ता ई प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्वा । पितुऽभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥४॥

वेङ्कट० अस्मादेव[6] कारणात्[7] त्वाम्[8] अन्नस्य भर्त्र्यः[9] जनयित्र्यः परि चरन्ति अन्नस्य वर्धकम् अन्नैः । ताः [10]एना. त्वम्[10] प्रति गच्छसि, पुनः अपि अन्यरूपा.[11] जीर्णाः दावभूताः । भवसि च त्वम् मानुषीषु विक्षु होता । 'देवो ह्येव सन् मर्त्येषु' (तै ६,१,४,५-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्रऽरथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्यऽयज्ञस्य । केतुम् । रुशन्तम् ।
प्रतिऽअर्धिम् । देवस्यऽदेवस्य । मह्ना । श्रिया । तु । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अध्वरस्य होतारम् चित्ररथम् सर्वस्य यज्ञस्य पताकास्थानीयम्[12] श्वेतम् सर्वेषां देवानाम् अर्धं प्रति भवन्तम्[13] महत्त्वेन[14] । 'यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः[15] प्रति' (तै ५,४,८,३) इति ब्राह्मणम् । श्रिया श्र्यर्थम्[16] स्तुमः जनानाम् अतिथिम् अग्निम् । तु इति पूरणमिति ॥ ५ ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन् यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।
अरुषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६

वेङ्कट० सः तु तेजांसि अपि च तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि [17]रूपाणि आच्छादयन् अग्निः[17]

१. °त्तम् मूको. २. अग्ने मूको. ३. °क्षर° मूको. ४. °ष्ठाम् वि[1]; °ष्टाम् अ[1]. ५. एव मन° वि[1] अ[1]. ६. अवादे° वि[1] अ[1]. ७ °णस्यां मूको. ८. नास्ति वि[1] अ[1]; त्वम् वि[1]. ९. हर्त्र्यो वि[1] अ[1]. १०-१०. एतदस्त्व वि[1] अ[1]; एनस्त्वा वि[1]. ११. °पा मूको. १२. वाकास्था° वि[1][1], वात° अ[1]. १३. °न्त मूको. १४. °त्वेन मूको. १५. °द्र वि[1]. १६. श्रियर्थं वि[1] अ[1]. १७-१७. °द्य वि[1].

पृथिव्याः नाभौ[1] उत्तरवेद्याम् आरोचमानः जातः इडायाः[2] पदे[3] उत्तरनाभौ स त्वं पुरोनिहितः राजन्![4] [5]यज अस्मिन्[5] यज्ञे देवान् ॥ ६ ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततन्थ ।
प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पुत्रः[9] मातापितरौ क्षीणौ धनैः तनोति, तथा त्वम् द्यावापृथिवी आ ततन्थ उभे[8] सदा तेजोभिः । स त्वम् प्र याहि युवतम! कामयमानान् अस्मान् 'अभि अग्रतश्च' सन् आ वह[9] [10]सहसः पुत्र![10] अत्र देवान् ॥ ७ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[11] ॥

[२]

[12]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[12] ।

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।
ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतॄणाम् । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रीणय देवान् कामयमानान् यविष्ठ! जानन् यागकालान् देवानाम् कालपते![13] यज तान् इह । ये देवेषु भवा, 'अग्निर्होताश्विनाध्वर्युः' (मै १,९,१) इत्यत्र निदर्शिताः[14] ऋत्विजः, तैः[15] सह अग्ने! यज[2] । त्वम् होतॄणाम् [16]असि आयष्टृतमः[16] इति ॥ १ ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान् यजत्वग्निरर्हन् ॥ २ ॥

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । जन[illegible] मन्धाता [illegible] द्रविणःऽदाः । ऋतऽवा ।
स्वाहा । वयम् । कृणवाम । हवीं[illegible] । अर्हन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कामयसि होत्रम् अपि च पोत्रम् यजमानार्थम् । मेधावी च भवसि धनप्रदाता सत्यवान् । हवींषि वयम् देवेभ्य स्वाहा कुर्म । तत्र देव देवान् यजतु अग्नि यजनयोग्य ॥ २ ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रऽवोळ्हुम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सः । अध्वरान् । सः । ऋतून् । कल्पयाति ॥

वेङ्कट० देवानाम् पन्थानम् येन देवान् प्राप्नोति, तमपि आ अगन्म । तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । यत् वयम् अनुष्ठानम् शक्नुम, तत् अनुक्रमेण प्रवोढुम्[1] । अथ[2] स 'अग्नि विद्वान्'[3] स पन्थान यजतु देवान् । स एव[4] मनुष्याणाम् होता । स एव यज्ञान् यज्ञकालांश्च[5] कल्पयतु[6] ॥ ३ ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥४॥

वेङ्कट० यत् व वयम् प्रहिंसितवन्त कर्माणि जानताम् हे देवा ! "अत्यन्तमजानन्त वयम्"[7] भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिकानि विलोपितवन्त[8] । अग्नि तत् ऊनं सर्वम् आ पूरयतु जानन्[9] यै देवान् काले यागयोग्यै[10] कल्पयति ॥ ४ ॥

यत् पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन् यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकऽत्रा । मनसा । दीनऽदक्षा । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।
अग्निः । तत् । होता । क्रतुऽवित् । विऽजानन् । यजिष्ठः । देवान् । ऋतुऽशः । यजाति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [11]यत् दीनबला[11] मनुष्या[12] मानुषेण पक्तव्येन[13] अल्पेन मनसा यज्ञस्य न जानन्ति, तत् अग्नि[14] होता [15]कर्म विजानन्[15] कर्मविद् यष्टृतम देवान् स्वेस्वे काले यजतु[16] ॥ ५ ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।
स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

---

१. °वोढुम् वि[1] अ[1]. २ नास्ति वि[1]. ३-३ अग्निविद्वान् वि[2] अ[1]. ४ एष वि[2] अ[1] ५. °कला° वि[2] अ[1] ६ °यत वि[1] अ[1]. ७ च वि[2] अ[1], नास्ति वि[3] ८ विलोपित वि[1] अ[1] ९ जान वि[1]. १ १० कालयोग्यै वि[1]. ११-११ यमीन° वि[2] अ[1], यदीन° वि[1] १२ श्यामा मूको १३ वक्त° मूको. १४ °ग्नि वि[1] अ[1]. १५-१५ नास्ति वि[1]. १६ यतु वि[1] अ[1]

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । केतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
सः । आ । यजस्व । नृऽवतीः । अनु । क्षाः । स्पार्हाः । इषः । क्षुऽमतीः । विश्वऽजन्याः ॥६॥

वेङ्कट० विश्वेषाम् हि यज्ञानाम् मुखम् चित्रम् प्रज्ञापकम् जनयिता त्वाम् जजान । स[1] [2]त्वम् अनु आ प्रयच्छ[2] दासादियुक्ता[3] भूमी[4] स्पृहणीयानि च अन्नानि शब्दवन्ति प्रसिद्धानि सर्वजनहितानि ॥ ६ ॥

यं त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।
पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आपः । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुऽजनिमा । जजान ।
पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । द्युऽमत् । अग्ने । सम्ऽइधान । वि । भाहि ॥७॥

वेङ्कट० यम् त्वा त्रयो[5] लोका. अजीजनन्, यम् च त्वाम् त्वष्टा शोभनजनन[6], स त्व पन्थानम् अनु प्रजानन् पितृयानम्, येन मनुष्या पितॄन् प्रति गच्छन्ति[7], दीप्तियुक्तम् अग्ने । समिध्यमान वि भाहि ॥ ७ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्ग.[8] ॥

[३]

[9]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[9] ।

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि ।
चिकिद्वि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥ १ ॥

इनः । राजन् । अरतिः । सम्ऽइद्धः । रौद्रः । दक्षाय । सुसुऽमान् । अदर्शि ।
चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्नीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ईश्वर राजन् ![10] गन्ता समिध्यमान रौद्र दुरुपसर्प वृद्ध्यर्थम् मनुष्याणा शोभनप्रसव दृश्यते । प्राज्ञ[10] वि भाति तेजसा महता । रात्रिम्[1] च गच्छति श्वेताम्[12] दीप्तिम्[13] विसृजन् ॥ १ ॥

कृष्णा यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन् योषां बृहतः पितुर्जाम् ।
ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन् दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

---

१ नास्ति वि[1] २-२ °मसा प्रच्छा वि[2] अ[1]. ३. दासामिyु° वि[3] अ[1]. ४. °मि मूको ५ त्र वि[2] अ[1] ६ °न जन् वि[2] अ[1], °नजन वि[1]. ७. प्रयतिग° वि[1], प्रयन्तिग° अ[1]. ८-८ नास्ति मूको ९. °जन् यमरन् वि[2] अ, °जन् यम वि[1]. १०. प्र° वि[1]. ११. °तिम् वि[1] अ[1]. १२. °ता वि[1] अ[1] १३ °त्विजाम् वि[2] अ[1].

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्पसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहत । पितु । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिव । वसुऽभि । अरति । वि । भाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृष्णवर्णाम् यदा रात्रिं[1] गच्छन्तीम् आत्मीयेन रूपेण अभि भवति जनयन्[2] उषसम् महत[3] पितु आदित्याद् जायमानाम्[4], तदानीम् आत्मीयैस्तेजोभि सन्धुक्षणसमर्थं[5] सूर्यस्य भानुम् उत्तम्भयन्[6] दिव वासयितृभिस्तेजोभि गन्ता अग्नि वि भाति ॥ २ ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात् स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ ३ ॥

भद्र । भद्रया । सचमान । आ । अगात् । स्वसारम् । जार । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतै । द्युऽभि । अग्नि । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभि । वर्णै । अभि । रामम् । अस्थात् ॥३॥

वेङ्कट० भजनीय भजनीयया उषसा सच्यमान आ जगाम । स्वसारम् उषसम्[7] आगता जरयिता अग्नि पश्चात् अभि गच्छति । सुप्रज्ञानै. तेजोभि अग्नि सर्वतो गच्छन् श्वेतै आत्मीयैर्वारकै-स्तेजोभि कृष्ण तम अभि तिष्ठति ॥ ३ ॥

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिन्धाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥ ४ ॥

अस्य । यामास । बृहत । न । वग्नून् । इन्धाना । अग्ने । सख्यु । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्ण. । बृहत । सुऽआस । भामास । यामन् । अक्तव । चिकित्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मय महान्त न बाधन्ते स्तोतॄन् दीप्यमाना । अग्ने सख्यु. कल्याणस्य स्तोत०यस्य वर्षितु[8] महत शोभनास्या[9] रश्मय गमने तमासि अञ्जन्त[10] प्रज्ञायन्ते ॥ ४ ॥

स्वना न यस्य भामासः पवन्ते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्याम् ॥ ५ ॥

स्वना । न । यस्य । भामास । पवन्ते । रोचमानस्य । बृहत । सुऽदिव ।
ज्येष्ठेभि । य । तेजिष्ठै । क्रीळुमत्ऽभि । वर्षिष्ठेभि । भानुऽभि । नक्षति । द्याम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वनन्त[11] मरुत इव यस्य रश्मय सर्वत पवन्ते रोचमानस्य बृहत[12] सुदीप्ते[13] प्रशस्तै तेज-स्वितमै[14] क्रीडनवद्भि चरद्भि वृद्धतमै भानुभि य व्याप्नोति[15] दिवम् । उत्तरत्र सम्बन्ध ॥ ५ ॥

---

१. रात्रीम् वि[१]. २. जनयम् वि[२] ३ °त वि[२] अ[१]. ४ °न वि[२] अ[१]. ५. °ण स° वि[१]. ६ उत्तम्भवन् वि[१]; स्तम्भ° वि[२] अ[१]. ७ उषसमारम् वि[१] अ[१]. ८. °तु मूको. ९ °नाऽयस्या वि[१] अ[१], °नस्य वि[१]. १०. °न्त मूको. ११. स्वनिन्तो वि[२] अ[१]. १२. बृ यत वि[१] अ[१]. १३. °प्त वि[१] अ[१], °प्ता वि[१] १४ यस्ते° वि[१] अ[१]. १५. °प्नोतीति वि[२] अ[१].

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

[1]तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीताम् ।[1]
इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथम् । न । शुचयत्ऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शरीरत्यजौ इव धृष्टौ तस्करौ[2] अरण्यगौ पथिकम्[3] अङ्गुलीभिः दशभिः[4] मम बाहू[5] त्वाम् अग्ने! बध्नीतः । इयम् ते अग्ने! नवतरा स्तुतिः[6] । योजय रथम् इव अश्वैः आत्मानम् आत्मीयैः अङ्गैः दीप्तैः तेजोभिः ॥ ६ ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदम् । इत् । वर्धनी । भूत् ।
रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अन्नम् च ते जातवेदः! नमस्कारः च इयम् च[7] स्तुतिः सदैव वर्धनी भवतु । रक्ष अस्माकम् अग्ने! पुत्रान् पौत्रांश्च । रक्ष अपि च अस्माकम् अङ्गानि अप्रमाद्यन्[8] ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः[9] ॥

[५]

[9]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[9] ।

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।
सिसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ॥१॥

वेङ्कट० यस्माद् वनानि[10] समुद्द्रवन्ति [11]उदकानि वा सः एकः धर्ता रयीणाम् अस्माकम् हृदयानि अभिलषितानि[11] बहुजनन.[12] वि पश्यति । सोऽयम् अन्तर्हितस्यान्तरिक्षस्य उपस्थे वर्तमानम्[13] ऊधः[14] सेवते । तत्रस्थ[15] उदकाधारस्य[16] मध्ये निहितम् [17]अपाम् पदम्[17] गच्छ माध्यमिकम् ॥ १ ॥

१-१. निरग्निरर्थश्च या. (३,१४) द्र. २. तस्तरौ वि॰ अ॰. ३. पथिक॰ वि॰ अ॰. ४. दर्शपर्णीभिः वि॰ अ॰. ५ बाधू वि॰ अ॰; बाधु वि॰. ६. ॰ती. वि॰ अ॰. ७. नास्ति वि॰ अ॰. ८ ॰चन् मूको. ९-९ नास्ति मूको. १०. धना॰ मूको. ११-११. उदरा···नानि वि॰; उदाराम्···नानि अ॰. १२. ॰जनो मूको. १३. ॰न मूको. १४ ॰ध मूको. १५. ॰स्य दिवः वि॰. १६. ॰कधारस्य अ॰. १७-१७. अपायेमम् वि॰ अ॰.

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषण । वसाना । सम् । जग्मिरे । महिषा । अर्वतीभि ।
ऋतस्य । पदम् । कवय । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० एकम् स्थानम्[1] वृषण मरुत आच्छादयन्त सम् गच्छन्ते महान्त वडवाभि[2] ते । ऋतस्य पदम् उदकावासम् अग्निम् कवय नितरा रक्षन्ति, गुहायाम् उदकानि धारयन्ति दिव्यानि ॥ २ ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः ॥ ३ ॥

ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति । मित्वा । शिशुम् । जज्ञतु । वर्धयन्ती इति ।
विश्वस्य । नाभिम् । चरत । ध्रुवस्य । कवे । चित् । तन्तुम् । मनसा । विऽयन्त ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सत्यवत्यौ कर्मवत्यौ द्यावापृथिव्यौ सम् धारयत । इमम् अग्निम् मित्वा शिशुम् जज्ञतु[3] वर्धयिन्त्यौ सम्परिच्छिद्यार्धमर्धं[4] जनयामासतु[5] पुत्रमिव पितरौ । विश्वस्य नाभिभूतम्[6] जङ्गमस्य स्थावरस्य च कवे अस्य तन्तुम् वैश्वानराख्यम् मनसा विविध गच्छन्तो[7] मनुष्या सुखेन युज्यन्त इति शेष ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनय । सुऽजातम् । इष । वाजाय । प्रऽदिव । सचन्ते ।
अधीवासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । घृते । अन्नै । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मधूना 'घृताद्यानाम् अवयवभूतै' स्वाशलक्षणै । तस्माद् वयमपि श्रेयोऽर्थम् अग्निम् आराधयाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हि प्रवर्तना[10] [11]सुजातम् अग्निम् इच्छन्त[11] बलार्थम् प्रजा सेवन्ते । अपि च[12] अधीवासम्[13] ओषधीनक्षत्रादिरूपम्[14] वावसाने द्यावापृथिव्यौ घृते अन्ने[15] च अग्निं वर्धयत उदकाना कार्ये ॥ ४ ॥

---

१. °न वि[२] अ[१]. २ वडवाहि° वि[२] अ[१]. ३. जज्ञतु मूको ४ °रिजिद्यार्थमद्य वि[२], सम्परिच्छ- द्यार्धमर्धं वि[१], °रिच्छिद्यार्थमद्य अ[१]. ५ जयामसतु वि[२], जयामा° वि[१], नास्ति अ ६. नाति° वि[२] अ[१]. ७. °न्तो जानन्त वि[२] अ[१]. ८ [मधूना] मृ° वि[२] ९-९. घृतानां नामाव° वि[२] अ. १० °र्तका वि[१]. ११-११. °तम निविच्छन्तो वि[२] अ[१], °तमिनिमिच्छन्तो वि[१]. १२. वा वि[२] अ[१]. १३. अधि° मूको. १४ °नेधिरू° वि[२] अ[१]. १५ अन्ने वि[२], °न्नो अ[१].

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन् नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मास । ददृशानऽपवे । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभि ।
प्रत्नेभि । य । रुशत्ऽभि । देवऽतम । वि । रेभत्ऽभि । अरति । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य शोषका रश्मय दृश्यमानायुधस्य गच्छत शब्दायन्ते[1] वायुभिस्सयुक्ता, प्रत्नै य[2] श्वेतै[3] देवतम गन्ता वि भाति शब्दायमानै महान् ॥ ६ ॥

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

स । आ । वक्षि । महि । न । आ । च सत्सि । दिव ऽपृथिव्यो । अरति । युवत्यो ।
अग्नि । सुऽतुक । सुऽतुकेभि । अश्वै । रभस्वत्ऽभि । रभस्वान् । आ । इह । गम्या ॥७॥

वेङ्कट० स त्वम् आ वह महत देवान् अस्माकम् । त्वम्[4] च आ सीद द्यावापृथिव्यो गन्ता युवत्यो, अग्नि सुगम सुगमै अश्वै वेगवद्भि वेगवान् इह[5] आ गच्छ[6] ॥ ७ ॥

"इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकत्रिंशो वर्ग " ॥

[४]

"त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द "।

प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयर्मि । मन्म । भुव । यथा । वन्द्य । न । हवेषु ।
धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र यच्छामि तुभ्यम् हवि, प्र ईरयामि च स्तुतिम्, भवसि यथा सन्निहित इव वन्दितव्य ह्वानेषु । स त्वम् 'धन्वनि इव' प्रपा' असि अग्ने । यजमानाय मनुष्याय प्रत्न । राजन् । ॥ १ ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरन्ति गाव उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।
दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्महाँश्चरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनास । अभि । सम्ऽचरन्ति । गाव । उष्णम्ऽइव । व्रजम् । यविष्ठ ।
दूत । देवानाम् । असि । मर्त्यानाम् । अन्त । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

---

१. "न्तो वि[1] अ[1]. २ य वि[1] अ[1]. ३ "ते वि[1] अ[1]. ४. नास्ति वि[1] अ[1]. ५. इव वि[1] अ[1]. ६. "च्छ मूको ७ ७ नास्ति मूको. ८ ८. "न्वन्वि वि[1]. ९ प्रया मूको.

वेङ्कट० यम् त्वा जना अभि सङ्गच्छन्ति गाव[1] इव वर्षासु उष्णम् मन्म् यविष्ठ!, स त्वं देवानु-
ष्याणाम् दूत भवसि (तु या ५,१)। द्यावापृथिव्यो अन्त महान् चरसि हविरादाय अन्तरिक्षेण ॥२॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।
धनोः । अधि । प्रऽवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुःऽइव । अवऽसृष्टः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्रम् इव च[3] त्वा जयशीलम् वर्धयन्ती पृथिवी बिभर्ति सचनस्यमाना । सचनशब्द
कण्ड्वादि[5]। त्वत्सम्पर्कमिच्छन्ती[4]। स त्वम् अस्मिँल्लोके[5] अन्तरिक्षात् प्रवणेन मार्गेण यासि,
कामयमान गच्छसि च हविरादाय पशु इव अवसृष्ट[6] ॥ ३ ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन् रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूराः । अमूर । न । वयम् । चिकित्वः । महिऽत्वम् । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । वित्से ।
शये । वव्रिः । चरति । जिह्वया । अदन् । रेरिह्यते । युवतिम् । विश्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मूढा वयम् अमूढ[1] प्रज्ञ[18] न जानीम तव माहात्म्यम् । अग्ने![9] त्वम् एव [10]तव महत्त्वं[10]
जानासि । शेते जीर्ण ओषधिसङ्घ[11]। अथ चरति अग्नि[12] जिह्वया त भक्षयन् । आस्वादयति
पृथिवीं[13] जीर्णौषधिका विशा स्वामी सन् अग्नि[14] ॥ ४ ॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकेतुः ।
अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यम् । प्रऽनयन्त । मर्ताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० क्वचित्[15] प्रदेशे जायते पुराणीषु[16] जीर्णासु ओषधीषु नवतर । अथ सर्वस्मिन्नरण्ये तिष्ठति
श्वेत धूमप्रज्ञान[17]। सोऽयं स्नानमकुर्वन् अपेक्षितस्नान [18]उदकानि प्र गच्छति[18] वृषभ इव
अरण्यमध्यस्थानि, सचेतस यम् मनुष्या हविर्भि प्रणयन्त ॥ ५ ॥

---

१ न वि[२] अ[१], गा वि[२] २ नास्ति वि[१] ३ कण्वादि मूको ४ °न्त मूको ५ °ल्लो° मूको
६ °ष्ट वि[२] अ[१] ७-७ या (६,८) व्याख्यान द्र ८ °ज्ञा मूको ९ नास्ति मूको १०-१० नास्ति वि[१]
११ °सङ्घ वि[१] १२ अग्र मूका १३ °थिवी मूको १४ °ग्नि इति अ[१] १५ कुत्र च° वि[१]
१६ राणीषु वि[२] अ[१] १७ °प्र° वि[२] अ[१] १८-१८ °कात्मनिग° वि[२], कात्मनिर्गं° अ.

सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् ।
अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य ॥ ५ ॥

[1]सप्त । स्वसॄः । अरुषी । वावशान[1] । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कम् ।
अन्तः । यमे । अन्तरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिम् । अविदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सप्त जिह्वा ज्वालाख्या 'काली कराली' (मुउ १,२,४) इत्येवमाद्या स्वसॄ भगिनीभूता तदङ्गेर्जातत्वात् । स्वयसारिणीर्वा[2] अरुपी आरोचना[3] वावशान वावश्यमान अत्यर्थं शब्द्यमान । स्तोतृभिर्हूयमान इत्यर्थ । विद्वान् "सर्वविद् अग्नि[4] मध्व मधुस्वादस्य मृष्टस्य हविष । पूर्णा इति शष । उत् जभार ऊर्ध्वं हरति दृशे दर्शनाय सर्वस्य । उद्धृत्य च यत् तत्र हविषि कम् उदकम् । रसीभूत हविरित्यर्थ । तत् अन्त मध्ये येमे नियच्छति स्थापयति । कस्यान्तर्येमे । अन्तरिक्षे आकाशे स्थितस्य पूष्ण । कुत एतदवगम्यते । ऋगन्ते तस्य श्रवणात् आहुत्याधारत्वाच्च । पुराजा पूर्वम् आदिसर्गे प्रजापते जात । किमर्थम् आदित्यस्य अन्त. येम । इच्छन् कर्तुं कामयमान । किम् । वव्रिम् रूपम् । कीदृशम् । साम र्थ्याद् दीप्तम् । कस्य । पूषणस्य पूष्ण । तच्च दीप्त रूपम् अविदत् विन्दति । तेन च हवीरसन दीप्तरूप पूषाऽवश्य भवतीत्यर्थ ।

अथ 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्तत सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनाद् आदित्यात्मना यदा अग्नि स्तूयते तदा एवमर्थयोजना कार्या— सप्त रश्मीन् स्वय सर्तॄन्[5] आरोचनान् कामयमान स्तूयमान स्तोतृभि विद्वान् अग्नि मध्व उदकस्य भौमस्य पूर्णान् उदकेवलायाम् ऊर्ध्वं हरति आदित्यात्मना स्थित दर्शनाय प्रकाशनाय सर्वस्य । हृत्वा च उदक द्यावापृथिव्यो मध्ये स नियच्छति अन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा । इच्छन् रूपम् लभत वपासु पूष्ण सकाशात् स्वभूतम् वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वसॄ आदित्यदीप्ती[6] आरोचमाना. कामयमान[7] विद्वान् समुद्रोदकाद् उद्धृतवान् सर्वेषामेव दर्शनाथम्[8] । कम् इति पूरणम् । अन्त च ता नियमितवान् अन्तरिक्षे प्रत्न, इच्छन् रूपम् च प्रायच्छत्[9] । पूष्ण अस्या पृथिव्या पृश्निवर्णम् प्रायच्छदिति ॥ ५ ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

[10]सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । एकाम् । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।[10]
आयोः । ह । स्कम्भः । उपऽमस्य । नीळे । पथाम् । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

---

१ १ निगमोऽयं या (५,१)द्र २ °रिणी वा वि[1] अ. ३ आरोचमाना वि[3]. ४ ४. सर्वजरागिन वि[1], सर्वं-भेरागिन अ वि[1], त्रुटितम् वि[2] ५ सप्तीन् मूको. ६ °स्यान् दीप्ति वि[1] अ[1], °त्यदीप्ति वि[2] ७. °ना मूको ८ दानार्थम् मूको ९ °च्छन् वि[1] अ[1]; प्रयच्छन् वि[2]. १० १०. या. (६,२७) व्याख्यातम् ।

उद्गीथ० सप्त मर्यादा व्यवस्थिता अलङ्घनीया — 'स्तेय तल्पारोहण[1] ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापान दुष्कृतस्य कर्मण पुन पुन सेवां पातकेऽनृतोद्यम्' (या ६,२७) इति। कवय मेधाविन। कवय हिरण्यगर्भप्रभृतय मेधाविन। ततक्षु 'तक्षति करोतिकर्मा' (या ४,१९)। कृतवन्त। तासाम् मर्यादाना मध्ये एकाम् इत्, इत्-शब्द अप्यर्थे। एकामपि मर्यादाम् अभि गच्छति अहुर अंहस्वान् पापवान् भवति। आयो[2] यस्तु अग्न्यनुग्रहाणाम् ह स्कम्भभूत भवति। स्कम्भवदाश्रयभूतो भवतीत्यर्थ। परत्रापि उपमस्य सर्वस्य जगत उपनिमातु अग्ने नीळे स्थाने अग्निलोकाख्ये पथाम् वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् उदकानाम् विसर्गे विसर्जने अन्तरिक्षे धरुणेषु उदकेषु मेघोदरागतेषु विद्युदात्मना वा तस्थौ तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामजेभ्य[3] क्रोधजेभ्यश्चोद्धृता 'पानम् अक्षा[4] स्त्रियो मृगया[5] दण्डपारुष्य वाक्पारुष्यम् अर्थदूषणम् (तु. मनु ७,४८,५०) इति सप्त मर्यादा कवयः कृतवन्त। तासाम् एकाम् एव पापवान्[6] अभि गच्छति पुरुष[7]। तस्य मनुष्यस्य उत्तम्भक अग्नि[8] समीपभूतस्य[9] [10]नीळे पथाम्[10] रश्मीनाम् विसर्गे अन्तरिक्षमध्ये[11] उदकेषु तिष्ठति। पापयुक्तस्यापि[12] अग्निस्तत[13] उत्तम्भनो[14] भवतीति ॥ ६ ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन् दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे।
अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत्। च। सत्। च। परमे। विऽओमन्। दक्षस्य। जन्मन्। अदिते। उपऽस्थे।
अग्नि। ह। न। प्रथमऽजा। ऋतस्य। पूर्वे। आयुनि। वृषभ। च। धेनु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० असत् च अव्याकृत वस्तु सत् च व्याकृतम् परमे व्योमन् व्योमनि कारणात्मना आकाशे स्थितम् सत् सर्वमग्निरेव, तन्मूलत्वाद् यागस्य, यागमूलत्वात् च सर्वस्य। दक्षस्य च प्रजापते जन्मन् जन्मनि उत्पत्तौ निमित्तम् अग्नि एव। उक्तेनैव न्यायेन अदिते पृथिव्या उपस्थे उपस्थाने उपरि अग्निरेव स्थित आधिपत्येन। [15]मात्र एतावदर्थे[15]। वृषभश्च धेनु च अन्यत् च सर्वं द्रव्यम् अस्माकम् अग्नि एव भवति तदात्मत्वात्[16] तत्कार्यकर्तृत्वाद्वा[17] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दिवप्रमाणादिरूपम्[18] असत् सत् च परमे स्थाने जातम् आदित्यस्य जन्मनि अदिते उपस्थे। तस्य सर्वस्य प्रथममेव जात अस्माकम् अयम् अग्नि। तस्मिन् काले वृषभ च[19] आसीत् धेनु च।

---

१ गुरुतल्पा° मूको. २ नास्ति मूको ३. °जेभ्यश्च वि[1] अ[1]. ४. °क्षा मूको ५ °क्षा मृगया वि[1] अ[1] ६. पात्रमान् वि[1] अ[1], पावत्माम् वि[1]. ७ प° वि[1] अ[1]. ८ °ग्नि वि[1] अ[1]. ९ °मीरम् वि[1] अ[1], °मीर भू° वि[1]. १०-१० पायो नीळ वि[1] अ[1], पायो नीळे वि[1] ११. °क्षे वि[1] अ[1] १२. चा° वि[1] अ[1] १३ आग्नि° वि[1] अ[1]. १४ उद्ध भवन मूको १५-१५. अत्र किञ्चित् लुप्तम् भाति १६ तदा (°दा वि[1] अ[1].) त्मत्वात् मूको. १७ तत्कार्ये क° मूको १८ °मानिरू° वि[1] अ[1]. १९ इव अ[1].

दक्षम् उत्पादकम् [1]अध्यतिष्ठद् अदितिम्[1] च उत्पादयित्रीमिति ॥ ७ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः[2] ॥

व्याख्यत् पञ्चममध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
यज्ञनारायणकुले[3] यस्य मातुः[4] समुद्भव. ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्याय ।

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोध्यायः ॥

१-१. 'मध्यतिष्ठददिति वि' अ'; 'मध्यतिष्ठदिति वि'. २-२. नास्ति मूको. ३. यस्ये नारा° मूको.
४. मातुर् वि'.

अथ षष्ठोऽध्याय ।

वेङ्क० 'अथ स यस्या(स्य' अ)थाध्याय व्याचिख्यासति माधव ।
देवाना यज्ञसम्बन्धे वक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

इत[1] प्रत्तेन[2] हविषा वर्तन्ते दिवि देवता ।
तत प्रत्तैरिह[3] वय[4] यथा[5] वर्तामहे जलै ॥ २ ॥

'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव[6] चाहभि[7] ।
इतीममर्थं प्रोवाच 'दीर्घतमा मामतेय[8] ॥ ३ ॥

ब्राह्मण च भवति — 'इत प्रदान[9] देवा उपजीवन्ति[10], ××× अमुत प्रदान[11] मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति ।

'सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति' ।
इतीय भगवद्गीता ब्रूतेऽर्थमिममञ्जसा ॥ ४ ॥

इतिहासपुराणेषु ननु लोका प्रदर्शिता ।
उद्यानभवनोपेता सर्वकामसमन्विता ॥ ५ ॥

[12]देवासुराणा युद्ध[13] च पश्वादिनिमित्तकम् ।
'किमिच्छन्ती सरमे(मा[13] इ)ति पणिभि पशवो हृता ॥ ६ ॥

अशावतारा देवाना सन्तीति कवयो विदु ।
नानाविधाश्च ते लोकान् अधितिष्ठन्ति पार्थिवान्[14] ॥ ७ ॥

सप्तद्वीपा वसुमती मध्ये मेरुश्च तिष्ठति ।
अर्वाग्धिमवतोऽस्माभिर्[15] मनुष्यैर्दृश्यतेऽधुना ॥ ८ ॥

यजन्ते त इमे देवास्तेषु[16] लोकेष्ववस्थिता[17] ।
वैदिकाश्च पुराकल्पास्तन्मूलान् कवयो विदु ॥ ९ ॥

एव च देवा यष्टारो यष्टव्याश्च तथाऽभवन् ।
अशावतारैर्यष्टारो यष्टव्यास्तु दिवि स्थिता ॥ १० ॥

---

१. उत वि[२] अ[१], उत वि[१]. २ प्रनेन मूको ३ प्रत्तै॰ मूको ४. मर्व मूको. ५. तथा वि[१] अ[१] ६ ०-च्यव वि[२] अ[१] ७ ऋ १,१६४,५१ ८ ८ दीर्घमा… वि[१] अ[१]. ९ इकप्रजान वि[१] अ[१] १०. ॰जीऽयन्ति मूको ११ ॰तर वि[१] अ १२ १२ ॰वानाम पुरणा वि[१]. १३ ऋ १०, १०८,१, सार॰ वि[१] अ[१]. १४ पार्गिवाक वि[१] अ[१]. १५ अवं॰म वि[१] अ[१]. १६. ॰वे॰ वि[१] अ[१]. १७. ता वि[१] अ[१].

आप्तकामाः स्विद्[1] इत्यस्मिन् यदुवाच पतञ्जलिः ।
निदाने तच्च बोद्धव्यम् इममर्थमभीप्सुभिः ॥ ११ ॥

एकः किमिन्द्रो देवाश्च उताहो बहवोऽभवन् ।
बहवः सन्ति [2]सर्वे च[2] सदृशा नामकर्मभिः[3] ॥ १२ ॥

जनतायां 'जनतायामिन्द्रः'[4] ब्राह्मणमाह च ।
यज्ञेष्वेकस्य बहुषु न शक्या युगपद्गतिः[5] ॥ १३ ॥

[6]अत्र ब्राह्मणम्[6]—'एकैको वै जनतायामिन्द्रः[7] । 'एकं वा एताविन्द्रमभिसंसुनुतः[8] । यौ द्वौ ससुनुतः (तैब्रा १,४,६,१) इति ॥

अत्र ब्रूम एक एव सर्वस्य जगतः प्रभुः[9] ।
बहुष्विन्द्रः सन्निधत्ते यज्ञेषु युगपद्विभुः ॥ १४ ॥

बहवो महिमानोऽस्य सन्ति योगेन [10]साधिताः ।
भार्यासु सौभरिर्विर्[11] सैर्यज्ञेष्वेषु गच्छति ॥ १५ ॥

'नाना हि त्वा हवमानाः'[11] प्रधाना[12] संप्रदर्शिताः ।
'आ ते इन्द्र महिमानम्'[13], 'अरं त इन्द्र कुक्षये'[14] ॥ १६ ॥

महिम्नोऽस्तित्वमेताभ्याम्[15] अवगच्छन्ति[16] वैदिकाः ।
'प्रिया धामान्ययाडग्निः'[17] इति चाधीमहे[18] वयम् ॥ १७ ॥

शाट्यायनकम्—'कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम्' इत्युक्त्वाऽऽह—[19]'तावन्तरातिष्ठन् । तावब्रवीत् । अंशमाहरताम् † ‡आत्मना वामन्यतरस्य‡ पास्यामि[19] । महिम्नाऽन्यतरस्य' (जैब्रा १,२२८) इत्यादि ।

[६]

[20]त्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[20] ।

अ॒यं स यस्य॒ शर्म॒न्नवो॑भिर॒ग्नेरेध॑ते जरि॒ताभिष्टौ॑ ।
ज्येष्ठे॑भि॒र्यो भा॒नुभि॑र्ऋ॒षूणां॑ प॒र्येति॒ परि॑वीतो वि॒भावा॑ ॥ १ ॥

---

१. निसू २,३:२०; °काम वि[2] अ[1]. २-२. ते सर्वे वि[1]. ३. माम° वि[1] अ[1]. ४. °न्द्रं मूको; तैब्रा १, ४,६,१. ५. °पद्गतिः वि[1]. ६-६. नास्ति वि[1]. ७. °मिन्द्रं मूको. ८. °नुन वि[1] अ[1]. ९. बहु वि[1] अ[1]. १०-१०. नाधिताह्यर्थांसु सौहरि इव वि[1] अ[1]. † सोभरि' वि[1] वेङ्कम. ११. ऋ ६,१०२,५. १२. धाना वि[1] अ[1]. १३. ऋ ८,६५,४. १४. ऋ ८,९२,२४. १५. °हिनोऽस्ति° वि[1]; हिमानोस्ति° अ[1] १६. अवग° वि[1] अ[1]. १७. आश्री १,६,३. १८. चाधीम° वि[1] अ[1]. १९-१९. °तिष्ठन्ता-वब्रवीदंशुमाहरेथामात्मनो वामन्यतरस्या पा° वि[1] अ[1]. † अ शामा वेङ्कम; 'माहरेथाम् वि[1]. ‡-‡ आत्मन°-पामन्य° वि[1]. २०-२०. नास्ति मूको.

अयम् । स । यस्य । शर्मन् । अवः ऽभि । अग्नेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।
ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणाम् । परिऽएति । परिऽवीतः । विभाऽवा ॥ १ ॥

उद्गीथ० अयम् स अग्नि अस्माभिराहूत यस्य यागार्थस्य[1] अग्ने अभिष्टौ याग कृते सति शर्मन् शरणे [2]अवोभि रक्षाभि[2] जरिता एधते वर्धते । य अग्नि ऋषूणाम् सूर्यरश्मीनाम् ज्येष्ठेभि भानुभि प्रशस्ताभि वृद्धाभिर्वा दीप्तिभि परिवीत परिवृत परिवष्टित पर्येति सर्वतो गच्छति । यत्रयत्र गन्तव्य तत्रतत्र अप्रतिहतगति गच्छतीत्यर्थ । विभावा विविधदीप्ति[3] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रित[4] । अयम् स यस्य सुखे[5] रक्षणे अग्ने वर्धते[6] जरिता हि इज्यायाम्[7] । प्रशस्तै[8] य[9] तेजोभि[10] रश्मीनाम् परिवृत परिगच्छति दीप्तिमानिति ॥ १ ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।
आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिह्वृतो अत्यो न सप्तिः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभाति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।
आ । यः । विवाय । सख्या । सखिऽभ्यः । अपरिऽह्वृतः । अत्यः । न । सप्तिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० य च अग्निः विभावा विविधदीप्ति ऋतावा च सत्यवान् उदकवान् यज्ञवान् वा अजस्र अनुपक्षीणोऽहिंसितो वा । केनचिदनभिभूत इत्यर्थ । भानुभि देवभि दीप्तिभि दानादिगुणयुक्ताभि स्तुत्याभि प्रतिगन्त्रीभिर्वा विभाति विविध दीप्यते । य यश्च आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति सख्या सख्यानि सखिभि कर्तव्यानि हविर्वहनादीनि कर्माणि । कर्तुमिति शेष । कस्यार्थाय । सखिभ्य सखिभूताना यजमानानाम् अर्थाय । कथ गच्छति । अपरिह्वृत अपरिहिंसित. । अपरिश्रान्त इत्यर्थ । किमिव । अत्य न अश्व इव । कीदृशोऽश्व । सप्ति सदा सर्पणसमर्थ । यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रान्तो गच्छति, एव सोऽयम् अग्नि अस्माभिराहूतो यागार्थमिति पूर्ववद् वाक्यपरिसमाप्ति कार्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० य दीप्तिभि दीप्तिमान्[11] विभाति अग्नि द्योतमाने यज्ञवान् अजस्र । आ गच्छति य सखिभि कर्तव्यानि कर्माणि सखिभ्य अनुष्ठातुम् अकुटिल[12] अतनशील[13] इव अश्व[14] ॥ २ ॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।
आ यस्मिन् मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्कभ्नाति शूषैः ॥ ३ ॥

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कभ्नाति । शूषैः ॥ ३ ॥

1. योगा° वि[1] अ[1].　2 2 रेभि (भि वि[1] अ[1]) ज्येष्ठभिर्वृद्धाभिर्वा मूको.　3. °दीत मूको.
4 °त वि[1] अ[1].　5 सखे वि[1] अ[1]　6 वर्धयन मूको.　7 हिज्या मूको.　8. °स्यैः वि[1] अ[1].
9 नास्ति वि[1]　10. °जोहि वि[1].　11 °दमा° वि[1] अ[1]; पिमान् वि[1].　12. कु° वि[1] अ[1].
13. हवनशीलः वि[1] अ[1].　14. °श्वम् वि[1] अ[1].

उद्गीथ० 'य चाऽग्नि ईशे[1] ईष्टे विश्वस्या सर्वस्या देववीते देवाशनस्य हविष । ईशे ईष्टे च य विश्वायु सर्वत्राप्रतिहतगमन सर्वजीवनो वा उषस व्युष्टौ विवासने । आदित्यात्मना स्थित सन् अग्नि उदयेन उषस विवासयति इत्यत एवमुच्यत । यस्मिन् च अग्नौ अहिंसितयज्ञरथ असुरराक्षसादिशत्रुबले मना मननीयानि हवींषि आ रुजन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ईष्टे य सर्वस्य यज्ञस्य, ईष्टे[2] सर्वगमन उषस व्युष्टौ अह्नि । यस्मिन् च अग्नौ[3] मननीयानि हवींषि आजुह्वानो यजमान अहिंसितरथ[4] हिनस्ति[5] शत्रून् आत्मबलै ॥३॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मन्द्रो होता स जुह्वा३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मन्द्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । सम्ऽमिश्लः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सोऽग्नि उक्तलक्षण शूषेभि बलै हविर्लक्षणै । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थ । वृध वर्धित सन् जुषाण सेव्यमानश्च अर्कै मन्त्रै यज्वभि स्तुतिभि शस्त्रैश्चेत्यर्थ । देवान् अच्छ आप्तुम् रघुपत्वा लघुपतन शीघ्रगमन जिगाति गच्छति । गत्वा चाहूय अनन्तरम् मन्द्र स्तुत्य होता होमकारी यजिष्ठ यष्टृतम सम्मिश्ल सम्मिश्र सम्प्रयुक्त सर्वै गुणै देवैर्वा जुह्वाख्येन पात्रेण हवि आ जिघर्ति आक्षारयति देवान् प्रति । हवि देवेभ्यो ददातीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स बलै वर्धित[6] सेव्यमान मन्त्रै देवान् अभि गच्छति[7] लघुगमन । मन्द्र[8] होता स जुह्वा ज्वालया होमसाधनभूतया यष्टृतम सम्मिश्र † सहत[9] अग्नि आ जुहोति देवान् ॥ ४ ॥

तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वम् ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणन्ति जातवेदसं जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उस्राम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।
आ । यम् । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्ति । जातऽवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यम् जातवेदसम् जुह्वम् आह्वातार दातार वा मनुष्यादिबलानाम् अथवा सहानाम् शत्रूणामभिभवितॄणा सहायाना वा देवाना यागार्थम् आह्वातारम् विप्रास मेधाविन स्तोतार मतिभि स्तुतिभि आ गृणन्ति आदरेण स्तुवन्ति । तम् अग्निम् उस्राम् भागानाम् उत्स्राविण दातारम् रेजमानम् ज्वालात्मना कम्पमान वा इन्द्रम्[10] इव गीर्भि स्तुतिभि नमोभि अन्नैश्च आ कृणुध्वम् अस्मदभिमुख यूयमपि कुरुत[11] हे ऋत्विज ! ॥ ५ ॥

१-१ नास्त्यत्र ग्रन्थेषु मूको. २ °ष्ट वि' अ'. ३ °ग्ने वि' अ'. ४ अनिहित° वि' अ'. ५ नास्ति वि'. ६ °र्ध वि' ल, °र्धे वि'. ७ अभिगच्छति वि' अ'. ८ मन्द्र मूको. ९-९ सम्यक् सहगमन वि'. † इव वि', °म अ'. १० मन्द्र इन्द्र° वि'. ११. कुरु अ वि'.

वेङ्कट० तम् उत्सरणशीलम् इन्द्रम् इव कम्पमानम् अग्निम् स्तुतिभि नमस्कारैश्च आ[1] कृणुध्वम्। आ स्तुवन्ति[2] यम्[3] विप्राः स्तुतिभि जातवेदसम् होतारम् अभिभवितृणा[4] देवानाम् इति[5] ॥ ५ ॥

सं यस्मि॑न् विश्वा॒ वसू॑नि ज॒ग्मुर्वाजे॒ नाश्वाः॒ सप्ती॑वन्त॒ एवैः॑ ।
अ॒स्मे ऊ॒तीरिन्द्र॑वाततमा अर्वाची॒ना अ॑ग्न॒ आ कृ॑णुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मि॑न् । विश्वा॑ । वसू॑नि । ज॒ग्मुः । वाजे॑ । न । अश्वाः॑ । सप्ति॑ऽवन्तः । एवैः॑ ।
अ॒स्मे इति॑ । ऊ॒ती । इन्द्र॑वातऽतमाः । अ॒र्वा॒ची॒ना । अग्ने॑ । आ । कृ॒णु॒ष्व॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यस्मिन् त्वय्यग्नौ सम् जग्मु[6] सङ्गतानि। त्वत्त्वेनावस्थितानीत्यर्थ । विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि वाजेन अन्नेन बलेन वा सह अश्वाश्च यस्मिंस्त्वय्यग्नौ त्वत्त्वेनावस्थिता । कीदृशा अश्वा । सप्तीवन्त सर्पणवन्त । सततगमनसमर्था इत्यर्थ । एवै कामै सर्वै सहिता । स त्व हे इन्द्र[7] परमेश्वर[7] अग्ने। अस्मे अस्माकमर्थाय ऊती । कीदृश । वाततमा दुर्लभत्वं गततमा । अतिदुष्प्रापा इत्यर्थ । अर्वाचीना अर्वागञ्चना अस्मदभिमुखा आ कृणुष्व आदरेण कुरु। सर्वान् कामानस्मभ्य देहीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् गतानि यस्मिन् विश्वानि धनानि सङ्ग्रामे इव अश्वा सर्पणवन्त गमनै । स त्वम् अस्मासु रक्षणानि अत्यन्तम् इन्द्रेणाभिगतानि अभिमुखानि अग्ने! आ कृणुष्व[8] ॥ ६ ॥

अधा॒ ह्य॑ग्ने म॒ह्ना नि॒षद्या॑ स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो हव्यो॑ ब॒भूथ॑ ।
तं ते॑ दे॒वासो॒ अनु॒ केत॑माय॒न्नधा॑वर्धन्त प्रथ॒मास॒ ऊमाः॑ ॥ ७ ॥

अध॑ । हि । अग्ने॑ । म॒ह्ना । नि॒ऽसद्य॑ । स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । हव्यः॑ । ब॒भूथ॑ ।
तम् । ते॒ । दे॒वासः॑ । अनु॑ । केत॑म् । आ॒य॒न् । अध॑ । अ॒व॒र्ध॒न्त॒ । प्र॒थ॒मासः॑ । ऊमाः॑ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अध इति हेतुनिर्देशे। हि इति प्रतिनिर्देशे । अथ यस्मात् हे अग्ने! महत्त्वेन स्वेन निषद्य उपविश्य वेद्यन्ते जज्ञान जायमान ज्वलन् सद्य तस्यामेव वेलायाम् हव्य हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपार्ह बभूथ भवसि। हि तस्मात् । तम् ते तव स्वभूतम् केतम् प्रज्ञान ज्वालाम् अनु आयन् ग्रामार्थम् अनुगच्छन्ति। दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थ । देवास हविषो दातार ऋत्विग्यजमाना । अध अनन्तरम् अवर्धन्त वर्धन्ते च। पुत्रादिवृद्ध्या युज्यन्ते चेत्यर्थ । प्रथमास स्त्रियाभिजनविद्यादिगुणैश्च[8] भवन्तीति शेष । ऊमा त्वया रक्षितास्सन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ हि अग्ने! महत्त्वेन उपविश्य सद्य प्रादुर्भवन् आह्वातव्य अभव । तादृश तव प्रज्ञानम् अनु

---

१ अनु वि[1] २ स्तुवन्ति वि[1] अ[1]. ३. याम् वि[2]. ४. 'विता वि[1] अ[1]; 'वितान् वि[2]. ५ नास्ति वि[1]. ६ नास्ति मूको ७ कुरुष्व वि[2] अ[1]. ८. "याभिजन" वि[1].

अगच्छन्[1] देवा । अथ अवर्धन्त त्वया[2] प्रीणिता[3] प्रथमा[4] । ऊमा नाम पितर इति ॥ ७ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्ग [5] ॥

[७]

[6]त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द [6] ।

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । न । दिव । अग्ने । पृथिव्या । विश्वऽआयु । धेहि । यजथाय । देव ।
सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतै । उरुष्य । न । उरुऽभि । देव । शंसै ॥ १ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम् अस्मभ्यम् दिव सकाशात् पृथिव्या च । द्युपृथिव्यन्तरिक्षनिवासिभ्यस्सकाशादित्यर्थ । कीदृश स्वस्ति । उच्यते—विश्वायु सर्वान्नसहितम् । हे अग्ने! देव! धेहि । किमर्थम् । यजथाय देवयागार्थम् । सर्वोपद्रवरहितास्सर्वान्नयुक्ताश्च [9]सन्त यथा देवान् यजेमहि तथाऽस्मान्[1] कुर्विति वाक्यार्थ । किञ्च सचेमहि सेवेमहि आराधयेम त्वा सदा इत्येतद् आशास्महे वयम् । कन । उरुभि बहुभि शंसै स्तुतिभि । एतज्ज्ञात्वा हे दस्म! देव! तव स्वभूते प्रकेते[7] प्रज्ञाने[8] पालनोपायपरिज्ञाने उरुष्य रक्ष न अस्मान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अविनाशम् अस्मभ्यम् द्यावापृथिव्यो अग्ने! सर्वान्नम्[9] प्रयच्छ यज्ञार्थम् देव! । संसृष्टा भवेम तव दर्शनीय[1] प्रज्ञाने । रक्ष अस्मान् उरुभि हे देव! शंसनीयै प्रकेतै इति[10] ॥ १ ॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानड्वसो दधानो मतिभिः सुजात ॥ २ ॥

इमा । अग्ने । मतय । तुभ्यम् । जाता । गोभि । अश्वै । अभि । गृणन्ति । राध ।
यदा । ते । मर्त । अनु । भोगम् । आनट् । वसो इति । दधान । मतिऽभि । सुऽजात ॥२॥

उद्गीथ० हे अग्ने! इमा मतय स्तुतय तुभ्यम् त्वदर्थम् जाता अस्मदादिस्तोतृमुखात्[11] उत्पन्ना । उच्चरिता इत्यर्थ । गोभि अश्वै च सहितम् राध धन हिरण्यादिकम् अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति अहो शोभनम् अस्मदनुरूपमिति प्रशंसन्ति । कदा । उच्यते—यदा यस्मिन् काले ते तव स्वकम् भोगम् भोगार्हं धनम्[12] मर्त अस्मदादिको मनुष्य अनु आनट् त्वत्तो दानानन्तरं प्राप्नोति । लभते तदर्थ । एतद् ज्ञात्वा हे वसो! प्रशस्य[1] वसुमन्! वा [13]सर्वस्य वसुभूत[13] वा स्वेन

1 °गच्छ त्रि[1] अ[1]; °गच्छन् वि[1]. 2. त्वात्रा त्रि[1] अ[1]. 3. प्रणीता मूको 4. °मा प्रीता अ[1].
5-5 नास्ति मूको 6-6. सूक्तस्था° मूको 7 नास्ति मूको 8 °नैरुष्य रक्ष मूको. 9 °र्वा° त्रि[1] अ[1], सर्वा त्रि[1]. 10. नास्ति वि[1,2]. 11 °दास्तो° अ वि[1,2] 12 धनमर्थं अ त्रि[1].
13 13 सर्व° मूको.

तेजसा सर्वस्याच्छादयित.[1] वा सुजात! सुजन्मन्! शोभनकर्मार्थमुत्पन्न! वा दधान. अस्मभ्यं ददत्[1] मतिभिः स्तुतिभिः। त्वया दत्तं धनं स्थापयेति शेषः। अस्मत्स्तुत्यनुरूपम् अस्मभ्यं धनं देहीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमाः अग्ने! स्तुतयः त्वदर्थम् जाताः[2] गोभिः अश्वैः च सह त्वया स्तोतृभ्यो दीयमानं धनम् अभि स्तुवन्ति। यदा त्वत्तः मर्त्यः [3]धनम् अवाप्नोति[3], तदानीं वासयित![4] शोभनजनन![5] त्वं स्तूयसे स्तुतिभिः प्रयच्छन्[6] धनानीति ॥ २ ॥

अ॒ग्निं म॑न्ये पि॒तर॑म॒ग्निमा॒पिम॒ग्निं भ्रात॑रं॒ सद॒मित् सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेरनी॑कं बृह॒तः स॑पर्यं दि॒वि शु॒क्रं य॑ज॒तं सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये॒ । पि॒तर॑म् । अ॒ग्निम् । आ॒पिम् । अ॒ग्निम् । भ्रात॑रम् । सद॑म् । इत् । सखा॑यम् ।
अ॒ग्नेः । अनी॑कम् । बृ॒हतः । स॒प॒र्य॒म् । दि॒वि । शु॒क्रम् । य॒ज॒तम् । सूर्य॑स्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्निम् मन्ये जानेऽहम् पितरम्, तत्कार्यकर्तृत्वादिति। उत्तरत्राप्ययमेव[7] न्यायः। अग्निम् एव आपिम् च ज्ञातिम् अत्रोक्तव्यतिरिक्ता मात्रादिका मन्ये। अग्निम् एव भ्रातरम् च मन्ये। सदम् इत् सदैव सर्वकालमेव अविसंवादिनम् सखायम् च मन्ये। अग्नेः अग्नेः स्वभूतम् अनीकम् मुखम् आहवनीयाख्यम्। बृहतः महतः अनन्तगुणस्य सपर्यम् परिचरामि अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुतिभिः हविर्भिश्च आराधयामि। किमिव। दिवि शुक्रम् [8]यजतम् एतद्दिविस्थं[8] शुक्रं शोचिष्मद् दीप्तिमत् यजतम् यष्टव्यम् सूर्यस्य सम्बन्धि यथाऽभिप्रेतार्थसिद्धये कश्चिदाराधयति[9] एवम् ॥३॥

वेङ्कट० अहं जाने पितरम् अग्निम् एव भ्रातरम् सदैव सखायम्[10]। अग्नेः ज्वालासङ्घम् महतः परिचरामि दिवि स्थितम्[11] ज्वलन्तम् यष्टव्यम् सूर्यस्य ॥ ३ ॥

सि॒ध्रा अ॑ग्ने॒ धियो॑ अ॒स्मे सनु॑त्री॒र्यं त्राय॑से॒ दम॒ आ नित्य॑होता ।
ऋ॒ताव॒ा स रो॒हिद॑श्वः पुरु॒क्षुर्द्युभि॑र॒स्मा अह॑भि॒र्वाम॑मस्तु ॥ ४ ॥

सि॒ध्राः । अ॒ग्ने॒ । धियः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सनु॑त्रीः । यम् । त्राय॑से । दमे॑ । आ । नित्य॑ऽहोता ।
ऋ॒तऽवा॑ । सः । रो॒हित॑ऽअश्वः । पु॒रु॒ऽक्षुः । द्युऽभिः॑ । अ॒स्मै । अह॑ऽभिः । वा॒मम् । अ॒स्तु॒ ॥४॥

उद्गीथ० हे अग्ने! सिध्राः सिद्धाः निष्पन्नाः धियः [12]प्रज्ञाकार्याः स्तुतयः[12] अस्मे अस्माकम् सम्बन्धिन्यः सनुत्रीः सम्भक्त्र्यः[13]। तव त्वदर्थमस्माभिः स्तुतयः कृता इति ज्ञापितमित्यभिप्रायः। यम् माम् त्रायसे पालयसि कर्मवैगुण्यात्। यस्य मम कर्म सगुणं करोषीत्यर्थः। दमे आ [14]यज्ञगृहे मर्यादयावस्थितः[14] नित्यहोता सततं होमकारी देवानामाह्वाता वा सन्। सः अहं तव

---

१. ददत् अ वि[1]. २. °ता वि[1] अ[1], याता वि[1]. ३-३. धनमाप्नोति वि[1] अ[1]. ४. वासयिन वि[1]. ५. °जनन वि[1] अ[1], °जनन वि[1]. ६. °च्छन् वि[1] अ[1]. ७. °त्राप्ययमेव अ वि[1]. ८-८. यजतं यजतमेतद्दि° मूको. ९. °राधयति मूको. १०. सखायम् वि[1]. ११. °त वि[1]; °तः अ[1]. १२-१२. °कार्याःस्तु° मूको. १३. सम्भक्त्य वि[1], संभक्त वि[1], संभक्त्य अ. १४-१४. °ह्वेऽवस्थितो मर्यादया अ.

प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतस्सन् ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् उदकवान् वा स्यामिति शेषः। रोहिदश्वः रोहित्संज्ञकाश्वश्च स्याम्। पुरुक्षुः बह्वन्नश्च बहुस्तुतिशब्दश्च वा स्याम्। किञ्च द्युभिः दीप्तैः अह्भिः अहोभिः सामर्थ्यात् कतिपयैरपि अस्मै मह्यम् वामम् वननीयं फलं दृष्टमदृष्टं वा अस्तु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निष्पन्नानि अग्ने! कर्माणि मह्यम् सम्भक्तृणि[1], यम् मनुष्य माम्[2] आयसे[3] गृहे वर्तमानं[4] सर्वदा[5] देवानां ह्वाता। यज्ञवान् स रोहिदश्वः बहुस्तुतिः दीप्तेषु अहस्सु वननीयं हविः अस्मै भवतु, दीप्तेभ्यः वा अहोभ्यः[6] ॥ ४ ॥

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारम्।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त विक्षु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

द्युऽभिः। हितम्। मित्रम्ऽइव। प्रऽयोगम्। प्रत्नम्। ऋत्विजम्। अध्वरस्य। जारम्।
बाहुऽभ्याम्। अग्निम्। आयवः। अजनन्त। विक्षु। होतारम्। नि। असादयन्त ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत्तदोरध्याहारः क्रियते पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयोः। यं त्वामग्निम् हितम् मित्रमिव प्रयोगम् हितकारिणं स्निग्धमिव सर्वकार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् पुराणम्। ऋत्विजम् 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्' (ऐब्रा ३,१४) इति वचनात्। अथवा ऋतावृतौ देवानां यष्टारम्। अध्वरस्य यज्ञस्य जारम् जरयितारं परिसमापयितारम् बाहुभ्याम् आयवः मनुष्याः "ऋत्विग्यजमानाः द्युभिः अहोभिश्च"। दिवसैरित्यर्थः। 'अजनन्त जनितवन्तः'। विक्षु विशो मनुष्यास्तदाकारेषु। देवेषु इत्यर्थः। होतारम् आह्वातारम्। नि असादयन्त नियमेन सादितवन्तश्च। देवानां यागार्थमाह्वातारं निरूपितवन्तश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तिमितम्(?)[7] दीप्तैराहितम् मित्रमिव कार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रत्नम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जरयितारं समापयितारम्[10] बाहुभ्याम् अग्निम् आयवः जनयन्ति[10], मनुष्येषु होतारम् स्थापयन्ति[11] चेति[12] ॥५॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम्। यजस्व। दिवि। देव। देवान्। किम्। ते। पाकः। कृणवत्। अप्रऽचेताः।
यथा। अयज। ऋतुऽभिः। देव। देवान्। एव। यजस्व। तन्वम्। सुऽजात ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स त्वं हे देव[1] अग्ने! आत्मनैव यजस्व दिवि दीप्तिमति वेदिस्थाने स्थितान् देवान्

---

1 °भर्तृ° वि[1] अ[1], °भातृ° वि[1]. २. नास्ति अ[1]. ३. आयध्वे वि[2] अ[1], अयसे वि[1]. ४. °न वि[2] अ[1]. ५. नास्ति वि[2] अ[1]. ६. बाह्यम् वि[2] अ[1]; वाक्योभ्यः वि[1]. ७. °यजमानामनुष्या हो° अ वि[1], °मान हो° वि[2]. ८-८. नास्ति मूको. ९. स्मितम् अ[1], नास्ति वि[1]. १०. नास्ति वि[1]. ११. स्थाप° वि[2]; स्था° अ[1]. १२. चेत्यर्थ अ[1].

मानुषहोत्रा 'देवयागं मा कार्षीः'। यतः ते तत्र[1] सम्बन्धि देवयागकर्म किन् कृणवत् करोति पाकः पक्तव्यप्रज्ञः अस्वतः अप्रज्ञानो मानुषो होता। त्वयाऽनधिष्ठितो न किञ्चिदपि जानातीत्यर्थः। किञ्च यथा येन प्रकारेण अयजः यजसि त्वम् देव! ऋतुभिः ऋतुदेवताभिः सह यागकालैर्वा देवान्, एव एवम् यजस्व तन्वम्। स्वमात्मानमित्यर्थः। हे सुजात! शोभनजन्मन्! शोभनदेवयागकर्मार्थमुत्पन्न! वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव यजस्व दिवि स्थितान्[3] देव![4] देवान्। [5]किम् तत्र[5] करोति पक्तव्यप्रज्ञः[6] अप्रचेताः मनुष्यः। यथा त्वम्[7] अयजः अन्यान्[8] देवान् स्वेषुस्वेषु[9] कालेषु, तथा आत्मानमपि यजस्व सुजात! इति ॥ ६ ॥

भवा नो अग्नेऽवितोत गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः।
रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव। नः। अग्ने। अविता। उत। गोपाः। भव। वयःऽकृत्। उत। नः। वयःऽधाः।
रास्व। च। नः। सुऽमहः। हव्यऽदातिम्। त्रास्व। उत। नः। तन्वः। अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! नः अस्माकम् अविता भव दृष्टभयेभ्यो रक्षिता भूयास्त्वम्। उत अपि च गोपाः अदृष्टभयेभ्य गोप्ता[10] भूयाः। भव वयस्कृत् वयसाऽन्न जीवितं लक्ष्यते[11]। जीवितस्य च समग्रस्य कर्ता भूयाः। उत नः वयोधाः वयसोऽन्नस्य च दाता भूयाः। रास्व च देहि च देवेभ्यः नः अस्माकम् स्वभूताम् हव्यदातिम् हविषो दातिं हे सुमहः! सुष्ठु महन्! [12]सुपूज्य! वा[12]। त्रास्व पालय उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भव अस्माकम् अग्ने! रक्षकः अपि च गोपायिता[13] परेभ्यः प्रबलेभ्यः। [14]भव अन्नस्य[14] कर्ता अपि च[15] अन्नस्य दाता। देहि च अस्मभ्यम् सुपूजन! [16]यज्ञम्, त्रायस्व अपि[16] च अस्माकम् शरीराणि अप्रमाद्यन्[17] ॥ ७ ॥

[18]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः[18] ॥

[८]

[19]त्रिशिरास्त्वाष्ट्र ऋषिः। अग्निर्देवता, अन्त्यानां तिसृणाम् इन्द्रः। त्रिष्टुप् छन्दः[19]।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
दिवश्चिदन्ताँ उपमाँ उदानळपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

१-१. °यागमाकार्षीः मूको. २. तद मूको. ३. °ता वि[2] अ[1]. ४. °वम् वि[2] अ[1]. ५-५. किन्व वि[2] अ[1]. ६. व° वि[2] अ[1]. ७. यम् वि[2] अ[1]. ८. °न्या वि[2] अ[1]. ९. स्वेषु वि[2] अ[1], स्वषु° वि[1]. १०. गोपि मूको. ११. वक्ष्यते मूको. १२-१२. सुपूजया वि[1]; सुपूजया वि[3]; सुपूजयया अ वि[2]. १३ °प° वि[2] अ[1]. १४-१४ भवान्नस्य वि[2] अ[1]; पठन्नस वि[1]. १५. त वि[2] अ[1]. १६-१६. यज्ञात्पापि वि[2] अ[1]. १७. °द्यन् वि[2] अ[1]. १८-१८. नास्ति मूको.

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अन्तान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपाम् । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'प्र केतुना' इति नवर्चं त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा ददर्श । अस्याद्याभिः षड्भिः ऋग्भिरग्निं तुष्टाव । आत्मनस्त्राणार्थमन्त्येन तृचेनेन्द्रमभितुष्टाव । स्वग्रान्ते किल—

"अभवत् स हि देवानां पुरोधाः प्रियकाम्यया ।
असुराणां स्वसुः पुत्रस्त्रिशिरा विश्वरूपधृक् ॥
तमृषिं[1] प्रहितं[2] त्विन्द्रो देवेषु बुबुधे[3] असुरैः ।
सोऽस्य वज्रेण तान्याशु शिरांसि त्रीण्यथाच्छिनत्[4] ॥
तस्य यत् सोमपानं तु मुखं सोऽभूत् कपिञ्जलः ।
कलविङ्कः सुरापानम् अन्नाद तित्तिरोऽभवत्[5] ॥
स वाग्भ्यवदत् तीव्रा[6] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो ! ।
प्रपन्नं हतवान् यस्माद्[7] विश्वरूपं पराङ्मुखम् ॥
तमभ्यपिबत् सूक्तेन ऋषिर् 'आपः'[8] इति स्वयम् ।
सिन्धुद्वीपोऽप्यनुत्यर्थं तस्याश्लीलस्य पाप्मनः ॥" (बृदे ६,१४१-१५३)

केतुना प्रज्ञानेन बृहता महता सर्ववस्तुविषयेण युक्त इति शेषः । प्र याति प्रगच्छति अग्निः । कः । आ रोदसी आङत्र प्रत्यर्थे । द्यावापृथिव्यौ प्रति गत्वा वृषभ इव रोरवीति देवयागकाले पृथिव्याम् अरयर्थं शब्दं करोति । देवाह्वानकाले दिवः अन्तान् अवसानान् उपमान् सन्निकृष्टांश्च प्रदेशान् ज्वालात्मना आदित्यात्मना वा स्थितः उत् आनट् ऊर्ध्वं व्याप्नोति[10] ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः[11] । प्र गच्छति रश्मिना महता अग्निः[12] द्यावापृथिव्यौ [13] [14]प्रति । रोरवीति[14] च[15] वृषभः । सोऽयम् दिवः अन्तान् [16]समीपांश्च उत् व्याप्नोति[16] अपाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे महान्[17] वर्धते ॥ १ ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्मानस्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।
स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्त्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्ऽमान् । अस्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।
सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

---

१. स्वप्नान्ते मूको. २ तर्षं ददर्श मूको. ३ प्रदि मूको. ४ विबुधैः मूको ५ श्रीणि चिच्छिदे च वि[1], त्रीणि चिच्छेद वि[2] ६. 'रिस्त्वभूत् बृदे ७. माद्वी बृदे. ८ यस्त्वं मूको ९ ऋ १०,९. १० चतुर्थपादस्य व्याख्या नास्ति । ११. 'रा त्वाष्ट्रम् वि[2] अ[1], 'रास्त्वाष्ट्रम् वि[1] १२ 'ग्नि वि[1] १३. 'व्या वि[2] अ[1]. १४-१४ पतिरोवीति वि[2], पतिरोवाति अ[1]. १५ व वि[1] अ[1]. १६-१६ 'व्याप्य' वि[2], 'व्य व्या' अ[1] १७ 'हद् नि' अ[1].

उद्गीथ० योनिं मुमोद मोदते सततम् आप्तकामत्वात्। वृषभ इव च ककुद्मान् अग्निविद्युदादित्यात्मना स्थित, आहवनीयाद्याधारमेघमण्डलैः उन्नतत्वसामान्यात् वर्षिता, ककुद्माश्च ज्वालाभि तद्वदुन्नताभि। अश्लेमा प्रशस्तश्च। वत्स च नक्तोषसो सायंप्रातराहुत्युपजीवनात्। उक्तश्चायमर्थो मन्त्रान्तरे—'नक्तोषासा समनसा विरूपे' (ऋ १,११३,३), "नक्तोषासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची' (ऋ १,९६,५) इति। शिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवांश्च अरावीत् देवाह्वानादिशब्द सप्रयाजन करोति[1]। स अग्नि देवताति यज्ञे उद्यतानि[1] उद्यमान् कर्मार्थमुत्साहान् कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु आत्मीयेषु क्षयेषु निवासेषु आहवनीयाद्याधारेषु स्थित प्रथम सर्वस्मादन्यस्माद् यागसाधनात् पूर्वम् जिगाति गच्छति कर्म प्रति। यागकर्मणि व्याप्रियत इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० मोदते[4] द्यावापृथिव्यो[5] गर्भ[6] वृषभ[7] ककुद्मान् उच्छ्रिततेजस्क बन्धकवर्जित वत्स[8] कर्मवान् शब्दायते यज्ञ उद्यमनानि कृण्वन् आत्मीयेषु[9] स्थानेषु प्रथम गच्छति ॥ २ ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषन्त ॥ ३ ॥

आ। यः। मूर्धानम्। पित्रोः। अरब्ध। नि। अध्वरे। दधिरे। सूरः। अर्णः।
अस्य। पत्मन्। अरुषीः। अश्वऽबुध्नाः। ऋतस्य। योनौ। तन्वः। जुषन्त ॥ ३ ॥

उद्गीथ० य अग्नि मूर्धानम् मूर्धवत् प्रधानभूतम् अग्निमन्थनप्रदेशम् पित्रो अग्नेर्मातापितृभूतयो अरण्योरवयवम् आ अरब्ध आक्रोशदर्थे। रभिर्हिंसार्थ। ईषद्धिनस्ति। [10]निर्मन्थनकाले दाहेन[10] दग्धुं समर्थोऽपि सन् न दहतीत्यर्थो। वा य च अग्निम् अध्वरे यज्ञे नि दधिरे नियमेन धारयन्ति यष्टार। यश्चाग्नि सूर सूर्य। अप्येकस्य सत अग्निविद्युदादित्यात्मनाऽग्नेरेवाभिधावस्थानात्। अर्ण अर्त्ता च गन्ता च हविरादाय देवान् प्रति सर्वत्र वा। तस्य अस्य अग्ने स्वभूता तन्व मूर्तय अग्निविद्युदादित्यलक्षणा ज्वालालक्षणा वा आहवनीयादिलक्षणा वा। कीदृश्य। अरुषी आरोचना अश्वबुध्ना अशनबन्धना। [11]हविराहारावस्थिता इत्यर्थ[11]। जुषन्त सेवन्ते। भक्षयन्ति सर्वयजमानहवींषि इत्यर्थ। क्वावस्थिता सेवन्ते। उच्यते—ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि योनौ स्थाने वेद्याख्ये। किंगुणविशिष्टे। [12]पत्मन् पत्मनि[12] पतन्ति गच्छन्ति उपविशन्त्यत्र देवता इति पत्म[13] तत्र देवताऽऽसन। वेदिस्थान इत्यर्थ। अथवा तन्व इति द्वितीयान्तमेतत्। यथोक्ता मूर्त्ती सेवन्ते सर्वे यजमाना स्तुतिभिर्हविर्भिश्च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यो मूर्धानम् स्वतेजोभि आ रभते। तस्य[14] सुवीर्यस्य गमनस्वभाव[15] तेजो यज्ञेषु

1-1 नास्ति मूको. 2. तु. ऋ १,१०,१३. 3. तु ऋ ८,५७४,३ 4 मुमोद वि[1]. 5. °व्यौ वि[2] अ[1] 6 नास्ति मूको. 7. °भ वि[2] अ[1]. 8 °त्स वि[2] अ[1]. 9. नास्ति वि[2] अ[1]. 10-10. °स्तलोद्देन अ वि[1]. 11-11. °हारावस्थो यर्थ अ वि[1]; °रस्थि इत्य° वि[1]. 12-12. पद्मन् पद्मनि अ वि[1]. 13 पद्मं अ वि[1]. 14- तस्य वि[2] अ[1]. 15. भ न वि[2] अ[1].

कवय नि दधिरे। अस्य[1] पतने[2] यत्रासौ पतति तस्मिन्[3] आरोचमाना व्याप्ता-तरिक्षा[4] यज्ञे[5] तनू सेवन्ते विद्वांस ॥ ३ ॥

उपउंपो हि वंसो अग्रमेपि त्वं यमयोरभवो विभावा ।
ऋतायं सप्त दंधिषे पदानि जुनयंन् मित्रं तुन्वे३ स्वायैं ॥ ४ ॥

उप ऽउंप । हि । वसो इति । अग्रंम् । एर्षि । त्वम् । यमयोः । अभव । विभाऽवां ।
ऋतायं । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयंन् । मित्रम् । तुन्वे । स्वायैं ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उप इति षष्ठ्यर्थसम्बोधनविभक्तिरेषा। उपशब्देन चात्र सामर्थ्यात् सायप्रातस्सन्ध्ये उच्येते। हे वसो! स्वेन ज्योतिषा सर्वस्याच्छादयित[1] वसुमन्[1] वा सर्वस्य वसुभूत[1] वा प्रशस्य[1] वा अग्ने[1] उपस सायसन्ध्याया † उपस प्रातस्सन्ध्यायाश्च अग्रम् पूर्वम् हि यस्मात् एषि गच्छसि व्याप्रियमाण[1]। त्वम् [7]यमयो युग्मयो परस्परवियुक्तयोरहोरात्रयो विभावा दीप्तिमान् अभव भवसि। ऋताय यज्ञार्थम् सप्त पदानि सप्तसङ्ख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानानि दधिषे धारयसि मित्रम् आदित्यम् जनयन् उत्पादयन्[7]। एकस्मादादित्यात् (?)। तन्वे[8] स्वायै पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। तन्व स्वाया स्वस्माच्छरीरात्। अग्ने[9] [10]आदित्यजन्म 'मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्तत सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,६), 'स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम्। तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधी पचति विश्वरूपा' (ऋ १०,८८,१०) इत्यादिषु[10] श्रूयते[9] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्या एव[11] उपस त्वम् अग्रम् एषि वासयित[12]। त्वम् अहोरात्रयो अभव दीप्तिमान्[13]। यज्ञार्थम् धारयसि सप्त स्थानानि[14] ऋतून् जनयन्[15] मित्रम् देवम् स्वस्मात् शरीरात्[16] ॥ ४ ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्यं गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेषिं ।
भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्यं हुव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥

भुवं । चक्षुः । मह । ऋतस्यं । गोपा । भुवं । वरुण । यत् । ऋताय । वेषिं ।
भुवं । अपाम् । नपात् । जातुऽवेद । भुवं । दूत । यस्यं । हुव्यम् । जुजोष ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि। चक्षु। कस्य। मह महत ऋतस्य यज्ञस्य। गोपा गोपयिता च। भुव भवसि च त्वमेव वरुण आदित्य। कदा। यत् यदा ऋताय उदकार्थं भौमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं पृथिवीं प्रति वेषि गच्छसि तदा। भुव भवसि च त्वमेव अपाम्

---

१ स्व वि[1] अ[1]. २ 'ति वि[1] अ[1]. ३ तस्मिन् वि[1] अ[1]. ४ व्याप्ता वि[1] अ[1]. ५ यज्ञेन वि[1] अ[1]. ६. विप्रियमाण मूको ७-७ यमयो मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ८. °न्वे अ वि[1]. ९ नास्ति मूको १०-१० एष भाष्यांश १०८,६ मन्त्रभाष्ये लेखकप्रमादात् सन्निविष्टस्तत इहोद्धृत। ११ एव वि[1] अ[1] १२. वासयान् वि[1]. १३ दीप्ति° वि[1] १४. °नान् वि[1] अ[1]. १५. तनन्तम् वि[1] अ[1] १६. °र वि[1].

वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् नपात् मेघ । कथम् । अद्भ्यो हि मेघो जायते, मेघात् त्व विद्युद्रूपो जायसे । हे जातवेद ! भुव भवसि च दूत 'त्वमेव । कस्य' । यस्य यजमानस्य हवि जुजोष सेवसे भक्षयसि तस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भवसि[2] प्रकाशक सूर्य । महतो यज्ञस्य गोपायिता भुव[3], वरुण[4] च । यदा यज्ञाय[5] आगच्छसि । भवसि 'च अपाम् नपात्[6] जातप्रज्ञ' । भुव दूत[7] तस्य, यस्य हव्यम् सेवसे ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये तृतीयो वर्ग[8] ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुव । यज्ञस्य । रजस । च । नेता । यत्र । नियुत्ऽभि । सचसे । शिवाभि ।
दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्व ऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि त्वम् यज्ञस्य रजस च नेता प्रापयिता इतो लोकात् । 'अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति' (या ७,२४ [तु तैसं २,४,१०,२, काठ ११,१०, मैं २,४,८]) इति श्रुते । क नेता । उच्यते— यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे लोके नियुद्भि शिवाभि नियुत्सञ्ज्ञकाभिरश्वजातिभि सख्यादिभि सम्बद्ध वायुम् सचसे हविर्योदकेन च सेवसे तत्रान्तरिक्षे नेताऽसि । दिवि द्युलोके च मूर्धानम् शिरोवत् प्रधानभूतम् दधिषे हविर्नयनद्वारेण धारयसि । कम् । स्वर्षाम् स्वरिति द्यौरुच्यते । दिव सनितार सम्भक्तारमादित्यम् । जिह्वास्थानीयां च ज्वालाम् । हे अग्ने ! करोषि हव्यवाहम् हविषा वोढ्रीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भुव यज्ञस्य उदकस्य च नेता यस्मिन् काले वायुभि सङ्गच्छसे[9] कल्याणै । दिवि च आदित्यात्मना मूर्धानम् करोषि सर्वस्य सम्भक्तारम् । ज्वालाम् च अग्ने ! करोषि हविषा वोढ्रीम्[10] ॥ ६ ॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अन्तरिच्छन् धीतिं पितुरेवैः परस्य ।
सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रित । क्रतुना । वव्रे । अन्त । इच्छन् । धीतिम् । पितु । एवै । परस्य ।
सचस्यमान । पित्रो । उपऽस्थे । जामि । ब्रुवाण । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहास — त्रितमृषिमनुचरमिन्द्र किलोवाच । आयुधानि वेत्सि त्वम् । त्रिशिरसो वधे मे साहाय्य कुर्विति । स एवमुक्तस्त्रितो यज्ञे भाग वव्रे स्ववीर्यवृद्ध्यर्थम् । तस्मै पाणि

१-१ त्वमेकस्य मूको. २. भव वि' अ'. ३ रव वि' अ' ४. 'ण मूको. ५. यज्ञय वि'. ६ ६ चाव या नपात् वि' अ', चात्रपात् वि'. ७ भात वि', भव अ', भूव: वि'. ८-८. नास्ति मूको. ९ मह सचसे वि'. १०. नास्ति वि' ।

प्रक्षालनार्थमुदकं यज्ञभागं च इन्द्रो दत्तवान् । तेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित इन्द्रेण सहितः[1] त्रिशिरसा सह युद्ध्वा तं हत्वा तस्य स्वभूता गाः[2] आजहार । स पुनरुज्जीवितो बहुतरं बलं प्राप्येन्द्रमयोधयत् । तं वज्रेण निर्भिन्नवानिन्द्रः, स पराङ्मुखीकृतः । तस्य त्रीणि शिरांसि चिच्छेद वज्रेणेन्द्रो महान्तं शत्रुजयनिमित्तं सिंहनादं कुर्वन्निति । एतद्भावि वस्तु स्वप्नान्तेऽनेन तृचेन ददर्श ।

यस्त्रैलोक्यस्याधिपतिः तस्य अस्य इन्द्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधे साहाय्यकरणकर्मणा निमित्तेन एवैः कामैर्यज्ञभागेच्छाभिश्च चोद्यमानस्त्रित ऋषिरिन्द्रस्य सखा वव्रे वृतवान् प्रार्थितवान् किल[3] अन्तः मध्ये । कस्य । सामर्थ्याद्यज्ञस्य । इच्छन् धीतिन् दत्तिं भागम् । कुत इच्छन् । पितुः सर्वस्य जगतः पातुः । परस्य प्रकृष्टस्येन्द्रस्य सकाशात् । लब्धेन च तेन यज्ञभागेन अन्नेन[4] सचस्यमानः सेव्यमानः सर्वैर्यजमानैः पित्रोः सर्वस्य मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योः उपस्थे समीपे सामर्थ्याद्यज्ञे । जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं सामर्थ्यात् [5]स्तोत्रम् ब्रुवाणः उच्चारयन् त्रितः आयुधानि स्वकीयानि वेति त्रिशिरसो मम वधार्थमागच्छति[5] ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तृचोऽन्त्य ऐन्द्रः[6] । अस्य इन्द्रस्य कर्मणा साहाय्यरूपेण[7] अन्तः इच्छन् धारणम् परस्य पालयितुः इन्द्रस्य[8] रक्षणैः आत्मनः सचनं चेच्छन् द्यावापृथिव्योः उपस्थे आत्मनः स्वभूतस्य जामि स्तोत्रम्[9] ब्रुवाणः उदकानि गच्छति[10] । यथोत्तरत्युदकैः पूर्णात्कूपात्[11] त्रितः[12] तथा प्रवृद्धोदकं[13] तं[14] कूपमिन्द्रश्चकारेति[15] ॥ ७ ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत् ।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान्त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रऽइषितः । आप्त्यः । अभि । अयुध्यत् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । सप्तऽरश्मिम् । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । ससृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० मया स्वप्ने दृष्टः सः एव पूर्वोक्त त्रित. पित्र्याणि पिताऽत्र किलाग्निरुच्यते सर्वस्य । स तानि पित्र्याण्याग्नेयानि आयुधानि विद्वान् शत्रुवधाय प्रक्षेप्तुं संहर्तुञ्च[16] जानन् इन्द्रेषितः इन्द्रेण त्रिशिरसा सह युद्धार्थं प्रेषितः सन् आप्त्यः आप्तपुत्र.[17] अभि अयुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान्[18] सम्प्रहृतवान् किल त्रिशीर्षाणम् त्रिशिरसं नाम सप्तरश्मिम्[19] शत्रुनियमनार्थं[20] सप्तप्रग्रहहस्तम् । अथवा सप्तरश्मिरादित्य, तत्सदृशस्तम्[21] रश्मिवन्नियन्त्रितसप्तच्छन्दस्कं[22] वा । अभियुध्य च जघन्वान् हतवान् किल । सामर्थ्यात् सम्मूर्च्छित कृतवानित्यर्थः । कृत्वा च त्वाष्ट्रस्य चित्

१. नास्ति मूको. २. गाव मूको. ३. किल स्वप्नान्ते वि[१,२]; किल स्वामन्ते अ वि[३]. ४. णेन वि[१,१]. ५-५. नास्ति मूको; पूर्तिः सायणानुसारिणी द्र. ६. °न्द्र वि[१] अ[१]. ७ रूपेण मूको. ८. नास्ति वि[१]. ९. स्वम् वि[३] अ[१]; त्रम् वि[१]. १०. इच्छति वि[१]. ११. °पा वि[२]. १२. तत् वि[३]; त्रितत् वि[३]; त्रितद् अ[१] मूको. १३. °क वि[२]. १४. नास्ति अ[१]. १५. °रा° वि[३] अ[१]. १६. सर्वं च मूको. १७. वैप १,६६५ a द्र.; आ तः पुत्रः अ वि[३]; आप्तः पुत्रः वि[१,१]. १८. युद्ध मूको. १९. °श्मीन् मूको. २०. °नियार्थं मूको. २१. °दृशं क मूको. २२. °त्रिमप्रित° मूको.

चिदप्यर्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम चान्यस्य वाऽसुरस्य स्वभूता गाः निः ससृजे निस्सृष्टवान्[1] किल । निष्कालितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः दिव्यानि उदकानि लभमान इन्द्रेण कूपात् प्रेषितः आप्त्यः[2] त्रितः त्वाष्ट्रं माम्[3] अयुध्यत् । अथ इन्द्रेण सह[4] त्रिशिरस्कम्[5] सप्तरश्मिम्[6] माम्[7] जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य त्रिशिरसः अन्तर्निहिताः गाः निः ससृजे त्रितः । गाः पशूनिति ॥ ८ ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तमोजोऽवाभिनत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्ऽइनक्षन्तम् । ओजः । अव । अभिनत् । सत्ऽपतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वऽरूपस्य । गोनाम् । आऽचक्राणः । त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥

उद्गीथ० सम्मूर्च्छ्य संज्ञां प्रतिलभ्य उत्थाय युद्धार्थम् भूरि इत् बह्विव । पूर्वतुल्यम् अतिरिक्तं वेत्यर्थः । ओजः बलम् उदिनक्षन्तम् व्याप्नुवन्तम्, कुर्वन्तमित्यर्थः । मन्यमानम् शूरं बलवन्तं वा आत्मानं चिन्तयन्तम् । अथवा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा (तु. निघ २,६;१३) । दीप्यमान कुध्यन्तं वा । अथवा 'मन्यते' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् । इन्द्रं स्तुवन्तं मां त्वाष्ट्रम् सत्पतिः सतां पाता शोभनो वा त्रैलोक्यस्य स्वामी अव अभिनत् वज्रेण विदारितवान् किल । विदार्य च त्वाष्ट्रस्य चित् चिच्छब्दः किलार्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम किल विश्वरूपस्य । गोनाम् गवां, स्वामिनः इति शेषः । आचक्राणः आकारादिशब्दं कुर्वन्नित्यर्थः[8] । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि परा वर्क् पराङ्मुखस्य वृक्णवान् किल । ईदृशं भावि वस्तु स्वमान्ते दृष्टवान् अनेन तृचेन विश्वरूपः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बहु बलम् उद्व्याप्नुवानम्[9] इन्द्रः [10]अव अभिनत्[10] त्रिशिरसम्[11] सतां पतिः अभिमन्यमानम्[12] । त्वाष्ट्रस्य अपि च विश्वरूपस्य स्वभूता गा आत्माभिमुखीकुर्वन् त्रीणि शीर्षाणि [13]परा वर्क्[13] चिच्छेद ॥ ९ ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः[14] ॥

[९]

[15]त्रिशिरास्त्वाष्ट्रः, सिन्धुद्वीप आम्बरीषो वा ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः, पञ्चमी वर्धमाना गायत्री, सप्तमी प्रतिष्ठा गायत्री, अष्टमीनवम्यौ अनुष्टुभौ[15] ।

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

---

१. निदान मूको. २. आप्त्नः वि[1] अ[1]. ३. मम वि[1] अ[1]. ४. स वि[1] अ[1]. ५. त्रिशिरस्वम् अ[1]. ६. प्रसुप्तरश्मि वि[1] अ[1]; प्रसुप्तरश्मि वि[1]. ७. मन् मूको. ८. कुर्वित्यर्थः वि[1], कुर्वरयर्थ. अ वि[1]. ९. प्नु कत्या धानन् वि[1]. १०-१०. अवाभिनः वि[1] अ[1]; अवाभिनः वि[1]. ११. त्रिशि° वि[1]. १२. °भिमन्यमा वि[1] अ[1]. १३-१३. परावर वि[1] अ[1]; परावर वि[1]. १४-१४. नास्ति मूको.

उद्गीथ० एतस्मिंश्च वस्तुनि भाविनि 'वा भूते वा सति[1] इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनमुत्तम[2] सूक्तम् 'आपो हि ष्ठा' इत्यब्दैवत्य खैरिक्या सह ददर्श त्वाष्ट्रस्त्रिशिरा आम्बरीष सिन्धुद्वीपो वा ददर्श ॥

हे आप । या यूय स्नानपानसम्यग्जरणादिना[3] प्रकारेण सर्वस्य जगत मयोभुव स्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवथ, ता न अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन धत्त अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत । अन्नमस्मभ्यम् दत्तेत्यर्थ । मह महते च रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय ज्ञानाय । ज्ञानप्राप्तियोग्यांश्चाऽस्मान् कुरुतेत्यर्थ । महत्त्व ज्ञानस्य सर्वविषयत्वात् । स्वर्गापवर्गरमणीयफलप्राप्तिश्च रमणीयत्व ज्ञानस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० "'आपो हि' सि धुद्वीपो वाऽऽम्बरीष " (ऋअ २,१०,९) इति । तत्र बृहद्देवता (६,१५२ १५३)—

'त [4]वागभ्यवदद् ब्राह्मी[4] ब्रह्महाऽसि शतक्रतो ।
अपन्न हतवान् यस्माद्[5] विश्वरूप[5] पराङ्मुखम् ॥

तमभ्यषिञ्चत् सूक्तेन ऋषिर्[7] 'आप ' इति स्वयम् ।
सिन्धुद्वीपोऽपनुत्त्यर्थं[8] तस्याऽश्लीलस्य[9] पाप्मन ॥" इति ।

आप ! हि स्थ सुखस्य भावयित्र्य ता [10]अस्मान् अन्नाय[10] धत्त, महते[11] च रमणीयदर्शनाय ॥१॥[12]

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

य । व । शिवऽतम । रस । तस्य । भाजयत । इह । न । उशती ऽइव । मातर ॥ २ ॥

उद्गीथ० य व युष्माक स्वभूत शिवतम अतिशयेन शिव सुख रस गुणो मृष्टः स्वादुर्बलारोग्यकरश्च[13], तस्य रसस्यैकदेश त वा रसम् भाजयत सेवयत न अस्मिन् लोके । किमिव । उशती इव मातर यथा उशती कामयमाना स्तन्यरस मातर परेण हार्देन युक्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० य[14] [14]व सुखतम[15] रस, तम् भाजयत इह अस्मान् कामयमाना इव मातर सुत[16] रसम् ॥ २ ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । व । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आप । जनयथ । च । न ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तस्मै पापाय शत्रवे वा तस्य पापस्य शत्रोर्वाऽर्थाय [17]व युष्मान् अरम् शीघ्रम् गमाम[17] गमयाम यस्य पापस्य [18]शत्रोर्वा क्षयाय[18] विनाशाय जिन्वथ प्रीणयथ । तथा[19] हे [20]आप ! जनयथ च । पुत्रपौत्रादिवृद्धिजनने[20] प्रयोजयथेत्यर्थ । न अस्मान् ॥ ३ ॥

---

१ वा भूते सति अ, वा भूते सति वि[2] व भूत सति वि[3] । २ [°]सुत्तर वि[3] ३ [°]स्यग् कर[°] वि[1,3]
४ ४ वाग्वदर तीव्रा वि[2] अ[1] ५ यस्त्व वि[2] अ[1], नस्त्व वि[3]. ६ रूप[°] वि[2] अ[1] ७. ऋषिर् वि[2] अ[1].
८ [°]नुत्य[°] मूको ९ तस्याशिवस्य वि[2] अ ; तस्या च श्लिष्टस्य वि[3] १०-१० 'अस्मा[°] वि[2] अ[1] ११. महते वि[2] अ[1] १२ तु या (९,२७) व्याख्यानम् । १३ स्व्रालत्ता[°] वि[3] १४ नास्ति वि[2] अ[1].
१५ १५ व वि[2] अ[1] १६ त मूको १७ १७ नास्ति मूको ; पूर्ति सायणानुसारिणी १८ १८ शत्रो-र्वाऽर्थं मूको १९ तस्य यथा मूको २० २०. आप ××× कादि[°] अ वि[1,2], आप [पुत्रपौ]त्रादि[°] वि[3]

वेङ्कट० तदुद्दिश्य[1] पर्याप्त युष्मान् गच्छाम, यस्य अन्नस्य निवासार्थं[2] यूयम् ओषधी तर्पयथ[3]। [4]हे आप ! अस्मान् जनयथ[4] सपुत्रान् कुरुत रसानुप्रदानादिति ॥ ३ ॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । नः॒ । दे॒वीः । अ॒भिष्ट॑ये । आपः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । शम् । योः । अ॒भि । स्र॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥४॥

उद्गीथ० शम् सुखम् नः अस्माकम् भवन्तु पापापनोदनद्वारेण देवी देव्य आपः । अभिष्टये अभ्येषणाय च भवन्तु । प्रार्थितमर्थं यच्छन्तु चेत्यर्थः । अथवा अभिष्टये यागाय च । यज्ञाङ्गभावाय भवन्त्वित्यर्थः । पीतये पानाय च भवन्तु । स्नानपानादिक्रियाभिनिवृत्तये[5] चाव्यवच्छेदेन भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च शम् शमनम् उत्पन्नाना रोगाणामुपशमश्च योः यावनञ्च पृथग्भावम् उत्पत्स्यमानानां भयानाम् अपनयनञ्च । कुर्वन्त्य[6] इति शेषः । नः अस्माकम् अभि उपरि स्रवन्तु पावनार्थं सिच्यमानाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्माकं भवन्तु । दिव्य आपः हि यागार्थम् भवन्तु, पानाय च । तथा शम्[7] च योः च अभि स्रवन्तु, शमनम् उत्पन्नानां [8]रोगाणां यापनमनुत्पन्नानां[8] पृथग्भावं चेति ॥ ४ ॥

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् । अ॒पो या॑चामि भेष॒जम् ॥ ५ ॥

ईशा॑नाः । वार्या॑णाम् । क्षय॑न्तीः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒पः । या॒चा॒मि॒ । भे॒ष॒जम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ईशाना ईश्वरा वार्याणाम् वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां वरणीयानाम् क्षयन्ती ईश्वरा निवासयित्रीर्वा विशिष्टां गतिं गमयित्रीर्वेति चर्षणीनाम् मनुष्याणाम् [9]अपः उदकानि[9] याचामि भेषजम् 'भेषजम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । व्याधेः पापस्य वा अपनोदकं वस्तु । तदहं प्रार्थये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ईशाना [10]धनानाम् निवसती मनुष्यार्थम्[10] अपः याचामि भेषजम् इति ॥ ५ ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा । अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वश॑म्भुवम् ॥ ६ ॥

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भे॒ष॒जा । अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽश॑म्भुवम् ॥६॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२०) गता इति ॥ ६ ॥

आपः॑ पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॒॑ मम॑ । ज्योक् च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥ ७ ॥

आपः॑ । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । मम॑ । ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ७ ॥

1. तमु° वि[1] अ[1]. 2 दिवा° वि[1] अ[1]. 3 °यिष्यथ वि[1] अ[1]. 4-4 नास्ति वि[1]. 5 °क्रियाभि° निवृ° वि[1]. 6 कुर्वन्त्य मूको. 7. शम् मूको. 8-8 °यामया° वि[1] अ[1]. 9-9 अपः उ° मूको. 10-10. धननिवसन्तिनी मनु° वि[1] अ[1]; °न्तीर्नि° वि[1].

वेङ्कट० पूर्वं (१,२३,२१) गता इति ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ।
यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२२) गता इति ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पूर्वं (ऋ १,२३,२३) गता इति ॥ ९ ॥

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः । वरेण्यक्रतुरहमा देवीरवसे हुवे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अब्देवत्या खिलिक्येषा । सस्रुषी स्रवणशीला निम्नानुसारिण्य तदपस तदेव स्रवणशीलत्वं निम्नानुसारित्वम् अप कर्म यासां ताः दिवा नक्तम् च अहनि रात्रौ च सस्रुषी वरेण्यक्रतू स्नानपानपावनादिवरणीयकर्मण[1] अहम् देवी अप आ हुवे आह्वयामि अवस आत्मानो रक्षणार्थं तर्पणार्थं वा ॥ १० ॥

[2]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्गः[2] ॥

[१०]

'नवमीवर्ज्यानामयुजा पञ्चम्याश्च वैवस्वती यमी ऋषिका, यमो देवता। षष्ठीवर्ज्यानां युजां नवम्याश्च वैवस्वतो यम ऋषि, यमी देवता। त्रिष्टुप् छन्द, त्रयोदशी विराट्स्थाना' ।

ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । ववृत्याम् । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।
पितुः । नपातम् । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरम् । दीध्यानः ॥ १ ॥

---

१. °कर्माण मूको. २-२. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं यमयम्योः संवादसूक्तम् 'ओ चित्' इति चतुर्दशर्चम्। संवादेषु तु सर्वेषु स ऋषिर्यस्य वाक्यम् तत्[1]। उच्यते तेन वाक्येन या सा स्याद्देवता तत्र। अत्रेतिहासमाचक्षते[2]— यमी किल यमं समुद्रस्य मध्ये कञ्चिदवान्तरद्वीपं रम्यं रमणाय नीत्वा कामितवती। स च यमस्तां भगिनीत्वात् प्रत्याख्यातवानिति।

यमीवचनमेतत्। ओ इत्ययन्निपात आङुपसर्गस्यार्थे, ववृत्यामित्यनेन च क्रियापदेन सम्बध्यते। चिन्निपातः पूजार्थे। चित् पूजितमिष्टं श्रेष्ठं वेत्यर्थः। सखायम् गर्भवासादारभ्य सखिभूतं[3] यमम्[4] सख्या सख्याय, स्त्रीपुरुषसम्पर्कजनितमित्रत्वाय इत्यर्थः। आ ववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य सम्भोगं करोमीत्यर्थः। तिरः अन्तर्हितम् अन्यजनाप्रकाशं विजनम् पुरु चित् बहु विस्तीर्णञ्चेत्यर्थः। अर्णवम् समुद्रैकदेशम् अवान्तरद्वीपम् जगन्वान् गतवती सती। धर्मस्य त्वरिता गतिरित्यनेन न्यायेन कामस्यापि त्वरितगतित्वात्। अपि च भविष्यतः पुत्रस्य पितुः तवार्थाय नपातम् अपत्यं गर्भलक्षणम्। कीदृशम्। प्रतरम् सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। आ दधीत आदधातु[5] विधाता। गर्भाधाने हि तस्याधिकार इत्येवमुच्यते। उक्तञ्च मन्त्रान्तरे गर्भाधानादिकर्तृत्वम्[6]—

'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥' (ऋ १०,१८४,१) इति।

क आदधातु। उच्यते। अधि क्षमि अधि पृथिव्यां मातुरुदरि, उदर इत्यर्थः। किं कुर्वन्नादधातु गर्भम्। [7]दीध्यानः ध्यायन्[7] दम्पती इत्यावयोरनुरूपताम्। आवयोरनुरूपापत्यजननार्थं[8] त्वयं सम्बन्धं करोषित्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः। आ ववृत्याम् सखायम् '[9]यमम् अहम्[9] सख्याय[10]। विस्तीर्णम् मेघम् समुद्रं वा अन्तर्धानार्थम् गच्छन् पितुः विवस्वत[11] [12]पौत्रम् मयि आ दधातु[12] विधाता[13] यमः पृथिव्याम् अत्यन्तं दीप्यमानः तस्या अधिपतिः[14]॥ १॥

न ते॒ सखा॑ स॒ख्यं व॑ष्ट्ये॒तत् सल॑क्ष्मा॒ यद् विषु॑रूपा॒ भवा॑ति।
म॒हस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒रा दि॒वो ध॒र्तार॑ उर्वि॒या परि॑ ख्यन्॥ २॥

न। ते॒। सखा॑। स॒ख्यम्। व॒ष्टि॒। ए॒तत्। सऽल॑क्ष्मा। यत्। विषु॑ऽरूपा। भवा॑ति।
म॒हः। पु॒त्रासः॑। असु॑रस्य। वी॒राः। दि॒वः। ध॒र्तारः॑। उ॒र्वि॒या। परि॑। ख्य॒न्॥ २॥

उद्गीथ० यम्यैवमुक्ते स्वात्मान[15] [16]परोक्षीकृत्य यमः प्रत्युवाच[16]। ते तव यम्याः सखा[17] गर्भवासलक्षणेन[18] सखिभूतो[19] यमः सख्यम् सखित्वं यत्त्वमोक्तं स्त्रीपुरुषसम्पर्कलक्षणम् एतत् न वष्टि

1. तत मूको. 2. तत्रेतिहास° अ वि[1]. 3. सखीभूतं वि[1]. 4. समं मूको. 5. आदध अ वि[1]; दध वि[2,3]. 6 °नादिकत्व मूको. 7-7. नास्ति मूको. 8. °रूपापत्य° वि[1]. 9-9 यमहं वि[1] अ[1]. 10. सख्या° वि[1] अ[1]. 11. नास्ति अ[1]. 12-12. पौत्रमय्यांधान् वि[1], °मय्यादधातु वि[1]; पौत्र अ[1]. 13. °त वि[1] अ[1]. 14. °ति वि[1]; °तो अ[1]. 15. मात्मानं मूको. 16-16. परोक्षी इत्यर्थः मूको. 17. न सखा मूको. 18. न गर्भ° मूको. 19. सखो° वि[1,3].

न कामयते नेच्छति। कस्मात् कारणात्। यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानलक्षणा एकयोनिजत्वलक्षणा विषुरूपा भगिनी भवाति भवति[1]। यमी भवती समानयोनिजत्वाद् यस्मान्मे भगिनी भवसि त्वं तस्मात् त्वा न कामयेऽहमित्यर्थः।

'ओ चित् सखायं सख्या ववृत्याम्', 'पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः' (ऋ १०,१०,१) इत्यनयोर्वचनयोर्युक्तं प्रतिवचनं 'न ते सखा' इत्यादि। इदानीम् 'तिरः पुरू चिदर्णवम् जगन्वान्' इत्यस्य प्रतिवचनमाह—महः महतः असुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा पुत्रासः पुत्रभूता इन्द्रादयः[2] लोकपालाः। कीदृशाः। वीराः[3] 'वीरो वीरयत्यमित्रान्। वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतर्वा' (या १,७) इति निर्वचनाद् विविधमीरयितारः शत्रूणाम्। दिवः धर्तारः। उरु विस्तीर्णं विजनत्वाऽवान्तरद्वीपं गूढसम्भोगस्थानं त्वयाऽभिप्रेतम् परि ख्यन् सर्वतः अन्ववधानेन पश्यन्ति। तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्करं क्रियमाणं पश्यतीत्येतन्मा मंस्थास्त्वम्। उक्तञ्च मनुना—

'मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः।
तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' ॥ (मस्मृ ८,८५) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमस्य वचनम्[4]। न तव सखा सख्यम् एतत् कामयते, यस्मादियं[5] 'समानलाञ्छना एकपितृकत्वाद्'[6] विषमरूपा मैथुनाऽयोग्या भवति। महतः पुत्राः बलवतो रुद्रस्य वीराः द्युलोकस्य[7] धर्तारः 'उरवः माम्[8] परि चक्षते न कर्तव्यमिति[9] वदन्ति सर्वत्र सन्निहिताः[10] ॥ २ ॥

उ॒शन्ति॑ घा ते अ॒मृता॑स ए॒तदेक॑स्य चित् त्य॒जसं॒ मर्त्य॑स्य।
नि ते॒ मनो॒ मन॑सि धाय्य॒स्मे जन्युः॒ पति॑स्त॒न्व१॒॑मा वि॑विश्याः ॥ ३ ॥

उ॒शन्ति॑। घ॒। ते॒। अ॒मृता॑सः। ए॒तत्। एक॑स्य। चि॒त्। त्य॒जस॑म्। मर्त्य॑स्य।
नि। ते॒। मनः॑। मन॑सि। धा॒यि॒। अ॒स्मे इति॑। जन्युः॑। पतिः॑। त॒न्व॑म्। आ। वि॒वि॒श्याः॒ ॥३॥

उद्गीथ० एवं प्रत्याख्याता[11] प्रत्युवाच यमी। घ इति निपातोऽप्यर्थेऽत्र। ये अमृतासः देवाः प्रजापत्यादयः ते अपि उशन्ति कामयन्ते यदगम्यत्वेन त्वयाऽभिप्रेतम् एतत् त्यजसम् त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं शास्त्रेणाऽगम्यत्वेनोक्तम् एकस्य चित् मर्त्यस्य एकस्यापि मनुष्यस्य प्रजापत्यादेर्दुहितृत्वभगिनीत्वादित्वेन सम्बन्धि। दुहितृत्वभगिनीत्वादिना सम्बन्धेन स्वसम्बन्ध्यपि सदित्यर्थः। यतः प्रजापत्यादयोऽपि देवाः स्वदुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं त्यजसं विशेषेण कामयन्ते अतः ते तव यमस्य मनः मनसि अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनि नि धायि निधीयताम् मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु। अहं त्वा कामये "त्वमपि मा"[12] कामयस्वेत्यर्थः। जन्युः जन्युरिति लुप्तोपमम्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिर्भूत्वा स्वदुहितुस्तन्वमाविष्टवान् सम्भोगेन, एवं त्वमपि पतिः भूत्वा मम तन्वम् शरीरं सम्भोगेन आ विविश्याः आविश ॥ ३ ॥

---

१ भवति वि[1], भवाति मूको. २-२. सन्तुदय मूको. ३-३. वीरा वीदृश अ वि[1]. ४. पवनं वि[1]. ५. °दि वं वि[1] अ[1]. ६ समना जनेक पत्रित कत्वा° वि[1] अ[1], समा-लान्छनैवितृकत्वा° वि[1]. ७. भगो° वि[1] अ[1]. ८-८ योमम वि[1] अ[1]. ९ °नि वदन्ति वि[1] अ[1]. १०. °ता वि[1] अ[1]. ११. प्रत्याख्याता वि[11], प्रत्याख्याय-ञी अ वि[1]. १२-१२. त्वमा वि[1], त्वं मामपि वि[11].

वेङ्कट० कामयन्त खलु ते देवा[1] एतत्[2] एकस्य मर्त्यस्य[3] पुत्रस्य त्यजनम् उत्सर्गम्, अनुमन्यन्ते[4] इत्यर्थ । तथा सति[5] तव मन अस्माकम् मनसि 'नि धीयताम्'[6] एकमनसौ[7] भवाव । जनयिता पुत्रस्य 'पतिस्त्व भवन्'[8] मम शरीरम् विश । यम्या वचनमिति ॥ ३ ॥

न यत् पुरा च॑कृ॒मा कद्ध॑ नू॒नमृ॒ता वद॑न्तो॒ अनृ॑तं रपेम ।
ग॒न्ध॒र्वो अ॒प्स्वप्या॑ च॒ योषा॒ सा नो॒ नाभि॑: पर॒मं जा॒मि तन्नौ॑ ॥ ४ ॥

न । यत् । पु॒रा । च॒कृ॒म । कत् । ह॒ । नू॒नम् । ऋ॒ता । वद॑न्तः । अनृ॑तम् । र॒पे॒म ।
ग॒न्ध॒र्वः । अ॒प्ऽसु । अप्या॑ । च॒ । योषा॑ । सा । नः॒ । नाभिः॑ । प॒र॒मम् । जा॒मि । तत् । नौ॒ ॥

उद्गीथ० यम आह—यत् अगम्यागमनम् पुरा पूर्वं प्रजापति कृतवान् तजोविशेषेण युक्तत्वात्, वयम् न चकृम न कुर्मं अपरदौर्बल्यात् । कत् शब्द कदेत्यस्यार्थे । 'कद्ध नूनम् कधप्रिय' (ऋ १,३८,१) इति यथा । ह निपातो वानिपातार्थे । नूनम् इति पदपूरणो निश्चयार्थो वा । निश्चयेन ऋता ऋत सत्य वदत ब्रुवन्त सन्त अनृतम् असत्यम् रपेम वदेम उदितवन्तो वयम् । न कदाचिदपीत्यर्थ । अगम्यागमन न कुर्म इति निश्चितमेतत् । नानृत ब्रूम इत्यभिप्राय । किञ्च गन्धर्व गवा रश्मीनाम् उदकाना वा रश्मिभिराहृताना मण्डले धारयिताऽऽदित्य अप्सु आप' (निघ १ ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे आकाशे । स्थित इति शेष सप्तमीश्रुते । अप्या अद्भिस्संस्कृता । अप्पूर्वं दत्ता इत्यर्थ । योषा च स्त्री सरण्यूश्च । त्वष्टुर्दुहितेत्यर्थ । सा न द्विवचनस्य स्थाने व्यत्ययेनेद बहुवचनम् । नौ आवयो नाभि नहन तदुभयमावयोर्बन्धन शरीरसहननहेतु । तावावयो मातापितरौ इत्यर्थ । तत किमुच्यत । परमम् उत्कृष्टम् उभयकुलविशुद्धम् तत् जामि जन्माभिजने नौ आवयो अभिजनवताऽगम्यागमनमनन्यरूपत्वादयुक्त कर्तुम् । तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्राय ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न यत् पुरा कृतवन्त तत् कथम् इदानीं कुर्म । इत पूर्वं सत्यानि एव वदन्त कथमिदानीम् अनृतम्[9] ब्रूम । गन्धर्व आदित्य अन्तरिक्षे स्थित तत्र स्थिता तज्जाया च सा इयम् आवयो नाभि उत्पत्तिस्थानम् । तदेवोक्तम्—परत्र स्थितम्[10] [11]तत् आवयो[11] जामि बान्धवस्थानमिति । तस्मादयुक्तमिदमिति ॥ ४ ॥

गर्भे॒ नु नौ॑ जनि॒ता दंप॑ती कर्दे॒वस्त्वष्टा॑ सवि॒ता वि॒श्वरू॑पः ।
नकि॑रस्य॒ प्र मि॑नन्ति व्र॒तानि॒ वेद॑ ना॒वस्य पृ॑थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे॑ । नु । नौ॒ । ज॒नि॒ता । दम्प॑ती इति॒ दम्ऽप॑ती । कः॒ । दे॒वः । त्वष्टा॑ । स॒वि॒ता । वि॒श्वऽरू॑पः ।
नकि॑ । अ॒स्य॒ । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तानि॑ । वेद॑ । नौ॒ । अ॒स्य । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ५ ॥

१. नास्ति वि[1]. २ एकदा वि[2] अ[1] ३. मन्दस्य वि[1] अ[1], मर्त्तस्य वि[2]. ४ °न्य वि[3]; °त स अ[1]. ५. स वि[2] अ[1] ६ ६. °यतोम् वि[2], नियताम् वि[1] ७ एकमनसो वि[2] अ[1], एनमनसौ वि[3]. ८ °स्त्व भम° वि[2], °स्त्वमभ° अ[1]. ९ न तद् वि[2] अ[1] १०. °न वि[2] अ[1]. ११ ११. तन्वो वि[1] वि[3], तदावयो वि[1].

उद्गीथ० [1]गर्भे नु नौ[1] नु निपात एवार्थे। गर्भे[2] एव। गर्भावस्थायामेवेत्यर्थ। आवाम् दम्पती जायापती क कृतवान्। एकोदरे सहवासस्य तत्कृतत्वात्। जनिता सर्वस्य जनयिता देव त्वष्टा प्रजापति सविता सर्वस्य प्रसविता। शुभाशुभस्याऽभ्यनुज्ञातेत्यर्थ। विश्वरूप सर्वात्मक इत्यर्थ.। यत एवमत नकि न केचित् प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति लोपयन्ति अस्य प्रजापते व्रतानि कर्माणि यदनेन[3] प्रजापतिना कृत शुभमशुभ वा तत् प्रमाणम् अवश्य कर्तव्यम्। तस्माद् गर्भावस्थायामेवाऽऽवयो प्रजापतिकृते दम्पतित्वे सति सम्भोग कुर्वित्यभिप्राय। किञ्च वेद जानाति नौ आवयो अस्य द्वितीयार्थे षष्ठ्यपा। इद दम्पतित्व मातुरुदरे सहवास जनितम् पृथिवी उत अपि च द्यौ त्रयोऽपि लोका. जानन्ति। नैतद् गूहितु शक्यत इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम्यास्तिस[4]। गर्भे [5]एव आवाम्[5] जनयिता प्रजापति दम्पती चकार देव त्वष्टा प्रसविता सर्वस्य नानाविधाना रूपाणा कर्ता [6]सहस्रयुगलभूतौ अवासयत्[6]। न केचित् अस्य प्रजापते[7] प्र हिंसन्ति व्रतानि। वद[8] आवयो इद वचन साक्षिभूता[9] द्यौ च पृथिवी च ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टक षष्ठाध्याये षष्ठो वर्ग[10] ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ६ ॥

क । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अह्नः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊँ इति । ब्रव । आहन । वीच्या । नॄन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० क वेद को जानाति अनुमानेन अस्य एतत्। द्वितीयास्थाने व्यत्ययेन षष्ठ्येपा। एतदगम्यागमनम् प्रथमस्य अह्न सम्बन्धि। प्रथमेऽहनि यत् क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थ। क ईम् को वा ददर्श प्रत्यक्षत पश्यति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ दृष्ट कथञ्चिद् एकेन[11] कनचिद् आवाभ्या [12]क्रियमाण मैथुन तत्[12] क इह लोके प्र वोचत् प्रब्रवीति प्रख्यापयति। न कश्चिदपीत्यर्थ। अथ मित्रावरुणौ जानीत पश्यत यत् बृहत महत् मित्रस्य वरुणस्य च धाम जन्म अभिजन। अभिजनवता वाचकत्व[13] परत्व्यसन प्रति अयुक्तमिति। [14]अज्ञात नापि तौ[14] प्रत्यक्षत पश्यत[15]। अथ दृष्ट कथञ्चिन्नापि प्रख्यापयत[16] इत्यभिप्राय। एवमवस्थिते वस्तुनि कत् उ ब्रव कच्छब्दोऽत्र किंशब्दार्थे। उशब्दश्च चाशब्दार्थे। किं वा ब्रवीषि त्वम् हे आहन। आहन्त! मर्यादया हिंसित! वाच्या वीच्यादिनरक नॄन् मनुष्यान्। स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिना नरकपातनेन स्वर्गप्रापणेन वा निग्रहानुग्रहयो कर्त! इत्यर्थ ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि[१]. २. नास्ति मूको. ३ यदनेद वि[११]. ४ °तिस वि[२] अ[१] ५-५. एवौ मूको. ६ ६. °तौ वि[२] अ[१], °तौवास° वि[१]. ७. °ते वि[१] अ[१]. ८. वाद वि[२] अ[१]. ९ साक्षीभू[२] वि[१] अ[१]. १०-१०. नास्ति मूको ११. °देतेन वि[११]. १२-१२ °माणमथन वि[११]; °माणं मथन अ वि[१], १३ वाचक[१] मूको. १४ १४. अज्ञातनापि मूको. १५ पश्यति मूको १६. प्रत्याख्याय[२] मूको.

वेङ्कट० कः इदम् जानाति[१] [२]प्रथमम् आहननम्[२] इतरेतरसङ्गमम्। कः एतत् पश्यति। कः वा प्र वक्ति[३]। महदिदं[४] मित्रावरुणयोः स्थानम् अहोरात्रात्मकम्। तत्र आहन्तः![५] कथं ब्रवीषि। सर्वस्यास्य व्यञ्जनाद्[६] व्याप्ता नरः सन्तीति ॥ ६ ॥

यमस्य॑ मा य॒म्यं१॒ काम॒ आग॑न्त्सम॒ाने योनौ॑ सह॒शेय्या॑य ।
जा॒येव॒ पत्ये॑ त॒न्वं॑ रिरिच्यां॒ वि चि॑द्वृहेव॒ रथ्ये॑व च॒क्रा ॥ ७ ॥

य॒मस्य॑ । मा॒ । य॒म्य॑म् । काम॑: । आ । अ॒ग॒न् । स॒मा॒ने । योनौ॑ । स॒ह॒ऽशेय्या॑य ।
जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । त॒न्व॑म् । रि॒रि॒च्या॒म् । वि । चि॒त् । वृ॒हे॒व । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत एवम् अतो निर्विचारम्। यमस्य तव कामः इच्छा मा[७] [८]माम् यम्यम् यमीं[८] प्रति आ अगन् आगच्छतु। ममोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः। किमर्थम्। उच्यते—समाने एकशब्दपर्यायोऽत्र समानशब्दः। 'समानबन्धू' (ऋ १,११३,२), 'समानस्सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति' (बृउ ४, ३, ७) इति च यथा। समान एकस्मिन् योनौ सम्भोगस्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनाय। अनन्तरञ्च पूर्णमनोरथा सती जाया इव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया [९]प्रीत्या योगात्[९] विस्रब्धा सती स्वं[१०] शरीरं रतिकाले प्रकाशयति, एवम् तन्वम् शरीरमात्मीयम् रिरिच्याम् रतिकाले[११] तवाहं प्रकाशयेयमित्यर्थः। किञ्च वि चित् वृहेव चिन्निपात. पदपूरणः। वि वृहेव। वृहू उद्यमने। धर्मार्थकामान् [१२]विविधमुद्यच्छाव। आसन्नानुष्ठानेन[१२] उत्क्षिपाव[१३] इत्यर्थः। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुत्क्षिपतः एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यमविषय[१४] अभिलाषः यमीम्[१५] मा[१६] आ[१७] जगाम। समाने स्थान एकस्मिन् शयने सहशयनार्थाय तस्मा अहम् [१८]जाया इव पत्ये[१८] आत्मीयं शरीरं पृथक् करोमि प्रयच्छामि। तथा [१९]सति आवाम्[१९] वि वृहेव। इतरेतरसंश्लेषो[२०] विवर्हः। यथा रथ्यचक्राणि[२१] वि[२२] वृहन्ति ॥७॥
यम आहोत्तराभिस्तिसृभिरनन्तराभि.—

न ति॑ष्ठन्ति॒ न नि मि॑षन्त्ये॒ते दे॒वानां॒ स्पश॑ इ॒ह ये चर॑न्ति ।
अ॒न्येन॒ मदा॑हनो याहि॒ तूयं॒ तेन॒ वि वृ॑ह॒ रथ्ये॑व च॒क्रा ॥ ८ ॥

न । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । न । नि । मि॒ष॒न्ति॒ । ए॒ते । दे॒वाना॑म् । स्पश॑: । इ॒ह । ये । चर॑न्ति ।
[२३]अ॒न्येन॑ । मत् । आ॒ह॒न॒: । या॒हि॒ । तूय॑म्[२३] । तेन॑ । वि । वृ॒ह॒ । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा ॥ ८ ॥

---

१. जाति वि[१] अ[१]. २-२ °समाहनम् वि[१] अ[१]. ३. पश्चि वि[१] अ[१]; वृत्ति वि[२]. ४ महद वि[१] अ[१]; वहदिदं वि[१]. ५. °हतत् वि[१] अ[१]. ६. वैप १,२९,६८ b द्र. ७. मा वि[१,२]. ८-८. मयि यम्या मूको. ९-९. प्रीयोगात् वि[१,२]. १०. स्वं स्व मूको. ११. दिकाले मूको. १२-१२. °च्छावन° अ वि[१]; °च्छाव. अवस° वि[१,२]. १३. उपक्षि° मूको. १४. °षो यो वि[१] अ[१]. १५. यमि मूको. १६. मां वि[१] अ[१]. १७. नास्ति मूको. १८-१८. जाये प ज्यात्ये वि[१] अ[१]. १९-१९ सम्यग्वा वि[१] अ[१]. २०. °ष वि[१] अ[१]. २१. रथ्ययावता वि[१] अ[१]. २२. नि वि[१] अ[१]. २३-२३. निर्वचनमर्थश्च या ५, २ द्र.

उद्गीथ० एतत् त्वया न मन्तव्यं न कश्चित् पश्यतीति। न क्षणमात्रमपि चरणव्यापारविरहिताः तिष्ठन्ति। न च नि मिषन्ति प्रमादरहिता। प्रयत्नेन[1] यो यत् करोति शुभमशुभं वा, तत् सततं[2] निरीक्षन्ते चेत्यर्थः। एते देवानाम् स्वभूता स्पश चरा 'अहश्च रात्रिश्चोभे सन्ध्ये' (तु. मस्मृ ८,८६) इत्येवमादयो मनुना निर्दिष्टा. इह लोके ये चरन्ति इतश्चेतश्च कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् परिभ्रमन्ति। एतत् ज्ञात्वा मया सह प्रच्छन्नपापकरणचिन्तां परित्यज्य मत् मत्त अन्येन त्वदनुरूपेण आहन· असभ्यभाषणेन मम आहन्त्रि[!] दुःखयित्रि[!] याहि मैथुन गच्छ तूयम् क्षिप्रम्। गत्वा च तेन सह वि वृह [3]उद्यच्छ आसन्नानुष्ठानेनोत्क्षिप[3] धर्मार्थकामान्। किमिव। रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छत एवम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न क्वचित् तिष्ठन्ति, न च नि मिषन्ति एते देवानाम् चरा[4], इह ये चरन्ति। तथा सति[5] मत्त[6] अन्येन[7] आहन ![8] आहन्त्रि[!] ब्रुवते[!] याहि[9] क्षिप्रम्। तेन सङ्गच्छस्व [10]रथ्या इव[10] चक्रम्[11] ॥ ८ ॥

रात्रीभिरस्मा अहंभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रीभिः। अस्मै। अहंऽभिः। दशस्येत्। सूर्यस्य। चक्षुः। मुहुः। उत्। मिमीयात्।
दिवा। पृथिव्या। मिथुना। सबन्धू इति सऽबन्धू। यमी। यमस्य। बिभृयात्। अजामि ॥९॥

उद्गीथ० किञ्च स्पश सामान्येनोक्ता विशेषत उच्यन्ते। रात्रीभि[12] सह अहोभिश्च सह दिवा च सह [13]पृथिव्या च सह मिथुनावविमुक्तौ[13] उभौ सन्ध्याकालौ समानबन्धू समान एको बन्धुर्ज्योतिरादित्यो [14]जनकत्वाद् ययो[14] ताभ्या च सह अस्मै लोकाय शुभाशुभकारिणे दशस्येत् दाशति ददाति। क। सामर्थ्याल्लोकपालजन[15]। किं ददाति। सामर्थ्यात् कृताकृत-प्रत्यवेक्षणार्थं दृष्टिम् सूर्यस्य च सम्बन्धि चक्षुः मुहु उत् मिमीयात् प्रतिक्षणम् उन्मिनोति चोत्करोति। तत्परिच्छिनत्तीत्यर्थः[16]। एतत् ज्ञात्वा यमी बिभृयात् यमी धारयतु। पतित्वे परिगृह्णात्वित्यर्थः। कम्। यमस्य मम अजामि अभ्रातरमित्यर्थः। एतदुक्त भवति—अहं तावदयोग्य एव पतित्वेन परिग्रहीतु तव भ्रातृत्वात्। योऽपि मया भ्रातृत्वेनाभ्युपगत. सोऽप्ययोग्य इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रयो अस्मै यमाय कल्पित [17]भाग यज्ञे[17] यजमानः[18] प्रयच्छतु[19] सूर्यस्य च अस्मै चक्षु

१. प्रयत्नो न मूको २. सततं भ वि[1]. ३-३. °च्छस (°च्छ अस° वि[1,2]) आनुष्ठाने° मूको. ४ चाराः वि[2] अ[1]. ५. मति वि[3] अ[1]. ६. मित्त वि[3] अ[1]. ७ अन्यै न वि[3] अ[1], अन्येन वि[1]. ८. °न मूको. ९ यामि वि[3] अ[1]. १०-१०. रथ्ययेव वि[3] अ[1], रथ्ययेव वि[1]. ११. क्रमम् वि[1] अ[1], १२. रात्रिभि भ वि[1] १३-१३. °व्या नेद्युक्तौ मूको. १४-१४. °त्वादायो. वि[1]. १५. °जना वि[1] १६. न परि° वि[1], त परि° वि[1]. १७-१७. °गद° वि[3] अ[1]. १८. °न वि[3] अ[1]. १९. य° वि[1] अ[1].

तेज: मुहुर्मुहुः अन्वहम्[१] उदेतु[१]। द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुनौ अहोरात्रे मह्यम् सबन्धू भवेताम्[१]। इयम् यमीः[४] सर्वार्थम् यमस्य [५]बिभर्तु अजामित्वम् अभार्यात्वमिति[५] ॥ ९ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्ऽतरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।
उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणो निपातः। आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता तानि उत्तरा उत्तराणि युगानि कालाः कलियुगान्ते। नेदानीम् वर्तते इत्यभिप्रायः। यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्य: कृणवन् करिष्यन्ति अजामि जामि.[६] भर्तृत्वेन नास्ति यस्य तदजामि भगिन्या अयोग्यं मैथुनलक्षणं कर्म। एतज्ज्ञात्वा उप बर्बृहि बिभर्त्तेर्भकारस्य छान्दसोऽयं बकारः। शय्यास्थस्य समीपे धारय[७] बाहुम् आत्मीयम् वृषभाय यस्तव योनौ रेतो वर्षति तस्यार्थाय, तं परिष्वङ्क्तुमित्यर्थः। तच्च अन्यम् इच्छस्व कामयस्व हे सुभगे! पतिम् मत् मत्तः। अहमयोग्यस्तव भ्रातृत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥[८]

वेङ्कट० आ गच्छन्तु[९] ते उत्तरे मम दिवसाः, यत्र[१०] जामयः[११] स्वसारः करिष्यन्ति[१२] अजामि[१३] अबान्धवभार्यात्वम्[१४]। तथा सति उपबर्हणं कुरु अन्यस्मै [१५]यूने आत्मीयम्[१५] बाहुम्। अन्यम् इच्छस्व सुभगे! पतिम् मत्त. ॥ १० ॥[८]

[१६]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः[१६] ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवाति । किम् । ऊँ इति । स्वसा । यत् । निःऽर्ऋतिः । निऽगच्छात् । कामऽमूता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वम् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यम्याह। लुप्तसप्तमीविभक्तिकयच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। किम् सः भ्राता असत् भवति। न भवतीत्यभिप्रायः, [१७]यत् यस्मिन् भ्रातरि सति स्वस्रादिकम् अनाथम् भवाति भवति। तथा किम् सा स्वसा भगिनी भवति[१७], यत् यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरम्

१. अछदन् मु° वि[१] अ[१]. २. °ति वि[१]; °तु धावापृथिवी वि[१]; धावापृथिवीभ्या अ[१]. ३. °वे° वि[१] अ[१]. ४. °मि मूको. ५-५. वहव: जामित्वमदार्यां वि[१] अ[१] ६. जामि मूको. ७. पार मूको. ८. ऋगियं या (४,२०) व्याख्यातचरा द्र. ९. °तु वि[१] अ[१]; °त वि[१]. १०. °त्र जान यत्र यः वि[१] अ[१] ११ °य मूको. १२. करिष्यसि वि[१] अ[१]; करिष्यन्दः वि[१]. १३. भजाम्यम् वि[१] अ[१]; जाम्या वि[१]. १४. बान्धव° वि[१] अ[१]; बान्धव° वि[१]. १५-१५. धूमारमी° वि[१] अ[१]; यूथन मा° वि[१]. १६-१६. नास्ति मूको.

निर्ऋतात् दुःखम् निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति। [1]भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं[1] प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनाऽस्य कार्येत्यभिप्राय । काममूता काममोहिता सती, अथवा मूङ्[2] बन्धने, कामेन बद्धा गृहीता वशीकृता सती बहु नाना रपामि प्रलपामि। एतत् ज्ञात्वा तन्वा स्वशरीरेण मे मम तनुम् शरीरम् सम् पिपृग्धि सम्पर्चय सम्भोगेन सश्लेषय[3], सम्भुङ्क्ष्व मामित्यर्थ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० किम् स भ्राता भवति, यत् यस्य [4]स्वस्रादि नाथरहित[4] भवति। किम् वा सा स्वसा भवति, यदि उपद्रव अस्य अभिगच्छति। सति भ्रातरि सा अहम् काममूर्च्छिता[5] बहु एतत् विलपामि। शरीरेण शरीर मदीयम् सम् पर्चय ॥ ११ ॥

न वा उ॑ ते त॒न्वा॑ त॒न्व॑१॒ं सं प॑पृच्यां पा॒पमा॑हु॒र्यः स्वसा॑रं नि॒गच्छा॑त् ।
अ॒न्येन॒ मत् प्र॒मुदः॑ कल्पयस्व॒ न ते॒ भ्राता॑ सुभगे वष्ट्ये॒तत् ॥ १२ ॥

न। वै। ऊँ इति॑। ते॒। त॒न्वा॑। त॒न्व॑म्। सम्। प॒पृच्या॒म्। पा॒पम्। आ॒हु॒। य। स्वसा॑रम्। नि॒ऽगच्छा॑त्।
अ॒न्येन॑। मत्। प्र॒ऽमुदः॑। क॒ल्पय॒स्व॒। न। ते॒। भ्राता॑। सु॒ऽभ॒गे। व॒ष्टि॒। ए॒तत् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० यम आह। न वै निपात एवार्थे। उ निपात पदपूरण। नैव ते तव तन्वा तन्वम् शरीरम् आत्मीयम् सम् पपृच्याम् सम्पर्चयामि सम्भोगेन सश्लेषयामि, नैवाह त्वा सम्भोक्तुमिच्छामीत्यर्थ। कस्मात् कारणात्। यत पापम् पापकारिण त पुरुषम् आहु वदन्ति शिष्टा, य स्वसारम् भगिनीम् निगच्छात् नियमेनोपगच्छति सम्भुङ्क्त इत्यर्थ। एतज्ज्ञात्वा मत् मत्त अन्यन अन्यतरेण त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुद प्रहर्षान् सम्भोगलक्षणान् कल्पयस्व समर्थय निर्वर्तयेत्यर्थ। ते तव भ्राता हे सुभगे! न वष्टि न कामयते नेच्छति कर्तुम् एतत्। मैथुन त्वया सह नेच्छामीत्यर्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न[6] खलु तव[7] शरीरेण मदीय शरीरम् सम् पर्चयामि। पापम् तम्[8] आहु, य स्वसारम् निगच्छति। तथा सति मत्त अन्येन प्रमोदनानि कल्पयस्व। न ते भ्राता सुभगे! कामयते [9]त्वदुक्तम् एतत्[9] ॥ १२ ॥

ब॒तो ब॑तासि यम॒ नैव ते॒ मनो॒ हृद॑यं चावि॒दाम ।
अ॒न्या किल॒ त्वां क॒क्ष्ये॑व यु॒क्तं परि॑ ष्वजाते॒ लिबु॑जेव वृ॒क्षम् ॥ १३ ॥

ब॒त। ब॒त। अ॒सि॒। य॒म॒। न। ए॒व। ते॒। मनः॑। हृद॑यम्। च॒। अ॒वि॒दा॒म॒।
अ॒न्या। किल॑। त्वाम्। क॒क्ष्या॑ऽइव। यु॒क्तम्। परि॑। स्व॒जा॒ते॒। लिबु॑जाऽइव। वृ॒क्षम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यमी यम कामयमाना तेन प्रत्याख्याता सती सेर्ष्यं तमाह। बत इति निपात

1-1. भ्राता भगिन्यो परस्पर ख वि[1], भ्रातृ भगिन्यात परस्परः त्रि[1] 2 मूङ् ख वि[1]. 3. सश्लेष [illegible] ख त्रि[1]. 4 4. स्वादीनां कथकरित त्रि[1] अ[1] 5 कारम्[1] वि[1] अ[1], °कामच्छिना त्रि[1] 6. नास्ति वि[1] अ[1]. 7 तद वि[1] अ[1]. 8 नास्ति त्रि[1]. 9 9 °दुःखमेतत् वि[1], °दुःखमेस्तत् अ[1].

खेदानुकम्पयो । बत खिन्नो दुर्बल बत अनुकम्प्यश्च असि भवसि त्व हे यम! न एव-शब्द समुच्चये । न च ते तव मन, मनोगत सङ्कल्पमित्यर्थ । हृदयम् च बुद्धिगतम् अध्यवसायञ्चेत्यर्थ । अविदाम विजानीम । केन कारणन दुर्बल इति, अथवा ज्ञात तव दौर्बल्यकारणम् । किम् । उच्यते—मत्त अन्या काचित् स्त्री किल त्वाम् शय्यागत रतिकाले परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते[1] । किमिव । कक्ष्या इव युक्तम् यथा कक्ष्या रज्जुरात्मना युक्त सम्बद्ध गाढमश्व परिष्वजते, एवम् लिबुजा इव वृक्षम् यथा च लिबुजा वल्ली वृक्ष गाढ परिष्वजते, तद्वच्च अन्यस्या कस्यामपि स्त्रियाम् आसक्तत्वात् दुर्बलोऽसि । अत एव च मा परिष्वङ्क्तु[2] नेच्छसीत्यभिप्राय ॥ १३ ॥[3]

वेङ्कट० बत बलादतीतो[4] दुर्बल बत असि यम! । बतेति निपात खेदानुकम्पयो[5] । "न एव[6] ते मन हृदयम् च जानीम"[7] । अन्या किल त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[8] कक्ष्या इव युक्तम् अश्वम् । 'लिबुजा लीयते व्रततिर्भवतीति विभजन्तीति' (या ६,२८) सा इव च वृक्षम् इति ॥ १३ ॥[3]

अ॒न्यमू॒ षु त्वं य॑म्य॒न्य उ॒ त्वां परि॑ ष्वजाते॒ लिबु॑जेव वृ॒क्षम् ।
तस्य॑ वा॒ त्वं मन॑ इ॒च्छा स वा॒ तवाधा॑ कृणुष्व॒ संवि॑दं॒ सुभ॑द्राम् ॥ १४ ॥

अ॒न्यम् । ऊँ॒ इति॑ । सु । त्वम् । य॒मि॒ । अ॒न्य । ऊँ॒ इति॑ । त्वाम् । परि॑ । स्व॒जा॒ते॒ । लिबु॑जाऽइव । वृ॒क्षम् ।
तस्य॑ । वा॒ । त्वम् । मन॑ । इ॒च्छ । स । वा॒ । तव॑ । अध॑ । कृ॒णु॒ष्व॒ । स॒म्ऽवि॑दम् । सु॒ऽभद्रा॑म् ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सेर्ष्यमेवमुक्तो यम प्रत्याचक्षाण प्रत्युवाच । अन्यम् उ सु उशब्द एवशब्दार्थे । सुशब्दोऽभिपूजितार्थे । अन्यमेवाऽभिपूजित कञ्चित् त्वद्योग्य पुरुषञ्च यमि! इयमिव परिष्वङ्क्ष्यसे लिबुजा इव वृक्षम् व्रततिरिव वृक्षम्, न मा भ्रातृत्वकारणेनाऽयोग्यत्वात् । अन्य उ अन्यश्च त्वद्योग्य एव त्वाम् परि स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते । नाऽह परिष्वजे भ्रातृत्वात् । तस्य वा वाशब्द समुच्चयार्थे । तस्य च त्वद्योग्यस्य मन चित्तम् आत्मीयम् इच्छ, वशे कर्तुमिति शेष । तस्य च त्व वशवर्तिनी[9] भवेरित्यर्थ । [10]स वा[10] तव स च पुरुषस्तव वशवर्त्ती । भवत्वित्यनुवर्तते । अध अथ परस्परवशम् कृणुष्व कुरु तेन सह संविदम् परस्परसम्भोगसुखसवित्तिम् सुभद्राम् सुकल्याणीम्, इहलोकपरलोकाऽविरोधिनीमित्यर्थ ॥ १४ ॥[3]

वेङ्कट० अन्यम् एव त्वम् यमि! परिष्वङ्क्ष्यस[11], अन्य च त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते[12] लिबुजा इव वृक्षम् । तथा सति[13] तस्य वा त्वम् मन इच्छ, "स वा[14] तव इच्छतु मन । कृणुष्व तेन संविदम् कल्याणीमिति[15] ॥ १४ ॥[3]

[16]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये अष्टमो वर्ग[16] ॥

---

१ परिष्वङ्क्ष्यते वि[1], परिष्वङ्क्ष्यते अ वि[2]. २ परिष्वजतु मूको ३. १३ शी १४ शी पर्चो या. ६,२८, ११,३४ इत्यत्र यक. व्याख्यातं द्र ४. °दतितो वि[1], °दतितो अ[1]. ५. वरा° मूको. ६-६ ममनेव वि[2], यमनव अ[1]. ७ जानाम अ[1], जानीम वि[2] ८. °ष्वङ्क्ष्यते वि[2] अ[1]. ९ °वर्तिनीव वि[1]. १०-१० सवा मूको ११ परिष्वङ्क्ष्यसे वि[2], परिष्वङ्क्ष्यमे अ[1]. १२. परिष्वङ्क्ष्यत वि[1], परिष्वङ्क्ष्यते अ[1]. १३ सि वि[1] अ[1]. १४ नास्ति वि[1] अ[1]. १५. °यमि° वि[1] अ[1]. १६-१६ नास्ति मूको.

[११]

[1]आङ्गिर्हविर्धान ऋषि । अग्निर्देवता । जगती छन्द , अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभ [1] ।

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिव । पयांसि । यह्व । अदिते । अदाभ्य ।
विश्वम् । स । वेद । वरुण । यथा । धिया । स । यज्ञिय । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥१॥

उद्गीथ० वृषा वर्षिता[2] आहुत्याधारत्वेन प्रणाडिकया[3] वृष्टेर्दाता अग्नि वृष्णे यज्ञद्वारेण स्तुतीना हविषा वृष्टेश्च वर्षितुर्यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे दोग्धि पूरयति प्रक्षारयति । कथम् । दोहसा दोहनेन[4] [5]महता प्रक्षारणेन[5] । कुत. । दिव सकाशात् । पयांसि उदकानि वृष्टिलक्षणानि । कीदृशोऽग्निर्दुदुहे । यह्व महान् अदाभ्य अहिंस्यश्च । कीदृशस्य यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे । अदितेः अक्षीणयागक्रियस्य । किञ्च विश्वम् सर्वम् स अग्नि वेद जानाति । किमिव । वरुण यथा आदित्य इव । केन वेद । धिया प्रज्ञया आत्माऽनुरूपया । ईदृशोऽग्नि । सः यज्ञिय यज्ञार्ह । यजतु पूजयतु यज्ञियान् यज्ञार्हान् ऋतून् देवतात्मकान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आङ्गि[6] हविर्धान[7] । अग्नि[8] । वर्षिता अग्नि यजमानाय दोहनसाधनेन[9] दोग्धि अदीनाया दिव उदकानि महान् अहिंसित । स अयमग्नि विश्वम् वेदितव्य वेत्ति प्रज्ञानेन, यथा वरुण प्रचेता वेत्ति । स यज्ञिय[10] यजतु यज्ञियेषु कालेष्विति ॥ १ ॥

रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥ २ ॥

रपत् । गन्धर्वी । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मन ।
इष्टस्य । मध्ये । अदिति । नि । धातु । न । भ्राता । न । ज्येष्ठ । प्रथम । वि । वोचति ॥२॥

उद्गीथ० रपत्[11] रप लप व्यक्तायां वाचि । रपितवती अग्निगुणान् व्यक्तमुक्तवती मनस्समागमयोगात् । गन्धर्वी वाक् स्तुतिलक्षणा अप्या च अद्भि संस्कृता च योषणा स्त्री आहुतिलक्षणा । अग्निं सम्यक् तर्पितवतीति शेष । नदस्य 'नद' (निघ ३ १६) इति स्तोतृनाम । स्तोतुर्मम सम्बन्धिनी । एतत् ज्ञात्वा [12]इदानीमपि नादे शब्दे[12] स्तुतिलक्षणे सम्यक्कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते परि पातु चलत्वाद् इतश्चतश्च गच्छत्[13] स्वस्थानस्थापनेन[14] सर्वतो रक्षत्वग्नि मे मम स्वभूतम्

1-1. नास्ति मूको २ वर्षिका वि[3]. ३ प्रणाधिकया वि[13]. ४. °दोहसाधनेन वि[1], धनेन अ. ५-५. महता° मूको. ६ नास्ति वि[3] अ[1]; आ वि[1]. ७. °न मूको ८ अग्नि वि[3], आग्नेः वि[1]. ९ दोहमानाय धनेन वि[1] अ[1]. १० °ये वि[3] अ[1]. ११ नास्ति अ वि[3]. १२-१२. °नी शब्दे निनादे अ वि[3] १३ गच्छन् मूको १४ स्वस्थानस्थेन अ वि[1]; स्वस्थापनेन वि[1], स्वस्थानमनेन वि[3].

मनः, येनाऽहं समाहितमतिर्भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यभिप्रायः। किञ्चान्यत्। इष्टस्य यज्ञस्य मध्ये अदितिः अदीनोऽग्निः नि धातु धनदानेन श्रद्धाजननेन च नित्यं स्थापयतु नः अस्मान्। किञ्च भ्राता अपि नः अस्माकं सम्बन्धी ज्येष्ठः प्रथमः सर्वप्रयोजनेषु प्रधानः वि वोचति यन्मयोक्तं तदेव विशेषेण वक्ति। एतदुक्तं भवति—अहमेव न केवलम्, सर्व एव अस्मत्कुलीनो देवयागप्रिय इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० वदतु अग्निगुणान् गन्धर्वस्य स्त्री भारती अन्तरिक्ष्या सरस्वती च। स्तोतुः स्तोत्रे परि पातु च मम मनः भारती सरस्वती च। अथ अभिलषितस्य मध्ये अदितिः देवी नि धातु अस्मान्। भ्राता[1] अस्मान् ज्येष्ठः मुख्यः अधिब्रवीतु ॥ २ ॥

सो चि॒न्नु भ॒द्रा क्षु॒मती॒ यश॑स्वत्यु॒षा उ॑वास॒ मन॑वे॒ स्व॑र्वती ।
यदी॑मु॒शन्त॑मुश॒तामनु॒ क्रतु॑म॒ग्निं होता॑रं वि॒दथा॑य॒ जीज॑नन् ॥ ३ ॥

सो इति॑ । चि॒त् । नु । भ॒द्रा । क्षु॒ऽमती॑ । यश॑स्वती । उ॒षाः । उ॒वा॒स॒ । मन॑वे । स्वः॑ऽवती ।
यत् । ई॒म् । उ॒शन्त॑म् । उ॒श॒ताम् । अनु॑ । क्रतु॑म् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । वि॒दथा॑य । जीज॑नन् ॥

उद्गीथ० या पूर्वेष्वपि कालेषु अग्नियागार्थमुदितवती[2], सा एव नु क्षिप्रम् भद्रा कल्याणी क्षुमती 'क्षु शब्दे'। स्तुतिशब्दवती स्तुतिमतीत्यर्थः, अथवा प्रातरुत्थितपक्षिमनुष्यादिशब्दवती यशस्वती कीर्तिमती धनवती वा उषाः उवास उदितवतीत्यर्थः। किमर्थम्। मनवे सर्वस्य मन्त्रज्ञानुरमेयागार्थमित्यर्थः। स्वर्वती आदित्यवती। एनम् उशन्तम् स्तुतिं हविश्च कामयमानम् उशताम् यष्टुं कामयमानानां यज्वनां सम्बन्धिनम् अग्निम् होतारम् आह्वातारम् स्वेन[3] होमका-रिणं वा अनु क्रतुम् विदथाय यज्ञाय यागार्थं जीजनन् जनितवन्तः प्रज्वालितवन्तः ऋत्विग्यजमानाः, तदोदितवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सा उ एव खलु मननीया शब्दवती अन्नवती उषाः व्युच्छतु मनुष्याय आदित्यवती। यदि एनम् अग्निं कामयमानम् कामयमानानां यजमानानाम् कर्मार्थम् जनयन्ति। तदेवोक्तम्[4]— अग्निम् होतारम् यज्ञार्थम् जनयन्तीति ॥ ३ ॥

अध॒ त्यं द्र॒प्सं वि॒भ्वं॑ विचक्ष॒णं विराभ॑रदिषि॒तः श्ये॒नो अ॑ध्व॒रे ।
यदी॒ विशो॑ वृ॒णते॑ द॒स्ममार्या॑ अ॒ग्निं होता॑र॒मध॒ धीर॑जायत ॥ ४ ॥

अध॑ । त्यम् । द्र॒प्सम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒ऽच॒क्ष॒णम् । विः । आ । अ॒भ॒र॒त् । इ॒षि॒तः । श्ये॒नः । अ॒ध्व॒रे ।
यदि॑ । विशः॑ । वृ॒णते॑ । द॒स्मम् । आर्याः॑ । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । अध॑ । धीः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अध अथ अनन्तरम् त्यम् योऽग्नौ हूयते यज्वभिर्देवतार्थं तम् द्रप्सम् 'नात्यल्पम् नातिबहुलं'

---

१. भ्राता वि[1] अ[2], २. अग्नियोगा[0] वि[1]; [0]तवति अ वि[1][1], [0]त्यति वि[1]. ३. स्वेन मूको. ४. तदे मूको ५-५ दारयच्छमति[0] मूको.

सोमम् विभ्वम् महान्तम् विचक्षणम् विविध द्रष्टार सर्वस्य वि पक्षी आ अभरत् आहृतवान् इषित प्रेषितोऽग्निना श्येन अध्वरे यज्ञे। किञ्च यदि यदा विश मनुष्या वृणते प्रार्थयन्ते दस्मम् दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितार वा। कीदृश मनुष्या । आर्या 'अभिगमनीयं त' ब्रुवन्त, यजमाना इत्यर्थ । अग्निम् होतारम् होतृपदार्थकारिणम्[1] आह्वातार वा देवानाम्। अध अथ धी कर्म इतिकर्तव्यता अजायत जायते, प्रवर्तत इत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निना प्रेषितः अनन्तरं[2] 'सोमम् पानीयम्'[3] महान्तम् विद्रष्टारम् पक्षी श्येन आ हृतवान्[4] [5]यज्ञे। यदि दर्शनीयम्[6] [6]अग्निम् आर्या[7] मनुष्या यज्ञे होतारम् वृणते। अथ जायते कर्म प्रतायत इति[8] ॥ ४ ॥

सदा॑सि र॒ण्वो यव॑सेव॒ पुष्य॑ते॒ होत्रा॑भिरग्ने॒ मनु॑षः स्वध्व॒रः ।
विप्र॑स्य वा॒ यच्छ॑शमा॒न उ॒क्थ्यं॒१॑ वाजं॑ सस॒वाँ उ॑प॒यासि॒ भूरि॑भिः ॥ ५ ॥

सदा॑ । अ॒सि॒ । र॒ण्वः । यव॑साऽइव । पुष्य॑ते । होत्रा॑भिः । अ॒ग्ने॒ । मनु॑षः । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः ।
विप्र॑स्य । वा॒ । यत् । श॒श॒मा॒नः । उ॒क्थ्य॑म् । वाज॑म् । स॒स॒ऽवान् । उ॒प॒ऽयासि॑ । भूरि॑ऽभिः ॥५॥

उद्गीथ० सदा सततम् असि भवसि रण्व रमणीय । किमिव। यवसा इव पुष्यते यथा यवसानि हरिततृणयवादिघासा पुष्यत स्वपुष्टिं कुर्वतो हस्त्यश्वगोमहिष्यादिचतुष्पदस्य[9] रमणीया प्रीतिकरा सदा भवन्ति। किञ्च होत्राभि 'होत्रा' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम। यज्ञै हे अग्ने! मनुष मनुष्यस्य सर्वस्य यज्वन स्वभूते स्वध्वर सुयज्ञ, मनुष्यसम्बन्धिनां यज्ञाना स्विष्टकृता गुणकारी भूयिष्ठभाग् भवेत्यर्थ । किञ्च विप्रस्य वा मेधाविन[10] [11]यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यम् स्तोत्रम् शशमान प्रशसन् वाजम् हविर्लक्षणमन्नम् ससवान् सम्भजमानश्च उपयासि उपगच्छसि भूरिभि[11] बहुभिर्देवैश्च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सदा भवसि रमणीयः यवसानि इव[12] उदकैर्हविर्भि त्वा पोषयते आर्त्विज्यै[13] अग्ने![14] मनुष्यस्य सुमख[15] भवन्। मेधाविन वा यदा स्तूयमान[16] [17]प्रशस्यम् अन्न प्रयच्छन् त[17] प्रदानार्थम् उपगच्छसि बहुभि अन्नै तदा च भवसि रमणीय[18] ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्ग[11] ॥

उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॒मिय॑क्षति हर्य॒तो हृ॒त्त इ॑ष्यति ।
विव॑क्ति॒ वह्निः॑ स्वप॒स्यते॑ म॒खस्त॑वि॒ष्यते॒ असु॑रो॒ वेप॑ते म॒ती ॥ ६ ॥

१-१ 'नीय आ मूको. २. होत्र पदा° वि[1,3]. ३. °त्के वि[1] अ[1]. ४-४. सोपानीय मूको. ५. प्रेषितोऽग्निना इत्यन्तेऽधिक मूको. ६-६. यजथदश° वि[1], यज्ञाय दश° अ[1]. ७-७. अग्निवाया वि[1], अग्निकाय अ[1]. ८. इति °च्यत इत्यर्थे अ[1]. ९. °महिषादि° अ वि[1]. १०. मेधाविन वि[1,3], मेधावि अ वि[1]. ११-११. नास्ति मूको. १२. °सान् वि[1] अ[1]. १३. आर्त्विज्यै वि[1] अ[1], मार्त्विज्यै वि[1]. १४. अग्ने मूको. १५. सुमखों मूको. १६. °न वि[1] अ[1]. १७-१७. °माने वि[1], प्रशस्य °अ[1]. १८. °य वि[1] अ[1].

उत् । ईरय । पितरा । [1]जारः । आ । भगम् ।[1] इयक्षति । हर्यतः । हृत्तः । इष्यति ।
विवक्ति । वह्निः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

उद्गीथ० उत् ईरय उद्गमय त्वम्, आत्मज्योतिरिति शेषः। पितरा 'पिता मात्रा' (पा १,२,७०) इत्येकशेषविज्ञानात् सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ, प्रतीति शेषः। अथवा आदित्यादिज्योतिःषु उद्गमनस्य च प्रकाशनस्य च सम्बन्धदर्शनात् उद्गमनप्रकाशने लक्ष्यते। प्रकाशयोभे अपि द्यावापृथिव्यौ, सुष्ठु ज्वालयेत्यर्थः[2]। किमिव। जारः आ भगम् आकारोऽत्रोपमार्थः। रात्रेर्नक्षत्रादिज्योतिर्दीप्तीनाञ्च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः सवितृशब्दवाच्यो[3] द्युस्थानः। स यथा भगमादित्यं द्युस्थानमेवोत्तरावस्थम् भजनीयं वा स्वज्योतिः[4] सौमं वा पारदारिक [5]एव वा[†]। भगोऽपि स्त्रीभगः। यथा जारः[5] [6]पारदारिकः। इयक्षति यजमानो[6] देवान् हर्यतः यागं कामयमानान् हृत्तः हृदयेन इष्यति इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्यध्युपसर्गपूर्वोऽत्र द्रष्टव्यः। अधीष्यति अधिगच्छति, देवस्वभावमित्यर्थः[7]। विवक्ति विवक्ति[8] शस्त्रलक्षणाः स्तुतीः वह्नि वोढा स्तुतीनां[9] देवान् प्रति प्रापयिता होता। स्वपस्यते शोभनञ्च स्वकर्म कर्तुमिच्छति मखः मखशब्दाद् यज्ञनाम्नः तत् करोतीति णिच्, ण्यन्तादचि[10] कृते मख इति यज्ञकार्यध्वर्युरुच्यते। तविष्यते। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। स चात्रान्तर्णीतण्यर्थसनर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतावयिषति[11] च स्तोत्रलक्षणाः स्तुती वर्धयितुञ्चेच्छति इत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान् वा उद्गाता। वेपते 'टुवेपृ कम्पने'। उत्पन्ने [12]च यज्ञे[12] ऋत्विक्कर्मवैगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वात् कर्मवैगुण्योत्पत्तेर्बिभ्यत् कम्पते च मती मत्या बुद्ध्या। कः। सामर्थ्यात् ब्रह्मा। यतो यजमानः सर्वर्त्विजश्च स्वंस्वं कर्म कर्तुमिच्छन्ति[13], तच्च त्वदुद्गमनमन्तरेण[14] न शक्यते कर्तुम्, अत उद्गमयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रेरय आभिमुख्येन[15] द्यावापृथिव्यौ[16] धनम् स्तोता भवन्। जारः जरतेः स्तुतिकर्मणः। यष्टुमिच्छति देवान् स्पृहणीयः अग्निः[17]। हृदयेनैव[18] तत्कर्तुमिच्छति। ब्रवीति चाभिलषितं वोढाऽग्निः। शोभनकर्म कर्तुमिच्छते[19] यजमानाय मंहनीयः[20] वर्धयिष्यते[21]। सोऽग्निः[22] बलवान् कम्पते[23] च स्तोतारं प्रति आगच्छति च स्तुत्येति ॥ ६ ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अक्षत् सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।
इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान् भूषति द्यून् ॥ ७ ॥

१-१. या. (३,१६) व्याख्यातं द्र. २ ज्वालयेत्यर्थः वि[1,3]. ३. °द्रवा मूको. ४. ज्योतिः वि[1]. ५-५. नास्ति अ. † नास्ति मूको. ६-६. °रिकनो मूको. ७. देवास्यभ° वि[1,3]; देवाद्रम° अ वि[2]. ८. ववक्ष मूको. ९ स्तुनीने वि[1]; स्तुतीन् वि[2]; स्तुनी अ. १०. °दवि वि[1,3]; °दरि अ वि[2]. ११ तुतावयिषति वि[1,3], तुनपमिषनि अ, कृत्ता ? वयिषति वि[2]. १२. चेत्र वि[1]; चेत्ने वि[3]; च ··· वि[2]. १३. °च्छन्त वि[1,2,3]; °च्छन्तं अ. १४. वदुद्यामन° वि[1,3], त्वद्यमन° अ वि[2]. १५. °ख्ये वि[2] अ[2]. १६ °व्यो 'व' अ[1]. १७. °ग्नि वि[1]; °द्रि अ[1]. १८. हृदयेन वि[1]. १९. कर्तुशेते वि[1] अ[1]. २० गर्हणीयो वि[2] अ[2]; वहनेयो वि[1]. २१. वर्धिष्यते वि[2] अ[1], वर्धष्यते वि[1]. २२. स अ° वि[1] अ[1]; अ° वि[2]. २३. कम्पने वि[2] अ[2].

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सूनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूपति । द्यून् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः ते तव स्वभूतां हे अग्ने! सुमतिम् शोभनां स्तोतॄणां यष्टॄणाञ्चानुग्राहिकां बुद्धिम् मर्त्त. मनुष्य. स्तोत्राख्यो यष्ट्राख्यश्च अक्षत् अश्नोति । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च त्वामनुग्रहशीलं परिचरतीत्यर्थः । हे सहसः सूनो! बलस्य पुत्र! सः मनुष्यः अति शृण्वे श्रूयते सर्वांल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते इषम् अन्नम् दधान. इष्टान्यर्थिभ्यो[1] ददत् वहमानः उह्यमानश्च[2] [2]अश्वैः । उत्तरकालम्[3] देवो भूत्वा द्युमान् द्युस्थानवान् दीप्तिमान् वा अमवान् आत्मवांश्च स्वाधिकारं प्रति बलवान् वेत्यर्थः । भूपति भवति । कियन्तं कालम् । उच्यते—आ[4] द्यून् 'द्युः' इत्यहर्नाम (तु. निघ १,९) । आचन्द्रार्कमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः तव अग्ने! सुमतिम् [5]मनुष्यः अश्नुते बलस्य[5] पुत्र!, सः अत्यन्तम् [6]प्र स्तूयते । अन्नम्[6] धारयन् उह्यमानः अश्वैः अभिभवति सः दीप्तिमान् बलवान् दीप्तान् शत्रूनिति ॥७॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम्ऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥८॥

उद्गीथ० यत् यदा तु अग्ने! एषा अस्मत्कृता समितिः स्तुतिसङ्गतिराहुतिसङ्गतिश्च भवाति देवी दीप्ता गुणैः । क्व[7] । उच्यते – देवेषु । कीदृशेषु । यजता यजतेषु यष्टव्येषु । देवाः यष्टव्याः[8] अस्माभिः स्तूयन्ते इज्यन्ते चेत्यर्थः । हे यजत्र! यष्टव्य! । रत्ना रत्नानि च धनानि यत् यदा विभजासि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजसि[9] हे स्वधावः![10] हविरन्नवन्! भागम् अंशम् नः अस्माकम् प्रति अत्र काले, तदेत्यर्थः । वसुमन्तम् धनवन्तं नानाधनावयवं सर्वकार्यनिर्वर्तनक्षममित्यर्थः । वीतात् 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा ७, १, ३५) इति हेःस्थानेऽत्र तातङ् । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । वायय गमयास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा[11] अग्ने! एषा समितिः भवति देवी देवेषु यष्टव्येषु[12] यष्टव्य![13], यदा[14] सङ्गच्छन्ते[15] देवाः, यदा च रमणीयानि[16] धनानि [17]स्तोतृभ्यो विभजसि बलवन्![17], तदानीम् अस्माकमपि बहुवसुम्[18] भागम् अंश प्रयच्छेति ॥ ८ ॥

---

१. दाद्° अ वि[1]; दान्[2] अ. २. वधामः° अ वि[1]. ३ भवैतोत्तर° मूको. ४. नास्ति मूको. ५-५. °ष्यो···त्रि[2] अ[1]. ६-६. स्तूयते धारयतेन्नम् मूको. ७. नास्ति मूको. ८. व(प° वि[1,2])ष्ट्व्या मूको. ९. विभजासि मूको. १०. वदय मूको. ११. यद् वि[1] अ[1]. १२. यष्ट्व्या मूको. १३. °ष्या मूको. १४. नास्ति वि[1]. १५. °च्छेत वि[1] अ[1]. १६. °याभिधान्त° वि[3]. १७-१७. °ष्यो · वि[3]; °ष्यो ददाति अ[1]. १८. बहवसुम् वि[1]; बहुवसु अ[1]; बहुवसुम् वि[3].

श्रुधी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । न॒ । अग्ने॑ । सद॑ने । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्र॒वि॒त्नुम् ।
आ । न॒ । व॒ह॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । माकि॑ । दे॒वाना॑म् । अप॑ । भु॒ । इ॒ह । स्या॒ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! श्रुधि शृणु न अस्माकम् वचनमिति शेष । क्व स्थित । उच्यते—सदने स्थाने वेद्याख्ये । कीदृशे । सधस्थे सहस्थाने सर्वदेवसाधारणस्थाने । कतमद्वचनम्[1] । उच्यते—युक्ष्व आह्वानु[2] देवान् प्रति गमनाय युङ्क्ष्व रथम् आत्मीयम् । कीदृशम् । अमृतस्य देवपानस्य मधुन द्रवित्नुम् द्रावयितार[3] युङ्क्ष्व रथम् । तेन गत्वा च न अस्माकं यज्ञं प्रति आ वह प्रापय रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवपुत्रे देवस्य प्रजापते दुहितरौ । माकि मा च कश्चित्[4] देवानां मध्ये एकोऽपि देव अप भू. अपभविता स्यात् । अस्मद्यज्ञादपगन्ता[5] स्यात् । निरवशेषान् देवानाह्वयस्वेत्यर्थ । त्वमपि च इह अस्मिन् यज्ञे अस्मदीये सदा सन्निहित स्या. भव[6] ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शृणु अस्माकम् अग्ने! सहस्थाने गृहे । योजय रथम् उदकस्य द्रावकम्[7] । 'आ वह' च अस्माकम् द्यावापृथिव्यौ ययोर्देवा[8] पुत्रा[10] । मा च अप[11] भू त्वम् देवानाम् सकाशात्, इहैव भव ॥९॥

[12]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्ग[12] ॥

[१२]

[13]आङ्गिर्हविर्धान ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द[14] ।

द्यावा॑ ह॒ क्षामा॑ प्र॒थमे॑ ऋ॒तेना॑भिश्रा॒वे भ॑वतः स॒त्यवा॑चा ।
दे॒वो यन्मर्ता॑न्य॒जथा॑य कृ॒ण्वन्त्सीद॒द्धोता॑ प्र॒त्यङ्स्वमसुं॒ यन् ॥ १ ॥

द्यावा॑ । ह॒ । क्षामा॑ । प्र॒थमे॑ इति॑ । ऋ॒तेन॑ । अ॒भि॒ऽश्रा॒वे । भ॒व॒त॒ । स॒त्यऽवा॑चा ।
दे॒व । यत् । मर्ता॑न् । य॒जथा॑य । कृ॒ण्वन् । सीद॑त् । होता॑ । प्र॒त्यङ् । स्वम् । असु॑म् । यन् ॥

उद्गीथ० ह शब्दोऽत्र पादपूरण । द्यावा क्षामा द्यावाक्षामे द्यावापृथिव्यौ प्रथमे "पिण्डाधाराण्डकपालाभिमानित्वात् सृष्टौ पूर्वं जात इत्यर्थ, प्रधाने वा । ऋतेन तन्निवासिना देवजनन सहेत्यर्थ । अभिश्रावे आभिमुख्येन[14] श्रूयते इत्यभिश्रावस्तत्र[15] भवत लोडर्थेऽत्र लट् । सामीप्यलक्षणा च सप्तम्येषा, गङ्गायां गावश्चरन्तीति यथा । आह्वानश्रवणादस्मद्यज्ञमभि

---

१ तमद्° वि[1,2] २ आह्वान् मूको. ३ द्रवितारं मूको. ४ किंचिद् अ वि[1,2] ५ °नपन्ता वि[3]. ६ भवत् भवत् अ वि[1], भवन् वि[3]. ७ द्रावकम् वि[2] अ[1]. ८-८ आ वि[2] अ[1] ९ °व वि[2] अ[1] १० °त्र वि[2] अ[1] ११ °प वि[2] अ[1], अव वि[3] १२-१२ नास्ति मूको. १३ °म नित्व मूको. १४. मुख्येन मूको १५ मिश्रान्त° अ वि[1,2]

यातामित्यर्थः[1]। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। सत्यवाचा सत्यवाचौ अवितथवचने, सत्यवादिन्यावित्यर्थः। कदा अभिश्रावे भवतः। उच्यते—देव अग्नि यत् यदा मर्तान् मनुष्यान् यजथाय देवयागाय कृण्वन् कुर्वन् प्रेरयन् संदत् निषीदति वेद्याम् होता देवानामाह्वाता प्रत्यङ् देवान् प्रत्यञ्चिता आह्वानार्थम् स्वम् आत्मीयम् असुम् प्राण ज्वालालक्षण सर्वार्थदर्शनलक्षणम् यन् प्राप्नुवांश्च। तदा प्राप्ते अस्मद्यागकाले देवान् द्यावापृथिवीप्रमुखान् अग्निराह्वयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्यावाभूमी[2] मुख्ये यज्ञार्थं स्तुतिषु[3] श्रवणयोग्ये देशे भवतः सत्यस्तुतिके, देवः यदा अग्निः मनुष्यान्[4] यज्ञार्थम् कृण्वन् निषीदति होता अभिमुखम् [5]स्वम्† बलम् गच्छन्‡[5] इति द्यावापृथिवी यष्टुमिच्छन् अग्निं सूक्तेन स्तौति ॥ १ ॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देव । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।
धूमऽकेतुः । सम्ऽइधा । भाऽऋजीकः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० य त्वम् देव देवान् परिभूः देवाना परिग्रहीता आह्वानहविर्नयनद्वारेण, स त्वम् ऋतेन यज्ञेन सह वह प्रापय नः अस्माकम् हव्यम् हवि प्रथम यागसाधनानां पूर्वं प्रधानो [6]वा चिकित्वान्[6] ज्ञातवांश्च धूमकेतुः धूमस्य कर्ता च धूमपताको वा धूमज्ञानोपायश्च समिधा समिन्धनेन सन्दीपनेन भाऋजीक ऋजुदीप्तिकः, ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः, मन्द्र स्तुत्यश्च होता आह्वाता च देवानाम् नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यष्टा च ॥ २ ॥

वेङ्कट० देव देवान् परिभवन् यज्ञेन सदा अस्माकम् हव्यम्[7] वह प्रथमः जानन् धूमप्रज्ञानः[8] समिन्धनेन[9] भाऋजीकः[10] ऋजुदीप्तिः मोदन होता नित्य वाचा अतिशयेन यष्टा ॥ २ ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वऽवृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । वारिति वाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यदि यद्यपि गोः पृथिव्याः अतः अस्याः सकाशात् जातासः जाता उत्पन्नाः, अस्यां पृथिव्यां भवा, पृथिवीलोकनिवासिनो यजमाना इत्यर्थः, धारयन्ते हविषा स्थितिं कुर्वन्तो

---

1. आह नमयानम्मदयमोश्रियेना[1] मूको. 2. °भूमि वि[1] अ[1]. 3. श्रुतिषु वि[2], श्रुति अ[1], स्तुतिषु वि[1] 4. °ष्या वि[1] अ[1]. 5-5. स्वबलाग° वि[1]. † नास्ति वि[2] अ[1]. ‡ °न्तीन् वि[1] अ[1]. 6-6. वापि वा चिकि° वि[1]. 7 नास्ति मूको 8. °ज्ञानेन वि[1] अ[1]. 9. °न्धन. वि[1]; °न अ[1]. 10 त्रुटितम् वि[1] अ[1].

बिभ्रति उर्वी द्यावापृथिव्यौ। सकलजगत स्थितिं कुर्वन्तीत्यर्थ । तथापि त्वावृक् त्वावर्जन हविराधारत्वात् सत्कर्तृत्वाद् नेतृत्वाच्च त्वदत्तिरेवेत्यर्थः। देवस्य तवाग्नेः अमृतम् देवानां[1] हविरित्यर्थ । हविषा त्वमेव जगत् पुष्णासि[2], [3]नान्य कश्चिदित्यर्थ[3]।

सर्वे देवा वृष्टिप्रदानद्वारेण[4] पुष्णन्तीति चेत्, न, यतः विश्वे देवाः अनु गुः अङ्गभावार्थम् अनुगच्छन्ति। तत् तदा ते तव[5] सम्बन्धि, स्वत्प्रदानकर्तृकमित्यर्थ । यजु यज्ञम् दुहे दोग्धि प्रक्षरति। यत् यदा वा एनी एतवर्णा शुद्धस्वरूपा वा आहुति स्तुतिश्च त्वयि हुता कृता च सती दिव्यम् दिवि भवम् घृतम् 'घृ क्षरणदीप्त्यो'। क्षरत्[6] दीप्त वा, आदित्यमण्डले भवमित्यर्थ[4], वा वारि वृष्ट्युदकम्। अतस्त्वमेव सत्काराहुत्याधारादिद्वारेण जगता स्थितिं करोषीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वावर्जनम् अग्ने उदकम्[7] यदि[8] तेजसा उत्पद्यते, अस्माद् उदकाद् जाता ओषधयो द्यावापृथिव्यौ धारयन्ति[10]। सर्वे[11] स्तोतार तत् तव दानम्[12] अनु गायन्ति। दोग्धि यत् श्वेता दीप्ति[13] दिवि भवम् क्षरद् उदकमिति ॥ ३ ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमयन् मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि। वाम्। वर्धाय। अपः। घृतस्नू इति घृतऽस्नू। द्यावाभूमी इति। शृणुतम्। रोदसी इति। मे।
अहा। यत्। द्यावः। असुऽनीतिम्। अयन्। मध्वा। नः। अत्र। पितरा। शिशीताम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने[7] वर्धाय प्रज्वलय[14], प्रोत्सर्पयेत्यर्थ, अप कर्म। अग्निना कर्मणि प्रोत्सर्पिते अग्निप्रसादेन चाभ्यनुज्ञाते च अर्चामि 'ऋच स्तुतौ'। स्तौमि[15] वाम् युवां हे घृतस्नू! वृष्ट्युदकस्य प्रस्रविण्यौ[7] द्यावाभूमी! द्यावापृथिव्यौ[7]। एतज्ज्ञात्वा मे मम, स्तुतीरिति[16] शेष। शृणुतम् हे रोदसी[7] द्यावापृथिव्यौ[7]। कस्मादेव ब्रवीमि। यत् यस्मात् अहा [17]अहरिति अत्र[17] सामर्थ्याद् अहोरात्रसाध्य कर्मोच्यते। सप्तम्येकवचनस्य च आ आदेश। अहनि अहोरात्रसाध्ये कर्मणि अग्निना प्रोत्सर्पिते सति द्याव सामर्थ्यात् पृथिव्यश्च असुनीतिम् असुरिति प्रज्ञा। तया परिसमाप्तिं नीयत इत्यसुनीतिरत्र स्तुतिरुच्यते। ता श्रोतुम् अयन् गच्छन्ति, अत एव ब्रवीमि। श्रुत्वा च स्तुतिम् अग्निसाध्य कर्मणि तदनु ज्ञातेन मध्वा वृष्ट्युदकेन न अस्माकम् अत्र लोके वा, वर्तमानम् इति शेष, पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ शिशीताम् 'शो तनूकरणे' इत्यस्यैतद्रूपम्। 'शिशीते शृङ्गे' (ऋ ५ २, ७) इति यथा। तनूकरणेन चात्र सत्कारो लक्ष्यते। स्नानपानाचमनसस्यनिष्पादनादिसत्कारेण[18] सत्कुरुतामित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१. देवात्र वि[१९] २ दुष्ण वि[१९], पूष्णा अ, पुष्णा वि[१]. ३ ३ नान्या क[१] अ वि[१] ४ ४ वृष्टिद्वारेण प्रदानद्वारेण वि[११]; वृष्टिद्वारेण अ ५ क मूको ६ °रति मूको ७ परवामि° मूको. ८ °क वि[१] अ[१]. ९ न्ति वि[१] अ[१] १० °धति वि[१] अ[१] ११. धर्मे वि[१] अ[१] १२. °न° वि[१] अ[१]. १३. °प्ति वि[१] अ[१] १४. प्रज्वल वि[११]. १५ स्तोम मूको. १६. स्तुतिरि° मूको १७ १७. अहरिति अ वि[११] १८ °मनस्यनिष्पा मूको

वेङ्कट० 'अर्वाम्[†] वाम्[१]। स्तौमि युवयो वृद्ध्यर्थम्[२] कर्म। हे घृतप्रस्राविण्यौ[३] द्यावापृथिव्यौ[४] शृणुतम्[५] सरोधयिन्यौ[६] प्रजाना मदीय स्तोत्रम्। अहस्सु येषु[७] युवयो स्तोतार असुनीतिम्[८] गच्छन्ति म्रियन्ते, तेषु 'इदानीं[†] मधुना अस्मान् द्यावापृथिव्यौ सस्कुरुताम्[‡] इति साहचर्याद् अनयो स्तुति[९] ॥ ४ ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम् । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतम् । चकृम । कः । वि । वेद ।
मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । याताम् । अपि । वाजः । अस्ति ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् स्विच्छब्दो वितर्कार्थे। किं वा न अस्माक स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च राजा सर्वस्य स्वामी दीप्तो वाऽग्नि जगृहे परिगृह्णीयात्, परिचरणवैगुण्यात्। कत् किं वा अस्य अग्नेर्व्रत कर्म परिचरणाख्यम् अति चकृम 'अति सु इत्यभिपूजितार्थे' (या १,३)। अभिपूजितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [१०]किम् स्वित् अस्माकम्[†] राजा गृह्णाति। किं वा वयम् अस्य प्रीणन कर्म नाऽनुतिष्ठामः नित्य नैमित्तिक वा। क एतत्[‡] वेत्ति, न[¶] कश्चिच्छक्तोऽद्य विद्यमान ज्ञातुम्[§]। अस्माकम् मित्र हि अग्निर्विद्यते देवाना वा। अस्मदीया[१०] स्तुतिश्च देवान् अभिगच्छतु[११]। अस्माकम् अस्ति अपि च हविश्च[१२]। को व्रतविलोपप्रसङ्ग[१३] इति ॥ ५ ॥

[१४]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्ग[१४] ॥

दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुःऽमन्तु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति ।
यमस्य । यः । मनवते । सुऽमन्तु । अग्ने । तम् । ऋष्व । पाहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दुर्वचनम् अस्मिन् कर्मणि[१५] कृत अमृतस्य यमस्य नामधेय भवति, [१६]यत् अस्मै[१६] सलक्ष्मा विषुरूपा

१-१ नास्ति वि[१] † वच्मामि वि[१] अ[१] २ °द्ध्य वि[१], वृद्ध अ[१] ३ °प्रस्राविण्यो वि[१], घृतप्रस्राविण्यो अ[१]. ४ नास्ति वि[१२] ५ शृणु वि[१] अ; शृणुता वि[३]. ६ सवोध° वि[१] अ[१]; रोधयिण्यौ वि[३] ७ °षुविश्वेषु अ[१] ८ असुनीतिम् वि[१] असुनीतिम् अ[१], असुनीति वि[३] ९ स्वहस्सु वि[१]; स्तुति[?] वि[१] अ[१] † दानीं वि ‡ मधुन्नम् वि[१]. १०-१० नास्ति वि[१] अ[१] † °कद् यत वि[१] ‡ एद् वि[१] ¶ त वि[१] § य वि[१] ११ °च्छत मूको १२ हविश्च वि[१] अ[१] °श्च तत्र वि[३]. १३ वृत विलोप° वि[१] विद्रविलोप° अ; मस्मात्[?] वि[३]. १४-१४ नास्ति मूको १५ नास्ति वि[१] अ[१], १६-१६ तदस्य वि[१] अ[१]

'स्वसा भार्या[1] भवेत्[1]। तत्तु न तथा इति यमस्य राज्ञः 'यः स्तौति[3] सुवचने नाम, अग्ने! तम् दर्शनीय! रक्ष अप्रमाद्यन् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न्दे॒वा वि॒दथे॑ मा॒दय॑न्ते वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॒ ज्योति॒रद॑धुर्मा॒स्य१॒॑क्तून्परि॑ द्योत॒निं च॑रतो॒ अज॑स्रा ॥ ७ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । वि॒दथे॑ । मा॒दय॑न्ते । वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । धा॒रय॑न्ते ।
सूर्ये॑ । ज्योतिः॑ । अद॑धुः । मा॒सि । अ॒क्तून् । परि॑ । द्यो॒त॒निम् । च॒र॒तः॒ । अज॑स्रा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० "यस्मिन् अग्नौ सति[4] देवाः यज्ञे माद्यन्ति[4], 'यस्मिंश्च सति[6] मृताः[7] मनुष्याः कर्मफलम् उपभुञ्जानाः[8] विवस्वतः 'सदने वर्तन्ते[9] यथासुखम्, येन चाग्निना सूर्ये अहराख्यम् ज्योतिः अदधुः, चन्द्रमसि च[10] रात्रीः[11], तौ चन्द्रसूर्यौ तम् द्योतनिम्[12] द्योतमानम् अग्निं माध्यमिकम् परि चरतः सन्ततगमनौ[13] ॥ ७ ॥

यस्मि॑न्दे॒वा मन्म॑नि सं॒चर॑न्त्यपी॒च्ये॒३॒॑ न व॒यम॑स्य वि॒द्म ।
मि॒त्रो नो॒ अत्रादि॑ति॒रना॑गान्त्सवि॒ता दे॒वो वरु॑णाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मि॑न् । दे॒वाः । मन्म॑नि । स॒म्ऽचर॑न्ति । अ॒पी॒च्ये॑ । न । व॒यम् । अ॒स्य॒ । वि॒द्म ।
मि॒त्रः । नः॒ । अत्र॑ । अदि॑तिः । अना॑गान् । स॒वि॒ता । दे॒वः । वरु॑णाय । वो॒च॒त् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् देवाः स्तोतव्ये वरणे संचरन्ति[14], तम् अन्तर्हिते स्थाने स्थितम् अग्ने![15] न वयम् जानीमः। तस्मिन् स्थाने स्थिताय तस्मै वरुणाय[16] मित्रादयः[17] अस्मान् अपापान् ब्रुवन्तु ॥ ८ ॥

श्रु॒धी नो॑ अग्ने॒ सद॑ने स॒धस्थे॑ यु॒क्ष्वा रथ॑म॒मृत॑स्य द्रवि॒त्नुम् ।
आ नो॑ वह॒ रोद॑सी दे॒वपु॑त्रे॒ माकि॑र्दे॒वाना॒मप॑ भूरि॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सद॑ने । स॒धऽस्थे॑ । यु॒क्ष्व । रथ॑म् । अ॒मृत॑स्य । द्र॒वि॒त्नुम् ।
आ । नः॒ । व॒ह॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । माकिः॑ । दे॒वाना॑म् । अप॑ । भूः॒ । इ॒ह । स्याः॒ ॥

1-1. साहायया वि[2]; सहाया अ[1]. 2. अभवेत् वि[1]. 3-3. यास्तुति. वि[2] अ[1]. 4-4. यस्मिन्नग्नौ वि[2] अ[1]. 5. प्रमा° वि[1]. 6-6. °श्चास° वि[2] अ[1]. 7. मृत्वा वि[2] अ[1]. 8. °पयुञ्ज° वि[1]. 9. सनेदने वर्तं वि[2] अ[1]. 10. प वि[2] अ[1]. 11. रात्रम् वि[2]; °त्रं अ[1]; °त्रिः वि[1]. 12. द्योतम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. 13. सन्त° वि[1]. 14. °र-ती मूको. 15. अग्ने वि[1] अ[1]. 16. वरुणा वि[2] अ[1]. 17. दयः वि[2] अ[1].

वेङ्कट० नवममन्त्र पूर्वसूक्ते (१०,११,९) व्याख्यात ॥ ९ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्ग [1] ॥

[१३]

[1]आङ्गिर्हविर्धान , विवस्वानादित्यो वा ऋषि । हविर्धाने देवता । त्रिष्टुप् छन्द , पञ्चमी जगती[1] ।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युज । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमःऽभि । वि । श्लोक । एतु । पथ्याऽइव । सूरे ।
शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्रा । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थु ॥ १ ॥

वेङ्कट० विवस्वानादित्य[2] । हविर्धानदेवतम् । युवयो वहनार्थम् प्रत्नम् ब्रह्म[3] युनज्मि नमस्कारै । ब्रह्मणा वा । "एते देवा[4] युञ्जते यद्धविर्धाने' इत्युक्तम् । युवयो शब्द वि एतु निर्गच्छतु अङ्कुरो[5] यथा, प्राज्ञस्य निर्गच्छति वाग् अपि वा यथा[6] । युद्ध सरतो वीरस्य मार्गेण यथा शब्द उत्तिष्ठति, तथा उत्तिष्ठतु । त शब्दम् शृण्वन्तु सर्वे पुत्रा प्रजापतेः, आ तिष्ठन्ति ये दिव्यानि[7] स्थानानि ॥ १ ॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तः ।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषा । देवऽयन्त । आ ।
सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति । स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतम् । इन्दवे । न ॥

उद्गीथ० यमे[8] इव सुसदृशे यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि[9] यत्न कृतवती परस्परेण सङ्गच्छमाने वा यत् यदा ऐतम् गतवती स्थो युवा हविर्धानस्थान प्रति, तदा वाम् युवाम् हविर्धानशकटे द्वे अपि प्र भरन् प्रभृतव तो[10], हविर्धान प्रति आहृतवन्त इत्यर्थ, मनुष्या ऋत्विजश्च यजमाना देवयन्त देवान् यष्टुमिच्छन्त सन्त । एतद् ज्ञात्वा आ सीदतम् निषीदत स्वस्वस्थाने तिष्ठतमित्यर्थं । उ-कार पदपूरण । स्वम् आत्मीयम् लोकम् स्थान हविर्धान-गृहाख्यम् विदाने असाधारणत्वेन जानती आसाद्य च स्वासस्थे सुस्थाने स्वासने भवतम् इन्दवे न अस्माकमिन्द्वारर्थाय ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २-२ °त्य वि[1] अ[1]; °स्वादित्य वि[1]. ३ नास्ति वि[1] अ[1]. ४-४ एत देव वि[1] अ[1]. ५ अङ्कुरो मूको. ६ नास्ति वि[1]. ७ दे° वि[1] अ[1]. ८ नास्ति मूको. ९. गमन हविर्धारणादिस्वाधिकारकर्म न मूको १०. प्रभवन्तो मूको.

वेङ्कट० यमे[1] इव अपत्ये समानप्रज्ञे[2] व्याप्रियमाणे यत् युवां गच्छथः, तेन प्र भरन्ति[3] वाम् मनुष्या देवकामाः। आ निषीदतम् स्वम् एव स्थानं जानतो। शोभनाऽऽसने च भवतम् सोमाय अस्माकम्। 'यमे इव हैते यतमाने प्राहुरिति' (ऐत्रा १,२९) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।
अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पदानि । रुपः । अनु । अरोहम् । चतुःऽपदीम् । अनु । एमि । व्रतेन ।
अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नाभौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पञ्च पञ्चसङ्ख्याकानि पदानि पदितॄणि स्थितिहेतुत्वेन देवान् प्रति गन्तॄणि। कानि[4]। हवींषि धानासोमपशुपुरोडाशाज्याख्यानि[5]। रुप यष्टॄणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्याङ्गत्वेन सम्बन्धीनि अनु अरोहम् युवयोः स्वासनभवनानन्तरम्[6] आरोहामि, भवत्करणेन करोमीत्यर्थः। चतुष्पदीम् इति छन्दसामुपलक्षणम्। चतुर्भिः पादैर्युक्तानि त्रिष्टुबादिच्छन्दांसि चेत्यर्थः। अनु एमि अनुगच्छामि व्रतेन प्रयोगकर्मणा, यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः। अक्षरेण च प्रणवाख्येन प्रति मिमे प्रतिगरक्रिया[7] निमिमे[8] निर्वर्तयामि एताम्[9] प्रत्युपस्थिताम्। किञ्च ऋतस्य नाभौ अधि सम् पुनामि अधिशब्दश्रुतिसामर्थ्याद् नाभाविति षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा। ऋतस्य यज्ञस्य प्रधानाङ्गत्वेन हेतुना नाभिभूतायाः वेद्याः अधि उपरि सम्पुनामि संशोधयामि। दशापवित्रेण सोमञ्च संस्करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'द्यावापृथिवी वै देवानाम् हविर्धाने भवतः' (तु. ऐ १,२९)। तत्रेयं पृथिव्याः स्तुतिर्वेदिभूतायाः[10]। पञ्च पदानि रोपयित्र्याः[11] पृथिव्याः[12] प्रवर्तमानाभ्याम् हविर्धानाभ्याम् अहम् अनु रोहामि। तानि च[13] पञ्च पदानि 'माऽसि सुब्रह्मण्ये।[14] तस्यास्ते पृथिवी पादः' (तैब्रा ३,७,७,१२-१३) इति वेदिविमाने दर्शितानि इति[15]। चतुष्पदीम् भूमिम् अनु गच्छामि व्रतेन अक्षरेण वेदे[16] परिच्छिनद्मि[17]। एनां सत्यस्य नहने यज्ञे शोधयामि मन्त्रेण विमानसाधनेनेति[18] ॥ ३ ॥

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत ।
बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कम् । अवृणीत । मृत्युम् । प्रऽजायै । कम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।
बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत । ऋषिम् । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

---

१ य इमे वि[1] २ समान यज्ञे वि[2]. ३ हर° वि[2] अ[1] ४ के मूको ५. °पुरोळाशाज्यानि मूको ६ स्वासनाभ° अ वि[2] ७ °क्रिया वि[2][1]. ८. निमिमे मूको ९ एकां अ वि[1][2]. १०. °तिभूतया वि[1] अ[1], °भूताया वि[2]. ११. °त्र्य वि[1] अ[1] १२. °व्यां वि[1] अ[1] १३ नास्ति वि[1] अ[1]. १४ °ण्यै मूको. १५ दिति वि[1] अ[1], दिभि वि[2] १६ नास्ति वि[2] अ[1], वेदे वि[1]. १७ °च्छन्न वि[1] अ[1], °च्छिनमि वि[2]. १८. °ति अभिप्राय अ[1].

उद्गीथ० किञ्च देवेभ्य देवानाम् यम् स्वपुत्रम् मृत्युम् मारयितारं विनाशकम् अवृणीत वृणीते प्रार्थयते प्रयुङ्क्ते यमः। हविर्धारणक्रियायां[1] प्रवृत्तायां सत्या देवाना स्थिते अवश्यंभावित्वान्न कञ्चिदपि स्वपुत्र देवाना विनाशकं निरूपयति यम इत्यर्थः। प्रजायै प्रजायाश्च मनुष्यादिकाया दवव्यतिरिक्ताया यम् वा अमृतम् स्वपुत्रम् अमृतम् अमारकम् अविनाशकम् न अवृणीत न वृणीते न प्रार्थयते, पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण सर्वस्य स्थितेरवश्यंभावित्वात्। [2]किं च बृहस्पतिम् ऋषिम् ऋषिसदृशं[2] सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। यज्ञम् अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विग्यजमाना। किञ्च प्रियाम् तन्वम् इष्टम् शरीरम् यम प्र अरिरेचीत् अनेकार्थत्वाद् धातूना रिचिरत्र परिहारार्थे द्रष्टव्यः। प्ररेचयति परिहरति, कर्मवैगुण्यजनितदोषाभावाद् अस्माकञ्जीवितं नापहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दवेभ्य॰ निवारितवान्[3] मृत्युम्। [4]मर्त्यांश्च अमयान् अकरोत्[4]। बृहस्पतिम् च यष्टव्यम् अकरोत् ऋषिम्[5]। प्रियाम् च तन्वम्[6] पृथिवीम् यम[7] प्र अरिरेचीत्[8] अकरोद्[9] विस्तीर्णाम्। कर्मौ[10] पूरणौ ॥ ४ ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम्।
उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त। क्षरन्ति। शिशवे। मरुत्वते। पित्रे। पुत्रासः। अपि। अवीवतन्। ऋतम्।
उभे इति। इत्। अस्य। उभयस्य। राजतः। उभे इति। यतेते इति। उभयस्य। पुष्यतः ॥५॥

उद्गीथ० सप्त छन्दांसि क्षरन्ति, स्तुतिमिति शेष, शिशवे शिशो शासनीयस्य सोमस्य हविर्धानशकटयो[11] सुखासनीभूतस्य मरुत्वते मरुत्वत मरुद्भि ऋत्विग्भिः सप्तभि स्तोतृभिश्च युक्तस्येत्यर्थ। पित्र पितु ऋत्विजा सर्वस्य वा जनकत्वात् पितृभूतस्येत्यर्थ। पुत्रास अपि सोमस्य पुत्रा[12] अपि सोमस्य पुत्रभूता[13] ऋत्विजोऽपि अवीवतन् गमयन्ति ऋतम् सत्य स्तुतिरूपम्, सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं[14] कुर्वन्तीत्यर्थ। उत्तरोऽर्धर्च परोक्षत्वाद् भिन्न वाक्यम्। किं बहुनोक्तेन। उभे इत् इच्छब्द एवार्थे। उभे एव हविर्धाने नान्यत् अस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य राजत ईशाते। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हविरधीनत्वाच्चोभयस्य स्थितेः उभे एव हविर्धाने यतते कर्मानुष्ठान प्रयत्नञ्च कुरुत। तदधीनत्वाद्धविर्धारणस्य हवि प्रधानत्वाच्च कर्मानुष्ठानस्य उभयस्य देवजातस्य मर्त्यजातस्य च पुष्यत हविर्धारणद्वारा पुष्टिं च कुरुत इत्यर्थ ॥ ५ ॥

---

१ हविर्धादेवव्यतिरिक्तया हवि॰ मूको. २-२ क वा स्वबृहद्यृषिसदृशं अ वि॰, क वा स्वबृहस्यृ (॰त्व [त्पतिं] वि॰) ऋषिसदृश वि॰॰. ३. ॰रित ह्वा वि॰, ॰रित द्धा अ॰, ॰रितवा वि॰ ४-४. मर्त्यांश्चोमया॰ वि॰ अ॰, प्रजार्थैर्मनुष्येभ्यो मरण निवारितवानकरोत् वि॰. ५ नास्ति वि॰ अ॰ ६ त्वम् वि॰ अ॰, तत्वम् वि॰. ७ ॰म वि॰ अ॰. ८ अरिरेचित् वि॰ अ॰. ९ अकरो वि॰ अ॰ १०. कामौ वि॰ अ॰, क्रमौ वि॰. ११. ॰र्धानस्य शक॰ मूको १२. पुत्रास मूको. १३ ॰भूत वा वि॰, ॰भूता वा वि॰, ॰भूत अ वि॰. १४. नास्ति अ वि॰

वेङ्कट० सप्त क्षरन्ति नद्यः शिशवे से[1] वरुणाय [2]महद्भिर्युक्ताय 'यस्य ते[3] सप्तसिन्धवः' (ऋ ८, ६९,१२) इत्युक्तम्। 'अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तः' (मा १०, ७) इति मन्त्रः। पित्रे दिवे पुत्रासः मनुष्याः ऋतम्[4] अपि गमयन्ति। 'अव्रतिर्गतिकर्मा[5]' इति यास्कः (१०,२०)। उभे[6] द्यावापृथिव्यौ अस्य उभयस्य देवमनुष्यात्मकस्य राजतः। उभे[7] च प्रयत्नं कुरुतः देवमनुष्यार्थम्[8]। उभये[9] चात्रोदकैः[9] पुष्यतः इति। 'बृहस्पतिः यज्ञम् अकृण्वत' (ऋ १०, १३, ४) इत्यादि प्रासङ्गिकम्[10] इति ॥ ५ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[11] ॥

[१४]

[11]वैवस्वतो यम ऋषिः। यमो देवता, ६ अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुसोमाः, ७-९ लिङ्गोक्तदेवताः पितरो वा, १०-१२ श्वानौ। त्रिष्टुप् छन्दः, १३, १४, १६ अनुष्टुभः, १५ बृहती[11]।

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिऽवांसम्। प्रऽवतः। महीः। अनु। बहुऽभ्यः। पन्थाम्। अनुऽपस्पशानम्।
वैवस्वतम्। सम्ऽगमनम्। जनानाम्। यमम्। राजानम्। हविषा। दुवस्य ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् आरभ्यते[12]। परेयिवांसमिति षोडशर्चं यमदैवतं यमो वैवस्वतो ददर्श।

परेयिवांसम् उपसर्गव्यत्यययोऽत्र सामर्थ्यात् कार्यः। लिट् चात्र वर्तमाने। पर्यागच्छन्तम् लोकपालत्वात् [13]कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम्। प्रवतः इत्येतन्मन्त्रपदं[13] द्वितीयाबहुवचनान्तम्। यास्कमहर्षिणा (१०,२०) अत्र [14]आपत्यर्थसामान्याद् द्युवतिर्यग्जातिविशेषार्थम्[4] उद्वतो निवत इत्यप्याह म्[14]। प्रवतः प्रगताः धर्मादिसर्वपुरुषार्थसम्बन्धात् प्रकृष्टगाः मनुष्यजातीरित्यर्थः[15]। उद्वतः उद्गताश्च देवजातीः सर्वतो [16]गतत्वाच्च निवतः तिर्यग्जातीः महीः अनु प्रति[16] इत्यर्थः। बहुभ्यः पञ्चम्यर्थे चतुर्थ्यपा। बहूनामपरिमितानामतेषामेव प्राणिनाम् पन्थाम् पन्थानं मार्गं शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणं वा [18]अनुपस्पशानम् अनुनिःशब्दस्य स्थाने[18]। स्पशिर्बन्धनार्थः। निबध्नन्तम्[19], शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिलक्षणमार्गे निरूपयन्तमित्यर्थः, जीवितलक्षणमार्ग[20] निरुन्धन्तमित्यर्थः[21]। वैवस्वतम् विवस्वतः पुत्रम् सङ्गमनम् स्वर्गं प्रति सम्यग्गमयितारम् जनानाम् यमम् राजानम् सर्वस्येश्वरम् हविषा दुवस्य[22] परिचर हे मदोयान्तरात्मन्[1] यजमान[1] वा ॥ १ ॥

---

१ वाम् मूको २ २ °त्कोमस्य वि[3] अ[1] °यजस्य वि[1]. ३ नास्ति मूको ४. पति मूको ५ नास्ति वि[3] अ[1] ६ उभयम् मूको. ७. °याम राजत वि[3], °या म राजान अ[1] ८ पं च प्रयत्न कुरुतो देवमनुष्यार्थम् उभयम् वि[3] अ[1] ९ चानोदनैः वि[3] अ[1]. १० °क मूको ११-११ नास्ति मूको १२ नास्ति वि[13] १३ १३ °ब्रयत मेत मन्त्र° मूको १४ १४ °यसामन्दे व मूको १५ °स्थ मध्याहूतम मूको १६. °जातिरित्य° अ वि[11], °जातिरित्य° वि[3]. १७,१७ °गत्त्वा च बहुभ्योमिता अनुप्रमिति मूको. १८ १८ °स्पशान सस्थाने वि[13], °स्पशानस्य अ वि[3] १९ विबध्नन्तम् अ वि[13], विबध्नन्तम् वि[3] २०. जीविल° मूको २१ निरुध्यन्त° मूको २२. दुवस्व वि[13].

वेङ्कट० यमो वैवस्वतः । परागतं दूरगताः पृथिवीः[1] अनु दूरे स्थितम् । यास्कः (१०,२०) तु आह— 'पर्यागतवन्तम्' इति । बहुभ्यः मृतेभ्यः पन्थानं गमनमार्गम् अवगच्छन्तम्[2] । स्पृशतिर्ज्ञानकर्मा । वैवस्वतम् सङ्गमनम् जनानाम् यस्मिन् मृताः[3] सङ्गच्छन्ते तम् यमम् राजानम्[4] हविषा परिचर । 'दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा' इति यास्कः (१०,२०) ॥ १ ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊँ इति ।
यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० नः अस्माकं प्रजानाम् गातुम् शुभाशुभकर्मनिमित्तां सुगतिं दुर्गतिं च प्रथमः अन्यस्मात् सर्वस्मात् ज्ञातुः[5] पूर्वम् विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः '[6]एषा या[6] शुभाशुभकर्मजनितसुगति-दुर्गतिश्च न अपभर्तवै अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं स्वविज्ञानेनाभिभवितुं शक्यत इत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्मिन् स्वर्गे नः अस्माकम् पूर्वे पितरः पितामहादयः परेयुः आप्तकामत्वात् स्वपुत्रदारानानवेक्षमाणाः पराङ्मुखाः गताः एना अनेन यत्नेन हेतुना जज्ञानाः संस्कारद्वारेण '[7]पुनर्जायमानाः पथ्याः संकीर्णमुखाः[7] आहुतीः स्तुतीश्च स्वाः स्वभूताः अनु आहुतिसंस्कारानन्तर संस्कृताः सन्त इत्यर्थः । तदप्यस्मत्पितृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य इति पूर्वोक्तं[8] सर्वम्[9] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमः अस्माकं मृतानाम् अग्रे स्थितो मार्गम् जानातु । न एष मार्गः परिहर्तुं शक्यः. अवश्यं मृतेन गन्तव्य, यत्र अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः अनेन मार्गेण गच्छन्तो जाताः[10] । सर्वे स्वाः[11] पथ्याः [12]भूमीः अनु गच्छन्ति[12], प्रातिस्विकैः कर्मफलैः यासु निवसन्ति ॥ २ ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । ववृधानः ।
यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥३॥

उद्गीथ० मातली सारथिरिन्द्रस्य कव्यैः कव्यनामभिः पितृभिः सह वावृधानः सर्वप्रधानया वृद्ध्या वर्धमानः आस्ते, यमप्रसादादिति वाक्यशेषः । यमः च अङ्गिरोभिः सह सदा वर्धमान आस्ते । बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्वानो देवविशेषाः । ऋक्वभिर्मध्यमस्थानैर्देवगणैः सह सदा वावृधानो

---

१ °वीम् वि[1] अ[1]. २. मतुग[1] वि[1] अ[1]. ३ मृताः वि[1], मृता वि[1] अ[1]. ४ राजानम् वि[1] अ[1]. ५. ज्ञातुः अ वि[1]. ६ ६. एष य. अ वि[1]. ७-७. °मानाः संरिकिरिमुखा मूको. ८ पूर्वोक्तं ? वि[1]. ९. सर्वे अ. १०. नास्ति वि[1]. ११. स्वा मूको. १२-१२. भूमी तु गच्छति वि[1] अ[1].

वर्धमान आस्ते यमप्रसादात्। किञ्च यान् च पितॄन् देवाः वव्रुधुः वर्धयन्ति स्वेनोपकारेण, ये च पितरः देवान् स्वेनोपकारेण वर्धयन्ति। यच्छब्दसंबन्धात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तेषां पितॄणां मध्ये एके पितरः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारप्रदानेन हविषा तृप्यन्ति यमेन सह। स्वधया अन्ये मदन्ति स्वधाकारप्रदानेन हविषैके तृप्यन्ति यमेन सह ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मातलीप्रभृतयः पितॄणां नेतारः कव्यप्रभृतिः[1] सह वर्धन्ते गणशः। तत्र यान् इमान् देवाः [2]पितृयज्ञेन अवर्धयन्[2], ये [3]च अमी[3] यज्ञेन देवान्, तेषु देवाः[4] स्वाहाकारेण माद्यन्ति, स्वधाकारेण पितरः ॥ ३ ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम्। यम। प्रऽस्तरम्। आ। हि। सीद। अङ्गिरःऽभिः। पितृऽभिः। सम्ऽविदानः।
आ। त्वा। मन्त्राः। कविऽशस्ताः। वहन्तु। एना। राजन्। हविषा। मादयस्व ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इमम् हे यम! प्रस्तरम् अस्मदीयवेदिस्तरणदर्भासनं[5] प्रति आ हि सीद हीति पदपूरणः। उपवेष्टुमागच्छ। किं कुर्वन्। उच्यते—अङ्गिरोभिः अङ्गिरोनामभिः पितृभिः [6]सह संविदानः[6] पथि विनोदनार्थं विचित्राः कथाः कुर्वन्नित्यर्थः। आगच्छन्तं च सन्तं त्वां स्तुतिमन्त्राः कविशस्ताः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः[7] आ वहन्तु श्रोतव्यत्वेन निमित्तभूताः प्रापयन्तु। आगत्य च अस्मद्यज्ञे [8]एना एतेन हविषा राजन्! मादयस्व[8] तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् हे यम! प्रस्तरम् आ हि[9] सीद अङ्गिरोभिः पितृभिः सङ्गतः[10] तस्मिन् त्वाम् [11]आ वहन्तु[11] मन्त्राः[12] कविभिः शस्ताः। अनेन राजन्! हविषा माद्य[13] ॥ ४ ॥

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अङ्गिरःऽभिः। आ। गहि। यज्ञियेभिः। यम। वैरूपैः। इह। मादयस्व।
विवस्वन्तम्। हुवे। यः। पिता। ते। अस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि। आ। निऽसद्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरोभिः सह आ गच्छ यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः यज्ञसम्पादिभिर्वा यम्! वैरूपैः[9] विरूपा एव वैरूपाः। बहुरूपैरित्यर्थः। आगत्य च इह अस्मद्यज्ञे मादयस्व[10] तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा। ते तव

---

१. माक° वि[1] अ[1]. २-२. °ज्ञेदावयन् वि[1], °ज्ञे धावदद् अ[1]. ३-३. चामि वि[3]; चामी अ[1]. ४. °व वि[1] अ[1]. ५. °णगभासन मूको. ६-६. सदन् अ वि[1], सह [स]न् वि[1]. ७. नास्ति मूको. ८-८ नास्ति मूको. ९. नास्ति वि[1]. १०. संगत वि[1] अ[1]. ११-११. आपन्तु वि[1] अ[1]. १२. °न्त्र वि[1] अ[1]. १३. मादि वि[1] अ[1].

'यः पिता'। तमित्यध्याहार्यं यदिति सामर्थ्यात्। 'तम् विवस्वन्तम् हुवे आह्वयामि'। तेन चाऽऽहूतेन सह अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेदिस्तरणे आ निषद्य मर्यादयोपविश्य हविषा मादयस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरोभिः आ गच्छ यज्ञार्हैः[२] विरूपकुलजातैः। अस्मिन्[३] यज्ञे[४] मादयस्व[५]। विवस्वन्तम्[६] च हुवे। यः पिता ते अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि निषद्य मादयति इति[१] ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः।' ॥

अङ्गि॑रसो नः पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वः सो॒म्यासः॑ ।
तेषां॑ व॒यं सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥ ६ ॥

अङ्गि॑रसः । नः॒ । पि॒तरः॑ । नव॑ऽग्वाः । अथ॑र्वाणः । भृग॑वः । सो॒म्यासः॑ ।
तेषा॑म् । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिया॑नाम् । अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अङ्गिरसः ये वा पितर न अस्माकम्। पितरः कीदृशा.। नवग्वाः मासे पितृयज्ञे पतिते नवा गति, नवा मनसो गतिरभिलाषः येषाम्। भृगवः च सोम्यासः सोमसम्पादिन.[७]। तेषाम् सर्वेषामेव वयम् सुमतौ शोभनायाम् अनुग्राहकबुद्धौ यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां यज्ञसम्पादिनां वा अपि भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा सौमनसे सौमनस्ये प्रीतावित्यर्थ, स्याम भवेमेत्याशास्महे यमप्रसादादिति योज्यम् तदेवतत्त्वाऽविघाताय मन्त्रस्य[८] ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अङ्गिरसः अस्माकम् पितरः नवग्वा। ये नवसु[९] मासु सत्रादुदतिष्ठन्[१०] ते नवग्वा.[११]। यास्कः (११,१९) तु आह— 'नवगतयो'[१२] नवनीतगतयो[१३] वा[१३] इति। अथर्वाणः भृगव च सोमसम्पादिन.[१४], तेषाम् वयम् कल्याण्यां[१५] मतौ यज्ञियानाम् अपि चैषाम् भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये भजनीये च कल्याणे मनसि स्याम[१७] ॥ ६ ॥

प्रेहि॒ प्रेहि॑ प॒थिभिः॑ पू॒र्व्येभि॒र्यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युः ।
उ॒भा राजा॑ना स्व॒धया॒ मद॑न्ता य॒मं प॑श्यासि॒ वरु॑णं च दे॒वम् ॥ ७ ॥

प्र । इ॒हि॒ । प्र । इ॒हि॒ । प॒थिऽभिः॑ । पू॒र्व्येभिः॑ । यत्र॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒रा॒ऽई॒युः ।
उ॒भा । राजा॑ना । स्व॒धया॑ । मद॑न्ता । य॒मम् । प॒श्या॒सि॒ । वरु॑णम् । च॒ । दे॒वम् ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °र्है. हे वि[२] अ[१]; ज्ञार्है वि[१]. ३. मिन् वि[२]; मिन् अ[१]. ४. °ज्ञे वा अ[१]. ५. °स्वन वि[२] अ[१]; °स्वत वि[१] ६. नास्ति वि[१२]. ७. °म्पादिन वि[१] अ[१]. ८. इत परं ग्रन्थपात 'प्रेहि प्रेहि' इति सप्तममन्त्रस्य प्रतीकमपहाय। ९ न्सु वि[१] अ[१]. १० दत्रा दुतिष्ठु (ष्ठ अ[१]) वि[२] अ[१]. ११ नवरा वि[२] अ[१], नवग्र वि[१]. १२ वनग° वि[१] अ[१]. १३. नपतिग° वि[१] अ[१]. १४ म्च वि[२] अ[१] १५. 'नः च वि[२] अ[१]. १६. °णा वि[२] अ[१]. १७ नास्ति वि[२] अ[१], न्य मः वि[१].

वेङ्कट० प्र गच्छ प्र गच्छ मार्गैः प्नत्नैः यत्र[1] अस्माकम् पूर्वे पितरः परेताः । उभौ राजानौ स्वधया[2] माद्यन्तौ यमम् पश्य वरुणम् च तत्र देवम् ॥ ७ ॥

सं ग॑च्छस्व पि॒तृभि॒: सं य॒मेने॑ष्टापू॒र्तेन॑ प॒र॒मे व्यो॑मन् ।
हि॒त्वाया॑व॒द्यं पुन॒रस्त॒मेहि॒ सं ग॑च्छस्व त॒न्वा॑ सु॒वर्चा॑: ॥ ८ ॥

सम् । ग॒च्छ॒स्व॒ । पि॒तृऽभि॑: । सम् । य॒मेन॑ । इ॒ष्टा॒ऽपू॒र्तेन॑ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।
हि॒त्वाय॑ । अ॒व॒द्यम् । पुन॑: । अस्त॑म् । आ । इ॒हि॒ । सम् । ग॒च्छ॒स्व॒ । त॒न्वा॑ । सु॒ऽवर्चा॑: ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् गच्छस्व पितृभिः मृतैः, सम् च यमेन, तथा अर्जितेन[3] इष्टापूर्तेन च, परमे स्थाने । त्यक्त्वा पापम् पुन. [4]च अस्तम्[4] शरीरम् आ गच्छ । सम् गच्छस्व अङ्गैः सुदीप्तैः ॥ ८ ॥

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्प॒ताऽतोऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्रन् ।
अहो॑भिर॒द्भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्यव॒सान॑मस्मै ॥ ९ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अत॑: । अ॒स्मै । ए॒तम् । पि॒तर॑: । लो॒कम् । अ॒क्र॒न् ।
अह॑:ऽभि: । अ॒त्ऽभि॑: । अ॒क्तुऽभि॑: । विऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒ति॒ । अ॒व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अप गच्छत वि गच्छत वि च सर्पत[5] अस्माद्देशात् । रक्षांसि [6]पिशाचाश्च अस्मै[6] एतत् पितरः स्थानम्[7] अकुर्वन् अहोरात्रैः उदकैश्च विशेषेणाऽक्तं विभक्ताऽहोरात्रम् उदकवत् । प्रयच्छति[8] अवसानम् अस्मै यमः, न [9]स्तेनम् अनुदके[9] अन्धकारे प्रक्षिपतु ॥ ९ ॥

अति॑ द्रव सार॒मे॒यौ श्वानौ॑ चतुर॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अथा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॒ उपे॑हि य॒मेन॒ ये स॑ध॒मादं॒ मद॑न्ति ॥ १० ॥

अति॑ । द्र॒व॒ । सा॒र॒मे॒यौ । श्वानौ॑ । च॒तु॒:ऽअ॒क्षौ । श॒बलौ॑ । सा॒धुना॑ । प॒था ।
अथ॑ । पि॒तॄन् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑न् । उप॑ । इ॒हि॒ । य॒मेन॑ । ये । स॒ध॒ऽमाद॑म् । मद॑न्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट० [10]अति गच्छ[10] सरमायाः[11] पुत्रौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलवर्णौ साधुना मार्गेण । अथ पितॄन् सुधनान् उप गच्छ, यमेन ये[11] पितरः सहमादम् मदन्ति[13] ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चदशो वर्गः[14] ॥

---

१. इति वि[2] अ[1]. २. सुधया वि[1] अ[1]. ३. जितेन मूको. ४. चास्तेश° मूको. ५. सर्वेन° अ[1]. ६-६. °शाचास्तै वि[2] अ[1]. ७. स्तानम् वि[1] अ[1]. ८. °च्छ वि[2] अ[1], °च्छत वि[1]. ९-९. स्तेन…नु° वि[2] अ[1] १०-१०. अपिग° वि[2]; मपिगच्छतु अ[1]. ११. °या वि[1] अ[1]. १२. नास्ति वि[1] अ[1]. १३. मादन्ति वि[2]. १४-१४. नास्ति मूको.

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ।
ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥११॥

वेङ्कट० यौ ते श्वानौ यम। गोपायितारौ[1] चतुरक्षौ[2] पुरस्य मार्गस्य रक्षकौ नृणां द्रष्टारौ, ताभ्याम् एनम परि धेहि राजन्!, अविनाशम् च अस्मै कुरु, तथा अमीवारहितं स्थानम् च इति ॥ ११ ॥

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णनासिकौ प्राणिनाम् असुभिः तृप्तौ विस्तीर्णबलौ यमस्य दूतौ जनान् अनु चरतः। तौ अस्मभ्यम् दर्शनाय सूर्यस्य अद्य[3] शरीरम् आस्थितेभ्यः पुनः अपि असुम् दत्ताम्[4] अस्मिञ्छरीरे[5] भजनीयम् ॥ १२ ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

---

१. गोपा…वि[२] अ[२]. २. °क्षौ रक्षस वि[२] अ[१]. ३. अयम् वि[१] अ[१]; अन्यम् वि[२]. ४. स्याम् वि अ[१], दत्त वि[२]. ५. अस्मच्छ° वि[१] अ[२].

वेङ्कट० यमाय 'घृतयुक्तम् हविः जुहुत'[1]। प्र तिष्ठत च हविर्धानात्। सः अस्माकम् देवानां मध्ये आ यच्छति[2] दीर्घम् आयुः प्र-जीवनाय ॥ १४ ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यमाय राज्ञे मधुमत्तमम्[3] हव्यम् जुहुत। इदम्[4] नमः[5] ऋषिभ्यः तदनुचरेभ्यः पूर्वजेभ्यः पथिकृद्भ्यः च मृतानाम् ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अभिप्लवष्यहे पूर्वैः 'त्रिभिः ज्योतिर्गौरायुर्भिः त्रिकद्रुकम्। तान् त्रिकद्रुकान् उद्दिश्य'[6] पतति "षट् उर्वीः एकम्"[7] बृहत् इति यममाह। 'द्यौश्च पृथिवी "चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च"[8] (आश्रौ १,२,१) इति षडुर्व्यः। त्रैष्टुभादीनि छन्दांसि सर्वाणि तस्मिंस्त्रैष्टुभे यमे आहितानि। सूक्तमिदं यमेन मनुष्यार्थं दृष्टम्, यथा सूर्यया मनुष्याणां विवाहमन्त्रा दृष्टाः। आत्मदेवता तस्मिन् पक्षे, लिङ्गोक्तदेवताः परास्तिस्रः, तिस्रश्च अन्त्याम् अन्त्या याम्य इति ॥ १६ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः'[9] ॥

[१५]

'शङ्खो यामायन ऋषिः। पितरो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः, एकादशी जगती'।

उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥[10]

१-१. घृत…वि[1] अ[1]. २. गच्छति मूको. ३. °तम् वि[1] अ[1]. ४. उदम् वि[1] अ[1]. ५ नमम् वि[2] अ[1]. ६-६. पूर्वैस्त्रिभि…त्रिकद्रुका…मूको. ७-७. षन्मिन्धुर्विरेकं वि[2]; षन्दुर्विः वि[2] अ[1]. ८-८. °श्च रात्रिश्चाप श्चौष° वि[1]; चाहश्चापश्चौष° वि[2] अ[1]. ९-९. नास्ति मूको. १०. या. (११, १८) व्याख्यातचरा द्र.

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमा । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतऽज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायन[1] शङ्ख । उत् तिष्ठन्तु अवरे[2] [3]उत्तिष्ठन्तु । परा[3] तिष्ठन्तु[4] मध्यमा पितर सोमसम्पादिन[5]। प्राणम् ये [6]गच्छन्तम् अनु ईयु[6] अनमित्रा सत्यज्ञा । ते अस्मान् रक्षन्तु पितर ह्वानेषु[7] ॥ १ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयम् पितृभ्य नमस्कार अस्तु अद्य, ये पूर्वास मृता, ये पोत्तमा[8] गता, ये च[9] [10]पार्थिव लोके[10] निषण्णा, ये वा पुरस्तात् सुबलासु विक्षु युद्धे हता ॥ २ ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।
बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आऽगमिष्ठाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ जानामि अहम् पितॄन्[11] सुधनान्[12] अपि च विष्णो नपातम् यमम्[13], तस्य विक्रमणम् च । बर्हिषद [14]यज्वान य अन्नेन[14] सहाभिषुत सोमम् अभजन्त । इह आभिमुख्येनाऽतिशयेन गन्तारो भवन्तु ॥ ३ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

---

१ यमा[1] मूको २ अपरे वि[1] अ[1] ३-३ °छन्तु पारा वि[1] अ[1], नास्ति वि[1]. ४. तिष्ठ[1] मूको. ५ सोमा समवातिन वि[1] अ[1] ६ ६. मपिघुत्तरनम° वि अ[1] °न्विघुनरनमि° वि[1]. ७. सानेषु वि[1] अ[1]. ८ °मौ वि अ[1] ९ नास्ति वि[1] १०-१०. पार्थिवलोके वि[1]. † स्वोदके वि[1] अ[1]. ११. पितृणाम् वि[1]. १२ धनान् वि[1], धनानि अ[1] १३ यम् वि[1] अ[1]. १४-१४ °नेन वि[1] अ[1], यज्वानो यन्नेन वि[1]

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ।
ते । आ । गत । अवसा । शम्ऽतमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे[1] बर्हिषदः ! पितरः ! रक्षणाय अभिमुखम् आगच्छत । इमानि वः हव्यानि[2] चकृम । तानि यूयं सेवध्वम्[3] । ते आ गच्छत[4] रक्षणेन सुखतमेन सह । अथ अस्मभ्यम् शम् च योः च पापरहितं[5] प्रयच्छत ॥ ४ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

उपऽहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निऽधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपहूताः पितरः सोमार्हाः बर्हिष्येषु [6]प्रियेषु स्थानेषु[6] । ते[7] आ गच्छन्तु, [7]ते इह शृण्वन्तु[7], ते अस्मान् अधि ब्रुवन्तु, रक्षन्तु चेति ॥ ५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः[8] ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मीयम् जानु आच्य दक्षिणतः उपविश्य अस्मदीयम् यज्ञम् अभि-ष्टुत सर्वे । पितरः ! मा हिंसिष्ट च[9] अस्मान् केन चित् आगसा[9], [10]यत् वः वयम् आगः कुर्मः[10] मनुष्यत्वेन मोहिताः[11] ॥ ६ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ७ ॥

---

१. नास्ति वि[२] अ[१]. २. भव्या वि[२] अ[१]. ३. सेव्यम् वि[२] अ[१]. ४. गत वि[२] अ[१].
५. पाप° वि[१] अ[१]; °परा° वि[१]. ६-६. स्थानेषु प्रियेषु वि[१]. ७-७. नास्ति वि[२] अ[१]. ८-८. नास्ति मूको.
९. आत्मामा वि[२] अ[१] १०-१०. यद्धोऽमाग यः वि[२]. ११. °ताम् वि[१] अ[१].

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आसीनाः अरुणवर्णानां[1] मातॄणाम् उपस्थे रयिम् धत्त दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः हे पितरः! तद् वसु प्र यच्छत । ते यूयम्[2] अस्मिन् लोके अन्नम् धत्त ॥ ७ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । सम्ऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामम् । अत्तु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये अस्माकम् पूर्वे पितरः सोमार्हाः आत्मानं[3] प्रापयन्[4] सोमपीथम् [5]वसीयांसः, तैः[6] [6]यमः संरममाणः[6] हवींषि कामयमानः कामयमानैः कामेकामे अत्तु[7] ॥ ८ ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ ९ ॥

ये । ततृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।
आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ये तृष्यन्ति देवेषु गच्छन्तः यज्ञविदः[8] स्तोतृभिः संस्कृताः[9] स्तुतिभिः, अग्ने! तैः सुधनैः अभिमुखम्[10] आ गच्छ सत्यकर्मभिः कव्यैः नाम पितृभिः यज्ञसद्भिः ॥ ९ ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । दधानाः ।
आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये सत्यकर्माणो हविषोऽत्तारः सोमपाः इन्द्रेण [11]देवैः च समानं[11] रथं धारयन्तः, तैः[12]

---

१. अरुणवर्णाना वि[1]; वणवर्णाना वि[2]; वणनगाना अ[1]. २. यूयं[0] वि[2] अ[1]. ३. असानं वि[3]; असान् अ[1]. ४. [0]यत् वि[2] अ[1] ५. [0]यांसः वि[2] अ[1]. ६-६. यमयं रम[0] वि[2] अ[1]. ७. नास्ति वि[1]; ये तेषु वि[2] अ[1]. ८. [0]द वि[2] अ[1]. ९. [0]ता वि[2] अ[1]; स स्तुता वि[1]. १०. [0]ख वि[2] अ[1]. ११-११. देवैस्सन् मानं वि[2] अ[1]. १२. नास्ति वि[1].

आ याहि अग्ने! वसुभिः देवैरपि वन्दनीयैः[1] परैः परतरैश्च[2] पितृभिः प्रवर्ग्यसद्भिः ॥ १० ॥

[3]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये अष्टादशो वर्गः[3] ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्वऽवीरम् । दधातन ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ... ...वैरस्माभिः संस्कृतानि शुचीनि बर्हिषि, आसादितानीति शेषः । अथ अनन्तरं च रयिम् धनम् सर्ववीरम् सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् दधातन दत्त अस्मभ्यम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः' (तैब्रा १,६,९,६) इति ब्राह्मणम् । अग्निष्वात्ताः! पितरः! इह आ गच्छत, 'तत्र स्थाने' स्थाने प्रत्युपविशत हे सुप्रणयनाः![4] । भक्षयत हवींषि शुद्धानि यज्ञे । अथ धनं प्रयच्छत । तस्य सन्ति सर्वे वीराः ॥ ११ ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! जातवेदः! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान! त्वम् अस्माभिः ईळितः स्तुतः अवाट् ऊढवानसि पितॄन् प्रति प्रापितवानसि हव्यानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वी कृत्वा । प्र अदाः प्रत्तवांश्चासि पितृभ्यः । ते च पितरस्त्वया प्रत्तानि स्वधया अन्नेन हेतुना अन्नमेतद्-स्माकमित्यभिप्रायेण अक्षन् अशितवन्त[5] भक्षितवन्तः । अथेदानीं कृतोपकारः सन् अद्धि भक्षय त्वम् हे देव! प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! स्तुतः जातवेदः! ऊढवानसि हव्यानि सुगन्धीनि कृत्वा[7] । प्र अदा[8] पितृभ्यः तानि । ते च त्वया प्रत्तया[9] स्वधया अशनं कृतवन्तः । अथ त्वम् इदानीम् अद्धि देव! प्रयतानि हवींषि ॥ १२ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ १३ ॥

---

१. वद° वि[१] अ[१]. २. °तरै° वि[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. स स्थाने स्व वि[१] अ[१]. ५. सुप्रणयनाः वि[२], सुप्रणयन वि[१], सुप्रणायनाः अ[१]. ६. अशवन्तो मूको. ७. कृत्वा वि[२] अ[१]. ८. °दा वि[१] अ[१]. ९. ऽत्तया मूको.

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ इति । च । न । प्रऽविद्म ।
त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुषस्व ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये च पितरः इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते, ये च इह न सन्ति, यान् च पितॄन् विद्म सन्निकृष्टत्वाद् जानीमो वयम्, यान् उ च न यानपि च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद् न विजानीमो वयम्, यति ते यत्सङ्ख्यायुताश्च ते पितरः तान् सर्वान् यथोक्तान् त्वम् वेत्थ त्वमेव जानासि हे जातवेदः ! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान[1] । यत एवम् अतः तेषां यत्सङ्ख्यायुक्तानां पितॄणाम् स्वधाभिः अन्नैर्दातव्यत्वेन हेतुभूतैः इमम् यज्ञम् सुकृतम् साधुकृतमपि गुणवद्भिरनुष्ठितम् जुषस्व प्रीत्या परिगृहाण ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ये च इह[1] पितरः वर्तन्ते, ये च न[2] [3]इह भवन्ति[3] अन्यत्र वर्तन्ते[4], यान् वय जानीमः, यान् च न प्रविद्म, तान् सर्वान् त्वम् जानासि, यावन्तः ते भवन्ति । जातप्रज्ञ[5] स त्वम् इदानीं हविर्भिः सुकृतम् यज्ञम् सेवस्व ॥ १३ ॥

ये अ॒ग्नि॒द॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
तेभिः॑ स्व॒राळसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते ।
तेभिः॑ । स्व॒ऽराट् । असु॑ऽनीतिम् । ए॒ताम् । य॒था॒ऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । क॒ल्प॒य॒स्व॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना[1] दग्धाः अग्निना भस्मीकृताः श्मशानकर्म प्राप्ताः इत्यर्थः, ये च अनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः मध्ये दिवः स्वधया अन्नेन स्वकर्मफललक्षणेन मादयन्ते तृप्यन्ति, तभिः तैः पितृभिः सह सम्भूय स्वराट् स्वकर्मफलोपभोगेन दीप्यमानः असुनीतिम् असूनां प्राणानां विषयेषु नेतारं स्वभोगोपनयाय प्रवर्तयितारम् अस्मत्पित्रन्तरात्मानम् एताम् तन्वम् एतद्देवताशरीरम् यथावशम् यथाकामं यथाभिलषितमित्यर्थः, कल्पयस्व समर्थयस्व ग्राहयस्वेत्यर्थः[?] । अग्निरेव पूर्वोक्तो वदितव्यः ‘पूर्वमन्त्रे तस्य प्रकृतत्वात्’ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये अग्निना दग्धाः, ये[?] च अनग्निदग्धाः मध्ये अन्तरिक्षस्य स्थिताः स्वधया माद्यन्ति, तैः सह स्वराट्[?] त्वम् इमाम् असुनीतिम्[10] देवताम् यथाकामम् आत्मीयां च तनुम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

[11]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः[11] ॥

---

1 °इ स वि[1] 2 नास्ति वि[2] 3-3 देवन्ति वि[?], इ च भवति वि[1] 4 प्रव° वि[1]
5 जप्रज्ञ वि[1] जानयन वि[?]. 6 नास्ति मूको 7 गाभयस्व° मूको 8-8 °म त्र तस्येप्रकृ° वि[?]; °मन्त्र तस्य म (यन अ) प्रष्ट° अ वि[2] 9 नास्ति वि[1] 10-10 सुन ति वि[1] अ[1]
11-11 नास्ति मूको

[१६]

[1]दमनो यामायन ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ[1] ।

मैनमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।
यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेमेनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनम् । अग्ने । वि । दह । मा । अभि । शोच । मा । अस्य । त्वचम् । चिक्षिप । मा । शरीरम् ।
यदा । शृतम् । कृणवः । जातऽवेदः । अथ । ईम् । एनम् । प्र । हिणुतात् । पितृऽभ्यः ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'मैनमग्ने' इति सूक्तम् चतुर्दशर्चम् अग्निदेवतम् श्मशानकर्मणि विनियुक्तम् । यामायनो[2] दमनो ददर्श ।

पुत्रो ब्रवीति ऋत्विग् वा । एनम् अस्मत्पितरम् अस्मद्याज्यं वा प्रेतसंस्कारार्थं त्वय्याहितं हे अग्ने! मा वि दह विविधदग्धं मा कार्षीः, अनन्तरम् मा अभि शोच माऽभिसन्तप[3], अभिसन्तप्तं मन्ददग्धं च मा कार्षीरित्यर्थः । [4]मा अस्य त्वचम् चिक्षिप विक्षिप[4] । मा शरीरम् अस्य शरीरम् च मा विक्षिप । किन्तर्हि करवाणि । उच्यते—यदा यस्मिन् काले शृतम् पक्वं सुदग्धम् कृणवः करिष्यसि हे जातवेदः!, अथ ईम् तदैव एनम् प्र हिणुतात् प्रगमय पितृभ्यः पितॄणां सकाशं पितृलोकमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो दमनः[5] । मा एनम् अग्ने! वि दह मा च अभि शोच । मा अस्य त्वचम्[6] चिक्षिप, मा च शरीरम् । यदा[7] एनम्[8] शृतम्[9] करोषि[10] जातवेदः!, अथ एनम् प्र ईरय पितृभ्यः ॥ १ ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

शृतम् । यदा । करसि । जातऽवेदः । अथ । ईम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृऽभ्यः ।
यदा । गच्छाति । असुऽनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशऽनीः । भवाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० शृतम् पक्वम् यदा करसि करिष्यसि हे जातवेदः! अथ ईम् एनम् परि दत्तात्[10] परि[11] देहि समर्पय पितृभ्यः पितृलोकं प्रापयेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते । यतः यदा गच्छाति प्राप्नोति असुनीतिम् असूनां प्राणानां देहान्तरं नेतारं पितृपतिं यमम् एताम् च पितृताम्, अथ अनन्तरम् देवानाम् वशनीः वशानां कामानाम् आत्मानं प्रति नेता भवाति भविष्यति, देवभोगानां भोक्ता सम्पत्स्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ १ नास्ति मूको. २ मा सन्तिं तप मूको. ३. °सन्तप्त° वि[1,2]. ४ मदन वि[2] अ[1], मदन वि[1] ५ च वि[2] अ[1] ६ यत मूको ७ अनेनम् वि[2]. ८ श्रृणुतम् मूको ९ करोमि वि[2] अ[1] १० नास्ति मूको ११ नास्ति अ वि[2].

वेङ्कट० शृतम् यदा[1] करोषि जातप्रज्ञ!, अथ एनम् प्रयच्छ पितृभ्यः। यदा अयम् गच्छति असुनीतिम्[2] [2]देवताम् इमाम्, अथासौ[3] देवानाम् आत्मीयानाम् इन्द्रियाणाम् वशनीः[4] भवतु। यो वशं नयति स वशनीः ॥ २ ॥

सूर्यं॒ चक्षु॑र्गच्छतु॒ वात॑मा॒त्मा द्यां च॑ गच्छ पृथि॒वीं च॒ धर्म॑णा ।
अ॒पो वा॑ गच्छ॒ यदि॒ तत्र॑ ते हि॒तमोष॑धीषु॒ प्रति॑ तिष्ठा॒ शरी॑रैः ॥ ३ ॥

सूर्य॑म् । चक्षुः॑ । ग॒च्छ॒तु॒ । वात॑म् । आ॒त्मा । द्याम् । च॒ । ग॒च्छ॒ । पृ॒थि॒वीम् । च॒ । धर्म॑णा ।
अ॒पः । वा॒ । ग॒च्छ॒ । यदि॑ । तत्र॑ । ते॒ । हि॒तम् । ओष॑धीषु । प्रति॑ । ति॒ष्ठ॒ । शरी॑रैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सूर्यम् स्वकारणम् चक्षुः तव सम्बन्धि गच्छतु प्राप्नोतु। वातम् गच्छतु आत्मा तव शरीरान्तर्गतो वायुः। अन्यानि च वागादीनीन्द्रियाण्यग्न्यादिदेवेषु स्वकारणेषु लीयन्ताम् प्रदर्शनार्थत्वात् सूर्यचक्षुर्वातात्मग्रहणस्य। द्याम् च चशब्दोऽत्र विकल्पार्थे। दिवं वा गच्छ प्राप्नुहि देवशरीरे स्वकर्मानुरूपं फलमुपभोक्तुम्। पृथिवीम् च पृथिवीं वा गच्छ धर्मणा स्वकर्मणा। अपः वा गच्छ 'आप.' (निघ १,३) इत्यन्तरिक्षनाम। अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि। तत्र अन्तरिक्षे ते तव कर्मफलम् हितम् सुस्थापितम्[5]। ओषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः बहुवचनसामर्थ्यात् शरीरावयवैरित्यर्थः। अथवा 'ओषधीर्लोमानि[6] वनस्पतीन्[7] केशा.' (बृउ ३,२,१३) इति वचनात् ओषधिवनस्पतिषु शरीरजलोमकेशात्मना[8] प्रतितिष्ठेत्यर्थः। अन्यदपि श्रुत्यन्तरे यद् दृष्टम् 'अप्सु लोहितं च रेतश्च' (बृउ ३,२,१३) इत्यादि, तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य चक्षुः सूर्यम् गच्छतु, वातम् प्राण.[9]। द्याम् पृष्ठेन गच्छ, पृथिवीम् च धारकेण शरीरेण। अन्तरिक्षम् वा गच्छ, यदि तत्र ते निहितं कर्म। अथ ओषधीषु गच्छ अङ्गैः[10] ॥ ३ ॥

अ॒जो भा॒गस्तप॑सा॒ तं त॑पस्व॒ तं ते॑ शो॒चिस्त॑पतु॒ तं ते॑ अ॒र्चिः ।
यास्ते॑ शि॒वास्त॒न्वो॑ जातवेद॒स्ताभि॑र्वहैनं सु॒कृता॑मु लो॒कम् ॥ ४ ॥

अ॒जः । भा॒गः । तप॑सा । तम् । त॒प॒स्व॒ । तम् । ते॒ । शो॒चिः । त॒प॒तु॒ । तम् । ते॒ । अ॒र्चिः ।
याः । ते॒ । शि॒वाः । त॒न्वः॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । ताभिः॑ । व॒ह॒ । ए॒न॒म् । सु॒ऽकृता॑म् । ऊँ इति॑ । लो॒कम् ॥

उद्गीथ० यस्य यजमानस्य यः[11] अजः अनुत्पत्तिधर्मकः नित्यः अन्तरपुरुषलक्षणः[12] भागः शरीरेन्द्रियादिभागस्य व्यतिरिक्तः तम् भागम् तपसा सन्तापेनाऽङ्गारगतेन तपस्व सन्तापय

---

१. यथा मूको. २-२. असुनीति वि[1] अ[1]. ३. °मिमाथमथा° वि[1] अ[1]; °मिनमथा° वि[1]. ४. वशुनी वि[1] अ[1]; विशनीः वि[1]. ५. सुस्थापितम् मूको. ६. °धी लोमानि मूको. ७. वनस्पति मूको. ८. °वेशात्मेन वि[1]; °केशत्वेन अ वि[1]. ९. प्रणः वि[1][1]. १०. °मै. वि[1] अ[1]. ११. नास्ति अ वि[1]. १२. अनन्तपु° अ वि[1].

संस्कुर्वित्यर्थः । तम् एव भागम् ते तव शोचिः तम् ते अर्चिः अपि ज्वालालक्षणं तपतु संस्करोतु । संस्कृत्य च या ते तव शिवाः सुखाः प्रह्लादिन्यः तन्वः मूर्तयः हे जातवेदः !, ताभिः तनुभिः वह प्रापय एनम् यजमानम् सुकृताम् शोभनकर्मकारिणां पितॄणाम् लोकम् स्थानम् । उ इति पदार्थे सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अयम् अजः' तव भागः तम् तपसा तपस्व[1] । तम् एव ते शोचिः तपतु, तम् एव ते अर्चिः[1] । याः ते शिवाः तनवः[2] आहुः[3] 'विराट् च स्वराट् च' (तैब्रा १, १, ७, ?) इत्यध्वर्युभिराम्नाताः, ताभिः वह[4] एनम् सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

अव॑ सृज॒ पुन॑रग्ने पि॒तृभ्यो॒ यस्त॒ आहु॑त॒श्चर॑ति स्व॒धाभिः॑ ।
आयु॒र्वसा॑न॒ उप॑ वेतु॒ शेषः॒ सं ग॑च्छतां त॒न्वा॑ जातवेदः ॥ ५ ॥

अव॑ । सृ॒ज॒ । पुन॑ । अ॒ग्ने॒ । पि॒तृऽभ्यः॑ । यः । ते॒ । आऽहु॑तः । चर॑ति । स्व॒धाभिः॑ ।
आयुः॑ । वसा॑नः । उप॑ । वे॒तु॒ । शेषः॑ । सम् । ग॒च्छ॒ता॒म् । त॒न्वा॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पुनः हे अग्ने ! अव सृज 'देहि प्रेत'[5] पितृभ्यः । युष्माभिः सह स्थानाधिकारभोगादिभिः समानोऽयमिति समर्पयेत्यर्थः[6] । कमवसृजानि । यः ते तुभ्यम् आहुतः 'हु[7] दानादनयोः । संस्कारार्थं[8] मर्यादया दत्तः 'सन् चरति'[9] गच्छति पितॄन् प्रति । केन हेतुना । उच्यते— स्वधाभिः अन्नैः कर्मफललक्षणैर्भोक्तव्यत्वेन हेतुभूतैः । सुकृतफलोपभोगार्थमित्यर्थः । तम् अवसृज । किञ्च [10]आयुः जीवनम्[10] वसानः आच्छादयन्, [11]सर्वगतेन जीवनेनाऽभिहित[11] सन्नित्यर्थः । उप वेतु कर्मशेषसमापनाय उपगच्छतु यज्ञम् शेषः अस्थिलक्षणं शरीरशेषः । उपगम्य च तव प्रसादात् । सम् गच्छताम् संयुज्यताम् तन्वा यज्ञशरीरेण हे जातवेदः ! ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अव सृज एनम् अग्ने ! पुनः पितृभ्यः, यः त्वयि आहुतः चरति स्वधाभिः अस्माभिर्दत्ताभिः । स पुत्राय आयुः आच्छादयन्[12] उप गच्छतु[13] । पुत्रः[14] सम् गच्छताम् च आत्मीयेन शरीरेण जातवेदः ![15] ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः[16] ॥

यत् ते॑ कृ॒ष्णः श॑कु॒न आ॑तु॒तोद॑ पिपी॒लः स॒र्प उ॒त वा॒ श्वाप॑दः ।
अ॒ग्निष्टद्वि॒श्वाद॑ग॒दं कृ॑णोतु॒ सोम॑श्च॒ यो ब्रा॑ह्म॒णाँ आ॑वि॒वेश॑ ॥ ६ ॥

---

1 1 अयज वि[1] अ[1]   2 पवल वि[1]   3 अर्चिभि वि[1] अ[1]   4 तरल वि[1] अ[1]
5 यथाह वि[1] अ[1]   6 6 देहप्र अ वि[1,2] देह प्र वि[1]   7 °त्यथ । उप वेतु मूको
8 दानास्कार (°रा अ वि[1]) थे मूको   9 संचरति मूको   10 10 आयुरह अ वि[1], आयु ह वि[1]
11 11 'तेनाजीवेना' मूको   12 °यन्तु वि[1] अ[1]   13 °च्छ वि[1] अ[1]   14 °त्र वि[1] अ[1]
15 ज्ञातवेद वि[1]; जातव° अ[1]   16 16 नास्ति मूको

यत् । ते । कृष्ण । शकुन । आऽतुतोद । पिपील । सर्प । उत । वा । श्वापद ।
अग्नि । तत् । विश्वऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोम । च । य । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् अङ्गम् ते तव यजमानस्य सम्बन्धि कृष्ण शकुन काकाख्य आतुतोद ईषद् मर्यादया आभिमुख्येन वा तुन्नवान् व्यथितवान्, पिपील पिपीलिका वा सर्प वा, उत वा अपि वा श्वापद श्वसृगालक, तत् अङ्गम् अग्नि विश्वात् विश्वस्यात्ता ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् अङ्ग तव काकादि[1] आतुतोद[2], तत् अङ्ग स सर्वस्यात्ता[3] अग्नि अगदम्[4] करोतु, सोम च पीत य ब्राह्मणान्[5] आविवेश[6] ॥ ६ ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।
नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन् पर्यङ्खयाते ॥ ७ ॥

अग्ने । वर्म । परि । गोभि । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।
न । इत् । त्वा । धृष्णु । हरसा । जर्हृषाण । दधृक् । विऽधक्ष्यन् । परिऽअङ्खयाते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० "'वपामुत्खिद्य शिरोमुखम् प्रच्छादयद् अग्नेर्वर्म' (आश्व ४,३,१९) इति अग्न वर्म वारक तेजः परि व्ययस्व अङ्गैराच्छादय । सम् प्र छादय‡ मासेन मेदसा च । न एव त्वा धर्षणशीलोऽग्नि ‡ तेजसा¶ हृष्यन्$ धारक विधक्ष्यन्§ पर्यङ्खयातेφ । पर्यङ्खतिर्विस्तारकर्मेति†[7] ॥ ७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वर । प्रिय । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एष । य । चमस । देवऽपान । तस्मिन् । देवा । अमृता । मादयन्ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'इमम् अग्ने! चमसम् प्रणीताप्रणयनम्† मा वि जिह्वर[9] दहनेन मा विश्लथय', य प्रिय देवानाम् अपि च पितॄणाम् । एष य चमस देवाना सोमपानसाधनम्, तस्मिन् एतस्मिन्[10] देवा अमृता मादयन्ते[11] ॥ ८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

---

१ काकादि वि[1] अ[1]. २ आतुद वि[1] ३ 'स्यात्ता वि[1] अ[1] ४ अङ्गम् वि[1] अ[1]. ५ 'णाना वि[1] अ[1] ६ विवेश वि[1] अ[1]. ७ ७ नास्ति वि[1] ‡ °यत वि[1] अ[1] ‡ धर्षणस्तजःशीलो° वि[1] अ[1]. ¶ °सा वि[1] अ[1]. $ धृष्यं वि[1] अ[1] § °क्षन् वि[1] अ[1] φ पर्यङ्याते वि[1] अ[1] † पर्य वि[1] अ[1] ८-८ नास्ति वि[1]. † °न वि[1] अ[1] ९ विहिम वि[1] अ[1], विश्लथयः वि[1] १०. नास्ति वि[1] अ[1]. ११ °न्तु मूको

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।
इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'क्रव्यादम् क्रव्यम् आमिषं तस्याऽत्तारम्' अग्निम् प्र हिणोमि 'हि गतौ'। प्रगमयामि दूरम् विप्रकृष्टदेशं नीत्वा, दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादौ निरस्यामीत्यर्थः। निरस्तश्च सन्नितः यमराज्ञः पत्नीश्वरैः सकाशमिति शेषः। प्राणानां प्राणपते. इत्यन्तरपुरुषस्य शरीरात् वियोगकरणसामान्यात् तत्कर्मत्वात्[1] यमराजस्य सकाशम्[1] गच्छतु। समानशीलव्यसनेषु सख्यम्। यत. रिप्रवाहः रिप्रं पापं तत्सदृशस्य मृतशरीरस्य वोढा भस्मतां प्रापयितेत्यर्थः। इह एव अस्मद्गृहे एवायं क्रव्यादात् इतरः अन्यो हव्यवाहनः जातवेदाः शान्तिकर्मार्थम् उपात्तः देवेभ्यः देवान् प्रति हव्यम् अस्मत्प्रत्तम् वहतु प्रापयतु प्रजानन् देशकालकर्माणि स्वाधिकारम्[*] अस्मद्भक्ततां वा विजानन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आहिताग्निमरणे[1] विनियुक्तेयम्, औपासनोद्वासने[1] द्वे[*]। 'अथैनम्[*] क्रव्याद्[*] य. पुरुषं दहति'[10] (काश २,१,४,३) इति ब्राह्मणम्, तं गमयामि दूरम् यमराजकानन्यान्[11] देशान् इतः सङ्गच्छतु[12] पापस्य[13] वोढा। इह एव अयम् तस्मात्[14] इतरः जातवेदाः देवानामग्नि.[15] देवेभ्यः हव्यम् वहतु[16] प्रजानन् विजानान.[17] ॥ ९ ॥

यो अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात् परमे सधस्थे ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदसम् ।
तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवम् । सः । घर्मम् । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

उद्गीथ० यः अग्नि. क्रव्यात् मांसाद प्रविवेश प्रविष्टवान् वः युष्माकम् गृहिणाम् गृहम्, तम् क्रव्यादम् देवम् हरामि बहिर्निष्कालयामीत्यर्थः। किमर्थम्। पितृयज्ञाय श्मशानकर्मार्थमित्यर्थः। किं पश्यन् हरसीति चेत्। इमम् इतरम् जातवेदसम् हव्यवाहम् पश्यन् पर्यालोचयन्। केनाभिप्रायेण पश्यन्। घर्मम् यज्ञ शान्तिलक्षणम् इन्वात् 'इन्वतिर्व्याप्तौ' (तु. निघ २,१८)। व्याप्नुयात् निर्वर्तयेत् परमे प्रकृष्टे सधस्थे सहस्थाने अस्मद्गृहे इत्यनेनाऽभिप्रायेण तं हरामीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १० ॥

१-१. नास्ति मूको. २. तत्कर्मत्वात् वि[1,3]; कर्मत्वात् अ वि[2]. ३. सकाशं स अ वि[1]. ४. स्वगोधि° मूको. ५. मरणे वि[1] अ[1]. ६. °सनौ वि[1]; औपासनेद्वासनौ अ[1]; वसनोद्वासने वि[1]. ७. नास्ति वि[1]. ८. थैप वि[1]; थौव अ[1]. ९. °द वि[2] अ[1]. १०. °न्ति वि[1] अ[1]. ११. °न्यं वि[1]. १२. °न्तु वि[1] अ[1]. १३. पोवस्य वि[1] अ[1]. १४. तपात् वि[2] अ[1]; तस्मिन् वि[1]. १५. °ग्नि वि[1] अ[1]. १६. भवतु वि[1] अ[1]. १७. विजायमान. मूको.

वेङ्कट० यः अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश युष्माकम् गृहम्, तम् अहम् हरामि [1]पितृयज्ञाय देवम् इमम्[1] जातवेदसम् अग्निम् हव्यवाहनम् इतरम्[2] पश्यन्। तथा सति स क्रव्यात् प्रवर्ग्यम्[3] प्राप्नोतु परमे स्थाने पितृभिः घर्मैः[4] सह ॥ १० ॥

[4]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः[4] ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन् यक्षदृतावृधः ।
प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतऽवृधः ।
प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृऽभ्यः । आ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यः अग्निः क्रव्यवाहनः क्रव्यस्य पित्र्यस्य हविषो वोढा पितॄन् प्रति प्रापयिता पितॄन् यक्षत् यजति ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄन्, स हव्यानि हवींषि इमानि युष्मदर्थं मयाऽऽनीतानीति प्र कथयतु देवेभ्यः च पितृभ्यः च। आकारः समुच्चयार्थे (तु. या १,४)। [5]इत् उ[5] च पादपूरणौ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः अग्निः क्रव्यस्य वोढा पितॄन् यजति[6] सत्येन वृद्धान्, स तेभ्यः[7] प्र ब्रवीतु हवींषि पितृयज्ञे देवेभ्यः च [1]पितृभ्यः च[1] ॥ ११ ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ १२ ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।
उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० [8]उशन्तः त्वा त्वामग्निम् नि धीमहि[8] निहितवन्तो वयं कर्मार्थं स्थापितवन्तः। कामयमानाः [9]सम् इधीमहि[9] सन्दीपितवन्तश्च वयं कर्मार्थम्। यत एवम् अतः [10]उशन् पित्रागमनं[10] कामयमानः [11]उशतः आगन्तुकामान् पितॄन्[11] आ वह अन्तिकं प्रापय। किमर्थम्। हविषे अस्मत्प्रत्तस्य हविषः अत्तवे अदनाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कामयमानाः त्वाम् नि धीमहि, कामयमानाश्च सम् दीपयाम[11]। त्वं च उशन् उशतः[12] पितॄन् [13]आ वह[13] हविः अत्तुम्[14] ॥ १२ ॥

१-१ नास्ति वि॰. २. °रत् वि॰ अ॰ ३. °र्ग्यं वि॰ अ॰. ४-४. नास्ति मूको ५-५. इदु वि॰. ६ ज्यति वि॰ अ॰ ७. °भ्ये° वि॰ अ॰. ८-८ उशन्तमग्निं निधी° मूको ९-९ मि(नि अ) धी(धी वि॰)महि वि॰ अ वि॰. १०-१० उशन्तं पिता न° वि॰, उशन् मनिता ग° अ वि॰ वि॰ ११. स्दीपयाम वि॰ अ॰, सदीपयाम वि॰. १२ मुगत वि॰ अ॰; वशत वि॰. १३-१३ माह पितॄन् वि॰ अ॰. १४. अमुम् वि॰ अ॰; अत्तु वि॰.

यं त्वम॑ग्ने स॒मद॑ह॒स्तमु॒ निर्वा॑पया॒ पुन॑: ।
कि॒याम्ब्वत्र॑ रोहतु पाक॒दूर्वा॒ व्य॑ल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽअद॑हः । तम् । ऊँ इति॑ । निः । वा॒प॒य॒ । पु॒नरिति॑ ।
[1]कि॒याम्बु॑ । अत्र॑ । रो॒ह॒तु॒ । पा॒क॒ऽदू॒र्वा । वि॒ऽअ॒ल्क॒शा[1] ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अस्थीन्यभ्युक्ष्य ग्रहणकालेऽग्निरुच्यते । यम् अस्मत्पितरम् हे अग्ने! समदहः सम्यग् दग्धवानसि, तम् उ तमेवास्मत्पितरम् निः वापय उपशमय प्रह्लादय पुनः पश्चात् अस्थिग्रहणार्थमभ्युक्षणकाले । किञ्च तव प्रसादात् प्रह्लादकद्रव्यम् कियाम्बु अत्र रोहतु कियदप्यम्ब्वत्रास्तीति[2] किमपि युतं मिश्रितमम्बुनेति वा[3] कियाम्बु शैवालम्[4] । अत्रास्मिन् मत्पितृसंस्कारस्थाने रोहतु उत्पद्यताम्, पाकदूर्वा परिपक्वा वृद्धा दूर्वा चोत्पद्यताम् व्यल्कशा विविधस्तबका ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् अग्ने! पुरा समदहः, तम् एव[5] पुनः निः वापय देशम् । तस्मिन् देशे कियाम्बु रोहतु । कियत्प्रमाणमुदकमिति येन बुद्धिर्भवति तं नलादिकं [6]कियाम्बु आहुः[6] । दग्धेऽरण्ये या दूर्वा जायते सा चात्र रोहतु विविधशाखा[7] ॥ १३ ॥

शीति॑के॒ शीति॑काव॒ति ह्लादि॑के॒ ह्लादि॑कावति ।
म॒ण्डू॒क्या॒३ सु सं ग॑म इ॒मं स्व१॒॑ग्निं ह॑र्षय ॥ १४ ॥

शीति॑के । शीति॑काऽवति । ह्लादि॑के । ह्लादि॑काऽवति ।
म॒ण्डू॒क्या॑ । सु । सम् । ग॒मः॒ । इ॒मम् । सु । अ॒ग्निम् । ह॒र्ष॒य॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अग्निप्रसादात् त्वमपि हे शीतिके! बहून्यानि(?) सन्ततपृष्ठे! शीतिकावति! शीतवति! ह्लादिके! प्रह्लादयित्रि![8] ह्लादिकावति! प्रह्लादनवति! मण्डूक्या अतिवृष्टिप्रियया[9] सु सम् गमः सुष्ठु सङ्गच्छस्व । सङ्गम्य च इमम् अग्निम् अत्रत्यम् सु हर्षय सुष्ठु ह्लादय स्वसंयोगेन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० शीतिके! [10]पृथिवि! शीतकैः[10] क्षीरैः[11] तद्वति! ह्लादिके! ह्लादिकावति![12] त्वम् मण्डूक्या सु सम् गच्छस्व । अथ तया सहिता इमम् अग्निम् सुष्ठु हर्षय इति ॥ १४ ॥

[13]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः[13] ॥

१-१. तु. ऋ १०,१४२,८; शौ १८,१०६,०. २. °दप्यंस्तत्रा° वि[1]; °म्बत्रा° अ[1]; °दप्यम्बत्रा° वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४. शैवालः वि[1,2]. ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६-६. वर्षाम्बाहुः वि[2] अ[1], कियाम्बाहुः वि[1]. ७. °धवशा° वि[2] अ[1]. ८. प्रह्लाद मूको. ९. °प्रिया मूको. १०-१०. °निवीशीतिके वि[2] अ[1]; °शीतिकैः वि[1]. ११. क्षीरे वि[2]अ[1], क्षीर वि[1]. १२ ह्लादिकोवादि वि[2] अ[1], ह्लादका° वि[1]. १३-१३. नास्ति मूको.

[१७]

[1]देवश्रवा यामायन ऋषिः। १-२ सरण्यूः देवता, ३-६ पूषा, ७-९ सरस्वती, १०,१४ आपः, ११-१३ आपः सोमो वा। त्रिष्टुप् छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ अनुष्टुभौ, त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती वा[1]।

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति।
य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्यु॒ह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा॑। दु॒हि॒त्रे। व॒ह॒तुम्। कृ॒णो॒ति॒। इति॑। इ॒दम्। विश्व॑म्। भुव॑नम्। सम्। ए॒ति॒।
य॒मस्य॑। मा॒ता। प॒रि॒ऽउ॒ह्यमा॑ना। म॒हः। जा॒या। विव॑स्वतः। न॒ना॒श॒ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'त्वष्टा दुहित्रे' इति चतुर्दशर्चं यामायनो देवश्रवा ददर्श। अस्याद्ये ऋचौ सरण्यूदेवते[2]। ततः पराश्चतस्रः पौष्ण्यः। ततः उत्तरं तृचं सारस्वतम्। अब्देवताश्चावशिष्टा[3]। त्वष्टा[4] विश्वकर्मेति पुराणे प्रसिद्धः। दुहित्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। स्वस्या दुहितुः सरण्यूनाम्न्याः[5] वहतुम् वहनं विवाहं करोति इति एतेन हेतुना सपरिवारार्थमिदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् सम् एति भूते लट्। समागमत्। सा च पर्युह्यमाना परीत्येप उदित्यस्य स्थाने, भूते लट्, उदूढा सती यमस्य यम्याश्च माता जननी सरण्यूः महः महतः विवस्वतः जाया भार्या तस्माद्विवस्वतो यमं च यमीं च जनयित्वा त्यक्त्वा च ननाश सवर्णामन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा उत्तरान् कुरून् प्रविनष्टा ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो देवश्रवा। 'द्वे सरण्यूदेवते, पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः, पञ्चाऽऽप्य, द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वा' (ऋअ २,१०,१७) इत्युक्तम्। अत्र बृहद्देवता—

'अभवद् मिथुनं [6]त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः[6] सह[7]।
स[8] वै सरण्यूं प्रायच्छत्[9] स्वयमेव विवस्वते ॥

ततः सरण्व्यां[10] जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः।
तौ[11] चाप्युभौ[12] यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै[13] यमः[14] ॥

सृष्ट्वा[15] भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः[16] सदृशीं[17] स्त्रियम्।
निक्षिप्य मिथुनं तस्याम् अश्वा भूत्वाऽपचक्रमे ॥

अविज्ञानाद्[18] विवस्वांस्तु[19] तस्याम् अजनयन्मनुम्[20]।
राजर्षिरभवत् सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥

१-१. नास्ति मूको. २ सरण्यौ दे° वि[1] अ[1]. ३. अब्देवता त्वत्र सोऽवशि° मूको. ४ नास्ति मूको ५. °नाम्न मूको. ६-६ °ष्टस्तथरण्यू° वि[1] अ[1], त्वष्टुः स° वि[1]. ७. सह वि[1] अ[1], स वि[1]. ८. स्नसे वि[1] अ[1]. ९. °च्छन् वि[1] अ[1]. १०. सरण्या वि[1] अ[1]. ११. तत्तौ वि[1] अ[1]. १२ चोभौ वि[1] अ[1]. १३. त्वे वि[1]. १४. यम वि[1], त्व म अ[1]. १५. दृष्ट्वा वि[1] अ[1]. १६. °ण्यु वि[1]; °ण्यू अ[1]. १७. °दृशीं वि[1]. °दृशां अ[1] १८. °ना वि[1] अ[1]. १९. °स्तु त्वत्रतदत्व° सदृशि उपजि वि[1]. २०. जन° वि[1].

स विशाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् ।
त्वाष्ट्रीं[1] प्रति जगामाऽऽशु वाजी[2] भूत्वा सलक्षण[3] ॥

सरण्यूश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
मैथुनायोपचक्राम तां[4] च तत्राऽऽरुरोह[4] स ॥

ततस्तयोस्तु वेगेन[5] शुक्रं[6] तदपतद् भुवि ।
उपाजिघ्रच्च[7] सा त्वश्वा तच्छुक्रं[8] गर्भकाम्यया ॥

आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु[9] कुमारौ सम्बभूवतु ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनाविति[10] ॥' (बृदे ६,१६२-७,६) इति ।

त्वष्टा दुहितु विवाह करोति इति इदम् सर्वभूतजातम् सम् आगच्छति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महत विवस्वत जाया ननाश ॥ १ ॥

अपा॑गूहन्न॒मृतां॒ मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते ।
उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत् तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः ॥ २ ॥

अप॑ । अ॒गू॒ह॒न् । अ॒मृता॑म् । मर्त्ये॑भ्यः । कृ॒त्वी । सऽव॑र्णाम् । अ॒द॒दुः॒ । विव॑स्वते ।
उ॒त । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भ॒र॒त् । यत् । तत् । आसी॑त् । अज॑हात् । ऊँ इति॑ । द्वा । मि॒थु॒ना । स॒र॒ण्यूः ॥ २ ॥

उद्गीथ० अमृताम् अमृतधर्माण "तां त्वष्टुर्दुहितर[11] सरण्युम् मर्त्येभ्य मनुष्येभ्य अप अगूहन् अपगूहितवन्त संवृता कृतवन्त अपनीतवन्तो देवा । आश्व रूप कृतवतीमुत्तरेषु कुरुषु नाशितवन्त इत्यर्थ । कृत्वी कृत्वा चान्याम् सवर्णाम् तत्सवर्णाम् अददुः दत्तवन्त विवस्वते । सा च तेन सम्भक्ता सती उत अपि च अश्विनौ अभरत् गर्भभूतौ स्वोदरे धारितवती, जनितवतीत्यर्थ । यत् तत् आश्वं रूपमस्या आसीत् अभूत् तत् रूपेण अजहात् । उ-कार समुच्चये । त्यक्तवती[12] च विवस्वत एव सकाशे द्वौ मिथुनौ दुहितृपुत्रौ यमीयमौ सरण्यू ॥ २ ॥

वेङ्कट० अप अगूहन् देवा "अमृताम् सरण्यूम् अपनीतवन्तो[13] मनुष्येभ्य उत्तरान्[14] कुरून् प्रति । कृत्वा च सवर्णाम्[15] अददु[16] विवस्वते । अपि च अश्विनौ सा अश्वा बभार । [17]"विवस्वता त्यक्तम्"[17] यत् रेत

1. त्वाष्ट्री वि[2], त्वष्टू वि[1], त्वाष्ट्रीं अ[1]. 2 वाजि वि[1,2]. 3 °स्वचक्षणम् वि[2] अ[1], °स्वलक्षण वि[1]. 4 4 चास्तामारुरोह मूको. 5 स्तोमन मूको. 6. शुक्ल वि[2], °क्लं वि[2] अ[1] 7. °घ्रति मूको 8. त शुक्ल वि[2] अ[1], तच्छुक्ल वि[1]. 9 °क्रान्तु वि[2] अ[1], °क्ला तु वि[1]. 10. कृता° वि[2] अ[1]. 11. तं दुहि° वि[1], तां दुहि° अ वि[2]. 12. त्यक्तु° वि[1]. 13-13 °तासरण्युमवतो° वि[2] अ[1] 14. °रात वि[2] अ[1], °रान् वि[1] 15 सवर्णाता वि[2] अ[1]. 16. मददु वि[2] अ[1]. 17 17 विवस्व त्यम् वि[2] अ[1].

आसीत्, ततो रेतस सरण्यू च द्वौ[1] मिथुनौ अजहात्। मध्यम चाग्निं[2] माध्यमिका च वाचम् इति नैरुक्ता[3]। [4]यम† च यमीं चेत्यैतिहासिका[4] (द्र या १२ १०) ॥ २ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इत । च्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टऽपशु । भुवनस्य । गोपा ।
स । त्वा । एतेभ्य । परि । ददत् । पितृऽभ्य । अग्नि । देवेभ्य । सुऽविदत्रियेभ्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [5]पूषा त्वा त्वाम् इत अस्मात् लोकात् प्र च्यावयतु प्रकर्षेणोत्तम लोक गमयतु। कीदश। विद्वान् अस्मत्कृत जानान[5] अनष्टपशु भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोप्ता रक्षिता। प्रच्याव्य[6] च स एव पूषा त्वाम् एतेभ्य पितृलोकस्थेभ्य परि ददत् परिददातु पितृभ्य। अथवा स इत्युपरिष्टान्निर्देक्ष्यमाणोऽग्निरुच्यते। प्रच्यावित पूष्णा स अग्नि त्वाम् एतेभ्य परि ददातु पितृभ्य॰ देवेभ्य च सुविदत्रियेभ्य[7] सुधनेभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषा [8]त्वा इत[8] प्र च्यावयतु विद्वान् यस्मिन् सति न नश्यन्ति पशव, सर्वदा भूताना गोपायिता[9]। स[10] त्वाम् एतेभ्य पितृभ्य[11] परि ददातु। अग्नि च देवेभ्य सुधनेभ्य। निरुक्त (या ७,९) द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयु । विश्वऽआयु । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।
यत्र । आसते । सुऽकृत । यत्र । ते । ययु । तत्र । त्वा । देव । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आयु वायु वकारलोपेन, पर्यायान्तर वा। कीदशो वायु। उच्यते—विश्वायु सर्वगत परि पासति परि पातु सर्वतो रक्षतु पूषाऽनुज्ञया त्वा त्वाम् प्रमीतयजमानम्। पूषा स्वयमेव त्वा पातु रक्षतु प्रपथे प्रकृष्ट पथि स्वर्गमार्गे पुरस्तात्, स्थित इति शेष। यत्र आसते तिष्ठन्ति सुकृत पुण्यकर्माण, यत्र वा त सुकृत ययु गता, तत्र स्थाने त्वाम् देव सविता पूषाऽनुज्ञया दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आयु विश्वायु[12] सर्वस्य गन्ता परि रक्षतु त्वाम् [13]पूषा च त्वाम्[13] पातु प्रपथ[14]। पुरस्तात् स्थित उपक्रमणवेलायाम् एव अग्रतो मार्गस्य स्थित। सविता च त्वा सुकृता लोक दधातु[15] इति[16] ॥ ४ ॥

---

१ लो वि[1] अ[1] २ °ग्नि वि[1] अ[1] ३ °क्ता वि[1] अ[1] ४ अथ च यमिरयें चत्यैहासिका इति अ[1]. † यममग्न वि[1] ५५ पूषा त्वेतत् अ वि[1] वि[3], त्रुटितम् वि[1] ६ प्रच्यावश्च वि[3]. ७ °दत्रियभ्यः अ वि[1] °दत्रियभ्य वि[1] वि[1] ८ ८ त्वेतु वि[1] रवतु अ[1] ९ गोपयिता वि[1] अ[1] १० स त्वा स वि[1] अ[1] ११ नास्ति वि[1] अ[1] १२ वायु मूको १३ १३ नास्ति वि[1] अ[1] १४ प्रपते वि[1] अ[1] १५ दधाति वि[1] अ[1] १६ नास्ति वि[1] अ[1].

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।
स्वस्तिऽदाः । आघृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पूषा इमा प्राच्याद्या आशा दिश अनु वद आनुपूर्व्येण जानाति सर्वा क्षेम्यपथोपेता अक्षेम्यपथोपेताश्च[1]। एवं सति पूषा अस्मान् प्रमीतो[2] यजमानो[3] ब्रवीति पुत्रमुखेन ऋत्विङ्मुखेन वा अभयतमेन अतिशयेन भयवर्जितेन पथा नेषतु नयतु। कथम्। स्वस्तिदा अविनाशस्य दाता सन्। आघृणि आगतदीप्तिः सर्ववीर सर्वैः परिवारकवीरैरुपेत अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पुर एतु अस्माकं पुरस्ताद् गच्छतु प्रजानन् अस्मद्भक्तो विजानन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पूषा इमा[4] दिश सर्वा अनु वेत्ति। स इदानीम् अस्मान् अभयतमेन[5] मार्गेण [6]नयतु। अविनाशस्य[6] दाता आगतदीप्तिः सर्वैः वीरैर्युक्त, अप्रमाद्यन्[7] पुर एतु [8]मार्गम् प्रजानन्[8] ॥ ५ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वर्ग[9] ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः । उभे इति ।
अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे । आ । च । परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अन्तरिक्षगमनसाधनभूतानाम्[10] पथाम् मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तत्र प्रपथे अजनिष्ट जात, सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अवस्थित इत्यर्थ, पूषा देव। दिव च पथा मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तस्मिन् प्रपथे प्रकृष्टे पथि सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अजनिष्ट। एवम् प्रपथे पृथिव्या चाऽजनिष्ट पूषा। यश्च ईदृशोऽस्मत्त उभे द्यावापृथिव्यौ प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे[11] सधस्थे सर्वस्य सहावस्थानभूते अभि प्रति आ चरति च परा चरति च। सुकृतिनाम् अस्मदादीना सुकृतफलोपभोगाधिष्ठानप्रदर्शनार्थम् आगच्छति च पृथिवीं प्रति, परा गच्छति दिव प्रति। अननेद् कर्म कृतम् अस्य कर्मण इदम् फलम् इति प्रजानन्। य ईदृश सोऽस्मान्[12] प्रकृष्टेन पथा नयतु सुकृतफलोपभोगायेत्याशीर्योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मार्गाणाम् मुख प्रादुर्भवतु[13] पूषा, एव[14] द्यावापृथिव्योश्च प्रवेशद्वारे। सोऽयम्[15] पूषा उभे द्यावापृथिव्यौ[16] आ चरति परा चरति[17] च दिव पृथिव्या चरति पृथिव्या दिवम् प्रजानन् ॥ ६ ॥

---

१. नास्ति अ　२ प्रमिते वि[1][1]　३. यजमाने अ वि[1][2]　४. नास्ति वि[2] अ[1].　५ तमय मूको　६ ६ °यत्यविनाशस्य वि[2] अ[1]　७. °यन् मूको.　८ °र्गमप्र° वि[2] अ[1]　९ ९ नास्ति मूको　१० °रिक्षे गम° वि[2].　११. °स्येष्टतमे मूको　१२ °स्मान् प्रति मूको　१३ °वन् वि[1] अ[1]　१४ इव वि[1] अ[1], एव वि[2]　१५ वोयम् वि[2] अ[1]　१६ °व्या वि[2] अ[1]　१७ नास्ति वि[1]

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीम् । सुऽकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सरस्वतीम् मध्यमस्थानां देवताम्[1] देवयन्तः देवान् यष्टुं स्तोतुं चेच्छन्तः हवन्ते आह्वयन्ति कर्माङ्गभावाय । सरस्वतीम् अध्वरे यज्ञे तायमाने निर्वर्त्यमाने ह्वयन्ति कर्माङ्गभावार्थम् । सरस्वतीम् सुकृतः पुण्यकर्माणः[2] पुण्यफलप्रदानाय अह्वयन्त आह्वयन्ति । यत एवम् अतः सरस्वती दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मह्यम् वार्यम् वरणीयं कर्मफलम् दात् ददातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम् देवकामाः ह्वयन्ते, सरस्वतीम् वितन्यमाने[3] यज्ञे । सरस्वतीम् सुकर्माण.[4] ह्वयन्ते । सरस्वती यजमानाय धनम् प्रयच्छति ॥ ७ ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयस्वाऽनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । ययाथ । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदन्ती ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सरस्वति ! देवि ! या त्वम् सरथम् क्रियाविशेषणमेतत् । पितृभिः सह समानेन रथेन ययाथ गच्छसि स्वधाभिः अन्नैर्हविर्लक्षणैः मदन्ती तृप्यन्ती । सा त्वम् आसद्य निषद्योपविश्य अस्मिन् बर्हिषि वेदिस्तरणे मादयस्व तर्पयात्मानं तृप्य वा । हविर्भिः तृप्ता च सती प्रत्युपकारार्थम् अनमीवाः अरोगाः आरोग्यजननीः इषः अन्नानि आ धेहि मर्यादया यावदर्थं देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० या त्वम् एकरथम् यासि स्वधाभिः देवि ! सरस्वति ! पितृभिः सह माद्यन्ती[5], सा त्वम् आसद्य अस्मिन् यज्ञे मादयस्व, रक्षोवर्जितानि च अन्नानि आ धेहि अस्मभ्यम्[6] ॥ ८ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।
सहस्रार्घमिळो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिऽनक्षमाणाः ।
सहस्रऽअर्घम् । इळः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

---

१. नास्ति वि[1]". २. नास्ति वि[1]. ३. वितरमाने वि[1] अ[1]. ४. द्रुवकर्माणो वि[1] अ[1] ५. °न्ति वि[1] अ[1]. ६. °म्यम् इति अ[1].

उद्गीथ० सरस्वतीम्[1] याम्[2] त्वाम् पितरः हवन्ते आह्वयन्ति दक्षिणा हविरादिदानानि यज्ञम् वा यज्ञभावाय अभिनक्षमाणाः अभिगच्छन्तो व्याप्नुवन्तो वा। सा त्वम् सहस्रार्घम् बहुपूजनीयं बहुत्वाद् मृष्टत्वाच्च बहुभिः प्रशंसनीयम् उपयोज्यं वेत्यर्थः, इळः अन्नस्य भागम् अन्नम् अंशम् रायः धनस्य पोषम् पुष्टिञ्च, बहुधनं चेत्यर्थः, अत्र इह अस्मिन् लोके कर्मणि वा वर्तमाने यजमानेषु अस्मासु धेहि धारय वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम्[1] याम्[2] पितरः आह्वयन्ति दक्षिणतः आगत्य यज्ञम् अभिव्याप्नुवानाः, सा त्वम् बहूनां पूजनीयम् अन्नस्य अत्र भागम् धनस्य च पोषम् यजमानेषु स्थापय ॥ ९ ॥

आपो॑ अ॒स्मान् मा॒तरः॑ शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्वः॑ पुनन्तु ।
विश्वं॒ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति दे॒वीरुदिदा॑भ्यः॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि ॥ १० ॥

आपः॑ । अ॒स्मान् । मा॒तरः॑ । शु॒न्धय॒न्तु । घृ॒तेन॑ । नः॒ । घृ॒त॒ऽप्वः॑ । पु॒न॒न्तु ।
विश्व॑म् । हि । रि॒प्रम् । प्र॒ऽवह॑न्ति । दे॒वीः । उत् । इत् । आ॒भ्यः॒ । शुचिः॑ । आ । पू॒तः । ए॒मि ॥

उद्गीथ० सत्रेषु दशमेऽहन्यनया शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं क्रियते। आपः सर्वस्य मातरः मातृवदनुग्राहिकाः अस्मान् शुन्धयन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु। केनेव। उच्यते— घृतेन लुप्तोपममेतत् पदम्। घृतेनेव। यथा घृतं सर्वस्य पावनं शुद्ध्यर्थं प्राशनोपदेशात्। 'तस्याम्भोऽजायत' इति एवमुच्यते। यथा घृतेन सर्वं पुनन्ति। आपो घृतवच्च घृतेन सर्वस्य पावयित्र्य. एवम् नः अस्मान् पापापनोदादेव शोधयन्तु। कस्मादेवं ब्रूमः। हि यस्मात् विश्वम् सर्वम् रिप्रम् पापम् प्रवहन्ति अपनयन्ति देवीः देव्य आप, अत एवं ब्रूमः। अनन्तरं च आभ्यः अपादानभूताभ्यः उत् स्वर्गं प्रत्यूर्ध्वं गच्छामि शुचि सन् आ पूतः मर्यादया पूतः ॥ १० ॥

वेङ्कट० आप अस्मान् मातृस्थानीया[3] जगत. शुन्धयन्तु[4] घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन, अस्मान् घृतेन च पुनन्तु। या घृतेन अन्यान् पुनन्ति ताः घृतप्वः। यद्वा गव्यमेव घृतम्। अत्र ब्राह्मणम्— '''घृतेन नो घृतप्व.[5] पुनन्तु' इति। तद्धि सुपूतं यद् घृतेन पूयते'' (काश ४,१,१,७) इति। सर्वम् हि पापं पुरुषात् प्रवहन्ति देव्यः अपनयन्ति। 'तासु अहं[6] स्नातः[7] आभिमुख्येन उत् गच्छामि निर्मलाङ्गश्च पूतः च ॥ १० ॥

[8]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[8] ॥

द्र॒प्सश्च॑स्कन्द प्रथ॒माँ अनु॒ द्यूनि॒मं च॒ योनि॒मनु॒ यश्च॒ पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चर॑न्तं द्र॒प्सं जु॑हो॒म्यनु॑ स॒प्त होत्राः॑ ॥ ११ ॥

द्र॒प्सः । च॒स्क॒न्द॒ । प्र॒थ॒मान् । अनु॑ । द्यून् । इ॒मम् । च॒ । योनि॑म् । अनु॑ । यः । च॒ । पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । स॒म्ऽचर॑न्तम् । द्र॒प्सम् । जु॒हो॒मि॒ । अनु॑ । स॒प्त । होत्राः॑ ॥ ११ ॥

---

१. °ती मूको. २. याम मूको ३. 'य वि[2] अ[2]. ४ शुद्ध' वि[2] अ[2]; शुन्धतु वि[2]. ५. घृतं च मूको. ६-६. तास्वपं वि[2], तास्वये अ[2]. ७. स्नात्मचरन् अ[2]. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० अनयोत्तरया च सोमविप्रुषो जुहोति । अभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्सः रस चस्कन्द स्कन्नवान् गतवान् अन्यतोऽधिषवणचर्मण प्रथमान् अनु द्यून् प्रधानान् यागदिवसांश्च प्रति, इमम् च अपर सोमाभिषवग्रावलक्षणम् योनिम् सोमस्य स्थान कारणं वा अनु प्रति स्कन्नवान् । त सर्वप्रकारमपि समानम् साधारणम् योनिम् स्थानलक्षण स्थानमुक्तलक्षण वा सञ्चरन्तम् प्रतिगतमित्यर्थं । द्रप्सम् सोमरस विप्रुड्लक्षणम् जुहोमि वचनव्यत्ययः कार्यं । जुहुम । कथम् । अनु अनुपूर्वमित्यर्थं । कियन्तो जुहुम । सप्त[1] सप्तसङ्ख्याका विप्रुड्ढोमस्य[2] कर्तारः यजमानादय अध्वर्युपुरोगा । अथवाऽन्यथा योजना क्रियते । हुत्वा च अनूपसर्गश्रुतिसयोगात् तथाप्रवृत्तिदर्शनात् च आहवनीयप्रदेशाद् आतीर्थदेशम् अनुलग्ना सर्पाम इति वाक्यशेष । कियन्तो वयम् अनुलग्ना सर्पाम । सप्त वयम् होत्रा विप्रुड्ढोमस्य[2] कर्तार यजमानादय अध्वर्युपुरोगा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सोमे स्थितस्योदकस्य सोमस्येव वा अत्र स्तुति । सोमे स्थित द्रप्स प्रथमान् पार्थिवान् द्यून् दिवश्च अनुलक्षीकृत्य[3] चस्कन्द । तदेवोक्तम्[4]—इमम् च इति । अत्र[5] वाजसनेयकम्— 'असौ वा आदित्यो द्रप्स स दिव च पृथिवीं च स्कन्दत्यमूमिति 'इम च योनिमनु यश्च पूर्व' 'इतीम च लोकममु चेत्यतद्[6] "अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चाद पूर्वमचीयतेति[6] 'समान योनिमनु सञ्चरन्तम्' इति समान ह्येष एत योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्स जुहोम्यनु सप्त होत्रा' इति, असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिश[7] सप्त होत्रा अमु तदादित्य दिक्षु प्रतिष्ठापयति" (माश ७,४,१,२०) इति ॥ ११ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्कन्द॑ति॒ यस्ते॑ अं॒शुर्बा॒हुच्यु॑तो धि॒षणा॑या उ॒पस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॒त् तं ते॑ जुहोमि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृतम् ॥ १२ ॥

यः । ते॒ । द्र॒प्सः । स्कन्द॑ति । यः । ते॒ । अं॒शुः । बा॒हुऽच्यु॑तः । धि॒षणा॑याः । उ॒पऽस्था॑त् ।
अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । परि॑ । वा॒ । यः । प॒वित्रा॑त् । तम् । ते॒ । जु॒हो॒मि॒ । मन॑सा । वष॑ट्ऽकृतम् ॥१२॥

उद्गीथ० य ते तवाभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्स रस स्कन्दति अधिषवणचर्मण अन्यत्र गच्छति । य च ते अंशु रसादितर सोम स्कन्दति । अध्वर्युपाठात् 'ग्रावच्युत' इत्यध्याहार्यम् । बाहुच्युत- इत्यस्य वा अध्वर्योर्वा, इत्यनेन सम्बन्ध कार्यं । ग्रावच्युत अभिषवप्रवृत्तात् ग्राव्ण प्रच्युत । कुतोऽन्यत्र स्कन्दति । धिषणाया उपस्थात्[8] धिषणेति अकारवकारलोपन लिङ्गवचनव्यत्ययेन च अधिषवणफलके उच्येते । धिषणयोरित्यधिषवणयो[9][10] उपस्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम स [11]तयोरुपस्थ, तस्मात्[11] । अधिषवणयो अवयवभूतात् सोमाऽवस्थानप्रदेशाद् अन्यतो गच्छतीत्यर्थ । अध्वर्या बाहुच्युत [12]अस्मादध्वर्युबाहुसम्बद्धाभ्यां[12] पाणिभ्या प्रच्युत सन् अन्यतो गच्छति । परि वा य पवित्रात् । य सोम पूयमानो दशापवित्राद् वा सर्वत स्कन्दति, तम् सोमम् ते तव

---

१. नास्ति मूको २. विप्रुहो° वि[1]. ३ °नुपल° वि[1] अ[1]. ४ तदेवोक्तम् वि[1] अ[1]. ५ तत्र वि[1]. ६-६. इति ·· वि[1] अ[1]. ७-७ नास्ति मूको ८. °वि वि[1] अ[1]. ९ °स्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम मूको १०. °णयोरित्यध्वर्युपाठादधिष° मूको. ११-११. °पस्थात् । उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम. । स तयोरुपस्थात् ततः मूको १२-१२. °ध्वर्युरमन् बाहु° मूको.

सोमस्याऽवयवभूतम् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । कथम् । मनसा सङ्कल्पमात्रेण । आज्यहोमं सोमविप्रुड्होमं मनसा सन्धायेत्यर्थः[1] । वषट्कृतम् स्वाहाकारप्रदानेन प्रयोज्यहोमे सोमहोमसम्पादनाय मनसाऽभिसन्धानमात्रेण कृतवषट्कारश्चेत्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यः ते सोम[3] द्रप्सः स्कन्दति, यः च ते अंशुः बाहुभ्यां प्रच्युतः[3] अभिषवणफलकयोः उपस्थात् स्कन्दति, अध्वर्योः पवित्रात् वा यः द्रप्सः स्कन्दति, तम् ते जुहोमि मनसा वषट्कृतम् । स न वृथा[4] स्कन्दति इति ॥ १२ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्क॒न्नो यस्ते॑ अं॒शुर॒वश्च॒ यः प॒रः स्रु॒चा ।
अ॒यं दे॒वो बृह॒स्पति॒: सं तं सि॑ञ्चतु॒ राध॑से ॥ १३ ॥

यः । ते॒ । द्र॒प्सः । स्क॒न्नः । यः । ते॒ । अं॒शुः । अ॒वः । च॒ । यः । प॒रः । स्रु॒चा ।
अ॒यम् । दे॒वः । बृह॒स्पति॑ः । सम् । तम् । सि॒ञ्च॒तु॒ । राध॑से ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यः ते तव अभिषूयमाणस्य द्रप्सः रसः स्कन्नः गतोऽन्यत्राधिषवणचर्मणः, यः च ते तव अंशुः रसाद् इतरः लतावयवः, अवः च यः अवमश्च यः, स्वल्पश्च य इत्यर्थः । परः च यः, प्रभूतश्च य इत्यर्थः । तम् उभयप्रकारम् अपि अयम् देवः बृहस्पतिः स्रुचा होमपात्रेण सम् सिञ्चतु सम्यक् क्षारयतु अग्नौ प्रक्षिपतु । किमर्थम् । राधसे धनाय अस्माकं दृष्टाऽदृष्टफलाऽऽत्मय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० यः ते द्रप्सः स्कन्नः यः च अंशुः स्रुचा गृहीतः अवस्तात्[5] स्कन्दते 'परस्ताद् वा[6] अतिरिक्तः, तम् अयम् बृहस्पतिः[7] स्कन्नम् सम् सिञ्चतु धनार्थम्[8] अस्माकम् । 'स्कन्ने हि[9] सोमे प्रजापश्वादिकमपि स्कन्नम् भवति, [10]'तन्मा भूदिति'[10] ॥ १३ ॥

पय॑स्वती॒रोष॑धय॒: पय॑स्वन्माम॒कं वच॑ः ।
अ॒पां पय॑स्व॒दित् पय॒स्तेन॑ मा स॒ह शु॑न्धत ॥ १४ ॥

पय॑स्वतीः । ओष॑धयः । पय॑स्वत् । मा॒म॒कम् । वचः॑ ।
अ॒पाम् । पय॑स्वत् । इत् । पयः॑ । तेन॑ । मा॒ । स॒ह । शु॒न्ध॒त॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रत्यक्षकृतेयम् ऋक् । शुन्धतेति मध्यमपुरुषबहुवचनेन अपाम् अभिधानाद् आपः[11] सम्बोध्य कुरुतेत्येतत् पदमध्याह्रियते । हे आपः[1] पयस्वतीः ओषधयः पयः [12]उदकम् वृष्टिलक्षणं[12] युष्माकम् अवयवभूतं तेन तद्वतीः वृष्टियुक्ताः ओषधीः, कुरुत इति शेषः । किञ्च पयस्वत् वृष्ट्याद्युदकवत् प्राप्तप्रार्थितवृष्ट्याद्युदकमित्यर्थः[13] । मामकम् मदीयम् वचः वृष्टिप्रार्थनवचनं वा कुरुत । अपाम्

1. सन्धारयेत्य॰ मूको. 2 कृतं वषट्कारश्चेत्य॰ मूको. 3 सोम्यः॰ वि॰ अ॰. 4 वृथा वि॰ अ॰. 5 ॰वस्तात् वि॰ अ॰. 6-6 परस्ता वि॰ अ॰. 7. ॰ति मूको. 8 उदाना॰ वि॰ अ॰. 9-9 स्कु दे मि वि॰ अ॰. 10-10 नास्ति अ॰. 11 आप मूको. 12-12. उदकं वृष्टिल वि॰. 13 प्राप्तयां॰ अ वि॰.

वृष्टिलक्षणाना सम्बन्धि पय उदकं भूमिष्ठम् पयस्वत् वृष्ट्युदकसंयुक्त यथाकाल कुरुत । तेन च उदकेन सह मा माम् शुन्धत शोधयत सस्कुरुत ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पयस्वतय ओषधय[1], पयस्वत् मामकम्[2] च वचनम्[3] । किं बहुना—यच्चेह किञ्चिद् अपाम् पयस रस, तत्सर्वम् पयस्वत् एव ससृष्टम् उदकेन । तेन सारेण सह माम् अवशुन्धतति[4] । 'आपो अद्यान्वचारिष रसेन समगस्महि'[5] (ऋ १,२३,२८) इत्युक्तमिति ॥ १४ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[6] ॥

[१८]

[1]सकुसुको यामायन ऋषि । १-४ मृत्युर्देवता, ५ धाता, ६ त्वष्टा, ७-१४ पितृमेध, १४ प्रजापति वा । त्रिष्टुप् छन्द, ११ प्रस्तारपङ्क्ति, १३ जगती, १४ अनुष्टुप्[1] ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । य । ते । स्व । इतर । देवऽयानात् ।
चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । न । प्रऽजाम् । रिरिष । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर[7] सूक्त 'पर मृत्यो' इति चतुर्दशर्चम् यामायन सङ्कुसुको ददर्श । तत्राद्याश्चतस्रो मृत्युदेवता । पञ्चमी धातृदेवता । शेषा पितृमेधकर्मणि पठिता । तासा देवता प्रयोगवशात् ज्ञेया । तत्रतत्र यथाकथञ्चित् शौनकेनालक्ष्यनाशक्त्या वाऽनिरूपितत्वाद् अहमत्र येन मन्त्रेण यद् द्रव्यम् अभिधीयते प्राधान्येन तद् द्रव्य तस्य मन्त्रस्य देवतात्वेन न्यायेनाऽन्येन वा यथाप्राप्त देवतामभिव्यञ्जयिष्यामि । 'हे मृत्यो! परम् अन्यम् पन्थाम् पन्थानम् अनु परा इहि परागच्छ, य पन्था ते तव स्व स्वकीय इतर अन्य देवयानात्[8] देवान् प्रति गमनमार्गात् । पितृयाण पथि स्थित[8] जहि । अह तु देवयान पथि स्थित, अतो मा माम् जिघांसीरित्यभिप्राय । न च केवल माम् । किं तर्हि । चक्षुष्मते पश्यते शृण्वते च सर्वम् । अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थ[9] । ते तुभ्य मृत्यवे ब्रवीमि कथयामि त्वाम् अभ्यर्थयामीत्यर्थ । किमुच्यते । न अस्माकम् प्रजाम् दुहितृदौहित्रादिकाम् मा रीरिष मा हिंसी । मा उत मा च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् पुत्रो हिंसी ॥ १ ॥[10]

वेङ्कट० सङ्कुसुको यामायन । परम् मृत्यो! अनु प्रगच्छ पन्थानम्, य ते स्वभूत पन्था देवयानात् अन्य । न[8] "यजमानात् परागच्छत्यर्थ"[11] । चक्षुष्मते इति स्पष्टम् ॥ १ ॥[11]

---

१. ओषधय वि' ओषधय वि' अ' २ मामकम् मूको ३ नास्ति वि' ४ अवशुन्धतनि मूको ५ समगीष्महि वि'; समगिष्महि अ', समगस्महि वि'. ६-६ नास्ति मूको ७ परमित्यादि सूक्तत्रयमने ?द्रष्टं अ वि'. ८ नास्ति मूको ९ "यन्नाना" अ वि' १० या (११,७) द्र ११-११ "नम् ?परागच्छेत्यर्थः वि' अ'; 'नाद् प्रगि' वि'

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ।
आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

उद्गीथ० मृत्योः 'स्वभूतम् पदम्'[1] पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणं तत्[2] योपयन्तः विमोहयन्तः, परिवर्जयन्त इत्यर्थः । यत् यस्मात् एत[3] गतवन्तो यूयं देवयानेन पथा । यस्मान्मृत्योः स्वभूतं पितृयाणप्रापकं कर्म परित्यज्य देवयानप्रापककर्मणि प्रवृत्ताः दीर्घतरं प्रकृष्टतरं च व्याध्यादिरहितम् आयुः जीवितम् दधानाः धारयन्तः, प्राप्नुवन्त इत्यर्थः । आप्यायमानाः प्रवर्धमानाश्च प्रजया पुत्रपौत्रादिकया[4] धनेन च[5] गवाश्वहिरण्यादिकेन[6] जन्मान्तरसञ्चितदुरितक्षयात् शुद्धा भवत । वर्तमानजन्मार्जितदुरितक्षयात्[7] च पूता भवत यूयम् हे यज्ञियासः! यज्ञसम्पादिनो यजमानाः! ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृत्योः गच्छतः पदम्[8] अपुनरागमनार्थम् योपयन्तः[9] यत् गच्छथ मृतस्य बन्धवः! दीर्घतरम् आयुः आत्मनि प्रतरम् निदधानाः । तेन प्रजया धनेन च आप्यायमानाः शुद्धाः पूताः च भवत अत उत्तरं कार्म[10] यज्ञार्हाः ॥ २ ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।
प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्मशानकर्म कृत्वानन्तरम् 'इमे जीवाः वि मृतैराववृत्रन्' इत्येतां पठन्तः सव्यं बाहु[11] प्रत्यावर्तमानाः प्रत्यग् अनवेक्षमाणा.[12] व्रजन्ति[13] । इमे मृतस्य सम्बन्धिनः जीवाः वयं पुत्रपौत्रादयः वि आ अववृत्रन् प्रसव्यं व्यावृत्ताः, [14]'संस्कृत्य क्षेमेण[14] पराङ्मुखीभूता इत्यर्थः । मृतैः पञ्चम्यर्थे तृतीया । इमे[15] मृतेभ्य. पितृभ्यः व्यावृत्ताश्च[16] । अभूत् भूता सुवृत्ता भद्रा कल्याणी क्षेमकारी देवहूतिः देवस्य यमस्य हूतिराह्वान यत्र सा देवहूतिः श्मशानक्रिया पितृमेधाख्या । इदानीम् प्राञ्चः प्राञ्चितारः[17] प्रकृष्टया गत्या गन्तारो[18] भूत्वा अगाम गृहान् प्रति गच्छामो वयम् । किमर्थम् । नृतये 'नृती गात्रविक्षेपे' । स्वकर्मणि गात्रविक्षेपार्थम्, स्वकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः । हसाय हसनाय

1-1. स्वभूतपद अ वि[2]. 2. त मूको. 3. एत वि[3,1]. 4. पुत्रलोलिकया मूको. 5. वा मूको. 6. गवा च हिर° वि[3,1]. 7. °मोपरितदुरि° मूको. 8. शप° वि[3] अ[1]. 9. योवयन्तः वि[2] अ[1]; योवयन्ते वि[1]. 10. नास्ति वि[1]. 11. बहुः अ वि[2]. 12. मन्यनपेक्षमाणः मूको. 13. नास्ति मूको. 14-14, सत्कुर्मः त्यक्षेमेण वि[3,2]; संस्कुर्मः ··· क्षेमेण अ वि[2]. 15. इमा वि[3,1]; इमा अ वि[3]. 16. मृतस्य मूको. 17. प्राञ्चिकारः वि[3,1]. 18. गन्तारा वि[3,1].

च। हसनेन चात्र तत्पूर्वक्रीडा लक्ष्यते। पुत्रपौत्रादिभि सह क्रीडनाय चेत्यर्थ। द्राघीय दीर्घतर प्रकृष्टतर च व्याध्यादिरहितम् आयु जीवितम् दधाना आत्मनि धारयन्त प्राप्नुवन्त इत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमे जीवन्त मृते व्यावृत्ता[1]। भवतु च अस्माकम् अद्य भद्र यज्ञ इत पूर्वम् आशौचे विसृष्टे[2]। अत उत्तर वयम् प्राञ्च गच्छेम न प्रत्यञ्चो नृत्तहसनयोर्यथापूर्वं दर्शनाय द्राघीय आयु प्रतरम् दधाना ॥ ३ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिऽधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ।
शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० त्रिभि[1] पादैः मध्यम परिधि परिदधाति शान्तिकर्मणि चतुर्थेन पादेनाऽश्मानम्[2] उत्तरतोऽग्ने कृत्वा (द्र आप्श्रौ ६,९,१०)। इमम् मध्यमम् परिधिम् जीवभ्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मृत्योर्मध्य इत्यध्याहार्यम्। पुत्रपौत्रादिजीवाना मृत्योश्च मध्ये तिरस्करणार्थम् दधामि स्थापयामि। किमर्थम्। एषाम् मृताना पितॄणाम् अर्थम् एतम् अतरथ गतिरिहोच्यते। गतिमता मरणाख्याम् अपर अन्योऽपि पुत्रादिजीव क्षिप्रम् अप्राप्ते काले मा गात् मा प्रापत् इत्यनेन प्रयोजनेन। सर्वथा पुत्रादिजीवा जीवन्तु[3]। कियन्त कालम्। शतम् शरद। कीदृशा। पुरूची बहूञ्चना स्वकार्यैरार्तवैश्शीतोष्णवर्षादिभि अनुगता[4] बहुभि प्राणिभि अनुगता वा अन्त दधताम् अन्तर्दधतु[5] च अन्तर्हित च कुर्वन्तु मृत्युम्। केन। पर्वतेन पाषाणेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् जीवेभ्य रक्षार्थं[6] मृत्यो परिधानम्[7] दधामि। मा एषाम् जीवताम्[8]। अत[9] उत्तरम् अन्य इमम् अध्वानम् गात। शतम् शरद जीवन्तु बह्वागमना। मृत्युम् अन्त दधताम् शिलोच्चयेन[10] ॥ ४ ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साधु ।
यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्राणि अनुपूर्वम् अनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते, यथा च ऋतव शरदादय ऋतुभि सह यन्ति गच्छन्ति साधु शोभनम् अविपर्यासेन, एवम् यथा

---

१ °ता वि[२] अ[१] २ °ष्टे मूको ३ स्तुति मूको ४ °देवात्मान° मूको ५ नास्ति मूको ६ नागेनो मूको. ७ °दधा मूको ८ रक्षणार्थं वि[१]. ९. उपरि° अ[१]. १०. जीवता मता वि[१] अ[१] ११ नास्ति वि[१] १२ °च्चयस्तेनम वि[१] अ[१].

'पूर्वम् पूर्वकालीनम्' अपर 'अर्वाक्कालीन अस्मत्कुलीन' न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन, एवम् अनेनोक्तेन प्रकारेण हे धातः' आयूंषि जीवितानि कल्पय समर्थय कुरु एषाम् अस्मत्कुलीनानाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा अहानि अनुक्रमेण भवन्ति, यथा वा ऋतव पूर्वं ऋतुभि अनुपूर्वम् यन्ति साधु न वसन्तात् प्राग् ग्रीष्म, तथैषाम् आयु कल्पय देव। अभयाय। यथा न पूर्वम् पितरम् अपर पुत्र जहाति, एवं विधात ! एषाम् कल्पय आयूंषि ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वर्ग' ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ष्ठ ।
इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ ।
इह । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सऽजोषाः । दीर्घम् । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० त्वष्टृदेवतेयम्'। त्वष्टेत्यग्निवाय्वादित्यास्त्रयोऽप्युच्यन्ते। अत्र पुन श्मशानकर्मसम्बन्धाद् अग्निरुच्यते। अनयाऽऽनडुहे चर्मण्यमात्यान् आरोहयति शान्तिकर्मणि (तु. आगृ ४,६,८)। अमात्यशब्देन स्वजन उच्यते। हे मृतस्य स्वजना' पुत्रपौत्रादय' आनडुहे चर्मणि आ रोहत आयु जीवितम् जरसम् वृणाना शान्तिकर्माङ्गभूतम् अग्निम् प्रार्थयमाना। एवञ्चारोहत—अनुपूर्वम् ज्येष्ठक्रमेण वर्णानुक्रमेण वेत्यर्थ। यतमाना प्रयतमाना संयतमाना सम्पतमाना' वा परस्परेण सङ्गच्छमाना वेत्यर्थ। यति स्थ यावन्तो भवथ यूय तावन्त सर्वे एवेत्यर्थ। इह चर्मणि कर्मणि वा आरूढाना च सताम्' त्वष्टा अग्नि सुजनिमा शोभनजन्मा सजोषा समानप्रीति समानसेवनो' वा दीर्घम् आयु जीवितम् करति करोतु जीवसे चिरजीवनाय व युष्माकम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आ रोहत आयु जराम् वृणाना' 'यथाज्येष्ठ गच्छन्त' यावन्त' भवथ। इह त्वष्टा शोभनजनन भवद्भि सङ्गत दीर्घम् आयु करोतु जीवनाय युष्माकम् ॥ ६ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु ।
अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा । सम् । विशन्तु ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

१-१ पूर्वकालीनम् अ वि[१,२] पूर्वं कालीनम् वि[३]. २-२ अर्वाक्कुलीनोऽस्मत्कु° वि[१,२,३], अर्वाक्कुलीन अ ३ ३. नास्ति मूको ४ देवते वेयम् अ वि[१] ५ सम्पन् माना वि[१] ६ सता मूको. ७ समानसेवनो मूको ८ °नाम् वि[१] अ[१], वृणा वि[३]. ९-९ °ज्येष्ठ गच्छन्तो वि[१] अ[१]. १०. नास्ति वि[१]

उद्गीथ० अनयर्चा सर्पिषा अक्षिणी अञ्जाना नारी ईक्षते श्मशानकर्मानन्तरम् (तु. आगृ ४६,१२)। इमा मृतस्य सम्बन्धिन्य नारी नार्य अविधवा जीवद्भर्तृका[1] सुपत्नी [2]शोभना भार्या[2] असतीत्वादिदोषरहिता आञ्जनन[3] आङ् ईषदर्थे। ता ईषदञ्जनेन सर्पिषा घृतात्मकेनाऽक्षिणी स्वेत्ये, अङ्क्त्वेति[4] शेष, सम् विशन्तु सवेशनमत्र सामर्थ्याद् गमनम्। श्मशानात् गृहान् प्रति गच्छन्त्वित्यर्थ। अनश्रव अश्रुवर्जिता अरुदन्त्य इत्यर्थ। अनमीवा अरोगा मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थ। सुरत्ना 'रत्नम्' (निघ २,१०) इति धननाम। शोभनपरिधानादिधना, सुवेषा इत्यर्थ। आ रोहन्तु प्रविशन्त्वित्यर्थः। जनय जनयन्त्यपत्यमिति जनयो नार्य योनिम् स्वगृहम् अग्रे प्रथम पुम्भ्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इमा नारी अविधवा शोभनपतिका आञ्जनेन अक्तनेना[5] सर्पिषा स्पृष्टसुदा सम् विशन्तु[6] अश्रुवर्जिता अनमीवा सुरत्ना[7] आ रोहन्तु जाया गृहम् अग्रत ॥ ७ ॥

उदी॑र्ष्व ना॒र्य॑भि जी॑वलो॒कं ग॒तासु॑मे॒तमुप॑ शेष॒ एहि॑ ।
ह॒स्त॒ग्रा॒भस्य॑ दिधि॒षोस्तवे॒दं पत्यु॑र्जनि॒त्वम॒भि सं ब॑भूथ ॥ ८ ॥

उत् । ई॒र्ष्व॒ । ना॒रि॒ । अ॒भि । जी॒व॒ऽलो॒कम् । ग॒तऽअ॑सुम् । ए॒तम् । उप॑ । शेषे॑ । आ । इ॒हि॒ ।
ह॒स्त॒ऽग्रा॒भस्य॑ । दि॒धि॒षोः । तव॑ । इ॒दम् । पत्युः॑ । ज॒नि॒ऽत्वम् । अ॒भि । सम् । ब॒भू॒थ॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अनयर्चा चितितो मृतस्य पत्नीमुत्थापयति देवर वयस्यो वा जरद्गृहदासो वा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् ईर्ष्व ईर्तिर्गत्यर्थ। उद्गच्छ उत्तिष्ठ चितित इत्यर्थ। हे नारि! मृतस्य पत्नि[1]। उत्थाय च या[8] त्वम् गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतम् पतिम् उप शेषे उपस्वपिषि एतस्य मृतस्य पत्यु[9] समीपे पार्श्वे निपद्य शेषे[10] इत्यर्थ। सा त्वम् जीवलोकम् अभि आ इहि जीवाना पुत्रपौत्रादीना लोक स्थान गृह प्रति आगच्छ। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् हस्तग्राभस्य पाणिग्रहीतु दिधिषो गर्भाधातु सम्बन्धि इदम् जनित्वम् जन्म, इमा देहेपूत्पत्ति गतमित्यर्थ, अभि सम् बभूथ अभिसम्भूतासि त्वम् अध्यवसायमात्रेणैव। यस्मात्त्व पतिलोक प्राप्तवती तस्मादेव ब्रवीमीत्यर्थ ॥ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपरि निपातितायाः[11] पत्न्या उत्थापने विनियुक्तैषा (तु आगृ ४,२,१८)। उत् तिष्ठ नारि![12]। जीवलोकम् प्रति गतासुम् एतम् पतिं विश्व[13] पुराणमनुपारयन्ती[14] [15]उप शेषे[15]। हस्तग्राहस्य तव अस्य धारकस्य पत्यु गृहम् इदम् त्व जायात्वम् अभि सम् बभूथ अनुसरणनिश्चयम् अकृथा इति ॥ ८ ॥

---

१. जीवत्पत्नी अ वि[१,३]. २-२. शोभनभार्या वि[१] ३ अञ्जने अ वि[१,२] ४. अङ्क्त्वेति वि[१,३], अङ्क्त्वेति अ वि[२]. ५ °नेत्रा वि[२] अ[१], °नोत्रा वि[१] ६. °न्ति वि[२] अ[१] ७ °रत्ना वि[२] अ[१] ८. नास्ति मूको ९ पत्ते अ वि[१,३] १० स मूको. ११. उपरि परिपातितायाः वि[२] अ[१]. १२. °री वि[२] अ[१], °री वि[१]. १३. नास्ति वि[१]. १४ °न्ति वि[२] अ[१], °न्त्य वि[१]. १५-१५ नास्ति वि[१,३]

धनुर्हस्ता॑दाददा॑नो मृतस्या॒स्मे क्षत्राय॒ वर्च॑से॒ बला॑य ।
अत्रै॒व त्वमि॒ह व॒यं सु॒वीरा॒ विश्वाः॒ स्पृधो॑ अ॒भिमा॑तीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः॑ । हस्ता॑त् । आ॒ऽददा॑नः । मृतस्य॑ । अ॒स्मे इति॑ । क्षत्राय॑ । वर्च॑से । बला॑य ।
अत्र॑ । ए॒व । त्वम् । इ॒ह । व॒यम् । सु॒ऽवीराः॑ । विश्वाः॑ । स्पृधः॑ । अ॒भिऽमा॑तीः । ज॒येम॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'अनयर्चा धनुरत्थापयति' क्षत्रियश्चेद्यजमान (तु. आगृ ४, २, २०)। चितिस्थस्य मृतस्य हस्तात् धनुः आददानः। किमर्थम्। अस्मे अस्माकम् क्षत्राय क्षत्रत्वाय प्रजापालनलक्षण-क्षत्रियत्वाय[1]। वर्चसे ऐश्वर्यलक्षणदीप्तये च बलाय शारीराय[2] च सेनालक्षणाय च। आददान इति लक्षणार्थे शानजन्तप्रयोगात् साकाङ्क्षत्वात् ब्रवीमीति शेषः। किं ब्रवीमि। उच्यते। अत्र एव राष्ट्रे श्मशाने वा। सप्तमीनिर्देशात् स्थित्वेति शेषः। त्वम् च यजमानः इह एव राष्ट्रे श्मशाने वा स्थित्वा वयम् सुवीराः शोभनपुत्राश्च त्वदीया एते सर्वे वयम्[3] समुदिताः सन्तः अनेन धनुषा विश्वाः सर्वाः स्पृधः समितीः अभिमातीः जयेम अभिभवेमेत्याशास्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मृतस्य हस्तात् 'धनुः आददानः'[5] अहं भवामि अस्माकं क्षत्राद्यर्थम्। कथम् तानि त्वया नावक्रामेयुरिति। अत्र एव त्वम् भव। इह वयम् च सुपुत्रा भवन्तो 'विश्वान् शत्रून् अभिमन्यमानान्'[6] जयेम ॥ ९ ॥

उप॑ सर्प मा॒तरं॒ भूमि॑मे॒तामु॑रु॒व्यच॑सं पृथि॒वीं सु॒शेवा॑म् ।
ऊर्ण॑म्रदा युव॒तिर्दक्षि॑णावत ए॒षा त्वा॑ पातु॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॑त् ॥ १० ॥

उप॑ । स॒र्प॒ । मा॒तर॑म् । भूमि॑म् । ए॒ताम् । उ॒रु॒ऽव्यच॑सम् । पृ॒थि॒वीम् । सु॒ऽशेवा॑म् ।
ऊर्ण॑ऽम्रदाः । यु॒व॒तिः । दक्षि॑णाऽवते । ए॒षा । त्वा॒ । पा॒तु॒ । निःऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत उत्तराश्चतस्रः पृथिवीदेवताः। अस्थिकुम्भम् अनया भूमौ निदधाति (तु. आगृ ४,५,७)। हे अस्थिकुम्भ! अस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उप सर्प उपगच्छ अनुप्रविश मातरम् सर्वस्य मातृभूताम् भूमिम् एताम् उरुव्यचसम् पृथिवीम् सुशेवाम्। विविधमञ्चन पूजन गमनं वा व्यचः तदुरु विस्तीर्णं यस्याः असावुरुव्यचाः, ताम् उरुव्यचसं विस्तीर्णविविधपूजनगमनाञ्चलयर्थं। पृथिवीम् विस्तीर्णाम्। सुशेवाम् सुसुखाम्। उपसर्पन्त[7] च सन्तम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव मृद्वी सुकुमारा युवतिः यौवनान्विता दक्षिणावते द्वितीयार्थे चतुर्थ्येषा। दक्षिणावन्तं दत्तदक्षिणम् 'त्वा अस्थिकुम्भरूपवन्तं त्वाम्'[8] यजमानम् एषा पृथिवी पातु रक्षतु। कुतः। निर्ऋतेः मृत्युदेवतायाः उपस्थात् समीपस्थानात् ॥ १० ॥

१-१. चत्मरुदस्था वि[1,2], °° रुत्थापयति अ वि[2]   २ °पालनक्षत्रिय° मूको.   ३ शा (श वि[1] अ[1]) रीराय मूको.   ४. एवं वि[1,3].   ५-५ °धाय वि[2] अ[1], °नुदादान वि[1]   ६-६ विश्वा वित्र इद हि मन्य-मानान् वि[2] (°श°) अ[1], विश्वाच्छत्रूनभिमायमाना वि[1].   ७ °र्पयन्त° अ वि[2], °र्पयन्त वि[1,3]   ८-८ अस्थिकुम्भरूपवन्तत्वा (°पवत्त्वा वि[1,3]) मूको.

वेङ्कट० कर्तेऽनया[1] कुम्भमवदध्युः (तु. आगृ ४,५,५)। उप सर्प मातृभूताम्[2] भूमिम् एताम्[3] उरुव्यासिकाम् विस्तीर्णाम् सुसुखाम्। ऊर्णेव मृद्वीयम् युवतिः दानवते भवति। सा एषा त्वाम् रक्षतु निर्ऋतेः[4] सकाशात्॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः[5] ॥

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवञ्चना ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे पृथिवि! 'उत् श्वञ्चस्व ऊर्ध्वंगतमेनं कुरु', मा नि बाधथाः मा सम्पीडयेत्यर्थः। किञ्च सूपायना सूपगमना सूपसर्पेत्यर्थः। अस्मै अस्यास्थिकुम्भस्यार्थाय भव त्वम् सूपवञ्चना 'वञ्चु प्रलम्भने'। प्रलम्भनं प्रतारणम्। तेन चात्र तत्पूर्वकं प्रतिष्ठापनं लक्ष्यते। सूपप्रलम्भना सुप्रतिष्ठा चेत्यर्थः। किञ्च यथा माता पुत्रम् बालकं वस्त्रान्तेनाच्छादयति, एवम् एनम् अस्थिकुम्भं हे भूमे! अभि ऊर्णुहि आभिमुख्येनाच्छादय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कर्ते पांसूनवकिरति (तु. आगृ ४,५,६)। उप्तं बीजमिव एनम् उत् श्वञ्चस्व, मा अधस्तात् कृथाः[6]। सूपचरा अस्मै भव सूपप्रलम्भा च। माता पुत्रम् यथा वस्त्रान्तेनाऽऽच्छादयति तथैव एनम् अभि-च्छादय भूमे![7] ॥ ११ ॥

उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

उत्ऽश्वञ्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

उद्गीथ० पांसुभिः प्रच्छाद्योत्तरां[8] पठति (तु. आगृ ४, ५, ७)। उत्-श्वञ्चमाना ऊर्ध्वं गच्छन्ती अस्थिकुम्भमवष्टभ्यापीडयन्तीत्यर्थः। पृथिवी सु तिष्ठतु सुप्रतिष्ठिता भवतु। किञ्च पार्थिवाः पांसवः सहस्रम् मितः सहस्रमिति तृतीयार्थे प्रथमा। मित इति च बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। सहस्रेण सम्मिताः बहुसङ्ख्यायुक्ता अनन्ता इत्यर्थः। उप हि श्रयन्ताम्। हि-निपातः पादपूरणोऽत्र। उपश्रयन्ताम् अस्थिकुम्भमाश्रयन्तु सम्परिवार्य तिष्ठन्तु इत्यर्थः। किञ्च ते पांसवः गृहासः अस्थिकुम्भस्य गृहभूताः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारः[9] भवन्तु[10] अस्थिकुम्भस्योपरि स्रवितारः भवन्त्वित्यर्थः[11]। किञ्च विश्वाहा सर्वदा अस्मै अस्यास्थिभूतस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु अत्र अस्मिँल्लोके ॥ १२ ॥

---

१. कर्ते° वि' अ'. २. मातृताम् वि' अ'. ३. एवाम् वि' अ'. ४. निऋतेः मूको ५-५. नास्ति मूको. ६. कृथा वि' अ'. ७. भूमेः मूको. ८. °त्तरामेता वि'. ९. क्षरिता° वि'. १०. नास्ति मूको. ११. भवन्तु भव° मूको.

वेङ्कट० उत्थापयन्ती[1] पृथिवी[2] सु तिष्ठतु सहस्रम् बीजानि उप श्रयन्ताम् एनम्[3]। ते चास्मै गृहा भवन्तः मधुश्च्युतः सर्वदा अस्मै आश्रयभूताः भवन्तु अत्र ॥ १२ ॥

उत् ते॑ स्तभ्नामि पृथि॒वीं त्वत् परी॒मं लो॒गं नि॒दध॒न्मो अ॒हं रि॑षम् ।
ए॒तां स्थूणां॑ पि॒तरो॑ धारयन्तु॒ तेऽत्रा॑ य॒मः साद॑ना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते॒ । स्त॒भ्ना॒मि॒ । पृ॒थि॒वीम् । त्वत् । परि॑ । इ॒मम् । लो॒गम् । नि॒ऽदध॑त् । मो इति॑ । अ॒हम् । रि॒ष॒म् ।
ए॒ताम् । स्थूणा॑म् । पि॒तरः॑ । धा॒र॒य॒न्तु॒ । ते॒ । अत्र॑ । य॒मः । सद॑ना । ते॒ । मि॒नो॒तु॒ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनयाऽस्थिकुम्भं कपालेनाऽपिदधाति (तु. आगृ ४, ५, ८) । ते तवास्थिकुम्भस्यापिधानत्वेन सम्बन्धिनीम् पृथिवीम् कपाललक्षणाम् उत् स्तभ्नामि "ष्टभि स्कभि' प्रतिबन्धे'। प्रतिबध्नामि त्वत् परि पष्ठ्यर्थेऽत्र पञ्चमी। उपरिशब्दस्य च उकारलोप.। तवास्थिकुम्भस्य तवोपरि तव सम्बन्धिना कपालेन त्वामपिदधामीत्यर्थः। किञ्च इमम् लोगम्[5] लोष्टकपाललक्षणम्[6] निदधत् अस्थिकुम्भस्योपरि स्थापयन्[7] 'अहम् मो रिषम् मा हिंसि[8] केनचित्। किञ्च एताम् मया निहिताम् स्थूणाम् कपाललक्षणाम् पितरः प्रेता इतरे वा धारयन्तु निश्चलां कुर्वन्तु ते तवास्थिकुम्भस्य सम्बन्धिनीम्। किञ्च अत्र अस्यां भूमौ यमः पितृपतिः सदना द्वितीयैकवचनस्यायं छान्दस आकारः। सदनं स्थानं ते तवास्थिकुम्भस्य मिनोतु परिच्छिनत्तु अनुजानात्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० कुम्भं कपालेनाऽपिदधाति[9] (तु. आगृ ४,५,८)। उपरि [10]स्तभ्नामि अधःस्थितस्य[10] तव कपालेन पृथिवीम्। [11]तवोपरि पृथिवीम्[11] तवोपरि इमम् लोगम्[12] लोष्टम्[13] निदधत्[14] मो अहम् रिषम्। एताम् पृथिव्या आस्तीर्णाम्[15] स्थूणाम्[16] पृथिव्या धारयित्रीम् पितरः धारयन्तु इति कपालाभिप्रायम्। अस्मिन् स्थाने तव [17]यमः स्थानानि[17] करोतु ॥ १३ ॥

प्र॒ती॒ची॒ने॒ मामह॒नीष्वाः॑ प॒र्णमि॒वा द॑धुः ।
प्र॒तीचीं॑ जग्रभा वा॒चमश्वं॑ र॒शनया॑ यथा ॥ १४ ॥

प्र॒ती॒ची॒ने॑ । माम् । अह॑नि । इष्वाः॑ । प॒र्णम्ऽइ॑व । आ । द॒धुः॒ ।
प्र॒तीची॑म् । ज॒ग्र॒भ॒ । वाच॑म् । अश्व॑म् । र॒श॒नया॑ । य॒था ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रतीचीने प्रतिगते सम्प्राप्ते अहनि अस्थिसञ्चयनदिवसे माम् अस्थिकुम्भरूपं यजमानम् आ दधुः त्वयि भूमावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृताः[18]। [19]किमिव आहितवन्त.[19]। इष्वा.

1. 'यत्रिव वि[1] अ[1]. 2. पृथ्वी वि[1] अ[1]. 3. एनाम् मूको. 4-4. स्तभि स्कभि वि[1,2]; स्कभि स्कुभि अ वि[1]. 5. लोह मूको. 6. लोष्टकेपा° वि[1]. 7. स्थापयते मूको. 8-8. हिंसीर्मम मूको. 9. °नातिदधाति वि[2] अ[1]. 10-10. ···तस्य वि[1] अ[1]. 11-11. तपो पृथिवीम् वि[2] अ[1], नास्ति वि[1]. 12. लोदम् वि[2] अ[1]; नास्ति वि[1]. 13. लोष्टम् मूको. 14. निधद् मूको. 15. °स्तूर्णाम् वि[1]. 16. नास्ति वि[2] अ[1]; स्थूणा वि[1]. 17-17. यमस्थानानि वि[1]; दमन्धनानि वि[1,2]; °न्यातीर्णाम् अ[1]. वि[1] अ[1]. 18. °दयोषिताः मूको. 19-19. किमिहाभिहि° मूको.

पर्णम् इव यथा केचिदिषुकाराः इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं सुश्लिष्टम् इषावादधति[1], एवम्। एतज्ज्ञात्वा प्रतीचीम् त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्ताम् वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्' (ऋ १०,१८,१०), 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ १०,१८,११) इत्यादिकाम् अधिकृतसत्काराम्[2] जग्रभ गृहाण। किमिव। अश्वम् रशनया रज्ज्वा यथा कश्चिद् गृह्णीयात् कर्तव्यत्वेन, मनसि कुर्वित्यर्थः।

अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति। प्रतीचीने प्रतिगते अयाहनि मां मृतस्य पुत्रम् आदधुः श्मशानकर्मणि कर्तव्ये महताऽऽदरेण श्लिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्तः[3] ऋत्विगादयः स्मृतिकारा[4] वा। किमिव आ दधुः। इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाजाख्यं यथा केचिदिषुकारा. पर्णं सुश्लिष्टम् इषावादधति[5], एवम्। एतज्ज्ञात्वा हे पृथिवि![6] प्रतीचीनम् प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचम् प्रार्थनारूपाम् 'एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात्', 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकाम् जग्रभ गृहाण कर्तव्यत्वेन। किमिव। अश्वम् रशनया यथा कश्चिद् गृह्णाति, एवम्॥ १४॥

वेङ्कट० 'सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्य' (आगृ ४,५,१) इत्युक्तम्। अपचीयमानचन्द्रके[7] माम् अहनि समस्यन्त.[8] ते इष्वाः पर्णमिव आ दधुः। वाचम् च मदभिमुखीमिमां[9] जग्राह। मन्त्रेण संस्कृतो यथा समादाय स्वर्गं गच्छति, नत्ववधूय अवक्राम्यति अश्वम् रशनया यथा इति। 'उन्दारयेनं मृत्युकाले त्यजन्ति[10] [11]नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा.[11]' (वाध ६,१) इति स्मृतिः॥ १४॥

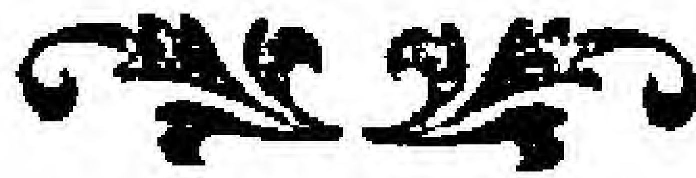
[12]इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टाविंशो वर्गः[12]॥

व्याकरोत् षष्ठमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य स.[13]।
दुहिता भवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत्॥

इति वेङ्कटार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

१ °दधाति अ वि[1][1]. २. अधिकृत° मूको. ३. अधिकृतवन्तः वि[1]. ४. स्तुतिकारा अ वि[1]. ५. °दधाति अ वि[1]. ६ पृथिवी मूको. ७. °के मूको. ८. मायस्यन्त वि[1] अ[1]; मसस्यन्त वि[1]. ९. °धीमदं वि[1] अ[1]; °धीमदं वि[1]. १०. °न्ते मूको. ११-११. नीडं…तपक्षा वि[1] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. सद वि[1]; सः अ[1].

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'नि षर्तध्व मानु गात' इत्यादिष्वपासति माधवः ।
[1]'वस्वादिषु प्रवक्तव्यम्'[1] आदित सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

वसवो रुद्रा आदित्याः शाट्यायनकदर्शिता[2] ।
[3]'पृच्छते याज्ञवल्क्येन'[3] शाकल्याय महर्षये ॥ २ ॥

अत्र शाट्यायनकम्—'कतमे[4] वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमिति । तस्माद्वसव इति । कतमे रुद्रा इति । दश पुरुषे प्राणा इति होवाच । आत्मैकादश ते यदोत्क्रामन्तो यन्ति अथ रोदयन्ति । तस्माद् रुद्रा इति । कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर इति होवाच' (जैब्रा २,७७ [तु. माश ११, ६, ३, ६-८ प्रभृ.]) इति ।

प्रोवाच बृहदारण्ये शाकल्यायैव पृच्छते ।
वसून् अयं याज्ञवल्क्यस्तदथ ब्राह्मण शृणु ॥ ३ ॥

'कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाऽन्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च [5]द्यौश्च चन्द्रमाश्च[5] नक्षत्राणि चैते[6] वसव' (माश ११,६,३,६) इत्यादिकं वाजसनेयिभ्य श्रोतव्यमिति ।

अरुणैर्नाम ऋषिभिर्वसवोऽन्ये[7] प्रदर्शिताः[8] ।
अग्निश्च जातवेदाश्च पठिता नामभिश्च ते ॥ ४ ॥

रुद्रानपि पठन्त्यन्यान्[9] अरुणा गणश स्थितान् ।
ज्ञेयास्ते प्रभ्राजमाना[10] अरुणप्रक्रमक्रमात् ॥ ५ ॥

ये वा केचन सन्त्येते[11] क एतेषां समन्वय ।
क्रमेण सवनैर्युक्तो [12]विविधैर्ब्राह्मणै सह[12] ॥ ६ ॥

ग्रहैरिन्द्रादयोऽस्माभिरिज्यन्ते गृहदेवता ।
अन्येषु चेज्यमानेषु कथं वस्वादयो गता ॥ ७ ॥

वसुरुद्रादितिसुता इन्द्रेण सह सङ्गता ।
देवता तद्विशिष्टेन्द्र सवनानां प्रदर्शित ॥ ८ ॥

वस्वादयश्च बहुभिरन्यैर्दैवै समन्विता ।
अग्निवाय्वादयस्तेषु प्रधाना इति निर्णय ॥ ९ ॥

१-१. पस्वादिषु वक्त वि², पवस्वादिषु वक्त° अ¹; वस्वादिष्विह वक्त° वेंक्रम. २. °ता वि³ अ². ३-३ पृच्छते वि³ अ¹ ४. °मे ते वि¹. ५-५. 'द्यौश्चन्द्रमा मूको. ६ नास्ति वि¹. ७ महर्षि-भिर्वसवोतन्य वि³ अ¹. ८. °ता वि³ अ². ९ °न्याद वि³ अ². १०. भ्राज° वि³ अ². ११. सज्येत वि³ अ¹, सन्त्येते वि¹. १२-१२ 'गैरिह वेंक्रम.

[1]त्रीणि शता त्री सहस्रा[2] बहवो हि प्रदर्शिता ।
इन्द्रद्वारेण सर्वे च ते यज्ञेषु समन्विता ॥ १० ॥

प्रतिलोकस्थितान् ब्रूते '[3]य देवासो दिवी (वि[3] ह) त्यृषि ।
तेषु क प्रथमो वर्गो मध्यम[4] क क[4] उत्तम[5] ॥ ११ ॥

एवंविधेषु मन्त्रेषु क्रियाकारकबोधनम् ।
शक्यतेऽनृषिभि कर्तुं न विविच्य प्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

बहूनामिह मन्त्राणा क्रियाकारकदर्शनात् ।
भवत्यर्थोऽपि विस्पष्ट प्रयोक्तुरिव सन्निधौ ॥ १३ ॥

अथ सङ्ख्यासमुद्देशे भूयान् भवति सशय ।
ब्राह्मणानि प्रमाणानि [6]तदर्थेष्विति निर्णय[6] ॥ १४ ॥

[7]एव च कथितेऽप्यर्थे नानादिग्भ्य समागता ।
पठन्ति चेद् ब्राह्मणानि तत एव विनिर्णय[7] ॥ १५ ॥

पठिता देवताध्याये त्रिषु स्थानेषु देवता ।
विद्यन्त[8] स्तुतयो यासा ता एता यास्कदर्शिता ॥ १६ ॥

केचिद् वस्वादयस्तेषु य प्राग्ब्राह्मणदर्शिता ।
प्रजापतिश्चाश्विनौ च[9] बहिर्भूता इति स्थिति ॥ १७ ॥

अष्टौ वसव[†] इत्युक्त्वा यदतावत्त्वकीर्तनम् ।
तत्तु [10]वस्वादिबाहुल्याद् उपेक्ष्यान्यत्[10] कृत विदु ॥ १८ ॥

[†]'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवा' (तु मत्स्य ४, ५, ७, २)
[illegible]

[१९]

[11]मथितो यामायन, भृगुर्वारुणिर्वा, भार्गवश्च्यवनो वा ऋषि । आपो गावो वा देवता, प्रथमाया उत्तरार्धस्य अग्नीषोमौ । अनुष्टुप छन्द, षष्ठी गायत्री[11] ।

नि वर्तध्वं मानु गाताऽस्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

---

१ ऋ ३,९,९ २. ऋ १,१३९,११ ३. 'म वि[१] अ[१]. ४ इ वि[१], -इ अ[१]. ५. उच्यते अ[१]. ६ ६ तत एव विनि° वि[१] अ ७ ७ नास्ति वि[२] अ[१]. ८ भिद्य° वि[१]. ९ नास्ति वि[१] १० १० °स्यस्तो ऽछ र्थ यं ऋष † °ह्यन्यात् वि[१] अ[१]. ११-११ नास्ति मूको.

नि । वर्तध्वम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवती ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'उत्तर सूक्तम्' 'नि वर्तध्वम्' इत्यष्टर्चं गोदैवतम् अब्दैवत वा भृगुर्वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वा यामायनो वा मथितो ददर्श।

हे गाव[1] आप[1] वा यूयम् अन्यतो गच्छन्त्य नि वर्तध्वम् अस्मान् प्रति। मा अनु गात अस्मत्तोऽन्यं[2] पुरुषम्। एतन्मयोक्त श्रुत्वा अस्मान् एव सिषक्त वाहनदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवत हे रेवती! व्रीह्यादिधनेन धनवत्य[1]। व्रीह्यादिधनसहिता सेवध्वमित्यर्थ। हे अग्नीषोमा! पुनर्वसू! पुन पुनर्वस्तारौ[1] स्तोतॄणा यज्ञाख्य आच्छादयितारौ[1] युवामपि अस्मे अस्मासु धारयतम् स्थापयतम् रयिम् धन गोलक्षणम् अब्लक्षण वा। व्रीह्यादिधनसहितमिति सामर्थ्यात् पूर्ववद्योज्यम्। एतम् अस्यार्धर्चे बृहद्देवतान्तराभिप्रायेण अग्नीषोमयो गुणभाव प्रधानभावो वा कल्प्य (तु बृदे ७,२०) ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो मथित। तम् आशौचात्[3] परित्यक्तनित्यनैमित्तिक परित्यज्याऽऽप[4] पशवो वाऽक्रामन्[5]। स एतेन[6] सूक्तेन पुनराह्वयति[7]। नि वर्तध्वम् मा अनुक्रमेण गच्छत, अस्मान् सेवध्वम् पशुमत्य![8] धनवत्यः[1] वा। हे अग्नीषोमौ![9] पुनर्वसू! यौ अपक्रान्तं वसु पुनः पुरुषाय नियच्छथ, [10]तौ अस्मासु[10] धारयतम् रयिम् ॥ १ ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु । इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥२॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु ।
इन्द्रः । एनाः । नि । यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥ २ ॥

उद्गीथ० आत्मनैवात्मान सम्प्रेषयति। हे मदीयान्तरात्मन्[1] अन्यतो गच्छन्ती एना गा अपो वा वृष्टिलक्षणा पुन नि वर्तय मदभिमुखी कुरु। निवर्त्य च पुन एना नि आ कुरु नियता कुरु आत्मायत्ता कुरु। इन्द्र च तव सहायभूत एना नि यच्छतु स्वदायत्ता करोतु। अग्नि च एना उपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु[11] वा, उपयोग्या करोत्वित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० एना[12] अपक्रमिता[13] पुन एव[14] नि वर्तय इन्द्र[1]। पुन एना[15] त्व च अग्ने[1] अस्मासु

---

१ १ नास्ति अ[1]. २. स्वने नाव मूको ३. अशौचात् वि[1] ४ °त्यजाप वि[2] अ[2], °त्यजाप वि[1] ५ °क्रमत् वि[1] अ[1], °क्रामन् वि[3] ६ ते वि[1] अ[1] ७ °यति वि[2] अ[1] ८ पशुमत्यो मूको ९. यावन् वि[2] १० १० तावद् वि, °ता व° वि[1] व° अ[1] ११ उपक्षिपयतु वि[1,2] १२ पुन एना मूको १३ अवक्राता वि[1] अ[1], अपक्रामता वि[1] १४ एना वि[1]. १५. नास्ति वि[1] अ[1]

'नि आ कुरु'[1]। अथ परोक्षमाह— इन्द्र एना अस्मासु नि यच्छतु। तदर्थम् अग्नि एनाः गच्छन्ती. दण्डादिना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।
इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुन । एता । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोऽपतौ ।
इह । एव । अग्ने । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयि. ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पुन एता मा प्रति नि वर्तन्ताम्, मम भवन्त्वित्यर्थ । भूत्वा च अस्मिन् मयि गोपतौ गवा साक्षादिमतीनाम् अपा वा वृष्टिलक्षणाना स्वामिनि स्वत्वेन स्थित्वा नित्यम् पुष्यन्तु पुष्टा भवन्तु। पुष्टाश्च सती इह एव अस्मिन्नेव मयि गोपतौ हे अग्ने! नि धारय नियमेन स्थापय। इह एव मयि गोपतौ या रयि यदपि धन व्रीह्यादिक चापि[2] गोसहितं तिष्ठतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुन एता नि वर्तन्ताम्, निवृत्ता च अस्मिन् गोपतौ भवन्तु पुष्टा। इह एव अग्ने! रयिम्[3] नि धारय। इह तिष्ठतु या रयि ॥ ३ ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत् परायणम् ।
आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सम्ऽज्ञानम् । यत् । पराऽअयनम् ।
आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । य । गोपा । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० "यत नियानम्" गवा नियान नियमेन यान्त्यत्रेति नियान स्थान गोष्ठाख्यम्। यच्छब्दयोगात् तच्छब्दोऽध्याहार्यं। हुव इति च क्रियापद सर्वतोऽनुषक्तव्यम्। तदपि हुवे आह्वयामि। आह्वानमभिमुखीकरणम्[4]। तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते। गोसहित प्रार्थय इत्यर्थं। न्ययनम् यदपि गवा चरित्र गताना नियमेन गृहप्राप्तिलक्षण तदपि प्रार्थये। यदपि गवाम् 'सज्ञानम् सम्यग् ज्ञायतेऽनेनेति सज्ञानम् शबलादिचिह्न नाम वा तदपि प्रार्थये। यत् अपि गवाम् परायणम् परागमन चरित्र वन प्रति गमन तदपि प्रार्थये। यदपि गवाम् आवर्तनम् वन चरितुम् इतश्चेतश्च प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये। यदपि गवा[5] चरित्वा गृहान् प्रति निवर्तनम् तदपि प्रार्थये। य अपि गोपा गोपालक, तम् अपि हुवे प्रार्थये। सर्वगुणोपेता गा प्रार्थय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-१ न्यक्कुरु वि[1] अ[1]; न्यकुरु वि[2]. २. चरि वि[1,2]. ३. नास्ति वि[1]. ४ ४. नास्ति वि[1,2]. ५ °गुरुकर° वि[1,2]. ६ ६. नास्ति अ[1].

वेङ्कट० यत्र नियान्ति[1] तत्[2] नियानम् पन्था.[3]। यत्र नियन्ति तत्[4] न्ययनम्[5] अरण्यम्। तस्मिन् यत्र सङ्गच्छन्ते इतरेतरं जानन्त तत् सज्ञानम्। अथ तत चरणार्थं यत्र पराचीना यन्ति तत् परायणम्। चरित्वा यत आवर्तन्ते तत् आवर्तनम्। आवृत्ता यस्मिन् गोपा अभिगच्छन्ति तत् निवर्तनम्। एवंविधेभ्यो बहुभ्य स्थानेभ्य· गा आ हुवे। य· चाऽऽसां गवाम् गोपा तम् अपि[6] ह्वयामि इति ॥ ४ ॥

य उदानड् व्ययनं य उदानट् परायणम्।
आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

य। उत्ऽआनट्। विऽअयनम्। य.। उत्ऽआनट्। पराऽअयनम्।
आऽवर्तनम्। निऽवर्तनम्। अपि। गोपा। नि। वर्तताम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० य· गोपा उदानट् व्याप्नोति व्ययनम् विविधगमनम्[7] गवा नष्टानाम् अन्वेषणार्थम् इतश्चेतश्च भ्रमणमित्यर्थ। य च गोपाल· उदानट् व्याप्नोति अनुभवति। किम्। परायणम् परागमनम् गोभि सहाटवीं[8] प्रति चारणाय गमनमित्यर्थ। यश्च गोपाल. आवर्तनम् अनुभवति गोभिश्चरन्तीभिश्चेतश्चेतश्च[9] भ्रमणमित्यर्थ। यश्चाटवीतो[10] गोभिः सहितो[11] गृहान् प्रति निवर्तनम् अनुभवति, स अपि गोपा गोपालो गोभि. सहितो[12] गृहान् प्रति नि वर्तताम् क्षेमेणाऽऽगच्छत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यतो विविध गच्छन्ति तत् व्ययनम्[13]। य[14] गोपा एतानि स्थानानि उदव्याप्नोति[15], स गोपा गोभि सह अपि[16] नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि। जीवाभिर्भुनजामहै ॥ ६ ॥

आ। निऽवर्त। नि। वर्तय। पुन॑। न॒। इन्द्र। गा.। देहि। जीवाभि॑। भुनजामहै ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आ निवर्त आ[17] इति अर्वागित्यर्थे। अर्वाग् अस्मदभिमुख निवर्तस्व(?)[18] त्व हे इन्द्र', अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थ। भूत्वा चान्यतो गच्छन्ती नि वर्तय अस्मदभिमुखी कुरु। कृत्वा च पन पश्चात् न अस्मभ्यम् हे इन्द्र' गा देहि त्वम्। दत्ताभिश्च गोभि जीवाभि चिरजीविनीभि[19] सर्वजीवयन्तीभिर्वा[20] भुनजामहे देवपितृमनुष्यान् अस्मांश्च सम्भोजयेम। सम्पुष्णीमेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

१. °याति वि[१]. २ तं वि[१] अ[१]. ३. पन्थानम् वि[१] अ[१]. ४. तस्य वि[२] अ[१]. ५. °यम् वि[१] अ[१]. ६. मा वि[१]. ७ विविध···न मूको ८ °हाटवी मूको. ९. °मिरितश्चे वि[१,२]. १० °श्चाटवी° मूको. ११ सह अ वि[१], सहतो वि[१,२]. १२. सहतो मूको. १३. व्य° मूको. १४. नास्ति वि[२]. १५. यद्व्या° वि[२] अ[१]. १६. अपि मूको १७. नास्ति मूको १८. क्विप इति चिन्त्यम् (तु वैप १,१८३१ p). १९. °ज्जीविमि वि[१,२,३], °ज्जीवाभि अ. २०. °यन्तीर्वा वि[१,३].

वेङ्कट० यो निवर्तयति स [1]निवर्तः । आ[1] नि वर्तय हे निवर्त! अपगच्छन्ती॰ गाः[2] । पुनः अस्मभ्यम्[3] इन्द्र! गाः देहि । जीवाभिः गोभिः इन्द्र! भुनजामहै ॥ ६ ॥

परि॑ वो वि॒श्वतो॑ दध ऊ॒र्जा घृ॒तेन॒ पय॑सा ।
ये दे॒वाः के च॑ य॒ज्ञिया॒स्ते र॒य्या सं सृ॑जन्तु नः ॥ ७ ॥

परि॑ । व॒ः । वि॒श्वतः॑ । द॒धे॒ । ऊ॒र्जा । घृ॒तेन॑ । पय॑सा ।
ये । दे॒वाः । के । च॒ । य॒ज्ञियाः॑ । ते । र॒य्या । सम् । सृ॒ज॒न्तु॒ । न॒ः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वः युष्माकं गवां सम्बन्धिना ऊर्जा अन्नेन हविर्लक्षणेन घृतेन च[4] पयसा च क्षीरेण च विश्वत विश्वान् सर्वान् देवपितृमनुष्यान्[5] परि दधे सन्धारयामि पुष्णामि, नात्मानमेव केवलम् । एतज्ज्ञात्वा ये के च देवा॰ यज्ञियाः यज्ञसंवाहाः[6], ते रय्या धनेन गोलक्षणेन सम् सृजन्तु संयोजयन्तु न. अस्मान् । अनुग्रहबुद्ध्या स्वयमुपनमन्तीषु गोषु व्याघातं मा कार्षुरित्यर्थ. ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे[7] देवाः! युष्मान् अहम् विश्वतः परि दधे दध्ना घृतेन पयसा च[8] । ये के-चन भवन्ति यज्ञार्हा देवाः, ते अस्मान् रय्या सम् सृजन्तु ॥ ७ ॥

आ नि॑वर्तन वर्तय॒ नि नि॑वर्तन वर्तय ।
भूम्या॒श्चत॑स्रः प्र॒दिश॒स्ताभ्य॑ ए॒ना नि व॑र्तय ॥ ८ ॥

आ । नि॒ऽव॒र्त॒न॒ । व॒र्त॒य॒ । नि । नि॒ऽव॒र्त॒न॒ । व॒र्त॒य॒ ।
भूम्याः॑ । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिशः॑ । ताभ्यः॑ । ए॒नाः । नि । व॒र्त॒य॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० आ कारो वर्तयेत्यनेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे [9]मदीयकर्मात्मन्! अभिमुखम्[9] आ वर्तय गा॰ स्तुत्या यागेन च प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः । यूयमपि हे गाव.! प्रसाद्यमानाः निवर्तन[10] निवर्तध्वम्(?) प्रसद्योपनमतेत्यर्थं[11] । किं च उपगम्य पश्चात् गोपाऽऽलम्भनकर्मक्षयाद् अपगच्छन्तीर्गा॰ पुनरपि स्तुत्या यागेन च प्रसाद्य निवर्तय । अनिवर्तमानाश्च यूयमपि हे गाव.! निवर्तन निवर्तध्वम्(?) पुनरपि प्रसद्योपनमतेत्यर्थ.[11] । कुतो निवर्तयामि निवर्तामहे चेति पृष्टे उच्यते—भूम्याः पृथिव्या॰ सम्बन्धिन्यो याः चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिश प्राच्याद्याः ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः सर्वदिक्काः नि वर्तय । निवर्तध्वं[12] यूयमिति सामर्थ्यादध्याहार्यम्[13] । अद्देवतापक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते, तथा योजना कर्तव्या ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि[2] अ[1]. २. त्रुटितम् वि[3] अ[1]; नास्ति वि[1]. ३. °भ्य वि[1] अ[1]. ४. नास्ति अ. ५. देवमनुष्यपितॄन् अ वि[1]. ६. संवाहाः वि[1]; सपर्ह्याः वि[1]. ७ नास्ति वि[2] अ[1] ८. नास्ति वि[1]. ९-९. °कर्मात्माभिमु° मूको. १०. निवर्तन निवर्तनं अ वि[1]; निवर्तनं वि[2,3]. ११. प्रमाद्यो° मूको. १२. निवर्तध्वं अ वि[1,3]. १३. सामान्यादध्याहार्यम् अ वि[2].

वेङ्कट० सा एषा निगदव्याख्याता । इन्द्रो निवर्तन इति ॥ ८ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः[1] ॥

[२०]

'ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमद , वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । अग्निर्देवता । गायत्री छन्द ,
प्रथमा एकपदा विराट्, द्वितीया अनुष्टुप्, नवमी विराट्, दशमी त्रिष्टुप्' ।

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रम् । न । अपि । वातय । मन ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'भद्र न' इति दशाक्षरमेकपादयुक्त शान्त्यर्थं मनोदेवतम् । शान्तिकर्म देव, प्रजापतिर्वा[2] । ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श । अनेन सूक्तेन शान्त्यर्थं यत्कर्म क्रियते जपलक्षण होमलक्षण वा तदुच्यते । हे शान्तिकर्म' प्रजापते' वा भद्रम् कल्याणम् अनर्थशान्तिलक्षण धर्मार्थकामादिलक्षण च न अस्माक सम्बन्धि मन मनसाऽत्र मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठाता भोक्तृपुरुषो लक्ष्यत तस्य सुखदु खफलसम्बन्धात् । मनआदिसर्वकरणानाम् अधिष्ठातार सुखदु ख फलस्य भोक्तार पुरुषमित्यर्थं । अपि वातय अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । गमय प्रापयेत्यर्थ ॥ १ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृतौ ऋग्वेदभाष्ये चतुष्पञ्चाशोऽध्याय समाप्त ॥

सूक्त समाप्तम्[3] ॥

वेङ्कट० विमद ऐन्द्र । भद्रम् अस्माकम् आगमय[4] मन । अग्निं तुष्टूषु[5] प्रार्थयते । आग्नेयम् इद[6] सूक्तमिति ॥ १ ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुम् ।
यस्य धर्मन्त्स्व१रेनीः सपर्यन्ति मातुरूधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । शासा । मित्रम् । दु ऽधरीतुम् ।
यस्य । धर्मन् । स्वः । एनीः । सपर्यन्ति । मातु । ऊधः ॥ २ ॥

उद्गीथ० उत्तर[7] सूक्तमाग्नेयम् ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददर्श । अग्निम् अहम् इळ 'ईड स्तुतौ' । स्तौमि । कीदृशम् । भुजाम् हविर्भुजा देवाना मध्ये यविष्ठम् युवतमम्, अग्निहोत्रादिकर्मार्थम् अहन्यहनि जायमानत्वाद् अतिशयेन युवानमित्यर्थ । अथवा भुजा भोक्तव्यानामाहुतीनां मिश्रयितृतमम्, इतरथा देवाना तन्मुखत्वाद् अतिशयनाऽऽहर्तारमित्यर्थ[8] । शासा अनुशासनेन हेतुना मित्रम् यस्मात् इद कर्तव्यमिद न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात् सर्वस्य स्निग्धभूतश्चेत्यर्थ । दुर्धरीतुम् दुर्धर च दुर्निवार शत्रुभिर्युद्धकाले । अथवा ग्रामदाह वनदाहे च । किञ्च यस्य अत्र सम्बन्धिनि धर्मन् कर्मणि अग्निहोत्रादिके स्व सर्वदेवभात

१-१ नास्ति मूको २ °र्वा । अपि व तयति मूके. ३ इतोऽग्रे उद्गीथाचार्याभिमता सूक्तसख्या एकाधिका द्र ४ 'यति वि' अ' ५ ष्टुषु वि[१२]; तुष्टुषु अ' ६ नास्ति वि[१२]. ७ आग्नेयमैन्द्रमिति सूक्तम् उत्त' अ ८ त दु खात्वाद° मूको.

दिवम् आदित्य वा एनी देवान् प्रतिगच्छन्त्य आहुतय सपर्यन्ति स्थितिकरणद्वारेण परिचरन्ति सेवन्ते। अथवा स्व सपर्यन्तीत्यनयो[1] सामानाधिकरण्यम्। स्वरिति चायमत्र सर्वपर्यायो निपात। एव सर्वे देवा एनी आत्मान प्रतिगरणाय गन्त्रीराहुती[2] स्तुतीश्च सपर्यन्ति परिचरन्ति सवन्ते, उपजीवन्तीत्यर्थः। किमिव। मातु ऊध लुप्तोपममेतत्। यथा मातुर्गो ऊध क्षीरोपसहारस्थान वत्सा उपजीवन्ति। एव तमग्निमीळे इति सम्बन्ध कार्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् स्तौमि रक्षकाणा देवाना मध्ये युवतमम् शासितारम् असताम् अनुशासितार वा मित्रम् दुर्धरम्। यस्य व्रते सर्वा प्रजा गमनशीला पृथिव्या ऊर परिचरन्ति। वर्षत्वग्नि इति कर्षणादिकम् कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यमा॒सा कृ॒पनी॑ळं भा॒साके॑तुं व॒र्धय॑न्ति। भ्राज॑ते॒ श्रेणि॑दन् ॥ ३ ॥

यम्। आ॒सा। कृ॒पऽनी॑ळम्। भा॒साऽके॑तुम्। व॒र्धय॑न्ति। भ्राज॑ते। श्रेणि॑ऽदन् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् आसा उपासनेन स्तुतिभिर्हविर्भिश्च सेवनेन कृपनीळम् कर्मस्थानम् सर्वकर्माधारमित्यर्थ। भासाकेतुम् ज्वालालक्षणम् एत दीप्तिपताकम् दीप्त कर्तार वा। वर्धयन्ति[3] शरीरेण वीर्येण च स्तोतारो यष्टारश्च। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य। सोऽग्नि भ्राजत दीप्यते[4] सर्वत्र कर्मार्थम्। कीदृश। श्रेणिदन् ज्वालाप्रद[5] ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् आस्येन कल्पितस्थान दीप्तिरश्मिम्[6] वर्धयन्ति। स भ्राजते श्रयणशीलदन्त[7] ॥ ३ ॥

अ॒र्यो वि॒शां गा॒तुरे॑ति॒ प्र यदान॑ड् दि॒वो अन्ता॑न्। क॒विर॒भ्रं दीद्या॑नः ॥ ४ ॥

अ॒र्यः। वि॒शाम्। गा॒तुः। ए॒ति॒। प्र। यत्। आन॑ट्। दि॒वः। अन्ता॑न्। क॒विः। अ॒भ्रम्। दीद्या॑न ॥

उद्गीथ० अर्य स्वामी सर्वस्याग्नि विशाम् यजमानमनुष्याणा च गातु विशिष्टगतिरग्नि। किञ्च यत् यदा दीद्यान दीप्यमान एति ऊर्ध्व गच्छति, तदा प्र आनट् प्रकर्षेण व्याप्नोति तेजसा। किम्। दिव द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान्। काव मेधावी अभ्रम् अत्रान्तरिक्षोपलक्षणम्। अभ्रोपलक्षितम् अन्तरिक्षञ्च[8] व्याप्नोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्वामी मनुष्याणाम् स्तोतव्य तदानीम् एति, प्राप्नोति यदा अन्तरिक्षस्य पर्यन्तान्[9] कवि अभ्रम् दीपयन् ॥ ४ ॥

जु॒षद्ध॒व्या मानु॑षस्यो॒र्ध्वस्त॑स्थावृ॒भ्वा य॒ज्ञे। मि॒न्वन्त्सद्म॑ पु॒र ए॑ति ॥ ५ ॥

जु॒षत्। ह॒व्या। मानु॑षस्य। ऊ॒र्ध्वः। त॒स्थौ॒। ऋ॒भ्वा। य॒ज्ञे। मि॒न्वन्। सद्म॑। पु॒रः। ए॒ति॒ ॥ ५ ॥

---

१ स्वयन्तीत्यन न यो वि[1], °दयो: वि[1], °अनयो वि[2] अ[1] २. गुन्नीरा° मूको ३. नास्ति मूको. ४ दीप्यत वि[1] ५. ज्वाला ••• मूको. ६ दीप्तिरश्मम् वि[1] अ, दीप्तरश्मिम् वि[2]. ७. °शील दन्त: वि[1] अ[1]. ८. अभ्रोपल° मूको ९ पर्यन्तात् वि[1] अ[1], °न्तात् वि[2].

उद्गीथ० जुषन् सेवमान, भक्षयन्नित्यर्थः। हव्या हवींषि मानुषस्य यजमानमनुष्यस्य स्वभूते यज्ञ ऊर्ध्वः तस्थौ तिष्ठति ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः।[१] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सेवमान[२] हवींषि मनुष्यस्य उत्तिष्ठति दीप्तेन तेजसा सह यज्ञे। परिच्छिन्दन् यज्ञगृह तस्य[३] पुरस्तात् उत्तरवेद्याम् एति ॥ ५ ॥

स हि क्षेमो॑ ह॒विर्य॒ज्ञः श्रु॒ष्टीद॑स्य गा॒तुरे॑ति । अ॒ग्निं दे॒वा वाशी॑मन्तम् ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षेमः॑ । ह॒विः । य॒ज्ञः । श्रु॒ष्टी । इत् । अ॒स्य॒ । गा॒तुः । ए॒ति॒ । अ॒ग्निम् । दे॒वाः । वाशी॑ऽमन्तम् ॥

वेङ्कट० स एव रक्षक हविष यज्ञ, तस्यैव गातु क्षिप्र देवान् एति स्तुतिशब्द, यस्मिन् यज्ञे अग्निम् स्तोतार स्तुतिमन्तम्[४] कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्गः[५] ॥

य॒ज्ञा॒सा॒हं॒ दुव॑ इषे॒ऽग्निं पूर्व॑स्य॒ शेव॑स्य । अद्रेः॑ सू॒नुमा॒युमा॑हुः ॥ ७ ॥

य॒ज्ञ॒ऽस॒हम् । दुवः॑ । इ॒षे॒ । अ॒ग्निम् । पूर्व॑स्य । शेव॑स्य । अद्रेः॑ । सू॒नुम् । आ॒युम् । आ॒हुः॒ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महत्तया यज्ञस्य अभिभवितृ[६] धनम्[७] इच्छामि। अग्निम् पूरकस्य सुखस्य अश्मन[८] जातम् गन्तव्यम् आहु। अग्नि सुखार्थम् उपगन्तव्य[९] इति ॥ ७ ॥

नरो॒ ये के चा॒स्मदा विश्वेत् ते वा॒म आ स्युः । अ॒ग्निं ह॒विषा॒ वर्ध॑न्तः ॥ ८ ॥

नरः॑ । ये । के । च॒ । अ॒स्मत् । आ । विश्वा॑ । इत् । ते । वा॒मे । आ । स्यु॒रिति॑ स्युः । अ॒ग्निम् । ह॒विषा॑ । वर्ध॑न्तः ॥

वेङ्कट० ये केचन मनुष्या अस्मत् आ[१०] जाता, सर्वे [११]एव ते[११] धने आ भवेयु[१२] अग्निम् हविषा वर्धन्त[१३] ॥ ८ ॥

कृ॒ष्णः श्वे॒तो॑ऽरु॒षो यामो॑ अस्य ब्र॒ध्न ऋ॒ज्र उ॒त शोणो॒ यश॑स्वान् ।
हिर॑ण्यरूपं॒ जनि॑ता जजान ॥ ९ ॥

कृ॒ष्णः । श्वे॒तः । अ॒रु॒षः । यामः॑ । अ॒स्य॒ । ब्र॒ध्नः । ऋ॒ज्रः । उ॒त । शोणः॑ । यश॑स्वान् ।
हिर॑ण्यऽरूपम् । जनि॑ता । ज॒जा॒न॒ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मि बहुवर्ण। अयं महान् अश्ववान्[१४] ऋजुगामी। तम् इम हिरण्यवर्णं जनयिता जनयामास अग्निम् ॥ ९ ॥

---

१ इत परम् २०तमसूक्तस्यावशिष्टभाग २१तमसूक्तञ्च लुप्त द्र मूको २ भासे° वि[१] अ[१] ३ नास्ति वि[१] ४ स्तुमन्त वि[१] अ[१] ५-५ नास्ति मूको ६ अभिमन वि[१] अ[१] ७ स्तनम् वि[१] अ[१]. ८. आत्मन वि[१]. ९ °व्यम् वि[१] अ[१]. १० नास्ति वि[१] अ[१] ११-११. एते मूको १२ इव° वि[१] अ[१]. १३ वर्धयन्तु वि[१] अ[१] १४ अश्ववाम् मूको

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत् सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः । इषम् । ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥१०॥

वेङ्कट० एवम् ते अग्ने । विमदः स्तुतिम् हे अन्नस्य[1] पुत्र ! हविर्भिः सङ्गतः करोति । तदेवाऽऽह — स्तुतीः[2] आ वहति त्वदीयाः सुमतीः अभिगच्छन् । तथा सति त्वम्[3] अन्नम् रसम् शोभननिवासम् च गृहम् सर्वम् च [4]अन्यदपि आ हर[4] ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः[5] ॥

[२१]

[6]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषिः । अग्निर्देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः[6] ।

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरम् । पावकऽशोचिषम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत्र[7] स्वभूते विमदे मयि स्तुतिरियं[8] प्रवृत्ता इति सर्वथा[9] भिन्नम् इदं वाक्यम् 'वि वः मदे' इति । यद्वा युष्माकं विशेषेण[9] मदार्थम् अग्निं स्तौमि इति समीपस्थानाद् । सर्वथा भिन्नं[10] वाक्यम् एव इति बोद्धव्यम् । [11]'आ वृणीमहे'[11] अग्निम् वयं सम्प्रति स्तुतिभि. होतारम् त्वाम् यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे अनुशायिनम् पावकदीप्तिम् । विवक्षसे इति च भिन्नं वाक्यम् । वहसि बोद्धव्यं त्वमिति । महन्नामधेयेषु[12] यास्कः पठति 'विवक्षसे' (निघ ३,३) इति[11] ॥ १ ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।
वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआभुवः । शुम्भन्ति । अश्वऽराधसः ।
वेति । त्वाम् । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

1. मन्दस्य वि[3] अ[1] 2. °ति: वि[3] अ[1]. 3. त्वाम् वि[1]. 4-4. दव्याददद वि[3] अ[1], 5-5. नास्ति मूको. 6. नास्ति वि[3] अ[1]. 7. स्तुतिरियंद् वि[3] अ[1]. 8. सर्वाद्य वि[1]. 9. °षे वि[1] अ[1]. 10. °न्न मूको. 11. आवृणीमेदे वि[3]; आवृणिमेवे अ[1]; आवृणीमहि वि[1]. 12. महनाम° मूको.

वेङ्कट० त्वाम् उ एव ते शोभनाऽऽभवना[1] [2]शोधयन्ति व्याप्तधना[2]। गच्छति उपसेचनी[3] ऋजुगमना[4] अग्ने! आहुति ॥ २ ॥

त्वे धर्मा॑ण आसते जुहूभि॑ः सिञ्चतीरि॑व ।
कृष्णा रूपाण्यर्जु॑ना नि वो मदे॒ विश्वा॒ अधि॒ श्रियो॑ धिषे॒ विव॑क्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति॑ । धर्मा॑णः । आ॒सुन॒ । जु॒हूभिः॑ । सिञ्चती॑ऽइ॑व ।
कृष्णा । रूपाणि॑ । अर्जु॑ना । नि । वः॒ । मदे॑ । विश्वाः॑ । अधि॑ । श्रियः॑ । धि॒षे॒ । विव॑क्षसे ॥३॥

वेङ्कट० त्वयि धारका रश्मय निवसन्ति। जुहूभि सिच्यमाना इव आहुतय कृष्णानि अर्जुनानि च तव रूपाणि तथा विश्वा श्रिय स्वशिरसि धारयसि ॥ ३ ॥

यम॑ग्ने॒ मन्य॑से र॒यिं सह॑सावन्नमर्त्य ।
तमा नो॒ वाज॑सातये॒ नि वो मदे॑ य॒ज्ञेषु॑ चि॒त्रमा भ॑रा॒ विव॑क्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अ॒ग्ने॒ । मन्य॑से । र॒यिम् । सह॑साऽवन् । अ॒म॒र्त्य॒ ।
तम् । आ । नः॒ । वाज॑ऽसातये । नि । वः॒ । मदे॑ । य॒ज्ञेषु॑ । चि॒त्रम् । आ । भ॒र॒ । विव॑क्षसे ॥४॥

वेङ्कट० यम् अग्ने! मन्यसे श्रद्दधासि रयिम् [5]बलवन्! अमर्त्य![5], तम्[6] आ हर अस्मभ्यम् सङ्ग्रामाय यज्ञेषु क्रियमाणेषु चित्रम् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निर्जा॒तो अथ॑र्वणा वि॒दद्विश्वा॑नि॒ काव्या॑ ।
भुव॑द् दू॒तो वि॒वस्व॑तो॒ नि वो मदे॑ प्रि॒यो य॒मस्य॒ काम्यो॒ विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । जा॒तः । अथ॑र्वणा । वि॒दत् । विश्वा॑नि । काव्या॑ ।
भुव॑त् । दू॒तः । वि॒वस्व॑तः । नि । वः॒ । मदे॑ । प्रि॒यः । य॒मस्य॑ । काम्यः॑ । विव॑क्षसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्नि जनित अथर्वणा वेत्ति विश्वानि कविकर्माणि, [7]भवति च दूत[7] यजमानस्य प्रिय नियन्तु हविषा कमनीय ॥ ५ ॥

[°]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याय चतुर्थो वर्ग[°] ॥

---

१ शोभना वि॰, शोभना अ॰. २-२ नास्ति वि॰ अ॰. ३ अवसेचनी वि॰ अ॰ ४ उर्गमन वि॰ अ॰, उजगमना वि॰ ५-५ °व तमचमतम् वि॰ °थ नमततमतम् अ॰ °व नमयनम् वि॰. ६-६ मवगनि दू॰ वि॰ अ॰. ७-७ नास्ति मूको

त्वां य॒ज्ञेष्वी॑ळ॒तेऽग्ने॑ प्रय॒त्य॑ध्व॒रे ।
त्वं वसू॑नि का॒म्या वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ दधासि दा॒शुषे॒ विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेषु॑ । ई॒ळ॒ते॒ । अग्ने॑ । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे ।
त्वम् । वसू॑नि । काम्या॑ । वि । व॒ । मदे॑ । विश्वा॑ । द॒धा॒सि॒ । दा॒शुषे॑ । विव॑क्षसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वाम् आसन्नेषु हविष्षु निष्टुवन्ति[1] अग्ने! वर्तमाने[2] अध्वरे। त्वम् वसूनि कमनीयानि विश्वानि दधासि[3] यजमानाय ॥ ६ ॥

त्वां य॒ज्ञेष्वृ॒त्विजं॒ चारु॑मग्ने॒ नि षे॑दिरे ।
घृ॒तप्र॑तीकं॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ शु॒क्रं चेति॑ष्ठम॒क्षभि॒र्विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेषु॑ । ऋ॒त्विज॑म् । चारु॑म् । अ॒ग्ने॒ । नि । से॒दि॒रे॒ ।
घृ॒तऽप्र॑तीकम् । मनु॑षः । वि । व॒ । मदे॑ । शु॒क्रम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒क्षऽभिः॑ । विव॑क्षसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञेषु काले[4] यष्टारम् चारुम् अग्ने! स्थापयन्ति उपविशन्ति वा घृतपूर्णम् मनुष्याः ज्वलन्तम् अतिशयेन ज्ञातारम् व्याप्तैः तेजोभिः ॥ ७ ॥

अग्ने॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषो॒रु प्र॑थयसे बृ॒हत् ।
अ॒भि॒क्रन्द॑न् वृषायसे॒ वि वो॒ मदे॒ गर्भं॑ दधासि जा॒मिषु॒ विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । उ॒रु । प्र॒थ॒य॒से॒ । बृ॒हत् ।
अ॒भि॒ऽक्रन्द॑न् । वृ॒ष॒ऽय॒से॒ । वि । व॒ । मदे॑ । गर्भ॑म् । द॒धा॒सि॒ । जा॒मिषु॑ । विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्ने! [5]ज्वलता तेजसा[5] अत्यन्तम् विस्तीर्णो भवसि महान्। आभिमुख्येन शब्दम् कुर्वन् वृष इवाऽऽचरसि। गर्भम् च दधासि ओषधीषु माध्यमिकः[6] ॥ ८ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः[7] ॥

[२२]

[7]ऐन्द्रः प्राजापत्यो वा विमदः, वासुक्रो वसुकृद्वा ऋषिः। इन्द्रो देवता। पुरस्ताद्बृहती छन्दः, पञ्चमीसप्तमीनवम्योऽनुष्टुभः पञ्चदशी त्रिष्टुप्[7] ।

कुह॑ श्रु॒त इन्द्रः॒ कस्मि॑न्न॒द्य जने॑ मि॒त्रो न श्रू॑यते ।
ऋषी॑णां वा॒ यः क्षये॒ गुहा॑ वा॒ चर्कृ॑षे गि॒रा ॥ १ ॥

---

1. निष्टुव° मूको. 2. °न वि° अ°. 3. दधि वि° अ°. 4. कान्येषु वि° 5-5. तेजसा ज्वलता वि° अ°. 6. °क वि° अ°. 7-7. नास्ति मूको.

कुह॑ । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । कस्मि॑न् । अ॒द्य । जने॑ । मि॒त्रः । न । श्रू॒य॒ते॒ ।
ऋषी॑णाम् । वा॒ । यः । क्षये॑ । गुहा॑ । वा॒ । चर्कृ॑षे । गि॒रा ॥ १ ॥

उद्गीथ० चर्कृषे प्रथमस्य स्थानेऽयं मध्यम. । करोतेः क्रियासामान्यवचनत्वात् करोतिश्चात्र स्तुतिक्रियायां वर्तते, अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थं, गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स इन्द्रः श्रुतः विख्यातः । कुह क्व स्थाने स्थितः अद्य श्रूयते । कस्मिन् वा यजमानजने इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेन स्थितोऽद्य श्रूयते । किमिव । मित्रः न मित्र इव आदित्य इव, स्निग्ध इव वेत्यर्थं ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुह श्रुत इन्द्रः[1] । पृष्टदेवाऽऽह[2]— कस्मिन् अद्य जने 'सखा इव[3] श्रूयते । यः ऋषीणाम् वा निवासे गुहायाम् वा अरण्ये वा आहूयते स्तुत्या ॥ १ ॥

इ॒ह श्रु॒त इन्द्रो॑ अ॒स्मे अ॒द्य स्तवे॑ व॒ज्र्यृची॑षमः ।
मि॒त्रो न यो जने॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॒म्या ॥ २ ॥

इ॒ह । श्रु॒तः । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒द्य । [4]स्तवे॑ । व॒ज्री । ऋची॑षमः[5] ।
मि॒त्रः । न । यः । जने॑षु । आ । यशः॑ । च॒क्रे । असा॑मि । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेनोत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । यः इन्द्रः मित्रः न आदित्य इव स्निग्ध इव वा यजमानजनेषु वा स्निग्धजनेषु "यशः अन्न" कीर्तिं वा आ चक्रे आभिमुख्येन करोति । कीदृशं यशः । असामि आ मर्यादया असमाप्तम् अनन्तमित्यर्थः, सः इह अस्मद्यज्ञे श्रुत विख्यात इन्द्रः अस्मे अस्माभिः स्तवे अद्य स्तूयते वज्री वज्रायुध ऋचीषमः 'ऋच स्तुतौ' । ऋचा स्तुत्या सम । 'यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी' (ऋ ८, ७०, ५) इत्यादिकया स्तुत्यापि[6] समानगुण इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह अद्य अस्मासु श्रूयते इन्द्रः, स्तूयते च वज्री[7] स्तुत्या सम[8], सखा इव यः स्तोतृषु अन्नम् करोति असाधारणम् ॥ २ ॥

म॒हो यस्पतिः॒ शव॑सो॒ असा॒म्या म॒हो नृ॒म्णस्य॑ तूतु॒जिः ।
भ॒र्ता वज्र॑स्य धृ॒ष्णोः पि॒ता पु॒त्रमि॑व प्रि॒यम् ॥ ३ ॥

म॒हः । यः । पतिः॑ । शव॑सः । असा॑मि । आ । म॒हः । नृ॒म्णस्य॑ । तूतु॒जिः ।
भ॒र्ता । वज्र॑स्य । धृ॒ष्णोः । पि॒ता । पु॒त्रम्ऽइ॑व । प्रि॒यम् ॥ ३ ॥

---

१. °न्द्र मूको. २ देवाह वि[1] अ[1] ३-३. इव वि[1] अ[1]. ४ ४ था (६,२१) व्याख्यानमपि द्र. ५-५. यः मूको. ६. अतिस्तुत्या मूको. ७. °ज्रि मूको. ८. मम °मूको.

उद्गीथ० य इन्द्र मह महत शवस बलस्य सेनाख्यस्य पति स्वामी। कीदृश। असामि आ मर्यादया असमात अनन्तगुण इत्यर्थ, मह महत नृम्णस्य शारीरस्य च बलस्य[1] ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महत य बलस्य पति असाधारण्येन भवति महत च धनस्य[2] प्रेरक भर्ता वज्रस्य धर्षकस्य, सोऽस्मान् रक्षतु पिता पुत्रम् इव प्रियम् ॥ ३ ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।
स्यन्ता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजान । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देव । देवस्य । वज्रिऽव ।
स्यन्ता । पथा । विरुक्मता । सृजान । स्तोषि । अध्वन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे वज्रिव। वज्रिन्! इन्द्र[1] यस्त्वम् देव, स त्वम् युजान स्वरथे युञ्जन्[3] अश्वा अश्वौ। कीदृशौ। वातस्य देवस्य धुनी बलेन[4] जवेन वा कम्पयितारौ अभिभवितारौ, वातादपि शीघ्रतरौ बलवत्तरौ चेत्यर्थ। स्यन्ता गच्छन्तौ पथा स्वर्गमार्गेण। कीदृशेन। विरुक्मता विराचनवता विविधदीप्तियुक्तेन। सृजान अध्वन उत्पादयन् स्वरथनेम्या[5] रथमार्गान्। स्तोषि स्तूयसे सतत श्रेयोऽर्थिभि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नियुञ्जन् अश्वौ रथे [6]वगेन वातस्य[6] प्रेरकौ देव दीप्तस्य वज्रिन्! गच्छन्तौ मार्गेण विरोचनवता स्तूयसे युद्धे गमनमार्गान् उत्पादयन् ॥ ४ ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्रा त्मना वहध्यै ।
ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगा । ऋज्रा । त्मना । वहध्यै ।
ययो । देव । न । मर्त्य । यन्ता । नकि । विदाय्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० "यच्छब्दसम्बन्धादुत्तरोऽर्धर्च पूर्वं व्याख्यायते"। [8]ययो अश्वयो[8] यन्ता गन्तु प्रवृत्तयोर्नियन्ता निवारयिता न देव न अपि मर्त्य मनुष्य नकि न कश्चित् विदाय्य वेत्ता, बलस्य जवस्य वेति[7] शेष। त्वम् हे इन्द्र[1] त्या चित् तावपि तादृशावपीत्यर्थ, वातस्य[9], बलेन जवेन च युक्ताविति शेष, अश्वा आत्मीयावश्वौ ऋज्रा ऋजुगामिनौ आ अगा आ गच्छसि त्मना सारथिनिरपेक्ष इत्यर्थ। किमर्थम् आगच्छसि। उच्यते—वहध्यै वहनाय अभिप्रेतदेश प्रापणाय नियमनाय चेत्यर्थ ॥ ५ ॥

---

१. इत पर भाष्य लुप्तम् २ °स धारक अ[1] ३ अयु जन् मूको ४. जवेन मूको. ५. °नमा मूके. ६-६ वेगवातस्य वि°, वेगवातस्य वि°, वेगवतस्य अ°. ७-७ नास्ति वि° ८-८ ययोरश्वयो वि° अ°; ययोरश्वयो वि°. ९-९ अवन्तमिति मूको. १० तस्य मूको

वेङ्कट० त्वम् तौ वातस्य सम्बन्धिनौ अश्वौ अभिगच्छसि[1] ऋजुगामिनौ आत्मनैवात्मनो[2] वहनार्थम्। ययोः त्वत्तः अन्यः देवः मनुष्यः वा सारथिः ज्ञातुम् अशक्य । एतदेवोक्तम्—यन्ता न कश्चिद् विज्ञेय[3] इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः[4] ॥

अध॒ ग्मन्तो॒शना॑ पृच्छते वां॒ कद॑र्था न॒ आ गृ॒हम् ।
आ ज॑ग्मथुः परा॒काद् दि॒वश्च॒ ग्मश्च॒ मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

अध॑ । ग्मन्ता॑ । उ॒शना॑ । पृ॒च्छ॒ते॒ । वा॒म् । कत्ऽअ॑र्था । न॒ । आ । गृ॒हम् ।
आ । ज॒ग्म॒थुः । प॒रा॒कात् । दि॒वः । च॒ । ग्म । च॒ । मर्त्य॑म् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यज्ञे निवृत्ते[5] अध अनन्तरम् ग्मन्ता स्वस्थान प्रति गच्छन्तौ उशना द्वितीयार्थे प्रथमैषा, उशनसश्च त्वत्सखं त्वां चेन्द्रम् वाम् युवां संवृत्तौ सन्तौ पृच्छते कृतार्थमात्मान मन्यमानः परितोषात् पृच्छति सर्वो यजमान—अनेनोच्यमानप्रकारेण[6] कदर्था किमर्थौ केनार्थेनार्थिनौ सन्तौ न. अस्माक स्वभूतम् आ गृहम् आङत्र प्रतीत्यस्यार्थे, गृह प्रति मर्त्यम् मर्त्यलोकं प्रति आ जग्मथु आगतवन्तौ स्थ पराकात् दूरात्[7] । कुतो दूरात् । दिवः च ग्म च द्युतश्च पृथिवीतश्चेत्यर्थ । युवयो. कृतार्थत्वाद् इहागमनम् अस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन् पृच्छतीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ गच्छन्तौ उशना वाम् पृच्छते स्म—किंप्रयोजनाय अस्माकम् गृहम् आ जग्मथु दूरात् त्वम् च अग्नि. च। तदेवोक्तम्—द्यावापृथिव्यो सकाशात् किंप्रयोजनौ मर्त्यम् माम् आगमताम्[8] इति ॥ ६ ॥

आ न॑ इन्द्र पृक्षसे॒ऽस्माकं॒ ब्रह्मोद्य॑तम् ।
तत् त्वा॑ याचाम॒हेऽवः॒ शुष्णं॒ यद्धन्नमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

आ । न॒. । इ॒न्द्र॒ । पृ॒क्ष॒से॒ । अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । उत्ऽय॑तम् ।
तत् । त्वा॒ । या॒चा॒म॒हे॒ । अवः॑ । शुष्ण॑म् । यत् । हन् । अमा॑नुषम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! आ पृक्षसे आङत्र मर्यादायाम् । मर्यादया[9], आ तृप्तेरित्यर्थः, सम्पर्चयाऽऽत्मना, भक्षयेत्यर्थ[10]। अस्माकम् स्वभूतम् ब्रह्म अन्न हविराख्यम् न[11] तृतीयार्थे षष्ठी चतुर्थी द्वितीया[11] वैषा। अस्माभिस्तुभ्य दातुम् उद्यतम्[12] उत्क्षिप्तं दत्तमित्यर्थ । भक्षितवन्त च सन्तं त्वाम् तत् याचामहे प्रार्थयामहे । अव. अन्नं रक्षण वा, यदुत्कृष्टमिति शेष, शुष्णम् बलञ्च

1. °च्छ वि[1]. 2 °नैवमनो वि[2] अ[1]. 3. विषय वि[1] अ[1]. 4-4 नास्ति मूको. 5. निर्वृत्ते वि[1]. 6. °च्यमानेन प्र° वि[1,2] अ 7. नास्ति त्रि[1,2] अ. 8. आगताम् मूको. 9 °दाया वि[1,2] अ. 10. पक्षेय° त्रि[1] अ 11. न उद्यतम् वि[1]. 12. °तीर्या वि[1,2]. 13. नास्ति त्रि[1].

याचामहे, यत् हन् हन्ति अमानुषम् मानुषादन्य राक्षसादिकम्। बलज्योत्कृष्ट प्रार्थयामहे इत्यर्थ । अथवा न इत्येतद् अव इत्यनेन[1] सम्बध्यते। एव च योजना कर्तव्या — तत् त्वा याचामहे न अस्माकम् अव पालनम्। कीदृशम्। उच्यते — शुष्णम् शुष्णनामानम् यत् हन् हतवान् अमानुषम् मानुषादितरम् असुरमित्यर्थ । शुष्णमसुर हत्वा येन पालनेन त्रैलोक्य पालितवानसि, तत् पालनमस्माक त्वा याचामह इति वाक्यशेष ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ पृच्छस्व अस्मान् इन्द्र। । अस्माकम् हवि उद्यतम्। तत् त्वाम् वयम् रक्षणार्थम् याचामहे, शुष्णम् असुर यस्मात् त्वम् हतवानसि ॥ ७ ॥

अ॒क॒र्मा दस्यु॑र॒भि नो॑ अम॒न्तुर॒न्यव्र॑तो॒ अमा॑नुषः ।
त्वं तस्या॑मित्रह॒न् वध॑र्दा॒सस्य॑ दम्भय ॥ ८ ॥

अ॒क॒र्मा । दस्यु॑ । अ॒भि । न॒ । अ॒म॒न्तु । अ॒न्यऽव्र॑त । अमा॑नुष ।
त्वम् । तस्य॑ । अ॒मि॒त्र॒ऽह॒न् । वध॑ । दा॒सस्य॑ । द॒म्भ॒य॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अकर्मा अविद्यमानकर्मा, निष्क्रिय इत्यर्थ, दस्यु न अस्माकम् अभि अमन्तु आभिमुख्येन स्वरूपत अज्ञाता। अथवा अवोपसर्गस्य वकारलोपोऽत्र द्रष्टव्य। अवमन्तु अवमन्ता परिभविता अन्यव्रत श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणोऽन्यकर्मा प्रतिषिद्धकर्मा अमानुष मानुषादन्यो मनुष्यसव्यवहाराद् बाह्य, राक्षसवृत्तिरित्यर्थ । य ईदृश, तस्य दासस्य उपक्षपयितव्यस्य त्वम् हे अमित्रहन्। भक्तजनस्य शत्रूणा हन्त। वध हन्ता सन् दम्भय हिन्धि[2], तमिति शेष । अथवा 'वध' (निघ २,२०) इति वज्रनाम। तस्य वज्र दम्भय गमय, त वज्रेण जहीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० निष्क्रिय उपक्षपयिता[3] अभि[4] भवति अस्मान् अस्तुति [5]विजातीयकर्मा असुर[5]। त्वम् तस्य दासस्य अमित्राणां हन्त[6] आयुधम् [6]दम्भय। दम्भन[7] स्तम्भनम्[7] ॥ ८ ॥

त्वं न॑ इन्द्र शूर॒ शूरै॑रु॒त त्वोता॑सो ब॒र्हणा॑ ।
पु॒रु॒त्रा ते॒ वि पू॒र्तयो॒ नव॑न्त क्षो॒णयो॑ यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । न॒ । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । शूरै॑ । उ॒त । त्वाऽऊ॑तास । ब॒र्हणा॑ ।
पु॒रु॒ऽत्रा । ते॒ । वि । पू॒र्तय॑ । नव॑न्त । क्षो॒णय॑ । य॒था॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० त्वम् न अस्मान् हे इन्द्र! शूर! शूरै मरुद्भि सह, सामर्थ्यात् पालयेति शेष । उत अपि च त्वोतास त्वया ऊता रक्षिता सन्तो वयम् बर्हणा परिवृढन ईप्सितार्थप्रदानेन

---

1 स्वनेन वि[1,3] अ. 2 भिन्धि वि[2,3] अ. 3 स्वप[1] मूको 4 अदि वि[1,3].
5-5 विजातिकर्म सुर वि[3] अ[1], विजातीयकर्मसु वि[1]. 6-6. दहन दहन वि[3] अ[1], भयदमन वि[1]. 7 नास्ति वि[1].

त्वदीयेन तव [1]प्रसादेन, युक्ता[1] स्यामेति शेषः। कस्मादेव ब्रूम। यस्मात् पुरुत्रा पुरुभ्यो बहुभ्यः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दत्ताः सत्य ते तव स्वभूता पूर्तय ईप्सितार्थप्रदानानि वि नयन्त विविधं स्तुवन्ति त्वा हेतुकर्तृत्वेन। किमिव[2]। क्षोणय यथा क्षोणिशब्दोऽत्र मनुष्यवचन। ऋत्विग्यजमानादिमनुष्या यथा त्वा [3]स्तुवन्ति, एवम्[3]। एतदुक्तं भवति—त्वत्तो लब्धधना सन्तो वयं त्वया रक्ष्यमाणास्त्वां यज्ञेषु स्तुम, तस्मादस्मभ्य धन देहि रक्ष[4] चाऽस्मानिति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् इन्द्र शूर! शूरैः मरुद्भिः सह आगच्छ। अपि च त्वया रक्षिता शत्रूणां परिबर्हणायां भवेम समर्थाः[5]। तव दानानि बहून् स्तोतॄन् विविधम् आप्नुवन्ति, यथा भूमयः विविधान् मनुष्यान् रक्षन्त्यो व्याप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

त्वं तान् वृ॑त्रहत्ये॑ चोदयो॒ नॄन् का॑र्पा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
गुहा॒ यदी॑ क॒वीनां॑ वि॒शां नक्ष॑त्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम्। तान्। वृ॒त्रऽह॑त्ये। चो॒द॒यः॒। नॄन्। का॒र्पा॒णे। शू॒र॒। व॒ज्रि॒ऽवः॒।
गुहा॑। यदि॑। क॒वीना॑म्। वि॒शाम्। नक्ष॑त्रऽशवसाम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र[1] त्वम् तान् नराकारान्[6] मरुदादिदेवान् मरुतो वा केवलान् चोदयः चोदयसि प्रेरयसि सङ्ग्रामे[7]। किमर्थम्। वृत्रहत्ये वृत्रहननाय असुरवधाय[8] शत्रुवधायेत्यर्थः। कीदृशे सङ्ग्रामे। असि कृपाण, तेन निर्वृत्त सङ्ग्राम कार्पाण, तस्मिन् कार्पाणे सङ्ग्रामे। हे शूर! वज्रिव[1] वज्रिन्[1]। कदा चोदयसि[9]। उच्यते—गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि यदि यदा, शृणोषि इति शेष, कवीनाम् मेधाविनाम् विशाम् शान्तव्यादिमनुष्याणाम्[10] नक्षत्रशवसाम् गुणग्रहणद्वारेण देवान् प्रति गन्तृस्तुतिबलानां स्वभूतानि स्तोत्राणि। नक्षत्रम् नक्षतेर्गतिकर्मण (तु या ३,२०)। 'शव' (निघ २,९) इति बलनाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् तान् अमित्रान् सङ्ग्रामे चोदयसि तत्र कृपाणस्य आत्ते शूर! वज्रिन्[1], गुहायाम् आवासस्थाने यदि[11] गच्छन्ति[12] स्तोतृणां मनुष्याणाम् आत्मनोऽरक्षकबलानाम्। यद् बल[1] न क्षतात् त्रायते[13] तत् नक्षत्रम् इति ॥ १० ॥

[14]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः[14] ॥

म॒क्षू ता त॑ इन्द्र दा॒नाप्न॑स आक्षा॒णे शू॑र वज्रिवः ।
यद्ध॒ शुष्ण॑स्य द॒म्भयो॑ जा॒तं विश्वं॑ स॒याव॑भिः ॥ ११ ॥

१-१. °सादयु° वि[1,1]. २ किमिति मूको ३-३. °वन्ति वि[2] अ, °वन्त्ये वि[3]. ४ रक्षित मूको ५. समा वि[2] अ[1] समर्थं वि[1] ६ नरान् वि[1], नकारान् वि[1] अ ७ नास्ति मूको ८ असुराय मूको. ९. दयस वि[1], दयसि वि[1] अ १० सा°न्त्या° मूको. ११ नास्ति वि[1]. १२. नास्ति वि[1] अ[1] १३ १३. नक्षत्रायते वि[1] अ[1]. १४-१४ नास्ति मूको

मृक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽअप्नस । आक्षाणे[1] । शूर । वज्रिऽव ।
यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भयः । जातम् । विश्वम् । सयावऽभि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! वज्रिव! आक्षाणे योद्धॄन् व्याप्नुवति[2] तैर्व्याप्यमाने वा त्वयि असाधारणत्वेनाऽवस्थितानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः, ता तानि[3] सामर्थ्यात् कर्माणि ते तव स्वभूतानि। कीदृशस्य। दानाप्नस दानकर्मण स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च सततम् अभीप्सितार्थप्रदातुरित्यर्थः। कानि तानि। उच्यते—यत् ह हेति पदपूरण। शुष्णस्य असुरस्य जातम् अपत्यम् विश्वम् सर्वम् दम्भय हिंसितवानसि क्षणेन सयावभि सहयातृभि सह। यान्येवमादीनि तव कर्माणि, तानि[3] सर्वाण्येव क्षिप्रकरणे युक्तानि इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शीघ्रम्[4] तानि कर्माणि तव इन्द्र! दानकर्मण युद्धे कथयन्ति शूर! वज्रिन्[4]—यत् खलु त्वम् शुष्णस्य दम्भितवानसि[5] प्रादुर्भूत सर्वम् अपत्यम् मरुद्भि[6] [7]सह। अपि वा शुष्णस्य दम्भितवानसि[7] सहायै सह इति ॥ ११ ॥

माकुध्र्यगिन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।
वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुध्र्यक् । इन्द्र । शूर । वस्वी । अस्मे इति । भुवन् । अभिष्टय ।
वयम्ऽवयम् । ते । आसाम् । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽव ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! शूर! अस्मे अस्माक स्वभूता अभिष्टय आभिमुख्येनेष्टय इज्या अथवा अभीच्छा ईप्सितार्थप्रार्थना वस्वी महत्य अकुध्र्यक्[8] सामर्थ्यात् कुत्सिता, निष्फला इत्यर्थः, मा भूवन्। किं तर्हि। वयम् वयम् द्विवचनमिह त्वराप्रदर्शनार्थम्। ते तव प्रसादात् आसाम् इज्याना प्रार्थनाना वा जन्यत्वेन सम्बन्धिनि सुम्ने सुखेऽवस्थिता शीघ्र वयम् स्याम। अभिष्टिजन्यन[9] दृष्टादृष्टसुखेन सयुक्ता शीघ्र वय भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः, हे वज्रिव! ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [10]मा कुत्सिताञ्चना[10] इन्द्र! शूर! प्रशस्ता अस्माकम् भवतु अभीज्या। वयमेव सर्वदा[11] तव स्वभूतानाम् आसाम् अभीष्टीना सुखे स्याम वज्रिन्! ॥ १२ ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सत्याहिंसन्तीरुपस्पृशः ।
विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥ १३ ॥

---

1 वैप १,६१८1 द्र 2 व्याप्नुवन्ति वि[1] अ 3 तानि तानि मूको. 4. इति शीघ्र वि[1] अ[1].
5 अभित° वि[1]; अभिहित° अ[1] 6 मनुष्यै अ[1] 7-7 नास्ति वि[1] अ[1] 8 वैप १,८८ द्र.
अकुध्यक् वि[1] अ; कुध्यक् सा. 9 जये मूको 10-10 कुध्यतमा कुत्सिता मना वि[1] अ[1], मा कुत्सिताञ्चनो वि[1] 11. नास्ति वि[1].

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सन्तु । सत्या । अहिंसन्तीः । उपऽस्पृशः ।
विद्याम । यासाम् । भुजः । धेनूनाम् । न । वज्रिऽव ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ता सत्या इत्युभयत्रापि प्रथमाबहुवचनस्य छान्दस आकारादेशः सन्त्विति निर्देशविशेषणत्वात्[1] । अस्मे अस्माकं स्वभूताः ताः उपस्पृशः उपगम्य स्पृशन्ति गृह्णन्ति देवतागुणान् इत्युपस्पृशः स्तुतयः । ते तव प्रसादात् हे इन्द्र! सन्तु सत्याः तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अहिंसन्तीः त्वाम् अहिंसन्त्यश्च भवन्तु । अतिस्तुतित्वाद्[2] अनुद्वेजयन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । विद्याम लप्स्यामहे[3] वयम् यासाम् स्तुतीनां जन्यत्वेन सम्बन्धिनः भुजः भोगान् दृष्टाऽदृष्टान् । किमिव । धेनूनाम् न गवां सम्बन्धिनः क्षीरादिभोगान् कश्चित् गोपतिर्यथा लभेत, एवम्, हे वज्रिव ! ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु तानि तव इन्द्र! सन्तु सत्यानि कर्माणि, तथा अस्मान् अहिंसन्त्य उपस्पृशः च त्वदीयाः सन्तु । लभेमहि यासाम् भोगान् धेनूनाम् इव वज्रिन्! ॥ १३ ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद् विश्वायवे नि शिश्नथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानाम् ।
शुष्णम् । परि । प्रऽदक्षिणित् । विश्वऽआयवे । नि । शिश्नथः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अहस्ता हस्तवर्जिता अपदी पादवर्जिता अपुरुषविधा कर्मात्मलक्षणेत्यर्थः, क्षाः पृथिवी यत् यदा वर्धत धनधान्यप्रजादिवृद्ध्या वृद्धा शचीभिः कर्मभिर्वृष्ट्यादिभिः वेद्यानाम् वेदितव्यानां मध्यमस्थानदेवतानां[4] रुद्रप्रभृतीनां सम्बन्धिभिः, तदा शुष्णम् शुष्णनामानम् असुरम् परि प्रदक्षिणित् परिवेष्ट्य[5] प्रदक्षिणम् विश्वायवे तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा, सर्वत्राऽप्रतिहतगामिनः चक्रवर्तिनः औशीनरस्य[6] राज्ञोऽर्थाय नि शिश्नथः निगृह्य ताडितवानसि त्वं हे इन्द्र! ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् शुष्णस्य छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित् पृथिवी कर्मभिः असुराणां वेदितव्यानां मायारूपैः[7] शुष्णम् असुरं परिप्रदक्षिणं यदा वर्धत, तदानीं तां पृथिवीं मायया उत्पादिताम् विश्वायवे मरुद्गणाय तत्र प्रवेशार्थम् नि शिश्नथ ॥ १४ ॥

पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान् वसुः सन् ।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिषण्यः । वसुऽवान् । वसुः । सन् ।
उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥ १५ ॥

---

1. स्तुतिनिर्देशविशेषत्वात् मूको 2. सन्तु° वि॰ शोध 3. लेभिम्बामहे मूको 4. मध्यम मगस्थान वि॰ अ 5. परिवेश्य वि॰ अ. 6. उत्तशी° मूको 7. °पे वि॰ अ°

उद्गीथ० पिब पिब [1]यागकालाऽतिपातभयादतित्वरितस्य[1] द्विर्वचनमेतत्। इत् इति पदपूरण। हे इन्द्र! शूर! त्वद्यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्र पिब सोमम् इत्यर्थ। मा रिषण्य यागकालमतिपातयन् तज्जनितदोषेण मा हिंसी अस्मान् ह वसवान्! वसुना धनेन वसुभिर्वा देवैस्तद्वन्[2] वसु सन्। प्रशस्तस्य [2]तव सत[2] कर्मवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः। उत त्रायस्व अपि च प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात् पालयास्मान्[3], गृणत स्तुवत मघोन हविर्धनेन धनवत कृधि कुरु न अस्मान्॥ १५॥

वेङ्कट० पिब एव इन्द्र! शूर! सोमम्। मा हिंसी हे वसूनाम् आनेत[4] वासयिता सन्। अपि च त्रायस्व स्तुवत[4] हविष्मत[5]। महान्ति च धनानि पशुमन्ति कुरु अस्माकम् इति॥ १५॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्ग[6]॥

[२३]

[7]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद्वा ऋषि। इन्द्रो देवता। जगती छन्द, प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ, पञ्चमी अभिसारिणी[7]।

यजा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑दक्षिणं॒ हरी॑णां र॒थ्यं१॒ विव्र॑तानाम्।
प्र श्मश्रु॒ दोधु॑वदू॒र्ध्वथा॑ भू॒द् वि सेना॑भि॒र्दय॑मानो॒ वि राध॑सा॥ १॥

यजा॑महे। इन्द्र॑म्। वज्र॑ऽदक्षिणम्। हरी॑णाम्। र॒थ्य॑म्। विऽव्र॑तानाम्।
प्र। श्मश्रु॑। दोधु॑वत्। ऊ॒र्ध्वऽथा॑। भु॒त्। वि। सेना॑भि। दय॑मान। वि। राध॑सा॥ १॥

उद्गीथ० यजामह इत्यैन्द्र सप्तर्चं विमद एव ददर्श। यजामहे वयम् इन्द्रम्। कीदृशम्। वज्रदक्षिणम् सतत शत्रुवधाय वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य त वज्रेणोत्साहिन वा। हरीणाम्[8] हरिसञ्ज्ञानाम् विव्रतानाम् रथवहनमेघहननादिविविधकर्मणा[9], स्वामिनमिति शेष। रथ्यम् रथस्य[9] नेतारमित्यर्थ। अथवा हरीणा विव्रताना रथ्य रहयितारम् यत्रेष्ट तत्र गमयितारमित्यर्थ। य इन्द्र श्मश्रु[10] प्र दोधुवत् प्रकम्पयति अत्यन्ताभिरुच्या सोम पिबन् प्रचालयतीत्यर्थ। य इन्द्र ऊर्ध्वथा भूत् ऊर्ध्वथेति थाऽत्र प्रकारवचनाभावात् स्वार्थे उपमार्थे वा। 'तम् प्रत्नथा' (ऋ ५,४४,१) इति यथा। तत्प्रत्यवेक्षणार्थम्[11] ऊर्ध्वश्च भवति, अथवा यथा राजा कश्चिद् युद्धकाले योद्धृप्रत्यवेक्षणार्थम् ऊर्ध्वो भवति। कदा। सेनाभि मरुदादिस्वसेनाभि शत्रून् वि दयमान विविध हिंसन्। वि राधसा व्युपसर्गश्रुतिसामर्थ्याद् दयमान इति क्रियापदम् अनुवर्त्यम्। राधसेति द्वितीयार्थे तृतीया। राधो धन च स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विदयमानो ददत् आदरेणोर्ध्वो भवति य इन्द्रः, त यजामह इति सम्बन्ध कार्य॥ १॥

---

१ १. यागकालोऽतिपातः भयादपि मूको. २ २. वस १ मूको. ३. पालनयाजान् वि[1] अ, पालयस्व वि[3]. ४. °तो वि[1] अ[1] ५ °त वि[1] अ[1]. ६ ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति मूको ८ रथवहन° वि[1], रथहनन° वि[1] अ ९. रथस्य च वि[1]. १० श्मश्रुपु वि[1] अ; श्मश्रुत वि[1]. ११ तं प्रत्यवे° मूको.

वेङ्कट० यजामहे इन्द्रम् वज्रयुक्तदक्षिणहस्तम्[1] अश्वानाम् नानाकर्मणाम् नेतारम्। सोऽयम् आत्मीयम् श्मश्रु धून्वान प्रादुरभवद्[2] ऊर्ध्वं विविध हिंसन् सेनाभि[3] धनेन च[4] शत्रून् ॥ १ ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मघैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इन्द्रः । मघैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्य इन्द्रस्य तौ यौ हरी अश्वौ नु क्षिप्रम् विदे [5]विन्देते लभेते[6] वसु धनम् ऋजीषलक्षणम्। क लभेते[7]। वने वन्यते सम्भज्यते उपजीव्यते सर्वेणेति वन यज्ञ अटवी वा, तत्र। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य । ताभ्या तादृशाभ्या हरिभ्या वृत्रहननसाधनभूताभ्याम् इन्द्रः मघै धनै मघवा धनवान् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति सदा। किञ्च ऋभु इन्द्र उरु भाति उरु भवति वा। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनाद् इद व्याख्यातम्। ऋतेन वोदकेन भवति विद्युद्रूप, ऋतेन सह भवति वा। वाज च इन्द्र। कथम्। वाजेनान्नेन बलेन वा तद्वान्। वाजशब्दश्चान्तर्णीतमत्वर्थ । अथवा 'ऋभुमन्त वाजवन्तम्' (ऋ ३,५२,६) इति वचनाद् ऋभुमान् वाजवाश्चेत्यर्थ । ऋभुर्वाज इति सौधन्वनावुच्येते[8] (तु. या ११,१६)। ऋभुक्षा महांश्चेन्द्र[9] अथवा उरुक्षयण[10] उरावन्तरिक्षे क्षियति[11] निवसतीति। किञ्च पत्यते शव ईष्टे[11] चेन्द्रो महतो बलस्य। दासस्य शत्रो नाम चित् नमयत्यनेनेति नाम शिर तदपि अव क्ष्णौमि निर्णाशयामि, किमुतान्यदङ्गम्[12]। अथवा नामापि निर्णाशयामि इति किमुत शत्रुम्। अथवा अव क्ष्णौमि इत्यत्र पुरुषव्यत्यय कार्य । य ईदृश इन्द्र, सोऽवक्ष्णोति दासस्य नामापीति पूर्ववद्योज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्वौ यौ अस्य सम्भजनाय भवतो वसुनो लाभाय, ताभ्या हरिभ्याम् मघै मघवा इन्द्र वृत्रहा भवतु। दीप्त बलवान् महान् इन्द्र शत्रूणा बल प्रति पतति[3]। तस्मादहम् तेन सहायेन "अव हन्मि" शत्रो शरीरम् अपि इति ॥ २ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अथ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहत । वि । सूरिऽभि ।
आ । तिष्ठति । मघऽवा । सनऽश्रुत । इन्द्र । वाजस्य । दीर्घऽश्रवस । पति ॥ ३ ॥

---

१. °स्त° वि[२] अ[१]　२ प्रादुम° मूको　३ °मि व वि[१].　४ नास्ति वि[१].　५-५. विन्दते लभते वि[२] अ　६. लभते वि[२] अ　७ °धन्वनावुच्ये° (°च्य° वि[२] अ) मूको　८. मह° वि[१][,२], मह° वि[२] अ　९ °क्षयं न वि[१] अ　१०. क्षयति वि[१]　११ ईष्टे वि[१][२] अ　१२. °मुदान अन्यद्° वि[१].
१३ पतति वि[२] अ[१]　१४-१४ आहन्मि वि[२] अ[१], वहमि वि[१].

उद्गीथ० यदा यस्मिन् काले वज्रम् हिरण्यम् हिरण्मयम्[1] हिरण्यमण्डित वेत्यर्थः, शत्रुप्राणानां हर्तार वा, शत्रुवधाय गृह्णाति इति शेष.। इत् इति पदपूरण । अथ तदा रथम्। कीदृशम्। हरी अश्वौ यम् रथम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् वि वहत यत्रेष्ट गन्तुं तत्र विशेषेण[2] प्रापयत, त रथम् सूरिभि स्तोतृभि कुत्सादिभि सह आ तिष्ठति आरोहति मघवान् धनवान् सनश्रुत चिरप्रख्यात, निसर्गत एव जगति विदित इत्यर्थः, इन्द्र वाजस्य अन्नस्य बलस्य सौधन्वनस्य वा दीर्घश्रवस महाकीर्ते पति पति[3] स्वामी[4] वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा आयुधम् हिरण्मयम् अपि च रथम् इच्छन्ति स्तोतार शत्रुभिरभिभूता, यम्[5] रथम् अस्य स्वभूतम्[6] अश्वौ वि वहत स्तोतॄन् उद्दिश्य, तदा वज्रमादाय त रथम् आ तिष्ठति मघवा सनातनश्रुत इन्द्र अन्नस्य दीर्घश्रवणस्य[7] स्वामी ॥ ३ ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या३ स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टि । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्र । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।
अव । वेति । सुऽक्षयम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वात । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सो शब्द साशब्दपर्याय । ‘चित् इत्युपमार्थे। नु इति क्षिप्रार्थे । तच्छब्दश्रुतेयारयार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्याहार्य’[8] । या महावृष्टि सा यथा क्षिप्र सर्वं युगपत् सिञ्चति, एवम् यूथ्या यूथानि वृन्दानि मरुदादिदेवगणलक्षणानि स्वा स्वानि सचा सह इन्द्र श्मश्रूणि च स्वानि हरिता हरितवर्णेन सोमेन अभि प्रुष्णुते आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्र सिञ्चति । सोम पाययति पिबति चेत्यर्थ[9]। किञ्च अव वेति अभिगच्छति सुक्षयम् शोभन यज्ञगृहम्। गत्वा च सुत अभिषुते सति सोमे मधु सोमलक्षण, पीत्वा मत्त सन्निति शेष । उत् इत् उत् धूनोति उत्कम्पयति। किम्। सामर्थ्याच्छरीरम्। किमिव। वात यथा वनम् वृक्षसङ्घातम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सा वृष्टि सोमस्य यज्ञभागस्य स्वभूता सहायभूता इन्द्रस्य भवति। सोमवृष्टि सखा अस्य भवति। इन्द्र श्मश्रूणि हरितवर्णानि अभि कम्पयति। अव[10] गच्छति सुनिवासम् सुते सति सोममयम् मधु, अथ तत्पीत्वा श्मश्रूणि उत् कम्पयति यथा वात वनम् ॥ ४ ॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥ ५ ॥

य । वाचा । विऽवाच । मृध्रऽवाच । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।
तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । य । तविषीम् । ववृधे । शव ॥ ५ ॥

---

१ हिरण्मयम् वि[1]. २ °वेण तत्र वि[2] अ ३. वा मूको ४ तस्त्वा° वि[2] अ ५ य मूको ६. स्वभूत वि[1], स्वभूत अ[1]. ७ दिवन्तस्य वि[2] अ[1]. ८ भय भागो द्वि पठितः वि[2] अ ९ वे° मूको. १० अति वि[1], अप वि[2] अ[2].

उद्गीथ० य इन्द्र वाचा वाङ्मात्रेण हुङ्कारमात्रेणेत्यर्थ, विवाच प्रनष्टवाच, कृत्वेति शेष, मृध्रवाच मृदुवाचश्च शत्रून्, कृत्वेति शेषः, पुरु बहूनि सहस्रा सहस्राणि अशिवा असुखानि सर्वस्याऽसुखकराणीत्यर्थं, जघान हन्ति। य चेन्द्र पिता इव। उत्तर पाद पूर्वं व्याख्यायते। यथा पिता पुत्रस्य तविषीम् बल वर्धयति अन्नपानप्रदानेन, एव वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगत शव बलम् वावृधे वर्धयति। तस्य अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् तत्तत् पौंस्यम् बलम्, येनयेन बलेन शत्रून् हन्ति तत्तत् बलमित्यर्थ, गृणीमसि स्तुमो वयम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य. वाचा एव विविधवाच हिंसकवाचः च शत्रून् पुरूणि सहस्राणि अशिवानि हन्ति। पिता इव य· तविषीम् सेनाम् आत्मीयां वर्धयति बलेन[1]। तत्तत् इद् अस्य पौंस्यम् वय स्तुमः ॥ ५ ॥

स्तोमं त इन्द्र विमुदा अजीजनुन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे।
विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम्। ते। इन्द्र। विऽमदा। अजीजनन्। अपूर्व्यम्। पुरुऽतमम्। सुऽदानवे।
विद्म। हि। अस्य। भोजनम्। इनस्य। यत्। आ। पशुम्। न। गोपा। करामहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स्तोमम् स्तुतिविशेषम्। कीदृशम्। अपूर्व्यम् अपूर्वम् अन्यैरकृतपूर्वम् उत्कृष्टमित्यर्थ, पुरुतमम् बहुतमम् अतिशयेन बहुप्रकारयुक्तञ्चेत्यर्थ। हे इन्द्र! ते तुभ्यम् सुदानवे शोभनदानार्थाय विमदा अजीजनन्। पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यतायै पुरुषव्यत्ययोऽत्र कर्तव्य। विमदनामानो[2] वय जनितवन्त कृतवन्त इत्यर्थ। कस्मात्[3] "कृतवन्त। उच्यते— विद्म हि हि यस्मात् हे इन्द्र[4] इनस्य ईश्वरस्य अस्य तव यत् भोजनम् धनम् अस्ति, तद् वयम् विद्म जानीम। तस्मात् त्वदीय तद् धन प्रार्थयमाना वयम् त्वाम् आ करामहे अस्मदभिमुख कुर्म। इन्द्र धन प्रार्थयमाना अस्मदभिमुख कुर्म" इत्यर्थ। "कथ कुर्म[5]। पशुम् न गोपा यथा पशु सामर्थ्याद् गोधेनु गोपा गोपालो दोहार्थम् आह्वयन् अभिमुख करोति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोमम् ते इन्द्र! अमी विमदा अजीजनन् अपूर्व्यम् नूतनम् बहुतमम् च सुदानाय। जानीम हि यत्[6] वयम्[7] अस्य तव ईश्वरस्य महद्धनम्, तद् वय धनम् अस्मदभिमुख कुर्म पशुम् इव गोपाल ॥ ६ ॥

माकिर्न एना सुख्या वि यौषुस्तव चेन्द्र विमुदस्य च ऋषेः।
विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवदुस्मे ते सन्तु सुख्या शिवानि ॥ ७ ॥

माकिः। नः। एना। सख्या। वि। यौषु। तव। च। इन्द्र। विऽमदस्य। च। ऋषे।
विद्म। हि। ते। प्रऽमतिम्। देव। जामिऽवत्। अस्मे इति। ते। सन्तु। सख्या। शिवानि ॥

1. नास्ति वि[1]. 2. विमदमाना अ, विबदमाना वि, विमदसानो वि[2,3]. 3. तस्मा त् वि[2,3].
4 4. "पत दिभिं· इन्द्र धन प्रार्थ कुर्म मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. 5 5. नास्ति वि[1] अ.
6. नास्ति वि[1] अ[1] 7 स्वयम् वि[1] अ[1].

उद्गीथ० माकि मा केचिदीर्ष्यालव न अस्माकम्। 'अस्मदो[1] द्वयोश्च' (पा १,२,५९) इति अत्र द्वयोर्बहुवचनम्। हे इन्द्र! तव मम च विमदस्य ऋषे आवयो [2]एना एनानि[2] सख्या सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणानि वि यौषु विमिश्रयेषु वियोजयेषु । तव च मम च भेदं[3] कुर्वन्त सन्तो धनदानव्याघातकारणद्वारेण सख्यानि माऽपनयन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् विद्म जानीमो वयम् ते तव प्रमतिम् प्रकृष्टा मतिम् अनुग्राहिका बुद्धिम्। किमिव। जामिवत् 'जाम्यतिरिक्तनाम। बालिशस्य वा। समानजातीयस्य वा' (या ४,२०) इति वचनादत्र जामिशब्देन समानजातीय उच्यते। यथा समानाद् एकस्माज्जातस्य भ्रातुर्भगिन्यामिव प्रकृष्टा बुद्धिं स्नेहयुक्ता जानाति[4] कश्चित्, एवम्। कस्मात्। यस्माद् हे देव! अस्मे अस्माकं च ते तव च सन्तु भवन्तु सख्यानि शिवानि सुखानि अनपायानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा केचित् अस्माकम् एतानि सख्यानि[5] विश्लिष्टानि कुर्वन्तु तव च इन्द्र! विमदस्य च ऋषे मम। जानीम हि तव प्रमतिम् हे देव! पित्रादेरिव। तथा सति अस्मे ते सन्तु सख्यानि शिवानि इति ॥ ७ ॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्गः[6] ॥

[२४]

[1]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि। इन्द्रो देवता, अन्त्यानां तिसृणामश्विनौ। आद्यतारपङ्क्तिश्छन्द, अन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ[1]।

इन्द्र सोम॑मि॒मं पि॑ब॒ मधु॑मन्तं च॒मू सु॒तम्।
अ॒स्मे र॒यिं नि धा॑रय॒ वि वो॒ मदे॑ सह॒स्रिणं॑ पुरूवसो॒ विव॑क्षसे ॥ १ ॥

इन्द्र॑। सोम॑म्। इ॒मम्। पि॒ब॒। मधु॑ऽमन्तम्। च॒मू इति॑। सु॒तम्।
अ॒स्मे इति॑। र॒यिम्। नि। धा॒र॒य॒। वि। वः॒। मदे॑। स॒ह॒स्रिण॑म्। पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो। विव॑क्षसे ॥१॥

उद्गीथ० उत्तराणि च त्रीणि विमद एव ददर्श। अस्याद्यस्तृच ऐन्द्र, उत्तर आश्विन। हे इन्द्र! सोमम् इमम् अस्मत्प्रत्तम् पिब मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् चमू सप्तमीद्विवचनस्य लुगत्र द्रष्टव्य। चम्वो चमनसाधनयोरधिषवणफलकयोरित्यर्थः, सुतम् अभिषुतम्। पीत्वा च सोमम् अस्मे अस्मासु रयिम् धनविशेषम्। कीदृशम्। सहस्रिणम् सहस्रसङ्ख्यायुक्तम्, प्रभूतमित्यर्थः, नि धारय नियमेन स्थापय। किं निमित्तम्। वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे निमित्ते। त्वद्दत्तेन धनेन यस्माद् वय युष्मदर्थं सोमयाग पुनरपि कुर्म, तस्माद् अस्मभ्यम् अनन्त धन देहीत्यर्थः। हे पुरूवसो! बहुधन[1]। कस्मादेवमुच्यते[7]। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२ एना एनानि मूको ३ भद वि[1]. ४ जं यनि वि[1] ५. नास्ति वि[1] अ[1]. ६-६ नास्ति मूको. ७. °च्यते वि[1] अ.

वेङ्कट० इन्द्र! सोमम् इमम् पिब मधुरसम् अधिषवणफलकयोः सुतम्। अस्मासु रयिम् स्थापय[1] बहुसङ्ख्यम्[2]। विशेषेण युष्माकं मादके विमदे स्तुतिरियं प्रवृत्ता इति ॥ १ ॥

त्वां युज्ञेभिरुक्थैरुपं हव्येभिरीमहे ।
शचींपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । युज्ञेभिः । उक्थैः । उप । हव्येभिः । ईमहे ।
शचींऽपते । शचीनाम् । वि । वः । मदे । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् । विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० त्वाम् इन्द्रम् यज्ञेभिः सोमयागैः[3] उक्थैः शस्त्रादिभिः[4] स्तुतिभिश्चेत्यर्थः, हव्येभिः हविर्भिश्चेत्यर्थः, उप ईमहे तृतीयाश्रुतेरुपोपसर्गश्रुतेश्च उपाराध्य धनं याचामह इत्यर्थः। याचितश्च सन् त्वं हे शचीपते! शचीनाम् यागकर्मणां वाचां वा स्तुतिलक्षणानां फलत्वेन[5] सम्बन्धिनम्[6] श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं गोहिरण्यादिकं दृष्टम् वार्यम् वरणीयं स्वर्गापवर्गादिकम् अदृष्टञ्च नः अस्मभ्यम् धेहि देहि। कदा ददानि। उच्यते— वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति। कस्मादेवमुच्यसे[7]। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वाम् यज्ञैः[8] स्तुतिभिः च उप याचामहे अभिलषितं हविर्भिश्च। हे शचीनाम् शचीपते! श्रेष्ठम् अस्मभ्यम् धेहि धनम् ॥ २ ॥

यस्पतिर्वार्याणामसिं रुध्रस्यं चोदिता ।
इन्द्रं स्तोतृणामंविता वि वो मदें द्विषो नः पाह्यंहसो विवंक्षसे ॥ ३ ॥

यः । पतिः । वार्याणाम् । असि । रुध्रस्यं । चोदिता ।
इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वः । मदें । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवंक्षसे ॥ ३॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! यः त्वम् पतिः स्वामी वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् असि भवसि, रध्रस्य ससिद्धस्य सम्यक्कारिणो यजमानस्य कर्मसु चोदिता चोदयिता धनदानेन नियोक्ता भवसि, स्तोतृणाम् च अविता सर्वतो रक्षिता भवसि, स त्वम् वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधे विशिष्टे वा सोमजन्यमदे सति द्विषः द्वेष्टुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष, अंहसः पापाच्च पाहि। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः त्वं धनानाम् पतिः स्वामी भवसि, राधकस्य चोदिता इन्द्र!, स्तोतृणाम् रक्षकः, सोऽस्मान् शत्रो आहन्तुः परिरक्ष[9] ॥ ३ ।

---

१ स्थापक वि᳘ अ᳘　२ °सङ्ख्यम् मूको.　३ °यागाद्यैः वि᳘ अ　४. °दि वि᳘
५ विफल° मूको　६ सङ्घिते सम्ब° वि᳘ अ　७ °च्यते वि᳘ अ　८ यज्ञेभिः वि᳘; °ज्ञैः वि᳘
९. °रक्षतु वि᳘ अ᳘, °रक्षन वि᳘.

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।
विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति सम्ऽईची । नि । अमन्थतम् ।
विऽमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निः ऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवम् युवां हे शक्रा! शक्तौ[1] समर्थौ[1] शत्रुवधादिकर्मकरणाय मायाविना प्रज्ञावन्तौ च शत्रुवञ्चनकुशलौ वा समीची सङ्गते परस्परेण संयुक्ते अरणी नि अमन्थतम् निर्मथितवन्तौ। 'अश्विनावध्वर्यू' (ऐब्रा १,१८) इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । कदा निर्मथितवन्तौ युवाम् । उच्यते— विमदेन मया यत् यदा ईळिता स्तुतौ नासत्या! नासत्यनामानौ युवाम्, तदा[1] निरमन्थतम् निर्मथितवन्तौ स्थो युवाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋष आश्विनोऽयम् । हे शक्तौ[1] प्रज्ञावन्तौ सङ्गते अरणी[2] नि अमन्थतम् । एतदेवोक्तम्— विमदेन मया यदा स्तुतौ नासत्यौ[1] ममाग्निम् निरमन्थतम्, तदानीं सङ्गतौ निरमन्थतम् इति ॥ ४ ॥

विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्योः ।
नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवाः । अकृपन्त । सम्ऽईच्योः । निःऽपतन्त्योः ।
नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवा सर्वे देवा इन्द्रादय अकृपन्त[3] युवामश्विनौ स्तुतवन्त[4]। कदा। उच्यते— समीच्यो निष्पतन्त्यो 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २,३,३७) इत्येषा सप्तमी। सङ्गतयो अग्निनिर्मन्थनकाले परस्परेण संयुक्तयोररण्यो अग्निचूर्णरूपेण नीचैर्निष्पतन्त्यो[5] अरण्यो। निष्पतनक्रियया स्तुतिक्रिया लक्ष्यते। यदा युवाम् अरणीभ्याम् अग्नि निर्मथितवन्तौ, तदा विश्वे देवा युवां स्तुतवन्त इत्यर्थ। किञ्च नासत्यौ युवाम् अब्रुवन् उक्तवन्त देवा। किमिति। पुन आ वहतात् इति पुन पुनरीदृशानि कर्माणि जगत्स्थितिहेतुभूतकर्माणि आभिमुख्येन स्थित्वा वहतम् अन्त प्रापयत निर्वर्तयत कुरुतमित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वे देवा अस्तुवन् सङ्गतयो अरण्यो आभ्यां प्रेर्यमाणयो निष्पतन्त्यो सत्यो। नासत्यौ अब्रुवन् देवा — पुन घायम् अग्नि आ वहतात् हव्यम् इति ॥ ५ ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।
ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

---

१ नास्ति मूको २ रणी मूको. ३ अकृतवन्त वि¹ अ. ४. स्तुवन्तः मूको ५. °चैर्निर्गमनयो मूको.

मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनम् ।
ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमत. । कृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मधुमत् मध्विति अत्र रसविशेष उच्यते तेन, चात्र सदृशा प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयो प्रसादान्मधुमद्, अस्त्विति शेष । प्रीतियुक्तमस्त्वित्यर्थ । मे मम परायणम् परागमनम्, योगक्षेमार्थं गृहाद् बहिर्गमनमित्यर्थ । मधुमत् प्रीतियुक्तमेवास्तु पुन आयनम् गृहान्[१] प्रति आगमनमपि । किञ्च ता तौ युवम् युवां सदा भक्तानामनुग्रहीतारौ हे देवा! देवौ[१] न अस्मान् मधुमत सदा प्रीतियुक्तान्[२] कृतम् कुरुतम् । केन । देवतया देवत्वेन, अणिमादि-देवतैश्वर्ययोगादित्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मधुमत् मे यत्[३] परायणम् अस्तु । तथा मधुमत् पुनः आयनम् । यत्र गच्छामि यत्र चाऽऽगच्छामि तदुभय मधुमद् भवतु । तौ अस्मान्[४] देवौ[१] देवत्वेन युवाम् मधुमत कुरुतम् ॥ ६ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्ग[५] ॥

[२५]

[५]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुक्रो वसुकृद् वा ऋषि । सोमो देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्द[५] ।

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।
अधा ते सख्ये अन्धसो वि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षम् । उत । क्रतुम् ।
अध । ते । सख्ये । अन्धसः । वि । वः । मदे । रणन् । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सौम्यमेकादशर्चम् । हे सोम[६] भद्रम् कल्याण शुभसकल्पलक्षणम् न अस्माक संबन्धि मन[१] वातय गमय[७] प्राप्य, शुभसकल्पमस्माक मन कुर्वित्यर्थ । अपि दक्षम् 'दक्ष वृद्धौ' अस्माकम् दक्ष वृद्ध सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्र शुभकारित्वलक्षण कुर्वित्यर्थ । उत क्रतुम् अस्माक बुद्धिमपि भद्र शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय, शुभाध्यवसायिन कुर्वित्यर्थ । एतस्मिन् यथोक्त सर्वस्मिन् कृते सति अथ त तव सोमस्य सम्बन्धिनि सख्ये[८] सखिकर्मणि स्तुत्यस्तोतृत्वेऽध्ययष्टृत्वलक्षणे[९] रणन् रमामहे, प्रीतिं कुर्म इत्यर्थ । किमिव । गाव न यवसे यथा गावो यवसे घासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति, एवम् । किमर्थम् । स्वर्गादिलक्षणे सख्ये अन्धस वि व मदे सोमाख्यस्यान्नस जन्यत्वेन सम्बन्धिनि युष्माक सर्वेषामेव

१. °हात् वि[२] अ २. °युक्तं वि[२] अ. ३. नास्ति वि[१], य वि[२]. ४. अस्मा वि[२] अ[१]; अस्माक वि[१]. ५-५ नास्ति मूको ६. न मूको. ७. गमनाय मूको. ८ स मूको. ९ °ध्यध्वर्यु° मूको.

देवाना विविधे मदे निमित्ते। कस्मात् एवमुच्यसे[1]। यस्मात् विवक्षसे[2] महान् भवसि। महान्तश्चाऽभ्यर्थिता शूरा भवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० मदम् अस्माकम् आगमय मन प्राणम् च अन्नम् च, अपि वा बल प्रज्ञान च। अथ तव सख्ये अयमानस्य स्तोतारो रमन्ताम्[3] गाव इव यवसपु[4] ॥ १ ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृश । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।
अध । कामा । इमे । मम । वि । व । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसुऽयव । विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे सोम! ते तव हृदिस्पृश हृदयस्य बुद्धे स्तुतिभि स्प्रष्टार[5] सन्त आसते तिष्ठन्ति ऋत्विजः विश्वेषु सर्वेषु धामसु स्वेषु स्थानेषु, स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति इत्यर्थ। तेषु स्वस्थानेषु स्थित्वा त्वा स्तुवत्सु[6] अध अथ कामा अभिलाषा इमे मम, हृदयादिति शेष, वि तिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति। किंविशिष्टा। वसूयव वसुकामा[7] धनमिच्छन्त। किमर्थम्। वि व मद युष्माक सर्वेषामेव देवाना सोमजन्यविविधमद निमित्ते। सोमयागार्थमित्यर्थ। 'कस्मात् देवस्तुत्या[8] देवयागार्थ धन प्रार्थ्यते। यस्मात् विवक्षसे महान् त्व भवसि। महान्तश्च परेङ्गितज्ञा भवन्ति अभ्यर्थिता. शूराश्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० हृदयस्पृश तव तिष्ठन्ति रसा विश्वेषु सोम[1] पात्रेषु। अथ कामा इमे मदीया निर्गच्छन्ति धनकामा धमभ्य[1] देवेभ्य सोम हुत्वा इद च लभेयेति ॥ २ ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहम् । मिनामि । पाक्या ।
अध । पिताऽइव । सूनवे । वि । व । मदे । मृळ । न । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥३॥

उद्गीथ० उत अपि च व्रतानि यागादिकर्माणि हे सोम! ते त्वदर्थम् अहम् प्र मिनामि प्रहिनस्मि [10]प्रकर्षेण करोमि[10] सदा पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया। अथवा व्रतविशेषण मेतत्। पाक्यानि परिनिष्ठितानि। त्वमपि अध अथ त्वद्यागकरणानन्तर परितुष्ट सन् मृळ सुखाय भव न अस्माकम्। अभि चित् वधात् आभिमुख्येन स्थित्वा शात्रवादिवधाच्च, पालयास्मानिति शेष। किमिव। पिता इव सूनवे यथा पिता पुत्रस्यार्थाय तैस्तैरुपायै सुखो भवति पालयति च सर्वस्मात् पुत्रम्, एवम्। किमर्थं सुखयानि पालयानि[11] च त्वाम्। उच्यते— वि वः मदे युष्माक

१. °च्यसे वि[1] अ २. विवक्षद वि[1] अ ३ कमताम् वि[1]; मन्ताम् वि[3], कामताम् अ[1]. ४ वसौ वि[3] अ[1]. ५ स्प्रष्टार मूको. ६ स्तुवन् वि[1], स्तुवन् सु वि[3] अ ७. सनु[1] मूको ८ ८ वम°देव वेत्वया वि[3] अ ९ नास्ति वि[1][1]. १०-१० °र्षेण मि मूको ११. °यामि मूको

सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनःपुनः कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते, यस्मात्[1] त्वया शुशुष्यमानः सुपाल्यमानश्च पुनःपुनः सोमपानं युष्मदर्थं करोमि इति, तस्मात् कारणात् मां सुलय सर्वतः पालय चेत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यसे[2]। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। महान्तश्च भक्तान् सुलयन्ति पालयन्ति च[3]॥ ३॥

वेङ्कट० अपि च कर्माणि सोम! त्वदीयानि प्र हिनस्मि अहम् बालः[4] पक्वत्यप्रज्ञः। तथापि त्वं मह्यम् [5]पिता इव[5] सूनवे भव, 'अपि च सुलय' अस्मात् शत्रोः॥ ३॥

सम् प्र यन्ति धीतयः सर्गासोऽवताँइव।

क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँइव विवक्षसे॥ ४॥

सम्। ऊँ इति। प्र। यन्ति। धीतयः। सर्गासः। अवतान्ऽइव।

क्रतुम्। नः। सोम। जीवसे। वि। वः। मदे। धारय। चमसान्ऽइव। विवक्षसे॥ ४॥

उद्गीथ० उ-कारः पदपूरणः। सम् प्र यन्ति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति त्वां प्रति धीतयः अस्मदीयाः स्तुतयः। देवतागुणान् धारयन्ति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयः। किमिव सम्प्रयन्ति। "सर्गासः अवतान् इव" विसृज्यन्ते उदकपानार्थम् आदानार्थं चेति सर्गाः गोसङ्घा घटिकासङ्घा वा। 'अवतः' (निघ ३,२३) इति कूपनाम। यथा सर्गाः गोसङ्घा घटिकासङ्घा इव उदकपानार्थम् आदानार्थं वा अवतान् कूपान् प्रति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति, एवम्। एतज्ज्ञात्वा क्रतुम् यागकर्म प्रज्ञां[6] वा कर्तारं वा कर्मणाम् आन्तरपुरुषम्[6] नः अस्माकम् जीवसे चिरजीवनाय हे सोम! धारय महताऽऽदरेण स्थापय मयि। किमिव। वि वः मदे चमसान् इव यथा युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते चमसानध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन[10] धारयति, एवम्। कस्मादेवमुच्यसे। यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि त्वम्॥ ४॥

वेङ्कट० सह एव प्र यन्ति अङ्गुलयः त्वां रज्जवः इव कूपान्[11]। स त्वं कर्म अस्माकम् जीवनाय धारय आपूरय चमसान् इव॥ ४॥

तव त्ये सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्विरे।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तमश्विनं विवक्षसे॥ ५॥

तव। त्ये। सोम। शक्तिऽभिः। निऽकामासः। वि। ऋण्विरे।

गृत्सस्य। धीराः। तवसः। वि। वः। मदे। व्रजम्। गोऽमन्तम्। अश्विनम्। विवक्षसे॥ ५॥

---

1. तस्मात् वि[1] अ. 2. °च्यते वि[2] अ. 3. नास्ति मूको. 4. बाल वि[2] अ[1]; बल. वि[2]. 5-5. अपि ते च वि[2] अ[1], पिते च वि[1]. 6-6. अभिमुखय वि[1]. 7-7. °सो रसन इव मूको. 8. प्रज्ञा मूको. 9. °पुरुषः मूको. 10. इस्तेन वि[1] अ. 11. कूपात् वि[1] अ[1]; कूपात् वि[1].

उद्गीथ० हे सोम! तव गृत्सस्य मेधाविन तवस महतोऽर्थाय ये मम यजमानस्य स्वभूता ऋत्विज निकामास दृष्टादृष्टफले नियतकामा धीरा मेधाविन, सम्यक्कारिण इत्यर्थ, [१]त्ये ते[१] शक्तिभि यागकर्मभि सह वि ऋग्विर विविधा स्तुतीर्गमयन्ति प्रेरयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वा व्रजम् व्रजन्त्यत्रेति व्रजो[२] [३]गोष्ठम्। मन्दुरा[३] चात्र सामर्थ्यादुच्यते, तम् गोमन्तम् गोसहितम् अश्विनम् अश्वसहित च अस्मभ्य देहि इति शेष । किमर्थम्। वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधे सोमजन्यमदे[४] पुन कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम! अङ्गुलिभि नितरा कमनीया रसा प्रेर्यन्ते। मेधाविन वृद्धस्य तव स्वभूतम् धीरा व्रजम् गोमन्तम् अश्ववन्तम् प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्ग[५] ॥

पुशुं नः सोम रक्षसि पुरुत्रा विष्ठितं जगत् ।
समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा सुपश्यन् भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽत्रा । विऽस्थितम् । जगत् ।
सम्ऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे सोम! पशुम् देवयागार्थमुपाकृतम् न अस्माक स्वभूतम् रक्षसि सर्वत पालयसि त्वम्। न केवल पशुम्। किं तर्हि। पुरुत्रा बहुधा सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेन विष्ठितम् अवस्थितम् जगत् च पालयसि सर्वत । किञ्च समाकृणोषि समाकरोषि जगतो वृत्तिञ्च विदधासीत्यर्थ । किमर्थम्। जीवसे जीवनाय। कथ वृत्तिं विदधासि। उच्यते — विश्वा सपश्यन् भुवना सर्वाणि भूतानि सम पश्यन् यथार्हं विदधासीत्यर्थ । किमर्थमेतत् सर्वं यथोक्त करोषि। उच्यते — वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थम्। उक्तञ्च — 'इत-प्रदान देवा उप जीवन्ति × × × अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३,२,९,७) इति। विवक्षसे महान् भवसि त्वम्। उचितञ्च महतामेतत् यथोक्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पशुम् अस्माकम् सोम! रक्षसि बहुषु देशेषु स्थितम् अन्यच्च जङ्गमम्। स त्वम् आत्मनि समाकृणोषि जीवयितु[६] विश्वानि भूतानि सह पश्यन् ॥ ६ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।
सेधं राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।
सेधं । राजन् । अप । स्रिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥७॥

१-१ त्वयेते मूको. २. व्रजं मूको. ३-३ °ष्ठमानिरा वि° अ°, °ष्ठ मन्दिरा वि°. ४ °जन्ये न° व° अ. ५-५ नास्ति मूको. ६. जीवितु वि° अ°.

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् अदाभ्यः केनचिदप्यहिंस्य. स त्वम् नः अस्माकम् विश्वतः सर्वतः गोपाः रक्षिता भव । किञ्च हे राजन्! सर्वस्य स्वामिन्! अप सेध अपगमय अस्मत्तः अपजहि वा स्रिधः सेधितॄन् अस्माकमपक्षपयितॄन् हन्तॄन् वा । मा च नः अस्माकम् दुःशंसः दुश्चरितानां विद्यमानानामविद्यमानानाञ्च शंसिता प्रख्यापयिता ईशत ईशिता भूत्। तव प्रसादादस्माकमपवक्ता मा भूत् कश्चिदित्यर्थः। किमर्थमेतत् सर्वं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यतृप्त्यर्थम्। विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम्। महत्त्वाच्च सर्वमर्थ्यसे विविधैर्हविर्भिस्तर्प्यसे चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सर्वतः गोपायिता[1] भव । अहिंसितः अप सेध राजन्! उपक्षपयितॄन् । मा अस्माकम्[2] दुःशंसः[3] ईशिष्ट ॥ ७ ॥

त्वं नः॑ सोम सु॒क्रतु॑र्वयो॒धेया॑य जागृहि ।
क्षे॒त्र॒वित्त॑रो॒ मनु॑षो॒ वि वो॒ मदे॑ द्रु॒हो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः॒ । सो॒म॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ । व॒यः॒ऽधेया॑य । जा॒गृ॒हि॒ ।
क्षे॒त्र॒वित्ऽत॑रः । मनु॑षः । वि । वः॒ । मदे॑ । द्रु॒हः । नः॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । विव॑क्षसे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् सुक्रतुः सुप्रज्ञानः[4] सुकर्मा वा क्षेत्रवित्तरः 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य क्षेत्रम्। क्षेत्रस्य स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु जगतो निवासभूतस्य वा कारणात्मनोऽतिशयेन वेत्ता च । स त्वम् नः अस्मभ्यम् वयोधेयाय अन्नधेयाय जागृहि यतस्वेत्यर्थः। किञ्च मनुषः मनुष्यात्। कीदृशात्। द्रुहः द्रोग्धुः सकाशात् नः अस्मान् पाहि रक्ष। अंहसः पापाच्च रक्ष। किमर्थमेवं प्रार्थ्यसे। वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः। विवक्षसे महांश्च भवसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सुप्रज्ञः अन्नस्य दानार्थम्[5] जागृहि अत्यन्तं क्षेत्रस्य लम्भकः[6]। मनुष्यस्य शत्रोः अस्मान् रक्ष आहन्तुः[7] ॥ ८ ॥

त्वं नो॑ वृत्रहन्त॒मेन्द्र॑स्येन्दो शि॒वः सखा॑ ।
यत् सीं॒ हव॑न्ते समि॒थे वि वो॒ मदे॒ युध्य॑मानास्तो॒कसा॑तौ॒ विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः॒ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॒म॒ । इन्द्र॑स्य । इन्दो॒ इति॑ । शि॒वः । सखा॑ ।
यत् । सी॒म् । हव॑न्ते । स॒म्ऽइ॒थे । वि । व॒ः । मदे॑ । युध्य॑मानाः । तो॒कऽसा॑तौ । विव॑क्षसे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे इन्दो! सोम! वृत्रहन्तम! वृत्रस्य शत्रोरतिशयेन हन्तः! यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुखकरः सखा, स त्वम् नः अस्माकम्, रक्षिता भवेति शेषः। कदा। यत् यदा सीम् सर्वतः हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थमस्मान् शत्रवः युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः सन्तः। क्व। समिथे सङ्ग्रामे

१. गोप° वि' अ'. २. °स्मात् वि'. ३. दुर्गमः मूको. ४. सुप्रजनः वि' अ; सुप्रजाः वि'.
५. °नार्थं मूको. ६. °म्भके वि' अ'; म्भकोऽस्त वि'. ७. °ह्न्तु मूको.

कीदृशे। तोकसातौ। 'तोकम्' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम। 'षणु दाने' इत्यस्योत्तरम्। अपत्यमपि दीयते यत्र इतिरिति, तत्र, महतीत्यर्थं। तदा रक्षिता भव। कस्मिन्निमित्ते। वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधहृविर्जन्यहर्षलक्षणे[1] निमित्ते। रक्षिता सन्तो[2] यस्माद् युष्माकं यागं करिष्याम, तस्मात् कारणात् अस्मान् रक्षेत्यर्थ। विवक्षसे महांश्च भवसि त्वम्। महता युक्तं रक्षणं कर्तुं भक्तानाम्॥ ९॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्त। इन्द्रस्य इन्दो[1] दिव. सखा यत् इन्द्रं सर्वत हवन्ते युद्धे युध्यमाना· पुत्रस्य भजनार्थं शत्रुगृहीतं पुत्रं रक्षितुम्॥ ९॥

अयं घ स तुरो मद इन्द्रस्य वर्धत प्रियः।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे॥ १०॥

अयम्। घ। सः। तुरः। मदः। इन्द्रस्य। वर्धत। प्रियः।
अयम्। कक्षीवतः। महः। वि। वः। मदे। मतिम्। विप्रस्य। वर्धयत्। विवक्षसे॥१०॥

उद्गीथ० अत्र तच्छन्दश्रुतेरेकवाक्यतायै यच्छब्दोऽध्याहार्यः। यः सोम इन्द्रस्य अर्थाय वर्धत मूजवत्पर्वतादिप्रदेशे[3] वृद्धः प्रियः च इन्द्रस्य, अयम् घ सः 'अयमेव स'[4] सोमोऽस्माभिरभिषुत इन्द्रस्यार्थाय। कीदृशः। तुरः[5] सर्वकार्येषु त्वरणशील· क्षिप्रकारीत्यर्थ, मदः मदकरश्चायं सोमः। कक्षीवतः ऋषः। कीदृशस्य। महः महतः विप्रस्य मेधाविनः मतिम् प्रज्ञाम् वर्धयत् वर्धितवान्। कस्मिन् सति। वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विशिष्टे सोमजन्यमदे सति। य एवमतः अस्माकमपि मतिं वर्धयत्विति शेषः। उत्तरं प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाक्यम्। सोम[1] विवक्षसे महान् भवसि त्वम्॥ १०॥

वेङ्कट० अयम् खलु सः क्षिप्रः मदकरः इन्द्रस्य वृद्धोऽभवत् प्रियः। किं च अयम् कक्षीवतः महतः स्तुतिम् अवर्धयद्[6] मेधाविनः॥ १०॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः।
अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्धं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे॥ ११॥

अयम्। विप्राय। दाशुषे। वाजान्। इयर्ति। गोऽमतः।
अयम्। सप्तऽभ्यः। आ। वरम्। वि। वः। मदे। प्र। अन्धम्। श्रोणम्। च। तारिषत्। विवक्षसे॥११॥

उद्गीथ० अयम् सोमः विप्राय मेधाविने दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वाजान् गोमतः अन्नानि गोसहितानि इयर्ति गमयति ददातीत्यर्थ·। किञ्च अयम् एव सोमः सप्तभ्यः[7]

---

१. 'जन्यहर्ष' मूको. २. सन्तो मूको. ३. मूजवर्वं॰ वि[1], मुजवपर्व॰ वि[1] अ. ४ ४. °मेव सतो कयमेव वि[1]. ५ नास्ति वि[1] अ. ६. अवर्धय वि[1] अ[2], वर्धयन् वि[2]. ७. सप्त मूको.

ऋत्विग्भ्य आ वरम् आङुपसर्गश्रुतेर्हरसीति क्रियापदमध्याहार्यम् । आहरति वर यजमानस्यार्थाय । 'वराऽऽहरण दानम्, तस्य[1] च तद्भावे भावात् । किञ्च वि व मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवाना विशिष्ट-सोमजन्यमदे सति प्रीतः सन् अन्धम् चक्षुर्विकलमपि दीर्घतमसम् अन्यं वा श्रोणम् च बधिरञ्चेत्यर्थ, प्र तारिषत् सर्वप्रकारया वृद्ध्या प्रकर्षेण वर्धितवानित्यर्थ । प्रत्यक्षकृतत्वादेव पूर्ववदुत्तर भिन्न वाक्यम् । हे सोम ! विवक्षसे महान् भवसि सर्वतस्त्वम् त्वदधीनत्वाज्जगत्स्थिते[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् मेधाविने यजमानाय अन्नानि प्रेरयति पशुमन्ति । अयम् सप्तभ्य होत्राभ्य आ प्रय-च्छति धनम् प्र[3]'अतारीच्च अन्धम्[3] पङ्गुम्[4] च परावृजम् ऋषिम् ॥ ११ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्ग[5] ॥

[२६]

[6]ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुको वसुकृद् वा ऋषि । पूषा देवता । अनुष्टुप् छन्द, प्रथमाचतुर्थ्यावुष्णिहौ[6] ।

प्र ह्यच्छा म॒नी॒षाः स्पा॒र्हा यन्ति॑ नि॒युतः॑ ।
प्र द॒स्रा नि॒युद्र॑थः पू॒षा अ॑विष्टु॒ माहि॑नः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ॑ । म॒नी॒षाः । स्पा॒र्हाः । यन्ति॑ । नि॒ऽयुतः॑ ।
प्र । द॒स्रा । नि॒युत्ऽर॑थः । पू॒षा । अ॒वि॒ष्टु॒ । माहि॑नः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त नवर्च पौष्णम् 'ऐन्द्रो विमदो वासुको वा वसुकृद्' ददर्श । हि यस्मात् प्र यन्ति गच्छन्ति । किमर्थम् । अच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमाप्तुम् । मनीषा वाच स्तुतिलक्षणा । कीदृश्य । स्पार्हा सर्वगुणोपेतत्वात् स्पृहणीया । 'नियुत नियमनाद्वा नियोजनाद्वा' (या ५,२८) । अस्माभिर्नियता नियुक्ता वा, उच्चारिता इत्यर्थ । एतज्ज्ञात्वो-पकार प्रत्युपकारार्थम् दस्रा "'दसि दशनदर्शनयो' । दसितारौ कर्मणामुपक्षपयितारौ समापयितारौ पत्नीयजमानौ प्र अविष्टु प्रगतव रक्षतु स्वत पूषा । कीदृश । नियुद्रथ' गमनाय सदा नियतरथो युक्तरथो वा माहिन महाश्च" ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुकृद् वासुक[6] । प्र हि अभि-गच्छन्ति स्तुतय पूषण स्पृहणीया अश्वा । प्रकर्षेण अवतु दर्शनीय अश्वयुक्तरथ[7] पूषा महान् अस्मान् इति ॥ १ ॥

यस्य॒ त्यन्म॑हि॒त्वं वा॒ताप्य॑म॒यं जनः॑ । विप्र॒ आ वं॑सद्धी॒तिभि॒श्चिके॑त सुष्टु॒तीना॑म् ॥२॥

यस्य॑ । त्यत् । म॒हि॒ऽत्वम् । वा॒ताप्य॑म् । अ॒यम् । जनः॑ ।
विप्रः॑ । आ । वं॒स॒त् । धी॒तिऽभिः॑ । चिके॑त । सु॒ऽस्तु॒तीना॑म् ॥ २ ॥

१-१ वरहरणदानस्य मूको. २ तदधी जगत्स्थिते मूको. ३-३ तारिषत्वा धम् वि[1], अतरिष्ण धम् अ[1]. ४ पकम् वि[2] अ[1], पकम् वि[1]. ५-५ नास्ति मूको. ६-६. °द्र पौष्णो वासुको वसु° मूको. ७-७ दर्शीदर्शन वि[1]. ८. °क वि[2] अ[1]. ९ °कं रथम् वि[2] अ[1].

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम् । ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥५॥

प्रतिऽअर्धि । यज्ञानाम् । अश्वऽहय । रथानाम् ।
ऋषि । स । य । मनुःऽहित । विप्रस्य । यवयत्ऽसख ॥ ५ ॥

उद्गीथ० प्रत्यर्धि 'ऋधु वृद्धौ' । प्रत्यर्धयिता धनदानेनार्धभागप्रतिपत्त्या[1] च संवर्धयिता यज्ञानाम्[2] । प्रत्यर्धोऽस्यास्तीति प्रत्यर्धि । अश्वहय हयतिर्गत्यर्थः । रथानाम् सम्बन्धिभिरश्वैर्गमनशील अश्वयुक्तेन रथेन सदा गन्तेत्यर्थः । ऋषि द्रष्टा च सर्वस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षिता चेत्यर्थः । स पूषा, य । कीदृश । मनुर्हित मनुष्यहित विप्रस्य मेधाविनश्च होतु यावय सख यावयश्चासौ[3] सखा चेति । यावयिता[4] चापनेता उपद्रवाणां सखिभूतश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अर्धभाक् यज्ञानाम् अश्वाना[5] प्रेरको भवति रथसम्बन्धिना द्रष्टा सर्वस्य स, य मनुष्येभ्यो हित[6] मेधाविन स्तोतु यवयत्सख शत्रूणा पृथक्कर्ता सखा ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्ग[7] ॥

आधीर्षमाणायाः पतिः शुचायांश्च शुचस्य च । वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥६॥

आऽधीर्षमाणाया । पति । शुचाया । च । शुचस्य । च ।
वासःऽवाय । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मृजत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आधीषमाणाया पति स्वात्मन्याधीयमानाया स्तुतेराहुतेर्वा पति स्वामी शुचाया सर्वस्या दीप्ते च शुचस्य च दीप्तस्य च सर्वस्य पति पूषा वासोवाय अवीनाम् उरणाना सम्बन्धिना वाससा दशापवित्रादीनाञ्च वाता[8] च पूषा प्रकाशोष्णाभ्यामनुगृह्णन् वासांसि वस्त्राणि च रजकशोध्यानि आ मर्मृजत् मर्यादया शोधयति पूर्वोक्तेनैव न्यायेन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मार्थम्[9] आधीषमाणाया अजाया[10] अजस्य च स्वामी । सोऽयम् अवीनाम् रोमभिर्देवाना सोमपवनार्थम् वासांसि वयति । अपि च तानि शोधयन् भवति मृदुकुशलहस्त ॥ ६ ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद् वि वृथा यो अदाभ्यः ॥ ७ ॥

इन । वाजानाम् । पति । इन । पुष्टीनाम् । सखा ।
प्र । श्मश्रु । हर्यत । दूधोत् । वि । वृथा । य । अदाभ्य ॥ ७ ॥

---

१ °दानेनाद्दमावप्रति° मूको　२ °नाम् अथवा यज्ञाना संवर्धयिन मूको　३ यवाश्चासौ मूको
४ यावयिता मूको　५ नास्ति वि[१].　६ अमितो वि[२] अ[१] अहितो वि[१]　७ ७ नास्ति मूको
८ वना मूको　९ आ माथ वि[२] अ[१] आ मरथन् वि[१]　१० नास्ति वि[१]

उद्गीथ० य पूषा अदाभ्य अहिंस्य स इन ईश्वर सर्वस्य वाजानाम् च पति स्वामी इन ईश्वर पुष्टीनाम् सर्वेषां प्राणिनां पोषणानां करणे सखा सखीभूतश्च सर्वस्योपकारित्वात्। किञ्च हर्यत कामयमानस्य [1]भक्तत्वात् सुप्रतीकस्य यजमानस्य[1] षष्ठीश्रुते, स्वभूत सोम पिबन्निति शेष । श्मश्रु वि वृथा [2]प्र दूधोत्[2] अधूनोत् विविध प्रकर्षेण अयत्नेन[3] कम्पयति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्वामी अन्नानाम् पति इन पुष्टीनाम् ओषधीना पुष्यमाणानाम् सखा श्मश्रूणि वि प्र कम्पयति अनायासेन, [4]य अहिंस्य † परैः[4] ॥ ७ ॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः । विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥८॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजा । धुरम् । ववृत्यु ।
विश्वस्य । अर्थिन । सखा । सनऽजा । अनपऽच्युत ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे[1] पूषन्। यस्त्वम् विश्वस्य अर्थिन याचकस्य सखा ईप्सितार्थप्रदातृत्वात् सखिभूत सनोजा चिरजातश्च अनपच्युत स्वाधिकाराद् अनपगतश्च, तस्य ते तव स्वभूतस्य रथस्य धुरम् हे पूषन्[1] अजजातियुक्ता अश्वा आ ववृत्यु आवर्तयन्ति वहन्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयन्ति[5] तव रथस्य धुरम् अजा पूषन्[1]। स त्वम् विश्वस्य अर्थिन सखा पुराजात अनपच्युत[7] इति[8] ॥ ८ ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः । भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवम् ॥९॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिन ।
भुवत् । वाजानाम् । वृध । इमम् । न । शृणवत् । हवम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्माकम् स्वभूतम् रथम् रहितार देवान्[9] प्रति परिसमाप्तिं वा गन्तार यज्ञम् हविर्धानशकटयो ऊर्जा स्वबलेनान्नेन रसेन वा हविराख्येन लब्धव्यत्वेन भोक्तव्यत्वेन[10] निमित्तभूतेन पूषा अविष्टु अवतु रक्षतु माहिन महान्। भुवत् भवतु च वाजानाम् अन्नानाम् वृध वर्धयिता। तदर्थञ्च इमम् न अस्माकम् शृणवत् शृणोतु हवम् आह्वानम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अन्नेन रथम् पूषा रक्षतु महान्। भवतु अन्नाना वर्धक[11]। इमम् अस्माक शृणोतु हवम् इति ॥ ९ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्ग [12] ॥

१-१ नास्ति वि[1]. २ २. नास्ति वि[2] अ[1], प्र धोत् वि[1]. ३. यत्नेन मूको. ४-४ नास्ति वि[1]. † °स्य वि[2] अ[1]. ५ आ ते रथस्य विश्वस्य हे मूको. ६ °ति मूको. ७ अनप° वि[2] अ[1], अपच्युत वि[1]. ८ नास्ति वि[1,2]. ९ देवा वि[1] अ. १० नास्ति वि[1]. ११ °र्धन वि[1] अ[1]. १२-१२ नास्ति मूको।

[२७]

[1]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः[1] ।

असत् सु मे जरितः साभिवेगो यत् सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।
अनाशीःऽदाम । अहम् । अस्मि । प्रऽहन्ता । सत्यऽध्वृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'असत् सु मे जरितः सः' इति चतुर्विंशत्यृचम् ऐन्द्रम् इन्द्रपुत्रो वसुक्रो ददर्श । वासुक्रेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रस्यास्ति[2] स्तुतिः । स्तोतुमभ्युद्यतं[3] स्वपुत्रमृषिं वसुक्रं सम्बोध्य स्वसामर्थ्यं कथयतीन्द्रः, विज्ञातदेवतास्वरूपो येन सुखं स्तोष्यतीति । अथवा कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४, ९, ४, २६) इति वचनाच्च इन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति क्वचित्, क्वचिद् इन्द्रं भेदेन । हे जरितः! स्तोतः! असत् अस्ति विद्यते ममेन्द्रस्य सु शोभनः आर्जितः[4] सः अभिवेगः 'ओविजी भयचलनयोः' । अर्थिनं प्रति मनसोऽभिचलनम् अभिगमनं वृत्तिविशेषः । यत् येन वेगेन मनोवृत्त्या सुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षम् ददामि प्रार्थितं प्रार्थितमर्थम् । किञ्च अनाशीर्दाम् आशी प्रार्थनोच्यतेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं हविरुच्यते । प्रार्थितहविर्मह्यमददतम् अधिकृतं पुरुषम् । अथवा आशीरिति सोमाभिश्रयणं[5] दध्युच्यते । तस्याऽदातारम् असोमयाजिनमित्यर्थः[6], अहम् अस्मि भवामि प्रहन्ता प्रकर्षेण हिंसिता । सत्यध्वृतम् ध्वरतिर्हिंसार्थः । सत्यस्य च हिंसितारम्, अनृतवादिनश्चेत्यर्थः । वृजिनायन्तम् कुटिलं कर्तुमिच्छन्तम्, परवञ्चनपरश्चेत्यर्थः, आभुम् महान्तमपि हिंसिताऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'वसुक्र ऐन्द्रः'[7] । इन्द्रः । भवति [7]मे सुष्ठु हे[7] सर्वेषां भूतानां जरयितः! इन्द्र! सः अभिवेगः, येन[8] अभिवेगेन इन्द्रार्थम् सोमम्[9] सुन्वते यजमानाय धनं प्रयच्छामि । किं च अहम् तव आशिरस्याप्रदातारं सत्यस्य [10]हिंसकम् वृजिनम्[10] आचरन्तम् आभवन्तम्[11] प्रहन्ता अस्मि प्रहन्मि तम् इति ॥ १ ॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा३ शूशुजानान् ।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि षिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । सम्ऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शूशुजानान् ।
अमा । ते । तुम्रम् । वृषभम् । पचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । सिञ्चम् ॥२॥

१-१. नास्ति मूको. २. °न्द्रस्याम वि[2] अ; °न्द्रस्य वि[1]. ३. स्तोतुमुपतं वि[2]. ४. अर्जितः मूको. ५. सोमाधिभ° वि[1]. ६-६ °क्रमेणेन्द्र वि[2] अ[1]; °क्रमेणेन्द्रः वि[1] अ[1]. ७-७. नास्ति वि[2] अ[1]. ८. नः वि[2] अ[1]. ९. नास्ति वि[1 2]; सोम अ[1]. १०-१०. °कम्रनम् वि[2] अ[1]. ११. आप्नु° वि[3]; प्राप्नु° अ[1].

उद्गीथ० इत् शब्द एवार्थं उत्तरार्धस्यादावहशब्देन सह सम्बन्धयितव्य । यदि यदा अहम् युधये युद्धार्थम् सम्-नयानि अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतो देवशत्रून् अयज्वन' तन्वा स्वशरीरेण शूशुजानान् शुचेश्चकारस्य जकारश्छान्दस । शोशुचानान् आत्मम्भरित्वात् पुष्टया दीप्त्या च युक्तान् पुष्टानित्यर्थं । तदा अहम् एव ३मा आत्मना हेतुकर्तृत्वेन यजमान वा अधिष्ठाय ते तव यजमानस्य स्वभूतम् तुभ्रम् पीवानम् वृषभम् । 'धेनुर्वृषभ' इति श्रुते धनु गाम् पचानि मदर्थं 'पचामि । तीव्रम् बहुरसम्' सुतम् अभिषुतम् पञ्चदशम् सोमम् । पूर्वपक्षापरपक्ष-सम्बन्धिपञ्चदशसङ्ख्यायुक्ततिथिसम्बन्धेन पर्णवृद्धिह्रासयोगात्[2] पञ्चदश सोम, त च मदर्थमह नि सिञ्चम् दशापवित्रे द्रोणकलशे 'चमसपात्रे वा सिञ्चामि[3] प्रक्षिपामीत्यर्थं ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि एव अहम्[4] मया सह युद्धार्थम् सम्-नयानि[5] दूते सङ्गमयानि अदेवकामान् शरीरेण वा 'साधून् बाधमानान् । शुजि[7] हिंसाकर्मा । तदानीम् पुत्रादिभि[8] 'सहित तुभ्यम् इन्द्र[16] प्रेरक बलिन पीवानम् वृषभम् पचानि तीव्ररसम् अभिषुतम् पञ्चदशम् कलशे सोम च[4] नि षिञ्चामि ॥ २ ॥

नाहं तं वे॑द॒ य इति॒ ब्रवी॒त्यदे॑वयून्त्स॒मर॑णे जघ॒न्वान् ।
य॒दावाख्य॑त् स॒मर॑ण॒मृघा॑व॒दादिद्ध॑ मे वृष॒भा प्र ब्रु॑वन्ति ॥ ३ ॥

न । अ॒हम् । तम् । वे॒द॒ । य । इति॑ । ब्रवी॑ति । अदे॑वऽयून् । स॒म्ऽअर॑णे । ज॒घ॒न्वान् ।
य॒दा । अ॒वऽअख्य॑त् । स॒म्ऽअर॑णम् । ऋघा॑वत् । आत् । इत् । ह॒ । मे॒ । वृ॒ष॒भा । प्र । ब्रु॒व॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मद्व्यतिरिक्त पुरुषम् अहम् न वेद न जानामि, य पुरुष इति एवम् ब्रवीति वक्ति— अदेवयून् देवानकामयमानान् देवद्विषोऽसुरादीन् समरणे सङ्ग्रामे जघन्वान् हतवान् अहमिति । मत्तोऽन्य सङ्ग्राम शत्रूणा हन्ता नास्तीत्यर्थं । किञ्च यदा यस्मिन् काल अवाख्यत् उत्तमस्य स्थाने प्रथम । यदा अवाख्यम्[10] अवाकृत्य न्यक्कृत्य[11] मृत्सवत् पश्यामि समरणम् सङ्ग्रामम् । कीदृशम् । ऋघावत् । द्वितीयाया लुगत्र द्रष्टव्य । ऋघावन्त हिंसावन्त परस्परम् अतिक्रूरमित्यर्थं । आत् तदा । इत् ह इति पदपूरणौ । मे मम स्वभूतानि[12] वृषभा[13] वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रान्तानि शत्रुवधवन्ति निर्भय चेष्टितानि प्र ब्रुवन्ति प्रकथयन्ति विद्वत्सङ्घा वर्णयन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न अहम् तम् इन्द्र मम पितरम् वेद, य इत्थम् ब्रवीति । एतदेवाऽऽह[14]— अदेवकामान् युद्धे जघन्वान् । कथ ब्रवीतीत्याह—अनन्तरमेव[15] तदीयौ ऋत्विजो मम वृषभौ अभौ प्र मुर्धा त स्तुवन्ति इति ॥ ३ ॥

यदज्ञा॑तेषु वृ॒जने॒ष्वास॒ं विश्वे॒ स॒तो म॒घवा॑नो म आसन् ।
जि॒नामि॒ वेत् क्षेम॒ आ सन्त॑मा॒भुं प्र तं क्षि॒णां पर्व॑ते पाद॒गृह्य॑ ॥ ४ ॥

१-१. पचानीति मापद्र मूको. २ वर्ण' मूको ३-३. 'सेचयामि' वि[०] अ ४ अयम् वि'. ५ नास्ति वि'. ६ ६. ... वि' अ'. ७. 'म्य वि' अ'. ८-८. 'तम् इन्द्र वि' अ'. ९. नास्ति वि' अ'. १०. 'ख्यत् मूको ११ 'कृत्य वि' अ. १२ 'भूता मूको. १३ नास्ति मूको. १४. निर' वि' अ'.

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।
जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् । प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यत् यदा शरीरशस्त्रास्त्रबलत[1] परिमाणतश्चाऽपरिज्ञातेषु वृजनेषु सङ्ग्रामेषु आसम् उपविशामि युद्धार्थमुपतिष्ठामीत्यर्थं, तदा विश्वे सर्वे मां प्रति माता मघवान हविर्धनेन तपोधनेन च धनवन्त ऋषय सत मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति वीर्यवृद्ध्यर्थं मा स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थं । किञ्च जिनामि वा जयाम्येव[2], नात्र संशय । इत्[3] इति पदपूरण । क्षेमे जगत्पालननिमित्ते आ सन्तम् । आङ्अ्ऽभीत्येतस्य[4] स्थाने । सर्वमभिभवन्तमित्यर्थं । आभुम् महान्त शत्रुम् । यस्तु [5]मत्तो न्यून, तम्[5] प्र क्षिणाम् प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि पर्वते गिरौ पादगृह्य पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् अज्ञातेषु झटिति उपस्थितेषु शत्रुबलेषु आसम्, तदानीम् सन ममं सर्व धनवन्त सहाया भवन्ति । हन्म्येव[6] च मम पालनीये राष्ट्रे भवन्तम् आभुम् [7]शत्रुम् आहन्तारम्†[7], प्र हन्मि घटमिव तम् शिलाया पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।
मम स्वनात् कृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यून् किरणः समेजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतास । यत् । अहम् । मनस्ये ।
मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० न वै नैव माम् इन्द्रम् वृजने सङ्ग्रामे युद्धार्थमुपस्थित सन्तम् वारयन्त निवारयितुं[8] शक्नुवन्ति शत्रव, न अपि पर्वतास हिमवदादयो गिरय अतिभारक्षमा[9] । यत् कर्म अहम् मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि, तत् कर्म मनसापि [10]उद्वोढु चिन्तयितु[10] न शक्नुवन्तीत्यर्थं । किञ्च मम इन्द्रस्य स्वनात् स्तनितात् शब्दात् सङ्ग्रामकाले हुङ्कारशब्दाद् वा कृधुकर्ण नामाऽसुर अथवा कृधुकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिर स्थावरपिपीलिकपुत्तिकादिरपि भयाते बिभेति । किञ्च एव इत् एवमेव कृधुकर्णवत् मम भयात् अनु द्यून् प्रतिदिनमित्यर्थं, किरण अन्तर्णीतमत्वर्थम् एतत्पदम् । किरणवान् रश्मिवान् आदित्य सम् एजात् सम्यक कम्पते चलति [11]नियमन भयातीत्यर्थं[11] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न खलु माम् युद्धे त्वदाश्रय कचन वारयन्ते [12]गच्छन्तम्†, न अपि शिलोच्चया[12] गच्छन्त वारयन्ति शत्रून् प्रति, यदा अहम् मन इव आचरामि शीघ्र गच्छामि । किञ्च मम

---

१ 'रथास्त्रास्त्र'मूको २. जानाम्येव वि[1] ३ नास्ति मूको ४ आङ्‌ङाडीत्य° वि[1] अ[1]. ५-५ महतो न्यूनता वि[1] अ[1], महतो न्यून तं वि[1] ६ हन्मे वि[1] अ[1], हन्त्येव वि[1] ७-७ नास्ति वि[1] † आहरतारम् वि[2]. ८ निवारयन्त वि[2] अ, निवारयन्तु वि[1]. ९ °भारक्षमा वि[1] १०-१० उद्वोढुमिच° वि[2] अ, उद्वाढाचन्तयि° वि[2]. ११-११ नियतेन भय मीत्यर्थं वि[1] अ १२-१२ नास्ति वि[1] अ[1]. † गच्छन् वि[1].

सिंहनादशब्दाद् हस्वकर्णो मदीयः शत्रु बिभेति। एवमेव अय दीसान् शत्रून् प्रति किरणः 'सम् कम्पते'[1] इति आत्मानम् आह ॥ ५ ॥

[2]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः[2] ॥

दर्श॒न्न्वत्र॑ शृत॒पाँ अ॑नि॒न्द्रान् बा॑हु॒क्षदः॒ शर॑वे॒ पत्य॑मानान् ।
घृषुं॑ वा॒ ये नि॑नि॒दुः सखा॑य॒मध्यू॒ न्वे॑षु प॒वयो॑ ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शन् । नु । अत्र॑ । शृ॒त॒ऽपान् । अ॒नि॒न्द्रान् । बा॒हु॒ऽक्षदः॑ । शर॑वे । पत्य॑मानान् ।
घृषु॑म् । वा॒ । ये । नि॒नि॒दुः । सखा॑यम् । अधि॑ । ऊँ इति॑ । नु । ए॒षु॒ । प॒वयः॑ । व॒वृ॒त्युः॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दर्शन्[1] अपश्यमह पुन दृष्टवानस्मीत्यर्थ, अत्र अस्मिञ्जगति शृतपान् शृतस्य पक्वस्य सोमादिकस्य हविष अपहृत्य पातॄन् अनिन्द्रान् इन्द्रेणेश्वरेण मया वर्जितान् अनीश्वरान् वा बाहुक्षद महाबलत्वाद् आयुधेन विना बाहुभ्यामेव हिंसितॄन् शरवे शर शर । तृतीयार्थे चतुर्थी । मदीयेन शरेण नु क्षिप्रम् पत्यमानान् पात्यमानान्[4] असुरान् । किञ्च घृषुम् वा समुच्चयार्थोऽत्र वाशब्द । महान्तञ्च माम् ये 'असुरा निनिदु निन्दन्ति'[5] सखायम् भक्तानां सखिवत् प्रियहितस्य कर्तारम् । अधि उ नु एषु अधीत्युपरिभावे । उ इति पदपूरण । नु इति क्षिप्रार्थं ववृत्य इत्यनेन सम्बन्धयितव्य । अधि एषाम् निन्दितॄणामुपरि पवय 'पवि' (निघ २,२१) इति वज्रनाम । बहुवचनसामर्थ्याद् वज्रादीन्यायुधानीत्यर्थ । नु क्षिप्रम् ववृत्यु वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पश्यामि अहम् इन्द्रम् अनीजानान् स्वयंश्रित पय पिबत बाहुभि साधून् शकलीकुर्वत हिंसार्थम् अभिपतत । तेषु अधि क्षिप्रम् मदीयानि आयुधानि वर्तन्ते । किञ्च अवघर्षणशील शत्रूणाम्, ये वा निन्दन्ति सखायम् इन्द्रम्, तेषु च इति ॥ ६ ॥

अभू॒र्वौक्षी॒र्व्यु॑१ आयु॑रान॒ड् दर्ष॒न्नु पूर्वो॒ अप॑रो॒ नु द॑र्षत् ।
द्वे प॒वस्ते॒ परि॒ तं न भू॑तो॒ यो अ॒स्य पा॒रे रज॑सो वि॒वेष॑ ॥ ७ ॥

अभूः॑ । ऊँ इति॑ । औक्षीः॑ । वि । ऊँ इति॑ । आयुः॑ । आ॒न॒ट् । दर्ष॑त् । नु । पूर्वः॑ । अप॑रः । नु । द॒र्ष॒त् । द्वे इति॑ । प॒वस्ते॒ इति॑ । परि॑ । तम् । न । भू॒तः॒ । यः । अ॒स्य । पा॒रे । रज॑सः । वि॒वेष॑ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० मध्यमपुरुषेण प्रथमपुरुषेण च इन्द्रस्योच्यमानत्वाद्वसुक्रस्तौति वसुक्र । अभूः उ औक्षी[6] । उ इत्ययम् एवार्थे । औक्षीरित्युदात्तत्वाद्नामपदमेतत् । हे इन्द्र[7] अभूः भवसि त्वमेव औक्षी[7] उक्षिता सेक्ता वृष्टे भरिता । वर्धिता त्वमेव भवसि, नान्य इत्यर्थ । किञ्च वि उ आयु आनट् मध्यमपुरुषेण प्रक्रान्तत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द

१-१. सवर्गन मूको २-२. नास्ति मूको ३. वेतु वेव १,१०६५ n ४. पात्यमानान् वि[1]. ५-५. °ता निन्द° वि[1] अ; °ानि निन्द° वि[1]. ६. थाक्षि वि[1] अ ७. °क्षि मूको.

सर्वत्र भानडित्यादौ परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थमेवाध्याहर्तव्य। वि इति वैविध्ये। उ इति चार्थे। आयुरिति जीवितमुच्यते। 'आनट्' (निघ २, १८) इति व्याप्तिकर्मा। विविधप्रायुर्भवानिन्द्र प्राप्नोति, आ महाभूतसम्प्लवाच्च जीवतीत्यर्थ। दर्षत् नु 'दृ विदारणे'। 'सिब्बहुलं लेटि' (पा ३ १,३४)। नु इति क्षिप्रार्थे। शत्रु वज्रेण विदारयति च क्षिप्र भवानिन्द्र। पूर्व जगत स्थितरिन्द्राधीनत्वात् सर्वस्माज्जगत पूर्वजातश्च भवानिन्द्र इत्यर्थ। अपर नु दर्षत् अपरशब्दोऽन्यवचन। नु इति प्रतिषेध। अन्यो न विदारयिता भवन्तम् इन्द्रम्, भवानेव सर्वं शत्रुजात हिनस्तीत्यर्थ। किञ्च य भवान् इन्द्र अस्य रजस त्रैलोक्यस्य पारे परत परमसूक्ष्मवायुरूपेण समष्टिव्यष्टिसृष्टिकारणात्मना, स्थितवति तत्र, विवेष व्याप्नोति सर्वत, तम् भवन्तमिन्द्रम् न परि भूत अभिभवितु न शक्नुत इत्यर्थ। अपि द्वे। के। सामर्थ्याद् द्यावापृथिव्यौ। कीदृशौ। पस्त्ये। 'पृङ् गतौ इत्यस्य धातोरौणादिक क्तप्रत्यय परत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मातुर्भवसि एव, त्व काले सिञ्चसि च उदकेन पृथिवीम्। तदनन्तरम् अन्नम् च व्याप्त भवति। परोक्ष शेष। [1]'सोऽयम्'[1] [2]'इन्द्र पूर्व'[2] मेघ विदारयति, तथा अपर सर्वदा विदारयति। द्वे रजसी[3] तम् महान्तम् न परि भवत य इन्द्र अस्य रजस पारे विवेष व्याप्तो भवति अन्तरिक्ष इति ॥ ७ ॥

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्चरन्तीः।
हवा इदर्यो अभितः समायन् कियदासु स्वपतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गावः। यवम्। प्रऽयुताः। अर्यः। अक्षन्। ताः। अपश्यम्। सहऽगोपाः। चरन्तीः।
हवाः। इत्। अर्यः। अभितः। सम्। आयन्। कियत्। आसु। स्वऽपतिः। छन्दयाते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न' (माश १४, ४, ३, ५) इति वचनात् सर्वस्य जगत स्थितिहेतुभूता या गाव [4]प्रयुता परस्परेण सहभूता[4] अर्य स्वाधिकार प्रति गन्त्र्य यवम् मद्वृष्टिनिर्वर्तितयवादिघासमित्यर्थ, अक्षन् अदन्ति भक्षयन्तीति, [5]एवम्भूता ता गा सहगोपा गोपालकेन सहिता चरन्ती घास भक्षयन्ती अहम् अपश्यम् पश्यामि[5] परया प्रीत्या। दृश्यमानाश्च ता गाव हवा वाहनदोहनार्थमाह्वानाहा। इत् इति पदपूरण। [6]'अर्य स्वाधिकार'[6] प्रत्यागन्त्र्य[6] अभित सर्वत सर्वाभ्यो दिग्भ्य इत्यर्थ, सम् आयन् समित्येकीभावे। एकीभूय यूथश आगच्छन्त्यहन्यहनि गृहान्[7] प्रति तृप्ता सत्य। आगतासु गोषु कियत् अपि क्षीर यथास्वरूपम्[8] स्वपति स्वासामासा गवा स्वामी छन्दयात दोग्धु कामयत मदर्थं दास्यतीत्यर्थ। 'इन्द्राय गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत् सीमुपह्वरे विदत्' (ऋ ८,६९,६) इति वचनात्।

[9]'अथवा या गाव'[9] स्वाधिकार प्रति गन्त्र्य प्रजा ब्राह्मणाद्या यत्र मद्वृष्टिजनित यवाद्यन्नम् प्रयुता प्रमिश्रिता परस्परेण सहभूता अक्षन् अदन्ति, ता गवाख्या अहम्

1-1 यम् वि[2] अ[2]. 2 2 इन्द्र[2] वि[2] अ[2] 3 रजनी मूको 4 4 नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी 5 5 आर्यस्वाधि[°] मूको 6 प्रत्यगन्त्य वि[2] अ[2] प्रत्यगन्त्य वि[1] 7 प्रहान् वि[1] 8. यथासु[°] मूको 9 9 अथवा या वि[2] अ[2], अथवा वि[1].

अयं सर्वस्य स्वामी अपश्यम्[1] परया प्रीत्या पश्यामि। सहगोपा प्रजापालकप्रजापतिना[2] सहिता चरन्ती मद्वृष्टिजनितयवादश्च भक्षयन्ती[3] मया परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च गोसंज्ञा प्रजा आह्लातव्या। मत्परिचर्यार्थं समर्पितत्वात्[4] जीवितस्य[5], मामेवेश्वरम् आराधयन्तीत्यर्थः। कियदपि स्तुतिजातं हविर्जातञ्च आसु प्रजासु स्थितः स्वपतिः आत्मीयः पतिः प्रजापतिः छन्दयाते कामयते। प्रार्थनया चात्र[6] तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते। अतिस्तोकं लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गावः मदीयम् यवम्[7] विमुक्ता शत्रो[8] स्वभूता अक्षन्। अहम् ताः[9] पश्यामि [10]गोपसहिताः, याः[10] चरति रणेन शत्रूणा ह्वातव्या सहायाः। तत्र प्रविष्टं माम् अभितः[11] सम् आयन्ति[12]। तदानीम् आसु गवाम् स्वपतिः स्वामी[13] मच्छत्रु कियत् छन्दयात किञ्चिदपि इच्छति[14] बलवान् भयमाजगाम इति गोप्वाशां विसृजति ॥ ८ ॥

स यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अन्तः।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्ववन्वान् ॥ ९ ॥

सम्। यत्। वयम्। यवसऽअदः। जनानाम्। अहम्। यवऽअदः। उरुऽअज्रे। अन्तरिति।
अत्र। युक्तः। अवऽसातारम्। इच्छात्। अथो इति। अयुक्तम्। युनजत्। ववन्वान् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'पुरुष एवेदं सर्वम्' (ऋ १०,९०,२), 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म (छान्दो ३.१४,१) इत्यादिवचनात् कारणात्मनः सर्वात्मकत्वात् अहमेव सम्यग्ज्ञानयोगात् कारणात्मरूपेण [15]सर्वात्मको भूत्वा सर्वमस्य[15] स्थावरजङ्गमलक्षणं यच्च द्विपाच्चतुष्पादादिकञ्च सर्वमुत्पादयामि इति कारणात्मरूपेणात्मानमिन्द्रः स्तौति। जनानाम् सर्वप्राणिनाम् यत् अत्तव्यं यवसं यवाद्यन्नञ्च तस्य सर्वस्य यवसस्य यवाद्यन्नस्य च वयम् एव सम्यगत्तारः। द्विपदचतुष्पदादिना[16] कार्यरूपेण स्थितोऽहमेव कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकान्नस्याऽत्ता। क्व स्थितः सन् अत्ता त्वम्। उच्यते — उरु अज्रे अन्तः उरु विस्तारे[17]। 'अज गतिक्षेपणयोः'। अन्तरिति च मध्यवचनः[18]। विस्तीर्णस्य जङ्गमस्य[19] जगतो मध्ये, स्थितः सन् अत्ताऽस्मीत्यर्थः। 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' (गी ६, ४५) इति वचनाद् मोक्षस्य दुष्प्रापत्वाद् अत्र अस्मिन्नेव जन्मनि अवसातारम् संसारान्तस्य कर्तारं मोक्षं गमयितारं मामेव इच्छात् आराधयितुम् इच्छति। कः। युक्तः योगी। योगीन्द्र एव संसारसागरादुद्धर्ता नान्य इति परया भक्त्या योऽयमाराधयति योगेन, तमहमस्मिन्नेव जन्मनि संसाराद् मोचयामीत्यर्थः। अथो अपि च अयुक्तम् अयोगिनम्[20] युनजत् उत्तमस्य[21] स्थाने प्रथमोऽयम्। युनज्म्यात्मना, संसाराद् मोचयामीत्यर्थः, ववन्वान् सम्भजन्, अहं यदि काममेवमित्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ भवश्यं मूको २ प्रजायावनप्र° वि१, प्रजावापन प्र° वि१ अ१. ३ भक्षयन्ति मूको ४ °थं समर्पितात् मूको ५. प्रजितस्य मूको ६ चात्र मूको ७ यवम् मूको ८. शत्रो मूको ९ ताम् वि१ अ१. १०-१०. °तायते वि१ अ१, °तायते वि१ ११ अभित मूको १२ आयन्ति मूको १३ स्वामि मूको. १४ इति वि१ अ१ १५-१५. स्थित्वा वि१. १६ °दानीनां मूको १७ विस्तारेण वि१. १८ समिध्यत° मूको १९ जनस्य म मूको २० योगिनं वि१. २१ उत्तमस्य मूको

वेङ्कट० सम् गच्छन्ते[1] यदा गोभि. सस्यम् आदयन्त:[2] जनानाम् स्वभूतम् अन्ये[3], अहम् च यवम् आदमन्[4] विस्तीर्णे क्षेत्रे[5] अन्त[6]। तत्र कश्चित् पशुरसदीयो विमोचकम् इच्छति। अथो अयुक्तम् सस्यानि भक्षयन्तम् आत्मीयपशुं बध्नाति ॥ ९ ॥

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि ।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र। इत्। ऊँ इति। मे। मससे। सत्यम्। उक्तम्। द्विऽपात्। च। यत्। चतुःऽपात्। सम्ऽसृजानि।
स्त्रीभिः। यः। अत्र। वृषणम्। पृतन्यात्। अयुद्धः। अस्य। वि। भजानि। वेदः ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र इच्छब्द[7] एवार्थः। सत्यशब्दाच्च परो द्रष्टव्य.[8]। उ इति पदपूरण। अत्र अस्मिन्[9] मे स्तोत्रे मंससे जानीहि त्वम् सत्यम् इत्[10] उक्तम् यथार्थमेव कथित मया, नार्थवादरूपेणाध्यारोपितगुणम् एतत् स्तोत्रमित्यर्थ। किन्तत्[11]। द्विपात् च मनुष्यजातिकम् चतुष्पात् च गवादिकम्। सामर्थ्याद् अन्यदपि बहुपादेकपादादिकं स्थावरजङ्गमम् यत् तत्[12] सर्वम् अहमेव संसृजानि उत्पादयामीति जानीहि त्वम्। किञ्च स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैः बलपौरुषनयवर्जितै पुरुषै सह य पुरुष शूरम्मन्य अत्र अस्मिन् जगति वृषणम् उदकं वृष्टेरायुधवृष्टेर्वा वर्षितार माम्, परित्यज्येति शेष, पृतन्यात् पृतन्यति[13] पृतना सङ्ग्राम युद्धं कर्तुमिच्छति, तस्य अस्य ईदृशस्य पुरुषस्य स्वभूतम् वेद धनम् अयुद्ध युद्धवर्जित. तेन तादृशेन पुरुषेण सह अयोद्धा सन्नहं बलादपहृत्य वि भजानि स्वसैनिकेभ्यः स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थ ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्मिन्नर्थे एव इन्द्र[1] मे त्वम् सत्यम् मन्यसे उक्तम्—यत् अहं सिंहादीन् मनुष्यै एकचारिण करोमि। किं च स्वस्त्रीभि.[14] सहायै य नरो मद्राष्ट्रे निवसन् पुमांसं पृतन्यति[15], तस्य पुंसो युद्धम् अकुर्वन्नेव अहं धनम् आदाय अभियोक्त्रे प्रयच्छामि ॥ १० ॥

[16]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः[16] ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य। अनक्षा। दुहिता। जातु। आस। कः। ताम्। विद्वान्। अभि। मन्याते। अन्धाम्।
कतरः। मेनिम्। प्रति। तम्। मुचाते। यः। ईम्। वहाते। यः। ईम्। वा। वरेऽयात् ॥ ११ ॥

---

१. °न्हे वि, °च्छन्ते वि[2]. २. आदायम् मूको. ३. अन्यः मूको. ४. आदामत् वि[2], आदाय अ[1]. ५. क्षेत्रम् वि[2] अ[1], क्षेत्रे क्षेत्रे वि[1]. ६. नास्ति वि[2] अ[1]. ७. इच्छन् मूको. ८. द्रष्टव्या वि[1,3]. ९. नास्ति मूको. १०. इति वि[2] अ. ११. किञ्चित् मूको. १२. यत्तत् वि[1,3]. १३. °न्यमिति मूको. १४. स्वस्त्रिभि मूको. १५. प्रतन्य वि[2] अ[1], प्रतन्यति वि[1]. १६-१६. नास्ति मूको.

उद्गीथ० यस्य ममेन्द्रस्य कारणात्मरूपेणावस्थितस्य सत अनक्षा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना ऽचेतनत्यर्थं, दुहिता प्रकृत्याख्या जातु आस सर्वमोक्षपक्षे महाप्रलये वा सामर्थ्याद् मय्येव लीना यदि भवति, तदा[1] क पुरुषो मत्तोऽन्य ताम् अन्धाम् मम दुहितर प्रकृत्याख्या मय्यव लीनाम् विद्वान् सर्वज्ञ इत्यर्थं, अभि मन्यात [2]आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति, यद्वा क्षीरोदकवद् मया सहैकीभूता तामाभिमुख्येन को जानाति, अहमेव सर्वज्ञ [2] आत्मन्याश्रयप्रदानेनाऽभिपूजयामि। क्षीरोदकवन्मया सहैकीभूता तत्त्वतो जानामि, नान्य इत्यभिप्राय। किञ्च कतर वा मत्तोऽन्य पुरुष मेनिम् वज्रम् तम् शत्रुम् प्रति मुचाते मुञ्चति। स्वयमेवमुत्थाप्यदानी प्रतिवक्ति—य पुरुष ईम् एन शत्रु प्रति वहाते प्रतिवहति प्राप्नोति धनार्थं गच्छति, य वा पुरुष ईम् एन शत्रुम् वरेयात् युद्धाय वरयितुमिच्छति, युद्ध प्रार्थयत इत्यर्थं, स चाहमेव, नान्य इत्यर्थं ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यस्य अक्षिवर्जिता दुहिता जातु कदाचिद्[3] भवति जायते, स क ताम् विद्वान् अभि मन्यते [4]'अन्धाम् इय मम अस्तु इति। कतर † वा तस्य अन्तर्मेनिरूपम् आत्मशरीर प्रति मुञ्चति। य एना वहति, य वा एना वरयितुम् इच्छति इत्यादिरयम् अधिहाय पार्थिव रसम् आददानम् इन्द्र ब्रुवत इति[4] ॥ ११ ॥

कि॒यती॒ योषा॑ मर्य॒तो व॑धू॒योः परि॑प्रीता॒ पन्य॑सा॒ वार्ये॑ण ।
भ॒द्रा व॒धूर्भ॑वति॒ यत् सु॒पेशाः॑ स्व॒यं सा मि॒त्रं व॑नुते॒ जने॑ चि॒त् ॥ १२ ॥

कि॒यती॑ । योषा॑ । म॒र्य॒त । व॒धु॒ऽयो । परि॑ऽप्रीता । पन्य॑सा । वार्ये॑ण ।
भ॒द्रा । व॒धू । भ॒व॒ति॒ । यत् । सु॒ऽपेशाः॑ । स्व॒यम् । सा । मि॒त्रम् । व॒नु॒ते॒ । जने॑ । चि॒त् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीनाति मर्यत मनुष्यधर्मान् सम्भोगादिधर्मान्[5] इच्छत पुरुषस्य वधूयो वधूकामस्य स्त्रीकामस्येत्यर्थं, परिप्रीता परितुष्टा अनुरक्ता वशवर्तिनीत्यर्थं., पन्यसा स्तोत्रेण वार्येण वरणीयेन शोभनेन सर्वगुणग्राहिणा, स्तुतस्यापि सत इति शेष, सर्वगुणोपेतस्यापि सत इत्यर्थं। मम पुनरीश्वरस्य सर्वात्मकस्य सर्वस्य नियन्तुरन्तर्यामिरूपेणा-वस्थितस्य [6]'इन्द्रस्य असत्येव स्त्री[6] प्रकृत्यात्मिका[7] परिप्रीता[8] अनुरक्ता[9] वशवर्तिनीत्यभिप्राय। किञ्च [10]'भद्रा कल्याणी[10] सर्वगुणोपेता सुपेशा सुरूपा च भवति यत् या वधू स्त्री द्रौपदीदमयन्त्यादिका सा स्वयम् आत्मनैव यम् मित्रम् स्निग्ध पतिम् अर्जुननलादिकम्[11] वनुते स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते जने चित् वरजनमध्ये स्थितम्, स च व्रियमाणो वरनरः अहमेवेत्यभिप्राय, 'रूप-रूप प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति मन्त्रलिङ्गात् सर्वात्मकत्वात् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ताम् इमां वधूम् इच्छत मर्यत इन्द्रस्य सा योषा कियती। तयो मध्ये कियान्

१. नास्ति मूको २-२. नास्ति मूको; पूर्ति सायणानुसारिणी द्र ३. कस्यचिद् मूको. ४-४ नास्ति वि[1]. † करः मूको ५. धर्मम् मूको ६-६. सावेस्तो वि[1]; सावेवतु वि[3] अ ७ °त्यादिका मूको. ८. परप्रीता वि[3] अ ९ अनुरक्ती मूको १०-१०. भद्राणी मूको. ११. °र्जुनेन नला° वि[3] अ, °र्जुन मना° वि[1]

अन्तर इति अस्त्यर्थे कियतीति[1] दृष्टम् । सम्प्रीता स्तोतव्येन वरणीयेन[2] । तेन सा इयम् [3]वधूः सुरूपा यदा भजनीया भवति, तदा सा स्वयम् एव आत्मनः मित्रम् पतिं भजते अनेकस्मिन् अपि† जने अन्यस्मिन् स्थितं‡ तं सर्वम् अपहाय[3] ॥ १२ ॥

पत्तो जंगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथम् ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पत्तः । जगार । प्रत्यञ्चम् । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथम् ।
आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनया वसुक्रः[4] स्तौतीन्द्रम् । अत्र सामर्थ्याद् उदकनिर्देशप्रतिनिर्देशार्थौ द्वितीयान्तौ यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ[5] । यदुदकं भौमरसलक्षणं मण्डले सम्भृतं परिपक्वं वा पत्तः पादैः रश्म्याख्यैः जगार जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा[6] वा (तु. या ६,८) । पृथिवीतो[7] मध्यस्थानम् इन्द्रं प्रति निगिरति गृह्णाति[8] वाऽऽदित्य[9], तदुदकम्[9] इन्द्रः प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रत्यञ्चितं गतम् अत्ति भक्षयति उपयुङ्क्ते स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वीकृत्य च शीर्ष्णा अन्तरिक्षलोकस्य शिरोभूतेन विद्युदात्मना स्थिरवा पृथिवीनिवासिनो लोकस्य शिरः प्रति दधौ निदधाति प्रतिक्षिपति वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम् । न केवलं शिरः प्रतिनिदधाति । किं तर्हि । आसीनः उपविष्टः । क्व । उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थानेऽन्तरिक्षे ऊर्ध्वाम् अपि वृष्टिम् क्षिणाति 'क्षि हिंसायाम्' । हिनस्ति क्षिपतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् [10]नीचैरञ्चितः सन्[10] वाय्वात्मना तिर्यग्गतिः सन्नित्यर्थः, उत्तानाम् अनु एति आनुपूर्व्येण गच्छति भूमिम् ।

अथवा [11]तेनेन्द्रेण उत्क्षिप्तञ्च[11] सत् तद् वृष्ट्युदकं न्यङ् लिङ्गव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । [12]न्यक् नीचैरञ्चितं सत्[12] उत्तानामन्वेति यथा[13] निम्नामन्वेति अनुगच्छति भूमिम् । अथवा आदित्यात्मना इन्द्रः स्तूयते । तदंशत्वाद् आदित्यस्य पादैः रश्म्याख्यैः भौमरसलक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वाऽऽदित्यः । गृहीत्वा च प्रत्यञ्चमात्मानं प्रतिगतम् अत्ति भक्षयति स्वीकरोति मण्डले स्थापयतीत्यर्थः । अवस्थाप्य च परिपक्वः सन् वर्षासु मासासु शीर्ष्णा शिरस्थानीयेन रश्मिजालेन सर्वलोकस्य शिरः प्रति दधौ दधाति क्षिपतीत्यर्थः । वरूथम् वरणीयं वृष्ट्युदकम् । किञ्च आसीन उपविष्टः । क्व । उपसि उपस्थे (तु. या ६,६) स्वसमीपस्थाने मण्डले दिवि वा ऊर्ध्वाम् स्वदीप्तिं रश्मिजाललक्षणां क्षिणाति हिनस्ति आलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् रश्मिजालरूपेण नीचैरञ्चिता गन्ता सन् उत्तानां भूमिमन्वेति अनुगच्छति तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वैरश्मिजालेनाऽऽलोककरणाय व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पत्तः उदकम् उद्गिरति । अपि च प्रत्यञ्चम् अभिमुखम्[14] [15]ऊर्ध्वं रसम्[15] अत्ति । आत्मीयेन

---

१. नास्ति वि[1] अ[1]. २. वित्य[2] वि[1] अ[1]. ३-३. नास्ति वि[1]. † नास्ति वि[1] अ[1]. ‡ स्थिरे मूको ४. वामुक्र० मूको. ५. यच्छब्दास्तच्छब्दा[2] वि[1] अ; यच्छब्दोच्या वि[1]. ६. गृह्णाति मूको. ७. पृथिवीपतिः मूको. ८ नास्ति मूको ९. तमुद[2] मूको. १०-१०. °निचतारतत् वि[1] अ. ११-११. तेनेन्द्रोद्दिष्टत्व[2] मूको. १२-१२. न्यङ् नीचैरञ्चितत्वात् मूको १३. यथा मूको. १४. उदकम् वि[1] अ[1]. १५-१५. ऊर्ध्वरसम् वि[1] अ[1].

शीर्णा तेजसाम् अग्रेण तस्याः शिर प्रति सन्धत्ते वरणीयम् । आदित्यमण्डले आसीन कश्चिद् ऊर्ध्व[1] तिष्ठति[2], कश्चिद्[3] उपस्थ स्पृशति, कश्चिद् रश्मिभि न्यङ् उत्तानाम् भूमिम् [4]अनु गच्छति[4] इति । पूर्वयो ऋचो[5] अनयो उत्तरम् उक्तम् इति ॥ १३ ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः ।
अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छाय । अपलाश । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसित । अत्ति । गर्भ ।
अन्यस्या । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनु॰ । ऊधः ॥ १४ ॥

उद्गीथ॰ विद्युदात्मनेन्द्र स्तूयते । बृहन् महाविद्युद्वृक्षरूप इन्द्र अच्छाय छायारहित तमोवर्जित इत्यर्थ अपलाश पर्णरहितश्च । अथवा अपलाश पराशदनवर्जित[6] विनाशरहित इत्यर्थ । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी वेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ, [7]माता वृष्टिप्रदानद्वारेण[7] सर्वस्य जगतो निर्माता च अत्ति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽदनेन विनाशो[8] लक्ष्यते । दुष्कृतो विनाशयति । गर्भ[9] मेघस्य[10] गर्भभूतश्च । अनर्थाना गरिता वा । किञ्च अन्यस्या अदित्याख्याया देवमातु [11]वत्सम् अपत्यमिन्द्र[11] विद्युन्मयम् रिहती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती वर्धयन्ती[12] पूजयन्ती स्तुवती[13] वा मिमाय निर्मिमीते वर्षासु मेघजाति । कया भुवा [14]केनापि भावनाभिप्रायेण[14] भक्त्या भयेन वेत्यर्थ । नि दधे स्वोदरे निदधाति च धेनु 'धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा' (या ११,४२) । सर्वस्य वृष्ट्युदक पाययित्री वृष्ट्युदकेन प्रीणयित्री वेत्यर्थ । ऊध उदकाधारत्वात्[15] उदकस्थानीयम् इन्द्र विद्युद्रूपम् ।

अथवा आदित्यात्मनन्द्र स्तूयते तदंशत्वाद् आदित्यस्य । बृहन् महान् [16]आदित्यो वृक्ष[16] अच्छाय छायारहित तमोरहित इत्यर्थ [17]अपलाश पर्णरहितश्च[17] । अथवा पलाश पराशदनात् । [18]पराशदनरहितश्चेत्यर्थ[18] । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी द्युलोकगामी वेत्यर्थ, तस्थौ तिष्ठति च । कथम् । विषित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थ । माता निर्माता च सूर्यस्य वृष्टिद्वारेण । अत्ति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽदनेनात्र विनाशो लक्ष्यते । दुष्कृतो[19] विनाशयतीत्यर्थ[20] । गर्भभूतश्च दिव त्रैलोक्यान्तर्वर्तित्वात् । अथवा [21]'गर्भो गृभगृणात्यर्थे[21] । गिरत्यनर्थानिति वा' (या १०, २३) । भौमान् रसान् रश्मिभि गृणाति[22] गिरति वेत्यर्थ । किञ्च अन्यस्या देवमातुरदित वत्सम् अपत्यम् आदित्य रिहन्ती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती स्तुवती[23] वा मिमाय निर्मिमीते, पूर्वस्या दिश्यहन्यहनि उत्पादयन्तीत्यर्थ । कया भुवा केनापि भावेन भक्त्या भयाद्वेत्यर्थ । नि दधे स्वोदरे

---

१. ऊर्ध्वां मूको २. °न्ति मूको. ३ कश्चिद मूको ४ ४ अधिगच्छति वि[1] अ[1], अनुगच्छति वि[2] ५ ऋनयो वि[2]. ६ वर्जित वि[2] अ ७ ७. महान्° मूको ८ विनाश मूको. ९ विभाग मूको १० मघस्य वि[1], मध्यस्य वि[2], मध्यमस्य अ ११-११ व प° वि[1], वाप° वि[2] अ १२-१२. °वर्धन्ती मूको १३ स्तुवन्ती मूको १४ १४ केनाविभावाभि° मूको १५ उ°धा° वि[1][2] अ १६ १६ 'स्या°' वि[2] अ १७ १७ अथवाशो वर्ण° वि[2] अ १८-१८ परागमन° वि[2] अ १९ तद्दुष्कृ° वि[2] अ २० °पयेरेत्य° वि[2] अ. २१ २१ गर्भो गृभत्यर्थे मूको २२. गृणाति मूको २३ स्तुवती मूको.

निदधाति च धेनुरिव ऊधः। अथवा धेनुस्थानीया द्यौरुदकस्याऽऽधारत्वात् क्षरितृत्वाद् ऊधःस्थानीयम् आदित्यम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्याश्चित् पुत्रः तस्या रसम् अत्ति। न स पृथिव्याः[1] जातो वृक्षः, नापि गोर्जातो वत्सः। स क इति पृच्छति बृहन् इति। मातुः अपि महान् छायापलाशवर्जितः गमनशीलः सदा[2] विमुक्तः कश्चित् गर्भः मातुः पयः अत्ति। माता च न कदाचित् सञ्चरति सर्वदा तिष्ठति। स इन्द्र इति उत्तरम्। किञ्च अयस्याः पृथिव्याः वत्सम् इमम्[3] अग्निम्, अपि वा स्थावरजङ्गमं च वर्षजिह्वया लिहन्ती काचित् शब्दायते माध्यमिका वाक्। सा धेनुः केन मार्गेण आत्मीयम् ऊधः तस्मिन् वत्से नि दधाति। तत्रोत्तरम् इन्द्रेण इति। तदुक्तम्—'ऋतस्य सा पयसाऽपिन्वतेळा' (ऋ ३,५५,१३) इति ॥ १४ ॥

स॒प्त वी॒रासो॑ अध॒रादुदा॑यन्न॒ष्टोत्त॒रात्ता॒त् सम॑जग्मिर॒न् ते ।
नव॑ प॒श्चाता॑त् स्थिवि॒मन्त॑ आय॒न् दश॒ प्राक् सानु॒ वि ति॑र॒न्त्यश्नः॑ ॥ १५ ॥

स॒प्त। वी॒रासः॑। अ॒ध॒रात्। उत्। आ॒य॒न्। अ॒ष्ट। उ॒त्त॒रात्ता॑त्। सम्। अ॒ज॒ग्मि॒र॒न्। ते। नव॑। प॒श्चाता॑त्। स्थि॒वि॒ऽमन्तः॑। आ॒य॒न्। दश॑। प्राक्। सानु॑। वि। ति॒र॒न्ति॒। अश्नः॑ ॥१५॥

उद्गीथ० प्रजापत्यात्मनैवेन्द्रः स्तूयते। सप्त ऋषयो विश्वामित्रादयः वीरासः प्रजापतेः पुत्राः अधरात् प्रजापतेरधःकायात् उत् आयन् उत्पन्ना इत्यर्थः[1]। अष्ट ये वसवः ते उत्तरात्तात् उत्तरात् प्रदेशात्[2] सम् अजग्मिरन् सञ्जज्ञिरे इत्यर्थः। नव भृगवः स्थिविमन्तः 'स्थिविः हलजम्भा, तया चात्र[3] कर्षणम्[4] उपलक्ष्यते, कृषिमन्त इत्यर्थः। पश्चातात् पृष्ठतः आयन् आगताः[5] उत्पन्ना इत्यर्थः। दश अङ्गिरसः प्राक् अग्रतः, उत्पन्नाः सन्त इति शेषः, सानु समुच्छ्रितं प्रदेशम् वि तिरन्ति विवर्धयन्ति अश्नः अशनवतो द्युलोकस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्त वीराः[6] मरुतः इन्द्रस्य दक्षिणार्धाद् उत् तिष्ठन्ति। अथ अष्ट उत्तरतः सम् गच्छन्ते ते वीराः। अथ नव पश्चात्[7] स्थिविमन्तः स्थानवन्तः आगच्छन्ति। अथ दश अस्य[11] प्राक् स्थिताः समुच्छ्रितम् उदकं तेजो वा वि तिरन्ति इति मरुतोऽस्य साहाय्यं प्रतिदिशम् अवस्थाय कुर्वन्ति। अपर आह—सप्तर्षयः वालखिल्याः अष्टौ नव भृगवो दश अङ्गिरस इति ॥ १५ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः[12] ॥

द॒शाना॒मेकं॑ कपि॒लं स॑मा॒नं तं हि॑न्वन्ति॒ क्रत॑वे॒ पार्या॑य ।
गर्भं॑ मा॒ता सुधि॑तं व॒क्षणा॒स्ववे॑नन्तं तु॒षय॑न्ती बिभर्ति ॥ १६ ॥

---

१ °व्याः वि[1] अ[1]. २ सदा° वि[1]. ३ नास्ति वि[1] अ[1]. ४ इन्द्र इत्यर्थं मूको. ५ प्रदेशात् वि[1]. ६-६ स्थिविहल समायात्र मूको. ७ कर्षण° वि[1] अ. ८ आगता मूको. ९ वीरास वि[1]. १०. °श्चात् दा वि[1] अ[1]. ११. मस्य मूको. १२-१२ नास्ति मूको.

दशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।
गर्भम् । माता । सुऽधितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुषयन्ती । बिभर्ति ॥ १६ ॥

उद्गीथ० दशानाम् अङ्गिरसा मध्ये एकम् प्रधानम् कपिलम् कपिलनामानम् ऋषिम् समानम् सामर्थ्येन तुल्यम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । अत्र हिन्वन्तिशब्दात् पूर्वो यच्छब्दोऽध्याहार्य[1], तच्छब्दश्च गर्भशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः । यम् हिन्वन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ते चाङ्गिरसोऽव शिष्टा । किमर्थम् । क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे प्रज्ञानाय वा सम्यग्ज्ञानलक्षणाय पार्याय पार प्रापणीयाय परिसमापयितव्याय यज्ञादिकर्मोपदेशनाय सम्यग्ज्ञानोपदेशनाय वेत्यर्थ । त प्रजापते गर्भम् माता प्रकृति सुधितम् सुहित सुस्थापित प्रजापतिना वक्षणासु 'वक्षणा' (निघ १,१३) इति नद्य उच्यन्ते । ताभिश्चात्र प्रकृतिस्था सूक्ष्मा आपो लक्ष्यन्ते । 'प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मा- स्वप्स्वित्यर्थ[1] । अवेनन्तम् गर्भवासम् अकामयमानम् तुषयन्ती[2] सम्यक् ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति धारयति प्रजापतिनियोगात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० दशानाम् दिशाम् एकम् कपिलम् समानम् पतिम् तम् प्रेरयन्ति ते मरुत. कर्मणे पारभवाय । सस्थाप्य अयतम् गर्भम् आत्मीयेन रसेन सुसवृतम्[3] माता माध्यमिका वाग् अन्तरिक्ष्यासु नदीषु स्थिता[4] सन्तुष्यन्ती[5] [6]बिभर्ति आत्मानम्[6] अकामयमानम्[7] इति ॥ १६ ॥

पीवानं मेषमपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्व१न्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानम् । मेषम् । अपचन्त । वीरा. । निऽउप्ता । अक्षा । अनु । दीवे । आसन् ।
द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्ऽसु । अन्तरिति । पवित्रऽवन्ता । चरत । पुनन्ता ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पीवानम् स्थूल मेदोयुक्तम् मेषम् अपचन्त प्रजापतिरूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्त[8], पशुयाग कृतवन्त इत्यर्थ, वीरा प्रजापते पुत्रा अङ्गिरस । किञ्च दीवे देवने न्युप्ता निक्षिप्ता सन्त अक्षा 'द्वयोरेकतरस्यानुगता'[9] भवन्ति । एव प्रजापते अनु आसन् अनुगता भूता अङ्गिरस । किञ्च द्वा अङ्गिरसामेव मध्ये द्वौ कौचिद् अङ्गिरसौ धनुम् धनुश्शब्दोऽत्र धनु शब्दपर्याय । धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनम् एवमज्ञानादिवधसाधनम्, धनवत्प्रीतिसाधन वा, कपिलमित्यर्थ । बृहतीम् 'बृह वृद्धौ' । प्रजापत्यादेशात् वर्धयित्रीं प्रकृतिम् । क्व वर्धयित्रीम् । उच्यते—अप्सु अन्त. प्रकृतिस्थानां परमसूक्ष्माणाम् अपा मध्ये । पवित्रवन्ता मन्त्र पवित्रमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ चरत परिचरत प्रजापत्यादेशात् आराधयत पुनन्ता प्रणवध्यानेना ऽऽत्मान मस्कुर्वन्तौ ॥ १७ ॥

१-१ प्रकृतिस्थ सुपक्ष्म सर स्वप्स्वि° मूको. २ तुषं तुदित वि[१] अ[१]. ३. वाजन्तम् वि[१] अ[१]. ४ स्थि वि[१]; नास्ति वि[२]; स्थिता अ[२]. ५ तुष्यन्ति वि[१] अ[१]. ६-६ बिभृन्मान वि[१] अ[१]. बमयामानं वि[१]. ७. कामयमानम् मूको. ८ पचन्त न° मूको ९. नास्ति मूको १० °रेकस्यानुरागता वि[१,२] अ

वेङ्कट० 'ते वीरा तस्मै[1] इन्द्राय पीवानम् मेषम् अपचन्त। अथ परोक्षम् आह[2]—केचन अक्षाः देवनस्थान प्रति निक्षिप्ता आसन् इति। अन्तरिक्षे अपि ततो मरुत आह। अथ द्वौ देवौ तौ [3]सन्तर्पितौ अन्तरिक्षे[3] स्थिता काञ्चन धनुम् [4]केन शोधकेन[4] रश्मिना युक्तौ पुनन्तौ चरत इति इन्द्रवायू वदति[5] माध्यमिका वाच शोधयन्तौ ॥ १७ ॥

वि क्रोशनासो विष्वंञ्च आयुन् पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः।
अयं मे देवः सविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत् सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि। क्रोशनासः। विष्वंञ्चः। आयन्। पचाति। नेमः। नहि। पक्षत्। अर्धः।
अयम्। मे। देवः। सविता। तत्। आह। द्रुऽअन्नः। इत्। वनवत्। सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

उद्गीथ० वि क्रोशनास प्रजापतिं पितर विविधमाह्वयन्त विष्वञ्च नानागतय नानापूजना वा आयन् आगता, प्रजापते सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थ। के। अङ्गिरस सर्वा प्रजा वा। उत्पद्य पचाति प्रजापत्यर्थं यज्ञेषु हवींषि पचति नम अङ्गिरसा सर्वप्रजाना वा अर्ध। नहि पक्षत् न पचति अर्ध। तदेतत्सर्वं केन तत्र कथितमिति चेत्, उच्यते—अयम् देव सविता सर्वस्य प्रसविताऽऽदित्य प्रजापतिर्वा मे मम तत् एतत् सर्वं यथोक्तम् आह कथितवान्। किञ्च द्रवन्न इत् दार्वन्न सर्पिरन्न[6] च अग्निरपि वनवत् हविर्वहनद्वारेण प्रजापति वनति सम्भजते ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते क्रोशन्त नानादिक्का[7] वि[8] गच्छन्ति। क इत्याह पचाति इति। कश्चित् अर्ध इन्द्राय पक्तव्य पचति। नहि पचति अन्य[9] अर्धेषु[10] वीरेषु अन्येषु वा मनुष्येषु। तदिदम् उक्तम्[11]—'सप्त वीरास' (ऋ १०,२७,१५) इत्यादिकम्। मह्यम् अयम् देव सविता आह। तथा दार्वन्न[12] च घृतान्नोऽग्नि[13] तत् कर्म भजत पचत् पक्तव्यम् तदपि सविता एव आह इति ॥ १८ ॥

अपंश्यं ग्रामं वहंमानमारादंचक्रया स्वधया वर्तमानम्।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सुद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम्। ग्रामम्। वहमानम्। आरात्। अचक्रया। स्वधया। वर्तमानम्।
सिसक्ति। अर्यः। प्र। युगा। जनानाम्। सद्यः। शिश्ना। प्रऽमिनानः। नवीयान् ॥ १९ ॥

उद्गीथ० अपश्यम् आगमेनार्षेण वा ज्ञानेन साक्षाद्वा दृष्टवान् अहमस्मि वसुक्र प्रजापतिरूपमिन्द्रम्। किं कुर्वन्त दृष्टवानस्मि—उच्यते। ग्रामम् भूतसङ्घातम् वहमानम् प्रापयन्तम् सृजन्तमित्यर्थ।

---

1 1. नास्ति वि॰. 2 आह वि॰, आव वि॰ 3 3 °तोन्तरिक्षे वि॰ अ॰. 4 4 केनरगाधकेन वि॰ अ॰. 5 एति वि॰ अ॰ 6 सर्पिरन्न सर्पि॰ मूको 7 तानादिका मूको 8 पि वि॰ अ॰, पिगच्छन्ति वि॰ 9 अये वि॰ अ॰. 10 नास्ति वि॰ अ॰. 11 मम् वि॰ अ॰. 12 °न्न मूको. 13 घृतानो॰ वि॰ अ॰ घृतेनो॰ वि॰.

कुतः। आरात् उपादानकारणात् प्रकृतितः इत्यर्थः। किञ्चान्यत् कुर्वन्तमपश्यम्। अचक्रया स्वधया अन्नेन वर्तमानम् आत्मस्थितिञ्च कुर्वन्तम् अपश्यम् तम्। उक्तञ्च मन्त्रान्तरे 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' (ऋ १०, १२९, २) इति। किञ्च प्र सिषक्ति प्रकर्षेण सेवते अयं सर्वस्येश्वरः[1] प्रजापतिः युगा युगानि यागकालान् यजमानजनानां कार्यत्वेन सम्बन्धिनः। किञ्च सद्यः समानेऽहनि शिश्ना शिश्नानि 'शिश्नम् श्नथतेः' (या ४,१९) इति वचनात् श्नथितॄणि ताडयितॄणि हिंसितॄणि असुररक्षआदिशत्रुवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान् शरीरेण बलपौरुषनयादिभिश्च नवतरः, भवतीति शेषः॥ १९॥

वेङ्कट० 'अपश्यम् वीराणां सङ्घम् गच्छन्तम् अहम् आरात् चक्ररहितया रथिवर्जितया रथम् आत्मानो† धारयन्त्या सेनया ‡प्रत्यक्षं मारुतम्‡ आगच्छन्तम्। प्र सेवते जनानाम् स्वामी मरुद्गणः अहोरात्राणि सद्यः एव श्नथयितव्यानि प्र-हिंसन्$ नवतरः[2] ॥ १९॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममन्धि।
आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान्॥ २०॥

एतौ। मे। गावौ। प्रऽमरस्य। युक्तौ। मो इति। सु। प्र। सेधीः। मुहुः। इत्। ममन्धि।
आपः। चित्। अस्य। वि। नशन्ति। अर्थम्। सूरः। च। मर्कः। उपरः। बभूवान्॥२०॥

उद्गीथ० कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (माश १४,९,४,२६) इति वचनाच्चेन्द्ररूपेणाऽवस्थितस्य मे मम प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः स्वभूतौ गावौ शत्रून् यज्ञांश्च प्रति गन्तारौ हरी युक्तौ स्वगृहं प्रति गमनाय[3] नियुक्तौ सु[4] सुष्ठु अभिपूजितौ मो प्र सेधीः स्तुत्युपसंहारकरणेन[5] अस्मद्यज्ञान् माऽपगमय। किं तर्हि। मुहुः इत् ममन्धि पुनःपुनरपीन्द्रं स्तुहि हे मम अन्तरात्मन्नित्यर्थः। यतः आपः चित् आप एव वृष्टिलक्षणाः अस्य इन्द्रस्य वि नशन्ति अनेकार्थत्वाद्धातूनां नशतिरत्र प्राप्त्यर्थः। प्राप्नुवन्ति अर्थम् गतिम्। सूरः च सूर्यश्च प्राप्नोति इति। 'कीदृशः। मर्कः 'मृजू शुद्धौ' मार्जयिता[6] शोधयिता सर्वस्य उपरः बभूवान् उपरसदृशो [7]भवन् मेघ इव[7] शीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः। यस्मात् गच्छन् दुरापः, तस्मात् यावन्नाऽपैति[8] यज्ञात् तावच्छीघ्रं पुनरपि स्तुहीत्यर्थः॥ २०॥

वेङ्कट० एतौ मम अश्वौ शत्रूणां प्रमारयितुः ते[9] नियुक्तौ रथे। तत्र त्वम् [10]इन्द्र! भव[10] प्र सेधीः। सादाय्यार्थं मुहुर्मुहुः[11] मदीयेन स्तोत्रेण[12] मुदितो भव। आपः अपि देव्यः अस्य

---

१. मखेश्वरः मूको. २-२. नास्ति वि[1] अ[1]. † °त्मनां मूको. ‡-‡ प्रत्यक्ष मारुतैः मूको. $ प्रहिन् मूको. ३ °मना मूको. ४. नास्ति मूको. ५ °त्युपसं° मूको. ६-६. °°°जयिता वि[1] अ. ७-७ मननमेव वि[1] अ; मरनमेव वि[1]. ८. °आप्नोति मूको. ९. त वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1]. १०-१०. इ°इमेव मूको. ११. मुहुः वि[1] अ[1]. १२. स्तोत्रे वि[1].

मम साहाय्यार्थं वि आप्नुवन्ति, सूर्यश्च शोधयिता मेघो भवन्। सूर्यस्य हि तेजांसि भवन्ति मेघाः ॥ २० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः[1] ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुधा । विऽवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।
श्रवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरन्ति ॥ २१ ॥

उद्गीथ० यः अयम् इन्द्रस्य स्वभूतः वज्रः पुरुधा बहुधा अनेकप्रकारम् अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतो मध्यतः अधस्तादुपरिष्टाच्च वृष्ट्युदकप्रतिबन्धकाऽसुरमेघादिशत्रुशरीरेषु[2] विवृत्त. पतितः बृहतः पुरीषात् अवः अन्तरिक्षलोकस्य परस्तादादित्यमण्डले श्रवः इत् 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यन्ननाम। अन्नहेतुत्वाच्चात्र आदित्यमण्डलस्थम् उदकमुच्यते। इच्छब्दोऽप्यर्थे। तच्छब्दश्रुतेर्य-च्छब्दोऽध्याहार्यः। यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकात् एना परः अन्यत् अस्ति तत् अपि अव्यथी व्यथारहिताः जरिमाणः 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐब्रा ३, २०) इति इन्द्रस्य स्तोतारो मध्यमस्थाना देवगणा मरुदादयः तरन्ति तरतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो[3] द्रष्टव्यः। वज्रघातमन्तरेणेन्द्रस्य प्रतापेनैवान्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीत्यर्थः। अथवा जरिमाण' तमसां भौमानां च रसानां जरितारो रश्मयो वर्षास्ववतारयन्ति। एतदुक्तं भवति—मेघोदरगतमुदकं तत्प्रतिबन्धकान् शत्रून् वज्रेण हत्वा भूमौ पातयतीन्द्रः[4] आदित्यमण्डलस्थमुदकं वज्रमन्तरेणाऽऽज्ञयैव केवलया अन्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयतीति[5] ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अयम् यः इन्द्रस्य वज्रः बहुधा इतस्ततः विच्छिन्नः मेघेषु इन्द्रधनुः अवस्तात् सूर्यस्य स्वभूतात् महतः पूरकात्[6] मण्डलाद् अस्य परस्तात् श्रवणीयम् [7]अन्यत् अन्नम्[7] अस्ति, तत् अत्र व्यथारहिता. स्तोतारः तरन्ति, जयन्ति आत्मीयं कुर्वन्ति इति। यद्वा[8] श्रवणीयम् इन्द्राख्यम् अन्यत् तेजो विद्यते[9], तत्तेजो व्यथारहिता गरितारो दक्षिणाया माध्यमिका देवगणाः तरन्ति ॥ २१ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान् पूरुषादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अध । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयाते । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. °दकप्रव° मूको. ३. °र्णीतमत्वर्थो मूको. ४. पातयन्तीन्द्रः वि[1]. ५. °रयन्तीति वि[1]. ६. °रका वि[1] अ[1]. ७-७. अन्नम् वि[1]; अन्न अ[1] ८. यदा वि[1] अ[1]. ९. नास्ति वि[1].

उद्गीथ० वृक्षेवृक्षे। 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २, ५) इति वृक्षविकारो धनुरत्र वृक्ष इत्युच्यते। ऐश्वर्ययोगादिन्द्रस्य सङ्ग्रामकाले बहुबाहुत्वानेकधनुष्ट्वे सति वीप्सावचनमुपपद्यते। वृक्षेवृक्षे वृक्षविकारे धनुषिधनुषीन्द्रस्य स्वभूते नियता 'यमु बन्धने' निबद्धा आरोपिता सती मीमयत् 'मीमयतिः शब्दकर्मा' (या २,६)। शब्दं करोत्याकृष्यमाणा सती गौः 'अथापि ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति'। गव्या गोविकारस्नायुमयी ज्या गमयित्री वा शराणाम्। ततः च ज्यात. ततो वा शब्दकरणाद् अनन्तरम् वयः पक्षिसदृशाः गन्तारो वा इषवः प्र पतान् प्रपतन्ति शत्रून् प्रति। कीदृशाः। पुरुषादः शत्रुपुरुषाणामत्तारो मारयितार इत्यर्थः। अथ एतस्माच्च कारणात् इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् भयाते इन्द्रात् बिभेति इन्द्राय इन्द्रार्थम् सुन्वत् सोमाभिषवं कुर्वदपि ऋषये च शिक्षत् ऋषिर्द्रष्टा कर्मणाम् ऋत्विक् तस्मै च दक्षिणां ददपि सोमयागं कुर्वदपि किमुतान्यदित्यर्थः॥ २२॥

वेङ्कट० आत्मधनुष इयं स्तुतिः। इन्द्रधनुष इति अपरे। वृक्षमयेवृक्षमये[1] धनुषि सम्बद्धा गौ[2] गव्या ज्या शब्दं करोति। तस्मात् धनुष. पुरुषाणाम् अत्तारः पक्षिणः 'पतन्ति इषवः। एतस्मात्[3] कारणात् सर्वम् इदम्[4] भूतजातं बिभेति। बिभ्यत्[5] च इन्द्राय सोमं सुनोति, मह्यम् च धनं प्रयच्छति इति[6]॥ २२॥

दे॒वानां॒ माने॑ प्रथ॒मा अ॑तिष्ठन् कृ॒न्तत्रा॑दे॒षामुप॑रा॒ उदा॑यन्।
त्रय॑स्तपन्ति पृथि॒वीम॑नू॒पा द्वा बृबू॑कं वहतः॒ पुरी॑षम्॥ २३॥[7]

दे॒वाना॑म्। माने॑। प्र॒थ॒मा। अ॒ति॒ष्ठ॒न्। कृ॒न्तत्रा॑त्। ए॒षा॒म्। उप॑राः। उत्। आ॒य॒न्।
त्रयः॑। त॒प॒न्ति॒। पृ॒थि॒वीम्। अ॒नू॒पाः। द्वा। बृबू॑कम्। व॒ह॒तः॒। पुरी॑षम्॥ २३॥

उद्गीथ० देवानाम् माने प्रथमाः अतिष्ठन् जगत्स्थितिहेतुभूतोदकाधारभूतत्वात् 'सर्वस्मात् पूर्वं तावदेवैते' सृष्टा इत्यर्थः। क एते। मेघाः। कुत एतदवगम्यते। परस्मिन् पादे तेषामन्वादेशात्, भाष्ये च 'मेघा एव माध्यमिका देवगणाः' (तु. या. स्क च) इत्युक्तत्वात्[8]। सृष्टानाञ्च सतामेषां मेघानां कृन्तत्रात् इन्द्रवज्रेण विकर्तनात् छेदनात् उपरा उत् आयन् उपरा मेघाः। तात्स्थ्यादत्र तच्छब्देन आप उच्यन्ते। मेघस्था आप उत्पन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ पतिता इत्यर्थः। पतितासु च तास्वप्सु इन्द्रादेशात् पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयः वर्षशीतोष्णैः तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः.. पृथिवीम् अत्र तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, पृथिवीस्था ओषधीरित्यर्थः, अनूपाः[10] आनुपूर्व्येण वप्तारः प्रकरितारः[11] प्रक्षेप्तार इत्यर्थः। पाचितासु चौषधीषु द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ बृबूकम् भूमिस्थमुदकम् वहतः आदित्यमण्डलं प्रति वाहयतः। वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः। कीदृशमुदकम्। पुरीषम् प्रीणयितृ पूरयितृ वा सर्वस्य, बह्वित्यर्थः।

---

१. वनुवृक्षमये वि[1] अ[1]. २. गोः मूको. ३-३. पतन्ति⋯तस्मात् वि[1] अ[1]. ४. इमं वि[1] अ[1]. ५. बिभ्रत् वि[1] अ[1]. ६. नास्ति वि[1][1]. ७. या. (२,२२) व्याख्यातचरेयम् ऋग् द्र. ८-८. सर्वे तावदेव ते मूको. ९. रत्युक्ता मूको. १०. नास्ति मूको. ११. प्रहरितारः मूको.

अथवा देवानामिति निर्द्धारणे षष्ठी। निर्माणमपि[1] वृष्टेर्गृह्यते[2]। प्रथमशब्दोऽपि प्रधानवचन। तिष्ठतिरपि व्यापारार्थ। 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' (हितोपदेश १,७३) इति यथा। देवाना मध्ये ये प्रथमा उत्कृष्टा मध्यमा देवगणा इन्द्रस्य स्वभूता मरुदादय' ते माने वृष्टिनिर्माणे वृष्टिजनने[3] अतिष्ठन् व्याप्रियन्त इत्यर्थः। व्याप्रियमाणेषु तेषु कृन्तत्रात् एषाम् 'कर्तृकर्मणो कृति' (पा २,३,६५) इत्येवमेषा कर्तरि षष्ठी। एभिर्माध्यमिकै देवगणैर्यत् कृत कृन्तत्र विकर्तन मेघाना छेदन तस्मात् "हतो, यस्मादेतैर्विकृत्ता" तस्मात् कारणादित्यर्थ। उपरा मेघा। एतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थ। उद्गमयन्ति जनयन्ति। किम्। सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणमुदकम्। जनिते च तस्मिन् उदके त्रयस्तपन्तीत्यादिरर्धर्चे आत्या-तार्थ ॥ २३ ॥

वेङ्कट० रश्मीनाम् परिच्छेदके अन्तरिक्षे माध्यमिका देवगणा तिष्ठन्ति। तेषा देवाना कृन्तनीयात्[4] अन्तरिक्षात्। कृत हीदम् अन्तरिक्षम् तै देवै। उपरा मेघा[5] उत् तिष्ठन्ति। त्रय देवा पृथिवीम् तपन्ति अग्नि वायु सूर्यश्च क्रमेण अवस्थिता। द्वौ उदकम् वहत. पूरकम् पर्जन्य इन्द्र च। निरुक्तम् (२,२०) च द्रष्टव्यम् इति ॥ २३ ॥

सा ते॑ जी॒वातु॑रु॒त तस्य॑ विद्धि॒ मा स्मै॑ता॒दृगप॑ गूहः सम॒र्ये ।
आ॒विः स्वः॑ कृणु॒ते गूह॑ते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॒ न मु॑च्यते ॥ २४ ॥

सा। ते॒। जी॒वातु॑। उ॒त। तस्य॑। वि॒द्धि॒। मा। स्म॒। ए॒ता॒दृक्। अप॑। गू॒हः॒। स॒ऽम॒र्ये॒।
आ॒विः। स्व॒रिति॒ स्वः॑। कृ॒णु॒ते। गूह॑ते। बु॒सम्। सः। पा॒दुः। अ॒स्य॒। नि॒ऽनिर्जः॑। न। मु॒च्य॒ते॒ ॥

उद्गीथ० अनयर्चाऽऽदित्यात्मनेन्द्र स्तूयत। सेति तच्छब्दश्रुतेरेकवाक्यतार्थं यच्छब्द उत्तरस्मिन्नध-र्चेऽध्याहार्य। यच्छब्दसम्बन्धाच्च स एव पूर्वं व्याख्येय। यद्रश्मिरूपेण गत्वा आव कृणुत प्रकटीकरोति स्व सर्वं त्रैलोक्यम् आदित्य गूहते संवृणोति च, आदत्त चेत्यर्थ, बुसम् उदक भौमरसात्मकम्। स पादु पदनम्[6] एतस्मै प्रयोजनद्वयाय रश्मिद्वारेण गमनमित्यर्थ, अस्य निर्णिज सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य 'स्वभूतेनादित्येन न' कदाचिदपि मुच्यते निर्वेदात् श्रमेण वा परित्यज्यते। सा ते तव ममान्तरात्मन जीवातु जीविका, जीवनहेतु-रित्यर्थ, यत एवमत ते तस्य विद्धि तथास्याऽऽदित्यस्य उपकर्तुर्जानीहि स्तुत्या यागेन च प्रत्युपकारम्। मा च स्म[7] अस्य आदित्यस्य स्वभूतम् एतादृक् तादृशम् उपकृतम् अप गूह अपसंवृतमपनीत मा कार्षीरित्यर्थ, समर्ये मृत्युना सह सङ्ग्रामे वर्तमाने। प्राणिना हि सर्वदैव मृत्युना सह सङ्ग्राम जीवस्येष्टत्वान्मृत्योश्च[11] तदपहाराय सर्वदा प्रवर्तमानत्वात् ॥ २४ ॥

---

१ निर्धारणे° वि¹ अ २ वृ° गृ° वि² अ; वृ° वि¹'³. ३ जनने मूको. ४ ४. देवार्यैर्दे-वैर्विकृत्ता वि¹, °स्मादेवैर्विकृत्ता वि² अ ५ कृन्ततीयात् वि¹ अ¹; कृन्तनीयात् वि². ६. मेघात् मूको. ७-७ पा. (५,१९) निर्वचन व्याख्यानञ्च द्र. ८ नदनम् वि¹, वदनम् वि² अ¹ ९-९ स्वभूतान्नाने-नादित्येन वि¹; स्वभूतेनानेनादित्येन वि² अ १० अस्मै मूको. ११. जीवत्वेष्ट° वि¹, जीवस्येष्ट° वि², जीवनस्येष्ट वि² अ.

वेङ्कट० तदुदकम् तव स्वभूत जीवकम् मनुष्याणाम् अपि[1]। तद् अस्मभ्य प्रयच्छ। मा खलु एतादृक्[2] जीवकम् उदकम्[3] अप गूह[4] समनुष्ये अस्मिन् लोक। अथ परोक्षम् आह—सोऽयं सर्वम् आविष्करोति, गूहते उदकम्। [5]स पाद[5] अस्य निर्णेक्तु सम्प्रति न मुच्यत इति। अत्र[6] निरुक्त (५ १९) गूढ सूक्त निरूपणीयम् इति॥ २४॥

[6]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्ग[6]॥

[२८]

[1]१ इन्द्रस्नुषा वसुक्रपत्नी ऋषिका, २,६,८,१०,१२ इन्द्र ऋषि; ३,४,५,७,९,११ ऐन्द्रो वसुक्र ऋषि। २,६,८,१०,१२ ऐन्द्रो वसुक्रो देवता, १,३,४,५,७,९,११ इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[1]

विश्वो ह्य१॒॑न्यो अ॒रिरा॑ज॒गाम॒ ममेदह॒ श्वशु॑रो॒ ना ज॑गाम।
ज॒क्षीया॒द्धाना उ॒त सोमं॑ पपीया॒त् स्वा॑शितः॒ पुन॒रस्तं॑ जगायात्॥ १॥

विश्वः॑। हि। अ॒न्यः। अ॒रिः। आ॒ऽज॒गाम॑। मम॑। इत्। अह॑। श्वशु॑रः। न। आ। ज॒गा॒म॒।
ज॒क्षीया॑त्। धा॒नाः। उ॒त। सोम॑म्। प॒पी॒या॒त्। सु॒ऽआ॒शि॒तः। पुन॑। अस्त॑म्। ज॒गा॒या॒त्॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'विश्वो ह्यन्य' इति द्वादशर्चमैन्द्र वसुक्र एव ददर्श। स्वयज[7] प्रति शीघ्रमनागच्छति वायौ[8] वसुक्र इन्द्राय [9]सोपालम्भ कथयति[9]। हे इन्द्र[1] तुभ्य कथयाम्यहम्—विश्व हि अस्य अन्य अरि आजगाम सर्व एवान्य ईश्वर कर्माङ्ग देवलक्षण आजगाम यज्ञमागत। कस्तर्हि नागत। उच्यते—मम इत् अह श्वशुर न आ जगाम ममैव वसुक्रस्य श्वशुरो वायु नागत। यद्यागच्छत्, जक्षीयात् भक्षयेत्[10] धाना, उत अपि च सोमम् पपीयात् पिबेत् स्वाशित सुभोजित पिबत्। स्वाशित सुतृप्त पुन भूय अस्तम् स्वगृहम् जगायात् गच्छेत्। त्वञ्च सर्वेश्वरः तस्मात्तव कथित भयेतीन्द्रस्य स्तुतिरेव जायते॥ १॥

वेङ्कट० [11]विश्व हि अन्य[11] निर्गन्ता आजगाम। मम एव श्वशुर कश्चित् न आ जगाम। स क इति वृद्धस्य एव[12] अवगन्तव्यम्। यदि तु स्नुषाया वचनम्, इन्द्र श्वशुरो भवति[13]। सर्वेपूपस्थितेषु इन्द्रो भक्षयतु धाना, अपि च सोमम् पिबतु। स्वाशित च सन्[14] पुन स्वगृह गच्छतु॥ १॥

स रोरु॑वद् वृष॒भस्ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ वर्ष्म॑न् तस्थौ॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्याः।
विश्वे॑ष्वेनं वृ॒जने॑षु पामि॒ यो मे॑ कु॒क्षी सु॒तसो॑मः पृ॒णाति॑॥ २॥

---

१ अपि च वि[2] अ. २. तादृक् वि[1] ३. नास्ति वि[1] ४-४. सवाद मूको ५. आदि छम् वि[1] अ[1]. ६ ६ नास्ति मूको ७ स यज मूको ८. वायो मूको. ९ ९. सोपलम्भ करोति कथयति (का १० अक्ष[2] वि[2] अ ११-११. नास्ति अ[1]. १२. नास्ति वि[1][2] १३ [illegible] वि[1]; ति इन्द्रं यन् अ[1]. १४. तन् वि[1] अ[1]; सत् वि[2].

स । रोरुवत् । वृषभ । तिग्मऽशृङ्ग । वर्ष्मन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
विश्वेषु । एनम् । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पृणाति ॥ २ ॥

उद्गीथ० स यजमान रोरुवत् अत्यर्थं रुवन् ऋग्यजुस्सामलक्षण शब्द कुर्वन्नित्यर्थः । किमिव । वृषभ तिग्मशृङ्ग । लुप्तोपममेतत् । यथा गोवृष[1] तीक्ष्णशृङ्ग दर्पितो रुवन् नर्दन् तिष्ठति, एवम् । अथवा उपमार्थीयशब्दाभावादेतत्पदद्वय यजमानविशेषणम् । वृषभो वर्षिता यज्ञद्वारेणेति । तिग्मशृङ्ग 'तग्मम्[2] तजतेरुत्साहकर्मण' (या १०, ६)। उत्साहशृङ्ग सरस्तर्दिवसगणैर्वा[3] वर्ष्मन् वर्ष्मणि[4] मृदुतरे महति । कस्मिन् । सामर्थ्याद् यज्ञे सोमयागलक्षणे । वरिमन् [5]वरिमणि विस्तीर्णे[6] उरुतरे वेदिस्थाने पृथिव्या अवयवभूते आ तस्थौ मर्यादया तिष्ठति । मत्प्रसादात् सवत्सरे सोमयाजी ईदृग्भवतीत्यर्थः । किञ्च विश्वेषु सर्वेषु सङ्ग्रामेष्वापत्सु पामि रक्षामि एनम् यजमानम् । कीदृशम् । य यजमान मे ममेन्द्रस्य स्वभूतौ कुक्षी सुतसोम कृतसोमाभिषव सन् पृणाति सोमेन पूरयति ॥ २ ॥

वेङ्कट० स इन्द्र शब्दायमान वर्षिता तीक्ष्णरश्मि[7] वर्ष्मन्[8] तिष्ठति विस्तीर्ण स्थान अन्तरिक्षस्य । वर्ष्मन् शब्द[9] उन्नतवचन स्थिरवचनो वा । सर्वेषु एनम् उपद्रवेषु रक्षामि, य मे कुक्षी सुतसोम[10] पूरयति इति मन्यमान । यदा स्थितिमद् इन्द्रवचनम् तदानीम् तस्थौ[11] इत्युत्तमपुरुष ॥ २ ॥

अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान् पिबसि त्वमेषाम् ।
पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन् हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वम् । एषाम् ।
पचन्ति । ते । वृषभान् । अत्सि । तेषाम् । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हूयमानः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अद्रिणा अभिषवग्राव्णा ते तवेन्द्रस्य मन्दिन स्तुत्यस्यार्थाय हे इन्द्र । तूयान् क्षिप्रान् अविलम्बितान् कर्मवैगुण्यजनितेन प्रायश्चित्तेनाऽनन्तरितान् दशापवित्राद्द्रोणकलशाद्वा "क्षिप्रप्रक्षारिणः इत्यर्थः[12], सोमान् सुन्वन्ति परया भक्त्याऽभिषुण्वन्ति ये यजमाना, तेषाम् एषाम् अस्मदादीना स्वभूतान् सोमान् पिबसि त्वम्, नतरेषाम् । ये च यजमाना ते[13] त्वदर्थं परया भक्त्या पचन्ति वृषभान् सदा स्वभूतान् वृषभान् हविर्भूतान् अत्सि भक्षयसि त्वम्, नेतरेषाम् । कदा पिबसि, अत्सि । उच्यते— यत् यदा हे मघवन् । पृक्षेण अन्नेन होतव्यत्वन[14] निमित्तभूतेन हूयमान भूतले आहूतो भवसि त्वम्, तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१. गोवृष वि[1] अ २. तिग्मतजस्क वि[1] अ ३. °तर्दिनगणैर्वा वि[1] अ ४. °णी मूको ५-५. वरिवसिपतरे (वि[1]) वरिवसि पतत (वि[1] अ) मूको ६. तिष्ठामि वि[1] ७. रश्मि[*] वि[1] अ. ८. वर्ष्मे मूको ९. वर्षे मूको १०. °म वि[1] अ[1] °मम् वि[2] ११. स्थम् वि[1] अ[1]; स्थित् वि[2]. १२-१२. °क्षिप्रोषे° वि[1], °क्षिप्रो वे° वि[1] अ. १३. तेऽर्थेन वि[1] अ. १४. °वत् वे मूको.

वेङ्कट० ग्राव्णा ते मादयितॄन् इन्द्र![1] क्षिप्रान् सुन्वन्ति[2] सोमान्। त्वम् च पिबसि तान्। पचन्ति च ते वृषभान्। अत्सि तांश्च त्वम्, अन्नार्थं यदा मघवन्! यजमानैः हूयसे ॥ ३ ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम्। सु। मे। जरित। आ। चिकिद्धि। प्रतिऽईपम्। शापम्[3]। नद्यः। वहन्ति।
[4]लोपाशः। सिंहम्। प्रत्यञ्चम्। अत्साः[5]। क्रोष्टा। वराहम्। निः। अतक्त। कक्षात् ॥४॥

उद्गीथ० इदम् सामर्थ्यम् सु शोभनम् अभिपूजितम् अतिशयितवदित्यर्थः[6], मे मम स्वभूत हे जरित! स्व स्तोत! आ चिकिद्धि मर्यादया जानीहि। कतमदिदं सामर्थ्यम्। उच्यते—यदि इच्छाम्यहम्, प्रतीपम् प्रतिकूलमित्यर्थः[7], शापम् उदकम् नद्यः गङ्गायाः वहन्ति। किञ्च लोपाश रङ्कु सिंहम् प्रत्यञ्चम् आत्मान प्रतिगतम् अत्सा गच्छति वधाय। क्रोष्टा शृगालश्च वराहम् अतिशूर बलवन्त च सन्तम् निः अतक्त निर्गमयति बलान्निष्कालयति कक्षात् गहनदेशात्[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'जरिता गरिता दक्षिणाया' इति यास्क (नि या १,७)। इदम् सुष्ठु मे जरित! आ चिकिद्धि इन्द्र![9]—प्रतीपम् उदकम् नद्यः वहन्ति तव पुत्रे मयि इच्छति, लोपाश मृग लुप्यमानतृणम् अश्नाति इति[9]। सोऽपि अभिमुखम् आगच्छन्तम् सिंहम् अभितो गच्छति, क्रोष्टा च मया प्रेरित प्रबलम् वराहम् कक्षे शयानम् निः गमयति ॥ ४ ॥

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा। ते। एतत्। अहम्। आ। चिकेतम्। गृत्सस्य। पाकः। तवसः। मनीषाम्।
त्वम्। नः। विद्वान्। ऋतुऽथा। वि। वोचः। यम्। अर्धम्। ते। मघऽवन्। क्षेम्या। धूः ॥५॥

उद्गीथ० कथा कथ केन प्रकारेण ते तवेन्द्रस्य स्वभूतम् एतत् सामर्थ्यम् अहम् आ चिकेतम् मर्यादया जानामि गृत्सस्य मेधाविन सर्वज्ञस्य पाक अविपक्वप्रज्ञ[8] तवस तवसस्य वृद्धस्य महत इत्यर्थः, मनीषाम् च स्तुतिञ्च, कर्तुमिति शेष। त्वम् एव नः अस्मभ्यम् विद्वान् सर्वज्ञ ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् क्रमेणेत्यर्थः, वि वोच विविध स्पष्ट विशेषेण[9] वा पुनरपि ब्रूहि, यतो हे मघवन्! यम्[10] ते तव "अर्धम् स्तुत्यवयव[11] कुर्म। अस्माकम् क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढु दाक्या स्तुति धूः[11], तस्मात्तव स्तुत्यवयवदमेव वय क्लेशेन कर्तुं शक्नुम मन्दबुद्धित्वात्। तस्मात् त्वमेवास्मभ्य स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारञ्च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ नास्ति वि॰ अ॰. २ °न्ती मूको. ३. वैप १,२०१४ h द्र ४-४ या (५,३) निगम द्र. ५ अतिशयमव॰ वि॰ अ॰. ६ गहनं देशात् मूको. ७ नास्ति वि॰ ८. अविपक्व॰ मूको. ९ ९ स्पष्टवि॰ वि॰ अ १०. वय वि॰ अ. ११-११. स्तुत्यर्थमवयव मूको.

वेङ्कट० एतत् इति क्रियाविशेषणम्। कथम् तव[1] इदम् आ जानामि मेधाविन् वृद्धस्य[1] पक्तव्यप्रज्ञः अहम् बुद्धिम्। त्वम् एव अस्माकम् विद्वान् काले वि ब्रूहि, जगत यम् अर्थम् ते प्रतिभवति मयि पुत्रे निहिता धूः मघवन्! इति॥ ५॥

एवा हि मां तवसं वर्धयन्ति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान॥ ६॥

एव। हि। माम्। तवसम्। वर्धयन्ति। दिवः। चित्। मे। बृहतः। उत्ऽतरा। धूः।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। साकम्। अशत्रुम्। हि। मा। जनिता। जजान॥ ६॥

उद्गीथ० एव एवम् [2]अनेनोक्तेन प्रकारेण[2] हि यस्मात् माम् इन्द्रम् तवसम् महान्त स्तुतिभि स्तुवन्त. स्तोतार वर्धयन्ति, तस्मात् कारणात् दिवः चित् दिवोऽपि उत्तरा अधिका पराध्या मे ममेन्द्रस्य बृहत महत [4]धूः उत्साहधूः अथवा महती स्तुति उत्साहो[4] वा महान् रथो वा महानित्यर्थः। किञ्च पुरु पुरूणि च बहूनि सहस्रा शत्रूणा सहस्राणि नि शिशामि तनूकरोमि हिनस्मीत्यर्थं, साकम् सह युगपदित्यर्थं। कस्मात्। हि यस्मात् अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं मामिन्द्रम् जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः जजान जनितवान्॥ ६॥

वेङ्कट० वृद्धम् वर्धयन्ति वन्दिनो द्युलोकादपि महतो मम धूः उद्गततरा इति[5]। बहूनि च शत्रूणा सहस्राणि सह हिनस्मि[6]। अशत्रुम् हि माम् जनिता जजान इति भाव[7]॥ ६॥

[8]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः[8]॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन् वृषणमिन्द्र देवाः।
वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वम्॥ ७॥

एव। हि। माम्। तवसम्। जज्ञुः। उग्रम्। कर्मन्ऽकर्मन्। वृषणम्। इन्द्र। देवाः।
वधीम्। वृत्रम्। वज्रेण। मन्दसानः। अप। व्रजम्। महिना। दाशुषे। वम्॥ ७॥

उद्गीथ० [9]यस्मादेवमनेनोक्तेन प्रकारेण[9] माम् त्वत्पुत्र वसुक त्वद्रूपेणावस्थित सन्तम् तवसम् महान्तम् जज्ञु जानन्ति जनयन्ति वा उग्रम् क्रूरम् असह्य वा कर्मन्-कर्मन् कर्मणि-कर्मणि अग्निहोत्रादौ वृत्रवधादौ वा वृषणम् वर्षितार हे इन्द्र! देवा हविषां दातारः ऋत्विग्यजमानाः मरुदादयो वा देवगणा। अत [10]मन्दसान अहम् वज्रेण[10] वधीम्[11] हन्मि वृत्रम् असुर मेघ[11] वा, दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय। [10]किञ्च महिना महत्त्वेन व्रजम् मेघसमूहम् अप वम् अवावम् अपवृणोमि[10]॥ ७॥

वेङ्कट० एवं हि माम् च वृद्धम्[11] जनितवन्तः उद्गूर्णम् सर्वस्मिन् कर्मणि वर्षितारम् इन्द्र! देवा,

1 तदेव मूको 2. नास्ति वि[1] 3 3. 'नोक्तप्रका' वि[1] अ 4-4 धूरुत्साहधूरथवा महती स्तुतिरुत्साहो मूको 5 नास्ति वि[1]. 6. 'नस्मि वि[1] अ[1]; 'स्मि वि[1]. 7 नास्ति वि[11]. 8-8. नास्ति मूको. 9 'नोक्तप्रका वि[1] अ 10-10 नास्ति मूको, मा अनु ग्यामो द (सु. वे.) 11 नास्ति मूको. 12. नास्ति मूको. 13 अमू वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1].

सोऽहं हन्मि मेघम् वज्रेण मोदमानः अप आवृणोमि[1] च महत्त्वेन गवाम् व्रजम् तव प्रयच्छते यजमानाय ॥ ७ ॥

देवास॑ आयन् प॒र॒शूँर॑बिभ्र॒न् वना॑ वृ॒श्चन्तो॑ अ॒भि वि॒ड्भिरा॑यन् ।
नि सु॒द्र्वं॒१॒ दध॑तो व॒क्षणा॑सु॒ यत्रा॒ कृपी॑ट॒मनु॒ तद्द॑हन्ति ॥ ८ ॥

दे॒वास॑ः । आ॒य॒न् । प॒र॒शून् । अ॒बि॒भ्र॒न् । वना॑ । वृ॒श्चन्त॑ः । अ॒भि । वि॒ट्ऽभिः॑ । आ॒य॒न् ।
नि । सु॒ऽद्र्व॑म् । दध॑तः । व॒क्षणा॑सु । यत्र॑ । कृपी॑टम् । अनु॑ । तत् । द॒ह॒न्ति॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० देवेन्द्रेण चोदिताः सन्तः देवासः मरुतो देवाः आयन् गच्छन्ति मेघवधाय, परशून् वज्रान् अबिभ्रन् धारयन्ति च । मदादेशात् गत्वा धृत्वा च वना लुप्तोपममेतत् पदम् । वनानीव[2] यथा वृक्षान् परशुभिः वृश्चन्तः केचित् गच्छन्ति, एवम् [3]मेघं वज्रैः[3] वृश्चन्तः विड्भिः[4] मरुदादिमाध्यमिका[5] देवगणा मनुष्यैः सह अभि आयन् मेघान् प्रति गच्छन्ति । किञ्च [6]सुद्र्वम् सुष्ठु द्रवितृ[6] गन्तृ वृष्ट्युदकम् वक्षणासु नदीषु नि[7] दधतः निधारयन्तः नियमेन स्थापयन्तः यत्र यस्मिन् मेघजाते कृपीटम् उदकम् (तु. निघ १,१२) अनु गच्छन्ति उपलभन्ते, [8]तत् मेघजातम्[8] दहन्ति भस्मीकुर्वन्ति, वज्रघातैश्चूर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० देवा गच्छन्ति, परशून् च धारयन्ति । उदकानि वृश्चन्तः अभि गच्छन्ति[9] मरुद्भिः नियमेन स्थापयन्तः शोभनद्रवणम् उदकम् नदीषु । ते इमे यस्मिन् वृत्रे निगूढम् उदकं तिष्ठति, तत् रश्मिभिः[10] दहन्ति उदकस्य निर्गमनार्थम् इति ॥ ८ ॥

श॒शः क्षु॒रं प्र॒त्यञ्चं॑ जगा॒राद्रिं॑ लो॒गेन॒ व्य॑भेद॒मा॒रात् ।
बृ॒हन्तं॑ चिदृह॒ते र॑न्धयानि॒ वय॑द्व॒त्सो वृ॑ष॒भं शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

श॒शः । क्षु॒रम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । ज॒गा॒र॒ । अद्रि॑म् । लो॒गेन॑ । वि । अ॒भे॒द॒म् । आ॒रात् ।
बृ॒हन्त॑म् । चि॒त् । ऋ॒ह॒ते । र॒न्ध॒या॒नि॒ । वय॑त् । व॒त्सः । वृ॒ष॒भम् । शूशु॑वानः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० शशः क्षुरम् लुप्तमत्वर्थतद्धितम्[11] एतत्पदम् । क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रर्क्षादिकम्[12], परश्वम् रक्षुरम्मृगमित्यर्थः[13] । प्रत्यञ्चम् वधायाऽऽत्मानं प्रतिगतम् जगार गिरति गृह्णाति वा मारणाय । किञ्च अद्रिम् पर्वतं हिमवदादिकम् लोगेन लोष्टेन मृत्पिण्डेन वि अभेदम् विविधं भिनद्मि विदारयामि आरात् [14]दूरेऽपि स्थितमित्यर्थः[14] । किञ्च बृहन्तम् चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं ऋहते [15]ह्रस्वकाय अल्पकाय[15] (तु. निघ ३,२) रन्धयानि ससाधयानि वशं गमयानि, यदीच्छानि । मत्प्रसादाच्च वयत् गच्छति वत्स युद्धाय वृषभम् प्रति शूशुवान. ॥ ९ ॥

---

१. °णोसि अ[1]; °नि वि[1]. २. वनानि वि[1]. ३-३. मेघम्रे (°प्र वि[2].) वै. मूको. ४. वृदिचः वि[1] अ; वरिढः वि[3,1]. ५. रुद्रादि° मूको. ६-६. नास्ति वि[1] अ. ७ नास्ति मूको. ८-८. तन्मेघास्त वि[3,1], तन्मेघार्तं वि[1] अ. ९. °च्छन्ति मूको. १०. रश्मिः वि[1] अ[1]. ११. °त्वर्थं तद्धि° वि[1] अ. १२. °मर्मरि° वि[3,1]; °घ्रादि° वि[1] अ. १३. °क्षुरं मृग° वि[1] अ. १४-१४. दूरे प्रस्थि° मूको. १५. ह्लस्वकायाल्पकाय वि[1] अ; हस्वदकाल्पकाय वि[3,1].

वेङ्कट० मद्राष्ट्रे वर्तमानः[1] शशः व्याधेन विसृष्टम् क्षुरम् अभिमुखम् आगच्छन्तम् अत्ति। तथा दृच्छन्नहं लोष्टेन शिलोच्चयम् वि भिनद्मि[2] दूरे स्थितम्। बृहन्तम् अपि पुरुषादिकं[3] ह्रस्वाय[4] वशं नयानि। गच्छति वत्सः वृषभम् वर्धमानवेगः[5] ॥ ९ ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान् गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुऽपर्णः । इत्था । नखम् । आ । सिसाय । अवऽरुद्धः । परिऽपदम् । न । सिंहः ।
निऽरुद्धः । चित् । महिषः । तर्ष्याऽवान् । गोधा । तस्मै । अयथम् । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुपर्णः पक्षिराड् इत्था अमुत्र दिवि नखम् आत्मीयम् आ सिसाय आऽबध्नात् आबद्धवान्, इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदम् इन्द्रप्रसादाद् न्यस्तवानित्यर्थः। किमिव। अवरुद्धः पञ्जरेण[6] वृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदम् न परिपदमिव यथा "पञ्जरस्य परि" सर्वतः पादमाबध्नाति पञ्जरेण[6] न्यस्यति, एवम्। किञ्च निरुद्धः चित् चिदित्युपमार्थे (तु. या १,४)। यथा 'पादे बद्ध्वा[8] न्यस्यति, एवम्। किञ्च निरुद्धः चित् चिदित्युपमार्थे (तु. या १,४)। यथा 'पादे बद्ध्वा[8] केनापि निरुद्धो महिषः उदकाभावे तर्ष्यावान् भवति, एवमिन्द्रः सोमाभावे तृषावानभूत्। प्राक् सोमहरणात् तृषिताय चेन्द्राय तस्मै तादर्थ्येचतुर्थ्येषा। तृषितस्य तस्येन्द्रस्यार्थाय गोधा गमयति वर्णानिति गौर्वागिन्द्रियम्, तत्र निहिता गोधा वाग् गायत्र्याख्या अयथम् अयत्नेन अनायासेन लीलया कर्षत् आकृष्टवती दिवः सकाशाद् आहृतवतीत्यर्थः[9], एतत् सोमजातं मधु वा सोमलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुपर्णः अमुत्र अन्तरिक्षे वर्तमानः नखम् आत्मीय भक्षस्य जन्तोः हिंसायां प्रवृत्तम्[10] आ बध्नाति, संहरति। अपि [11]च अवरुद्धः[11] सिंहः[12] आत्मनः समीपे परिपद्यमानं[13] द्विपादि न हिनस्ति। निरुद्धः च भवति महिषः तर्ष्यावान् तृष्णावान हिंसारुचिः। कथम् इत्याह— गोधा महिषस्य बाधिका नखैः तस्मै महिषाय एतत् तर्पणम् अयथम् करोति यथा न[14] तथाऽनुविहितं, तथा अग्रतः प्रादुर्भवति इति ॥ १० ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः ।
सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथम् । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।
सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

---

१. वर्धमा° वि' अ'. २. भिद्मि त्रि'; भिन्नमि वि' अ'. ३. °षारमकं वि' अ'; °षौदिकं वि'. ४. वासवाय त्रि' अ'; हत्वा त्रि'. ५. °गम् त्रि' अ'. ६. अवन्ज° वि'''; मरन्ज° त्रि' अ. ७-७. परन्ज° वि'''; °न्जरस्योपरि वि' अ. ८-८ पादेन मद्धा त्रि''; पादेन ब° त्रि' अ. ९. माकृष्ट° त्रि'. १०. °दम् वि' अ'. ११-११. नाचाव° वि' अ'. १२. गिहः वि'; सादि वि' अ. १३. °रिवर्धमान वि' अ'; °रिपद्मानः वि'. १४. नु त्रि' अ'.

उद्गीथ० तेभ्य[1] तेषा च देवानामृषीणा चार्थाय गोधा वाक् गायत्र्याख्या इन्द्रस्यार्थे देशात् अयथम् कर्षत् एतत्[2] इति व्याख्यातार्थम्[3]। ये देवा ऋषयश्च ब्रह्मण परिवृढस्य परिवृढस्य स्वभूतै अन्नै सोमाख्यै, तृप्ता सन्त इति शेषः, प्रतिपीयन्ति प्रतिहिंसन्तीन्द्रेणाऽभ्यनुज्ञाता। किञ्च सिम सर्वान् उक्ष्ण वृषकान्[4] अवसृष्टान् इन्द्रेण निसृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान् यज्ञेषु अदन्ति भक्षयन्ति च स्वयम् आत्मनैव शत्रूणाम् बलानि सेनालक्षणानि वा तन्व शरीराणि च शृणाना हिंसन्त सोमे आहुते सति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेभ्य च गोधा तत्कर्म अयथम् करोति। ये अमून्[5] ब्राह्मणान् प्रतिहिंसन्ति दन्तै अदनै वा। गूढत्वाद् अर्थस्य गोधाशब्दात् सकार॰ पदकारेण अस्याम् ऋचि न लुप्त॰। सीमग्या अन्त अवसृष्टान्[6] शत्रूणाम् उक्ष्ण तेषा सेनाबलानि स्वयम् एव हिंसन्त तत्रत्या तत्र क्षुद्रा मृगा अदन्ति ॥ ११ ॥

एते शर्मभिः सुशर्मा अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः।
नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते। शर्मभि। सुऽशर्मा। अभूवन्। ये। हिन्विरे। तन्वं। सोम। उक्थै।
नृऽवत्। वदन्। उप। न। माहि। वाजान्। दिवि। श्रव॰। दधिषे। नाम। वीर ॥ १२ ॥

उद्गीथ० एते देवर्ष्यादय शर्मभि सोमयागकर्मभि सुशर्मा सुकर्माण अभूवन् भूता, ये हिन्विरे सङ्गमयन्ति समर्चयन्ति वा तन्वः स्वशरीराणि सोमे सोमयागे उक्थै शस्त्रै। यस्त्वमीदृश स त्वम् नृवत् मनुष्यवत् वदन् इद मया युष्मभ्य दत्तमिति व्यक्ता वाचमुच्चारयन् न अस्मभ्यम् उप माहि उपगम्य देहीत्यर्थ, वाजान् अन्नानि बलानि। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात् दिवि द्युलोके श्रव दानपतिरिन्द्र इति कीर्तिम् दधिषे धारयसि, नाम च धारयसि वीर दानशूर इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते शर्मभि[7] सुकर्माण अभूवन्[8], ये प्रेरयन्ति त्वदीयानि शरीराणि सोमे स्तुतिभि। मनुष्यवत् प्रियम् वदन् उप कुरु अस्मभ्यम् अन्नानि। त्व हि दिवि धारयसि श्रवणीयम् उदकम् वीर ॥ १२ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्ग[9] ॥

[२९]

[9]ऐन्द्रो वसुक्र ऋषि। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्द[9]।

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः।
यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

1 तेभ्यो गोभ्य वि॰ अ. 2 नास्ति मूको. 3 व्याख्यातार्थम् मूको. 4 वृषकान् वि॰ अ. 5 अमुत्रा वि॰ अ॰, मृग वि॰. 6. °ष्टान् मूको. 7 सक॰ वि॰. 8. अभू॰ अ॰. 9-9. नास्ति मूको

वने । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।
यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृऽतमः । क्षपाऽवान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वने न वा यः' इति अष्टर्चमैन्द्रम्। वसुक्र एव तद्[1] ददर्श। वने न वा यः चाकन्नित्याख्यातपदमेतत्[2], 'अग्निर्वेत्थं मम तस्य चाकन्' (ऋ १,१४८,२) इति यथा। यच्छब्दसम्बन्धाच्च तच्छब्द उत्तरे पादे अध्याहार्यः[3]। यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात् सोमो निर्दिश्यते। यः सोमः चाकन् इन्द्रेणात्मनः पानं कामयते। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। स सोमो वने न वा नशब्दः सम्प्रत्यर्थे। वने वनविकारे वृक्षावयवे पात्रे द्रोणकलशादौ च ध्रुवस्थाल्यादौ वा मृन्मये नि अधायि निहितः इन्द्रार्थम् अस्माभिः स्थापितः। किञ्च शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः पत्नीयजमानयोः स्वभूतः स्तोमः स्तुतिविशेषः हे भुरणौ! यज्ञेन सर्वस्य जगतः भर्त्तारौ! स्वर्गन्तारौ![4] वा कर्मानुष्ठानेन[5] अजीगः इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णाति। यस्य स्तोमस्य। इत् शब्दोऽनर्थकः। इन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहस्सु होता। 'ह्वयति' (निघ ३,१४) इत्यर्चतिकर्मा। स्तोता नास्तीदृश[6] स्तोम[7] इति प्रशंसितेत्यर्थः, मां प्रति अयमागच्छतु मा गादन्यत इत्याह्वाता वा। स इन्द्रस्य गुणानशेषान् गृह्णातीति 'सम्बन्धः कार्यः[8]। कीदृशः। नर्यः नृभ्यो हितः[9] नृणाम् मनुष्याणाम् नृतमः प्रकृष्टमनुष्यश्च क्षपावान् अतिरात्रे क्रतौ यागानां स्तोतॄणाञ्चाङ्गभूतया विशिष्टया रात्र्या तद्वांश्चेत्यर्थः। एवं शाकल्यपदाविरोधेनायमर्थः स्थापितः।

इदानीं यास्कपदविधिनार्थं[10] उच्यते (या ६,२८)—वृक्षे यथा वायः वेः पुत्रः पक्षी। पुत्रः कः। अनुपजातपक्षकः। नि अधायि मात्रा निहितः स्थापितः। तां चरित्वा आगच्छन्तीं निरीक्षते तदागमनं कामयते। एवम् [11]इन्द्रः श्रोतुमागच्छतीतीन्द्रागमनम्[11] चाकन्[12] चायन् पश्यन् कामयमानो वा[3] शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ! अजीगः गुणग्रहणद्वारेणेन्द्रम् आगच्छन्तमेव[13] गृह्णाति। उत्तरोऽर्धर्चः[14] समानार्थः पूर्वेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० वृक्षे[15] इव गच्छन् पक्षी निहितः इन्द्रं कामयमानः सोमः[16] पात्रेषु[17] [18]शुचिः च वाम्†[18] स्तोमः हे भरणशीलौ! इन्द्रकुत्सौ! निर्गमयति। यस्य एव इन्द्रः पानेन बहुषु दिनेषु शत्रूणाम् आह्वाता नृणाम् नृतमः निहितक्षपणावान्[19] भवति हिनस्ति शत्रून् इति। यास्क (६,२८) तु 'वन इव। वायो वेः पुत्रः। चायन्निति वा। कामयमान इति वा। वेति च य इति च चकार शाकल्यः। उदात्तं त्वेवम् आख्यातमभविष्यत्। असुसमाप्तश्चार्थः' इति ॥ १ ॥

---

१. तं त्रि[1,2] अ. २. °कन्नित्यप° वि[1] अ[1]; °कन्नित्यतप° वि[1]; 'कन्निपातप° वि[1]. ३. नास्ति मूको. ४. त्वग° मूको. ५. °ष्ठाने वा मूको. ६. तादृशः वि[1,2]. ७. सोम मूको. ८-८. चेन्नः का कार्यः वि[1] अ. ९. हितं मूको. १०. 'पदविधिना वि[1,2]. ११-११. इन्द्रश्रोत्रमागच्छन्तीन्द्रागमनं मूको. १२. ऽचाकन् मूको. १३ °ऽन्त° मूको. १४. °र्धं° मूको. १५. वृक्ष वि[1] अ[1]. १६. सोमम् वि[1] अ[1] १७. नास्ति वि[1]. १८-१८. नास्ति वि[1] अ[1]. † वा वि[1] १९. °वान् वि[1] अ[1].

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।
अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन् कुत्सेन रथो यो असत् ससवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृऽतमस्य । नृणाम् ।
अनु । त्रिऽशोकः । शतम् । आ । अवहत । नॄन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । ससऽवान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्याः वर्तमानायाः उषसः अपरस्याः आगामिन्याश्च वा उषसः नृतौ 'नृ नयने'। उदयकाल इत्यर्थः, ते इन्द्रस्य स्तुत्या यागेन चाऽऽराधने प्र स्याम प्रकर्षेण भवेमेत्येतद्[1] आशास्महे वयम्। कीदृशस्य। नृणाम् मध्ये नृतमस्य प्रकृष्टमनुष्यस्य। कस्मात् कारणात् स्तुत्या यागेन च तवाऽऽराधनम् आशास्महे। यस्मात्त्वामिन्द्रमाराध्य तव प्रसादात् स रथः [2]लब्ध इति शेषः। यः[2] रथः असत् भवति ससवान् तव कुत्सस्य च सनिता सम्भक्ता सह वहनद्वारेण ससेविता। उक्तश्चाऽयमर्थो मन्त्रान्तरे—'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु' (ऋ ४,१६,११) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण स्याम[3] तव अस्याः उषसः प्र च परस्याः नयने नृणाम् नृतमस्य सर्वेषु अहस्सु तव प्रणयने प्रभवेम। अनु आ अवहत् तेन रथेन त्रिशोकः ऋषिः आत्मीयान् बहून् ऋषीन्[4] स्वर्गं लोकम्, कुत्सेन ऋषिणा युक्तः यः रथः अभूत् अन्नवान् इति ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूद् दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।
कद्वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव ।
कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपऽमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! ते तव रन्त्यः रमयिता प्रीतिकरः कः मदः कतमः सोमजन्यो मदः भूत् भवति। किं तावद् ईषन्मदस्तव प्रीतिजनको भवति, उत मध्यमः, उत वा उत्तमः, येन मदेन मत्तः[5] सन् त्वम् दुरः यज्ञगृहद्वाराणि च गिरः [6]स्तुतीः च अभि[6] प्रति उग्रः क्रूरः अप्रसह्यो वा[7] वि धाव लडर्थेऽयं लोट्। यज्ञगृहं गन्तुं स्तुतीः श्रोतुं च [8]विविधं धावसि। तादृशमद[8]योग्यसोमदानाभिप्रायेणायं[9] प्रश्नः। किंच कत् वाहः अर्वाक् कदिति कदाशब्दपर्यायः। वाह [9]इत्येतेन नपुंसकवाचिना[9] शब्देन इन्द्रः प्रत्युह्यत इति सोम उच्यते। अर्वाक् इति तद्विशेषणम्। कदा सोमः त्वत्प्रसादात् फलदानायास्मदभिमुखः[10], भविष्यति इति शेषः। किंच कदा वा तव प्रसादात् उप मा मनीषा उपगमिष्यति[11] मा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा

---

१ भवामेत्ये° वि[1] अ. २-२ नास्ति वि[1,3], ३ °मतु वि[1] अ[1]. ४. नॄन् वि[1]. ५ स्वाम °का ६-६. स्तुतिरभि च अभि वि[1,1], स्तुतिरभि वि[1] अ. ७ वा स्वं मूको. ८-८ विविध तादृश° वि[1] अ, विविधावसि तादृश° वि[1,3]. ९-९ इत्यनेन पुंसक वि[1,3], इत्यनेन पुंसक° वि[1] अ. १०. फलदानाय सत्त्वमुखो वि[1], फलदानायास्मदभिमुखो वि[1,3] अ. ११. °गमिष्य दिता वि[1]; °गमिष्यति इद वि[1] अ.

स्तुतिर्वा सर्वगुणग्राहिणी। किञ्च आ त्वा आङुपसर्गश्रुते तद्योग्यक्रियापदाध्याहार[1]। कदा वा आराध्य त्वाम् शक्याम् शकिरत्र गत्यर्थं। अन्तर्णीतण्यर्थ। गमयेयम् उपमम् मदन्तिकम्[2]। किम्। राध धनम् अन्नै ॥ ३ ॥

वेङ्कट० क ते मद इन्द्र! रमयिता भवति। यज्ञद्वाराणि स्तुती च अभि गच्छ उद्गूर्ण। कदा[3] त्वा त्वदीयोऽश्व[4] मा प्रति "उप हरति"[5] अभिमुख स्तुत्यर्थम्। शक्नुयाम् अद्य त्वाम् आ गमयामि अन्तिकम् धनार्थम्[6] अन्नार्थम् च ॥ ३ ॥

कदु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नॄन् कया धिया करसे कन्न आगन् ।
मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्ने समस्य यदसन् मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वाऽवत । नॄन् । कया । धिया । करसे । कत् । न । आ । अगन् ।
मित्र । न । सत्य । उरुऽगाय । भृत्यै । अन्ने । समस्य । यत् । असन् । मनीषा ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कत् उ कदा वा द्युम्नम् अन्न हविर्लक्षणम् अस्मदीयम्, अस्तीति[7] शेष। हे इन्द्र! त्वावत त्वत्सदृशान् नॄन् मनुष्यान् अस्मान्[8] कया धिया कया अनुग्रहबुद्ध्या करसे करिष्यसि। कत् कदा वा न अस्मान् प्रति आ अगन् आगमिष्यसीत्यर्थ। हे उरुगाय! बहुगते[9] बहूना भक्ताना[9] गतिभूत[9] इत्यर्थ, विस्तीर्णगते[9] वा, सर्वगतीनां मध्ये महागते[9] वत्यर्थ। किमिव किमर्थञ्च। उच्यते — मित्र न सत्य भृत्यै यथा कश्चित् स्निग्ध अविसंवादी भरणीय-योगक्षेमवहनाय[10] आपद्यागच्छेत् परया प्रीत्या, एवम्। कस्मादेवमुच्यस कदा मा प्रत्यागमिष्यसि भरणायेति। यत् यस्मात् अन्ने आहारे शरीरस्थितिनिमित्ते समस्य सर्वस्याऽस्मदादिकस्य प्राणिन असन् भवन्ति मनीषा प्रज्ञा अन्नाभिलाषलक्षणा[11] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० किम् अन्नम् इन्द्र! त्वत्सदृशान् मनुष्यान् "आ गमयति"[12]। कन कर्मणा करोषि त्वम् अभिलषितम् अस्माकम्। कदा वा अस्मान् आ गमिष्यसि। सखा इव सत्यकर्मा त्वम् उरुकीर्ते[9] भरणाय भवसि, अन्ने सर्वस्य स्तोतु यदा भवति बुद्धय[13] इति ॥ ४ ॥

प्रेरय सूरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधाइव ग्मन् ।
गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीर्नर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाःऽइव । ग्मन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अन्नैः ॥ ५ ॥

---

1 'क्रियावध्याहारं वि' अ, 'पदाध्याहारं वि', 'क्रियापदाध्याहारं वि' 2 मदन्तिकमिति नास्ति मूको 3 तदा वि' अ' 4 त्वदीयो वि' अ', त्वदीयो यो वि' 5-5 भरति वि' अ'; उपहरति वि', 6 दना' वि' अ'. 7 'अस्तीति वि'[13] अ 8. तस्मात् मूको 9 दाना वि' 10 आरणाय वि' अ; हरणाय वि' 11. अन्नाभिन्न' वि'[13] अन्नादल वि' अ'. 12-12 'न्ति वि' अ'; आगमयति वि', 13. द भव वि' अ'.

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धाद् द्वितीये पादे आरम्भः[1]। ये यजमाना अस्मदादयः अस्य तवेन्द्रस्य कामम् सोमपानेच्छाम् ग्मन् गमिरत्र शुद्धोऽपि विपूर्वो[2] द्रष्टव्यः, अन्तर्णीतण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विगमयन्ति प्रभूतसोमप्रदानेनापनयन्ति। किमिव। जनिधाः इव जनीनां जायानां सम्भोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसम्भोगप्रदानेन मैथुनेच्छाम् अपनयन्ति, एवम्। गिरः च स्तुनी. पूर्वीः अनादिकालप्रवृत्ता. [3]अन्नैः पुरोडाशाद्यन्नैः[3] सह ये नरः मनुष्याः अस्मदादयो यजमाना. ते तुभ्यमिन्द्राय[4] प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं ददति. तान् सर्वान् अस्मदादीन् यजमानान् हे इन्द्र! तुविजात! बहुभूत! 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' (ऋ ६,४७,१८) इति वचनात् सर्वात्मक! त्वम् प्र ईरय प्रगमय पारम् संसारस्यान्तं गन्तारं प्रगमय। किमिव। सूरः अर्थम् न यथा सूर्यः अर्थमर्त्तारं संसारस्यान्तं गन्तारं योगिनम् अनुगृह्णन् अपवर्गं गमयति, एवम्। दृष्टान्तगतोऽयमर्थ उक्त एव उपनिषत्सु— 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा' (मुंउ १,११) इत्येवमाद्यासु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गमय पारम् तेषां माम्, यथा सूर्यो ...... धिकं[5] गन्तव्यं देशं गमयति। अस्य ये मम अभिलापम् प्रजापश्वादयः गच्छन्ति, यथा जायानां भर्तारो युवानः ताः आ गच्छन्ति। तद्वत् स्तुती च ये ते बहुजनन! बह्वीः मनुष्याः इन्द्र! प्रतिप्रयच्छन्ति[6] हविर्भिः सह, तांश्च पारं गमय इति ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[7] ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।
वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाद्मन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना । पृथिवी । काव्येन ।
वराय । ते । घृतऽवन्तः । सुतासः । स्वाद्मन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मात्रे सर्वस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वी अनादिकालप्रवृत्ते हे इन्द्र! ते तव स्वभूते[8] नु क्षिप्रम् सुमिते सुनिर्मिते। केन मम स्वभूते[9] क्षिप्रं सुमिते। उच्यते— द्यौः मज्मना बलेन, पृथिवी काव्येन कविकर्मणा मेधाविचेष्टितेन प्रज्ञयेत्यर्थः। यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः त्वम्, तस्मात् वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यमिन्द्राय घृतवन्तः अभिमुखं त्वां प्रति क्षरणवन्तो दीप्तिमन्तो वा संस्कृतत्वादाज्यसंयुक्ता वा सुतास अभिषुताः सोमाः स्वाद्मन्[10] स्वशब्द आत्मवचनः। अभेरमदनाम[11] देवानां स्वमद्म हविर्भागलक्षणं यस्मिन् [12]स स्वाद्मा[12] यज्ञः तस्मिन् स्वाद्मनि[13] यज्ञे। अथवा स्वादुशब्दस्य उकारलोपो द्रष्टव्यः। स्वादुमनि[14] मृष्टान्ने यज्ञे अस्मदीये [15]भवन्तु अस्माभिर्दत्ताः[15]। किमर्थम्। पीतये पानाय। मधूनि मधुररसान्यन्नानि अपि हवींषि अदनाय[16] दत्तानि भवन्तु[17] ॥ ६ ॥

---

१. आरम्भे वि[1,3] अ. २. पूर्वो मूको. ३-३. 'दाशोयनेत्रं मूको ४. तुभ्य विप्राय वि[2] अ. ५. विनिकं वि[1]. ६. [०]प्रगच्छन्ति वि[2] अ[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८ स्वभूतौ वि[1,3], स्वभूता वि[2] अ. ९. स्वभूतौ मूको. १०. स्वाद्मन् मूको. ११. भामेरद[०] मूको. १२-१२. स्वाद्मा वि[1]; स्वाद्मा वि[2] अ. १३. स्वद्मनि वि[2] अ; स्वादुनि वि[1]. १४. स्वदुनि मूको. १५-१५. भवन्त्वमसा[०] मूको. १६. अदना मूको. १७. भवतः मूको.

वेङ्कट० निर्मात्र्यौ द्वे क्षिप्र त्वयेन्द्रेण सुष्ठु निर्मिते प्रत्ने। तदेनाऽऽह—द्यावापृथिव्यौ तव शत्रूणां मज्जकेन[1] कर्मणा निर्मिते[2] इति। वरणीयाय तुभ्यम् वसतीवरीभि युक्ता अभिषुता[3] स्वदनार्थम् भवन्तु, पानाय तानि सुतानि, पानाय मधूनि इति ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यऽराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अस्मै इन्द्राय अस्येन्द्रस्यार्थम्[4] आ असिचन् आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्या सिक्तवन्त अग्नौ प्रक्षिप्तवन्त[5] ऋत्विज मध्व मधुररसस्य[6] सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् ग्रहचमसादिकम्। कस्मात्[7] सिक्तवन्त। हि यस्मात् स इन्द्र सत्यराधा सत्यधन यजमानेभ्यो दातव्यत्वेनाऽवि सवादिधन इत्यर्थं। तेन च पात्रेणाग्नौ सिक्तेन तृप्त सन् स इन्द्र नर्य नृभ्य हित ववृधे वृद्धवान् वरिमन् वरिम्णा शरीरस्योरुत्वेन आ मर्यादया प्रमाणेनेत्यर्थ। कस्य। पृथिव्या। अभि वृद्धवान् क्रत्वा कर्मणा च रसानुप्रदानवृत्रवधादिकेन[8] प्रज्ञया वा पौंस्यै च बलै श्रेत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् आ असिचन् अस्मै इन्द्राय। स हि सत्यधन। स अभि वर्धते विस्तीर्णे स्थाने अन्तरिक्षस्य प्रज्ञानेन बृहित[9] वीर्यै च युक्त ॥ ७ ॥

व्यानळिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनट् । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० सर्वप्रकारया वृद्धया वृद्धश्च सन् इन्द्र स्वोजा सुबल वि आनट व्याप्नोति पृतना सङ्ग्रामान। अप्रतिहन्यमान सङ्ग्रामेषु शत्रु जयतीत्यर्थं। किञ्च पूर्वी पूर्वशब्दोऽत्र उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टा शत्रुसेना अप्रभवन्त्य अस्मै अस्येन्द्रस्य सख्याय सखिभावाय सखित्वलक्षणाय आ यतन्त सन्धि कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थ। उत्तरार्धंच प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम्। स्म इति पदपूरण। न शब्द पुरस्तात्[10] प्रयुक्तोऽपि पृतनाशब्दस्य सामर्थ्यादुपमार्थीय। अस्मदीय प्रत्यागन्तु त्व रथम् आ तिष्ठ महतादरेण। च। पृतनासु न। यथा सङ्ग्रामे

1. मज्जकेन वि[11], भञ्जकेन अ[1] 2 त मूको 3 °ता मूको 4 अस्मै इन्द्राय वि[2] अ; अस्मै इन्द्रस्याय वि[1]. 5 प्रक्षिपन्त मूको. 6 मधुरस्य वि[11] 7 अस्मात् मूको. 8. °नुप्रदेन वृत्र° वि[1]. 9 नि° वि[2] अ[1] 10 परस्तात् मूको

[illegible] [illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इदं [illegible] अस्माकं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति ॥ ८ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः' ॥

[३०]

'कवष ऐलूष ऋषिः । आपोऽपां नपाद् वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति ।
महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिं पृथुज्रयसे रीरधा सुवृक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । देवऽत्रा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्छ । मनसः । न । प्रऽयुक्ति ।
महीम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । पृथुऽज्रयसे । रीरध । सुऽवृक्तिम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'प्र देवत्रा' इति [illegible], [illegible] ऐलूषः कवषो ददर्श । प्र इत्युपसर्गः
एतिना सम्बध्यते । देवत्रा इति [illegible] । ब्रह्मणे इति तृतीयार्थे चतुर्थी । गातुः इति
सोम उच्यते गुणवृत्त्या, स्तुतिलक्षणेन [illegible] इति शेषः । गातुः देवान् अपो वा प्रति
गमनशीलः सोमः 'प्र एतु' प्रगच्छतु । देवत्रा देवीः अपः वसतीवर्येकधनालक्षणाः अच्छ
'अभि आप्तुम्' । कस्येव 'वेगेन प्रगच्छतु' । मनसः न मनस इव प्रयुक्ति प्रयुक्त्या प्रयोगेण
वेगेनेत्यर्थः । अथ प्रतिगते च सोमे स्वमपि हे [illegible]! अध्वर्यो! वा महीं
धासिम् महदन्नं सोमलक्षणम् मित्रस्य वरुणस्य चार्थाय पृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय महागतेरिन्द्रस्य
चार्थायेत्यर्थः, रीरध संसाधय संस्कुरु दानयोग्यं कुरु सुवृक्तिम् सुष्टु दोषैर्विवर्जितां
स्तुतिं च ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष ऐलूषः । प्र गच्छतु[10] देवानां मध्ये ब्रह्मणे महते देवाय स्तुतिः । तद्देवाऽऽह —
अपः[11] अभि गच्छतु स्तुतिः[12] शीघ्रम् यथा मनसः प्रयोग उद्योग[13] । महतीम् मित्रावरुणयोः
धारयित्रीम् अहोरात्रयोः स्तोतुः अमरणहेतुम्[14] उरुवेगाय ब्रह्मणे स्तोतः! संसाधय
स्तुतिम् ॥ १ ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशन्तः ।
अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥ २ ॥

---

१. इन्द्र वि[1]. २. [illegible] मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४. अविशे° मूको. ५-५. प्रे मूको.
६-६. आप्तुम् वि[1] अ. ७-७. °वेगेन° वि[illegible]; °वेगेन° वि[1] अ. ८. नास्ति मूको. ९. अपः मूको.
१०. °तु वि[1] अ[1]. ११. अपः अ[1]. १२. °तीः वि[1] अ[1]. १३. °गे वि[1] अ[1]. १४. °रण°
वि[1] अ[1].

अध्वर्यवः । हविष्मन्तः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशन्तः ।
अव । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तम् । आ । अस्यध्वम् । ऊर्मिम् । अद्य । सुऽहस्ताः ॥२॥

उद्गीथ० हि इति पदपूरणः । हे अध्वर्यवः ! हविष्मन्तः अभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तो यूयम् भूत भवत, सोममभिषुणुतेत्यर्थः । तदर्थञ्च 'अच्छ आप्तु महीतुम्'[1] अपः सोमाभिषवाङ्गभूताः[2] एकधनालक्षणाः इत गच्छत उशतीः सोमाभिषवाङ्गभावं[3] कामयमानाः हे उशन्तः ! सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानाः[3] । अपः आप्तुं गच्छतेति सम्बन्धः कार्यः । [4]याः मेघस्था अपः अव[4] चष्टे पश्यति अरुणः रक्तवर्णः सुपर्णः सुपतनः सोमः । ताभिः[5] सहाभिषुतं च सन्तम् तम् ऊर्मिम् सोमसङ्घातम् [6]अद्य आ सम्प्रति आभिमुख्येन अस्यध्वम् दशापवित्रे प्रक्षिपत हे सुहस्ताः ![6] शोभनकर्मकारित्वाद्वा सुवर्णेनाऽलङ्कृतत्वाद्वा शोभना हस्ता येषां ते सुहस्ताः अध्वर्यवः । तेषामिदं सम्बोधनम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे अध्वर्यवः ! हविष्मन्तः हि भवत । [7]ता एव[7] अभि गच्छत अपः[8] कामयमानाः[9] हे उशन्तः !, अव पश्यति[10] याः अरुणवर्णः सुपतनः सोमः[11], तम् ऊर्मिम् आभिमुख्येन प्रक्षिपत पात्रेषु अद्य हे सुहस्ताः ! । ऊर्मिसामानाधिकरण्याल्लिङ्गवचनभेदः[12] ॥ २ ॥

अध्व॑र्य॒वोऽप॑ इ॒ता स॑मु॒द्रम॒पां नपा॑तं ह॒विषा॑ यजध्वम् ।
स वो॑ दद॒दूर्मिम॒द्या सुपू॑तं॒ तस्मै॒ सोमं॒ मधु॑मन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्व॑र्यवः । अपः । इत । स॒मु॒द्रम् । अ॒पाम् । नपा॑तम् । ह॒विषा॑ । य॒ज॒ध्व॒म् ।
सः । वः॒ । द॒द॒त् । ऊ॒र्मिम् । अ॒द्य । सुऽपू॑तम् । तस्मै॑ । सोम॑म् । मधु॑ऽमन्तम् । सु॒नो॒त ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे अध्वर्यवः ! अपः एकधनालक्षणाः, आहर्तुमिति शेषः, इत गच्छत यूयम् समुद्रम् समुद्रस्थानीयम् अक्षीणोदकं जलाशयम् । इदानीमुत्तरोऽर्धो व्याख्यायते । पश्चात् द्वितीयः पादो व्याख्येयः । आर्षोऽयं क्रमः । जलाशयं प्रति गतेभ्यः वः युष्मभ्यम्[13], यस्यार्थाय सोमः पूयते[14] सः अपां नपात् ददत् ददातु ऊर्मिम् अप्समूहम् अद्य सम्प्रति सुपूतम् सुशुद्धम् । तेन चाऽप्समूहेन सह तस्मै तदर्थम् अपांनपादर्थमित्यर्थः[15], सोमम् मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् सुनोत अभिषुणुत यूयम् । अभिषुत्य च तेन सोमाख्येन हविषा अप्सु हितेन[16] अपाम् नपातम् मध्यमं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं देवम् यजध्वम् यूयं हे अध्वर्यवः ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्यवः ! अपः प्रति गच्छत, अपाम् आवासम् अपाम् नपातम् च हविषा यजध्वम् ।

१-१. अगच्छ आप्त गृहीत मूको. २. °मभिषवमूताङ्गभूता मूको. ३. °षवाङ्गभावं मूको. ४. या अव वि[1,1]; या अप वि[2] अ. ५. अभि वि[1]; आभि वि[2] अ. ६-६. नास्ति मूको. पूर्ति सायणानुसारिणी द्र. ७-७. तदेव वि[2] अ[1], देव वि[2]. ८. अर मूको. ९. °न वि[2] अ[1]. १०. °न्ति वि[2] अ[1]. ११. सोमम् वि[2] अ[1]; सेन वि[1]. १२. ऊर्मि समानाधिकरण्य° वि[2] अ[2], समानाधिरण्या° वि[1]. १३. युष्माकम् मूको. १४. पूयते मूको. १५. अपोनपादमित्यर्थ मूको. १६. हितेन वि[1].

स युष्मभ्यम् प्रयच्छतु अद्य सुपूतम् हविष्यम् ऊर्मिम् । तथा सति तस्मै देवाय सोमम् रसवन्तम् सुनुत ॥ ३ ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

य । अनिध्म । दीदयत् । अप्ऽसु । अन्त । यम् । विप्रास । ईळते । अध्वरेषु ।
अपाम् । नपात् । मधुऽमती । अप । दा । याभि । इन्द्र । ववृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥[1]

उद्गीथ० उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वाद् एकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्द प्रथमेऽर्धेऽध्याहार्य । य भवान् अपा नपात् अनिध्म अनिन्धन दीदयत् दीप्यते अप्सु अन्त मेघस्थानामपा मध्ये, यम् च भवन्तम् अपा नपातम् विप्रास मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ईळते स्तुवन्ति अध्वरेषु यज्ञेषु स त्व हे अपाम् नपात्। मधुमती मधुस्वादुयुक्ता अप वृष्टिलक्षणा दा देहि अस्मभ्यम्, याभि अद्भि वसतीवर्यैकधनारूपाभि सोमम मिश्रिताभि इन्द्र ववृधे वर्धते वीर्याय वीरकर्मण, वृत्रवधादिकार्यं कर्तुमित्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य अग्नि काष्ठवर्जित दीप्यत उदकेषु, यम् च मेधाविन स्तुवन्ति यज्ञेषु, स त्वम् अपाम् नपात्। रसवती अप प्रयच्छ, याभि इन्द्र वर्धते वीरकर्मकरणार्थम् ॥ ४ ॥

याभि॒ः सोमो॒ मोद॑ते॒ हर्ष॑ते च कल्या॒णीभि॑र्युव॒तिभि॒र्न मर्य॑ः ।
ता अ॑ध्वर्यो अ॒पो अच्छा॒ परे॑हि॒ यदा॑सि॒ञ्चा ओष॑धीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभि । सोम । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभि । युवतिऽभि । न । मर्य ।
ता । अध्वर्यो इति । अप । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिञ्चा । ओषधीभि । पुनीतात् ॥

उद्गीथ० चतुर्थ पाद पूर्वं व्याख्येय पश्चात् यथाक्रम त्रय पादा व्याख्येया । यत् यदा आ सिञ्चा मर्यादया सिञ्चसि अधिषवणचर्मस्थितस्य[3] सोमस्याऽभिषूयमाणस्योपरि प्रक्षिपसि अप, यदा च ओषधीभि पुनीतात्। ओषधिरत्र सोम उच्यते। बहुवचन चाऽवयवापेक्षम्। यदा च सामन सह दशापवित्रे पुनासि अप, तदा[4] याभि अद्भि वसतीवर्यैकधनारूपाभि सह सोम मोदते हृष्यति हर्षते च पुनरुक्तपरिजिहीर्षया अन्तर्णीतभृशार्थोऽत्र हृष्यतिर्द्रष्टव्य । अत्यर्थं हृष्यति च । किमिव । कल्याणाभि युवतिभि न मर्य यथा कमनीयाभि यौवनान्विताभि स्त्रीभि सह मनुष्य कश्चित्[5] अत्यर्थं मोदत, एवम्। ता अप अच्छ आप्तुम् आदातुम् परा इहि जलाशय गच्छ त्व हे अध्वर्यो। ॥ ५ ॥

वेङ्कट० याभि सोम मुदितो[6] भवति हृष्यति च कन्याणीभि युवतिभि[7] इव मनुष्य ता

---

१ या (१०,१९) व्याख्याता द्र ७ अत्र[2] मूको ३ °चर्मस्थ स वि°, °चमसास्य वि°, °चमस स वि° अ ४ कता मूको ५. किञ्चिद् मूको ६ मुदिता वि° अ°, मूतो वि° ७ °तीभि वि°

अध्वर्यो! अपः प्राप्तुम् परा इहि । यदा आसिञ्चसि ओषधीः आभिः, तदा त्वम् ओषधीभिः सह अभिषुताभिः अपश्च दशापवित्रे पुनीहि इति ॥ ५ ॥

[1]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[1] ॥

एवेद्यूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।
सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव शब्दो नमन्त शब्दात् परो द्रष्टव्य. । इत् शब्दोऽत्र पदपूरणः । यूने अभिषवादिकर्मणाम् आत्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे युवतयः सोमेन सह आत्मनो मिश्रयित्र्यो यौवनान्विता वा आपो वसतीवर्येकधनालक्षणाः नमन्त एव प्रह्वीभवन्त्येव उपनमन्त्येवेत्यर्थः । कदा । उच्यते — यत यदा ईम् एनाः अपः[2] उशन् सोमाऽभिषवादिकर्म कर्तुं कामयमानोऽध्वर्युः उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावम् अभिषवादिकम् अङ्गभावञ्च कामयमानाः[3] अच्छ आप्तुम् आहर्तुम् एति गच्छति, तदा[4] । कस्मात् कारणाद् उपनमन्ते । यस्मात् सम् जानते सम्यक् जानन्ति [5]मनसा विशिष्टया प्रज्ञया[5], सम् चिकित्रे सम्यक् पश्यन्ति च विशिष्टेन चक्षुपा स्वंस्वम् अधिकारं परस्परोपकार च अध्वर्यवः धिषणा वाक् स्तुतिलक्षणा आपः च देवीः देव्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् एव सोमाय आपः[6] प्रह्वीभवन्ति, यदा एताः कामयमानः कामयमाना.[7] अभिगच्छति[8] । अधिषवणफलकायाम् अभिषवणप्रवृत्ताः अध्वर्यव. आप च देव्यः सम् जानते । संज्ञानम् इतरेतरावगमः । अन्योऽन्यम् अवगच्छन्ति अन्योऽन्यं ज्ञापयन्ते च ॥ ६ ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुञ्चत् ।
तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मह्याः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चत् ।
तस्मै । इन्द्राय । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । देवऽमादनम् । प्र । हिनोतन । आपः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः व. युष्मभ्यम् अद्भ्य वृताभ्यः मेघेनाऽऽवृताभ्य वेष्टिताभ्य । तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । अकृणोत् कृतवान् । उ इति पदपूरण । लोकम् युष्माकम् अपां मेघेन वेष्टितानामर्थायेत्यर्थः । स्थान मेघोदरान्निर्गमनमार्गम्[9] । यः च वः युष्मान् मह्याः महत्याः अभिशस्तेः मेघवेष्टनाऽभिहिंसात[10] अमुञ्चत् मोचितवान्, तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् मधुस्वादुयुक्तम् ऊर्मिम्

1-1. नास्ति मूको २. आपः मूको. ३. °माना मूको. ४ कदा मूको. ५-५. मानसविशिष्टया ऐज्ञया वि' अ. ६ आप' मूको. ७. अकामयमाना वि' अ'. ८. 'न्ति वि' अ'. ९ मेघोद मूको १०. °नाभि' हिंसातः मूको.

अप्सहृधातम् देवमादनम् इन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारम् प्र हिणोत प्रगमयत अस्मदर्थं प्रत्यङ्गभावाय प्रस्थापयत यूय हे आप ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य युष्मभ्यम् मेघेन परिवृताभ्य अकरोत् निर्गमनमार्गम्, य च युष्मान्[१] महत्या[१] अभिशस्ते[४] महाहत्याया अमुञ्चत् । 'शुभं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यात्' (ऐभा २,१) इत्युक्तम् । तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् ऊर्मिम् देवस्य इन्द्रस्य मादनम् प्र गमयत हे आप ! ॥ ७ ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मध्व उत्सः ।
घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भः । यः । वः । सिन्धवः । मध्वः । उत्सः ।
घृतऽपृष्ठम् । ईड्यम् । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [५]यच्छन्दसम्बन्धाद् द्वितीयः पाद[५] पूर्वं व्याख्येय । गर्भः सार यः च युष्माकं स्वभूत हे सिन्धव ! स्यन्दनशीला[६] मध्व मधुन मिष्टरसस्य उत्स उत्स्यन्दन[६] उत्ससा[७] । यच्छन्दसम्बन्धात् 'तच्छन्दोऽध्याहार्य' । त गर्भम्[८] मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् ऊर्मिम् अप्सहृधातम् घृतपृष्ठम् घृतेनाज्येन स्पृष्टम् ईड्यम् स्तुत्यम् अध्वरेषु यज्ञेषु ईदृश सार युष्मत्सम्बन्धिनम् अस्मै अस्यन्द्रस्यार्थाय प्र हिनोत प्रगमयत प्रस्थापयत अस्मदर्थं प्रत्यङ्गभावाय । हे आप ! रेवती ![९] अस्मभ्य युष्माभि दातव्यधनेन[१०] दृष्टाऽदृष्टफललक्षणेन तद्वत्य[९] शृणुत हवम् आह्वानवचनमेत दित्यर्थ, मे मम स्वभूतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र हिणुत इन्द्राय अस्मै मधुमन्तम् ऊर्मिम्[११] । गर्भभूत य युष्माकम् सिन्धव ! उदकस्य उत्सभूत[१२], तम् उदकपृष्ठम्[१३] स्तोतव्यम् यज्ञेषु[१४], कुरुत इति शेष । हे आप ! पशुमत्य ! शृणुत हवम् मदीयम् । यद्वा गर्भ [१५]य व[१५] मधुररसस्य उत्स तम् उदकपृष्ठम् अध्वरेषु स्तोतव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत इति ॥ ८ ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेत य उभे इयर्ति ।
मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धवः । मत्सरम् । इन्द्रऽपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेत । यः । उभे इति । इयर्ति ।
मदऽच्युतम् । औशानम् । नभःऽजाम् । परि । त्रिऽतन्तुम् । विऽचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे सिन्धव ! स्यन्दनशीला आप ! य उभे दृष्टाऽदृष्टफल अस्मभ्य दातुम् इयर्ति

---

१ नास्ति मूको २ युष्मा वि°, युष्माक अ° ३ महात्मा वि° अ° ४ °स्ते मूको. ५-५ प्रास्मै हिनो इत्यन्दसम्बधाद् द्वितीये पादे मूको ६ उत्स्यन्दिन मूको ७ उत्सपिता वि[११], उत्स पिता वि° अ ८-८ गर्भ मूको ९ नास्ति मूको १०. दानेन मूको ११ इन्द्र वि° अ° १२ उद्भुत वि° अ° १३ °पृष्ठ वि°, °पृष्ठ मेघस्य अ°. १४ यज्ञे वि° अ° १५-१५ यो म वि° अ°

गच्छति कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यते, तम् मत्सरम् मदयितारम् इन्द्रादिदेवाना तर्पयितारम् इन्द्रस्य पान प्राधान्येनेन्द्रेण पातव्यम् ऊर्मिम् उदकसङ्घातम् प्र हेत प्रगमयत प्रेषयतास्मद्यज्ञ प्रत्यङ्गभावाय मदच्युतम् मदस्य च्योतयितारम् उत्पादयितारमित्यर्थ, औशनम् सोमेन सह मिश्रीभवितु कामयमानम् नभोजाम् नभसि आकाशे अन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण जातम् परि सर्वत त्रितन्तुम् त्रयाणां सवनाना तनितार विस्तारयितारम् विचरन्तम् विविध यज्ञपात्रेषु गच्छन्तम् उत्सम् उत्स्यन्दनम् उत्सर्प्तार[1] देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् हे सिन्धव ! मदकरम् इन्द्रस्य पातव्यम् ऊर्मिम् प्र हिणुत । य उभे द्यावापृथिव्यौ प्रेरयति[२], तस्मा इन्द्राय अपि त शत्रुमदस्य च्यावकम् कामयमानाना हितम् उदकात् जातम् परि प्रेरयत[३] त्रयाणा लोकाना तनितारम् विचरन्तम्[४] उदकानाम् उत्सम् ॥ ९ ॥

आवर्वृ॑तती॒रध॒ नु द्वि॒धारा॒ गोषु॒युधो॒ न नि॑य॒वं चर॑न्तीः ।
ऋषे॒ जनि॑त्री॒र्भुव॑नस्य॒ पत्नी॑र॒पो व॑न्दस्व स॒वृधः॒ सयो॑नीः ॥ १० ॥

आ॒ऽवर्वृ॑ततीः । अध॑ । नु । द्वि॒ऽधाराः॑ । गो॒षु॒ऽयुधः॑ । न । नि॒ऽय॒वम् । चर॑न्तीः ।
ऋषे॑ । जनि॑त्रीः । भुव॑नस्य । पत्नीः॑ । अ॒पः । व॒न्द॒स्व॒ । स॒ऽवृधः॑ । सऽयो॑नीः ॥ १० ॥

उद्गीथ० आवर्वृतती आवृत्ता[५] अस्मदभिमुखीभूता अध अथानन्तरम् नु क्षिप्रम् द्विधारा द्विशब्दोऽत्र अनेकत्वमात्रवचन । अनेकधारा इत्यर्थ । किमिव । गोषुयुध न गोषु वृष्टिलक्षणासु अप्सु निमित्तभूतासु मेघेन सह युध्यत इति गोषुयुद्[६] इन्द्र । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा आप अपर्यन्तधारा, एवम् । नियवम् निश्चयेन मिश्रणीय[७] सोम प्रति चरन्ती गच्छन्ती । अथवा नियवशब्देन यवलूनपादमुच्यते । लुप्तोपम चैतत् पदम् । चरतिरपि भक्षणार्थं । यथा यवलूनपाद गाश्चरन्ती वन्दते कश्चित्, एव यवलूनपादस्थानीय सोम चरन्ती हेतुभावम् सञ्चूर्णयन्ती एकधना अप वन्दस्व प्रणम स्तुहि वा त्वम् हे ऋषे! कर्मणा द्रष्ट ! यजमान ! । कीदृशीरप । उच्यते—जनित्री जनयित्री । कस्य । भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य । पत्नी पालयित्रीश्च सवृध सह सोमस्य वर्धयित्री[८] सयोनी सोमेन सह समानस्थाना[९] ॥ १० ॥

वेङ्कट० आवर्तमाना अपि च द्वयोर्लोकयो धारयित्री[१०] गोनिमित्तम् युध्यमाना इव सेना अभिमुख सञ्चरन्ती त्वम् ऋषे![११] [१२]जनयित्री † इव[१२] भुवनस्य पालयित्री सहवृद्धा सस्थाना वन्दस्व अप ॥ १० ॥

[१३]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग[१३] ॥

---

१ उत्सर्पेतार मूको २ °न्ति मूको ३ प्रीणय° मूको ४ अपि च° वि° अ° ५ आवर्ती: मूको ६ गोषुयद् मूको ७. मिश्रयणीय मूको ८ वर्धयितु मूको ९ समानस्तान मूको १०. °त्री वि° ल° °त्रि वि°. ११ ऋषे वि° अ°. १२ १२ नास्ति वि० † °त्री वि° अ°.
१३ १३. नास्ति मूको.

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । नः । अध्वरम् । देवऽयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।
ऋतस्य । योगे । वि । स्यध्वम् । ऊधः । श्रुष्टीऽवरीः । भूतन । अस्मभ्यम् । आपः ॥ ११ ॥[1]

उद्गीथ० हिनोत समाप्तिं गमयत वर्धयत वा नः अस्माकम् अध्वरम् यज्ञम् देवयज्या देवयज्यायै देवयागार्थमित्यर्थः । हिनोत गमयत च परिसमाप्तिम् वर्धयत वा ब्रह्म स्तुत्याख्यम् सनये लाभाय धनानाम् दृष्टाऽदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । किञ्च[2] ऋतस्य यज्ञस्य योगे सम्बन्धे वर्तते यदिदम् ऊधः[3] ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतत्[4] प्रति वि स्यध्वम् विमुञ्चतात्मानम्, सोमरसेन सह मिश्रीभूतेन रसेन[5] पूरयतैतदित्यर्थः । अथवा अनुद्वद्ध्या युज्यत इति योगो हविर्धानशकटम् । सामीपिकं चेदमधिकरणम्, 'गङ्गायां गावश्चरन्ति' इति यथा । यज्ञस्य सत्रेस्य हविर्धानशकटे सामीपिकाधिकरणभूते यदिदम् ऊधःस्थानीयम् अधिषवणचर्म तदेतत् प्रति विमुञ्चतात्मानमित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । एतच्च कुर्वत्य श्रुष्टीवरी सुखवत्य सुखकर्य भूतन भवत यूयम् अस्मभ्यम् हे आप ! ॥ ११ ॥

वेङ्कट० प्रेरयत अस्माकम् यज्ञम्[6] देवयागार्थम् । अप्सु हि यज्ञ[7] श्रितः । तदेवाऽऽह— प्रेरयत कर्म लाभाय धनानाम् । यज्ञेन युक्ता यूयम् आत्मीयम् ऊधः वि स्यध्वम् । सुखवत्य[8] भवत अस्मभ्यम् हे आप[9] ॥ ११ ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथ । हि । वस्वः । क्रतुम् । च । भद्रम् । बिभृथ । अमृतम् । च ।
रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे आप ! रेवती ! धनवत्यः ! क्षयथ[9] ईशिध्वम् वस्व वसुनः धनस्य । क्रतुम् च कर्म च भद्रम् कल्याणं सोमयागलक्षणम् बिभृथ धारयथ पुष्णीथ वा [10]अमृतम् अमरणधर्माणम्[10] इन्द्रादिदेवम् च । राय धनस्य चास्मदीयस्य । कीदृशस्य । स्वपत्यस्य शोभनपुत्रसहितस्य[11] । पत्नी पालयित्र्य स्थ भवथ यूयम् । तस्मात् कारणात् सरस्वती वाक् स्तुतिलक्षणा तत् वयः यदन्नम्[12] उत्कृष्टं तत् धात् ददातु[13] गृणते स्तुवते मह्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [14]हे आप ![14] पशुमत्य[1] ईशिध्वे हि धनस्य[15] । कर्म च भजनीयम् धारयथ अमृतम् च ।

---

१ या (६,२२) व्याख्यातेयमृग् द्र. २ नास्ति वि[1] ३ नास्ति मूको, ४. तदेव वि[1,2]. ५ रसेन सह वि[2] अ ६ यज्ञे वि[1]. ७ °ज्ञ मूको. ८. °वत्ये वि[2] अ[*], °व थौ वि[1]. ९ क्षयत वि[2] अ १०-१०. अमृतत्वामरणधर्माणं मूको ११. पुत्रस्य सहि° मूको. १२. तद° मूको. १३ दधातु वि[2]. १४-१४ नास्ति वि[1]. १५. °स च वि[1].

धनस्य [1]च पुत्रस्य[1] भवथ पालयित्र्यः। सरस्वती तत् इदं सर्वम् गृणते मह्यम् अन्नम् प्रयच्छतु नदी इति[2] ॥ १२ ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्घृतं पयांसि बिभ्रतीर्मधूनि ।
अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्रम् । आऽयतीः । घृतम् । पयांसि । बिभ्रतीः । मधूनि ।
अध्वर्युऽभिः । मनसा । सम्ऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुऽसुतम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० हे आपः! यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयाबहुवचनस्याऽत्र लुक्। याः युष्मान् प्रति अदृश्रम् अभिमुखं दृष्टवानस्म्यहम् आयतीः अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीः अङ्गभावाय घृतम् आज्यं सोमसंसृष्टम्[3] पयांसि उदकानि स्वावयवभूतानि मधूनि मधुरस्वादानि मृष्टरसानि बिभ्रतीः धारयन्तीः अध्वर्युभिः सह मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः सम्भाषमाणाः इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम् सुषुतम् सुष्ठु सुतम् भरन्तीः हरन्तीः हेतुकर्तृत्वेनास्मद्यज्ञं प्रतिपादयन्तीः, ताः युष्मान् स्तौमि[4] प्रणमामि चेति शेषः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रति पश्यामि यदा मत्समीपम् आगच्छन्तीः[5] सरस्वत्याः घृतम् पयांसि मधूनि च धारयन्तीः[6]। तद्धि[7] सर्वं सरस्वत्या विद्यते। तदुक्तम्— 'घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय' (ऋ ७,९५,२) [8]इति। अध्वर्युभिः[8] मनसा सङ्गच्छमानाः इन्द्राय सुषुतम् सोमम् भरन्तीः, तदानीं सरस्वती[9] पयोऽधात्[10] इति ॥ १३ ॥

एमा अंग्मन् रेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।
नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अग्मन् । रेवतीः । जीवऽधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।
नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नप्त्रा । सम्ऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० इमाः वसतीवर्येकधनारूपाः आपः रेवतीः धनवत्यः जीवधन्याः जीवनस्य जीवानां वा वर्धयित्र्यः प्रीणयित्र्यो वा आ अग्मन् आगताः अस्मद्यज्ञं प्रति अङ्गभावाय। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सादयत स्थापयत हे सखायः! सखिभूताः! समानाख्यानाः! वा तुल्यकर्मविषयविज्ञानाः! इत्यर्थः। क्व सादयाम। उच्यते— बर्हिषि वेदिस्तरणे नि धत्तन नियमेन धारयत

१-१. पशुपुत्रस्य वि'; च पुत्रस्य च वि' अ'. २. नास्ति वि'^{१२}. ३. सोमसृष्टं मूको. ४. नौमि वि' अ ५. °न्ति मूको. ६. °न्ती मूको. ७. तद्धि वि'. ८-८. इत्यध्व° मूको. ९. सरस्वती मूको. १०. पयोधा° वि' अ'; पयोधाम् वि'.

स्थापयत हे सोम्यासः! सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्ता देवेन वृष्ट्यधिकारिणा सह संविदानाः सम्मन्त्रयमाणा [1]एनाः अपः[1] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आगताः इमाः पशुमत्यः जीवधन्याः जीवन्तः सर्वे एव धनार्हाः याभ्यां तथोक्ताः। हे अध्वर्यवः! सखायः! [2]ताः सादयत[2]। तदेवाऽऽह—बर्हिषि नि धत्तन हे सोमसम्पादिनः! अपाम् नप्त्रा संवादं कुर्वती. एताः ॥ १४ ॥

आग्मन्नाप॑ उश॒तीर्ब॒र्हिरेदं न्य॑ध्व॒रे अ॑सदन् दे॒वय॑न्तीः ।
अध्व॑र्यवः सुनु॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒मभू॑दु वः सु॒शका॑ देव॒य॒ज्या ॥ १५ ॥

आ । अ॒ग्म॒न् । आपः॑ । उ॒श॒तीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । नि । अ॒ध्व॒रे । अ॒स॒द॒न् । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ ।
अध्व॑र्यवः । सु॒नु॒त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । अभू॑त् । ऊँ इति॑ । वः॒ । सु॒ऽशका॑ । दे॒व॒ऽय॒ज्या ॥ १५ ॥

उद्गीथ० आ अग्मन् आगतवत्यः आपः वसतीवर्येकधनाख्याः उशतीः कामयमानाः। किम्। बर्हिः[3] इदम् वेदिस्तरणम्। आगत्य "याः अध्वरे" यज्ञे आ नि असदन् मर्यादया निषण्णा उपविष्टाः देवयन्तीः देवान् कामयमानाः तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः! सुनुत अभिषुणुत इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम्। इदानीम् अपां प्रसादात् अभूत् भूता संवृत्ता वा युष्माकम् सुशका सुष्ठु शकनीया अयत्नसाध्या देवयज्या सोमेनेन्द्रादिदेवयाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आगताः आपः कामयमाना. इदम् [4]बर्हिः। आगताश्च[4] नि असीदन् देवकामाः यज्ञे। हे अध्वर्यवः! सुनुत इन्द्राय सोमम्। आसीत् हि युष्माकम् कर्तुं सुशक्य.[6] देवयज्ञः[7] ॥ १५ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः.[8] ॥

[३१]

[8]ऐलूषः कवष ऋषिः। विश्वे देवा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[8]।

आ नो॑ दे॒वाना॒मुप॑ वेतु॒ शंसो॒ विश्वे॑भिस्तु॒रैरव॑से॒ यज॑त्रः ।
तेभि॑र्व॒यं सु॑ष॒खायो॑ भवेम॒ तर॑न्तो॒ विश्वा॑ दु॒रि॒ता स्या॑म ॥ १ ॥

आ । नः॒ । दे॒वाना॑म् । उप॑ । वे॒तु॒ । शंसः॑ । विश्वे॑भिः । तु॒रैः । अव॑से । यज॑त्रः ।
तेभिः॑ । व॒यम् । सु॒ऽस॒खायः॑ । भ॒वे॒म॒ । तर॑न्तः । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒ता । स्या॒म॒ ॥ १ ॥

१-१. नो आपः मूको. २-२. नास्ति वि[1]. ३. बर्हिरेव वि[1] अ. ४-४. याश्वरे मूको. ५-५. बर्हिरश्च गताश्च वि[1] अ[1]. ६. शक्या मूको. ७. "यजाः वि[1] अ[1]; "यथाज वि[1]. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'आ नो देवानाम्' इत्येकादशर्चं वैश्वदेवम् ऐलूषो ददर्श । नः उप आ वेतु अस्मान् उपागच्छतु [1]सम्प्राप्नोतु । किम्[1] । देवानाम् विश्वेषां सम्बन्धी शंसः शंस इति कान्तिकर्मा । शंसः कान्तिरिच्छा अभिप्रायः, अनुग्रहबुद्धिरित्यर्थः । कथमागच्छतु[2] । विश्वेभिः तुरैः सर्वैः त्वरणैः शीघ्रमित्यर्थः । किमर्थमागच्छतु । अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् । कीदृशः शंसः । यजत्रः यष्टव्यः पूजयितव्यः । किञ्च तेभिः वैर्देवैः सखिभिः वयम् सुपखायः शोभनसखायः भवेम इत्याशास्महे । तत्प्रसादाच्च तरन्तः अतिगच्छन्तः[3] विश्वा सर्वाणि[4] दुरिता पापानि स्याम इत्येतदाशास्महे वयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप आ गच्छतु अस्मान् स्तोतृणाम् स्तोतव्य इन्द्रः विश्वेभिः क्षिप्रैः मरुद्भिः सह रक्षणार्थम् अस्माकं यष्टव्यः । तैः वयम् शोभनसखायः भवेम[5] । विश्वानि च[6] दुरितानि तरन्तः च स्याम ॥ १ ॥

परिं चिन्मर्तो द्रविणं ममन्याद्दृतस्य॑ पथा नमसा विवासेत् ।
उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥ २ ॥

परि॑ । चित् । मर्तः॑ । द्रविणम् । ममन्यात् । ऋतस्य॑ । पथा । नम॑सा । आ । विवासेत् ।
उत । स्वेन॑ । क्रतु॑ना । सम् । वदेत । श्रेयांसम् । दक्षम् । मन॑सा । जगृभ्यात् ॥ २ ॥

उद्गीथ० विश्वेषां देवानां यागार्थम् परि चित् अप्रतिनिषिद्धान्[7] सर्वतः मर्तः मनुष्योऽधिकृतः द्रविणम् धनम् ममन्यात् मन्यतिः कान्तिकर्मा । कामयेत लब्धुमिच्छेत् । लब्ध्वा च धनम् ऋतस्य यज्ञस्य पथा यथोक्तेन मार्गेण विधिना नमसा हविरन्नेन आ विवासेत् परिचरेत्[8] । परिचरणकाले च उत अपि स्वेन क्रतुना आत्मीयेन विज्ञानेन मनसेत्यर्थः, सम् वदेत संवादोऽत्र सामर्थ्यात् ध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विश्वान् देवान् मनसा ध्यायेदित्यर्थः । विश्वेदेवानां[9] यागानन्तरञ्च तत्प्रसादात् श्रेयांसम् प्रशस्यतरम् दक्षम् वृद्धं सर्वव्यापिनम् मनसा ध्यानसाधनेनाऽन्तःकरणेन जगृभ्यात् अत्यर्थं गृह्णीयाद् ध्यायेत्, चलितञ्च तत्त्वचिन्तयाऽऽत्मन्येव[10] समादध्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं मनुष्यः देवानां प्रसादेन धनम् परि ममन्यात् आत्मीयबुद्धिं धने करोतु । यज्ञस्य मार्गेण गच्छन् अन्नेन देवांश्च परिचरतु[11] । अपि च आत्मीयेन प्रज्ञानेन शुश्रूषमाणैः [12]अन्यैः सम्भाषणं[12] करोतु । श्रेयांसम् प्रवृद्धतपस्कं[13] च अतिथिम्[14] मनसा गृह्णातु ॥ २ ॥

अधा॑यि धीतिरस॑सृग्रमंशास्तीर्थे न द॒स्ममुप॒ यन्त्यूमाः॑ ।
अभ्या॑नश्म सुवि॒तस्य॑ शूषं नवे॑दसो अमृता॑नामभूम ॥ ३ ॥

१-१. 'प्राप्नोतुकं वि'; 'प्राप्नोदकं वि'; प्राप्नोतुर्त अ'. २. 'गच्छत वि' अ. ३. अभिगा° मूको. ४. सर्वा मूको. ५. 'महि वि' अ'. ६. नास्ति वि'. ७. अभिप्रति° वि' अ. ८. परिचरत मूको. ९. विश्वेदेवा मूको. १०. वतचि° मूको. ११. 'चर त्वम् वि' अ'; 'चरन्तु वि'. १२-१२. अन्यैः° वि' अ'. १३. संप्र° वि'. १४. °थि वि' अ'.

अधायि । धीति । असंसृप्रम् । अंशाः । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊमाः
अभि । आनश्म । सुविनस्य । शूषम् । नवेदसः । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अधायि निहिता स्थापिता प्रवर्तिताऽस्माकम् धीति देवयागक्रिया[1]। इदानीम् असंसृप्रम् असमानसृष्टिम् उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः। घर्म[2]। विश्वदेवसद्घम्। अंशाः हविर्भागा तीर्थेन[3](?) तीर्थदेशेन दस्मम् शत्रूणामुपक्षपयितार दर्शनीय वा उप यन्ति लोडर्थेऽत्र लट् [4]लेट् वा[4]। उपयन्तु उपगच्छन्तु स्वीभवन्त ऊमा' अवितारः तर्पयितार। तृप्ते च सति सर्वदेवगणे तत्प्रसादाद् वयम् अभि आनश्म व्याप्नुयाम प्राप्नुयामेत्याशास्महे सुविनस्य सु इतस्य[5] सुगतस्य स्वर्गादिकस्य सुतस्य वा प्रजाया सम्बन्धि शूषम् बलं सुखलक्षण स्वर्गादिसुखम् अपत्यसुख चेत्यर्थः। किंच[6] नवेदस अमृतानाम् अभूम न न वेत्ति वेत्त्यर्थैतस्मिन्नर्थे नवेदशब्द वैयाकरणा निपातयन्ति 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या' (पा ६,३,७५) इति। न न वेत्तारो वेत्तार एव स्वरूपतो ज्ञातार एव वयम् अमृतानाम् अभूम भवेमेत्येतदाशास्महे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पिपासिते मयि देवै बुद्धि[7] निहिता[8]। विसृष्टा च अस्मदीया अपाम् अंशा[9]। तीर्थे इव दर्शनीयम् माम्[9] उप गच्छन्ति आपोऽभिन्य[10]। अभिप्राप्ताः कल्याणस्य कर्मण [11]सुखम्। ज्ञातार[11] च देवानाम् अभूम। 'नवेदा' (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम् इति ॥३॥

नित्यश्चाकन्यात् स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान ।
भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात् सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्य । चाकन्यात् । स्वऽपति । दमूना । यस्मै । ऊँ इति । देव । सविता । जजान ।
भग । वा । गोभि । अर्यमा । ईम् । अनज्यात् । स । अस्मै । चारु । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नित्य. कल्पावस्थायी प्रजापति चाकन्यात्[12] कामयताम्। किम्। सामर्थ्यात् दृष्टाऽदृष्टफलम्। तस्मै दातुम् स्वपति' स्वासा[13] प्रजाना स्वामी दमूना दममना वा दान्तमना वा (तु० या ४,४)। कस्मै। यस्मै यजमानाय मह्यम् देव सविता जजान जनितवान्। दृष्टाऽदृष्टफलं च दातुम् छदयत् कामयतामित्येतदाशास्महे वयम् ॥ ४ ॥[14]

वेङ्कट० अजस्र[15] कामयताम् अस्मान् धनपति दममना अग्नि। यस्य होमार्थं प्रात देव' सविता प्रादुर्भवति, [16]तम् ईम् इमम् अग्निम्[16] भग अर्यमा वा[17] गोभि अनक्ति रश्मिभि। [18]स अग्नि[18] कल्याण अस्मै मह्य छन्दयतु उपच्छन्दयतु[19] माम्, अपि च भवतु मद्गृह इति ॥ ४ ॥

---

१. °गवया मूको. २. किम् मूको ३ तदर्थेन मूको ४-४ लोड् वा वि[1], वोच्चा वि[2] अ. ५ इत्यस्य मूको. ६ किन् मूको. ७. °द्धिम् मूको ८. °ताश्च वि[2] अ[2] ९ अपाम् वि[1,2] १०. °विरूस्य वि[2] अ[1], °विन्य वि[1] ११-११. सुखविनार वि[2] अ[2] १२ चकयात् मूको. १३. स्वसा मूको. १४. मूको उत्तरार्धस्य व्याख्यानम् अपूर्णं द्र १५ °स्रम् वि[2] अ[2]. १६-१६. तमिममग्निम् वि[2] अ[1], तमिमग्नि वि[1]. १७. नास्ति वि[1]. १८-१८. नास्ति वि[1]. १९ नास्ति वि[2] अ[1].

इ॒यं सा भू॑या उ॒पसा॑मिव॒ क्षा यद्ध॑ क्षु॒मन्तः॒ शव॑सा स॒माय॑न् ।
अ॒स्य स्तु॒तिं ज॑रि॒तुर्भिक्ष॑माणा॒ आ नः॑ श॒ग्मास॒ उप॑ यन्तु॒ वाजाः॑ ॥ ५ ॥

इ॒यम् । सा । भू॒या॒ । उ॒पसा॑म्ऽइव । क्षाः । यत् । ह॒ । क्षु॒ऽमन्तः॑ । शव॑सा । स॒म्ऽआय॑न् ।
अ॒स्य । स्तु॒तिम् । ज॒रि॒तुः । भिक्ष॑माणाः । आ । न॒ । श॒ग्मासः॑ । उप॑ । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत् 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् । ह इति पदपूरण । हविर्लक्षणेनान्नवन्त या स्तुतिं यागक्रियां वा क्षुमन्त क्षुशब्देनान्नमुच्यते शब्दो वा । के । देवा सर्वे शवसा सर्वेण बलेन शब्दवन्तो वा, स्तुतिमन्त कीर्तिमन्तो वेत्यर्थ । सा इयम् अस्मदीया स्तुति यागक्रिया वा भूया पुरुषव्यत्यय समायन् समागता सम्प्राप्ता । किमिव । उपसाम् इव क्षा कार्ये । भूयात्[1] भवतु । किम् । सामर्थ्यात् देवाना व्याप्त्या । यथोपसा द्यावापृथिवी । एव देवप्रसादात् सगुणा भवतु, सगुणत्वाच्च देवा परया प्रीत्या अङ्गभावमुपगच्छन्त्वित्यर्थ । [2]अस्य मम जरितु स्वभूताम् स्तुतिम् भिक्षमाणा याचमाना श्रोतुमिच्छन्त इत्यर्थ, न अस्मान् आ उप यन्तु मर्यादयोपगच्छन्तु विशेषेण वाजा सुधन्वन पुत्रत्रयोऽपि ऋभु विभ्वा वाज इत्यते । कीदृशा । शग्मास 'शग्मम्' (निघ ३,६) इति सुखनाम । सुखा सुखकरा सुखसेव्या वेत्यर्थ[2] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा इयम् स्तुति मम च[3] भवतु निवसताम् इव मनुष्याणा पृथिवी, यदा[4] खलु स्तुतिमन्तो देवा वेगेन मयि समागच्छन्ति । अस्य मम स्तुतिम् स्तोतु याचमाना अस्मान् [5]उप आ गच्छन्तु[5] शक्ता[6] सुखकरा वाजा सौधन्वना ॥ ५ ॥

[7]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्ग[7] ॥

अ॒स्येदे॒षा सु॑म॒तिः प॑प्रथा॒नाभ॑वत् पू॒र्व्या भूम॑ना॒ गौः ।
अ॒स्य सनी॑ळा असु॑रस्य॒ योनौ॑ समा॒न आ भर॑णे॒ बिभ्र॑माणाः ॥ ६ ॥

अ॒स्य । इत् । ए॒षा । सु॒ऽम॒तिः । प॒प्र॒था॒ना । अभ॑वत् । पू॒र्व्या । भूम॑ना । गौः ।
अ॒स्य । सऽनी॑ळाः । असु॑रस्य । योनौ॑ । स॒मा॒ने । आ । भर॑णे । बिभ्र॑माणाः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अस्य इत् इच्छब्दोऽत्र उपमार्थे, पूर्व्याशब्दाच्च[8] परो द्रष्टव्य । अस्य यजमानस्य स्वभूता एषा सुमति सुस्तुति पप्रथाना विस्तार्यमाणा अस्माभि क्रियमाणेत्यर्थ, अभवद् भूता सञ्जाता पूर्व्या इत् पूर्वकालीनेव । पूर्वस्मिन् काल यादृशी उत्कृष्टा स्तुतिरासीत् तादृशी इदानीमपि सञ्जातेत्यर्थ । भूमना भूम्ना बहुत्वेन च, युक्तेति शेष, गौ सर्वान् देवान् प्रति गन्त्री च सम्वृत्तेत्यर्थ । सर्वदेवसम्बन्धित्वात् बह्वीव सञ्जातेत्यर्थ, अस्य मम यजमानस्य असुरस्य प्रज्ञावत एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवा सनीळा समानस्थाना

---

१ भूया मूको　२-२ नास्ति वि॰　३ नास्ति त्रि॰　४ यथा अ॰　५-५ 'न्त वि॰ अ॰, उपगच्छ तु त्रि॰　६ शक्ता मूको　७-७ नास्ति मूको　८ पूर्वश॰ मूको

स्वभूते योनौ स्थाने यज्ञाख्ये वेद्याख्ये वा समाने सर्वदेवसाधारणे[1] भरणे[1] सर्वस्य जगतो धारणसमर्थे पोषणसमर्थे च। आ इत्युपसर्गश्रुते गच्छन्त्विति[1] शेष। कथम्भूता आगच्छन्तु। उच्यते— बिभ्रमाणा दृष्टादृष्टफलम् अस्मभ्य धारयन्त, गृहीत्वेत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रस्य एषा सुमति पप्रथाना भवति, यद् अभूत् प्रथा पृथिवी भूम्या युक्ता। 'अप्रथयत इन्द्र पृथिवीम्' (शु. माश ६,१,१,१५,) इति। अपि च अस्य स्थाने बलवत सनीळा सर्वेषां साधारणे धारके भ्रममाणा भवन्ति मरुत अन्तरिक्षे ॥ ६ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँ इति। स। वृक्ष। आस। यत। द्यावापृथिवी इति। निः। ततक्षु।
सन्तस्थाने इति सम्ऽतस्थाने। अजरे इति। इतऊती इतीत.ऽऊती। अहानि। पूर्वी। उपस। जरन्त ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् वनम् किम् पुन तदुपादानकाष्ठ मृत्पिण्डस्थानीयम्। अस्य प्रश्नस्य [4]प्रतिवचनम् सामर्थ्यात्[4] प्रधानमिति द्रष्टव्यम्, तस्योपादानकारणत्वात्। क उ स वृक्ष आस कश्च पुन स मूलकारण वृक्षः पृथिवीस्थानीय[5], यस्यावयव प्रधानम् उपादानकारणम्। अस्य प्रतिवचनं[1] सामर्थ्याद् परमात्मा, तस्य मूलकारणत्वात्। यत उपादानकारणाद् मूलकारणाच्च द्यावापृथिवी निष्टतक्षु। तक्षति करोतिकर्मा निष्कृष्य कृतवन्तो देवा विश्वसृज। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। सन्तस्थाने सम्भूय स्थिते सुप्रतिष्ठिते[6] वेत्यर्थ, अजरे जरावर्जिते इतऊती इत एभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊति[8] अवन रक्षण ययोस्ते इतऊती [9]देवरक्षिते इत्यर्थ[9]। अथवा इतश्चेतश्च गतिर्वृद्धि- र्वा ययोस्ते इतऊती सर्वतो गते वृद्धे वेत्यर्थ। अहानि पूर्वा अनादिकालप्रवृत्ता उपस च निष्टतक्षु देवा। य एव सामर्थ्ययुक्ता देवा, तान् सर्वे स्तोतार जरन्त स्तुवन्तीत्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० किम् स्वित् अरण्यम्, क वा वृक्ष स आस, यस्मिन्नरण्य स वृक्ष जात, यस्माद् वृक्षाद् इमे द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षु। ते इमे द्यावापृथिव्यौ सह तिष्ठन्त्यौ जरावर्जिते इतऊती। अस्माद् रक्षण ययो वृक्षात् ते तथोक्ते। अहानि बह्वी च उपस। ते द्यावापृथिव्यौ स्तुवन्ति स्तोतार। ते कुत्त प्रादुर्भूत इति ॥ ७ ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान् यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

---

१ °देवासा॰ मूको २. भरण भरणे वि॰ अ॰ ३. आग॰ मूको. ४ ४. 'वचनसाम॰' मूको. ५. °स्साय वि॰ अ, °स्थान वि॰ ६ °वचनमानसमूभस्थिरे। सुप्रतिष्ठिते वा इत्यर्थ। अजरे जरावर्जिते। इतऊती इतएभ्य प्रकृतेभ्यो देवेभ्य ऊतीरवन रक्षण ययोस्ते इतऊती मूको ७ नास्ति मूको. ८ ऊती मूको. ९ ९ वेरक्षिते वेत्यर्थः मूको.

न । एतावत् । एना । पुरः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० न एतावत् नैतावद्[1] देवजातं सामर्थ्ययुक्तम्। किन्तर्हि। एना एभ्यो देवेभ्यः परः उत्कृष्टः अन्यत् अन्यः हिरण्यगर्भः अस्ति उक्षा सेक्ता प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः। सः हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अन्तरनुप्रविश्य द्यावापृथिवी बिभर्ति धारयति। किञ्च त्वचम् पवित्रम् मन्त्रं तन्मयीमात्मीयां त्वचं तनुमित्यर्थः, दीप्तं वा मन्त्रम् कृणुत करोति स्वधावान्। कदा करोति। यत् यदा ईम् इमाम्[2] त्वचम् सूर्यम् हरितः अश्वाः न वहन्ति, तदा [3]देवसृष्टेः प्रागित्यर्थः[3] ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य परस्तात् एतावत् प्रमाणम् अन्यत् भूतम् न अस्ति। सः सेक्ता द्यावापृथिव्यौ धारयति। सोऽयम् त्वचम् आत्मीयां दीप्तिम् पवित्रम् करोति [4]बलवान्, यत् एनाम् हरयः[4] वहन्ति सूर्यम् इव तदीया अश्वाः ॥ ८ ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० स्तेगः 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः'। रश्मिसङ्घात आदित्यः क्षाम्[5] पृथिवीम् पृथ्वीम् विस्तीर्णाम् न अति एति नातिगच्छति[6] तेजसा समस्तां न व्याप्नोति। पृथिवी स्तूयते। मिहम् सर्वस्य सेक्त्रीं[7] वृष्टिम् वातः मध्यस्थानो देवो वृष्टिकर्मण्यधिकृतः न ह नैव वि वाति वातिरत्रान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः। विविधं गमयति भूम भूम्ना बहुत्वेन। सर्वां वृष्टिं न पातयत्यसामर्थ्यात्, सावशेषामेव पातयतीत्येवं वृष्टिः स्तूयते। अथवा स्तेगो [8]रश्मिसङ्घातरूप आदित्यः पृथिवीं नात्येति इति आदित्यः स्तूयते। एवं वातो वृष्टिं न विविधं[8] गमयति भूमिं प्रति सावशेषमेव वर्षतीति वातः स्तूयते। यत्र प्रजापतौ मित्रः च वरुणः च ······ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स्तेगः[9] नाम मण्डूकवद् वर्षासु प्रादुर्भवति। सः स्तेगः न विस्तीर्णाम् भूमिम् इतस्ततः अति[10] गच्छति। वृष्टिम्[11] च वातः न मध्ये गच्छति महतीम्। मित्रावरुणौ तेजोभिः अज्यमानः दवाग्निः[12] अरण्ये इव वि सृजतः[13] [14]स्वं रश्मिं[14] यस्मिन्काले ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ ९ ॥

1-1. °ताव मूको. 2. इमः मूको. 3-3. देवसृष्टेः प्रतीत्येत्यर्थं. वि[1] अ[1]. 4-4. °बल्व-धेन ह° वि[2] अ[1]; °बाल्यस्य ह° वि[1]. 5. क्ष्मां वि[2] अ[1]. 6. नाग° मूको. 7. सेक्त्रीं मूको. 8. °रश्मि-सविवि° वि[2] अ[1]; °रूपमवि° वि[1,3]. 9. स्तोको वि[2] अ[1]. 10. अभि वि[2] अ[1]. 11. वृष्टिः मूको. 12. देवा° मूको. 13. °तम् वि[2] अ[1]; °त वि[1]. 14-14. स रश्मीन् वि[2] अ[1].

स्तरीर्यत् सूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत् पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्या गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥ १० ॥

स्तरी । यत् । सूत । सद्य । अज्यमाना । व्यथि । अव्यथी । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्र । यत् । पूर्व । पित्रो । जनिष्ट । शम्याम् । गौ । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवा यदा पुत्र सूते, तदानीम् एव निषिच्यमानरेतस्का सा शत्रूणां व्यथयित्री स्वभूतरक्षणा व्यथारहिता करोति प्रजा इति शमीम् आह । अग्ने अनयित्रो पुत्र यदा[1] प्रत्न अग्नि अरण्या जायते, तदानीम् इव पृथिवी काञ्चित् शम्याम् उद्गिरति । शम्या शम्याम् उद्गिरति । [2]'शम्या शमी'[2] । [3]'इमाम् शमीं'[3] पृच्छन्ति[4] विपश्चित । शम्यागर्भाद् अश्वत्थाद् अरण्यो आहरणम् इति ॥ १० ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कण्वम् । नृऽसद । पुत्रम् । आहु । उत । श्याव । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊध । ऋतम् । अत्र । नकि । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपि च कण्वम् ऋषिम् नृषद पुत्रम् आहु । स श्याववर्णं सन् अस्मात्[5] अग्ने हविष्मान् धनम् आ अदत्त । अपि च अस्य अग्ने ऊध[6] कृष्णवर्णाय नार्षदाय कण्वाय श्वेत रूपम् [7]प्र अपिन्वत[7] । तद्व्यतिरिक्तोऽ यो न तस्मै कण्वाय इत्थ यज्ञम् अवर्धयत् । 'युव श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (ऋ १,११७,८) इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्ग[8] ॥

[३२]

'कवष ऐलूष ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द , अन्त्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभ ' ।

प्र सु ग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत् सोम्यस्यान्धसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । ग्मन्ता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभि । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदत ।
अस्माकम् । इन्द्र । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्धस । बुबोधति ॥ १ ॥

---

१ यथा वि॰ अ॰ २-२ शमी शमी वि॰ अ॰. ३-३ यामशरी वि॰ यामशरीरं अ॰ ८। शम वि॰
४ प्रयच्छन्ति वि॰ अ॰ ५ स्मान् मूको ६ त्रुटितम् वि॰ अ॰, कम वि॰ ७-७ प्रापिबन वि॰ अ॰, प्रपिन्वत मूको ८-८ नास्ति मूको

वेङ्कट० प्र नयति मम सुष्टु {मम परा}? सङ्गच्छमानो वधूवरौ[2] चिन्तयतः सचनार्थम्[3]। अभि नयति च सुष्टु प्रसीदतः कन्याप्रदातुः वरान् असदीयैः वरैः। अस्माकम् इन्द्रः उभयम् सेवते मानार्थं[4] कुलम्, यदि सोममयम् अन्नम् सेवत इति ॥ १ ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।
ये त्वा वहन्ति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।
ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वि यासि इन्द्र! दिव्यान् लोकान्, अपि च पार्थिवान् लोकान् बहुभिः स्तुत!। ये त्वाम्[5] 'उप त्वा वहन्ति'[6] मुहुः अध्वरान् प्रति, ते सुष्टु भजन्तां[7] वाचा 'भजमानान् अधनान्' अस्मान् धनप्रदानार्थम् इति ॥ २ ॥

तदिन्मे छन्त्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत् पुंस इद् भद्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्त्सत् । वपुषः । वपुःऽतरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।
जाया । पतिम् । वहति । वग्नुना । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत्[9] एव[10] मह्यम् इच्छतु वपुष्मतो वपुष्मत्तरम् अत्यन्तं सुरूपम्, पुत्रः यत् जननादागतं धनम् पित्रोः सकाशात् अधिगच्छति। जाया पतिम् आत्मसमीपं प्रापयति शब्देन[11] कल्याणेन। पुंसः एव भजनीयः अर्थः संस्कृतः प्रदातव्यः जायायै। तदुक्तम्—'सुभद्रमर्यं भोजनं बिभर्षि' (ऋ ८,१,३४) इति ॥ ३ ॥

तदित् सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन् वहतुं न धेनवः ।
माता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । सधऽस्थम् । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुम् । न । धेनवः ।
माता । यत् । मन्तुः । यूथस्य । पूर्व्या । अभि । वाणस्य । सप्तऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् एव सधस्थम् कल्याणम् अभि धारय अस्माकम्। यस्मिन् स्थाने धेनवः गावः

---

१. परो वि[2] अ[1]. २. पत्नीव[*] वि[2]. ३. सपानार्थम् वि[1]. ४. सन्धानार्थम् वि[1]. ५. त्वा वि[1]. ६-६. उपाह्वयन्ति अ[1]; नास्ति वि[1]. ७. °ता मूको. ८-८. भज्माना धनान् वि[2] अ[1]; भजमानानां ध° भजमानानधनन् वि[1]. ९. सत् तद् वि[1]. १०. एवं वि[2] अ[1]. ११. शन्द वि[2] अ[1]; शब्दे वि[1].

वहतुम् इदानीम् अनुशासति । [1]येन उह्यते पुरुषः स वहतु । अत्र पयो दधि घृतम् इत्यादिकमिदानीं भोक्तव्यम् इति प्रस्तुयन्ति इत्यर्थः[1] । यस्मिन् च पुत्रसमूहस्य मुख्या सम्भन्तव्या माता अभि गच्छति, यथा †वाणस्य अभिगच्छति† सप्तधातुः ‡जायमान स्वर.‡[1] ॥ ४ ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदम् । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० [2]प्र रिरिचे युष्माकं स्थानं प्रति[2] देवकामः होता । इन्द्रः च एकः मरुद्भिः सह याति क्षिप्रः । स्तुतिः अपि येषु अमृतेषु धनप्रदानाय भवति, तेभ्यो रक्षितृभ्य परि सिञ्चत[3] यूय सोमम् इति ॥ ५ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[4] ॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळ्हम् । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।
इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥

वेङ्कट० अस्मिन् यज्ञे निधीयमानम् त्वाम् अप्सु[5] अपगूळ्हम्[6] तासु[7] अपरोक्ष वर्तमानम् प्र उवाच मे देवानाम् कर्मणो रक्षक । तदेवाऽऽह—इन्द्र जानन् अग्ने! अनु हि त्वा चचक्ष । तेन अनुशिष्ट अहम् अग्ने! अत्र आ अगाम् इति कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानम् अग्निम् आह इति ॥ ६ ॥

अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।
एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदम् । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।
एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० कल्याणं कमनीयं सामर्थ्यम् अनुशासनस्य मार्गोपदेशस्य, उत[8] अपि च स्रुतिम् मार्गं विन्दति लभते ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. †† °स्य • भिग° वि[1] अ[1]. ‡-‡ °मान स्वर वि[2] अ[1]. २-२. नास्ति वि[1]. ३ °न्च मूको. ४-४ नास्ति मूको ५ अस्वद्सु वि[1,2]. ६. °गूढम् वि[2] अ[1]. ७ तासि वि[2] अ[1]. ८ °त अत मूको.

वेङ्कट० सेयम् अनुशासनस्तुतिः प्रासङ्गिकी। अक्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञम्[1] हि[2] पृच्छति। स च वदति गन्तव्यम् अनेन पथेति। स च तेन अनुशिष्टः प्र एति। तत् एतत् अनुशासनस्य भद्रत्वम्। अपि च अघसीनाम् अपः[3] मार्गम्[4] पिपासितः अनुशिष्टः लभते॥ ७॥

अधेदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरूधः।
एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव॥ ८॥

अध। इत्। ऊँ इति। प्र। आनीत्। अमंमन्। इमा। अहा। अपिऽवृतः। अधयत्। मातुः। ऊधः।
आ। ईम्। एनम्। आप। जरिमा। युवानम्। अहेळन्। वसुः। सुऽमनाः। बभूव॥ ८॥

उद्गीथ० महाभाग्ययोगात् सर्वात्मभावात् तद्धर्मत्वमापन्न इन्द्रः स्तूयते। अध इत् अद्यैव। उ इति पदपूरणः। प्र आनीत् प्राणिति जीवति। स्वमायया कनचित् प्राणिरूपेणाद्यैव जातः सन् अद्यैव जीवित्वा स्वेच्छया श्वोमरणेन[5] युज्यत[6] इत्यर्थः। अद्यग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थम्। गर्भस्रावे तत्क्षणे जीवति। हिरण्यगर्भात्मा आ महाप्रलयाज्जीवति। एवं सर्वत्र यथाकालं योज्यम्। किञ्च न जीवनमेव केवलं मरणं वा कालाः कुर्वन्ति सर्वभूतात्मकस्य इन्द्रस्य। किन्तर्हि। अममन् 'अम रोगे'। रोगञ्च कुर्वन्ति इमा इमानि अहा अहानि कालाः इत्यर्थः। किञ्च अपीवृतः वाय्वादिसन्निरोधार्थं वस्त्रेणाच्छादितः[7] शिशुरूपः इन्द्रः अधयत् पिबति स्वस्याः मातुः देवमनुष्यादिसर्वजातिस्थायाः स्वभूतम् ऊधः ऊधस्थम् स्तन्यमित्यर्थः[8]। किञ्च आ ईम् एनम् आप। ईमिति पदपूरणः। एनमिन्द्रं मर्यादया व्याप्नोति जरिमा जराभावः जरत्वम्। युवानम् तरुणं सन्तम्। किञ्च अहळन् अक्रुध्यन् वसुः[9] प्रशस्तः[10] सुमनाः शोभनबुद्धिः प्रसन्नचित्तश्च बभूव भवति। देवादिभावे स्थितः[11] महाभाग्ययोगाद्[12] इन्द्रो यद्यद्रूपं कामयते, तद् भवति [13]तद्धर्मा वेति[13] समस्तार्थः॥ ८॥

वेङ्कट० अद्य एव अयम् अग्निः प्र आनीत् मथितः। तदानीम् एव इमानि सौमिकानि अहानि मन्यते नेतुम्। अपि च तेजोभिः परिवृतः पिबति पृथिव्याः सारम्। आप्नोति च एनम् स्तुतिः युवानम्। अक्रुध्यन् वासयिता अग्निः सुमनाः बभूव इति॥ ८॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि।
दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि॥ ९॥

एतानि। भद्रा। कलशाः। क्रियाम। कुरुऽश्रवण। ददतः। मघानि।
दानः। इत्। वः। मघऽवानः। सः। अस्तु। अयम्। च। सोमः। हृदि। यम्। बिभर्मि॥ ९॥

---

१ क्षेत्रविद् वि[1] २ नास्ति वि[1] ३ अपां मूको ४ °र्गं वि[2] अ[1] ५ श्वमरण वि[2] अ ६ युज्यते वि[1]. ७ वस्त्रेणाच्छा° मूको. ८. स्तनमि° मूको ९ वसुः वि[1], प्रवसु वि[2] अ १० प्रशस्य वि[2] अ ११ स्थितम् वि[2] अ १२ °योगम् वि[2] अ १३. १३ तद्धर्मावति वि[1]

उद्गीथ० एतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि शोभनानि सौम्याणि हवींषि च हे कलश! । कलशशयन[1] सर्वकालाधार[1] परिपूर्ण[1] अथवा कलशसदृश[1] कलशवदुदकाधार! इत्यर्थः । अथवाऽन्तर्णीत मत्वर्थमेतत् पदम् । द्रोणकलशवन्! इन्द्र[1] क्रियाम कृतवन्तो वयम् हे कुरुश्रवण! कुरव ऋत्विज । कुरूणामृत्विजा स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतः[1] । कस्यार्थाय कृतवन्तो वयम् । ददत मघानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च धनानि यच्छत तवेन्द्रस्यार्थाय[1] । एतज्ज्ञात्वा प्रत्युपकारार्थम् दान इत् दातैव[2] अस्मभ्यम् ईप्सितार्थानाम् च मघवान । इत्युभयत्र व्यत्ययेन बहुवचनम् । च [3]तव स्वभूताना[3] हे मघवान [1]मघवन्! धनवन्[1] इन्द्र! । स[4] इति तच्छते यच्छब्दोऽध्याहार्य । यो दाता प्रियो वा आत्मा स अस्तु भवतु । अयम् च सोम दाता, हृदि तवेन्द्रस्य हृदये यम् सोमम् हेतुकर्तृत्वेनाहम्[5] बिभर्मि धारयामि ॥ ९ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य[6] कृता ऋग्वेदभाष्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ।

कालहा शूलधृक् पातु शंकर यास्कायन ? ॥

वेङ्कट० एतानि भजनीयानि कर्माणि हे कलशकुलजात[1] क्रियाम राजन्[1] कुरुश्रवण! प्रयच्छत धनानि ऋत्विग्भ्य । हे धनवन्त[1] युष्माकं सर्वदा अस्तु [7]दाता इन्द्र[7], तथा[8] अयम् च सोम, हृदये यम् पीतम् अहम् बिभर्मि इति ॥ ९ ॥

[9]इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्ग[9] ॥

सप्तमस्याष्टकस्येत्थ माधव सुन्दरीसुत ।
व्याख्यत् सप्तममध्यायम् इम श्रीवेङ्कटात्मज ॥ १ ॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्याय ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१. °स्यार्थे वि[1]. २ ददेव मूको. ३-३ तव स्वभूत वि[1] अ ४ नास्ति मूको ५ °हेतुकमनर्त्तु° वि[1]. ६ °वासिविनिर्गतोताचार्योद्गीथस्य मूको ७-७. तथातेन्द्र वि[1] अ[1] ८ तदा वि[1] अ[1]. ९-९ नास्ति मूको

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

पे८८०

'प्र मा युयुज्रे प्रयुजः' व्याचिख्यासति माधवः ।
यदात्मविषये वाच्यं तदादौ संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥

एक एव महानात्मा बहुधाभूय तिष्ठति ।
यथा सोभरिरेकः सन् बहुधा योगतोऽभवत् ॥ २ ॥

बहुधांऽशावतारेषु यथा वा भगवानभूत् ।
इन्द्रो वाऽभूद्[1] यथा सव्यो[2] धीरो वैकुण्ठ एव च ॥ ३ ॥

अत्र ब्राह्मणानि—'प्रजापति सविता भूत्वा प्रजा असृजत । ता[3] विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्दयत् । तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्' (तु. तैब्रा १,६,४,१) इति ।

तदेतद्[4] दीर्घतमसा विस्पष्टमृषिणेरितम् ।
वदती(ति 'इ)न्द्रं मित्रम्'[5] इति 'सुपर्णम्'[6] इति चत्तथा[7] ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारकरण तत्तद्रूपपरिग्रहात् ।
'विश्वतश्चक्षुरि(क्षु.[8] इ)त्याद्यास्तस्मादात्मपरा इति ॥ ५ ॥

तत्र चोपनिषत्सूक्ता परस्य ब्रह्मणो गुणा ।
सर्वथा संभवे नेया महद्भिरेति निश्चय ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव विश्वकर्मोक्तं विश्वस्य करणादिति ।
ब्रुवन्ति कवयः केचिद् ऐश्वर्यादिन्द्रमेव च ॥ ७ ॥

'इन्द्रो मायाभिरि(भि [9] इ)त्यत्र न तथेच्छति शौनकः ।
नैव कात्यायनोऽप्याह तस्मान्नात्मपरा इति ॥ ८ ॥

'युक्ता ह्यस्ये(स्य[9] इ)ति चेन्द्रस्य[10] हरय परिकीर्तिता ।
न सन्ति ब्रह्मणस्तेऽश्वा नान्वादेश तदर्हति ॥ ९ ॥

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गका ।
सकाशान्महतस्तद्वद् आत्मानोऽन्ये विनिर्गता ॥ १० ॥

स एष बहुधाभावो महतोऽस्माभिरीरित ।
अणवो जीवसंज्ञास्ते नानाकर्मफलैर्युता ॥ ११ ॥

---

१. वाद्भुद वि[१२], भवद् भ[१]. २. सव्यो वि[१२]. ३ तां वि[११] अ. ४. °त वि[२] अ[१]; °दत वि[१]. ५. ऋ १,१६४,४६. ६. ऋ १०,११४,५. ७ चत्तथा नास्ति भ ८. ऋ १०,८१,३. ९. ऋ ६, ४७,१८. १० चेन्द्र वि[१]

व्याप्य वायुर्यथा प्राणांश्चिष्ठत्येको बहूनिह ।
तथा महानिमान् जीवान् एकः सन्[1] व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ॥

पयसीव घृतं गूढम् अरण्योरिव पावकम् ।
व्याप्तं नापश्यकरणात्तं पश्यन्तीव मानवाः ॥ १३ ॥

ततो विनिर्गता जीवा यदैकीभावयन्त्यमी ।
अग्निनाऽग्निमिवात्मानं आनन्दयन्त्येन्द्रियैरपि ॥ १४ ॥

योगेश्वरेण यदिदं याज्ञवल्क्येन भाषितम् ।
योगी मुक्तश्च सर्वासां[2] ज्ञानं व्याप्नोति[3] वेदनाम्[4] ॥ १५ ॥

ब्रह्मैव नित्यमस्माकं ततः सर्वमभूदिदम् ।
तदेव प्रलयेऽभ्येति समुद्रमिव निम्नगा ॥ १६ ॥

अत्र महोपनिषत्—'महानव्यक्ते विलीयते[5] । अव्यक्तमक्षरे विलीयते[5] । अक्षरं तमसि विलीयते[5] । तमः परे देव एकीभवति' (सुबाउ २,२) इति ।

यतः सर्वमिदं भूत्वा महानात्मा व्यवस्थितः ।
तस्मादग्न्यादिविषयो वेदस्तत्र प्रतिष्ठितः[6] ॥ १७ ॥

अनित्यत्ववादा[7] इह जीवप्रकृतिगोचराः ।
आ महाप्रलयात्स्थानात् ते भाक्ता[8] इति निश्चयः ॥ १८ ॥

'पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्ध्यनादी उभावपि[9] ।
इति सूते विशेषेण [10]भगवानिह नित्यताम् ॥ १९ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीद् †' इति च दृश्यते ।
ततः प्रकृतिनित्यत्वं‡ कविभिः कैश्चिदीरितम् ॥ २० ॥

अथैतदिति पृच्छामि किमसौ रूपमात्मनः ।
'यथाग्निरग्नौ प्रक्षितः' इत्युक्तेरुत वा जलम् ॥ २१ ॥

व्याप्य वाऽवस्थितो¶ वायुर्यद्वाऽऽकाशो भवेदिति[10] ।
तं वयं न विजानीमः कथं सूते विनिश्चितम् ॥ २२ ॥

---

१ स वि[11] अ. २. सर्वाणां वि[2] अ[1]. ३. आप्नो° वि[3]. ४. वेदनाम् वि[1]. ५. °ली° मूको. ६. °त वि[3]; °तम् वि[2] अ[1]. ७. नित्यत्ववा° वि[12] अ[1]. ८ भक्ता वि[11] अ[1]. ९. भगी १३,१९. १०-१०. नास्ति वि[1]. † छाउ ६,२,१. ‡ °कृत्यनित्य° वि[11] अ[1]. ¶ वाऽवस्थि वि[11] अ[1].

¹नानाभ्युपाया यदव प्रदिष्टा
महर्षिभिस्तस्य †महात्मनो त्तुः ।
सेव्याशु यत्न क्रियतां भवद्भि
र्न हेतुवादैर्भविताऽऽत्मलाभ ² ॥ २६ ॥

[३३]

¹कवष ऐलूष ऋषि । १ विश्वे देवा देवता, २, ३ इन्द्र, ४, ५ कुरुश्रवण-
स्त्रासदस्यव, ६-९ उपगश्रवा मित्रातिथि । प्रथमा त्रिष्टुप्, द्वितीयातृतीये
प्रगाथ (= २ बृहती, ३ सतोबृहती), शिष्टा गायत्र्य ² ।

प्र मा॑ युयुज्रे प्र॒युजो॒ जना॑नां॒ वहा॑मि स्म पू॒षण॒मन्त॑रेण ।
विश्वे॑ दे॒वासो॒ अध॒ माम॑रक्षन् दुः॒शासु॒राग॒ादिति॒ घोष॑ आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा॒ । यु॒यु॒ज्रे॒ । प्र॒ऽयुजः॑ । जना॑नाम् । वहा॑मि । स्म॒ । पू॒षण॑म् । अन्त॑रेण ।
विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अध॑ । माम् । अ॒र॒क्ष॒न् । दुः॒ऽशासुः॑ । आ । अ॒गा॒त् । इति॑ । घोषः॑ । आ॒सी॒त् ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'प्रमा, इति नवर्च³ वैश्वदेव कवषो ददर्श । मा माम् कवषम् प्र युयुज्रे देवयागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो विश्वे देवा । कीदृशा । प्रयुज जगति ⁴स्थित्यर्थं यागकर्मणि⁴ प्रयोक्तार । केषाम्⁵ । जनानाम्⁵ यजमानानाम् । तैश्च देवयागकर्मणि प्रयुक्त सन् अहम् धनदानेन वहामि स्म 'स्मोत्तरे लङ् च' (पा ३,३,१७६) इति स्मशब्दयोगात् भूते लट् । ऊढवानस्मि प्रापितवानस्मि स्तुतीर्हवींषि च पूषणम् आदित्य प्रति । क स्थितो वहामि स्म । उच्यते— अन्तरेण मध्येन । कस्य । सामर्थ्याद् अग्नीना देवाना द्यावापृथिव्योर्वा । देवयागकर्मणि प्रयुज्य च विश्वे देवास सर्वे देवा अध अथ माम् यजमान कवषाख्यम् अरक्षन् रक्षितवन्त । कुत । दुश्शासु दुश्शासनात् शत्रोरसुरराक्षसादिकात् । रक्षितृणा च तेषा देवानाम् घोष 'जहि जहि' इत्यादिशब्द आ अगात् सर्वस्य लोकस्य कर्णपथमागत सर्वैण श्रूयत इति एतत् आसीत् अभूद्वचनम् । एवमतीते काले मे सप्रसादा आसु ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवष ⁶ । कात्यायन (ऋअ २,१०,३३)—'प्र माया वैश्वदेव्यैन्द्र प्रगाथ परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुति पराभिर्मृत मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादपिरुपमश्रवण पुत्रमस्य व्यशोकयत्' इति । मा प्रयुक्तवन्त कुरुश्रवण प्रति सर्वेषाम् जनानाम् प्रयोक्तारो देवा । 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत् वहामि स्म अहम् पूषणम् मार्गे अध्वनां पतिं सखायम् ।

---

१ १ नास्ति वि¹ †† महात्मनो न वि¹ अ¹. २ २. नास्ति मूको. ३ पञ्चर्चम् मूको.
४ ४. °त्यर्थयेन° वि¹³¹, °त्यर्थयो° अ ५ तेषां मूको ६ नास्ति मूको.

जनतामेष्यन्निन्द्राग्नी' इत्युक्त्वा आह—'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' (तै २,२,१,४) इति। विश्वे देवाः अथ माम् अध्वनि अरक्षन्। शासितुम् अदायमः अयम् ऋषिः[1] आ गच्छति इति घोषः च अध्वनि अभूत्[2] ॥ १ ॥

सं मा॑ तपन्त्य॒भित॑ः स॒पत्नी॑रिव॒ पर्श॑वः ।
नि बा॑धते॒ अम॑तिर्न॒ग्नता॒ जसु॒र्वेर्न वे॑वीयते म॒तिः ॥ २ ॥

[3]सम्। मा॒। त॒प॒न्ति॒। अ॒भित॑ः। स॒पत्नी॑ःऽइव। पर्श॑वः[3]।
नि। बा॒ध॒ते॒। अम॑तिः। न॒ग्नता॑। जसु॑ः। वेः। न। वे॒वी॒य॒ते॒। म॒तिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० इदानीं तु देवेष्वप्रसन्नेषु देवप्रसादाद् अपेतम् मा सम् तपन्ति अन्नाभावाद् आबल्यात्[4] कुशयनाच्च दुःखयन्तीत्यर्थः, अभितः उभयतः उभयोरपि पार्श्वयोरित्यर्थः, पर्शवः। किमिव सन्तापयन्ति। सपत्नीः इव यथा सपत्न्यः समानभर्तृकाः स्त्रियो भर्तारं परस्परं वा सन्तापयन्ति, एवम्। किञ्च नि बाधते सम्पीडयति अमतिः अज्ञानं सर्वार्थेषु सम्मोहः। नग्नता च निबाधते। नग्नतया चाऽत्र निर्धनत्वं लक्ष्यते। दारिद्र्यं च मां सम्पीडयतीत्यर्थः, जसुः 'जसु ताडने'। शत्रुताडनां च निबाधते। किञ्च वेः न पक्षिण इव यथा पक्षिणो मनः कम्पते शाकुनिकव्याधादिभयात्[5], एवं [6]मे मतिः[6] मनः वेवीयते वेपते शत्रुभयात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० माम् अभितः सम् तपन्ति अनशनात्[7], सपत्न्य[8] इव सपत्नीः[9], पर्शवः। नि बाधते च दारिद्र्याद्[10] आगता दुर्मतिः, वस्त्राभावाद् आगता नग्नता, अशनाभावात् आगतश्च उपक्षयः। पक्षी इव च कम्पते बुद्धिः ॥ २ ॥

मू॒षो न शि॒श्ना व्य॑दन्ति मा॒ध्य॑ः स्तो॒तारं॑ ते शतक्रतो ।
स॒कृत् सु नो॑ मघवन्निन्द्र मृळ॒याधा॑ पि॒तेव॑ नो भव ॥ ३ ॥

[3]मूष॑ः। न। शि॒श्ना। वि। अ॒द॒न्ति॒। मा॒। आ॒ऽध्य॑ः। स्तो॒तार॑म्। ते॒। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो।[3]
स॒कृत्। सु। नः॒। म॒घ॒ऽव॒न्। इ॒न्द्र॒। मृ॒ळ॒य॒। अध॑। पि॒ताऽइ॑व। नः॒। भ॒व॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० [11]मूषो न शिश्ना स्नायतेः स्नातेर्वा 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (पावा ३,३,५८) इति क.[11] प्रत्ययः। छान्दसत्वात् सकारस्य शकारः। 'द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीना के' (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,४,७८) इति अभ्यासस्य इत्वम्। कोऽस्यार्थः। [12]शिश्ना शिश्नानि सामर्थ्याद्[12] वायितानि[13] सूत्राणि। तानि हि अन्नलिप्तत्वात् शौचार्हाणि वेष्टि-

१. ऋषिम् मूको. २. आभूत् वि[3] अ[1]. ३-३. या (४,६) व्याख्याने द्र. ४. आबाल्याद् मूको. ५. °कन्यधादि° वि[1,3]. ६-६. प्रमति मूको. ७. अन्यदर्शनात् वि[1] अ[1]. ८. °त्न वि[1] अ[1]; °त्न्य वि[3]. ९. सुवर्ति वि[1] अ[1], धपत्नीः वि[3]. १०. °द्यम् वि[1] अ[1]. ११-११. शिश्नापरो शिश्नोतेः कः वि[3]; स्नापवशिश्नेति कः वि[1] अ[1]. १२-१२. नास्ति मूको. १३. पायीता° वि[1] अ.

तानि च सन्तुत्रापयन्त्रे। अथवा लोके शिश्नम्[1] प्रजनन प्रसिद्धम्। तत्सादृश्याद्यात्र पुच्छ शिश्नमुच्यते। यथा मूषिका खादितानि[2] सूत्राणि अवगन्धित्वात् स्वानि वा पुच्छानि तैलभाण्डके घृतभाण्डके वा प्रक्षिप्योत्तार्य च विविध भक्षयन्ति, एवम् मा माम् असम्पद्यमाना[3] आध्य आधयो यागभोगकामा वि विविधम् अदन्ति दु खयन्ति स्तोतारम् सन्तम् ते तव हे शतक्रतो! बहुकर्मन्[4]। एतज्ज्ञात्वा सकृत् सततम् न अस्मान् हे मघवन्! धनवन्[4] इन्द्र! सु मृळय ईप्सितार्थप्रदानेन सुष्ठु सुखय। अध अथ पिता इव प्रियहितयो न अस्माकम् भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माम्[4] आध्यः विविधम् अदन्ति, यथा सूत्राणि मूषिका अश्नाति, स्तोतारम् ते शतक्रतो!। तथा सति सकृत् सुष्ठु धनवन्! इन्द्र! अस्मान् सुखय। अथ पिता इव च अस्माकम् भव इति ॥ ३ ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणम्। आऽवृणि। राजानम्। त्रासदस्यवम्। मंहिष्ठम्। वाघताम्। ऋषिः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इन्द्रादिदेवाभ्यनुज्ञया कुरुश्रवणम् कुरव ऋत्विज उच्यन्ते कर्मणां कर्तृत्वात्। तेषा स्तुतीना श्रोतारम्, सततयाजिनम् एतत्सामान वेत्यर्थ, आवृणि मर्यादया वृणोमि प्रार्थये देवयागार्थं धनम् राजानम् त्रासदस्यवम् त्रसदस्यो पुत्रम् महिष्ठम् अतिशयेन महित[5] दातार धनानाम्। केषामर्थाय। वाघताम् वाघत ऋत्विज उच्यन्ते। तेषामर्थाय ऋषि कवष ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'कुरुश्रवणम् आभिमुख्येन' प्रार्थितवान् अस्मि धनम् राजानम् त्रसदस्यो पुत्रम् अतिशयेन दातारम् ऋत्विजाम् ऋषि अहमिति ॥ ४ ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया। स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य। मा। हरितः। रथे। तिस्रः। वहन्ति। साधुऽया। स्तवै। सहस्रऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० लब्ध्वा राजतो धनम् अनन्तर किं करोषीति चेत्। उच्यते—यस्य इत्यादित्य निर्दिश्यते हरितस्सम्बन्धात्[7]। यस्यादित्यस्य स्वभूता हरित तिस्र हरित्संज्ञका 'अश्वा त्रयो मध्यमा' रथे नियुक्ता सन्त मा मा कवष यजमान प्रति वहति प्रापयन्त्यादित्यम्। कथ वहन्ति। साधुया प्रथमैकवचनस्य छान्दस या। क्रियाविशेषण चैतत्। साधु शोभनम्। स्तवै स्तौमि सहस्रदक्षिणे बहुदक्षिणे यज्ञे वाजपेयादौ ॥ ५ ॥ अत पर 'यस्य' इति सूक्तशेषे मृते मित्रातिथौ नृपे उपमश्रवस स्नेहाद् ऋषि शोकमपानुदत्[8]।

---

१ शस्नित्य मूको. २ खादि° वि[१] अ ३ असम्पा° मूको. ४ मम वि[२] अ[१]. ५ महितां वि[१] अ[१] ६ ६ नास्ति वि[२]. ७ हरित° मूको ८ ८ °श्वा तयोर्मे° मूको. ९ °पनु° मूको

वेङ्कट० यस्य स्वभूता तिस्रः अश्वा रथे स्थितम् माम् वहन्ति सुष्टुतम्। अहम् स्तवे पुरुश्रवण बहुदक्षिणे अस्मिन् यज्ञे। इति प्रष्टिवाहिनं[1] रथ परिगृह्याऽऽनाह्लते[2] ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः[3] ॥

यस्य॑ प्र॒स्वाद॑सो॒ गिर॑ उप॒मश्र॑वसः पि॒तुः । क्षेत्रं॒ न र॒ण्वमू॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

यस्य॑ । प्र॒ऽस्वाद॑सः । गिरः॑ । उ॒प॒मऽश्र॑वसः । पि॒तुः । क्षेत्र॑म् । न । र॒ण्वम् । ऊ॒चुषे॑ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० 'यस्य प्रस्वादसो गिर' इत्यनेन सूक्तशेषभूतेन चतुर्ऋचेन वर्गेण मृते देहान्तरं गते सति मित्रातिथिनाम्नि नृप राजनि उपमश्रवोनाम्नः मित्रातिथेः राज्ञः पुत्रस्य शोकं स्नेहादेवापानुदद् अपनीतवानृषिः कवषः। यस्य ऊचुषे इत्यनयोः सामानाधिकरण्याद् ऊचुषे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। लिड् चात्र वर्तमाने 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३, ४, ६) इति। यस्य मित्रातिथिनाम्नो राज्ञः उपमश्रवसः तव पितुः ऊचुषे ब्रुवतः भाषमाणस्य प्रस्वादसः प्रकर्षेणास्वाद्याः[4] मधुरा गिरः वाचः दृष्टान्तेन तुल्यत्वसामर्थ्यात् रण्वाः[5] रमणीयाः चित्तप्रीतिकराः इत्यर्थः। किमिव। क्षेत्रम् न रण्वम् यथा क्षेत्रं व्रीह्यादिसस्यसम्पन्नं रण्वं रमणीयं चित्तप्रीतिकरम्, एवम्। वाक्यार्थस्यापरिसमाप्तत्वाद् उत्तरया एकवाक्यता योज्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रकर्षेण स्वादयित्र्यः[6] गिरः[7] उपमश्रवसः पितुः मित्रातिथेः, यथा रमणीयम् क्षेत्रम् दानार्थं सम्पन्नसस्यं[8] सेवमानाय दरिद्राय। स्वादसः इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अधि॑ पुत्रोपमश्रवो॒ नपा॑न्मित्रातिथेरिहि । पि॒तुष्टे॑ अस्मि वन्दि॒ता ॥ ७ ॥

अधि॑ । पु॒त्र॒ । उ॒प॒म॒ऽश्र॒वः॒ । नपा॑त् । मि॒त्र॒ऽअ॒ति॒थेः॒ । इ॒हि॒ । पि॒तुः । ते॒ । अ॒स्मि॒ । व॒न्दि॒ता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० पुत्रेति प्रियवचनेन[9] सम्बोध्य[10] उपमश्रवसम् ऋषिराह कवषः। हे पुत्र! उपमश्रवः! हे [11]नपात्! पुत्रक![11] मित्रातिथेः मित्रातिथिनाम्नो राज्ञः अधि इहि अवगच्छ अवजानीहि। किम्। उच्यते— पितुः ते अस्मि वन्दिता। पूर्वस्यामृचि यस्येति श्रुतेः तस्येत्यध्याहार्यम्। तस्य पितुः ते तव उपमश्रवसः सम्बन्धिनः अस्मि भवामि वन्दिता स्तोता पुरोहितः ऋत्विग् वेत्यर्थः। एवं सति [12]त्वं चाहं[12] च तुल्यशोकौ। एतज्ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः। अहं तव पितृस्थानीयो जीवामीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पुत्र! उपमश्रवः! मित्रातिथेः नपात्! अपातयितः![13] माम् अधि गच्छ मत्समीपम् आगच्छ[14]। पितुः तव अहम् अस्मि स्तोता। मह्यं धनं प्रयच्छ[15] इति ॥ ७ ॥

---

१ प्रष्टि° मूको. २ प्रतिगृ° वि[1]. ३ ३ नास्ति मूको. ४ °स्वाद्य मूको. ५. रण्व मूको. ६ स्व° मूको. ७ गिर मूको. ८ सवणसत्य वि[1] अ[1], सपन्तसत्य वि[1]. ९ प्रियवच° वि[1]. १० १० °ध्योपमश्रव मूको. ११. °पात् इन् प्राणात्मक वि[1]. १२ १२ त्वाच्चा° मूको. १३. °त मूको. १४. नास्ति वि[1] अ[1]. १५ °च्छति वि[1] अ[1], °च्छत वि[1]

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानाम् । उत । वा । मर्त्यानाम् । जीवेत् । इत् । मघऽवा । मम ॥ ८ ॥

उद्गीथ० किञ्च यदि ईशीय ईश्वरोऽहं स्याम् अमृतानाम् देवानाम् उत वा मर्त्यानाम् मनुष्याणाम् । देवमनुष्यादिकस्य सर्वस्य मरणहेतोः निर्धारणे यद्यहं समर्थः स्यामित्यर्थः । ततः किम् । उच्यते—जीवेत् इत् प्राणान् धारयेदेव न म्रियेत एवेत्यर्थ[१], मघवा धनवानीश्वरो राजा मित्रातिथि. मम कवषस्य पुरोहितभूतस्य, याज्य इति शेषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'यदि. अहम् ईश्वर.† स्याम् अमारकाणाम् अपि च मारकाणाम्‡, जीवितोऽ§ भवेत्¶ धनवान् राजा मम† अर्थाय[१] ॥ ८ ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति । तथा युजा वि वावृते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । चन । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अन्यच्च 'कवषः कथयति[२] । देवानाम् ब्रह्मादीनाम् व्रतम् कर्म मर्यादाकरणलक्षणम्[३] अति 'शतायुर्वै पुरुषः' (तैब्रा १,७,६,४) इति[२] देवैर्या मर्यादा[४] कृता, तां स्वकर्मानुरूपां च अतीत्य, 'उल्लङ्घ्येत्यर्थः'[६], शतात्मा चन बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः, वृत्ररावणादिकः न जीवति । कस्मात् । यस्मात् तथा तेन प्रकारेण शतं वर्षाणि पुरुषो जीवतीति स्वकर्मानुरूपञ्चेत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणेन युज्यते इति युक् प्रजापतिः, तेन युजा प्रजापतिना "वि ववृते" विवर्तित निर्मितम् जगदित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'न देवानाम् अति क्रम्यते कर्म । शतसंवत्सरश्च† कश्चित् जीवति अन्य. । तथा युजा सहायादिना‡ वि वर्त्तते वियुक्तो भवति मृत इति[८] ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः[९] ॥

[३४]

'कवष ऐलूष, अक्षो मौजवान् वा ऋषि. । १,७,९,१२ अक्षाः देवता, १३ कृषिः, २-६,८, १०,११,१४ अक्ष-कितव-निन्दा । त्रिष्टुप् छन्दः, सप्तमी जगती[१] ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

---

* नास्ति वि[१] अ[१]. † °श्वर वि[१]. ‡ °णाम् अपि च मारकाणाम् वि[१]. § जीवे वि[१]. ¶ भव वि[१]. † नामम वि[१]. † °तर्यंव°, वि[१]. ‡ °यान् दिना वि[१].

१-१. नास्ति वि[१] अ[१]. २-२. कवषकरथ्यत मूको. ३. °दाकारलक्षणम् मूको. ४. नास्ति मूको. ५. °दया मूको. ६-६. °ल्लङ्घ्यतेत्यर्थः वि[१,२,३], °ङ्घयतेत्यर्थः वि[१] अ. ७-७. विवृते मूको. ८-८. नास्ति वि[१] अ[१]. ९-९. नास्ति मूको.

१-१. नास्ति मूको.

प्रावेपा । मा । बृहत । मादयन्ति । प्रवातेऽजा । इरिणे । वर्वृताना ।
सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्ष । विऽभीदक । जागृवि । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥[1]

उद्गीथ० प्रावेपा प्रवेपिन प्रकम्पनशीला अक्षाः मा माम् बृहत महत विभीतकस्य सम्बन्धिन फलत्वेन, फलानीत्यर्थ, मादयन्ति हर्षयन्ति प्रवातेजा प्रवरवात काले वर्षासु प्रवणे वा प्रदेशे जाता इरिणे आस्फारे[2] वर्वृताना वर्तमाना । न च मनाग् मादयन्ति । किं तर्हि । सोमस्य इव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवत्पर्वते जातस्य भक्ष पान यजमानादीन् 'अत्यर्थं मादयति[3]', एवम् विभीदक विभीदकविकार[4] जागृवि विजयपराजययो हर्षशोकाभ्या जागरणस्य कर्ता मह्यम् द्वितीयार्थे चतुर्थी । माम् अच्छान् अन्तर्णीतभृशार्थमेतद् द्रष्टव्यम् । अचच्छदद् अत्यर्थं मादयति[5] । केन । सामर्थ्यात् हर्षेण ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कात्यायन (२,१०,३४)—'मौजवान् वाऽक्षोऽक्षकृषिप्रशसा चाक्षकितवनिन्दा च' इति । प्रवेपिण[†] माम् महत विभीतकस्य फलानि मादयन्ति प्रवणे देशे जाता इरिणे वर्तमाना । इरिणो नूनम् अधिदवन भवति । सोमस्य इव मूजवति पर्वते जातस्य भक्ष[7] । तत्र हि उत्तम सोमो[8] जायते । विभीतक जागरणस्य कर्ता कितवस्य मह्यम् उपच्छन्दन करोति इति । प्रशसति एनान् अनया, निन्दति उत्तराभि । यद्वा प्रवातेजा[9] प्रकृष्टवाते देशे स्थितै आक्षिके युज्यमाना[10] ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिऽभ्य । उत । मह्यम् । आसीत् ।
अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतो । अनुऽव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० मा माम् न मिमेथ नाऽऽक्रुष्टवती सुशीलात्वात्[11], न जिहीळे नापि लज्जापितवती सुचरितात्वात्, अथवा न चुक्रोध एषा मम जाया किन्तु शिवा सुखा आसनप्रदानपादप्रक्षालनादियथार्ह प्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थ, सखिभ्य सखिभूतेभ्य कितवादिभ्य[12] । न केवल मम सखिभ्य एव सुखा, उत अपि मह्यम् आसीत् सुखा । एव गुणविशिष्टा सतीम् अक्षस्य एकपरस्य एक पर प्रधानो यस्य स एकपर तस्य एकपरस्य पराजयप्रधानस्येत्यर्थ, अथवा एकपरस्य एककृतायप्रधानस्य हेतो कारणाद् अक्षकृतद्यूतन[13] निमित्तेनेत्यर्थ, अनुव्रताम् अनुगतकर्माणम् अनुकूलामित्यर्थ, जायाम् भार्याम् अहम् अप[14] अरोधम् अपरोधितवान्[15] अस्मि, वित्तनाशेन दुःखिता कृतवानित्यर्थ ॥ २ ॥

---

१ इयमृग् या (९,८) व्याख्याता द्र २ आस्फारे वि[1] [3] अ अस्फर वि[1] ३ ३ °त्यथमुद° वि[1] °र्थं मद° वि[1] अ ४ °दक वि[1] मूको ५ छादयति वि[1] अ ६ ६ नास्ति वि[1] अ[1] † प्रविवपिण वि[1] ७. पक्ष वि[1] अ भक्षन् वि[1] ८ सोम सोम वि[1] अ[1]. ९ प्रवावजाना वि[1] अ[1] १० युध्यमानान् वि[1] अ[1], °न्युपमाना वि[1] ११ सुशीलावत्त्वात् मूको. १२ कितवेभ्य वि[1] १३. अक्षनित° मूको १४ अव वि[1] [2] अ, एव वि[1] १५ उपरो° मूको

वेङ्कट० न माम् आक्रुष्टवती, न चुकोध[1] एषा, शिवा मदीयेभ्य. सखिभ्यः मह्यम् च प्राक् तस्य आसीत्। अक्षस्य अहम् एकपरस्य यः[2] परपुरुषं[3] तत् प्रवणं करोति स तथोक्तः, हेतोः "इत्थम् अनुव्रताम्"[4] जायाम् अहम् अप अरोधम् अक्षव्यासक्तः परित्यक्तवान् ॥ २ ॥

द्वेष्टि॑ श्व॒श्रूरप॑ जा॒या रु॑णद्धि॒ न ना॑थि॒तो वि॑न्दते मर्डि॒तार॑म् ।
अश्व॑स्येव॒ जर॑तो व॒स्न्य॑स्य॒ नाहं वि॑न्दामि कित॒वस्य॒ भोग॑म् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि॑ । श्व॒श्रूः । अप॑ । जा॒या । रु॒ण॒द्धि॒ । न । ना॒थि॒तः । वि॒न्द॒ते॒ । म॒र्डि॒तार॑म् ।
अश्व॑स्यऽइव । जर॑तः । व॒स्न्य॑स्य । न । अ॒हम् । वि॒न्दा॒मि॒ । कि॒त॒वस्य॑ । भोग॑म् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० श्वश्रूः अयोग्यत्वात् कितवं जामातरमपि सन्तम् द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः। जाया च अप रुणद्धि गृहे निरुणद्धि लोकलज्जया अर्थदान्या भयाच्च। किञ्च नाथितः ऋणमोक्षार्थं वृत्त्यर्थं च धनं याचमानः उपतप्तो वा क्षुधा कितवैर्वा सम्पीडित इत्यर्थः, न विन्दते न लभते मर्डितारम् धनदानेन सुखयितारम्। किंच अश्वस्य इव यथा अश्वस्य जरतः वृद्धस्य वस्न्यस्य वस्नं[5] मूल्यं तदर्हस्य वाहनभोगं दौर्बल्यभयात् न लभते स्वामी, एवम् अहम् न विन्दामि नोपलभे न पश्यामीत्यर्थः, कितवस्य द्यूतकरस्य भोगम् कुटुम्बभरणभोगम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्वेष्टि मां गृहगतम् श्वश्रूः। अप रुणद्धि जाया च। न याचमानः लभते सुखयितारम्। अश्वस्य इव वृद्धस्य विक्रेतव्यस्य[6] वस्नं[7] मूल्यम् तदर्हस्य, न अहम् लभे कितवस्य भोगम् बुद्ध्या विमृशन्निति ॥ ३ ॥

अ॒न्ये जा॒यां परि॑ मृशन्त्यस्य॒ यस्याग्॑धद्वेद॑ने वा॒ज्य१॒॑क्षः ।
पि॒ता मा॒ता भ्रात॑र एनमाहु॒र्न जा॑नीमो॒ नय॑ता ब॒द्धमे॑तम् ॥ ४ ॥

अ॒न्ये । जा॒याम् । परि॑ । मृ॒श॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । यस्य॑ । अगृ॑धत् । वेद॑ने । वा॒जी । अ॒क्षः ।
पि॒ता । मा॒ता । भ्रात॑रः । ए॒न॒म् । आ॒हुः॒ । न । जा॒नी॒मः॒ । नय॑त । ब॒द्धम् । ए॒तम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अन्ये कितवाख्याः पुरुषाः जायाम् भार्याम् परि मृशन्ति संस्पृशन्ति, हस्तवस्त्रगलकेशान् गृहीत्वा आकर्षन्तीत्यर्थः, द्रौपदीमिव दुश्शासन, अस्य मदादिकस्य कितवस्य स्वभूताम्। यस्य कितवस्य मदादिकस्य, स्वभूत धनम् इति शेषः, अगृधत् अभिकाङ्क्षति[8] इच्छति[8], जेतुमिति शेषः। केच्छति जेतुम्। वेदने विदिर्लाभे। विन्दते लभते धनमस्मिन् कितवः इति वेदनम् आस्फारकम्[9], तस्मिन् वेदने धनलम्भने आस्फारे। [10]वाजी वेजनवान् वेगवान्[10]

1. चुकोप वि[2] अ[1]. 2. यम् वि[2] अ[1]. 3. पुरुषं वि[1]. 4-4. इत्थमाव्रताम् वि[2] अ[1]. 5. वसुमूल्यस्यार्हस्य वस्नं मूको. 6. विक्रेतुः यस्य वि[2] अ[1]; विक्रेतव्यस्य वि[1]. 7. वस्नं मूको. 8. °ते मूको. 9. आस्व° मूको. 10-10. वाजिवेजिवेनवान् वि[2] अ[1]; वाजिवेनिवेगवान् वि[1].

लुण्ठनशील इत्यर्थ, अक्षः देवनसाधन । किंचान्यत् । कितवस्य पिता माता भ्रातर च अत्यन्ताप्ता अपि सन्त एनम् कित॰ मदादिकम् न जानीम वयम् अस्याप्यय सम्बन्धीति आहु॰ ब्रुवन्ति । धनापहारकत्वात् निर्विण्णाः सन्तो नायम् अस्मदीयः इति वदन्तीत्यर्थ । नयत हे कितवाः[1] 'यत्रेष्ट तत्र[2] प्रापयत यूय रज्ज्वा बद्धम् सन्तम् एतम् कितवम् इत्ये वमाहुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्ये[3] जायाम् अस्य कितवस्य परि मृशन्ति[4], यस्य धने यस्मात् अक्षा देव अभिकाङ्क्षा करोति । पित्रादय च एनम् वदन्ति—न वयम् एनम् अस्मदीयम् जानीम, स्वगृहम् नयत[5] बद्धम् एतम् इति ॥ ४ ॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभि । परायत्ऽभ्य । अव । हीये । सखिभ्य ।
निऽउप्ता । च । बभ्रव । वाचम् । अक्रत । एमि । इत् । एषाम् । नि ऽकृतम् । जारिणीऽइव[6] ॥

उद्गीथ० यत् यदा अक्षै पराजित हृतसर्वस्व सर्वैर्निन्द्य[1] आदीध्ये आभिमुख्येन ध्यायामि इत्यर्थ — न दविषाणि पुनर्न देविष्यामि[2] एभि अक्षै इति, तदा परायद्भ्य आस्फार[3] प्रति पराङ्मुख गच्छद्भ्य अव हीये अवगच्छामि[4] अपसर्पामीत्यर्थ, सखिभ्य सखिभूतेभ्य । किंच न्युप्ता च यदित्यनुवर्तते । यदा च आस्फारे[5] कितवै प्रक्षिप्ता सन्त बभ्रव बभ्रुवर्णा अक्षा वाचम् भूम्यभिघातपरस्पराभिघातलक्षण शब्दम् अक्रत कुर्वन्ति, तदा तस्य शब्द श्रुत्वा व्यसनेनाभिभूयमान सङ्कल्प परित्यज्य एमि इत् गच्छाम्येव एषाम् अक्षाणा सम्बन्धिनम् आस्फारप्रदेशम्[6] निष्कृतम् सन्तम् । किमिव सङ्कल्प परित्यज्य गच्छामि । जारिणी इव यथा जारिणी जारवती व्यभिचारिणी काचित् स्त्री व्यसनेनाभिभूयमाना स्वचारित्रमविगणय्य सङ्केतस्थान गच्छति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् आभिमुख्येन क्रीड, तदानीम् न तृप्ये[11] अक्षै न परितपामि । स्वयमेव परागच्छद्भ्य सखिभ्य अहम् अव हित[12] भवामि, नाह प्रथमम् अक्षान् विसृजामि । पित्रादिभ्य अवधानम् । न्युप्ता[13] च अक्षा वाचम् कुर्वन्ति । तेषाम् अक्षाणाम्[14] निष्कृतम् स्थानम् अहम् आगच्छामि[15] एव जारिणी इव सङ्केतस्थानम् ॥ ५ ॥

[16]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः[16] ॥

---

१ १ यत्रेष्टं तत्र मूको २. नास्ति वि[1,2]. ३ °न्ती मूको. ४. °ते वि[1] अ[1], यथा वि[2] ५ ५ निगम एप या (१२,७) द्र ६ °र्निन्द्यम् मूको ७ दवि° मूको ८. आस्व° मूको ९. अवसा ग° वि[1], असो ग° वि[2] अ १० आप्ने वि[1], आपरे वि[2] अ ११. तृप वि[1]. १२ अवमहित वि[2] अ[1], अवम् अहीन वि[1] १३ उप्ता वि[2] अ[1] १४ °क्षान् वि[2] अ[1] १५. ग° वि[1] १६ १६. नास्ति मूको

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० कितवसम्बन्धिनीम् सभाम् एति गच्छति कितवः । किं कुर्वन् एति । पृच्छमानः हे कितव[1] अस्ति परिपणितव्यमिति पृच्छन्नित्यर्थः[1] । केन अभिप्रायेण । अवश्यम् अद्याऽहम् जेष्यामि इति अनेनाभिप्रायेण । तन्वा शरीरेण शूशुजानः शुचरत्व चकारस्याय चकार छान्दसः । शोशुचानः दीप्यमानश्चेत्यर्थः । कितवस्य सभा गतस्य अभ्यास अक्षा अस्य कितवस्य वितिरन्ति विविधं हिंसन्ति कामम् देवनेच्छाम्[2] । किं कुर्वन्तः । प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने प्रतिकितवाय आ दधत आभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः धारयन्त इत्यर्थः । किं धारयन्तः[3] । कृतानि पराजयहेतून् कृतद्वापरादीन् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "सभाम् एति कितव" पृच्छन् किमत्र अस्ति शक्तः इति जेष्यामि इति शरीरेण दीप्यमानः । तत्र अक्षाः अस्य कामम् वर्धयन्ति कितवाय प्रतिदेविने[4] तज्जयार्थम् आभिमुख्येन कृतानि दधतः । कृतेषु ह्यानिहितेषु भवति जयः ॥ ६ ॥

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः । मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवन्तः, अङ्कुशवन्तो यथा पुष्करफलहस्तिशिरःप्रभृतीनाम्[5] आकृष्टारः दुःखयितारश्चेत्यर्थः, आकृष्टारो[6] दुःखयितारश्च भवन्ति एव द्यूतकारिणाम् । नितोदिनः नियमेन व्यथयितारः[8] हस्तलगुडादिना ताडयितारश्च नितोदिनः 'तुद व्यथने' । हेतुकर्तृत्वेन नियमेन खड्गादिशस्त्रेण छेत्तारश्चेत्यर्थः, तपनाः परान्येन इत्यर्थः, निकृत्वानः 'कृती छेदने' । नियमेन खड्गादिशस्त्रेण छेत्तारश्चेत्यर्थः, सर्वस्य कुटुम्बजनस्य सन्तापनशीलाश्चेत्यर्थः, सन्तापयितारश्च तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुमाराणां दातारश्च । अथवा कुमार इव कुमारदेष्णाः धनदानद्वारेण कन्या लम्भयन्तः जयतः धनानां जेतुः कितवस्य पुनर्हणः पुनः पश्चात् देवनीयाः क्रीडनीयाः[9] इत्यर्थः । किञ्च जयतः हन्तारश्च । केन । बर्हणा परिबर्हिणा परिवृद्धेन वधेन सर्वस्वहरणलक्षणेन । कथम्भूताः पुनर्हन्तारः । मध्वा मधुना क्षौद्रेण विभीदकप्रभवेन[10] सम्पृक्ताः संसृष्टाः प्रतिकितवेन देवनवेलायां प्रकाशः संक्षिप्ता इत्यर्थः । एतत् परमरहस्यप्रकाशनीयं कथितम् ॥ ७ ॥

१-१ "तव्यति पृच्छित्यर्थ वि', "तव्यति पृणीन वि° अ° २ देवनेच्छाना मूको ३ ३ किं वातयम् वि° अ; किं स्वया वि' ४ ४ नास्ति वि'१' ५ प्रतिदीव्ने मूको ६ 'शिमिरप्र' मूको ७ आकृ° मूको ८ व्यथिता° मूको ९ क्रीणीया वि° अ, निनीया वि' १०. विभीतक° वि° अ.

वेङ्कट० तीक्ष्णाग्रः अङ्कुशाः । पिण्डिताग्रो नितोदः । अक्षाः एव अङ्कुशिनः नितोदिनः[1] इति । पुरुषस्य आदर्शनात् आह — निकर्तनशीलाः, पराजये आत्मनः तपनाः, विजये[2] परेषाम् तापयिष्णवः । कुमारतिः हर्षकर्मा । हर्षदानाः[3], जयतः अपि पुनर्हन्तारः, मधुना सम्पृक्ताः चेत् प्रतिकितवस्य परिबर्हणार्थं[4] भवन्ति[5] ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवइव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्योपेतः क्रीळति क्रीडति आस्फारे[6] व्रातः सङ्घातः स्तुत्य "एषाम् अक्षाणां"[7] सम्बन्धी[8] । किमिव विहरति । देव. इव सविता सत्यधर्मा यथा देवः सविता सत्यकर्मा दिवि विहरति, एवम् अक्षसम्बन्धिसङ्घातः । स्तुत्या चाक्षा एवात्र[9] स्तूयन्ते । किञ्च उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि[10] मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थीयम् । मन्योः क्रोधात्[11] न आ(?) नमन्ते आभिमुख्येन मर्यादया वा न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते अक्षाः । किञ्च राजा चित् सर्वलोकनम्यो राजा एभ्यः अक्षेभ्यः नम. इत् कृणोति देवनवेलायां नमस्कारमेव करोति, नावमन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषाम् अक्षाणाम् त्रिपञ्चाशः व्रातः जगति सञ्चरति । तावद्भिः[12] अक्षैराक्षिका दीव्यन्ति । [13]"देव. इव"[13] सविता सत्यधर्मा । ते अमी उग्रस्य अपि पुरुषस्य मन्यवे न नमन्ति । तमपि जयन्ति । राजा अपि[14] एभ्यः नमस्कारमेव करोति, न युद्धम् इति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

उद्गीथ० [15]"नीचा वर्तन्ते देवनकाले[15]" क्षिप्ताः भूमौ नीचैर्वर्तमानाः लुठन्तः सन्त इत्यर्थः । उपरि स्फुरन्ति पराजयात् भीतानां द्यूतकराणां हृदयस्योपरि स्फुरन्तीव चलन्तीवेत्यर्थः । किंच अहस्तासः हस्तरहिता अपि सन्तः हस्तवन्तम् द्यूतकरम् सहन्ते पराजयकरणेन अभिभवन्त्यक्षाः । किञ्च दिव्याः दिविभवाः, अप्राकृता इत्यर्थः, अङ्गाराः अक्षलक्षणाः इरिणे आस्फारे[16] समिन्धनरहिते न्युप्ताः कितवैः प्रक्षिप्ताः शीताः सन्तः हिमस्पर्शा अपि सन्तः कितवानां हृदयं पराजयजनितदुःखेन निः दहन्ति नियमेन भस्मीकुर्वन्ति इव[17] ॥ ९ ॥

---

१. दिनः वि[२] अ[१]; नीतोदिन. वि[१]. २. जये वि[१]. ३. हर्षका…वि[१] अ[१]. ४. °णार्थे वि[१] अ[१]. ५. भवत वि[१] अ[१]; भवन्तः वि[१]. ६. आस्वरे मूको. ७-७. एषा समक्षाणा मूको. ८. सम्बन्धि मूको. ९. एवा मूको. १०. °पि वा मूको. ११. क्रोधा मूको. १२ °द्भिः त्रिम् वि[२] अ[१]; स्तुनम् वि[१]. १३-१३. नास्ति वि[१]. १४. हि वि[१] १५-१५. वन° मूको. १६. आस्वरे मूको. १७. नास्ति वि[१] अ.

स्थले नीचीना वर्तन्ते, उपरि च[1] स्फुरन्ति आक्षिकस्य हस्त आ निघातो। ते अमी
वेङ्कट० हस्तवर्जिता हस्तवन्तम् अभिभवन्ति[2] अयुद्धेन। केचन अन्तरिक्ष्या अङ्गारा इरिणे देवने न्युप्यमाना शीता[3] सन्त कस्यचिद् हृदयम् नि दहन्ति इति परोक्षम् अक्षान् आह ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया। तप्यते। कितवस्य। हीना। माता। पुत्रस्य। चरतः। क्व। स्वित्।
ऋणऽवा। बिभ्यत्। धनम्। इच्छमानः। अन्येषाम्। अस्तम्। उप। नक्तम्। एति ॥ १० ॥

उद्गीथ० जाया भार्या तप्यते वियोगजसन्तापम् अनुभवति[4] कितवस्य सम्बन्धिनी हीना 'ओहाक्[5] त्यागे'। त्यक्ता सती। माता च सन्तप्यते पुत्रस्य कितवाख्यस्य[6] चरत क्व स्वित् अक्षपरिद्यूतस्य निर्वेदात् क्वापि गच्छत सम्बन्धिनी। किञ्च ऋणवा अक्षपराजयजनितर्णवान् सर्वत बिभ्यत् धनम् स्तेयजनितम् इच्छमान[7] कामयमान अन्येषाम् ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम् उप एति गच्छति नक्तम् रात्रौ ॥ १० ॥

वेङ्कट० जाया तप्यते कितवस्य परित्यक्ता, माता च तप्यते क्व चित् चरत पुत्रस्य। यद्वा माता च अन्यत्र भवति। अपि "च ऋणवान्" उत्तमर्णात् बिभ्यत् निर्धन धनम् इच्छन्[8] अन्येषाम् गृहम् उप एति रात्रौ ॥ १० ॥

[9]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्ग[9] ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं तताणान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम्। दृष्ट्वाय। कितवम्। तताप। अन्येषाम्। जायाम्। सुऽकृतम्। च। योनिम्।
पूर्वाह्णे। अश्वान्। युयुजे। हि। बभ्रून्। सः। अग्नेः। अन्ते। वृषलः। पपाद ॥ ११ ॥

उद्गीथ० स्त्रियम् अन्येषाम् मनुष्याणाम् जायाम् जायाभूताम् दृष्ट्वाय सामर्थ्यात् सुखिता दृष्ट्वा दुःखिता गृह चासस्कृतमिति कितवम् सुकृतम् च सुसंस्कृतं च योनिम् गृह दृष्ट्वा मज्जाया[10] दुःखिता गृह चासस्कृतमिति कितवम् तताप कितवस्तप्यते इति। अत्र[11] प्रथमाऽर्थे द्वितीया[12]। वर्तमाने च लिट्। किञ्च पूर्वाह्णे आदित्योदयानन्तरमेवत्यर्थं, अश्वान् अश्वसदृशान् अश्वान् द्यूतकमवोढृन्[13] इत्यर्थ, व्याप्तॄन्[14] वा अक्षान् युयुजे युङ्क्त द्यूतकर्मणि। हि इति पदपूरण। बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अक्षान्। युक्त्वा चतुर्थम् अह्न[15] च अग्ने अग्निसदृशस्याह्न अन्त अवसाने अस्ते आदित्ये स वृषल वृषलसदृश

1 नास्ति वि॰ 2 °भितपन्ति वि॰ 3 शिता मूको 4 °वन्ती मूको 5-5 ना हो वि॰, ओहाङ वि॰ अ 6 कितवस्य वि॰ 7. ऋणवान् वि॰, च ऋतुवान् वि॰; ऋतवान् अ॰. 8 इच्छमान वि॰ 9 9 नास्ति मूको. 10. जाया वि॰. 11 अन मूको. 12. द्वितीयार्थे मूको 13 °कमाग्रो° मूको. 14. वाढकृत पितृन् वि॰, वापितृन् वि॰ अ 15. अह मूको.

शास्त्रातिक्रमात् शूद्रसमः कितवः पश्चात् तृट्क्षुत्पिपासार्दितः[1] भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्कन्धदृष्टिरधोमुख जित शोकार्णवे निमग्न शयनार्थं भूमौ पतति। अथवा स वृषल शीतार्दित सन् रात्राविभे समीपे पतति शयनार्थम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्त्रियम् दृष्ट्वा कितवम् तपति अक्ष अन्येषाम् जायाम् सस्कृतम्[2] च गृहम्। असमानकर्तृकतायाम्[3] अपि क्त्वाप्रत्यय। प्रातःकाले "अश्वान् अभियुनक्ति बभ्रुवर्णान्"[4]। स अग्ने अन्ते वृषल रात्रौ गच्छति ॥ ११ ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२ ॥

यः। वः। सेनाऽनी। महतः। गणस्य। राजा। व्रातस्य। प्रथमः। बभूव।
तस्मै। कृणोमि। न। धना। रुणध्मि। दश। अहम्। प्राचीः। तत्। ऋतम्। वदामि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० य अक्ष व युष्माकमक्षाणाम् सेनानी। कस्य। महत गणस्य महाप्रभावस्य अक्षसङ्घातस्य। राजा स्वामी च व्रातस्य तदीयसङ्घातस्य प्रथम पूर्वं बभूव भवति। तस्मै अक्षाय कृणोमि करोमि, पूजामिति शेष। न धना रुणध्मि नापि धनानि धारयामि, यदि भवन्ति तत्प्रभावात्, ततो ददामीत्यर्थ। दश प्राची दशवारान्[5] दशकृत्व इत्यर्थ। तत् "तादर्थ्ये चतुर्थ्या लुगत्र"[6] द्रष्टव्य। तस्मै तदर्थम् तदाराधनार्थमित्यर्थ, ऋतम् सत्यम् अहम् वदामि अहमेतत् तप द्यूतकराणा यत् सत्यवचनम्। एतज्ज्ञात्वा मम प्रसीदतु जयस्य कर्ता भवतु उक्तगुणोऽत्र इत्यभिप्राय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य युष्माकम् अक्षाणाम्[7] महत गणस्य सेनानी बभूव, राजा च[8] व्रातस्य[9] मुख्य। गणव्रातयो अल्पो भेद, तस्मै अह करोमि अञ्जलिम्। अत ऊर्ध्वं न अहम् धनानि अक्षार्थम् रुणध्मि। तदेवाऽऽह — दश अहम् प्राची अङ्गुली करोमि। तत् इदम् अह सत्यमेव ब्रवीमि इति ॥ १२ ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

अक्षैः। मा। दीव्य। कृषिम्। इत्। कृषस्व। वित्ते। रमस्व। बहु। मन्यमानः।
तत्र। गावः। कितव। तत्र। जाया। तत्। मे। वि। चष्टे। सविता। अयम्। अर्यः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ऋषिरात्मानम् अन्तरात्मकर्मात्मरूपेण[10] द्विधा विभज्य कर्मात्मान निवर्तयन् आह — हे कितव! मम कर्मात्मन्[1] बहुप्रत्यवायदर्शनात् अक्षै मा दीव्य मा देवी। कृषिम् इत्

1. क्षुत्पि° वि', क्षुत्क्षुत्पिपासार्दित वि' अ 2 हस वि'. 3 असनान° वि' अ'; समानकर्तृकतया° वि'. 4 ४ स्वाभियनक्ति बभ्रू° वि' अ' 5 दशवान् मूको 6 ६. °र्थ्येत् लुगत्र वि', °र्थ्येलुगत्र वि' अ 7. नास्ति वि' 8. व वि' अ', प वि' 9. प्रातस्य वि', द्रातस्य वि', पीतस्य अ'. 10. अन्तरात्मरूपण मूको

कृषस्व कृषिमेव कर्म। वित्ते धने न्यायोपात्ते रमस्व रतिं कुरु सन्तोषं भावय, न किञ्चनान्यायोपात्ते सुखार्जिते, बहु मन्यमानः। कस्मात् कारणात् कृषिमित् कृषस्वेति ब्रवीमि। यस्मात् तत्र कृषौ कृष्यमाणायां सत्याम् गावः, भवन्तीति शेषः। तत्र एव जाया भवति। तत् मे वि चष्टे, तदेव[1] महां विविधम् आख्यातवान् [2]श्रुतिस्मृत्यागमसम्प्रदाय-करणः सर्वात्मा[2] सविता [3]आदित्य इत्यर्थः[3], अयम् [4]नभसि दर्शनगोचरतामापन्नः[4] नः अर्यः सर्वस्येश्वरः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'अक्षैः मा[5] दीव्यः। कृषिम् एव कृषस्व। आत्मीये धने रमस्व तदेव बहु मन्यमानः। तत्र कृष्याम् गावः कितव![6] सन्ति, तत्र जाया। तत् मे वि चष्टे सविता अयम् ईश्वरः ॥ १३ ॥

मि॒त्रं कृ॑णु॒ध्वं खलु॑ मृ॒ळता॑ नो॒ मा नो॑ घो॒रेण॑ चरता॒भि धृ॒ष्णु ।
नि वो॒ नु म॒न्युर्वि॑शता॒मरा॑तिर॒न्यो ब॑भ्रू॒णां प्रसि॑तौ॒ न्व॑स्तु ॥ १४ ॥

मि॒त्रम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । खलु॑ । मृ॒ळत॑ । नः॒ । मा । नः॒ । घो॒रेण॑ । च॒रत॑ । अ॒भि । धृ॒ष्णु ।
नि । वः॒ । नु । म॒न्युः । वि॒श॒ता॒म् । अरा॑तिः । अ॒न्यः । ब॒भ्रू॒णाम् । प्रऽसि॑तौ । नु । अ॒स्तु ॥१४॥

उद्गीथ० मित्रम् स्निग्धम् कृणुध्वम् यूयम् अभि धृष्णु तृतीयार्थे प्रथमैषा। अभिधृष्णुना(?) सर्वार्थापहारित्वाद्[7] घोरम् सर्वार्थानामभिभवित्रा, अपहारिणेत्यर्थः। [7]मा नः घोरेण चरत[7] [8]उच्यते। नः मृळत कुरुत अक्षव्यसनम् अस्माकं [9]मा कार्ष्टेत्यर्थः[9]। किं तर्हि करवाम। कुद्धेषु च युष्मासु असत्तः अन्यः अरातिः सुखमस्मभ्यमित्यर्थः[10]। [10]वः मन्युः नु नि विशताम्[10]। अस्माकं सम्बन्धिन्याम्[11] प्रसितौ प्रबन्धने [12]व्यसनलक्षणे असमच्छत्रुः बभ्रूणाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकम् अक्षाणां सम्बन्धिन्याम्[11] प्रसितौ प्रबन्धने [12]व्यसनलक्षणे नु[13] क्षिप्रम् अस्तु भवतु। अन्यस्य अस्मच्छत्रोः अक्षव्यसनमस्तु, माऽस्माकमित्यर्थः[13] ॥ १४ ॥

वेङ्कट० मैत्रीम् अस्मासु कुरुध्वम्। सुखयत अस्मान्। [14]मा अस्मान्[14] घोरेण अमैत्र्या अभि चरत। अन्यः बभ्रुवर्णानां[16] प्रबन्धने[16] धृष्टः[15] शत्रुभूतो युष्माकम् मन्युः नि विशताम् विरमतु। भवतु ॥ १४ ॥

[17]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः[17] ॥

[३५]

[1]लुशो धानाक ऋषिः। विश्वे देवा देवता। जगती छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ[1]।

अबु॑ध्रमु॒ त्य इन्द्र॑वन्तो अ॒ग्नयो॒ ज्योति॒र्भर॑न्त उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु ।
म॒ही द्यावा॑पृथि॒वी चे॑तता॒मपो॒ऽद्या दे॒वाना॒मव॒ आ वृ॑णीमहे ॥ १ ॥

१. तद्वेव मूको २-२. °सम्प्रदानकरणसर्वात्मा मूको. ३-३. °दित्यर्थः मूको. ४-४. न भवसि दर्शनगोचरतामापन्न मूको. ५-५. नास्ति वि[1]. ६. कित वि[2] अ[1]; कितवः वि[1]. ७-७. नास्ति मूको. ८. °प्रहारत्वाद् नः मूको. ९-९ मार्ष्टेय' मूको. १०-१०. उच्यामे सम्यमित्यर्थः मूको. ११. °न्यात् मूको. १२-१२. °क्षणेन मूको. १३. °र्थः। इत्यृग्वेदभाष्ये उद्गीथाचार्यकृतौ प्रमेति सूक्तं समाप्तम् वि[2] अ. १४-१४. नास्ति वि[1]. १५. धृष्टं वि[2] अ[1]; धृष्ट वि[1]. १६. बभ्रू° मूको. १७. ४° मूको.

अबुध्रम् । ऊँ इति । त्ये । इन्द्रंऽवन्त । अग्नयं । ज्योतिं । भरंन्त । उपसं । विऽउंष्टिषु ।
मही इति । द्यावांपृथिवी इति । चेततम् । अपं. । अद्य । देवानाम् । अवं । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अबुध्रम्[1] इति चतुर्दशर्चं वैश्वदेवम् धनाकस्य[2] पुत्रो धानाको लुशो[3] ददर्श । अबुध्रम् उ त्ये । अबुध्रम् 'झोऽन्त' (पा ७,१,३) इति 'स इत्यस्मात्तादेशो' नकारस्य छान्दसो मकार । अबुध्रन् बुध्यन्ते स्वमधिकार हविर्वहनादिक कर्तृत्वेनावगच्छन्ति । उ इति पदपूरण । त्ये ते यजमानस्य, अभ्युदयनि श्रेयसहेतव[4] इत्यध्याहार्यम्, इन्द्रवन्त यष्टव्येन इन्द्रादित्यादिदेवगणेन[5] तद्वन्त इत्यर्थः, अग्नयः आहवनीयादय अस्मदीया ज्योति स्वदीप्तिं ज्वालालक्षणाम् भरन्त ऊर्ध्वं हरन्त नयन्त इत्यर्थं, 'आकाशे इति शेष'[6] । [7]कदा । उपस व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसा विवासनकालेषु । किञ्च मही महत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ चेतताम् जानीताम्[7] । किम् । अप कर्म अस्मत्कर्माङ्गभावादित्वाधिकारयुक्तम्[8] । वयमपि च अद्य अस्मिन्नहनि देवानाम् अस्मत्कर्माङ्गभूतानां[9] प्रसन्नाना सता सम्बन्धि[10] अव रक्षण स्वर्गतिं तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० [11]लुशो धानाक[11] । प्रबुद्धा [12]आसन् अमी[12] इन्द्रवन्त अग्नय ज्योति धारयन्त उपस व्युच्छनेषु । महत्यौ द्यावापृथिव्यौ जानीताम् कर्म । अद्य देवानाम् रक्षणम् वयम् आ वृणीमहे ॥ १ ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिन्धून् पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिव पृथिव्यो । अवं । आ । वृणीमहे । मातॄन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवंत ।
अनागा ऽत्वम् । सूर्यम् । उषसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमं । सुवान । अद्य । कृणोतु । न ॥ २ ॥

उद्गीथ० दिवस्पृथिव्यो द्यावापृथिव्यो सम्बन्धि अव रक्षण तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मर्यादया वा प्रार्थयामहे । मातॄन् सर्वस्य मातॄन् सिन्धून् स्यन्दितॄन् नदान् पर्वतान् च हिमवदादीन् शैलान् मघवत्वात्[13] । कीदृशान् । शर्यणावत[14] [15]सर्वस्य सारभूतानित्यर्थं[15] । अव आ वृणीमहे इत्यनुवर्तत । किंच अनागास्त्वम् कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वम् सूर्यम् उषसम् च ईमहे वयम् । किंच भद्रम् कल्याणम् सोम सुवान अभिषूयमाण अद्य अस्मिन् अहनि कृणोतु करोतु न अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यो पालनम् आ वृणीमहे लोकस्य निर्मातॄन् सिन्धून् शिलोच्चयाश्च शर्यणावत

---

१ लुशस मूको २ नास्ति मूको ३ ३. इत्यस्यात्ता° मूको. ४ °दयिनिनिश्रेय° मूको. ५ °द्रादिदेव° वि[1], °द्रादित्यदेव° वि[2] अ ६ ६. वाक्शाप मूको ७ ७ नास्ति मूको पूर्त्ति सायणानुसारिणी द्र ८ °भावात् स्वाधिका° वि[2] अ, °भावत् इति स्वाधिका° वि[1]. ९. °मांशभू° मूको १०. सम्बन्धी मूको ११ ११ लुशो धोनाक वि[3] अ[1], लुशो धनाक वि[1]. १२ १२ °मि वि[3] अ[1], आसमी वि[1] १३ मेघत्वात् मूको १४ अर्यैन्द्रावत वि[1] अरथाम्बावत वि[3], अप्यम्बावत अ १५ १५ सर्वस्यासारभू° मूको

सरसः समीपवर्तिनः। तथा सूर्यम् उषसम् च अनागास्त्वम् याचामहे। भद्रम् सोमः च सूयमानः अद्य[1] कृणोतु अस्माकम्[2] ॥ २ ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा।
उषा उच्छन्त्यप बाधतामघं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

द्यावा। नः। अद्य। पृथिवी इति। अनागसः। मही इति। त्रायेताम्। सुविताय। मातरा।
उषाः। उच्छन्ती। अप। बाधताम्। अघम्। स्वस्ति। अग्निम्। सम्ऽइधानम्। ईमहे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० द्यावा पृथिवी इति व्यवहितयोः सम्बन्धः। द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितान् मही महत्यौ त्रायेताम् सर्वतः पालयेताम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते। किंच उषाः उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती अप बाधताम् कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यमाना अपनयत्वस्माकम् अघम् पापम्। किञ्च स्वस्ति सर्वप्रकारमविनाशम् अग्निम् आहवनीयादिकम् समिधानम् कर्मार्थम् सम्यग् दीप्यमानम्[3] ईमहे याचामहे वयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्यौ अस्मान् अद्य अपापान्[4] महत्यौ रक्षेताम् सुखार्थम्[5] मातरौ। तथा उषाः[6] अपि उच्छन्ती अप बाधताम् पापम्। अविनाशम् अग्निम् समिधानम् याचामहे ॥ ३ ॥

इयं न उस्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत् सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु।
आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम्। नः। उस्रा। प्रथमा। सुऽदेव्यम्। रेवत्। सनिऽभ्यः। रेवती। वि। उच्छतु।
आरे। मन्युम्। दुःऽविदत्रस्य। धीमहि। स्वस्ति। अग्निम्। सम्ऽइधानम्। ईमहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इयम् उस्रा यजमानभोगानाम् अवश्यायानां देवयागानां च उत्स्राविणी[7], कर्माङ्गभावप्रतिपत्त्या प्रथमा देवयागकालानां पूर्वा सुदेव्यम् शोभनं देवयोग्यं च रेवत् दृष्टादृष्टफलकर्त्रीत्यर्थः, किं तत्। सामर्थ्याद् हि[8] प्रधानयागकालत्वम्। लक्षणेन अस्मभ्यं दातव्येन धनेन तद्वत्। किं तत्। सामर्थ्याद् दृष्टादृष्टफललाभार्थमित्यर्थः, रेवती देवेभ्यो ददातीति शेषः। नः अस्मभ्यम् सनिभ्यः दृष्टादृष्टफललाभार्थमित्यर्थः, रेवती धनवती वि उच्छतु तमांसि विवासयतु उषाः। किञ्च आरे अस्मत्तो दूरे मन्युम् क्रोधम् दुर्विदत्रस्य [9]दुर्धनस्य पुरुषस्य धीमहि[9]। व्याख्यातार्थोऽयं पादः। आदरार्थं च पुनः पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

१. आ मूको. २. इति अ¹. ३. °नमग्निम् मूको. ४. अवाचात् वि³ अ¹; अपापात् वि¹. ५. सहु° वि¹'². ६. उषा मूको. ७. उस्रा° मूको. ८. नास्ति वि¹. ९-९. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इयम् अस्मभ्यम् उषा मुख्या सुदेवानामर्हम्[1] वि उच्छतु धनयुक्तम् च भजमानेभ्यो धनवती। दूरं क्रोधम्[2] दुर्धनस्य नि धीमहि इति ॥ ४ ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुषसो व्युष्टिषु।
भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र। याः। सिस्रते। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः। ज्योतिः। भरन्तीः। उषसः। विऽउष्टिषु।
भद्राः। नः। अद्य। श्रवसे। वि। उच्छत। स्वस्ति। अग्निम्। सम्ऽइधानम्। ईमहे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० याः उषसः प्र सिस्रत[3] 'प्र इत्येतत्[3] सम् इत्येतस्य स्थाने'[4]। सङ्गच्छन्ते सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः दीप्तिम् आत्मीयाम्[5] भरन्ती भरन्त्यो 'विक्षिपन्त्य इत्यर्थः'[6], व्युष्टिषु तमसां विवासनवेलासु, ता उषसः भद्रा नः कल्याण्यः[7] अस्माकम् अद्य प्रधानयागाहनि श्रवसे कीर्त्यर्थम् अन्नार्थं वा वि उच्छत परोक्षरूपेण प्रक्रान्तत्वादत्र प्रथमस्य स्थाने मध्यमः। व्युच्छन्तु तमांसि विवासयन्तु। वयमपि उषसः प्रसादात् अद्य लब्धकीर्तयो लब्धधना वा सन्तः स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र सिस्रते या[8] सूर्यस्य रश्मिभिः सह ज्योतिः भरन्ती उषसः आत्मनो व्युच्छनेषु, ता यूयं भजनीया अस्माकम् अद्य अन्नाय वि उच्छत ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः'[9] ॥

अनमीवा उषस आ चरन्तु न उदग्नयो जिहतां ज्योतिषा बृहत्।
आयुक्षातामश्विना तूतुजिं रथं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवाः। उषसः। आ। चरन्तु। नः। उत्। अग्नयः। जिहताम्। ज्योतिषा। बृहत्।
अयुक्षाताम्। अश्विना। तूतुजिम्। रथम्। स्वस्ति। अग्निम्। सम्ऽइधानम्। ईमहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अनमीवा अरोगा उषस आ चरन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम्, कर्मार्थमिति शेषः। अग्नय च आहवनीयादय उत् जिहताम् उद्गच्छन्तु ज्योतिषा ज्वालालक्षणेन बृहत् तृतीयार्थे प्रथमैषा। लुग वा तृतीयाया। बृहता। दवयागार्थमुज्ज्वलितेषु वह्निषु आ(?) अयुक्षाताम्[10] आङुपसर्गश्रुत (?) योग्यक्रियापदाध्याहार कार्यः। अस्मद्यज्ञम् आगन्तु[11] युवाम् अश्विनौ तूतुजिम् क्षिप्रं शीघ्रगमनम्[12] रथम् रासभाभ्याम्। दवयागे सन्निवृत्ते स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अरोगा उषस आ चरन्तु अस्मान्। उत् गच्छन्तु च अग्नय[13] ज्योतिषा युक्ता। अश्विनौ च क्षिप्रम् रथम् अयुक्षाताम् युक्ताम्[14] ॥ ६ ॥

---

१ °वानार्हम वि[1] °वानाय अ[1] °वानार्हो वि[2] २ क्रोध मूको ३ ३ प्रेत्येव मूको ४ स्थानेन मूको ५ °त्मीयात् मूको ६ ६ °न्त्यर्थ वि[1][2] °न्त्य अ. ७ कल्याणा मूको. ८ या मूको ९ ९ नास्ति मूको १० दरयु° वि[2] अ ११ °गच्छन्तु मूको १२ शीघ्रमार्ग° मूको १३ भाग्नेय मूको १४ युक्ताम् वि[1] यु ताम वि[2], युदितम् अ[1]

श्रेष्ठं नो अद्य सवितुर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नऽधाः । असि ।
रायः । जनित्रीम् । धिषणाम् । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् नः अस्मदर्थम् अद्य हे सवितः! वरेण्यम् वरणीयं च भागम् भजनीयं च देवमनुष्याद्युपभोगार्हं धनम् आ सुव अभ्यनुजानीहि, देहीत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते[1] । यस्त्वम्[2] अस्माभिरर्थितः, सः त्वम् हि यस्मात् रत्नधाः असि धनानां दाता संविभक्ता भवसि सर्वस्मै । उक्तं च मन्त्रान्तरे 'विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम्' (ऋ १,२२,७) इति । इममेव मन्त्रमधिकृत्य ब्राह्मणमपि भवति अस्मिन्नेवार्थे—'तदेष[3] सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः' (माश १०,२,६,५) इत्यादिकम् । रायः धनस्य जनित्रीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीम्[4] धिषणाम् सर्वदेवस्तुतिलक्षणां वाचम् उप ब्रुवे उपगम्य ब्रवीमि, धनम् उक्तलक्षणम् अस्मभ्यं देहीति । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [5]श्रेष्ठम् अस्मभ्यम्[5] अद्य सवितः! वरणीयम् भागम् आ सुव । सः हि त्वम् रत्नधाः भवसि । धनस्य जनयित्रीम् धिषणाम् देवीम् उप स्तौमि ॥ ७ ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि ।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्राः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । सम्ऽइधानम् । ईमहे ॥

उद्गीथ० पिपर्तु ईप्सितार्थसम्प्रदानेन[6] पालयतु मा माम् तत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा यथाभूतस्य गुणगणस्य सम्बन्धि प्रवाचनम् प्रकर्षेणोच्यन्ते देवतागुणाः अनेनेति प्रवाचनं स्तोत्रम् देवानाम् स्वभूतार्थाय वा यत् स्तोत्रम् मनुष्याः यजमानमनुष्या वयम् अमन्महि कर्तुं ज्ञातवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । विश्वाः इत् सर्वाः [7]उस्राः रश्मीन् भोगानाम् उत्स्राविणीः[7] वा स्तुतीः स्पट् 'स्पश बन्धने' इत्यस्य वा 'स्पश ग्रहणश्लेषणयोः' इत्यस्य 'वा क्विबन्तस्यैतद्रूपम्[8]' । आत्मनि बध्नन् गृह्णन् श्लेषयन् वा उत् एति उद्गच्छति सूर्यः । स च माम् ईप्सितार्थसम्प्रदानेन पालयतु इति योज्यम् । स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पालयतु[9] [10]माम् तत् सत्यस्य[10] प्रवचनम्[11] देवानाम्, यत् मनुष्याः ब्रूमः । सर्वाः एव उषसः स्पृशन् अवगच्छन् वा उत् एति सूर्यः । तत इदम् अमृतम् इति ॥ ८ ॥

1. °स्यपे वि[1]. 2. हि य° मूको. 3. तदेव मूको 4. उत्पाद° मूको. 5-5. नास्ति वि[1]. 6. रचिताथ° मूको. 7-7. प्रोः रश्मिम् भोगानां उस्रावि° मूको. 8-8. वाइ क्विबोऽत्यस्यैतद्रूपम् मूको. 9. पालयतु मा पालयतु वि[1] अ[1]; पारय° वि[1]. 10-10. स्व वि[1]. 11. °न वि[1] अ[1].

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे ।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णाम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानाम् । शर्मणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अद्वेषः अद्वेष्टारः प्रीता वयं देवानाम् अत्यन्तभक्ताः सन्त इत्यर्थः, अद्य बर्हिषः वेदिस्तरणस्य स्तरीमणि स्तरणे सति ग्राव्णाम् च योगे[1] अभिषवार्थं सोमेन[2] सह संयोगे सति मन्मनः मननीयस्य साधे साधने करणे च सति ईमहे ईप्सितमर्थं याचामहे देवान्[3]। किञ्च आदित्यानाम् स्वभूते शर्मणि गृहे मण्डलाख्ये विमानाख्ये वा स्थाः तद्भावापन्नया "स्थाता सन्" त्वम् हे महोयान्तरात्मन! भुरण्यसि भुरण्यतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४)। लोडर्थेऽत्र लट्। भुरण्य[5] स्तुतिभिरुपगच्छ आदित्यान् स्तुहीत्यर्थः। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० द्वेषवर्जितान् अद्य बर्हिषः स्तरणे ग्राव्णाम् च योगे अभिलषितस्य[6] साधके याचामहे आदित्यान्[7]। तेषाम् आदित्यानाम् सुखे तिष्ठन् कर्तव्यान् बिभर्षि गच्छसि वा स्तोतः! इति ॥ ९ ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधऽमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादय । सप्त । होतॄन् ।
इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽइधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० आ इत्युपसर्गः सादयेत्यनेन क्रियापदेन सह सम्बन्धयितव्यः। नः[8] अस्माकं स्वभूतं वेदिस्तरणम् बर्हिः बृहत् 'देवान् आ सादय' त्वं हे अग्ने!। कुत एतत्। 'इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो' (ऋ १,४५,९) इत्येवमादिष्वाग्नेयेषु मन्त्रेषु अग्नेरुच्यमानत्वात्। किमर्थम्[10] आसादयानि। सधमादे सहमादनाय सहभूतानां हर्षाय तर्पणायेत्यर्थः। दिवि दीप्ते च बर्हिषि त्वयाऽऽसादितांश्च देवान् अहम् ईळे स्तौमि सप्त सप्तसङ्ख्याकान् होतॄन् च स्वपुरुषान् आसादय। इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् भगम् च आसादय। किमर्थं चासादयानि[11]। सातये सर्वार्थलाभाय। किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आभिमुख्येन स्तौमि अस्माकं यज्ञे, बर्हिः इति यज्ञनाम, सह यत्र मदन्ति, बृहति

---

१. °गेषु मूको. २. सोमो मूको. ३. वयं देवान् मूको. ४-४. स्न स्थाता स मूको. ५. तुरस्य मूको. ६. अभिवर्षि° वि[1], अद्विषि° वि[2]; अद्विषतस्य अ[1]. ७. °त्यानाम् मूको ८. नास्ति मूको. ९. देवाना सा° मूको. १०. किमुत्थम मूको. ११. °दयन्ति किमर्थम् मूको.

दीप्ते देवान् । सादय तत्र सप्त वषट्कर्तॄन् । इन्द्रादींश्च स्तौमि धनलाभाय इति ॥ १० ॥

[1]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः[1] ॥

त आ॑दि॒त्या आ ग॑ता स॒र्वता॑तये वृ॒धे नो॑ य॒ज्ञम॑वता सजोषसः ।
बृह॒स्पतिं॑ पू॒षण॑म॒श्विना॒ भगं॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ११ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः । आ । ग॒त॒ । स॒र्वऽता॑तये । वृ॒धे । नः॒ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒त॒ । स॒ऽजो॒ष॒सः॒ ।
बृह॒स्पति॑म् । पू॒षण॑म् । अ॒श्विना॑ । भग॑म् । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ते आदित्याः! आ गत आगच्छत । किमर्थम् । सर्वतातये 'सर्वदेवात्तातिल्' (पा ४,४,१४२) इत्येवमयं[2] स्वार्थिकः तातिल् प्रत्ययः । सर्वस्मै, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय । अथवा तनोते तातिशब्दः[3] यज्ञसन्ततिवचनः[4] । सर्वयज्ञसन्तानाय विस्ताराय निर्विघ्नेन निर्वर्तनायेत्यर्थः[5] । आगत्य च सर्वप्रकारया वृद्ध्या वर्धनाय नः अस्माकम् यज्ञम् अवत रक्षत यूयम् हे सजोषसः । समानप्रीतयः[1] समानसेवनाः[1] । बृहस्पतिम् पूषणम् अश्विना भगम् च देवम्, ब्रूम इति शेषः । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते[6] आदित्याः! आ गच्छत यज्ञार्थम् । वर्धनाय अस्माकम् यज्ञम् प्रति गच्छत हे सङ्गताः! । बृहस्पत्यादींश्च अविनाशं[7] याचामहे ॥ ११ ॥

तन्नो॑ देवा यच्छत सुप्रवाच॒नं छ॒र्दिरा॑दित्याः सु॒भरं॑ नृ॒पाय्य॑म् ।
पश्वे॑ तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॑ स्व॒स्त्य१॒॑ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ १२ ॥

तत् । नः॒ । दे॒वाः॒ । य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । छ॒र्दिः । आ॒दि॒त्याः॒ । सु॒ऽभर॑म् । नृ॒ऽपाय्य॑म् ।
पश्वे॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० तत् नः अस्मभ्यं हे देवाः! यच्छत दत्त सुप्रवाचनम् सुष्ठु शोभनं प्रवचनार्हम्, अत्यन्तशोभनमित्यर्थः, छर्दिः गृहं हे आदित्याः! सुभरम् सुष्ठु धारयितृ सुखनिवासं[8] सुसमृद्धं वेत्यर्थः, नृपाय्यम् नृणां पातृ रक्षितृ सुसङ्गुप्तं चेत्यर्थः । किमर्थम् । पश्वे तोकाय तनयाय सर्वत्र[9] षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पशुना पुत्रस्य पौत्रस्य अपत्यस्य च सर्वस्य अस्मदादिकस्य जीवसे सुखजीवनाय । किंच स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० [10]तत्! नः देवाः![10] प्र यच्छत सुप्रवाचनम् छर्दिः गृहम् आदित्याः! सुपूर्णम्[11] नृणां रक्षकम् पशुपुत्राय पौत्राय च जीवनार्थमिति ॥ १२ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. इति इवमय मूको. ३. 'शब्दे वि' अ'. ४. °वचन वि' अ'. ५. निवर्तना° मूको. ६. नास्ति वि' अ; तत् वि'. ७. विनाश मूको. ८. सुखानि वर्ध मूको. ९. नास्ति वि'. १०-१०. नास्ति वि'. ११. सुपर्णं वि' अ', सम्पूर्णं वि'.

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः ।
विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ १३ ॥

विश्वे॑ । अ॒द्य । म॒रुतः॑ । विश्वे॑ । ऊ॒ती । विश्वे॑ । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒ग्नयः॑ । सम्ऽइ॑द्धाः ।
विश्वे॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । विश्व॑म् । अ॒स्तु॒ । द्रवि॑णम् । वाजः॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥

उद्गीथ० विश्वे सर्वे अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिवसे मरुतः, विश्वे सर्वे मरुद्गणसहिताः[1] देवगणा रुद्रादयः ऊती ऊत्या अवनेन[2] रक्षणेन निमित्तेन विश्वे देवाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन निमित्तेन आ गमन्तु आगच्छन्तु दृष्टाऽदृष्टभयात् अस्माकं सरक्षणार्थम् । आगतेषु च देवेषु विश्वे सर्वे अग्नयः आहवनीयादयः समिद्धाः सन्दीप्ताः भवन्तु कर्मार्थम् । अग्निषु देवयागे च निर्वृत्ते देवप्रसादात् विश्वम् सर्वम् अस्तु भवतु द्रविणम् धनम् वाजः अन्नं च अस्मे अस्मासु ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सर्वे अद्य' मरुतः ऊत्या रक्षणाय भवन्तु । विश्वे भवन्तु अग्नयः च समिद्धाः । सर्वे अस्मान् देवाः रक्षणेन आ गच्छन्तु । विश्वम् अस्तु धनम् अन्नम् च अस्मासु ॥ १३ ॥

यं दे॑वासो॒ऽव॑थ॒ वाज॑साता॒ यं त्राय॑ध्वे॒ यं पि॑पृ॒थात्यंहः॑ ।
यो वो॑ गोपी॒थे न भ॒यस्य॒ वेद॒ ते स्या॑म दे॒ववी॑तये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒सः॒ । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । त्राय॑ध्वे । यम् । पि॒पृ॒थ । अति॑ । अंहः॑ ।
यः । वः॒ । गो॒ऽपी॒थे । न । भ॒यस्य॑ । वेद॑ । ते । स्या॒म॒ । दे॒वऽवी॑तये । तु॒रा॒सः॒ ॥ १४ ॥

उद्गीथ० यम् यजमानं मनुष्यम् हे देवासः ! अवथ रक्षथ वाजसातौ सङ्ग्रामे, यम् च मनुष्यम् त्रायध्वे आधिव्याधिक्षुत्पिपासादिभयात् पालयथ, यम् च मनुष्यम् पिपृथ कामैः पूरयथ अति अंहः अतिनीय पापम्, यः च मन्यमानो मनुष्यः वः युष्माकं सम्बन्धिनि गोपीथे सोमपाने, युष्मत्पीताऽवशिष्टं सोमं पीत्वेत्यर्थः, न भयस्य वेद षष्ठीश्रुतेः संसारभयस्य स्तोकमपि न जानातीत्यर्थः, "ते स्याम देववीतये तुरासः !" ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् हे देवाः[3] रक्षथ[4] सङ्ग्रामे, यम् शत्रोः त्रायध्वे, यम् अति पारयथ अंहसः, यः वः[5] रक्षणे न भयं[6] वेत्ति, वयं च ते स्याम यज्ञार्थम् हे क्षिप्राः[7] ॥ १४ ॥

[8]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः[8] ॥

[३६]

[8]लुशो धानाकः ऋषिः । विश्वे देवा देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[8] ।

उ॒षासा॒नक्ता॑ बृह॒ती सु॒पेश॑सा॒ द्यावा॒क्षामा॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।
इन्द्रं॑ हुवे म॒रुतः॒ पर्व॑ताँ अ॒प आ॑दि॒त्यान् द्यावा॑पृथि॒वी अ॒पः स्वः॑ ॥ १ ॥

---

1. मरुद्गणाः सहवा मूको. 2. अनेन मूको. 3-3. पुनरुक्तम् वि॰. 4-4. इति अग्रमिति युक्तम् वि॰ अ॰. 5. °क्षत वि॰ २. 6. वा वि॰ अ॰. 7. भव वि॰ अ॰. 8-8. नास्ति मूको.

उपसानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वरिति स्वः ॥१॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'उपासानक्ता' इति चतुर्दशर्चं धानाको लुशो ददर्श । उपासानक्ता रात्र्युषसौ बृहती बृहत्यौ सुपेशसा सुरूपे द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणः मित्रः अर्यमा च, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय आगच्छन्त्विति शेषः । किञ्च इन्द्रम् हुवे आह्वयामि मरुतः पर्वतान् च अपः च पयांसि[1] आदित्यान् च । द्यावापृथिवी आदरार्थं पुनर्वचनम् । महताऽऽदरेण द्यावापृथिव्यौ चं आह्वयामि । अपः यागकर्म प्रति स्वः [2]सर्वान् अन्यांश्च[2] देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नक्तोषासौ बृहत्यौ सुरूपे[3] द्यावापृथिव्यौ मित्रावरुणौ अर्यमा च तान् इमान् इन्द्रम् च ह्वयामि, मरुतः पर्वतान् अपः च, तथा आदित्यान् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् सर्वं च इति । पुनः द्यावापृथिव्योः ग्रहणं पूरणार्थम् इति ॥ १ ॥

द्यौश्च॑ नः पृथि॒वी च॒ प्रचे॑तस ऋ॒ताव॑री रक्षता॒मंह॑सो रि॒षः ।
मा दु॒र्वि॒दत्रा॒ निर्ऋ॑तिर्न ईशत॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ २ ॥

द्यौः । च॒ । न॒ः । पृ॒थि॒वी । च॒ । प्रऽचे॑तसा । ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । र॒क्ष॒ता॒म् । अंह॑सः । रि॒षः ।
द्यौः । च॒ । न॒ः । पृ॒थि॒वी । च॒ । प्रऽचे॑तसा । ऋ॒तव॑री इत्यृ॒तऽव॑री । र॒क्ष॒ता॒म् । अंह॑सः । रि॒षः । द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा ॥ २ ॥
मा । दुःऽवि॒दत्रा॑ । निःऽऋ॑तिः । न॒ः । ई॒श॒त॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अव॑ः । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्यौः च पृथिवी च प्रचेतसा [4]प्रवृद्धप्रज्ञाने ऋतावरी[4] सत्यवत्यौ उदकवत्यौ वा नः अस्मान् रक्षताम् पालयताम् [5]अंहसः पापात्[5] रिषः हिंसितुश्च सकाशात् । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना क्रूरा निर्ऋतिः निर्ऋतिर्मृत्युदेवता नः अस्माकम् मा ईशत ईश्वरी मा भूत् । किंच [6]यत् असाधारणम्[6] तत् अवः रक्षणम् अन्नं वा देवानाम् देवतानां स्वभूतम् अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यौः च अस्मान् पृथिवी च सुमती यज्ञवत्यौ रक्षताम् आहन्तुः शत्रोः । मा च कुत्सितज्ञाना दुर्बुद्धिः निर्ऋति.[7] इति (?)[8] अस्माकम् ईशिष्ट । तत् देवानाम् रक्षणम् अद्य वृणीमहे ॥ २ ॥

विश्व॑स्मान्नो॒ अदि॑तिः पा॒त्वंह॑सो मा॒ता मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य रे॒वतः॑ ।
स्व॑र्वज्ज्योति॑रवृ॒कं न॑शीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ३ ॥

विश्व॑स्मात् । न॒ः । अदि॑तिः । पा॒तु॒ । अंह॑सः । मा॒ता । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । रे॒वतः॑ ।
स्वः॑ऽवत् । ज्योतिः॑ । अ॒वृ॒कम् । न॒शी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अव॑ः । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

---

१. पतन् वि[1]; पतत् वि[2] अ[1]. २-२. सोनय इव मूको. ३. सुरूपे वि[2] अ[2]. ४-४. *ज्ञानेनमधः परी वि[2] अ. ५-५ अंमम वावन् मूको. ६-६. याद् साधाले मूको. ७ तद् नि[2] वि[1], मारित वि[2] अ[2].
८. इनि मा अ[1]; इनि ग् वि[1][1].

उद्गीथ० विश्वस्मात् सर्वस्मात् नः अस्मान् अदितिः पातु रक्षतु अंहसः पापात् माता जनयित्री[1] कस्य। मित्रस्य वरुणस्य रेवतः धनवतः, सामर्थ्याद् अन्यस्य च देवगणस्य माता। मित्रावरुणयोः मातृत्वव्यपदेशोऽदितेः[2] योग्यत्वप्रियत्वादिना केनापि सम्बन्धेनेति द्रष्टव्यम्। 'अदित्या देव्या' पालिताश्च सन्तो वयम् स्वर्वत् स्वरित्यत्र योऽत्यते। सुमत् सुस्थानमित्यर्थः, ज्योतिः आदित्याख्यम् अवृकम् 'वृक वृक आदाने'। निजेन निरतिशयेन ऐश्वर्येण युक्तत्वाद् अन्यतः कस्यचिदर्थस्य अनादानात् नशीमहि 'नश पलायने' पलायनं च [3]शीघ्रं पराङ्मुखगमनम्[3]। पराङ्मुखा गच्छेमेत्याशास्महे। किञ्च तत् देवानाम् अवः अद्य वृणीमहे। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्मात् अस्मान अदितिः[4] रक्षतु पापात्[4] माता मित्रावरुणयोः धनवतोः। सर्वज्योतिः वृकरहितम् प्राप्नुमः ॥ ३ ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुष्ष्वप्न्यं निर्ऋतिं विश्वमत्रिणम्।
आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

ग्रावा। वदन्। अप। रक्षांसि। सेधतु। दुःऽस्वप्न्यम्। निःऽऋतिम्। विश्वम्। अत्रिणम्।
आदित्यम्। शर्म। मरुताम्। अशीमहि। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० ग्रावा अभिषवग्रावा वदन् सोमाभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु अपगमयतु रक्षांसि यज्ञविध्वंसकानि, दुःस्वप्न्यम्[5] दुःस्वप्ने भवम् 'अनिष्टं च' अपगमयतु, निर्ऋतिम् मृत्युदेवतां च विश्वम् सर्वं च अत्रिणम् अदनशीलं सरीसृपश्वापदप्रेतपिशाचादिकम् अपगमयतु। ग्राव्णा अपनीतेषु च तेषु निर्विघ्नेन निर्वृत्ते यज्ञे आदित्यम् आदित्यानां स्वभूतम् शर्म गृहं विमानाख्यम्[6] मरुताम् च स्वभूतम् अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे। किञ्च तत् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रावा अभिषवशब्दं कुर्वन् अप सेधतु रक्षांसि दुःस्वप्ननिमित्तम् निर्ऋतिम् विश्वम् च अदनशीलम्। आदित्यानां स्वभूतं सुखम् मरुताम् च अशीमहि ॥ ४ ॥

एन्द्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋक्वो अर्चतु।
सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ। इन्द्रः। बर्हिः। सीदतु। पिन्वताम्। इळा। बृहस्पतिः। सामऽभिः। ऋक्वः। अर्चतु।
सुऽप्रकेतम्। जीवसे। मन्म। धीमहि। तत्। देवानाम्। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० इन्द्रः अस्मदीयं वेदिस्तरणम् बर्हिः आ सीदतु कर्माङ्गभावाय आगच्छतु। तेन इन्द्रेण आसादितम्[10] बर्हिः पिन्वताम् वृष्ट्या सिञ्चतु इळा माध्यमिका वाक् स्तनयित्नुलक्षणा। बृहस्पतिः

---

१. जनयित्रु वि[1], जननीयित्री वि[2] अ. २. °देशोतादित्यैः मूको. ३-३. आदित्या वदः मूको. ४-४ नास्ति मूको. ५. °ति मूको. ६. वाचाम् वि[2] अ[1]. ७. दुःस्वप्नदुःस्वप्न्यं मूको. ८-८. अनिन्द्व मूको. ९. पीवानाख्यम् वि[1]; पीनवानाख्यम् वि[2] अ[1]. १०. धनम् मूको.

च इन्द्रस्य पुरोहित ऋक् स्तुतिमान् प्रस्तोता वा सामभि गीयमाने तद्वन्तम्[1] इन्द्र[2] तत्रोपविष्ट सर्वत्र वा पूजयतु[3] प्रस्तोत्रात्मना स्थित सन्। वयमपि सुप्रकृतम् सुप्रज्ञानम् अक्लिष्टत्वात् सुप्रबोधम् जीवसे अस्माकम् इह परत्र च सुखजीवनाय मन्म मननीय स्तुति जातम् धीमहि इन्द्रस्य बुद्धौ निधीमहि स्थापयाम, इन्द्र स्तुम इत्यर्थ। किंच यद् असाधारणम् तत् अव रक्षणम् अन्न वा देवानाम् स्वभूतम् अद्य अस्मिन् प्रधानयागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ सीदतु इन्द्र बर्हि। पिबताम् इळा धन दुग्धाम्। बृहस्पति सामभि गीयमाने[4] पूजयतु अस्मान् स्तुतिमान्। सुप्रज्ञानम् जीवनार्थम् मननीयम् धनम् नि धीमहि ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये नवमो वर्ग[5] ॥

दि॒वि॒स्पृशं॑ य॒ज्ञम॒स्माक॑मश्विना जी॒राध्व॑रं कृणुत सु॒म्नमि॒ष्टये॑ ।
प्रा॒चीन॑रश्मि॒माहु॑तं घृ॒तेन॒ तद् दे॒वाना॒मवो॒ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ६ ॥

दि॒वि॒ऽस्पृश॑म्। य॒ज्ञम्। अ॒स्माक॑म्। अ॒श्वि॒ना। जी॒रऽअ॑ध्वरम्। कृ॒णु॒त॒म्। सु॒म्नम्। इ॒ष्टये॑। प्रा॒चीन॑ऽरश्मिम्। आऽहु॑तम्। घृ॒तेन॑। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः॑। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दिविस्पृशम् दिवि स्प्रष्टार दिव प्रति गन्तारमित्यर्थ, यज्ञम् अस्माकम् स्वभूत हे अश्विनौ[6] जीराध्वरम् जीरमिति क्षिप्रनाम (तु निघ २,१५)। अध्वरमिति ध्वरति हिंसाकर्मा। नञ् प्रतिषिद्धौ[7]। क्षिप्र[6] रक्षोभि अहिंसित चेत्यर्थ, कृणुतम् कुरुतम् सुम्नम् सुखम् इह परत्र च सुखसाधनमित्यर्थ। किमर्थं कुरुतम्। इष्टये देवयागार्थम्। प्राचीनरश्मिम् देवान् प्रति गतान् प्रत्यङ्गरश्मिम्[7] देवाभिमुखम्[8] इत्यर्थ, आहुतम् मर्यादया यावदर्थं हुतम् घृतेन आज्येन। किंच तत् देवानाम् अव अद्य वृणीमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवि स्प्रष्टारम् यज्ञम् अस्माकम् अश्विनौ[9] कुरुतम्[9]। तथा क्षिप्र यमनम् कृणुतम् सुखम् च अभिलषितसिद्ध्यर्थम्। प्राचीनरश्मिम् च अग्निम् आहुतम्[10] कृणुतम् घृतेन ॥ ६ ॥

उप॑ ह्वये सु॒हवं॒ मारु॑तं ग॒णं पा॑व॒कमृ॒ष्वं स॒ख्याय॑ शं॒भुव॑म् ।
रा॒यस्पोषं॑ सौश्रव॒साय॑ धीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॒ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ७ ॥

उप। ह्व॒ये॒। सु॒ऽहव॑म्। मारु॑तम्। ग॒णम्। पा॒व॒कम्। ऋ॒ष्वम्। स॒ख्याय॑। श॒म्ऽभुव॑म्। रा॒यः। पोष॑म्। सौ॒श्र॒व॒साय॑। धी॒म॒हि॒। तत्। दे॒वाना॑म्। अवः॑। अ॒द्य। वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उप ह्वये उपगम्याह्वयामि अस्मदर्थ प्रति स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् मरुतां

---

1. तद्वन्त वि[1] 2. [2]द्र मा मूको. 3. पूज[1] वि[1] अ[1]. 4-5. नास्ति मूको 5. [6]रिश वि[1] अ[1]. 6. किंच मूको 7. प्रतिषिद्धौ[1] मूको 8. देवाभिमुख वि[1]; देवमुख 9. [9]त वि[1] अ[1]. 10. आहु वि[1] अ[1]

समूहम् पावकम् शोधयितारम् ऋभ्वम् महान्तम् । किमर्थम् । सत्याय स्तुत्यत्वस्तोतृत्वेज्यत्व-यष्टृत्वलक्षणाय सत्यभावाय । शम्भुवम् स्वर्गादिसुखस्य भावयितारम् राय धनस्य पोषम् पोष्टारम् । आगत च सन्तम् सौश्रवसाय शोभन श्रवो यस्य स सुश्रवा सुकीर्ति स्वशो वा, तस्य भाव सौश्रवसम्, तस्मै सौश्रवसाय सुकीर्तित्वाय स्वन्नत्वाय वेत्यर्थ, धीमहि आ[1] कर्मपरिसमाप्ते धारयाम । किञ्च तत् देवानाम् इति व्याख्यातार्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० [2]उप ह्वये[2] स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् शोधकम् दर्शनीयम् सख्यसिद्ध्यर्थम् सुखस्य भावयितारम् । धनस्य च[3] पोषम् [4]सौश्रवसाय वयम्† धीमहि[4] । सौश्रवस कीर्ति ॥ ७ ॥

अ॒पां पेरुं॑ जी॒वध॑न्यं भरामहे देवा॒व्यं॑ सु॒हव॑मध्वर॒श्रिय॑म् ।
सु॒र॒श्मिं सोम॑मिन्द्रि॒यं य॑मीमहि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ८ ॥

अ॒पाम् । पेरु॑म् । जी॒वऽध॑न्यम् । भ॒रा॒म॒हे॒ । दे॒व॒ऽअव्य॑म् । सु॒ऽहव॑म् । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑म् ।
सु॒ऽर॒श्मिम् । सोम॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । य॒मी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अपाम्[1] उदकाना[1] वसतीवर्येकधनारूपाणा वा अपाम् पेरुम् पातार पालयितार पूरयितार वा जीवधन्यम् जीवाना वर्धयितार प्रीणयितार वा भरामहे हराम पत्नीशालातो हविर्धान प्रति प्रापयाम सुतो वा अस्मद्यज्ञ प्रति प्रापयाम देवाव्यम् देवान् प्रति आहारत्वेन[5] गन्तार देवाना प्रिय तर्पयितार वा सुहवम् स्वाह्वान सुस्तुतिं वा अध्वरश्रियम् यज्ञस्य विभूतिभूतम् अङ्गभावमतिपत्त्याऽऽश्रयितार[6] वा सुरश्मिम् शोभनांशुम् सोमम् ओषधिरूप देवतारूप च इन्द्रियम् वीर्यवन्तमित्यर्थ । प्रापित च सन्तम् यमामहि 'यमु बन्धने' । कर्मणि आत्मनि वा निबध्नीम धारयाम इत्यर्थ । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपाम् रक्षकम् जीवधन्यम् धन्या यस्मिन् जीवा तम् भरामहे देवानां तर्पयितारम् सुहवम् यज्ञश्रियम् । सुरश्मिम् सोमम् याचामहे इन्द्रियम् ॥ ८ ॥

स॒नेम॒ तत् सु॑स॒नितां॑ स॒नित्व॑भि॒र्व॒यं जी॒वा जी॒वपु॑त्रा॒ अना॑गसः ।
ब्र॒ह्म॒द्विषो॒ विष्व॒गेनो॑ भरेरत॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ९ ॥

स॒नेम॑ । तत् । सु॒ऽस॒नितां॑ । स॒नित्व॑ऽभिः । व॒यम् । जी॒वाः । जी॒वऽपु॑त्राः । अना॑गसः ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । विष्व॑क् । एनः॑ । भ॒रे॒र॒त॒ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सनेम स्तुत्या यागेन च सम्भजेमहि तत् देवजातम् सुसनिता शोभनेन सम्भजनेन परया भक्त्या इत्यर्थ, सनित्वभि ऋत्विक्पुत्रपौत्रादिभि सह वयम् जीवा सुख जीवन्त

---

1. नास्ति मूको. 2-2. नास्ति वि[1]. 3. नास्ति वि[2] अ[1] 4-4 नास्ति वि[1]. † वयवम् वि[2] अ[1] 5 आह मूको 6 °शयिता° वि[2] अ.

कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्चेत्यर्थः । इत्यर्थः, जीवपुत्राः सुखं जीवत्पुत्राश्चेत्यर्थः, अनागसः किञ्च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानाम् अस्माकं देवयागप्रवृत्तानां द्वेष्टारः अयज्वानः विष्वक् विषुशब्दो 'नानावाची । अञ्चतिरत्र गत्यर्थः'[1] । नानाऽञ्चित् अनेकधा विसर्तृ इत्यर्थः, एनः पापम् भरेरत 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । आत्मनि धारयन्तु पुष्णन्तु वेत्येतद् आशास्महे वयम् । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भजेमहि तत् शोभनेन भजनेन सनित्वभिः सम्भक्तृभिः[2] पुत्रपौत्रैः सह वयम् जीवन्तः जीवपुत्राः च अपापाः[3] । ये ब्राह्मणान् द्विषन्ति ते नानाञ्चनम्[4] एनः धारयन्तु । वय रक्षणं सनेम इति ॥ ९ ॥

ये स्था मनो॑र्य॒ज्ञिया॒स्ते शृ॑णोतन॒ यद्वो॑ देवा॒ ईम॑हे॒ तद्द॑दातन ।
जैत्रं॒ क्रतुं॑ र॒यिम॑द्वी॒रव॒द्यश॒स्तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः॑ । य॒ज्ञियाः॑ । ते । शृ॒णो॒त॒न॒ । यत् । वः॒ । दे॒वाः॒ । ईम॑हे । तत् । द॒दा॒त॒न॒ ।
जैत्र॑म् । क्रतु॑म् । र॒यि॒मत् । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

उद्गीथ० ये यूयम् स्थ भवथ मनोः मनुष्यस्य यज्ञियाः यज्ञार्हाः[5] यज्ञसम्पादिनो वा, ते यूयम् शृणोतन शृणुत अस्मदीयां स्तुतिम्, हवींषि च भक्षयत सामर्थ्यात् । श्रुत्वा भक्षयित्वा च यत् सुखसाधनं स्वर्गादिकं च वः युष्मान् हे देवाः! ईमहे याचामहे, तत् सुखसाधनम् अस्मभ्यम् ददातन[6] दत्त यूयम् । किञ्च जैत्रम् सर्वार्थानां जेतारम् क्रतुम् कर्म श्रौतं स्मार्तं च प्रज्ञां वा रयिमत् धनसंयुक्तम् वीरवत् अपत्यसहितं च यशः, दत्तेत्यनुवर्त्यम् । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १० ॥

वेङ्कट० ये भवथ मनुष्यस्य [7]यज्ञियाः, ते[7] शृणुत । यत् वः देवाः! याचामहे, तत् प्रयच्छत जयशीलम् प्रज्ञानम्[8] धनपुत्रयुक्तम् च यशः ॥ १० ॥

[9]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः[9] ॥

म॒हद॒द्य म॑ह॒ताम् आ वृ॑णीम॒हेऽवो॑ दे॒वानां॑ बृह॒ताम॑न॒र्वणा॑म् ।
यथा॒ वसु॑ वी॒रजा॑तं॒ नशा॑महै॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ ११ ॥

म॒हत् । अ॒द्य । म॒ह॒ताम् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । अवः॑ । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒ताम् । अ॒न॒र्वणा॑म् ।
यथा॑ । वसु॑ । वी॒रऽजा॑तम् । नशा॑महै । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० महत् अपरिमितम् अद्य अस्मिन्नहनि महताम् अपरिमितगुणानां रक्षणम् आ वृणीमहे

---

१. नानाशब्दार्थः मूको. २. °तृभिः मूको. ३. अपापाः वि' अ'. ४. नानाञ्चनम् वि' अ'. ५. यज्ञार्हाः मूको. ६. ददातन वि' अ'. ७-७. नास्ति वि'. ८. °तृ वि' अ'. ९-९. नास्ति मूको.

मर्यादया यावदर्थं प्रार्थयामहे अवः रक्षणम् अर्थं वा देवानाम् महताम् वयसा वृद्धानां सृष्टिकाले[1] उत्पन्नत्वात् अनर्वणाम् [2]अप्रत्यृतानाम् आश्रिततया[2] अन्य प्रति अगतानां स्वतन्त्राणामित्यर्थः। यथा वसु धनम् वीरजातम् अपत्यजातं च प्रति नशामहे शीघ्रं प्राप्नुयाम, तथा च देवाः कुर्वन्तु[3] इति शेषः। किञ्च तद् देवानाम् इत्यादि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महताम् आ वृणीमहे महत् रक्षणम् देवानाम् बृंहितानाम् अप्रत्यृतानाम्, यथा धनम् अपत्यजातम् च नशामहे ॥ ११ ॥

म॒हो अ॒ग्नेः स॑मिधा॒नस्य॒ शर्म॒ण्यना॑गा मि॒त्रे वरु॑णे स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ स्याम सवि॒तुः सवी॑मनि॒ तद् दे॒वाना॒मवो॑ अ॒द्या वृ॑णीमहे ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒ग्नेः । स॒म्ऽइ॒धा॒नस्य॑ । शर्म॑णि । अना॑गाः । मि॒त्रे । वरु॑णे । स्व॒स्तये॑ ।
श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । तत् । दे॒वाना॑म् । अवः॑ । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० महः महतः अग्नेः समिधानस्य [4]सम्यग् दीप्यमानस्य[4] स्वभूते शर्मणि गृहे विमानाख्ये श्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये स्याम भवेमेत्याशास्महे। अनागाः स्यामेत्यनेन सामानाधिकरण्याद् वचनव्यत्ययः[5]। अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिता वयम् मित्रे वरुणे षष्ठ्यर्थे सप्तमी उभयत्र। मित्रस्य वरुणस्य [6]च शर्मणि श्रेष्ठे स्याम। किमर्थम्[6] स्वस्तये कल्पान्तावस्थायित्वलक्षणाय[7] अविनाशित्वाय। सवितुः सवीमनि प्रसवे अभ्यनुज्ञायां सत्यां देवेन सवित्राऽभ्यनुज्ञाता सन्तो वयमित्यर्थः। किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० महतः अग्नेः समिध्यमानस्य सुखे स्याम, अनागसश्च मित्रावरुणयोः अविनाशार्थम्, श्रेष्ठे स्याम सवितुः च प्रसवे ॥ १२ ॥

ये स॑वि॒तुः स॒त्यस॑वस्य॒ विश्वे॑ मि॒त्रस्य॑ व्र॒ते वरु॑णस्य दे॒वाः ।
ते सौभ॑गं वी॒रव॒द्गोम॒दप्नो॒ दधा॑तन॒ द्रवि॑णं चि॒त्रम॒स्मे ॥ १३ ॥

ये । स॒वि॒तुः । स॒त्यऽस॑वस्य । विश्वे॑ । मि॒त्रस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णस्य । दे॒वाः ।
ते । सौभ॑गम् । वी॒रऽव॑त् । गोऽम॑त् । अप्नः॑ । दधा॑तन । द्रवि॑णम् । चि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये भवन्तः विश्वे देवाः सवितुः सत्यसवस्य [8]अविसंवाद्यभ्यनुज्ञानस्य[8] मित्रस्य वरुणस्य च व्रते कर्मणि अभ्यनुज्ञानलक्षणे, वर्तन्त इति शेषः, ते यूयं हे देवाः! एतैः सवित्रादिभिः अभ्यनुज्ञाता सन्तः सौभगम् सुभगत्वम्[9] वीरवत् पुत्रादिमनुष्यसहितम्[10] गोमत् गोसहितं च अप्नः कर्म च यज्ञरूपं वा दधातन धत्त, द्रविणम् धनं च चित्रम् अस्मे अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

---

१. सृष्टि° मूको. २-२. अप्रत्यृतानामाश्रिततया वि[1] अ[1]; °नाश्रित्यतया वि[2]. ३. कुर्वन्ति मूको. ४-४. सदीप्य° वि[1], ···दीप्य वि[2] अ[1]. ५ यथोक्त° मूको. ६-६ चर्मणि श्रेष्ठस्यामकिमर्थम् मूको. ७. कल्पाकल्पाव° मूको. ८-८. अविसंवाद° मूको ९. °गत्वे मूको. १०. पुत्रादिमनुष्यादि° मूको.

वेङ्कट० ये सवितुः सत्यप्रसवस्य विश्वे मित्रावरुणयोश्च कर्मणि भवन्ति देवाः, ते यूयं सौभाग्यम्[१] वीरयुक्तम् पशुयुक्तम् च कर्म प्रयच्छत, द्रविणम् च पूजनीयम् अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

सविता पश्चातात् सविता पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।
सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिम् । सविता । नः । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सविता देवः आदित्यानाम् अन्यतमः पश्चातात् अस्माकं पश्चिमतः, स्थित इति शेषः । सविता एव पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थितः । सविता एव उत्तरात्तात् उत्तरतश्च स्थितः । सविता एव अधरात्तात् अधरतश्च स्थितः । एवम् उपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः । सविता नः अस्माकम् सुवतु अभ्यनुजानातु । किम् । सर्वतातिम् । सविता नः अस्मभ्यम् रासताम् ददातु दीर्घम् आयुः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सविता अस्माकम् सर्वम् प्रसौतु । सविता नः प्रयच्छतात् दीर्घम् आयुः इति[२] ॥ १४ ॥

[३]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः[३] ॥

[३७]

[१]सौर्योऽभितपा ऋषिः । सूर्यो देवता । जगती छन्दः, दशमी त्रिष्टुप्[१] ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।
दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'नमो मित्रस्य' इति द्वादशर्चं सौर्यं सौर्योऽभितपा ददर्श । 'नमः मित्रस्य' इति वचनाद् अत्र कृत्वेत्यध्याहार्यम् । नमः कृत्वा । कस्मै । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा ३ ४,२१) इति वचनात् । उत्तराश्च सर्वा तादर्थ्यचतुर्थ्यः सपर्यत शंसतत्येताभ्यां क्रियापदाभ्यां सामर्थ्यात् सूर्याय । उत्तराश्च सर्वा तादर्थ्यचतुर्थ्यः सम्बन्धयितव्या । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे खेदमयेन चक्षुषा द्रष्ट्रे देवाय देवाय द्योतनात्मकाय, वृष्ट्यादिदानाद्वा । दूरेदृशे दूरे दृश्यमानाय देवजाताय देवात् प्रजापतेः सकाशाद् उत्पन्नाय केतवे प्रज्ञानसत्त्वाय दिवस्पुत्राय दिवि अह्नि महति जायमानत्वात् दिवस्पुत्रभूताय सूर्याय सूर्याख्याय[४] महः[५] तत् ऋतम् सपर्यत[६] महाशब्दोऽत्र महत्त्ववचनः । सच्छन्दःश्रुते यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।

१. 'अद वि[१] अ[१]. २ नास्ति वि[१]. ३-३. नास्ति मूको. ४ सूर्याख्येय मूको ५. महत मूको. ६. सपर्यतमत्र मूको

ऋतशब्दश्चात्र यज्ञवचन । सपर्यतिरपि परिचरणकर्मा । परिचरणेन यागानुष्ठानं लक्ष्यते । यो महान् अपरिमितगुणो यज्ञ तम् अनुतिष्ठत यूय हे ऋत्विज । इत्यर्थ । शस्त्राणि च शंसत । नमस्कारपूर्वकं याग स्तुतिं च सूर्यस्य कुरुतेत्यर्थ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभितपा सौर्यः[१] । नम मित्रावरुणयोः द्रष्ट्रे[२] महते देवाय । तत् ऋतम् कर्म पूजयत । दूरे सन्तमपि पश्यते देवेषु जाताय प्रज्ञापकाय दिव पुत्राय सूर्याय शसत स्तुतिम् ॥ १ ॥

सा मा॑ स॒त्योक्ति॑ः॒ परि॑ पातु वि॒श्वतो॒ द्यावा॑ च॒ यत्र॑ त॒तन॒न्नहा॑नि च ।
विश्व॑म॒न्यन्नि वि॑शते॒ यदेज॑ति वि॒श्वाहापो॑ वि॒श्वाहोदे॑ति॒ सूर्य॑ः ॥ २ ॥

सा । मा॒ । स॒त्यऽउ॑क्तिः । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वत॑ः । द्यावा॑ । च॒ । यत्र॑ । त॒तन॑न् । अहा॑नि । च॒ ।
विश्व॑म् । अ॒न्यत् । नि । वि॒श॒ते॒ । यत् । एज॑ति । वि॒श्वाहा॑ । आप॑ः । वि॒श्वाहा॑ । उत् । ए॒ति॒ । सूर्य॑ः ॥ २ ॥

उद्गीथ० सा, सूर्यस्य तनुरित्यध्याहार्यम्[१] स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्[२] । मा माम् सत्योक्ति उच्यन्ते देवतागुणा अनया इत्युक्ति स्तुति । सा सत्या अविसंवादिनी यस्या सा सत्योक्ति यथाभूतगुणग्राहिस्तुतिरित्यर्थ , परि पातु सरक्षतु विश्वत सर्वत्र[३], द्यावा च रश्मिलक्षणा दीप्तिश्च अहानि च यत्र यस्यां सूर्यमूर्त्तौ ततनन् ततानि[४] च विस्तीर्णावस्थितानि[५] इत्यर्थ । स्तुतिरेव केवला उत्तरार्धर्चे उपेता, नाशी । विश्वम् सर्वम्[६] अ यत् अन्यद् भूतजातम् नि विशते विश्रमार्थम् उपविशति स्वपिति चेत्यर्थ , यत् भूतजातम् एजति गच्छति परिस्पन्दते । विश्वाहा सर्वदा आप सूर्यमण्डलस्था सर्वस्य व्यासारो वा रश्मय उदयन्ति । विश्वाहा सर्वदैव उत् एति ऊर्ध्वं गच्छति सूर्यः श्रमाभावात् । आपश्च सूर्यश्च विश्रमार्थं न निविशन्त[९] इत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सा[१०] मा सत्योक्ति[११] परि रक्षतु सर्वत । द्यावापृथिव्यौ अहोरात्राणि च यस्मिन् देशे विततानि, तत्र स्थित[१२] सर्वम् अन्यत् अस्तमिते सूर्ये नि विशते, यत् कम्पते सर्वदा । आप गच्छन्ति सर्वदा । उत् एति सूर्य । तदिद सत्यवचनम् इति ॥ २ ॥

न ते॒ अदे॑वः प्र॒दिवो॒ नि वा॑सते॒ यदे॑त॒शेभि॑ः पत॒रै र॑थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म॒न्यदनु॑ वर्तते॒ रज॒ उद॒न्येन॒ ज्योति॑षा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते॒ । अदे॑वः । प्र॒ऽदिव॑ः । नि । वा॒स॒ते॒ । यत् । ए॒त॒शेभि॑ः । प॒त॒रैः । र॒थ॒र्यसि॑ ।
प्रा॒चीन॑म् । अ॒न्यत् । अनु॑ । व॒र्त॒ते॒ । रज॑ः । उत् । अ॒न्येन॑ । ज्योति॑षा । या॒सि॒ । सूर्य॑ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ते तव सूर्यस्य, समीप इति शेष , अदेव देवादन्योऽसुरराक्षसादि । कीदृश[१३] । प्रदिव

---

१. °यस्य मूको. २. नास्ति वि[२] अ[१], द्रष्टे वि[१]. ३ °ध्याहार्य मूको ४ °लिङ्गदेश° मूको ५ यत मूको ६ ततानि मूको ७ विस्तारि अवा° मूको ८ सर्वं सर्वम् मूको ९-९. निविशन्ते वि[२] अ[१], निनिविशन्ते वि[१]. १०. स मूको. ११. सत्यस्योक्ति वि[१] १२. °नि वि[२] अ[१]. १३ किं मूको.

पुराणः चिरन्तनोऽपि आदिसर्गजः प्राजापत्योऽपि सन्नित्यर्थः । न नि वासते न निवसति[1] मरणभयात् न तिष्ठतीत्यर्थः । कदा । यत् यदा एतशेभिः अश्वैः आत्मीयैः हरित्संज्ञकैः[2] पतरैः पतनशीलैः सह रथर्यसि अनवगतसंस्कारमेतत्पदम् । 'रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सुः । रथं हर्यसि रथं कामयत इति वा' (या ६,२८) इति प्रच्छन्नावगमप्रदर्शनवाक्यम् । रथं हर्यसि रथीयसि इति वाऽवगमः, रथमिच्छसि योक्तुमित्यर्थः । किंचान्यत् च[3] प्राचीनम् प्रागञ्चितम् प्राक्शब्दश्चात्र सामर्थ्यात् तिर्यगधोवचनः । तिर्यगधोमुखमित्यर्थः । अन्यत् रजः[4] ज्योती रश्मिलक्षणं तव स्वभूतम् अनु वर्तते प्रदीपार्चिर्वत् आनुपूर्व्या गच्छति । अन्येन ज्योतिषा रश्मिलक्षणेन उत् यासि ऊर्ध्वं गच्छसि त्वं हे सूर्य ! । कदम्बगोलकवत् तव मण्डलस्य अवस्थानात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्वरश्मिजालेन व्याप्नोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न ते असुरो राक्षसो वा प्रत्नः कश्चित् समीपे नि वसति, यदा त्वम् एतशैः अश्वैः गमनं कामयसे । प्राचीनम् अन्यत् ज्योतिः उदकम् अनु वर्तते, अन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ! । यद्वा प्राचीनम् अन्यद् अनुवर्तते[5] 'चन्द्राख्यं ज्योतिः[6], ततः त्वम् अन्येन सह उदेषीति ॥ ३ ॥

येन॑ सूर्य॒ ज्योति॑षा॒ बाध॑से॒ तमो॒ जग॑च्च॒ विश्व॑मुदि॒यर्षि॑ भा॒नुना॑ ।
तेना॒स्मद्विश्वा॒मनि॑रा॒मना॑हुति॒मपामी॑वा॒मप॑ दु॒ष्वप्न्यं॑ सुव ॥ ४ ॥

येन॑ । सू॒र्य॒ । ज्योति॑षा । बाध॑से । तम॑: । जग॑त् । च॒ । विश्व॑म् । उ॒त्ऽइ॒यर्षि॑ । भा॒नुना॑ ।
तेन॑ । अ॒स्मत् । विश्वा॑म् । अनि॑राम् । अना॑हुतिम् । अप॑ । अमी॑वाम् । अप॑ । दुः॒ऽस्व॒प्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे सूर्य ! येन ज्योतिषा बाधसे रश्मिलक्षणेन बाधसे अभिभवसि तमः शार्वरं तिमिरम्, जगत् च संसारमण्डलं च विश्वम् सर्वं प्रति उदियर्षि उद्गच्छसि भानुना, तेन ज्योतिषा अस्मत् अस्मत्तः विश्वाम् सर्वप्रकाराम् अनिराम् अनिरमणाम्[7] अविद्यमानरतिम् अत्यन्ताप्रीतिकरीम् अनाहुतिम् अविद्यमानआहुतिम्[8] विशोषणकरीमित्यर्थः[8], अमीवाम् रोगजातिम् अप सुव 'षू प्रेरणे' । अपप्रेरय अपगमय अपनाशयेत्यर्थः । दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नभवं च दोषम् अपसुव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सूर्य ! ज्योतिषा तमः बाधसे, येन च जङ्गमम् सर्वं स्वप्रभरतम् उद्गमयसि भानुना, तेन अस्मत्तः[9] सर्वम् अन्नाभावम् अहोमम् रोगम् दुःस्वप्न्यम् च अप गमय इति ॥ ४ ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्रेषि॑तो॒ रक्ष॑सि व्र॒तमहे॑ळयन्नु॒च्चर॑सि स्व॒धा अनु॑ ।
यद॒द्य त्वा॑ सूर्योपब्र॒वाम॑है॒ तं नो॑ दे॒वा अनु॑ मंसीरत॒ क्रतु॑म् ॥ ५ ॥

---

१. यवसति मूको. २. हरिसं° मूको. ३. च मूको. ४. रजः मूको. ५. 'मदमनु° वि[1] अ[1]. ६-६ °ख्य ··· वि[1] अ[1]; °न्द्राख्यं ज्यो° वि[1]. ७. अनि रमणां मूको. ८. विशोषणकरी वि[1]. ९. अस्मत्तः वि[1].

विश्वस्य । हि । प्रऽईषित । रक्षसि । व्रतम् । अहेळयन् । उत्ऽचरसि । स्वधा । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहे । तम् । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य हि यस्मात् प्रेषित. अभ्यर्थित इत्यर्थ, रक्षसि यज्ञ विध्वंसकेभ्य सकाशात् पालयसि । व्रतम् अहेळयन् अक्रुध्यन् उच्चरसि च स्वधा अनु प्रातर्हो-माना पश्चात्, प्रातर्होमे निर्वृत्त इत्यर्थ । यत् यस्माच्च अद्य यागदिवसे त्वा त्वाम् हे सूर्य! उपब्रवामहे उपगम्य ब्रूम. अभ्यर्थयामहे इत्यर्थ, तस्मात् अस्माकमपि[1] यज्ञ प्रातर्होम च रक्षेत्यर्थ[2]। तम् च क्रतुम् रक्ष । अथ[3] मन· च अस्माक यज्ञस्य प्रातर्होमस्य च सम्बन्धि त्वया क्रियमाणम् देवा सर्वे अनु मंसीरत त्वत्प्रसादात् अनुमन्यन्ताम् अव्याघातेन वर्तन्ता मित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य हि स्तुतिभि प्रेषित त्वम् रक्षसि कर्म । अक्रोधयन् च उद्गच्छसि हवींषि अनु[4]। तथा सति [5]यत् अद्य[5] त्वाम् सूर्य! उपब्रूमो याचामहे, तम् अस्माकम् देवा अनुमन्यन्ताम् क्रतुम् कर्मेति ॥ ५ ॥

तं नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी तन्न॒ आप॒ इन्द्रः॑ शृण्वन्तु म॒रुतो॒ हवं॒ वचः॑ ।
मा शू॒ने भू॑म॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशि॑ भ॒द्रं जीव॑न्तो जर॒णाम॑शीमहि ॥ ६ ॥

तम् । नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि । भद्रम् । जीवन्तः । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तम् नः अस्माकं स्वभूतम् हवम् आह्वानम् तत् च न वच स्तुतिलक्षण द्यावापृथिव्यौ आप च इन्द्र च मरुत च शृण्वन्तु सूर्येणाभ्यनुज्ञाता । किंच मा भूम वयम् । क । शूने 'टुओश्वि गतिवृद्ध्यो'। वृद्धे महति सामर्थ्यात् पापे दुःखे वा तत्कार्ये । सूर्यस्य संदृशि सदृष्टौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमाना इत्यर्थ । किं तर्हि । भद्रम् कल्याण धर्मं सुख वा तत्कार्यम् जीवन्तः वर्षशत प्राणान् धारयन्त जरणाम् जरा च अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकम् हवम् तत् च स्तुतिवच द्युप्रभृतय शृण्वन्तु । मा उपद्रवाय निर्धनत्वाय[6] भवेम । सूर्यस्य सन्दर्शने कल्याणम् जीवन्त चिरं जराम् अशीमहि [7]अमृता भवेम इति[7] ॥ ६ ॥

[*]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः[*] ॥

वि॒श्वाहा॑ त्वा सु॒मन॑सः सु॒चक्ष॑सः प्र॒जाव॑न्तो अनमी॒वा अना॑गसः ।
उ॒द्यन्तं॑ त्वा मित्रमहो दि॒वेदि॑वे॒ ज्योग्जी॒वाः प्रति॑ पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

---

1. तस्मात् कमपि मूको. 2. रक्ष्ये रक्षत्यर्थः मूको. 3 अथ वि[2] अ, अर्थ त्रि[1]. 4. तु वि[1].
5-5. यत् त्रि[1] अ[2], अ यत् त्रि[2]. 6. निबन्धनत्वाया वि[2] अ[2], निर्धनत्वाया वि[2]. 7-7. नास्ति मूको.

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवन्तः । अनमीवाः । अनागसः ।
उत्ऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

उद्गीथ० विश्वाहा सर्वदा त्वा त्वाम् यजेम वयमिति शेषः । कीदृशाः सन्तः । सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुशोभनचक्षुषः प्रजावन्तः पुत्रादिप्रजासहिताश्च अनमीवाः अरोगाश्च अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्च[1] सन्तः । किञ्च दिवेदिवे अहन्यहनि उद्यन्तम् उद्गच्छन्तम् त्वा त्वा हे मित्रमहः । मित्राणां यज्वनां पूजयितः ![2] ज्योक् चिरम् जीवाः जीवन्तः वयम् प्रति पश्येम प्रतिदिनं पश्येमेत्याशास्महे वयं हे सूर्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सर्वदा त्वाम् सुमनसः सुदर्शनाः प्रजावन्तः अरोगाः अपापाः उद्यन्तम् त्वा हे मित्राणां पूजयितः ! अन्वहं चिरम् जीवन्तः प्रति पश्येम सूर्य ![3] ॥ ७ ॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योतिः । बिभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहतः । पाजसः । परि । वयम् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० [4]महि महत् ज्योतिः[4] रश्मिजाललक्षणम् बिभ्रतम् त्वा त्वा हे विचक्षण ! सर्वस्य विशेषद्रष्टः ! भास्वन्तम् रश्मिमत्या[5] दीप्त्या दीप्तिमन्तं सर्वस्य प्राणिजनस्य चक्षुषेचक्षुषे मयः मयस्करं सर्वार्थप्रकाशनद्वारेण सुखकरमित्यर्थः[6], आरोहन्तम् बृहतः महतः पाजसः पाजस्विनः[7] बलवतः परि समुद्रस्योपरि वयम् जीवाः चिरं जीवन्तः प्रति प्रतिदिनम् पश्येम हे सूर्य ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० महत् तेजो धारयन्तम् त्वाम् विद्रष्टः ![8] दीप्तिमन्तं सर्वेभ्यः पश्यद्भ्यः सुखकरम् आरोहन्तम्[10] महतः समुद्रोदकाद् बलवतः वयम् जीवन्तः प्रति पश्येम सूर्य ![11] ॥ ८ ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशन्ते अक्तुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्तुऽभिः ।
अनागाःऽत्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यस्य तव[12] स्वभूतेन केतुना 'केतुः' (निघ ३,९) इति [13]प्रज्ञानाम । तेन[13] चात्र तत्कारणमुपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे तृतीया । सर्वार्थप्रज्ञानाऽहनीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि[14] प्र च ईरते

---

1 °जनिताश्च मूको 2 पूजयितः मन्तं मूको 3 °र्यम् वि° अ°, °र्य वि° 4-4 महिमज्योतिः मूको. 5 रश्मिमिता मूको 6 मयकर° वि° नमाकः° वि° अ 7 बाजस्विन वि° अ 8 सर्वस्यो-परि मूको 9 °ष्ट मूको 10 °ह्वन्तो वि° अ° 11 सूर्यम् वि° अ°; °र्य वि°. 12 तव मूको 13-13 °ज्ञानमनेन मूको 14 भूतानि वि° अ

प्रचरन्ति स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते, नि विशन्ते च विश्रामार्थम् स्वपन्ति चेत्यर्थः, अक्तुभिः अत्रापि सहार्थे तृतीया। अक्तुषु स्वकार्यासु रात्रिष्वित्यर्थः। स त्वम् अनागास्त्वेन अस्माकं कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितत्वेन हेतुना हे हरिकेश! भौमरसहरणस्वरश्मिकेश! या हे सूर्य! अह्नाऽह्ना वस्यसा-वस्यसा दिवसेन वसुमत्तरेण, अस्मभ्यं दातव्येन धनेन अतिशयेन तद्वतातद्वता दिवसेन उपलक्षित सन् न अस्मभ्यम्, अतिशयेन धनं दातुमिति शेष, उत् इहि उद्गच्छ। अहन्यहनि उद्गच्छ, सम्यक्कारिभ्योऽस्मभ्यम् अहन्यहनि अतिशयेन धन देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यस्य ते सर्वाणि भुवनानि प्रज्ञानेन प्र च[1] गच्छन्ति अह्नि[2], [3]नि विशन्ते[3] च रात्रिभिः[4], स[5] त्वम् अनागास्त्वेन हरिकेश! सूर्य! [6]अह्नाऽह्ना च[6] वस्यसा-वस्यसा श्रेयस्करेण अस्माकम् उत् इहि ॥ ९ ॥

शं नो॑ भव॒ चक्ष॑सा॒ शं नो॒ अह्ना॒ शं भा॒नुना॒ शं हि॒मा शं घृ॒णेन॑ ।
यथा॒ शम॑ध्व॒ञ्छम॑स॑द् दुरो॒णे तत् सू॑र्य॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् ॥ १० ॥

शम् । नः॒ । भ॒व॒ । चक्ष॑सा । शम् । नः॒ । अह्ना॑ । शम् । भा॒नुना॑ । शम् । हि॒मा । शम् । घृ॒णेन॑ ।
यथा॑ । शम् । अध्व॑न् । शम् । अस॑त् । दु॒रो॒णे । तत् । सू॒र्य॒ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । चि॒त्रम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० शम् सुखम् नः अस्माकम् भव त्वं कुरु इत्यर्थः। केन। चक्षसा दर्शनेन। शम् नः अह्ना भवति सर्वत्रानुवर्त्यम्। सुखमस्माकं कुरु दिवसेन चेत्यर्थः। शम् नो भव भानुना रश्मिलक्षणेन दीप्त्या। शम् नो भव हिमा रात्र्या उदकेन चेत्यर्थः। शम् नो भव घृणेन [7]च हिमक्षरणेन[7] च इत्यर्थः। किञ्च यथा प्रातिपदिकार्थेऽत्र प्रकारवचनः प्रत्ययः। यत् शम् सुखम् अध्वन् अध्वनि वर्तमानानाम् अस्माकम्, सुखमेवम् दुरोणे गृहेऽपि वर्तमानानाम् अस्माकम् असत् भवति। तत् हे सूर्य! द्रविणम् धनम् चित्रम् विचित्रम् नानाजातिहस्त्यश्वरथपदातिगोहिरण्यवस्त्रधान्यादिकम् धेहि देह्यस्मभ्यम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० शङ्करः अस्माकम् भव तेजसा, शम् नः दिवसेन, शम् च रश्मिना, शम् च शैत्येन, शम् औष्ण्येन। यथा शम् मार्गे, शम् भवति गृहे, तत् सूर्य! धनम् देहि चित्रम् ॥ १० ॥

अ॒स्माकं॑ देवा उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ शर्म॑ यच्छत द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।
अ॒दत् पिब॑दू॒र्जय॑मान॒माशि॑तं॒ तद॒स्मे शं योर॑र॒पो द॑धातन ॥ ११ ॥

अ॒स्माक॑म् । दे॒वाः॒ । उ॒भया॑य । जन्म॑ने । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे ।
अ॒दत् । पिब॑त् । ऊ॒र्जय॑मानम् । आशि॑तम् । तत् । अ॒स्मे इति॑ । शम् । योः । अ॒र॒पः । द॒धा॒त॒न॒ ॥

उद्गीथ० हे देवाः! अस्माकम् स्वभूताय उभयाय द्विप्रकाराय जन्मने अन्तर्णीतमत्वर्थमेतत्। जन्मग्रहणं चतरेषामपि प्राणिधर्माणां प्रदर्शनार्थम्। जन्मजरामरणादिदुःखनिमित्तप्राणिधर्मवते शर्म

---

१ व मूको. २. अह्नि वि[1] अ[1]. ३-३ हि वि° वि[1], निविशन्ति वि[1]. ४ रात्री° वि[1]. ५ सम् वि[1] अ[1]. ६-६ अमा च वि[1], भास्व अ[1], ह्ना नाम वि[1]. ७-७ सहिम रक्षणे मूको.

सुखं व्याध्याद्यनिष्टासंयोगलक्षणं च सूर्येण अनुज्ञाताः सन्तो दत्त यूयम्, द्विपदे चतुष्पदे मनुष्यगवादिलक्षणाय। किञ्च 'अदत् मोदकादि कठिनं[1] भक्षयत्, क्षीरोदकादि द्रव्यं चान्वहं[2] पिबत्, ऊर्जयमानम् 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। बलवन्तमिवात्मानमाचरत्[3] आशितम् [4]दध्योदनादि अभिमतम्[4], आशितवद्य तत् द्विपाच्चतुष्पाच्च कुरुतेति शेषः। किञ्च अस्मे अस्मभ्यम् शम्[5] शमनम् उत्पन्नानां रोगाणामुपशमनं चेत्यर्थः, योः यावनं[6] च पृथग्भावं च उत्पत्स्यमानैर् भयैः असम्बन्धं चेत्यर्थः (तु या ४,२१), अरपः अपापत्वं च दधातन दत्त[7] यूयम्॥ ११॥

वेङ्कट० अस्माकम् देवाः! उभयाय भूतजाताय सुखम् यच्छत, द्विपदे चतुष्पदे च। अदत् पिबत् ऊर्जयमानम्[8] सुहितं च पुत्रादिकं यथा भवति, तथा शम् च योः च अपापम् प्रयच्छत॥ ११॥

यद्वो॑ देवाश्चकृ॒म जि॒ह्वया॑ गु॒रु मन॑सो वा॒ प्रयु॑ती देव॒हेळ॑नम्।
अरा॑वा॒ यो नो॑ अ॒भि दु॑च्छुना॒यते॒ तस्मि॒न् तदेनो॑ वसवो॒ नि धे॑तन॥ १२॥

यत्। व॒। दे॒वा॒। च॒कृ॒म। जि॒ह्वया॑। गु॒रु। मन॑सः। वा॒। प्रऽयु॑ती। दे॒व॒ऽहेळ॑नम्। अरा॑वा। यः। नः॒। अ॒भि। दु॒च्छु॒न॒ऽयते॑। तस्मि॑न्। तत्। एनः॑। व॒स॒वः॒। नि। धे॒त॒न॥१२॥

उद्गीथ० हे देवाः! यत् एतत्[9] देवहेळनम् वः युष्माकं देवानां हेडनं क्रोधनम्, चकृम कृतवन्तो वयम्। केन। जिह्वया जिह्वेन्द्रियेण वाक्सहितेनेत्यर्थः। अदनवदनव्यापारयोः उभयव्यापारत्वात्, गुरु महत् अभक्ष्यभक्षणानृतवदनादि[10] वाचिककर्मजनितम्, मनसः वा प्रयुती मनसः प्रयुत्या वा प्रमिश्रणेन वा परद्रव्याभिध्यानानिष्टचिन्तावितथाभिनिवेशलक्षणेन[11] मानसेन वा कर्मणा यत् एनः कृतवन्तो वयम्। अरावा अरणवान्[12] अर्ता यः अस्माकम् अभिभवनार्थम् अस्मान् प्रति गमनवान् गन्ता वा भूत्वा यः अस्मच्छत्रुः नः अस्मान् अभि दुच्छुनायते उद्वेजयतीत्यर्थः, तस्मिन् अस्मच्छत्रौ तत् एनः यदुक्तलक्षणं पापं हे वसवः! भक्तान् अभीप्सितार्थैः आच्छादयितारः! नि धेतन निधत्त स्थापयत यूयम्। सूर्येण अनुज्ञाताः सन्तः सञ्चारयतेत्यर्थः॥ १२॥

वेङ्कट० यत् युष्मान् हे देवाः! कृतवन्तः वाचा महत् पापम् मनसः वा प्रयोगेण देवक्रोधनम् अप्रयच्छन्, यः अस्मान् अभि दुच्छुनायते पापानि अस्मासु आचरति[13], तस्मिन् अस्माभिः कृतम् तत् एनः हे वासयितारः! देवाः! नि धेतन इति सूर्ये सन्निविष्टानां देवानां स्तुतिः॥ १२॥

[14]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः[14]॥

[३८]

[15]मुष्कवानिन्द्र ऋषिः। इन्द्रो देवता। जगती छन्दः[15]॥

अ॒स्मिन् न॑ इन्द्र पृत्सु॒तौ यश॑स्वति॒ शिमी॑वति॒ क्रन्द॑सि॒ प्राव॑ सा॒तये॑।
यत्र॒ गोषा॑ता धृषि॒तेषु॑ खा॒दिषु॒ विष्व॒क् पत॑न्ति दि॒द्यवो॑ नृ॒षाह्ये॑॥ १॥

१-१. मादद्मोदं मूको. २. चान्वहं मूको. ३. °त्मानमिवाचरत् मूको. ४-४. दध्योदनाभिमतम् वि[१] अ, दध्यादनामभिमतम् वि[२]. ५. नास्ति मूको. ६. यावनं मूको. ७. धत्त वि[१] अ[१]. ८. ऊर्जयमानं वि[१] अ[१]; वजयमानम् वि[२]. ९. एनान् मूको. १०. °अमक्षणा° मूको. ११. °चिन्ताविरथा° वि[१]. १२. मघवान् मूको. १३. °न्ति वि[१] अ[१]. १४-१४. नास्ति मूको.

अस्मिन् । न । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीऽवति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'अस्मिन्न इन्द्र' इति पञ्चर्चमैन्द्रं मुष्कवानिन्द्रो ददर्श। हे इन्द्र! अस्मिन् पृत्सुतौ सङ्ग्रामे। कीदृशे। यशस्वति यशो धन कीर्तिर्वा। इत्त्यश्वादिधनवति शूरयोद्धादिसम्पन्नत्वात् कीर्तिमति वा शिमीवति परस्परप्रहरणकर्मवति क्रन्दसि अन्तर्हितमत्वर्थमेतत्[1]। क्रन्दस्वतीति[1] परस्पराह्वानवति रोदनवति[2] वा न अस्मान् 'प्र अव यत्नेन' रक्ष। किमर्थम्। सातये लाभाय सम्भजनाय वा, अस्माकं धर्मार्थकामप्राप्तय इत्यर्थः। यत्र यस्मिन् सङ्ग्रामे गोषाता गवा[3] सातये लाभायेत्यर्थः, धृषितेषु प्रगल्भेषु अभिभवितृषु खादिषु परस्पर भक्षयितृषु च योद्धृषु विष्वक् सर्वत पतन्ति दिद्यव वज्रपट्टाद्यायुधानि। किमर्थं पतन्ति। नृषाह्ये नृणा योद्धृमनुष्याणाम् अभिभवनाय। तस्मिन्नस्मिन् सङ्ग्रामे प्रावेति[4] सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताण्डकाच्छाट्यायनकात् (तु. ताब्रा ९,२,२२, जैब्रा १,२२८) च अस्य सूक्तस्य मुष्कवान् इन्द्रो देवता, छुरा ऋषिरिति प्रतिभाति। सूक्तस्थानि च अक्षराणि तथैव समीचीनानि। यत्तु इद कात्यायनेन उक्तम्—'मुष्कवान् इन्द्र ऋषिः केवल इन्द्रो देवता' (तु ऋअ २,१०,३८) इति तस्याभिप्रायो वृद्धेभ्योऽवगन्तव्य ।

अस्मिन् न इन्द्र[1] सङ्ग्रामे कीर्तिमति कर्मवति सिंहनादं करोषि, प्र रक्षसि च धनलाभाय, यस्मिन् लब्धपशुके धृष्टेषु शत्रूणा खादकेषु योद्धृषु इतस्ततः पतन्ति आयुधानि नृणाम् अभिभावुके ॥ १ ॥

स नः क्षुमन्तं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र श्रवाय्यम् ।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥ २ ॥

स । नः । क्षुऽमन्तम् । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् ।
स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

उद्गीथ० यस्त्वं भक्तानामनुग्राहक स त्व हे इन्द्र! सदने स्वगृहे, स्थितेभ्य इति शेष, क्षुमन्तम् अन्नवन्त शब्दवन्त वा गोअर्णसम् गाव अर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् तम् श्रवाय्यम् श्रवणीयम् रयिम् धनम् वि ऊर्णुहि विविधम् आच्छादय, अनेकार्थत्वाद्धातूनां विविध देहीत्यर्थः। किञ्च स्याम भवेम वयम् मेदिन बलवन्त त तवेन्द्रस्य शत्रुम् जयत प्रसादात्। अथवा मेदिन स्नेहवन्तो भक्तियुक्ता सदा वय तवोपरि भवेमेति आशास्महे। किं बहुनोक्तेन। यथा प्रातिपदिकार्थे प्रकारवचन प्रत्यय। यत् वयम् उश्मसि कामयामहे, तत् त्व हे वसो! वसुमन्[1] प्रशस्त! वा कृधि कुरु, देह्यस्मभ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स न शब्दवन्तम् आवासे आनीय अवीवृधः यस्मिन् गाव उदकम् इव प्रवृद्धा[7] तम् रयिम्

---

१ अन्तर्हीन° वि[2] अ २ कन्दसीति वि[1], कन्दस्वतेति वि[2] अ. ३. तरादन° मूको. ४-४. प्राय-लेन मूको ५ न मूको ६. भवेनि वि[1]; प्रवेनि वि[2] अ[2] ७ °द्धम् मूको.

इन्द्र! श्रवणीयम्। स्याम[1] तव शत्रुम् जयत स्वभूता मेदसा युक्ता। [2]यथा वयम्[2] कामयामहे, तत् धामयित[3] अस्माक कुरु ॥ २ ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान् वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

य । न । दासं । आर्यं । वा । पुरुऽस्तुत । अदेव । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभि । ते । सुऽसहा । सन्तु । शत्रव । त्वया । वयम् । तान् । वनुयाम । सम्ऽगमे ॥३॥

उद्गीथ० य दास अकुलीन इत्यर्थ, आर्य वा कुलीनो वेत्यर्थ, अदेव देवादन्यो वा पिशाचासुरराक्षसादिक हे पुरुष्टुत! बहुस्तुत! इन्द्र! न अस्मान् युधये युद्धाय, योग[1] कर्तुमिति शेष, चिकेतति जानाति इच्छतीत्यर्थ। ते सर्वे शत्रव अस्माभि सुषहा[4] सन्तु तव प्रसादात् सुखाभिभवा भवन्तु। सुखेनाभिभूय च त्वया सहिता वयम् तान् शत्रून् उक्तलक्षणान् वनुयाम अनुहन्याम सङ्गमे सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् दास[5] कर्मकर शूद्र त्रैवर्णिक वा अदेव वा[6] असुर[7] इन्द्र! योत्स्य[8] इति बुध्यते। सर्वे शत्रव ते स्वभूतै अस्माभि स्वभिभवा भवन्तु। त्वया वयम् सहायेन तान् हन्याम सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाञ्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

य । दभ्रेभि । हव्य । य । च । भूरिऽभि । य । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तम् । विऽखादे । सस्निम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्वाञ्चम् । इन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० य इन्द्र दभ्रेभि अल्पै योद्धृभि हव्य आह्वानार्ह, य च इन्द्र भूरिभि बहुभिरपि योद्धृभिराह्वातव्य। किमर्थम्। नृषाह्ये नृणामभिभवनाय। य च इन्द्र अभीके सङ्ग्रामे शत्रुसमीपे वा वरिवोवित् शत्रुधनाना लब्धा परानित्य स्वीकर्ता, तम् इन्द्रम् सस्निम् स्नानसशुद्ध[10] सञ्चेष्टयितार वा शत्रूणामायुधै अथवा सशोधयितार सञ्चेष्टयितार वा वृष्ट्या सर्वस्य पृथिव्याद श्रुतम् विख्यातम् नरम् नराकारम् अद्य अस्मिन् शत्रुभि सह युद्धदिवसे अर्वाञ्चम् करामहे अस्मदभिमुख कुर्म। किमर्थम्। [11]विखादे विविधखादे[11] [12]सङ्ग्राम अवसे[12] अस्माक रक्षणार्थम् ॥ ४ ॥

---

१. धाम वि[1] अ[1]. २-२ नास्ति वि[1]. ३ य वि[1] अ. ४. सहा वि[1], वहा वि[1] अ ५ नास्ति वि[1]. ६ नास्ति वि[1] ७ [*]रांश मूका. ८. योत्स्यानि वि[1], योत्स्यामि अ[1], योत्स्यामि वि[1] ९ [*]स्याम् वि[2] अ[1]. १० सास्नान सशुद्धे वि[1] वि[2] अ. ११-११ विखादेति विखादे मूको १२-१२ अवसे सङ्ग्रामे मूको

वेङ्कट० यः स्वल्पैः ह्वातव्यः, यः च बहुभिः, [1]यः च[1] सङ्ग्रामे [2]नृणाम् अभिभावुके धनस्य लम्भकः, तम् शत्रूणां विशेषेण भक्षके सङ्ग्रामे[2] शुचिम् अद्य विश्रुतम् नेतारम् अभिमुखम् इन्द्रम् रक्षणाय कुर्मः ॥ ४ ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् ।
प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुऽदम् । वृषभ । रध्रऽचोदनम् ।
प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि । किम् । ऊँ इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः । बद्धः । आसते ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासः छन्दोगब्राह्मणे पठ्यते । कुत्सश्च लुशश्च युगपदिन्द्रम् आहूतवन्तौ स्वंस्वं यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय । सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम । तं तत्र गतं वशित्वात् कुत्सो वार्ध्रीशतेनाण्डयोर बध्नात्[3] तमिन्द्रं बद्धं सेर्ष्यं [4]"सदयं नाहान् अपनयंश्चाह"[4] (तु. सांब्रा ९,२,२२; जैब्रा १,२२८)।

इन्द्र! वृषभ! वर्षितः! स्ववृजम् वर्जयितारं मोचयितारम् आत्मनो बन्धनेभ्यः हि यस्मात् त्वाम् अहम् शुश्रव श्रुतवानस्मि अनानुदम् आभिमुख्येन मर्यादया वा नोदनं[5] कर्तुं प्रेरयितुं युद्धाद् अपनेतुमशक्यं च ·ध्रचोदनम् रध्रस्य राधयितव्यस्य[6] चोदयितारं वशमानेतारं च, तस्माद् आत्मानम् अण्डयोर्बद्धम् प्र मुञ्चस्व विमुञ्च परि सर्वतः कुत्सात्, इह अस्मद्यज्ञे आ गहि आगच्छ । किं वा त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चन मुष्कयोः वार्ध्रीशतेन[7] बद्ध आसते वचनव्यत्ययः । आस्ते तिष्ठति । कश्चिदन्य ईदृशोऽस्ति त्वत्तो हीनसत्त्वो निर्लज्जश्चेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वयमेव छेत्तारम् हि त्वाम् अहम् इन्द्र! अश्रौषम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं हे वृषभ! राधकस्य चोदकम् । स त्वम् आत्मानम् प्र मुञ्चस्व, अथ कुत्सात् इह आ गच्छ । किम् उ त्वत्सदृशः कश्चित् मुष्कयो बद्धः[8] आस्ते ।

अत्र शाट्यायनकम् "कुत्सश्च लुशश्चेन्द्रं व्यह्वयेताम् । स कुत्सस्य हवम् आगच्छत् । तं शतेन वार्ध्रीभिराण्डयोरबध्नात्[9] । स लुशोऽभ्यवदत्—'स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनम् । प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहागहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्बद्ध आसते' इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशम् अभि प्राद्रवत्" (जैब्रा १,२२८) इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः[10] ॥

[३९]

[10]काक्षीवती घोषा ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः, चतुर्दशी त्रिष्टुप्[10] ।

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

१-१. नास्ति वि[1]. २-२. नास्ति अ[1]. ३. बभञ्ज° मूको. ४-४. सदीय नाहानयच्चाह मूको. ५. नो मूको. ६. भारयि° मूको. ७. पृदश° मूको. ८. बन्धः मूको. ९. वार्धि° मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

य । वाम् । परिऽज्मा । सुऽवृत् । अश्विना । रथः । दोषाम् । उषसः । हव्यः । हविष्मता ।
शश्वत्ऽतमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् । पितुः । न । नाम । सुऽहवम् । हवामहे ॥१॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'यो वा परिज्मा' इति चतुर्दशर्चं घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता ददर्श। हे अश्विना। अश्विनौ[1] य रथ वाम् युवयो स्वभूत । कीदृश । परिज्मा सर्वतोगामी सुवृत् शोभन वर्तिता गन्ता वा दोषाम् रात्रिं प्रति उपस च, रात्रावह्नि चेत्यर्थ[2], हव्य आह्वातव्य । कन[3] । हविष्मता यजमानेन । तम् उ वाम् उ इति पदपूरण । त रथ युवयो स्वभूतम् सुहवम् स्वाह्वानम् शश्वत्तमास अतिशयेन नित्या चिरन्तना स्तोतार यष्टारश्च वयम् हवामहे अस्मान्[3] प्रत्याह्वयाम । किमिव । इदम् पितु न नाम यथा लोके प्रसिद्धमिद पितु[4] नाम वयमर्वादिक (?) गृहीत्वा सुहवम् स्वाह्वान पितरम् आह्वयति कश्चित्, एवम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० घोषा काक्षीवती। य वाम् "परितो गन्ता"[5] सुवर्तन अश्विनौ[1] रथ अहोरात्रयो आह्वातव्य यजमानेन, चिरन्तना वयम् तम् एव युवयो रथम् पितु इव नाम स्वाह्वानम् इदम् हवामहे ॥ १ ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत् पुरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनृताः । पिन्वतम् । धियः । उत् । पुरम्ऽधीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ।
यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघवत्ऽसु । नः । कृतम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० चोदयतम् युवाम् सूनृता उषस कर्माङ्गभावाय । उषस उद्गमयतम् इत्यर्थ । पिन्वतम् धिय सिञ्चत प्रक्षरत स्वयागकालकरणेन कर्माङ्गभावाय प्रतिपरया च प्रवर्तयतम्[6] इत्यर्थ, धिय देवयागकर्माणि । पुरन्धी पुरुधी बह्वी प्रज्ञाश्च अस्माक सत्यरमणाय उत् ईरयतम् उद्गमयतम् उत्पादयतम् दत्तमित्यर्थ । तत् एतत् त्रय यथोक्त युष्मत्तो वयम्[7] उश्मसि कामयामहे । किञ्च यशसम् यशस्विन दत्तभुक्तफलत्वात् धनस्य, दानभोगजनितकीर्तिमन्तमित्यर्थ[8], भागम् धनम्[9] अस्मदनुरूप कुरुत दत्तमित्यर्थ, न अस्मभ्य हे अश्विनौ[1]। किञ्च सोमम् न चारुम् यथा सोम देवतारूपम् ओषधिरूप च चारु शोभन प्रजापति मघवत्सु ईश्वरेषु कृतवान्, एव तौ न अस्माक देवेषु कृतम् कुरुतं युवाम्, स्वर्गं नयतमित्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रेरयतम् वाच[10]। पूरयतम् कर्माणि । उत् ईरयतम् च प्रज्ञा । तत् वय कामयामहे । सोमम् इव कल्याणम् धनवत्सु अस्मान् कृणुतम् यशस्विनम् भागम् कृणुतम् अस्माकम् अश्विनौ[1]। श्रद्धेयान् ॥ २ ॥

---

१ नास्त्यत्र मूको २ तन मूको ३ अस्म मूको ४ पितुन मूको ५-५ परिगन्ता वि[1] ६ प्रवयतम् वि[1], प्रवयतमतम् वि[2] अ ७ वरम् मूको ८ धनमो[०] अ ९ धन यद् मूको
१० वाचम् वि[2] अ[1]

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।
अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् । युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते — घोषा किल दुर्भगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितुः कक्षीवतः गृहे जरां गता सती सौभाग्यमश्विनौ ययाचे । तस्या अश्विनौ च तुष्टौ स्वयमेव भगत्वं गतौ पतिदानायेति । तदेतत् कक्षीवताऽप्युक्तम् — 'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम्' (ऋ १,११७,७) । तदेतदिह प्रथमे पादे कथ्यते 'अमाजुरश्चिद् भवथो युवं भगः' इति[1] । अमाजुरः 'अमा' (निघ ३,४) इति गृहनाम । 'जॄ वयोहानौ' । चित्-छन्दोऽप्यर्थे । पितृगृहे जीर्णाया अपि सत्या मम घोषाया युवम् युवाम् अश्विनौ! स्वयमेव भगः भवथ । भूत्वं इदं । शोभनं भगरूपेण आत्मानं विपरिणमय्य मे पतिं दत्तवन्तौ स्थ' इत्यर्थः । किञ्च अनाशोः चित् अवितारा अनुष्ठानेनाशीघ्रस्यापि अक्षिप्रकारिणोऽपि रक्षितारौ युवां स्थः । अपमस्य निकृष्टस्य जात्यादिहीनस्यापि । अवितारावित्यनुवर्तते सर्वत्र । अन्धस्य इत् चक्षुर्विकलस्य च सर्वस्य । हे नासत्यौ! कृशस्य चित् दुर्बलस्य च सर्वस्य । किञ्च युवाम् चित् युवामेव अश्विनौ! आहुः वदन्ति विद्वांसः वेदागमा वा भिषजा भिषजौ भेषजस्य कर्तारौ रुतस्य चित् रोगेण आर्तस्यापि, सर्वानुकम्पिनौ युवाम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृगृहे सह[2] जीर्यन्त्या घोषाया दुर्भगाया युवाम् भगः भवथ[3] । 'घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे (ऋ १,११७,७) इत्युक्तम् । अनश्नतस्य रक्षकौ अपमीयमानस्य च । अन्धस्य चित् नासत्यौ![4] कृशस्य च युवाम् एव आहुः भिषजौ रोगाद् रुदतश्च[5] ॥ ३ ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ।
निः । तौग्र्यम् । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् अश्विनौ! च्यवानम् च्यवनमृषिम् सनयम् पुराणं चिरन्तनं जीर्णं सन्तम्, यथा रथम् कश्चित् पुनः नवं करोति, एवं पुनः युवानम् तरुणम् चरथाय चरणाय उपगमनाय सुकन्यायाः तक्षथुः कृतवन्तौ स्थ । अयं चेतिहासः शतपथे सुकन्याब्राह्मणे (माश ४,१,५) पठ्यते । किं च तौग्र्यम् तुग्रस्य पुत्रं भुज्युं नाम समुद्रमध्ये विपन्नात् सखिभिः परित्यक्तम् निः ऊहथुः निरूढवन्तौ स्थ, उत्तारितवन्तौ इत्यर्थः, अद्भ्यः सामुद्रीभ्यः परि सर्वतः । अयमपि इतिहासः ऋग्वेदे पठ्यते — 'उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।

१ त्रुटितम् मूको. २ नास्ति वि[1]. ३ नास्ति मूको ४. °वा वि[1] ५ रुतश्च वि[2] अ[1], रुदतश्च वि[1] ६-६ अत्र (४,१९) व्याख्यातोऽयमर्धर्चः द्र

निरीं पर्वतादावा यो युवाशु ' (ऋ ७,६८,७) इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेषु । अथवा 'तुग्र्या'[१] (निघ १,१२) इत्युदकनाम । तत्समुद्र तौग्र्यम् । तद् निरूहथु मेघाग्निर्हृतवन्तौ[२] स्थ इत्यर्थ , अद्भ्यः परि अपां विचरन्तीनाम्[३] उपरि अक्षीणायामेव पूर्ववृष्टयाम् इत्यर्थ । विश्वा इत् ता वाम् यान्येवमादीनि कर्माणि सर्वाण्येव तानि युवयो कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वचनार्हाणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् च्यवानम् ऋषिं प्रत्नम् रथम् इव जीर्णम् पुन युवानम् चरणार्थम्[४] तक्षथुः तक्षति करोतिकर्मा (या ४, १९)। नि ऊहथु च तुग्रपुत्र भुज्यु समुद्रे[५]। विश्वानि एव तानि युवयोः सवनेषु प्रवाच्यानि ॥ ४ ॥

पुराणा वां वीर्या३ प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुर्भिषजा मयोभुवा ।
ता वां नु नव्यावर्वसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्या । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आसथु । भिषजा । मयःऽभुवा । ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयम् । नासत्या । श्रत् । अरि । यथा । दधत् ॥

उद्गीथ० पुराणा पुराणानि चिरन्तनानि आदिसर्गादारभ्य प्रवृत्तानीत्यर्थ , वाम् युवयो वीर्या वीर्याणि प्र ब्रव प्रकर्षेण ब्रवीमि जने लोके । अथो ह आसथु स्वजन्मानन्तरमेव[६] बभूवथु भिषजा देवाना भिषजौ मयोभुवा आसथु[७] प्रहरणद्वारेण सुखस्य भावयितारौ । ययोर्युवयो अह वीर्याणि प्रख्यापयामि ता वाम् तौ युवाम् नव्यौ स्तुत्यौ अवसे हविषा युवयो तर्पणाय नु क्षिप्रम् करामहे[८] आह्वानेन अस्मदभिमुखौ कुर्मः[९]। कृत्वा हे नासत्यौ! श्रत् हवि श्रत् सत्य यथाचोदित हविषा च स्तुतोना च करणम् अयम्[७] अरि[७] ईश्वरो यजमान यथा येन प्रकारेण सम्यक् परया भक्त्या दधत् ददाति, तथा वयमपि[१०] दध्मो युवाभ्यामित्यर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रत्नानि युवयो वीर्याणि प्र ब्रवीमि जने । अथो बभूवथु[११] पुनर्युवा[१२] भिषजौ सुखस्य भावयितारौ । तौ वाम्[१३] स्तुत्यौ रक्षणाय कुर्म , अयम् नासत्यौ! अरि गन्ता पति यथा श्रत् दध्याद् इति ॥ ५ ॥

[१४]इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्ग[१४] ॥

इयं वामह्वे शृणुत मे अश्विना पुत्रायेव पितरा मह्यं शिक्षतम् ।
अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

१ तुग्य मूको २. मघानिहृत° मूको ३. 'रत' मूको ४. चरक्षणा° वि°. ५. °द्र वि° अ°, °द्रा वि° ६ °मा°तरमे मूको ७ नास्ति मूको. ८ करवामहे मूको. ९ कर्म मूको. १०. यमपि मूको. ११ बभूव मूको १२ °युवथु वि° अ°. १३. वा मूको १४-१४. नास्ति मूको.

इयम् । वाम् । अह्वे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्राय॑ऽइव । पितरा॑ । मह्य॑म् । शिक्षतम् ।
अना॑पि । अज्ञा॑ । असजात्या । अम॑ति । पुरा । तस्या॑ । अभिऽश॑स्तेः । अव॑ । स्पृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० इयम् अहं घोषा वाम् युवाम् अश्विनौ अह्वे आह्वयामि । आहूयमानौ च युवाम् शृणुतम् मे ममाह्वानं हे अश्विना ! अश्विनौ ! । श्रुत्वा च मह्यम् घोषायै शिक्षतम् दत्तम् ईप्सितमर्थम् । किमिव । पुत्राय इव मातापितरौ ईप्सितमर्थं दत्त । अनापि[1] अज्ञाति[1] 'अज्ञा अकृतज्ञेत्यर्थः'[1] । असजात्या असमानजातीया अमति अप्रज्ञा मन्दबुद्धिरित्यर्थः । अथवा अमति अन्याऽभिमानिनीत्यर्थः । तस्याः शत्रुजाते स्वभूताया[2] तत्कर्तृकाया[3] इत्यर्थः, 'अभिशस्ते अभिहिंसाया'[4] पुरा पूर्वम् अत्र स्पृतम् अभयप्रदानाच्छादनेन आच्छादयतम्, मा पालयतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयम् अहम् वाम् ह्वयामि । शृणुतम् मदीयम् अश्विनौ ! । पुत्राय इव पितरौ धनम् मह्यम् दत्तम् । अबन्धु अज्ञाति असजात्या अश्रद्धेया च अभिशस्ति[?] यदा अस्मान् आगच्छति, प्रागेव तस्याः 'अव पारयतम्'[5] इति ॥ ६ ॥

युवं रथे॑न विमदाय॑ शुन्ध्युवं॑ न्यू॑हथुः पुरुमित्रस्य॑ योष॑णाम् ।
युवं हवं॑ वध्रिमत्या॑ अगच्छतं युवं सुषु॑तिं चक्रथुः पुरं॑धये ॥ ७ ॥

युवम् । रथे॑न । विऽमदाय॑ । शुन्ध्युवम् । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य॑ । योष॑णाम् ।
युवम् । हव॑म् । वध्रिऽमत्याः । आ । अगच्छतम् । युवम् । सुऽसु॑तिम् । चक्रथुः । पुरंम्ऽधये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते—ऋषिर्विमद परिणीय महत्या विभूत्या[6] युक्तो भार्यां स्वगृहं नेतुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्य भार्यामश्विनौ आगत्य स्वसेनापरिवृतेन रथेन नीतवन्तौ, गाश्चास्मै[7] प्रभूता दत्तवन्ताविति । तदेतत् कुत्सेनोक्तम् 'याभि पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम्' (ऋ १,११२,१९) इति । युवम् युवाम् अश्विनौ स्वसेनापरिवृतेन रथेन, आगत्येति शेष । विमदाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विमदस्य शुन्ध्युवम् नाम भार्याम् 'नि ऊहथु न्यूढवन्तौ'[8] विमदस्य गृह प्रापितवन्तौ स्थ । पुरुमित्रस्य मित्रशब्दोऽत्र प्रदर्शनार्थ । बहुमित्रस्वजनस्येत्यर्थ । योषणाम् स्त्रिय स्त्रीगुणोपेतामित्यर्थ । किञ्च 'युवम् हवम्' अत्रेतिहास—वध्रिमती नाम 'स्वय योद्ध्री'[9] स्त्री । सा सङ्ग्रामे शत्रुभि छिन्नहस्ता अश्विनौ आजुहाव तुष्टाव । तस्या अश्विनौ हिरण्मय हस्तं ददतुरिति । तदेतत् कक्षीवता विस्तरेणोक्तम्—'अनो हवीभासरया करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरंधि । श्रुत तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ १,११६,१३) इति । कक्षीवतो दुहिता घोषा सक्षिप्याह—युवम् युवामेव अश्विनौ ! हवम् आह्वानं सामर्थ्यात्

१-१. अज्ञानी मत्तेत्यर्थं मूको. २. 'ताम मूको ३. 'र्ताया मूको. ४-४. अभिगतेसरभिर्दि' मूको ५-५. अपारयम् वि' अ'. ६. नास्ति मूको. ७. नौश्चास्मै मूको. ८-८. निरूहथुः निरूढ' मूको. ९-९. स्वयोधी मूको.

स्तुतिं च वध्रिमत्याः । वध्रिमती नाम कन्या । शत्रुभिः सङ्ग्रामे [1]छिन्नहस्तायाः स्त्रियाः[1] स्वभूताम् स्तुतवन्ताविति शेषः । अगच्छतम् प्रतिगतवन्तौ युवां हिरण्मयहस्तं तस्यै दत्तवन्तौ स्थः । किञ्च युवम् युवामेव सुद्युतिम् [2]सुप्रसवम् शोभनमैश्वर्यम्[2] चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः, दत्तवन्ताविरयर्थः, पुरन्धये बहुप्रज्ञायै वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् रथेन विमदाय ऋषये शुन्ध्युवम् नाम[3] नि ऊहथुः पुरुमित्रस्य दुहितरम् । 'यावर्भगाय विमदाय जायाम्' (ऋ १,११६,१) इत्युक्तम् । युवम् हवम् वध्रिमत्याः च अगच्छतम् । 'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' (ऋ १,११६,१३) इत्युक्तम् । युवां सुप्रसवम्[4] चक्रथुः पुरन्धये वध्रिमत्यै ॥ ७ ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।
युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुर्युवं सद्यो विश्पलामेतवे कृथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपऽईयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतम् । युवत् । वयः ।
युवम् । वन्दनम् । ऋश्यऽदात् । उत् । ऊपथुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कृथः ॥

वेङ्कट० युवम् विप्रस्य जरणाम् उपगतवतः पुनः च कलिनाम्नः अकृणुतम् युवत्वयुक्तम् वयः । युवम् वन्दनम् [5]कूपे पतितं[5] तस्मात् कूपात् उत् ऐरयतम् । युवाम् विश्पलाम् छिन्नजङ्घाम् सद्यः गमनाय कृथः[6] ॥ ८ ॥[7]

युवं ह रेभं वृषणा गुहा हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना ।
युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । ह । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममृऽवांसम् । अश्विना ।
युवम् । ऋबीसम् । उत । तप्तम् । अत्रये । ओमन्ऽवन्तम् । चक्रथुः । सप्तऽवध्रये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ......अग्निकूटम्[8] तप्तम् महता सन्तापेन युक्तम् अत्रये अत्रेरर्थाय ओमन्वन्तम् अवनवन्त रक्षणवन्तं वृष्ट्या निशमय्य[9] शीतम् चक्रथुः कृतवन्तौ स्थः[1], सप्तवध्रये च । अत्रेतिहास-माचक्षते — अश्वमेधो नाम भारतो[10] राजा केनचिदपराधेन अपराद्धं सप्तवध्रिम् ऋषिं रात्रौ काष्ठमय्यां मञ्जूषायां न्यधापयत् । स तत्र गर्भवद् दुःखं वसन्निर्विण्णः ततो गन्तुमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनौ मञ्जूषाम् उद्घाट्य[11] ततोऽपनीय मञ्जूषां पूर्ववद्दितवन्तौ[12] च, यथाऽश्वमेधो राजा न जानाति (तु. बृदे ५,८३-८६) ॥ ९ ॥

१-१. ये स्त्रियः मूको.　२-२. सुप्रसवं च मूको.　३. नास्ति वि[1].　४. प्रस° वि[2] अ[1].　५-५. कूपेनित वि[2]; कूपमेतीतितं अ[1]; कूपेवति वि[1].　६. अकृथः मूको.　७. तु. ऋ १,११२,५;१५; ११६,१५.　८. अनीकुटं वि[2] अ; भरिकूटं वि[1].　९. निनिश° वि[2] अ[2]; निविश° वि[1].　१०. भरतो वि[2].　११. उद्घा मूको.　१२. दुधे उद्घाटि° वि[1]; अद्घाटि° वि[2] अ.

वेङ्कट० युवम् ह रेभम् ऋषिं वृषणौ ! असुरे गुहायाम् निहितम् उत् ऐरयतम् म्रियमाणम् अश्विनौ ! । 'दश रात्रीरशिवेन' (ऋ १,११६,२४) इत्युक्तम् । युवाम् ऋचीतम्[1] अपि च[2] तप्तम् अग्नेः अवनवन्तम् चक्रथुः सप्तवध्रये च । 'हिमेनाग्निं घ्रंसम्' (ऋ १,११६,८) इत्युक्तम्, 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ ५,७८,५) इति च ॥ ९ ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ।
चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रवयत्ऽसखम् । भगम् । न । नृऽभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् श्वेतम् शुभ्रम् पेदवे राज्ञे हे अश्विनौ ! अश्वम् नवभिः नवसङ्ख्याकैः वाजैः अन्नैः व्रीहियवादिभिः सारभूतैः सहिता नवती द्वितीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णश्च । नवतिशब्दश्च सङ्ख्येयवचनः वाजिशब्देन सम्बन्धयितव्यः । वाजिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनं भवति । नवतिं वाजिनश्च नवतिसङ्ख्यायुक्तान्, 'वाजिना नवतिमित्यर्थः[3], चर्कृत्यम् अत्यर्थं सङ्ग्रामाणां कर्तारं छेत्तारं शत्रूणां खुरदन्ताद्यङ्गैः ददथुः दत्तवन्तौ स्थ द्रवयत्सखम् शत्रुसखीनां विद्रावयितारं शत्रुसेनानां स्फोटयितारमित्यर्थः, हव्यम् इव सङ्ग्रामो ह्वानमाह्वानं[4] वा तदर्हम्, मयोभुवम् शत्रुजयजनितसुखस्य भावयितारम् । किमिव ददथुः । भगम् न नृभ्यः धनं यथा परिचारकमनुष्येभ्यः कश्चिद् ईश्वरो ददाति, एवम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० युवम् श्वेतवर्णम् पेदवे राज्ञे अश्विनौ ! अश्वम् नवभिः अश्वैः नवत्या च सहितं वाजिनम् युद्धे पुनःपुनः कर्तव्यम् ददथुः द्रावयत्सखायम् । प्रतियोद्धारः सखायः । भाग्यमिव मनुष्येभ्यः ह्वातव्यम् सुखस्य भावयितारम् ॥ १० ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः[5] ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयम् ।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानौ । अदिती इति । कुतः । चन । न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ।
यम् । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥

उद्गीथ० तम् स्तोतृजनं यष्टृजनं हे राजानौ ! सर्वस्येश्वरौ ! दीप्तौ ! वा अदिती ! वचनव्यत्ययेनेदम् अश्विनोः सम्बोधनम् । हे अदिती ! अदीनौ ! अदीनाकारौ ! अनुपक्षीणौ ! कुतः चन कुतश्चिद् दपि स्वसम्बन्धिनश्चेत्यर्थः, कुतश्चन अंहः पापम् न अश्नोति न व्याप्नोति । किञ्च दुरितम्

---

१. ऋधसम् वि[1] अ[1], ऋजीसम् वि[1]. २. नास्ति वि[3] अ[1]. ३-३. नास्यानवीत्यर्थः मूको.
४. दान बहाना वि[1], दान महम्न वि[3] अ. ५-५. नास्ति मूको.

कुतश्चन-नाप्नोति शब्देन[1] सह सम्बन्धनीयम्। नकि भयम् दुरितपापाभावादेव न[1] संसार-भयम् आप्नोति। यम् स्तोतृजन यष्टृजन हे अश्विनौ[1] सुहवा[1] स्वाह्वानौ[1] सुष्टुती[1] वा रुद्रवर्तनी शब्दयद्वर्त्मवन्तौ![3] पुरोरथम् अग्रतोरथम्। रथग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् ऐश्वर्यस्य। इत्थयत्थरथादि-धनवन्तम्, ईश्वरमित्यर्थ, कृणुथ कुरुथो युवाम् प या सह पत्नीसहित यजमानमित्यर्थ। अथवा पत्न्या सहेत्येतद्वचनम् अश्विविषयम्, पत्नी चाश्विनोरुषा। यागकालत्वेन अश्विनो मनुष्य हविर्धानलक्षण सम्भोगसामान्यात्[4] इतरथा वा। रथशब्देन च हविर्धानशकटमुच्यते। य मनुष्य हविर्धानलक्षण

पुरोरथ कुरुथ। केन सह। उपसा पत्न्या सह ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तम् हे राजानौ! अदित! युत चित् अह प्राप्नोति। तद्वाऽऽह—"न अह[5] व्याप्नोति, न दुरितम् न च भयम्, यम् अश्विनौ[1] स्वाह्वानौ[1] स्तोतृयुक्तमार्गौ[1]* पुरस्तात् गच्छद्रथम्[8] कृणुथ[9] पत्न्या[10] सह स्वयवरे[11] इति ॥ ११ ॥

आ तेन॑ यातं॒ मन॑सो॒ जवी॑यसा॒ रथं॒ यं वा॑मृ॒भव॑श्च॒क्रुर॑श्विना।
यस्य॒ योगे॑ दुहि॒ता जाय॑ते दि॒व उ॒भे अह॑नी सु॒दिने॑ वि॒वस्व॑तः ॥ १२ ॥

आ। तेन॑। या॒तम्। मन॑स। जवी॑यसा। रथ॑म्। यम्। वा॒म्। ऋ॒भवः॑। च॒क्रुः। अ॒श्वि॒ना। यस्य॑। योगे॑। दु॒हि॒ता। जाय॑ते। दि॒व। उ॒भे इति॑। अह॑नी॒ इति॑। सु॒दिने॒ इति॑ सुऽदि॑ने। वि॒वस्व॑त ॥

उद्गीथ० आ यातम् आगच्छत युवाम् तेन रथेन मनस अपि सकाशात् जवीयसा जववत्तरेण वेगवत्तरेण, रथम् यम् वाम युवयो[12]रथ यम् ऋभव[13] ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते त्रय सुधन्वन पुत्रा रथकारा चक्रु कृतवन्त हे अश्विनौ[1]। यस्य च रथस्य [12]योगे सयोग[13] यज्ञेन सह समागमे सति दिव दुहिता उषा जायते उत्पद्यते, विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् उभे च अहनी अहोरात्र। कीदृशे। सुदिने शोभनप्रधानयागदिवसलक्षणे। यस्य रथस्य सहयोग सति जाते विवस्वत सकाशात्। तेन[14] रथेन आयातम् अस्मान् प्रति इति सम्बन्ध कार्य ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ यातम तेन मनस अपि वेगवत्तरेण, रथम यम युवयो ऋभव चक्रु अश्विनौ[1], यस्य च[15] रथस्य योगे दिव दुहिता उषा प्रादुर्भवति, यस्य च योगे विवस्वत अहोरात्रे शोभन जायेत इति ॥ १२ ॥

ता व॒र्तिर्या॑तं ज॒युषा॒ वि पर्व॑तमपि॑न्वतं श॒यवे॑ धे॒नुम॑श्विना।
वृक॑स्य चि॒द्वर्ति॑काम॒न्तरा॒स्या॑द्यु॒वं शची॑भिर्ग्रसि॒ताम॑मुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता। व॒र्तिः। या॒तम्। ज॒युषा॑। वि। पर्व॑तम्। अपि॑न्वतम्। श॒यवे॑। धे॒नुम्। अ॒श्वि॒ना। ता। व॒र्तिः। या॒तम्। ज॒युषा॑। वि। पर्व॑तम्। शची॑भिः। ग्र॒सि॒ताम्। अ॒मु॒ञ्च॒त॒म् ॥ वृक॑स्य। चि॒त्। वर्ति॑काम्। अ॒न्तः। आ॒स्यात्। यु॒वम्।

---

१ चनशब्दन मूको २ नास्ति मूको ३ शब्दवद् भवति मूको ४ सम्भोगमान्वात् मूका ५-५ नाहोर्थं मूको ६ °ना वि॰ ७ °कौ मार्गं वि॰ अ॰ ८ °च्छ ते र° मूको. ९ °त वि॰ °थ अ॰ १० पत्या मूको ११ स्वयं परम् वि॰ अ॰ १२-१२ स्वाय ऋषवो भूव मूका १३-१३ योगो सम्भोगो मूको १४ कृतन वि॰ अ १५ नास्ति वि॰ अ॰

उद्गीथ० ता यावुक्तगुणौ तौ युवाम् 'वर्ति इति' तृतीयार्थे प्रथमा। वर्त्या वर्तन्या रथमार्गेण वि यातम् लडर्थे अत्र लोट्। विविध गच्छथः[1]। कथम्। यथा सु जयुषा शत्रूणा जेत्रा[2] रथेन पर्वतम् मेघ प्रति वृष्टयर्थम्। किञ्च अपिन्वतम् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते — शयुर्नाम राजा ऋषिर्वा। सोऽश्विनौ परिचरणेन तुष्टावुवाच मम गौः अधेनु निवृत्तप्रसवा प्रवयाश्च[3]। ता मे धेनु कुरुतमिति। तामस्मै धेनुमश्विनौ चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम् — 'युव धेनु शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय' (ऋ १,११८,८), 'अधेनु दस्रा स्तर्यं विषक्तामपिन्वत शयवे अश्विना गाम्' (ऋ १,११७,२०) इति च। तदेतदिहोच्यत — अपिन्वतम् सेचितवन्तौ स्थ 'युवा गाम्' क्षारितवन्तौ स्थ इत्यर्थ, शयव धेनुम् शयोरर्थाय अधेनु[5] निवृत्तप्रसवा च या धेनुं कृत्वा पयस प्रभूतदोग्ध्रीं कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थ, हे अश्विनौ[6]। किञ्च वृकस्य[7] चित् इत्यादि। अत्रेतिहासमाचक्षते — वर्तिका नाम चटका शीघ्रा श्रमरहिता च, चवट्टो[8] इत्यपभ्रंशेन या प्रसिद्धा लोके। यस्या गच्छ त्या समुद्रमध्येऽपि 'महान् शब्द'[9] श्रूयत इति नाविका आचक्षते। ताम् शीघ्रगतित्वात् श्रमरहितत्वाच्च केचिदपय प्रेपयाग्रनु[10]। तां गच्छन्तीं वृको जग्राह। साऽश्विनावजुहाव[11]। अथ तामश्विनौ मोचयाञ्चक्रतुरिति। तदेतत् कक्षीवतोक्तम् 'अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत् सीममुञ्चतं वृकस्य' (ऋ १,११७,१६) इति। [12]वृकस्य च अन्त आस्यात् मुखात् प्रसिताम् वर्तिकाम्[12] अमुञ्चतम् मोचितवन्तौ युवम् युवाम्। केन मोचितवन्तौ। शचीभि स्वाभि असाधारणाभि प्रज्ञाभि कर्मभि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मार्गम् वि यातम् जयशीलेन रथेन पर्वतम् प्रति। 'वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम्' (ऋ ६,६२,७) इत्युक्तम्। अपिन्वतम् च शयव धेनुम् अश्विनौ[1]। तदुक्तम् — 'युव धेनु शयवे' (ऋ १,११८,८) इति। वृकस्य च वर्तिकाम्[13] अन्त। आस्यात् युवम् प्रज्ञाभि प्रसिताम्[14] अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ए॒तं वां॒ स्तोम॑मश्विनावक॒र्मात॑क्षाम॒ भृग॑वो॒ न रथ॑म् ।
न्य॑मृक्षाम॒ योष॑णां॒ न मर्ये॒ नित्यं॒ न सू॒नुं तन॑यं॒ दधा॑नाः ॥ १४ ॥

ए॒तम्। वा॒म्। स्तोम॑म्। अ॒श्वि॒नौ॒। अ॒क॒र्म॒। अत॑क्षाम। भृग॑वः। न। रथ॑म्।
नि। अ॒मृ॒क्षा॒म॒। योष॑णाम्। न। मर्ये॑। नित्य॑म्। न। सू॒नुम्। तन॑यम्। दधा॑नाः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० एतम् यथोक्तम् स्तोमम् स्तुतिम् वाम युवयो हे अश्विनौ। अकर्म कृतवन्तो वयम्। यथाकथञ्चित् अतक्षाम तक्षिरत्र सामर्थ्यात् सत्कारार्थं। सम्यक कृतवन्त इत्यर्थ। भृगव न रथम यथा भृगव ऋषय सस्कृत्य[15]रथम् ईरितार[15] देवान् प्रति गन्तार स्तोम सम्यक कुर्वन्ति, एवम्। सस्कृत्य च नि अमृक्षाम[16] नियमन शोधितवन्त, ततोऽप्यधिक पुनरपि सस्कृतवन्त

---

१ १ वर्जित मूको २ ग च्छत मूको ३ जता वि[१], जयता वि[२] अ ४ प्रसवा मूको. ५ ५ युव य वि[२] अ, युव या वि[१] ६ धदि वि[१] देहि वि[२] अ ७ वृक्स मूको ८ पट्टा वि[२] अ[२] ९ ९ महच्छब्द मूको १० °ऋरिति मूको ११ सोऽश्विनावाजुहुतावताम् मूको १२ १२ नास्ति मूको १३ °म् अस्य वि[२] १४ शसि° वि[२] अ[२] प्रसितम् वि[१] १५-१५ रथ ईहिता° वि[२] अ[२], रथ वि[१] १६ अमघाम मूको.

इत्यर्थः । किमिव । योषणाम् न मर्ये यथा केचित् अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नापनानुलेपनादिसत्कारैः महताऽऽदरेण सत्कुर्वन्ति स्त्रियं जायादिकाम् राज्यादिकाम्[1] मर्ये षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । मर्यस्य मनुष्यस्य, पुरुषम् । किं कुर्वन्तः सन्तो वयं सत्कृतवन्तः । उच्यते—नित्यम् न सूनुम् तनयम् दधानाः यथा नित्यं शाश्वतम् औरसं सूनुं पुत्रं तनयं तनितारम् ऋणत्रयस्य विस्तारयितारम् अनुष्ठातारं काचित् स्त्री स्वोदरे धारयति, एवं स्वहृदये स्तोमं दधानाः धारयन्तो महताऽऽदरेण पर्यालोचयन्तः सन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एतम्[2] युवयोः स्तोमम् अश्विनौ! कृतवन्तः । तदेवाऽऽह—कृतवन्त भृगव इव रथम् । ऋभव कर्मयोगात् भृगवः[3] उच्यन्ते, यद्वा रथकारा भृगवः । निमृष्टवन्तः[4] स्तुतिं युवयोः । स्तोत्रं युवयोः जायाम् इव मनुष्ये, नित्यम् इव सूनुम् तनयम् औरसं पुत्रं पितुरङ्के, स्तोत्रं युवयोः निदधानाः ॥ १४ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः[5] ॥

[४०]

[6]काक्षीवती घोषा ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः[6] ।

रथं॒ यान्तं॒ कुह॒ को ह॑ वां नरा॒ प्रति॑ द्यु॒मन्तं॑ सुवि॒ताय॑ भूषति ।
प्रा॒त॒र्यावा॑णं वि॒भ्वं॑ वि॒शेवि॑शे॒ वस्तो॑र्वस्तो॒र्वह॑मानं धि॒या शमि॑ ॥ १ ॥

रथ॑म् । यान्त॑म् । कुह॑ । कः । ह॒ । वा॒म् । न॒रा॒ । प्रति॑ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । भू॒ष॒ति॒ ।
प्रा॒त॒ऽयावा॑नम् । वि॒ऽभ्व॑म् । वि॒शेऽवि॑शे । वस्तोः॑ऽवस्तोः । वह॑मानम् । धि॒या । शमि॑ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'रथं यान्तम्' इति चतुर्दशर्चम् आश्विनं घोषैव ददर्श । रथम् यान्तम् चिरागतावश्विनौ सोपालम्भमाह—हे नरा! नराकारौ! अश्विनौ! शूरौ! वा वाम् युवयोः स्वभूतं रथम् यागं यान्तम् इति सम्बन्धः कार्यः । अस्मदीयं यज्ञम् प्रति गच्छन्तम् कुह क्व यज्ञे कः ह हेति पदपूरणः । कोऽन्यो यजमानः द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । भूषति अलङ्करोति मण्डयति, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजयतीत्यर्थः । धिया प्रज्ञया विशिष्टया, युक्त इति शेषः, प्रातर्यावाणम् प्रातःप्रातः यातारं यज्ञं प्रति गन्तारम् विभ्वम् विभुं व्यापिनम् विशे-विशे मनुष्यस्यमनुष्यस्यार्थाय वस्तोर्-वस्तोः अहन्यहनि वहमानम् प्रापयन्तम् यत्र इष्टं तत्र युवां नेतारमित्यर्थः । रथपूजाद्वारेण रथवत एवात्र पूजोच्यते । एतदुक्तं भवति—कस्मिन् यज्ञे कः अन्यः यजमानो युवां स्तुतिभिः हविर्भिश्च पूजितवान्, येन अस्मद्यज्ञं चिरादागतौ स्थ इति शेषः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रथम् यान्तम् कस्मिन् देशे कः खलु युवयो नरौ! प्रति भूषयति अलङ्करोति दीप्तिमन्तम्

---

१. राजादिकाम् मूको.　२. एवम् वि[२] अ[१].　३. ऋभव वि[२] अ[१].　४. निमु[०] मूको.
५-५. नास्ति मूको.

अभ्युदयार्थम् प्रातर्यावाणम् सर्वेषु मनुष्येषु गन्तारम् अन्वह धन[1] प्रापयन्तम् कः कर्मणा स्तोत्रेण कर्मणिकर्मणि यज्ञे प्रतिभूषयति[1] ॥ १ ॥

कुह स्विद् दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ २ ॥

कुह । स्वित् । दोषा । कुह । वस्तोः । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वम् । करतः । कुह । ऊषतुः ।
कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् । मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥ २ ॥[2]

उद्गीथ० कुह स्वित् दोषा रात्रौ, भवथ इत्यध्याहार्यम् । कुह वस्तो[3] क्व वा दिवा भवथ युवां हे अश्विनौ[1] । कुह क्व वा अभिपित्वम् अभिप्राप्तिम् करतः कुरुथ । कुह ऊषतुः[4] क्व वा वसथ । कः यजमानः वाम् युवाम्, शयुत्रा शयने विधवा इव देवरम् यथा मृतभर्तृका स्त्री पत्युः भ्रातरम्, मर्यम् न योषा यथा च सर्वमेव[4] मनुष्यं सर्वा स्त्री सम्भोगकाले आ कृणुते सम्भोगार्थम् आत्माभिमुखं करोति, एवम् सधस्थे सहस्थाने यज्ञे वेद्याख्ये परिचरणार्थम् आत्माभिमुखं करोति परिचरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० क्व स्वित्[5] रात्रौ भवथः[6], क्व दिवा अश्विनौ[1] । क्व अभिप्राप्तिं कुरुथः[7] । क्व वसथः[8] । कः वाम्, शयने विधवा इव देवरम् (तु० या ३,१५), मनुष्यम् इव च योषा, आ-कुरुते सहस्थाने ॥ २ ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।
कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया । वस्तोःऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् ।
कस्य । ध्वस्रा । भवथः । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवना । अव । गच्छथः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० प्रातः उषःकाले जरेथे युवां स्तूयेथे यज्वभिः । किमिव । जरणा इव कापया कापा इति वन्दिनः वाणी कथ्यते । यथा जरणौ जीर्णौ ऐश्वर्येण वृद्धौ ईश्वरौ राजानौ प्रातस्तथा पकस्य वन्दिनः कापया वाचा स्तूयेते, एवम् । किञ्च वस्तोर्वस्तोः अहन्यहनि 'यजता यष्टव्यौ' यज्ञगृहम् गच्छथः यागनिर्वृत्त्यर्थम् । किञ्च हे नरा ! शूरौ[1] नराकारौ[1] वा अश्विनौ[1] कस्य यज्वनः सम्बन्धिनः अशुभस्य ध्वस्रा ध्वंसयितारौ विनाशयितारौ अद्य भवथः युवाम् । कस्य वा यज्वनः सवना सवनं यज्ञम् अव गच्छथः प्रतिगच्छथः युवाम् अद्य । दृष्टान्तसामर्थ्यात् शोभमानौ ऐश्वर्येण युक्ताविति शेषः । किमिव । राजपुत्रा इव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रातः स्तूयेथे कुष्ठजीर्णयेव[10] कपिकुलजातया । अन्वह यष्टव्यौ गच्छथः गृहम् । तौ युवाम्

---

१. नास्ति वि[2] अ[1] २. °भूर्षति वि[1]. ३ या (३,१५) व्याख्यातेयमृग् द्र. ४ सर्वदेव मूको. ५ चित् वि[1], सिद् वि[2] अ[1] ६ °त वि[2] अ[1], °त वि[1] ७. °त वि[2] अ[1]; °त वि[1] ८. °त वि[2] अ[1], °त वि[1] ९९ जायतो यष्टु मूको. १०. कुष्ठजी° वि[2] अ[2], कुअजी° वि[1].

वस्य ध्वंसकौ भवथः। कस्य वा हे नेतारौ! राजपुत्रौ इव शोभमानौ सवनानि प्रति गच्छथः ॥ ३ ॥

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा । इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवाम् अश्विनौ दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च हविषा निमित्तेन हविर्भोक्तुमित्यर्थः, नि ह्वयामहे नियमेन आह्वयामहे। किमिव। मृगा इव यथा मृगौ 'वारणा वारणौ' हस्तिनौ मृगण्यव हस्तिमार्गणशीलाः कवलग्राहका: कवलग्रहणार्थं नियमेन आह्वयन्ति, एवम्। कस्मात् कारणात् हविर्भोक्तुं नियमेन 'आह्वयेथे युवाम्'। उच्यते—यस्मात् युवम् युवाम् होत्राम् आहुतिम् ऋतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् जुह्वते युवयोरर्थायाग्नौ प्रक्षिपते जनाय यजमानाय हे नरौ! शूरौ! इषम् अन्नम् वहथ: दातुं प्रापयथ, दत्थ इत्यर्थः, हे शुभ: पती। शुभस्य वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवाम् शार्दूलौ इव चारकौ मृगयवः रात्रौ अहनि च अभिमुखम् ह्वयामहे हविषा। युवाम् आहुतिम् कालेकाले जुह्वते हे नरौ! अन्नम् जनाय वहथः उदकस्य पती! ॥ ४ ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अह्ने । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अर्वते ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवाम् ह युवामेव परि यती हविर्भिः अवगच्छन्ती परिचरन्ती सतीत्यर्थः, अहम् घोषा राज्ञ: दीप्तस्य तपसेद्धस्य कक्षीवत दुहिता। अथवा लुप्तोपममेतत् पदम्। राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभि उक्त-उपमानसामर्थ्याच्च साधारणगुणाध्याहारः कार्य। राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे स्तुतिभि: उक्त- वत्यस्मि स्तुतवतीत्यर्थः। स्तुत्वा च पृच्छे पृच्छामि वाम् युवाम् नरा! शूरौ!। प्रश्नेनात्र प्रार्थना लक्ष्यते प्रश्नपूर्वकत्वात् प्रार्थनाया। 'प्रार्थय इत्यर्थः'। विज्ञाप्येदानीं प्रार्थयते—भूतम् मे अह्ने उत भूतम् अक्तवे अहरक्तुशब्देनात्र अहोरात्रनिर्वर्त्यं यागकर्म कथ्यते 'तादर्थ्यात् ताच्छब्द्येन। तादर्थ्ये- चतुर्थी' चोभयत्र। भूतम् भवतम् युवाम् मे मम अह्ने अहर्निर्वर्त्ययागकर्मण: अङ्गभावायेत्यर्थः।

१-१. रवाणौ मूको. २-२. आह्वयेथे यूयम् मूको. ३. ददथ मूको. ४. ह्वयमाने वि[१] अ[१]. ५. काले वि[१] अ[१], लोकाले वि[१]. ६. स्तुना मूको. ७. प्रयत्नपू° मूको. ८-८. पार्थनाय मूको. ९-९. ताच्या· तच्छब्देन चातुर्थ्यं चतुर्थी मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्तवे। अक्तुरिति रात्रिनाम। रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः। अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे ततः [1]स्वर्गः। अश्ववते[1] रथिने अश्वरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः। अर्वते स्वर्गति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्रम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[२] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽमीभ्यः[३] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[४] वाम्[४] नरौ! गृहान् मत्रिहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति। तथा सति भूतम् मे दिवसाय। अपि च भूतम् रात्र्यै। तथा अश्ववते रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[५]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[५] ॥

युवं क॒वी ष्ठः पर्य॑श्विना॒ रथं॒ विशो॒ न कुत्सो॑ जरि॒तुर्न॑शायथः ।
यु॒वोर्ह॒ मक्षा॒ पर्य॑श्विना॒ मध्वा॒सा भ॑रत नि॒ष्कृतं॒ न योष॑णा ॥ ६ ॥

यु॒वम्। क॒वी इति॑। स्थः। परि॑। अ॒श्वि॒ना॒। रथ॑म्। विशः॑। न। कुत्सः॑। ज॒रि॒तुः। न॒शा॒यथः॒।
यु॒वोः। ह॒। मक्षा॑। परि॑। अ॒श्वि॒ना॒। मधु॑। आ॒सा। भ॒र॒त॒। निः॒ऽकृ॒तम्। न। योष॑णा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रज्ञावन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [६]सर्वस्मात् मेधाविनावित्यर्थः.[६]। अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[७] यज्ञ प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८)। व्याप्नुथः[९]। अधितिष्ठथो[१०] युवामित्यर्थः। किमिव। न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उपमार्थः। कुत्स इव। कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते। यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठतः, एवम्। उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति। किञ्च हे अश्विनौ! युवोः युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रोपसंहरतीत्यर्थः। किमिव। निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[११] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसंहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[१२] कवी [१३]परितः भवथः[१३] रथम् अश्विनौ!। अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्सः न [१४]यथा कुत्स· इन्द्रस्य[१४] रथं मनुष्यान् प्रापयामास। युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन। 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१. तत्स्वर्गं अर्वने मूको, अर्वते अत्र मूको. २ अगम् वि[१] अ[१]; नास्ति वि[२]. ३. °मी वि[२] अ[१]. ४. त्वात् वि[२] अ[१]. ५. वा मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वास्मो मेधाविन्गमित्यर्थ. मूको. ८. स्तोतुरस्तुनयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठतो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युवाम् वि[२]. १३-१३. परित भवः वि[२] अ[१]; परिभवतथा वि[१]. १४-१४. नास्ति वि[२].

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ।
युवो. । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवो । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामानं तुग्रपुत्र समुद्र निपतनार्तं सखिभि स्त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वश च राजान हस्तिबलेन शत्रुभि परानीयमान साहाय्य कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्त[1] प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रि शिञ्जार, युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम् 'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । उशनाम् 'वश कान्तौ' । कमनीया स्तुतिं[2] च श्रोतुम्, उप आरथु उपगतवन्तौ स्थ । अथ च इतिहास[3] तत्प्रकारोऽपि[4] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता (ऋ १,११६) च प्रोक्त[5] । एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यस्वस्तोतृत्वे- लक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[6] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम् । अत्यर्थं रातार स्तोतारश्च परि आसते अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ । अत उक्तगुणयोगात् अहम् घोषा युवयो देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् ह[7] भुज्युम्[8] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस[9] च । युवोः दाता यजमान परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयो । अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथ ।
युवम् । सनिऽभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम । ऊर्णुथ । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम दुर्बलम् व्याधित व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम युवामेव हे अश्विनौ ! शयुम् नाम [13]राजान निवृत्तप्रसवाया[13] गो धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विधन्तम् परिचरन्त सर्वमेव मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्ध्रीं स्त्रिय सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम् अनपत्या च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थ । भूते च लट् । इंप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थ । युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा ।

---

३ °हासश्च मूको ४ तप्रका° वि[1] अ[1]
२. स्तोत्र स्तुति मूको ८ युवशम् वि[2] अ[1], शम् वि[1]. ९. उश
१ स्तुवाभूतवन्तं मूको ७ नास्ति वि[1] अ[1] ११. नास्ति वि[1]. १२. व्याधियुक्तौ
५ प्रोक्तम् मूको ६ अस्य मूको १० °न्नोन मूको १४. धेनुकरणत्वेन मूको.
नस वि[1], अनुशासनम अ[1], उशम वि[1]. १३-१३ राजा तान्निवृ° मूको
वि[1], व्याधिमुक्तकम् वि[2] अ[1]

अपि भूतं भवतम् अक्तवे । अक्तुरिति रात्रिनाम । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः । अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निर्वृत्ते यागे तत्र [1]स्वर्गे । अश्ववते[1] रथिने अश्वरथवद्दृष्टफलयुक्तायेत्यर्थः । अर्वते स्वर्गोति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्तम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्[2] अश्विनौ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊचे यदाऽमीभ्यः[3] सन्निहितेभ्य, पृच्छामि च[4] वाम्[4] नरौ! वृद्धान् सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ इति । तथा सति भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अश्ववते रथवते च अर्वते भ्रातृव्याय शक्तौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

[5]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः[5] ॥

युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः । युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रजानन्तौ स्थः भवथः परि सर्वतः, [6]सर्वस्मात् मेधाविनावित्यर्थः[6] । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः[7] यज्ञ प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नशतिः व्याप्तिकर्मा (तु. निघ २,१८) । व्याप्नुथः[8] । अधितिष्ठथो[9] युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उपमार्थः । कुत्स इव । कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठत, एवम् । उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्युः' (ऋ ४,१६,११) इति । किञ्च हे अश्विनौ! युवो युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वौषधिरसभूतमेकत्रोपसंहरतीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्[10] आहारं स्वयंहारिका स्त्री काचिद् एकत्र उपसहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्[11] कवी [12]परित भवथः[12] रथम् अश्विनौ! । अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्स न [13]यथा कुत्सः इन्द्रस्य[13] रथ मनुष्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु आस्येन परि अभरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती बिभर्ति आस्येन । 'उत स्या वां मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १,११९,९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१-१ तत्स्वर्गे अर्वते मूको, अर्वते अत्र मूको. २ अगम् वि[1] अ[1]; नास्ति वि[1]. ३. °मी वि[2] अ[1]. ४. स्वात् वि[1] अ[1]. ५. वा मूको ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वस्मो मेधाविनामित्यर्थ. मूको. ८. स्तोतुरस्तुनयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. °ष्ठतो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युवाम् वि[1]. १३-१३. परित पथः वि[1] अ[1]; परिभवतथा वि[1]. १४-१४. नास्ति वि[1].

युवं हं भुज्युं युवमंश्विना वशं युवं शिञ्जारंमुशनामुपांरथुः ।
युवो ररांवा परिं सख्यमांसते युवोरहमवंसा सुम्नमा चंके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उपं । आरथुः ।
युवो । ररांवा । परि । सख्यम् । आसते । युवो । अहम् । अवंसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामान तुग्रपुत्र समुद्रे विपन्नानां सखिभि स्त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वश च राजान हस्तिबलेन शत्रुभि परानीयमान साहाय्य कर्तुं स्तुत्याऽऽहूतवन्त[1] प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रि शिञ्जार, 'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८,५,२५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम् अग्निकुण्डाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'वश कान्तौ'। कमनीया स्तुतिं[2] च श्रोतुम्, उप आरथु उपगतवन्तौ स्थ। अयं च इतिहास[3] तत्प्रकारोऽपि[4] पुरस्तात् कुत्सेन (ऋ १,११२) कक्षीवता (ऋ १,११६) च प्रोक्त[5]। एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यत्वस्तोतृत्वे-ज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र[6] बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्। अत्यर्थं दातार स्तोतारश्च परि आसत अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थ । अत उक्तगुणयोगात् अहम् घोषा युवयो देयत्वेन सम्बन्धि सुम्नम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरन्नेन प्रार्थनहेतुना आ चके कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् ह[7] भुज्युम्[8] वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनसं[9] च। युवो दाता यजमान परि उपास्ते अन्नेन[10] सख्यम् युवयो। अहम् रक्षणेन सुखम् कामये[11] ॥ ७ ॥

युवं हं कृशं युवमंश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयंन्तमश्विनापं व्रजमूंर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुष्यथः ।
युवम् । सनिऽभ्यः । स्तनयंन्तम् । अश्विना । अपं । व्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम् दुर्बलम् व्याधित व्याधिमुक्तिकरणेन[12], युवम् युवामेव हे अश्विनौ! शयुम् नाम [13]राजान निवृत्तप्रसवाया[13] गो धेनुत्वकरणेन[14], युवामेव विध तम् परिचरन्त सर्वमेव मनुष्यादिकम् विधवाम् च वध्रिमतीं नाम योद्ध्रीं स्त्रियं सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम् अनपत्या च हिरण्मयहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुष्यथ उरुष्यतीति रक्षार्थ । भूते च लट्। ईप्सितार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थ । युवम् युवामेव सनिभ्य तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा।

---

१ स्तुत्वाभूतव त मूको २ स्तोत्र स्तुति मूको ३ °हासश्च मूको ४ तप्रका° वि' अ' ५ प्रोक्तम् मूको ६ कस्य मूको ७ नास्ति वि' अ' ८ युवशम् वि' अ', शम् वि'. ९. उश सनस वि', अनुशासनम अ', उशम वि'. १० °न्नोन मूको ११. नास्ति वि'. १२. व्याधियुक्तौ वि', व्याधिमुक्तकम् वि' अ' १३-१३ राजा तानिवृ° मूको १४. धेनुकरणत्वेन मूको.

सम्भक्तृणामर्थाय स्तनयन्तम् गच्छन्त हे अश्विनौ! व्रजम् मेघम् अप ऊर्णुथ. अपाच्छादितवन्तौ स्थः, वृष्टिप्रदानाय विवृतद्वार कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः, सप्तास्यम् सप्तमुखं बहुद्वार चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु कर्शितशरीरम् अपि वा कृशनामानम्, युवम् अश्विना! शयुम् ऋषिम् युवाम् परिचरन्तम्, युवाम् अपतिकां योषां च उदप्यथ । युवम् धनार्थम् शब्दयन्तम् अश्विनौ! मेघम् अप ऊर्णुथ सर्पणशीलद्वारम् ॥ ८ ॥

जनिष्ट योषा पतयत् कनीनको वि चारुहन् वीरुधो दंसना अनु ।
आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अह्ने भवति तत् पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽईव । सिन्धवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥९॥

उद्गीथ० जनिष्ट योषा युष्मत्प्रसादाद् भद्र योषा स्त्री जाता स्त्रीगुणोपेता सवृत्ता सुभगा भूतेत्यर्थः, यतः पतयत् पतति सम्भोगार्थं मत्सकाशं गच्छति कनीनकः कन्याकामो मम कन्याया कामयिता मत्पति[1]। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव वि च अरुहन् विरोहन्ति च उद्गच्छन्ति चेत्यर्थः, वीरुधः ओषधयः। कीदृश्य । दंसनाः 'दसि दंशनदर्शनयोः'। उपयोगेन अपक्षपणीया[2] दर्शनीया वा अनु पश्चात्[3]। कस्य। सामर्थ्याद् युष्मज्जनितवृष्टिकर्मणः । अथवा दंसना इति कर्माणि [4]वृष्टिलक्षणानि अनु लक्षीकृत्य। किञ्च अस्मै सिन्धवः[5] आपः आ रीयन्ते आगच्छन्ति[4]। किमिव। निवना इव यथा निवनन[6] निम्नेन प्रदेशेन समुद्रं प्रति शीघ्रम् आगच्छन्ति नद्युदकानि, एवम्। किञ्च युष्मत्प्रसादादेव अस्मै अह्ने अह्न इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। अस्मिन् अहनि, वर्तमाने काले इत्यर्थः, यन्मया प्रार्थितम् पतित्वनम् पतित्व पतिकर्म सम्भोगलक्षणम्, तत् भवति यादृश एव मया प्रार्थित, तादृश एवेदानीं सम्भोगो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० जायताम् इयं घोषा योषा युवतिः । पततु[7] च तस्याः[8] समीपं कन्याकामः पतिः । तस्मै कनीनकाय युवयोः कर्माणि लक्षीकृत्य वि[9] च रोहन्तु वीरुधः । प्रवणन इव उदकानि अस्मै कनीनकाय ता वीरुधो गच्छन्तु च[10], अमुं च भजन्ताम्[11]। अपि च अस्मै अहन्तव्याय[11] भवतु तत् यौवनम् इति ॥ ९ ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रऽसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृऽभ्यः । ये । इदम् । समऽएरिरे । मयः । पतिऽभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥ १० ॥

---

१ स्मन् पति मूको २. उपेक्षमपेक्षमपणीया मूको ३ पश्चाम मूको ४-४. वृष्टिलक्षणानि आप मूको ५. नास्ति मूको ६ वनानिव° मूको. ७ पतन वि[२] अ[१]. ८ तस्मात् वि[२] अ[१]. ९ पि मूको १० व वि[२] अ[१]. ११. °तम् वि[२] अ[१]. १२. आह° मूको

उद्गीथ० युष्मत्प्रसादादेव केचित् सङ्ग्रामे अन्यत्र जीवम् प्राणान् धारयन्तम् अतियत्नमपि शत्रुम् रुदन्ति रोदयन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । अन्ये वि मयते निर्वर्तयन्ति[1] कर्माणि अध्वरे यज्ञे । अन्ये दीर्घाम् अतिमहतीम् प्रसितिम् जगत्स्थित्युत्पत्तिप्रलयानां प्रबन्धनकारणम् आत्माख्यम् अनु दीधियुः अनुपूर्वं शास्त्रोक्तेन क्रमेण ध्यायन्ति चिन्तयन्ति सततम् नरः मनुष्याः । ये तु वामम् वननीयम् इदम् कव्यम् पितृभ्यः समेरिरे सम्प्रेरयन्ति सम्प्रापयन्तीत्यर्थः, तान् मयः सम्भोगसुखं पतिभ्यः प्रयच्छन्त्यः सत्यः जनयः जायाः स्वर्गनारीलक्षणाः परिष्वजे प्रथमपुरुष बहुवचनस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमेतत् । परिष्वजन्ते । सम्भोगकाले ते पितृलोकसुखं स्त्रीसम्भोगजनितादिकम् अनन्तरम् अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [2]जीवम् आशासते† जायानाम् । निवेशयन्ति‡ ता यज्ञे । अपि च तासु[3] दीर्घाम् प्रसितिम् भुजयोः प्रबन्धनम् अनु दधति[4] पतयः । वननीयम् अपरयम् पितृभ्यः ये इदम् सम्प्रेरयन्ति, तेभ्यः पतिभ्यः जायाः[5] परिष्वङ्गार्थम् सुखं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः[6] ॥

न तस्य॑ वि॒द्म तदु॒ षु प्र वो॑चत॒ युवा॑ ह॒ यद्यु॑व॒त्याः क्षेति॒ योनि॑षु ।
प्रि॒योस्रि॑यस्य वृष॒भस्य॑ रे॒तिनो॑ गृ॒हं ग॑मेमाश्विना॒ तदु॑श्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य॑ । वि॒द्म । तत् । ऊँ इति॑ । सु । प्र । वो॒च॒त॒ । युवा॑ । ह॒ । यत् । यु॒व॒त्याः । क्षेति॑ । योनि॑षु ।
प्रि॒यऽउ॑स्रियस्य । वृ॒ष॒भस्य॑ । रे॒तिनः॑ । गृ॒हम् । ग॒मे॒म॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । तत् । उ॒श्म॒सि॒ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० तस्य द्वितीये पादे वक्ष्यमाणस्य वस्तुनः स्वरूपम् अतिप्रियत्वात् सत्यम् उतासत्यम्[7] इति सत्यम् न विद्म न जानीमो वयम् । तत् उ सु प्र वोचत उ सु इति पदपूरणौ । प्रवोचतेति च द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । तत् तद्वस्तुतत्त्वं सत्यम् उत मिथ्येति युवामेव प्रब्रूतम् । हे अश्विनौ ! अहं तावद् अतिप्रणयात्[8] दुःखप्रत्ययत्वाद् एवमेतद् इति न श्रद्धे इत्यभिप्रायः । किं तद्वस्तु यस्य स्वरूपं वयं तत्त्वतो न जानीमः । उच्यते—युवा ह यत् युवत्याः क्षेति योनिषु ह इति पदपूरणः । युवा यौवनान्वितः तरुणो मत्पतिः 'यदेतद् युवत्याः[8] यौवनान्वितायाः मम स्वभूतेषु गृहेषु क्षेति 'क्षि निवासगत्योः'। मम सम्भोगार्थं निवसति गच्छति वेति । किमनेन सन्दिग्धेन वस्तुना स्फुटं कुर्मो वयमेतत् । कथम् । उच्यते—प्रियोस्रियस्य प्रियाः उस्रियाः सम्भोगानाम् उत्स्राविणी दात्री यस्याः तस्य प्रियोस्रियस्य मम पत्युः वृषभस्य अपि रेतसो वर्षितुः सेक्तुः रेतिनः । इनिरत्र भूमार्थे द्रष्टव्यः । बहुरेतसः इत्यर्थः । गृहम् गृहमेव गमेम गच्छामो वयं भोगार्थम् । हे अश्विनौ ! तत् सद्गमनम् उश्मसि कामयामहे वयम् । येन सम्भोगप्रयोजनम् अवश्यं सिध्यति । अथवा प्रियोस्रियस्येति लुप्तोपममेतत्

---

१ निर्मथन्ते मूको. २-२. जीवन्तं प्रति भर्तारं रुदन्ति जायाऽपि प्रयच्छति च यज्ञ दयानि पत्नय- स्तासाम् वि[1] † °त वि[2] अ[1]. ‡ °यति वि[1] अ[1] ३ धारयन्ति च वि[1] ४ आयाम् वि[2] अ[1]. ५-५. नास्ति मूको ६. सत्यमृतमुग्नम् मूको ७ °प्रयाणात् मूको ८-८. तदेवत्यात्[*] मूको

पदम्। प्रियोस्त्रियस्येव प्रिया इष्टा [1]उस्त्रिया गौरुत्पतिता यस्य स प्रियोस्त्रियो वृष[1], तस्य वृषभस्य रेतिनः प्रभूतरेतस समीपं यथा गौरुत्पतिता सम्भोगार्थं गच्छति, एव पतिगृह स्वयमेव गच्छामो वयम्। तदेव स्वय पतिगृहगमन कामयामहे वयम् अवश्यम् सम्भोगकारणत्वादित्यभिप्राय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तत् सुख वय जानीम। तत् यूय सुष्ठु प्र वोचत। युवा ह यत् युवत्या[2] प्रतिवसति[2] गृहेषु। प्रिययुवत वृषभस्य रेतस्विन गृहम् गच्छेम हे अश्विनौ!। तत् वय कामयामहे गृहम् इति ॥ ११ ॥

आ वा॑मगन्त्सुम॒तिर्वा॑जिनीवसू॒ न्य॑श्विना हृ॒त्सु कामा॑ अयंसत ।
अभू॑तं गो॒पा मि॑थु॒ना शु॑भस्पती प्रि॒या अ॑र्य॒म्णो दुर्याँ॑ अशीमहि ॥ १२ ॥

आ। वा॒म्। अ॒ग॒न्। सु॒ऽम॒तिः। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू। नि। अ॒श्वि॒ना। हृ॒त्ऽसु। कामाः॑। अ॒य॒स॒त॒। अभू॑तम्। गो॒पा। मि॒थु॒ना। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। प्रि॒याः। अ॒र्य॒म्णः। दुर्या॑न्। अ॒शी॒म॒हि॒ ॥

उद्गीथ० आ वाम् अगन् वाम् युवाम् अश्विनौ[3] आगच्छम् आगता शरणमुपगता अह घोषा सुमति सुस्तुति सती, शोभनया स्तुत्या स्तुवती सतीत्यर्थं, हे वाजिनीवसू! वाजम् अन्न हविराख्य तद्वती स्तुति वाजिनी, सा वसु धन ययो तौ वाजिनीवसू इति स्तुतिधनावित्यर्थं, हे अश्विनौ[3]। कस्मात् कारणाद् अह युवा शरणम् उपगतवती। यस्माद् मम हृत्सु हृदयेषु कामा पतिसम्भोगेच्छा [4]नि अयसत निबद्धा[4], अवस्थिता इत्यर्थं। एतद् ज्ञात्वा अभूतम् भवतम् गोपा गोपितारौ मम हृदयदहनकामाग्निशमन प्रति। सम्भोगकरणेन मा रक्षतमित्यर्थं, मिथुना मिथुनौ परस्परण मिश्रितौ सहितावित्यर्थं, हे शुभ पती! वृष्ट्युदकस्य शोभनस्य वा स्वामिनौ[1]। किञ्च युष्मत्प्रसादात् प्रिया पत्युरिष्टा सत्यो वयम् अर्यम्ण अर्यमन् शब्द[5] श्वशुरवचन यम वरणमिति य वेद[6]। यथा अर्यम्ण श्वशुरस्य कामशत्रोः नियन्तु वा मम पत्यु स्वभूतान् दुर्यान् अशीमहि शीघ्र प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु वाम् सुमति हे अन्नवसू[1]। नि यम्यन्ताम् च अस्मदीयेषु[7] हृदयेषु कामाः अश्विनौ[8]। भवतम् गोपायितारौ मिथुनौ उदकपती[1]। प्रिया सत्यः वय प्रदातु पत्यु गृहान्[9] अशीमहि ॥ १२ ॥

ता म॑न्दसा॒ना मनु॑षो दुरो॒ण आ ध॒त्तं र॒यिं स॒हवी॑रं वच॒स्यवे॑ ।
कृ॒तं ती॒र्थं सु॑प्रपा॒णं शु॑भस्पती स्था॒णुं प॑थे॒ष्ठामप॑ दुर्म॒तिं ह॑तम् ॥ १३ ॥

ता। म॒न्द॒सा॒ना। मनु॑षः। दु॒रो॒णे। आ। ध॒त्त॒म्। र॒यिम्। स॒हऽवी॑रम्। व॒च॒स्यवे॑। कृ॒तम्। ती॒र्थम्। सु॒ऽप्र॒पा॒नम्। शु॒भः॒। प॒ती॒ इति॑। स्था॒णुम्। प॒थे॒ऽस्थाम्। अप॑। दुः॒ऽम॒तिम्। ह॒त॒म् ॥

1-1. उस्त्रियायोग उत्पतिता वृषोपयागस्य मूको. 2. °त्या वि[2] अ[1] °त्याम् वि[1] 3. अश्विनौति वि[1]. 4-4. नि अयं सनत निबधा मूको 5. अयमन् मूको 6. वदि मूको. 7. °षु यज्ञेषु अ[1] 8. नास्ति वि[1] 9-9. प्रदातु प्रत्युमदान् मूको.

उद्गीथ० यौ युवां मया सौभाग्यं प्रार्थितौ, तौ युवाम् मन्दमाना वन्द्यमानौ मया स्तूयमानौ मनुषः मनुष्यस्य मत्पतेः स्वभूते दुरोणे गृहे आ[1] धत्तम् स्थापयतम् रयिम् सद्वीरम् धनसदृशीं सपुत्रां माम्, घोषामित्यर्थः, आधाय[2] वचस्यवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थीयम्, वचस्योः वच इच्छतः[3] युष्मद्वचनकारिणो मत्पतेः इत्यर्थः, कृतम् कुरुतम्, माम् उपभोग्यामिति शेषः। किमिव। तीर्थम् इव सुप्रपाणम् सुखोपममेतत्। सुखेन प्रपीयते उपभुज्यते अस्मिन् उदकमिति सुप्रपाणम् उपभोग्यम्, एवं हे शुभः पती! युष्मद्वचनकारिणो मत्पतेः उपभोग्यां मां कुरुतमिति सम्बन्धः कार्यः। किञ्च स्थाणुम् इव पथेष्ठाम् सुखोपममेतदपि। यथा स्थाणुं वृक्षं सामर्थ्यात् शुष्कं पथेष्ठां पथि स्थितम् अपहन्ति अपहिनस्ति अपगमयति वा कश्चित्, एवम् दुर्मतिम् सततम् असम्भोगेच्छालक्षणां[4] कुत्सितां मत्पत्युः बुद्धिम् अप हतम् अपगमयतम्, मम सम्भोक्तारं कुरुतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मोदमानौ[5] मनुष्यगृहे[6] आ धत्तम् रयिम् वीरसहितम् स्तुतिमिच्छन्त्यै मह्यम्। कुरुतम् च गच्छन्त्याः तीर्थम् पानाय सुप्रपाणम् शुभः पती!। स्थाणुम् च मार्गस्थम् अप हतम् दुर्बुद्धिम् च परिपन्थिनम्[7] ॥ १३ ॥

क्व॑ स्विद॒द्य क॑त॒मास्व॒श्विना॑ वि॒क्षु द॒स्रा मा॑दयेते शु॒भस्पती॑ ।
क ईं॒ नि ये॑मे कत॒मस्य॑ जग्मतु॒र्विप्र॑स्य वा॒ यज॑मानस्य वा गृ॒हम् ॥ १४ ॥

क्व॑ । स्वि॒त् । अ॒द्य । क॒त॒मासु॑ । अ॒श्विना॑ । वि॒क्षु । द॒स्रा । मा॒द॒ये॒ते॒ इति॑ । शु॒भः । प॒ती॒ इति॑ ।
कः । ई॒म् । नि । ये॒मे॒ । क॒त॒मस्य॑ । ज॒ग्म॒तुः॒ । विप्र॑स्य । वा॒ । यज॑मानस्य । वा॒ । गृ॒हम् ॥ १४ ॥

उद्गीथ० स्तुत्वा आहूतयोः अश्विनोः विलम्बमानयोः घोषा पृच्छति—क्व स्वित् वा स्थाने अश्विनौ अद्य, अवस्थिताविति शेषः, कतमासु वा विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादित्रिवर्णलक्षणासु अवस्थितावद्य दस्रा दस्रौ शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ दस्रनामानौ वा मादयेते हविर्भिः आत्मानं तर्पयेते शुभः पती शोभनस्य उदकस्य वा स्वामिनौ। कः ईम् नि येमे को नियच्छति एतावश्विनौ विधारयति। कतमस्य विप्रस्य वा विप्रो मेधावी। सामर्थ्याद् अत्र स्तोतोच्यते। स्तोतुः वा यजमानस्य वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्मिन् जनपदे अद्य कतमासु च अश्विनौ प्रजासु दर्शनीयौ मादयेते स्वामिनौ उदकस्य। कः एतौ नि यच्छति[8]। कतमस्य[9] जग्मतुः[10] स्तोतुः[11] वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

[12]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः[12] ॥

[४१]

[13]सुहस्त्यो घौषेय ऋषिः। अश्विनौ देवता। जगती छन्दः[13]।

स॒मा॒नमु॒ त्यं पु॑रुहू॒तमु॒क्थ्यं१॒॑ रथं॑ त्रिच॒क्रं सव॑ना॒ गनि॑ग्मतम् ।
परि॑ज्मानं विद॒थ्यं॑ सुवृ॒क्तिभि॑र्व॒यं व्यु॑ष्टा उ॒षसो॑ हवामहे ॥ १ ॥

---

१. नास्ति मूको. २. अथाय मूको. ३. च्छन्तः मूको. ४. सतत तंभा° वि[1] अ. ५. °ना मूको. ६. °हम् वि[2] अ[1]. ७. परिवर्धिनम् वि[1] अ[1]. ८. °तु वि[2] अ[1]. ९. °स्य वा वि[1][3]. १०. जगृहतुः वि[2] अ[1]; जगृहुः वि[1]. ११. नास्ति वि[1]. १२-१२. नास्ति मूको.

समानम् । ऊँ इति । त्यम् । पुरुऽहूतम् । उक्थ्यम् । रथम् । त्रिऽचक्रम् । सवना । गनिग्मतम् ।
परिऽज्मानम् । विदथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः । वयम् । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं 'समानमु त्यम्' इति तृचं घौषेयः सुहस्त्यो ददर्श । हे अश्विनौ ! युवयोः साधारणो[1] रथः । 'त्यम् तम्' समानम् साधारणम् । उ इति पदपूरणः । पुरुहूतम् बहुभिः यज्वभिराहूतम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् त्रिचक्रम् सवना 'सवनम्' (निघ ३,१७) इति यज्ञनाम । सर्वयजमानानां यज्ञं प्रति गनिग्मतम् अत्यन्तम् गतवन्तम् परिज्मानम् सर्वतोगामिनम् विदथ्यम् विदथे यज्ञे भवम् रथम् सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषैः वर्जिताभिः स्तुतिभिः, स्तुत्येति शेषः, वयम् हवामहे आह्वयामोऽस्मद्यज्ञं प्रति । कस्मिन् काले । व्युष्टौ उषसः तमसां व्युच्छनवेलायाम्, उदयकाल इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुहस्त्यो घौषेयः[2] । समानम् एव तम् बहुभिराहूतम् प्रशस्यम् रथम् त्रिचक्रम् सवनानि प्रति गच्छन्तं परितो गन्तारम् यज्ञहितम् स्तुतिभिः वयम् उषसः व्युष्टौ हवामहे ॥ १ ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथम् ।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातःऽयुजम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानम् । मधुऽवाहनम् । रथम् ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञम् । होतृऽमन्तम् । अश्विना ॥

उद्गीथ० एवद् ज्ञात्वा प्रातर्युजम् प्रातः उषःकाले अश्वैरात्मनो योक्तारं[3] हे नासत्यौ[4] अधि तिष्ठथः लोडर्थेऽत्र लट्, अधितिष्ठतम् आरोहतम् रथम् प्रातर्यावाणम् प्रातरेव यातारं यज्ञान् प्रति गन्तारं मधुवाहनम् मधुनो देवपानस्य अमृताख्यस्य वोढारम् । कुत एतत् । 'यो ह वां मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना' (ऋ ८५,१९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । आरुह्य च विशः मनुष्यजातीः यज्वरीः यजनशीलाः प्रति येन रथेन गच्छथः युवां हे नरौ शूरौ[4] नराकारौ[4] वा, तेनैव रथेन कीरेः चित् स्तोतुः मम सुहस्त्यस्यापि[5] यज्ञम् होतृमन्तम् प्रशस्तया मत्वर्थम् । 'प्रशस्तहोतृत्विक्सम्पन्नमित्यर्थः[6] । अथवा होमकार्यध्वर्युमन्तम्[7], प्रातर्यागकालमित्यर्थः । अथवा होतृशब्देन एतत्कार्यो होम उच्यते । होतृमन्तं होमवन्तं प्रातर्यागकालमित्येतदवोक्तं भवति । गच्छतम् हे अश्विनौ[4] ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रातर्युज्यमानम् नासत्यौ[4] अधि तिष्ठथः प्रातर्गन्तारम् मधुनो वाहनम् रथम् । प्रजाः येन गच्छथः[8] यजनशीलाः नेतारौ[4] स्तोतुः च यज्ञम् ऋत्विग्भिः युक्तम् अश्विनौ[4] ॥ २ ॥

---

१ °णयो वि° २ २ भलन्त मूको. ३ घोषेय वि° घोषेय वि° अ° ४ यो वक्तार मूको. ५ मनुष्यस्यापि वि° ६ ६ 'त्रात्वि° मूको. ७. °कार्यमध्वम न मूको. ८. °च्छत मूको

अध्वर्युं वा मधुंपाणिं सुहस्त्यम॒ग्निधं॑ वा धृतद॑क्षं दमू॑नसम् ।
विप्र॑स्य वा यत् सव॑नानि गच्छ॒थोऽत॒ आ या॑तं मधु॒पेय॑मश्विना ॥ ३ ॥

अध्व॒र्युम् । वा । मधु॑ऽपाणिम् । सु॒ऽहस्त्य॑म् । अ॒ग्निध॑म् । वा । धृत॑ऽदक्षम् । दमू॑नसम् ।
विप्र॑स्य । वा । यत् । सव॑नानि । गच्छ॑थ । अतः॑ । आ । या॒तम् । म॒धु॒ऽपेय॑म् । अ॒श्वि॒ना ॥३॥

उद्गीथ० अध्वर्युम् वा अन्ययजमानाध्वर्युं वा मधुपाणिम् दानायोद्यतसोमहस्तम्। सुहस्त्यम् इत्येतत् आयातम् इत्यनेन सह सम्बध्यते। अग्निधम् वा ऋत्विग्विशेषम्। कीदृशम् । धृतदक्षम् आहितस्वकर्मोत्साहम्' दमूनसम् दममनस वा दान्तमनस वा विप्रस्य वा मेधाविनो वा सर्वस्य यजमानस्य सवनानि यज्ञान् प्रति यत् यदि गच्छथः भूते लट्। गतवन्तौ स्थो युवाम्, अत सर्वत सुहस्त्यम् मां प्रति आ यातम् आगच्छत युवाम्। किमर्थम्। मधुपेयम् पातुमिति शेष, अथवा 'सोम पानार्हम्', मध्विति सोम उच्यते, सोमं पातुमित्यर्थ । हे अश्विनौ ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अध्वर्युम् वा सोमपाणिम्' माम्' सुहस्त्यम् अग्निधम् वा धृतबलम् दममनसम् आ यातम्। यद्यपि अन्यस्य विप्रस्य सवनानि गच्छथ', ततोऽस्माक पेयमधु' आगच्छतम् तदेवाऽऽह—इति ॥ ३ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्ग' ॥

[४२]

'कृष्ण आङ्गिरस ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द' ।

अस्ते॑व सु प्र॑त॒रं लाय॒मस्य॒न् भूष॑न्निव॒ प्र भ॑रा॒ स्तोम॑मस्मै ।
वा॒चा विप्रा॒स्तर॑त॒ वाच॑म॒र्यो नि रा॑मय जरितः॒ सोम॒ इन्द्र॑म् ॥ १ ॥

अस्ता॑ऽइव । सु । प्र॒ऽत॒रम् । लाय॑म् । अस्य॑न् । भूष॑न्ऽइव । प्र । भ॒र॒ । स्तोम॑म् । अ॒स्मै ।
वा॒चा । वि॒प्राः॒ । त॒र॒त॒ । वाच॑म् । अ॒र्यः । नि । र॒म॒य॒ । ज॒रि॒त॒रिति॑ । सोमे॑ । इन्द्र॑म् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि 'अस्तेव सु प्रतरम्' 'अच्छा म इन्द्रम्' 'आ यात्विन्द्र' इत्यादीनि एकादशर्चानि ऐन्द्राणि कृष्ण आङ्गिरसो ददर्श । अस्तेव अस्ता इव यथा अस्ता क्षेप्ता अस्यन्' धानुष्क सु प्रतरम् सुष्ठु प्रवृद्धतरम् लायम्' हृदयानुप्रवेशिन शर च भूषन् इव स्तोमम् अल-ङ्कारस्थानीय' च स्तोमम् अस्मै अस्येन्द्रस्य अर्थाय प्र भर'' प्रहर प्रापय त्व'' हे ममान्तरात्मन्! । वाचा स्तोत्रलक्षणया सह वाचम् शस्त्रलक्षणाम् यूयमपि हे विप्रा ! मेधाविन ! ऋत्विज ! ...

1. °स्वर्गकर्मो° वि'; 'स्वन् कर्म°' वि² अ. २ सोमपा° मूको. ३ सापणम् वि' अ, सोमयानि वि'. ४ °म् वा वि'. ५ वेद° मूको ६ ६ नास्ति मूको. ७. अस्य मूको. ८. नास्ति मूको. ९. चालाकार° मूको १०. चर मूको ११. त्वा मूको.

तरत[1] तरतिरत्र सामर्थ्याद् उच्चारणार्थः । उच्चारयत अस्येन्द्रस्यार्थाय । कस्मादेवं ब्रवीमि । यस्मात् सर्वस्तुतीनाम् इन्द्रः अर्यः स्वामी । त्वमपि हे जरितः! स्तोतः! अध्वर्यो! मम अन्तरात्मन्! वा नि रमय संस्कृतप्रभूतसोमप्रदाने[2] नियमेन रतिं कारय इन्द्रम् । क्व । सोमे सोमपाने इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कृष्णाः । इषुं धनुषा संश्लिष्य शीघ्रम् सुष्ठु अस्यन् योद्धा इव अलङ्कुर्वन् इव अलङ्कारम् प्र भर स्तोमम् इन्द्राय । वाचा आत्मीयया विप्रा! तरत वाचम् शत्रोः, अभि रमय[3] स्तोत.! यज्ञे इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहे॑न॒ गामुप॑ शिक्षा॒ सखा॑यं॒ प्र बो॑धय जरितर्जा॒रमिन्द्र॑म् ।
कोशं॒ न पू॒र्णं वसु॑ना॒ न्यृ॑ष्ट॒मा च्या॑वय मघ॒देया॑य॒ शूर॑म् ॥ २ ॥

दोहे॑न । गाम् । उप॑ । शि॒क्ष॒ । सखा॑यम् । प्र । बो॒ध॒य॒ । ज॒रि॒तः॒ । जा॒रम् । इन्द्र॑म् ।
कोश॑म् । न । पू॒र्णम् । वसु॑ना । निऽऋ॑ष्टम् । आ । च्य॒व॒य॒ । म॒घ॒ऽदेया॑य । शूर॑म् ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्वितीये पादे व्याख्यारम्भः क्रियते सुखार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । हे जरितः! स्तोतः! मम कर्मात्मन्! वा[4] प्र बोधय अवगमय स्तुतीः, स्तुहीत्यर्थः । कम् । इन्द्रम् । कीदृशम् । जारम् अहल्याया "जारं वा"[4], जरयितारं वा उपभोगानाम् उपभोक्तारमित्यर्थः । स्तुत्वा च दोहेन प्रपूरणेन च पयःप्रक्षारणेन परीक्ष्य बहुक्षीराम् गाम् उप शिक्ष शिक्षतिर्दानार्थः । अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । उपशिक्षय प्रदापय मह्यम् अन्तरात्मरूपाय स्तोत्रे सखायम् सखिभूतम् इन्द्रम् । किञ्च कोशम् न यथा कोशं धनाधारताम्रकलशमञ्जूषापट्टचेरादिकम् पूर्णम् वसुना सुवर्णरत्नादिधनेन न्यृष्टम् 'ऋ गतौ' । नीचैर्गतम् अधोमुखम् आच्यावयति प्रच्यावयति[5] विरेचयति कश्चित्, एवम् शूरम् दानशूरम् इन्द्रम् आ च्यावय विरेचय भाण्डागारम् । किमर्थम् । मघदेयाय मह्यं धनदानाय, प्रभूतं मह्यं दापयेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दोहनार्थम्[6] उप शिक्ष वशं नय सखायम् गाम् इति[7] इन्द्रम् आह । स्तुतिभिः प्र बोधय स्तोतः! इन्द्रम् भूतानाम् जरयितारम्[8] । पात्रम् इव उदकेन पूर्णम् वीचिभिः धनेन न्यृष्टम्[9] अभिमुखं कुरु धनदानार्थम् शूरम् इन्द्रम् ॥ २ ॥

किम॒ङ्ग त्वा॑ मघवन् भो॒जमा॑हुः शिशी॒हि मा॑ शिश॒यं त्वा॑ शृणोमि ।
अप्न॑स्वती॒ मम॒ धीर॑स्तु शक्र वसु॒विदं॒ भग॑मिन्द्रा॒ भ॑रा नः ॥ ३ ॥

किम् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । भो॒जम् । आ॒हु॒ः । शि॒शी॒हि । मा॒ । शि॒श॒यम् । त्वा॒ । शृ॒णो॒मि॒ ।
अप्न॑स्वती । मम॑ । धीः । अ॒स्तु॒ । श॒क्र॒ । व॒सु॒ऽविद॑म् । भग॑म् । इ॒न्द्र॒ । आ । भ॒र॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अङ्गेति सामान्याऽऽह्वानमुच्यते । अङ्ग! मघवन्! हे धनवन्! इन्द्र! [10]किम् त्वा[10] भोजम् आहुः

१. नास्ति मूको. २. संस्तुप्रभू° वि[2]. ३. °मतरत वि[1] अ[1]. ४-४ जारायां मूको. ५. प्राच्याव° मूको. ६. दोहार्थम् वि[1]. ७. इति मूको. ८. जर्नयि° वि[1] अ[1]. ९. घृष्ट° वि[2]; न्युष्ट° वि[1]; यष्ट° अ[1]. १०-१०. किन्च मूको.

विद्वांसो वा, यदि न ददासीत्यध्याहार्यम् ।
किमर्थं त्वां दातारं वदन्ति श्रुतिस्मृतय धनं मे देहीत्यर्थं । किञ्च शिशयम् त्वा शृणोमि
तस्मात् शिशीहि धनदानेन संस्कुरु माम्, आबालवृद्धजनेभ्य[1] । अत त्वत्प्रसादाक्षित्यमेव
नित्यमेव च सत्कारकमहं त्वां शृणोमि देवयागवतीत्यर्थं, मम धी प्रज्ञा अस्तु
अप्नस्वती[2] सत्कारवतीत्यर्थं, यागकर्मवती वा सगुणेत्यर्थः । मम धीः यागकर्म अस्तु हे शक्र! ।
भवतु । अथवा अप्नस्वती[3] रूपवती प्रसवितारं विसर्पिणमित्यर्थं[4],
किञ्च वसुविदम् विविदिभे । धनस्य लब्धारं लम्भयितारं वा दातुमिति शेष, देहीत्यर्थं ॥ ३ ॥
भगम् धनं गवादिक हे इन्द्र! आ भर आहर न अस्मभ्यम्

वेङ्कट० सर्वे कथयन्ति त्वा स्तोतॄणां भोजकम् इन्द्र! मघवन्! । किम् इति प्रष्टव्यम्
आहुरेवेत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । प्रागपि दृष्टम्—'किमङ्ग त्वा प्रत्यवर्तिङ्गमिष्ठा' (ऋ १,११८,३)
इति । तथा सति तीक्ष्णीकुरु माम्[5] । शिशयम् हि त्वा शृणोमि स्तोतॄणा सत्कर्तारम् ।
कर्मवती मम बुद्धि अस्तु शक्र! । शत्रुधनस्य लम्भकम् भाग्यम् इन्द्र! आ हर[6] अस्माकम्[7] ॥ ३ ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान् नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जना । ममऽसत्येषु । इन्द्र । सम्ऽतस्थाना । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । य । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूर ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! त्वाम् योद्धृजना ममसत्येषु सङ्ग्रामेषु संतस्थाना प्रत्यवतिष्ठमाना वि ह्वयन्ते
विविधम् आह्वयन्ति सहायार्थम् समीके सङ्ग्रामे । स[8] अत्र अस्मिन् आह्वातृजनमध्ये सङ्ग्रामे वा
युजम् सहायम् इन्द्रम् कृणुते करोति, य हविष्मान् यजमान इत्यर्थं । कस्मात् । यस्मात् असुन्वता
तदर्थं सोमाभिषवम् अकुर्वता सह सख्यम् सखित्वम्, कर्तुमिति शेष न वष्टि न कामयते
नेच्छति भवान् शूर इन्द्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् जना ममसत्येषु युद्धेषु इन्द्र! वि ह्वयन्ते । तदेवाऽऽह[9]—सह तिष्ठन्त विह्वयन्ते युद्ध
इति । अस्मिन्नाह्वाने सति इन्द्र त सखायम् कुरुते, य हविष्मान् भवति । न असुन्वता सख्यम्
कामयते शूर ॥ ४ ॥

धनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्त्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान् ।
तस्मै शत्रून्त्सुतुकान् प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान् युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । य । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रात । अह्न । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

---

1. आबवृचनेभ्य मूको 2. अवनी मूको 3 अस्नमस्वनी मूको. 4 विसर्प° मूको 5 रमाम्
वि° अ° 6 भर वि° 7 °कम् इति अ°. 8. नास्ति मूको. 9 सदे° मूको.

उद्गीथ० धनम् न धनमिव यथा धनं सुवर्णरजतादिकम् स्पन्द्रम् स्पृहणीयं प्रार्थनीयम् बहुलम् प्रभूतम् यः कश्चिदीश्वरः कस्मैचित् महाब्राह्मणादिकाय अर्हते[1] दातुं संस्करोति, एवं स्पृहणीयान् प्रभूतांश्च यो यजमानः[2] अस्मै इन्द्राय दातुम् तीव्रान् तीव्ररसान्[3] सोमान् आसुनोति मर्यादयाऽभिषुणोति संस्करोति प्रयस्वान् हविरन्नवान् सुत्वा[4] सवनीयपुरोडाशादिहविरन्नवा-नित्यर्थः[5], तस्मै तदर्थं तस्य वा शत्रून्। कीदृशान्। सुतुकान् शोभनपुत्रसहितान् स्वष्ट्रान् अष्ट्रा प्रतोद उच्यते। तेन चात्र आयुधाग्रं लक्ष्यते। स्वष्ट्रान् सुप्रतोदान् शोभनायुधाग्रान् अपि सत इत्यर्थः। नि युवति निमिश्रयति पृथक्करोतीत्यर्थः। पृथक्कृत्य च हन्ति हिनस्ति वृत्रम् शत्रुजातम्। कस्मिन् काले एतदुभयं करोति। प्रातः अह्नः[6] प्रत्युषसि, दिवसस्य सम्बन्धिनि पूर्वाह्ण एव, [7]नाह्न इत्यर्थः[7] ॥ ५ ॥

वेङ्कट० धनम् इव स्पन्दनशीलं गवाश्वात्मकं[8] दरिद्राय बहुलम् यः अस्मै इन्द्राय तीव्ररसान्[9] सोमान् आसुनोति हविष्मान्, तस्मै प्रातः एव अह्नः शत्रून् सुप्रेरणान् नि युवति शोभना-ष्ट्रायुधान्, हन्ति च उपद्रवं तदीयम् इति ॥ ५ ॥

[10]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः[10] ॥

यस्मि॑न् व॒यं द॑धि॒मा शंस॒मिन्द्रे॒ यः शि॒श्राय॑ म॒घवा॒ काम॑म॒स्मे ।
आ॒राच्चि॒त् सन् भ॑यताम॒स्य॒ शत्रु॒र्न्य॑स्मै द्यु॒म्ना जन्या॑ नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न् । व॒यम् । द॒धि॒म । शंस॑म् । इन्द्रे॑ । यः । शि॒श्राय॑ । म॒घऽवा॑ । काम॑म् । अ॒स्मे इति॑ ।
आ॒रात् । चि॒त् । सन् । भ॒य॒ता॒म् । अ॒स्य॒ । शत्रुः॑ । नि । अ॒स्मै॒ । द्यु॒म्ना । जन्या॑ । न॒म॒न्ता॒म् ॥

उद्गीथ० यस्मिन् इन्द्रे वयम् दधिम धारयाम. अवस्थापयामः शंसम् स्तुतिं धनप्रार्थनाभिप्रायं वा, यः च मघवा इन्द्रः शिश्राय 'श्रिञ् सेवायाम्'। सेवते परया प्रीत्या गुणैरित्यर्थः, कामम् कमनीयं धनदानेन धनप्रार्थनाभिप्रायं वा अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनम्, तस्य अस्य इन्द्रस्य प्रसादात् आरात् चित् सन् दूरेऽपि सन् भयताम् बिभेतु शत्रुः अस्मच्छत्रुः अस्मत्तः। किञ्च तस्मै अस्मै इन्द्राय द्युम्ना द्युम्नानि हविरन्नानि जन्या जन्यानि अस्मज्जने भवानि अस्मदीया-नीत्यर्थः, नि नमन्ताम् भोज्यत्वेन प्रह्वीभवन्तु प्रियभोज्यानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् वयम् निदध्महि स्तुतिम् इन्द्रे, यः च श्रयति धनवान् अभिलषितम् अस्मासु, अस्य शत्रुः दूर एव तिष्ठन् बिभेतु, नि नमन्ताम् अस्मै इन्द्राय शत्रुजनपद-भवानि अन्नानि ॥ ६ ॥

आ॒राच्छत्रु॒मप॑ बाधस्व दू॒रमु॒ग्रो यः शम्बः॑ पुरुहूत॒ तेन॑ ।
अ॒स्मे धे॑हि॒ यव॑म॒द्गोम॑दिन्द्र कृ॒धी धियं॑ जरि॒त्रे वाज॑रत्नाम् ॥ ७ ॥

---

1. अर्हते मूको. 2. यच्छमानः मूको. 3. तीव्रासवरान् मूको. 4 कृत्वा मूको. 5. हविरन्न-सदृशानित्यर्थः मूको. 6. अहः मूको 7-7 निराह्वावित्यर्थः मूको. 8. गवाश्वादियुक्तम् अ[1]. 9. °सात मूको. 10-10. नास्ति मूको

तेन ।
आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्बः । पुरुऽहूत । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । यवऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधि । धियम् । जरित्रे । वाजऽरत्नाम् ॥७॥

उद्गीथ० आरात् अस्मत्समीपात् शत्रुम् मदीयम् अप बाधस्व अपगमय दूरम् । केन[1] । उग्रः शूरः असह्यो वा यः तव स्वभूतः शम्बः वज्रः कुन्तो वा तेन हे पुरुहूत ! । किंच अस्मे अस्मभ्यम् धेहि देहि यवमत् यवसहितम्[2] गोमत् गोसहितं च । किम् । सामर्थ्यात् अन्नम्[3] । तच्च दधत् हे इन्द्र ! कृधि कुरु धियम् वाजरत्नाम्[4] इदं यज्ञकर्म अन्नेन[5] रमणीयम् जरित्रे स्तोतुः ममार्थाय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० समीपात् शत्रुम् अप बाधस्व दूरम् । अत्र यास्कः (५,२४) — 'शम्ब इति वज्रनाम । शमयतेर्वा शातयतेर्वा' इति । उद्गूर्णः यः वज्रः पुरुहूत ! तेन । अस्मासु नि-धेहि गोमत् यवमत् च धनम् इन्द्र ! । कुरु कर्म स्तोत्रे रमणीयान्नम् ॥ ७ ॥

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।
नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषऽसवासः । अग्मन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अह । दामानम् । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यम् इन्द्रम् अन्तः मध्यतः प्र अग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । के । सोमाः । कीदृशाः । वृषसवासः अस्मै सोमस्य वर्षितृभिः अध्वर्युभिः अभिषुताः 'तीव्राः तीव्ररसाः[6] बहुलान्तासः 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०), बहुलादानम् अन्ते येभ्यः सकाशात् ते बहुलान्ताः, इह परत्र च इष्टफलस्य अनन्तस्य दातार इत्यर्थः । सः मघवा इन्द्रः न अह नैव दामानम् यजमानाय धनदानम् नि यंसत् नियच्छति विधारयति । किं तर्हि करोति । उच्यते । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय नि वहति नियमेन प्रापयति ददातीत्यर्थः, भूरि बहु वामम् वननीयं धनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति यम् इन्द्रम् जठरे वृषाभिषुताः[7] तीव्राः सोमाः बहुलान्नाः प्रवेशवेलायाम्, सः मघवा दातारं यजमानम् न एव नि यच्छति, नि वहति सुन्वते बहु धनमिति ॥ ८ ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले ।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित् तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतम् । यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले[8] ।
उत । प्रऽहाम् । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतम् । यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥९॥

---

1. के मूको. 2. यवसन्निहितम् वि[2] अ[1]. 3. किम् । अन्नम् वि[1]. 4. वाजरत्ना···वि[1] अ[1].
5. अनेन मूको. 6-6. वा रसाः वि[1]; व रसाः वि[2] अ. 7. वृष्णमभि° वि[2] अ[1]; वृष्णामभि° वि[1].
8-8. तु. ऋ १०,४३,५.

उद्गीथ० किमन्यम् उपकारं करोति इन्द्रः यजमानस्य । उच्यते—उत अपि प्रहाम् प्रपूर्वस्य हन्तेर्विटि[1] अनुनासिकस्यात्वे कृते द्वितीयैकवचनान्तस्यैतद्रूपम् । प्रकर्षेण हन्त्रीम् इषुम् अशनिं शक्तिं वा आत्मीयाम् अतिदीव्य दीव्यतिरत्र गत्यर्थः । अतिरभिपूजितार्थः । अभिपूजितं गमयित्वा, दृढं प्रहृत्येत्यर्थः[2], जयाति 'यजमानस्य शत्रुं जयतीन्द्रः'[3] । किंच कृतम् यत् श्वघ्नी विचिनोति गृह्णाति काले । यदित्यत्र प्रकारवचनप्रत्ययो लुप्तो द्रष्टव्यः । यथा 'कृतम् अयानां' मध्ये श्वघ्नी कितवः विचिनोति परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थः । एवमिन्द्रो युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य गृह्णाति यथार्थम् । किञ्च यः मनुष्यः देवकामः देवान् स्तोतुं यष्टुं च कामयते, तस्मै अर्थाय धना स्वधनानि न रुणद्धि नावृणोति न धारयतीत्यर्थः । तम् इत् तम् राया सृजति स्वधावान् । इत् इति पदपूरणः । एवार्थे वा । तं देवकामम् मनुष्यम् राया धनेन संसृजत्येव संयोजयत्येवेत्यर्थः, स्वधावान् हविरन्नवान् इन्द्रः । अथवा अन्नवत्तया अर्थेश्वर्यं लक्ष्यते । ईश्वर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च प्रहन्तारं प्रतिकितवम् अतिदीव्य[4] जयति[5] । कृतम् 'यत् द्यूतकाले[6] विचिनोति श्वघ्नी[7] कितवः हस्तस्थेष्वक्षेषु प्रागेव निधानात् कृतत्वम् अक्षाणां जानाति । तद्वद् इन्द्रश्च बलवान् सम् सृजति एव तम् धनेन अव्यभिचारेण, यः यजमानः देवकामः न धनानि रुणद्धि ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे पुरुहूत ! इन्द्र[1] तव प्रसादात् गोभिः । 'अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (या २,५) इति गोविकारे रसे गोशब्दोऽत्र वर्तते । गोभिः क्षीरादिगोरसैरित्यर्थः, उदकैर्वा वृष्टिलक्षणैः तरेम अतिगच्छेम अपनयेमेत्यर्थः, अमतिम् अविद्यमानमतिं प्रज्ञापहारिणीं तृषमित्यर्थः, दुरेवाम् दुरवगमाम् यवेन क्षुधम् बुभुक्षाम् विश्वाम् विश्वां सर्वप्रकारामन्नविषया मित्यर्थः । किंच वयम् राजभिः सह प्रथमा प्रधानानि धनानि अस्माकेन अस्मदीयेन च वृजनेन बलेन जयेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

वेङ्कट० पशुभिः तरेम दुष्टागमनां दारिद्र्यादागतां दुर्बुद्धिम्, यवेन[9] च क्षुधम् पुरुहूत ! व्याप्ताम्[10] । वयम् राजभिः मुख्यानि धनानि लभेमहि । आस्माकीनेन बलेन जयेम शत्रून् इति ॥ १० ॥

---

१ हन्तेर्हि वि[1], हन्तर्वि वि[2] अ[1]. २. प्रभूत्ये° मूको ३-३ जायमानस्य शत्रु जयाति इन्द्र मूको. ४ ४. व्रतमायासा मूको. ५. आदीव्य वि[2] अ[1], अनिदीव्य वि[3]. ६ जनयति मूको ७ ७ यदिस्युत्नकाले वि[1] अ[1]; यचतकाले वि[2] ८. विश्वघ्नी वि[2] अ[1], श्वघ्न वि[2] ९ लवे° वि[1] अ[1], ज° वि[2] १० °प्ता मूको

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

उद्गीथ० बृहस्पतिः बृहतो महतः पतिः इन्द्रः नः अस्मान् परि पातु परिरक्षतु पश्चात् अस्माकं पृष्ठतः स्थितादित्यर्थः, उत अपि उत्तरस्मात् अधरात् पुरस्तात् मध्यतः समीपतश्च स्थितादित्यर्थः, अघायोः अघं पापं वधादिलक्षणम् अस्माकं कर्तुं कामयमानादित्यर्थः । परिरक्ष्य च नः अस्माकम् सखा इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यम् वरिवः धनम् कृणोतु[1] करोतु, ददात्वित्यर्थः[2] ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽघायुरागच्छति, ततोऽस्मान् इन्द्राबृहस्पती परि पाताम् । अपि च सखा इन्द्रः[3] सखिभ्यः अस्मभ्यम् धनम् कृणोतु ॥ ११ ॥

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः[4] ॥

[४३]

[5]कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ[5] ।

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।
परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।
परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघऽवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

उद्गीथ० अच्छशब्दोऽत्र अभ्यर्थे अनूषतेत्यनेन च सम्बध्यते । अच्छ अनूषत अभिष्टुवन्ति इन्द्रम् मे मम स्वभूताः मतयः । कीदृश्यः । स्वर्विदः स्वःशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः । सर्वगुणावेदिन्यः[5] प्रख्यापयित्र्य इत्यर्थः सध्रीचीः सहाञ्चनाः सहगमनाः[6] सहपूजा वा विश्वाः सर्वप्रकाराः उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । अभिष्टुत्य[7] च परि स्वजन्ते ऊतये अवतिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रीतये प्रीतिजननार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिष्टुवन्ति मम इन्द्रम् स्तुतयः सर्वस्य लम्भयित्र्यः सङ्गताः व्याप्ताः कामयमानाः । परि स्वजन्ते, जायाः यथा[8] पतिम्[9], मर्यम् न मनुष्यम् इव च शुद्धम्, मघवानम् रक्षणायाऽऽह्यम् ॥ १ ॥[10]

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्रय ।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

1. करोति वि' अ. 2. ददातीत्यर्थः मूको. 3. इन्द्र मूको. 4-4. नास्ति मूको. 5. °गुणावेद्यः मूको. 6. सहनाः मूको. 7. °स्तुत्वा° मूको. 8. नास्ति वि'. 9. पतिः मूको. 10. उत्तरार्धचस्य कृते द्र. ऋ १,६२,११; १८६,७.

न । घ । त्वुद्रिक् । अर्प । वेति । मे । मनः । त्वे इत् । इत् । कार्मम् । पुरुऽहुत । शिश्रय ।
राजाऽइव । दुस्म । नि । सदः । अर्धि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे । अवुऽपानम् । अस्तु । ते ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूरणः । त्वद्रिक् त्वद्गामि परया भक्त्या स्मरणद्वारेण त्वां प्रत्याराधनाय गमनशीलमित्यर्थः, न अप वेति न कदाचिदपि अपगच्छति त्वत्तः मे मनः । किंच त्वे इत् त्वय्येव कामम् सोमप्रदानेच्छां धनेच्छां च हे पुरुहूत ! 'शिश्रय स्थापयामीत्यर्थः[१] । एतद् ज्ञात्वा राजा इव यथा राजा सिंहासने निषीदति, एवं त्वं हे दस्म ! शत्रूणाम् उपक्षपयितः ! दर्शनीय ! वा इन्द्र ! नि षीद उपविश अधि बर्हिषि वेदिस्तरणबर्हिषि । उपरि निषण्णस्य च "सतः ते" तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु गोमे सुसंस्कृते[२] सोमे 'अवपानम् अवकल्पनात्' श्रद्धाऽप्रतिहननात् सोमपानम् अस्तु भवतु ॥ २ ॥

वेङ्कट० न खलु त्वदभिमुखम् त्वत्तः अप[३] गच्छति मे मनः । त्वयि एव अभिलषितम् पुरुहूत ! अहं स्थापयामि । 'राजा इव[४] दर्शनीयः !' अभि निःषीद बर्हिषि । अस्मिन् सोमे सुष्ठु अवपानम्[५] अस्तु ते ॥ २ ॥

विपूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० 'भक्ताभक्तयोः विपुवृत् इन्द्रः'[९] । किञ्च मघवा अमतेः अविद्यमानमतेः प्रज्ञापहारिण्याः क्षुधः पिपासायाः रायः धनस्य स्थावरलक्षणस्य वस्वः वसुनो धनस्य जङ्गमलक्षणस्य ईशते व्यत्ययेनेदं बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने । ईष्टे । किंच तस्य इत् तस्यैवेन्द्रस्य वृषभस्य वर्षितुः शुष्मिणः बलवतः प्रसादात्[१०] स्वभूता वा इमे सप्त सप्तसङ्ख्याकाः सिन्धवः नद्यः गङ्गाद्याः प्रधानभूताः अम्बाचलेत्येवमाद्या वा अन्तरिक्ष्याः[११] प्रवणे निम्ने प्रदेशे स्थिताः सत्यः वयः[१२] उदकं[१३] उदककर्म वा अन्नम् व्रीह्यादिकम् वर्धन्ति जातस्य अर्थाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्य प्रवर्तकः इन्द्रः अस्माकम् अमतेः[१४] अपि च क्षुधः । सः एव[१५] रायः धनवान् वासयितुः ईष्टे । तस्य एव इमे प्रवणे सप्त सिन्धवः नद्यः अन्नम् वर्धयन्ति वृषभस्य बलवतः ॥ ३ ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्वर्मनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

१-१. शिश्रयेत्यर्थः मूको. २-२. तसे मूको. ३. सुसंस्कृत वि[१]. ४-४. अपानशमकल्पनात् मूको. ५. अभि मूको. ६-६. नास्ति वि[१]. ७. °नीयः मूको ८. पवमानम् वि[२] अ[१]. ९-९. भक्षाभक्षयोर्विपुभिरिन्द्रः वि[१]; °पुभिरिन्द्रः वि[२] अ. १०. स्वभूमा° मूको. ११. अन्तरिक्ष्याः वि[१]; आन्त° वि[२] अ[१]. १२. पयः मूको. १३. उदकमोदकं वि[२] अ; उदकं मदकरं वि[१]. १४. अपि मतेः वि[२] अ[१] ...

वयं । न । वृक्षम् । सुऽपलाशम् । आ । असदन् । सोमास । इन्द्रम् । मन्दिनं । चमूऽसदं ।
प्र । एषाम् । अनीकम् । शवसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वृक्षम् वय [1]न वय इव[1] यथा वय पक्षिण वृक्षम् सुपलाशम् शोभनपर्णम् आसीदन्ति[2], एवम् सोमास सोमा मन्दिन तर्पयितार चमूषद अधिषवणचर्मणि चमसपात्रेषु [3]वा सत्तार स्थातार[3] इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति अधितिष्ठन्ति पीता सन्त । अधिष्ठितवता[4] च सताम् एषाम् अस्मत् सोमानाम् अनीकम् समूह[5] शवसा इन्द्रस्य बलेन शरीरवीर्यबुद्धिलक्षणेन उपलक्षित, बलरूपेण विपरिणत सन्नित्यर्थ, प्र दविद्युतत् प्रकर्षेण दीप्यते । इन्द्र बलरूपेण प्रदीप्तश्च सन् विदत् वेत्ति दातुं जानाति, ददातीत्यर्थ, स्व स्वर्गम् मनवे यजमानमनुष्यायेत्यर्थ । ज्योति कार्यकारणयो एकत्वोपचारात् अत्र कारणशब्देन कार्यमुच्यते । यजमानमनुष्यायेत्यर्थ । ज्योतिः तेजश्च ददाति आर्यम् आर्यस्य सर्वस्य जगत स्वामिन इन्द्रस्य स्वभूतमिन्द्रत्व च प्रापयतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पक्षिण इव वृक्षम् सुपर्णम् आ असीदन् सोमा इन्द्रम् मदकरा चमससादिन । प्र द्योतते एषाम् सोमानाम् अग्रम् बलेन युक्तम् । प्रयच्छतु इन्द्र आदित्याख्यम् ज्योति आत्मना[6] प्रेर्यम् मनुष्येभ्य ॥ ४ ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।
न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

[7]कृतम् । न । श्वऽघ्नी । वि । चिनोति । देवने[7] । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघऽवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्य । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराण । मघऽवन् । न । उत । नूतन ॥

उद्गीथ० कृतम् न कृतमिव यथा कृत नाम अयम्[8] अयाना मध्ये श्वघ्नी कितव वि चिनोति परीक्ष्य[9] गृह्णातीत्यर्थ, देवने आस्फारे[10] । एव भवानिन्द्र[9] संवर्गम्[11] सम्यगपा वृष्टिलक्षणाना वर्जयितार मेघम् अन्तरिक्षे सर्वमेघाना मध्य परीक्ष्य गृह्णाति । कदा । उच्यते—यत् यदा, मघवा भवानिन्द्र सूर्यम् आदित्य सर्तार वा मेघम् [12]अन्तरिक्षे स्थित[12] क्षारयतीत्यर्थ, जयत् जयति तदीयरसापहरणद्वारेण च वर्षास्वित्यर्थ । तत् ते तव स्वभूतम् वीर्यम् वीरकर्म आदित्यमेघनरलक्षण त्वत्त अन्य भविष्यत्कालीन न अनु शकत् त्वाम् अनुकर्तुं न शक्ष्यति, न पुराण नापि चिरन्तन अतीतकालीन अशकत् हे मघवन्! इन्द्र[1], न उत नापि नूतन नव वर्तमानकालीन शक्नोति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा देवने परस्वस्य हन्ता कितव कृतम् वि चिनोति, तथा त मृगयते सूर्यम्, यदा[13]

१-१ नव इव मूको २ °दन्ति मूको ३-३ वा सत्तार स्था तारा मूको ४ °धितिष्ठवता ५ समूहम् मूको ६ आ° यात्मना वि°. ७-७ अत्र या (५२२) द्र ८. अय मूको. ९ अयाना मध्य परी° वि°. १० आस्वे मूको ११ नास्ति मूको १२-१२ त नष्ट मूको १३ यदा वि°, तथा क.

सम्छेत्तारम् मघवा सूर्यम् अजयत्[1] । [2]एतदेव प्रत्यक्षम्[2] — न तत् त्वदीयम् वीर्यम् अन्य अनुकर्तुं शक्नोति, न प्रत्न, न अपि नूतनः ॥ ५ ॥

[3]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः[3] ॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा ।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मघऽवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषा ।
यस्य । अह । शक्रः । सवनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० विश विशम् मघवा इन्द्र सर्वान् जनान् परि अशायत पर्याप्नोति प्रतिगच्छतीत्यर्थः । गत्वा च जनानाम् यजमानजनानां स्वभूता धेना[4] आहुती[5] [6]अवचाकशत् सत्येनाभिपश्यति हूयमानलक्षणा[6] [7]ततस्ता अग्नौ दृष्ट्वा चाभिमुखेन[7] प्रतीच्छतीत्यर्थः । अथवा धेनेति वाङ्नाम । दर्शनेन चात्र श्रवणमुच्यते । वाच स्तुती शृणोतीत्यर्थः, वृषा वर्षिता इन्द्र । किञ्च यस्य अह यस्यैव यजमानस्य स्वभूतेषु सवनेषु तृप्ति[8] शक्र इन्द्र रण्यति तृप्तिनिमित्ता प्रीतिं करोति, स यजमान तीव्रै पटुरसै सोमै इन्द्रस्य तृप्तिनिमित्ता प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्रसादात् सहते अभिभवति पृत यत सङ्ग्राम कर्तुमिच्छत स्वशत्रून् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सर्वान् मनुष्यान् मघवा परि शेते जनानाम् [9]स्तुती अवदीपयन्[9] वृषा । यस्य एव शक्र सवनेषु रमते, स तीव्रै प्रदीयमानै[10] सोमै अभिभवति शत्रून् ॥ ६ ॥

आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम् ।
वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । सम्ऽअक्षरन् । सोमासः । इन्द्रम् । कुल्याःऽइव । ह्रदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सदने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० आप न यथा आपो वृष्टिलक्षणा भूमौ पतिता सत्य. सिन्धुम् नदीं प्रति गच्छन्ति, कुल्या इव ह्रदम् यथा च कुल्या शब्दकारिण प्रह्लादिन वा समुद्र प्रति गच्छन्ति, एवम् यत्[11] इन्द्रम् ऋत्विक्त्व त्यय कार्यं । यम् इन्द्रम् अभि समक्षरन् आभिमुख्येन सम्यक् क्षरन्ति गच्छन्ति सोमास सोमा । तस्य अस्य इन्द्रस्यार्थाय वर्धन्ति वर्धयन्ति[12] विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना । किम् । मह महत् पूजित वा हविर्जात च सदने स्थाने वेद्याख्ये, स्थिता इति शेष । किमिव

---

१. अजनयत् वि[१] अ[१]. २-२. एन्शेनव प्रधान वि[१] अ[१] ३-३. नास्ति मूको ४. धेनादीं मूको ५. आहुति मूको ६-६. अपचाकशत् स येनाभिपश्यति हूयमान वन्द मूको ७-७. ततस्तना अनाद् दृत्वा चानिमु[१] मूको ८. तृप्तिता मूको ९-९. स्तुतिं स्वदीरयन् वि[१] अ[१], स्तुतिरपदीपयन् वि[१]. १०. दी° वि[१]. ११. यम् मूको. १२. नास्ति मूको.

वर्धयन्ति। उच्यते—यवम् न वृष्टिः यथा यवं यवादि[1] सस्यं[1] वृष्टिः। कर्तरि कृत्। वर्षिता पर्जन्यः[1] दिव्येन दिविभवेन दानुना दानार्हेण वृष्ट्यादिकेन वर्धयति, एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आपः इव समुद्रम् अभि[१] संक्षरन्ति यदा सोमाः इन्द्रम् कुल्याः इव च ह्रदम्[१], तदानीम् अस्य इन्द्रस्य वर्धयन्ति मेधाविनः महत्त्वम् यज्ञे यवम्[१] इव वृष्टिः दिवि भवेन दानेन वर्षणेनेति ॥ ७ ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रज॒ःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दो वाक्यद्वयेनापि सम्बन्धयितव्यः। वृषा न यथा गोवृषः ईर्ष्यालुत्वात् क्रुद्धः गोयूथेषु गच्छति प्रतिवृषभवधाय, एवम् यः इन्द्रः विद्युद्रूपः क्रुद्धः पतयत् पतति गच्छति रजःसु उदकेषु मेघोदरगतेषु मेघवधाय। यश्चेन्द्रो मेघं हत्वा आ अकृणोत् अर्वाक्करोति इमं लोकं प्रति प्रक्षिपति अर्यपत्नीः अर्यस्य सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्या इमा वृष्टिलक्षणा अपः, सः मघवा इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे प्रायश्चित्ताध्यवसानेन क्षिप्रं हविषां दात्रे अविन्दत् लभते। लाभेनात्र तद्धेतुदानं लक्ष्यते। ददातीत्यर्थः। किं ददाति। ज्योतिः तेजो देवत्वलक्षणम्। मनवे मनुष्याय हविष्मते यजमानाय ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वृषभः इव क्रुद्धः पतति लोकेषु। यः देवपत्नीः आ अकृणोत् इमाः अपः दासपत्नीः[४], सः सुन्वते मघवा क्षिप्रदानाय प्रायच्छत् ज्योतिः मनुष्याय हविष्मते इति ॥ ८ ॥

उज्जायतां पर॒शुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्व१र्ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० भूयाः इति मध्यमपुरुषवचनश्रुतेः[७] प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सम्बोधनपदम् अध्याहार्यम्। हे इन्द्र! तव परशुः वज्रः उत् जायताम् उत्साही भवतु, अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे वा तव प्रसादाद् व्याप्रियतामित्यर्थः। केन सह। ज्योतिषा सह विद्युज्ज्योतीरूपेण त्वया सहेत्यर्थः। त्वमपि हे इन्द्र! भूयाः भव ऋतस्य उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य सुदुघा सुष्ठु दोग्धा, अस्मदर्थं वर्षितेत्यर्थः। कथम्। पुराणवत् चिरन्तनवत्। अतीतकाले यथा अस्मदर्थं सुष्ठु वर्षिता अभूः त्वम्, एवम् इदानीमपि वर्षिता भवेत्यर्थः। अथवा पुराणवत् पुराणानामिव यथा

---

1. यवादि वि[१] अ[१]. 2. सम्यक् मूको. 3. वज्रो मूको. 4. नास्ति वि[२] अ[१]. 5. भूदम् वि[१]; भूनम् अ[१]; भदम् वि[१]. 6. यद्रयम् वि[१] अ[१]. 7. °वनशब्दश्रु° वि[१] अ[१].

चिरन्तनानाम् अस्मत्पित्रादीनाम् अर्थाय यर्विता अभू त्वम्, एवम् अस्माकमपि यर्विता भूया । किंच वि रोचताम् सुष्टु प्रिय.[1] तव भवत्वित्यर्थं, [2]अरुष † अरपति ‡ आरोचनवर्णविषयवचन [2] गत्यर्थं वा[3] । आरोचनवर्ण देवान् प्रति गन्ता वा अस्मत्सोम भानुना स्वदीप्त्या, शुक्र इति शेष, शुचि शुद्ध सुसस्कृत इत्यर्थ । किञ्च स्व न यथा आदित्य शुभ्रम् शोचिष्मद् दीप्तिमत् शुशुचीत 'शोशुच्यते अत्यर्थं' दीप्यत इत्यर्थ । एवमस्य[4] सोमस्य पीत्वा अत्यर्थं दीप्यतां भवानिन्द्र सत्पति सतां पाता रक्षिता ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वय व्याख्यातार्थम् ।

वेङ्कट० उत् जायताम् इन्द्रस्य वज्र ज्योतिषा सह । अथ तस्य भूयात् सत्यभूतस्य मृदुषा माध्यमिका वाक् 'प्रद इव' काले । वि रोचताम् आरोचमान भानुना ज्वलन् आदित्य इव । ज्वलन् अत्यन्तदीप्तो भवतु सतां पति ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभि । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभि । प्रथमा । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता ।]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पति । न । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयो ।
इन्द्र । पुरस्तात् । उत । मध्यत । न । सखा । सखिऽभ्य । वरिव । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता ।]

[7]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्ग [7] ॥

[४४]

[6]कृष्ण आङ्गिरस ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्द, आद्यास्तिस्रोऽन्त्ये च त्रिष्टुभ [6] ।

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

---

१ प्रीतय वि[१] २ २ मधुर अहतिरारोच° वि[१] अ[१] † °दि वि[१]. ‡ नास्ति वि[१] ३. नास्ति मूको. ४ ४ शोच्यते दीप्यते अत्यर्थं वि[१], शोच्यते वि[१] अ[१]. ५. अवमस्य मूको ६-६. प्र नव वि[१] अ[१]. ७-७. नास्ति मूको

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।
प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः स्वपतिः स्वभक्तानां पालयिता तुविष्मान् बलनाम्नां प्रदर्शनार्थत्वाद् अर्थाविरोधाच्च बलवानित्यर्थः। अथवा 'तु वृद्धौ' इत्यस्य किति प्रत्यये परतः गुणे प्रतिषिद्धे उवङादेशे[1] कृते तुविरिति भवति रूपम्। तुवि प्रातिपदिकान्मतुप्। तुविष्मान् सर्वप्रकारवृद्धिमान् इत्यर्थः। अथवा तुविरिति बहुनाम. तुविशब्दस्यापि[2] ईषद्विकृतः पर्यायवचनो दंसशब्दस्य कर्मनाम्नो दंसःशब्दवत्[3]। तुविष्मान् बहुमान् बलपौरुषप्रज्ञानीत्यैश्वर्यात् सर्वस्तुतिविषयबहुत्ववान् वेत्यर्थः। मदाय अति आ यातु सर्वान् आगमनप्रतिबन्धान् अतीत्यास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु। कथम्। तूतुजानः क्षिप्रनामैतत्। क्षिप्रः त्वरमाण इत्यर्थः। केनायातु। धर्मणा धारयित्रा रथेन। किं कुर्व-न्नायातु। प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् उपक्षपयन्नित्यर्थः। विश्वा सर्वाणि सहांसि शत्रु-बलानि। केन प्रत्वक्षाणः। अपारेण अनन्तेन शरीरेण महता च सेनालक्षणेन वृष्ण्येन सामर्थ्यादत्र बलनामैतत्। बलेनेत्यर्थः॥ १॥

वेङ्कट० आ यातु इन्द्रः धनपतिः मदार्थम्, यः धारकेण त्वरमाणः वृद्धः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् अति[4] गच्छति विश्वानि बलानि पारवर्जितेन[5] महता बलेन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।
शीभं राजन्त्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।
सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥
शीभम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते ।

उद्गीथ० हे इन्द्र! सुष्ठामा शोभनस्थामा सुगमन इत्यर्थः, रथः तव स्वभूतः सुयमा सुयमौ, बद्धावित्यर्थः, हरी अश्वौ च ते तवैव स्वभूतौ। किञ्च नृपते! त्रैलोक्यस्य राजन्![6] मनुष्यादिप्रजानां पातः! वा तव गभस्तौ 'गभस्तिः' (निघ २,४) इति बाहुनाम। बाहुसम्बन्धाच्चात्र हस्तो लक्ष्यते, बाहुसम्बद्धे हस्त इत्यर्थ.। मिम्यक्ष गच्छति (तु. निघ २,१४) सदा शत्रुवधाय तिष्ठतीत्यर्थ, [7]वज्र. च[7] त्वदीयः। एतैः स्तुतिभिः कारणैः शीभम् शीघ्रं हे राजन्! सर्वेश्वर! सुपथा शोभनेन स्वर्गमार्गेण आ याहि आगच्छ अर्वाङ् अस्मदभिमुखम्। आगतस्य च सतः ते तव पपुषः सोमं पीतवतः सम्बन्धीनि वृष्ण्यानि बलानि शरीरवीर्यशौर्यबुद्धि-वृद्धिलक्षणानि वर्धाम स्तुतिभिः वर्धयाम इत्यर्थः॥ २॥

वेङ्कट० शोभनावस्थानः तव रथः, सुयमौ च अश्वौ[8]। संहतो भवति नृपते! तव[9] बाहौ वज्रः।

---

१. उवर्णादेशे मूको. २. °शब्दोऽपि मूको. ३. दंसश° मूको. ४. अमि वि[२] अ[१]; इति वि[१]. ५. परिव° मूको. ६. राज मूको. ७-७. वज्रश्चौ वि[१]; वज्राश्च वि[२] अ[१]. ८. वाश्वौ वि[१]. ९. त्रुटितम् वि[२] अ[१].

तथा सति शीघ्रम् राजन्! सुपथा आ याहि अभिमुखम् रथेन। वर्धयाम तव सोमं पीतवत[1] बलानि ॥ २ ॥

एन्द्र॑वाहो॑ नृपतिं॒ वज्र॑बाहुमु॒ग्रमु॒ग्रास॑स्तवि॒षास॑ एनम् ।
प्रत्व॑क्षसं वृष॒भं स॒त्यशु॑ष्म॒मेम॑स्म॒त्रा स॑ध॒मादो॑ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्र॑ऽवाहः । नृ॒ऽपतिम् । वज्र॑ऽबाहुम् । उ॒ग्रम् । उ॒ग्रासः॑ । त॒वि॒षासः॑ । ए॒न॒म् ।
प्रऽत्व॑क्षसम् । वृ॒ष॒भम् । स॒त्यऽशु॑ष्मम् । आ । ई॒म् । अ॒स्म॒ऽत्रा । स॒ध॒ऽमादः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० आ इन्द्रवाहः इन्द्रस्य वोढारः यज्ञ प्रत्याह्वातारः अस्मदृत्विजः इत्यर्थः, नृपतिम् यजमानमनुष्याणां पातारम् वज्रबाहुम् शत्रुवधाय सदा गृहीतवज्रहस्तम् उग्रम् शूरम् अप्रसह्यम् उग्रासः [2]अन्ययजमानर्त्विग्भिः सम्यक्कर्मानुष्ठानविज्ञानेन[2] अप्रसह्याः तविषासः [3]ज्ञानकर्मसमुच्चयकारित्वाद् दिव्यसर्वगुणोपेतत्वाच्च[3] महान्तः एनम् इन्द्रम् प्रत्वक्षसम् प्रकर्षेण शत्रुबलानां तनूकर्तारम् वृषभम् वर्षितारम् सत्यशुष्मम् अविसंवादिबलम् ईम् अस्मत्रा। ईमिति पदपूरणः। अस्मत्रा अस्मान् प्रति सधमादः स्तुतिभिः हविर्भिश्च सहतर्पयितारः आ वहन्तु यागार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु[4] इन्द्रस्य वोढारः नृपतिम् वज्रबाहुम् उद्‌गूर्णम् उग्राः प्रवृद्धाः एनम् प्रकर्षेण तनूकर्तारम् वृषभम् सत्यबलम् अस्मासु सहमाद्यन्तः ॥ ३ ॥

ए॒वा पतिं॑ द्रोण॒साचं॒ सचे॑तसमू॒र्जः स्क॒म्भं ध॒रुण॒ आ वृ॑षायसे ।
ओजः॑ कृष्व॒ सं गृ॑भाय॒ त्वे अप्यसो॒ यथा॑ केनि॒पाना॑मि॒नो वृ॒धे ॥ ४ ॥

ए॒व । पति॑म् । द्रो॒ण॒ऽसाच॑म् । सऽचे॑तसम् । ऊ॒र्जः । स्क॒म्भम् । ध॒रुणे॑ । आ । वृ॒ष॒ऽय॒से॒ ।
ओजः॑ । कृ॒ष्व॒ । सम् । गृ॒भा॒य॒ । त्वे इति॑ । अपि॑ । असः॑ । यथा॑ । के॒ऽनि॒पाना॑म् । इ॒नः । वृ॒धे ॥

उद्गीथ० एव एवम् उक्तेन प्रकारेण पतिम् सर्वस्य स्वामिनम् इन्द्रम् द्रोणसाचम् द्रुममयसोमपात्राणां सवितारम् सचेतसम् समज्ञं सर्वज्ञमित्यर्थः, ऊर्जः स्कम्भम् 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। बलस्य प्राणस्य वा जीवनस्य स्कम्भभूतम् आधारमित्यर्थः, धरुणे सर्वस्य जगतो धारयितरि यज्ञे आ वृषायसे। लोडर्थेऽत्र लट्। हविर्भिर्मर्यादया [5]सेक्तुमिच्छ सर्पय[5] हे अध्वर्यो[6]। तर्पयित्वा च ओजः कृष्व बलम् इन्द्रस्य कुरु। सम् गृभाय पुनरपि यागार्थं संगृहाण त्वे अपि[7] त्वमपि हे इन्द्र[8]। यस्त्वम्[8] इनः सर्वस्येश्वरः सः त्वम् केनिपानाम् मेधाविनाम् ऋत्विजां (तु° निघ ३,१५) यथा यथावत् सर्वप्रकारया बुद्ध्या वृधः वर्धनाय [8]असः भव[8] ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवम् पतिम्[9] द्रोणकलशस्य सेवितारम् सर्वप्रज्ञम्[10] बलस्य धारकम् धरुणे[11] आ सिञ्चसे जठरे।

---

1 °वन्तो वि[1] अ[1]. 2-2 अन्य यजमानर्त्विग्भिः कर्मा° वि[1], अन्यो यजमानर्त्विग्भिः सम्यक् कर्मा° वि[2] अ[1]. 3-3 °समुच्चयकारित्वादिव सर्वं° मूको. 4 °न्तु मूको. 5-5 °मिच्छत वयम् मूको. 6 अपि असः मूको. 7 यस्तम् मूको. 8-8 असमव मूको. 9. वदन्ति वि[2] अ[1], वन्ति वि[1]. 10. सर्वज्ञम वि[1] अ[1], सप्रज्ञ वि[2] 11. कर्मणि मूको.

स इव वरम् कुरुष्व । सम् गृहाण चास्मानपि त्वयि, भवसि यथा त्व मेधाविनाम् अस्माक स्वामी वर्धनाय । 'वेनिर'[1] (निघ ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम्[1] इति ॥ ४ ॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः ।
त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र[1] त्वद्देयानि वसूनि धनानि अस्मे अस्मान् प्रति आ गमन् आगच्छन्तु[1], अस्मभ्य धनानि देहीत्यर्थः । किञ्च हि यस्मात् अहम् शंसिषम् त्वा स्तौमि, तस्मात् स्वाशिषम् शोभना आशिषो यस्मिन् स स्वाशी, त स्वाशिषम् शोभनधनप्रार्थनायुक्तमित्यर्थः, भरम् सर्वस्य जगतो भर्तारं यज्ञ मम सोमिन सोमसम्पादिन स्वभूतम् आ याहि आगच्छ । आगत्य च य त्वम् ईशिषे सर्वस्य, सः त्वम् अस्मिन् अस्मदीय वेदिस्तरण बर्हिषि आ सत्सि आसीद उपविश । उपविश्य च अनाधृष्या असुररक्षोभि अभिभवितुमशक्यानि तव स्वभूतानि पात्राणि सोमपात्राणि धर्मणा पानकर्मणा, योजयेति शेष, पीत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तु मयि धनानि । आ शंसिषम् हि त्वाम् अहम् स्वाशिषम् । यज्ञम् आ याहि सोमिन[1] । त्वम्[1] ईशिषे धनस्य । स त्वम् आ सीद अस्मिन् बर्हिषि । तव सोमपात्राणि आधर्षयितुम् अशक्यानि कर्मणा[1] ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः" ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा ।
न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! तव प्रसादात् पृथक् पृथग्भूता[1] अन्यै सुकृतिभि सहेत्यर्थः, प्र आयन् प्रकृष्टया गत्या गता स्वर्गं प्राप्ता इत्यर्थः, प्रथमा 'पूर्वे तव' देवहूतय कर्तरि कृत् । देवाना यागार्थम्[10] आह्वयितार यष्टार इत्यर्थः । किञ्च अकृण्वत कृतवन्तश्च श्रवस्यानि श्रवणार्हाणि दुष्टरा दुरनुकराणि[11] अन्यै सुकृतिभि दुष्प्रापाणीत्यर्थः । किञ्च य न शेकु नाऽशक्नु वन् यज्ञियाम् यज्ञमयीम् नावम् आरुहम् आरोढुम् यज्ञमनुष्ठातुमित्यर्थः, ते अयज्वान

१ केनिपात वि[1] अ[1], कनपा वि[1]. २ तु काचित्क निघ मूको. ३. आगन्तु मूको. ४ स्वामिनम् वि[1] अ[1], तस्मिन्निति वि[1] ५ नास्ति वि[1] अ[1]. ६ °णाम् वि[1] अ[1], °ण वि[1]. ७-७ नास्ति मूको. ८ स्तुत वि[1] ९-९ पूर्वंव मूको १०. योगा° मूको ११ तु या ५,२५, °नुमरा° मूको

तव क्रोधात् ईर्मा एव ईरणेनैव[1] अधोगमनेनैव नि अविशन्त नीचैरविशन्त अधोगतिं गता इत्यर्थः, केपय कपूया दुष्पूया वा अपकर्माण इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पृथक् [2]प्र गच्छन्ति[2] देवलोकान् प्रथना देवहूतय[3] ये देवानाह्वयन्ति। अकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुस्तराणि अन्यै, ये शक्नुवन्ति यज्ञियाम् नावम् आरोढुम्। 'अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुम्, ईर्मैव ते न्यविशन्त, इहैव ते न्यविशन्त, ऋणेनैव ते न्यविशन्त, अस्मिन्नेव[4] लोक इति वा' (या ५,२५)। केपय कुत्सितपूया शोधनीयकर्माण ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे सन्तु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः । आऽयुयुज्रे ।
इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० एव एव एवमेव यथोक्तप्रकारेण 'न ये शेकुः' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, [5]अपाक् वचनस्य[5] व्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः। अपाञ्च[6] अधोगतय इत्यर्थः, सन्तु तव क्रोधात् भवन्तु अपरे वर्तमानकालीना अपीत्यर्थः। के। दूढ्यः दुर्धियः देवयागं प्रति कुत्सितमतयः अयज्वाना इत्यर्थः। ये कीदृशाः। येषाम् अयज्वनां [7]स्वभूता अश्वाः[7] दुर्युजः बलवत्त्वात् दुर्योजना अपि सन्तः आ युयुज्रे आभिमुख्येन युज्यन्ते रथेषु भृत्यैः। ये ईश्वरा अपि सन्तो न यजन्ते तवेत्यर्थः। किञ्च इत्था अमुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'पृथक् प्रायन्' (ऋ १०,४४,६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, ये उपरे तेऽपि, अपरे वर्तमानकालीना इत्यर्थः। प्राक् सन्ति। प्रागित्यत्र पूर्ववत् लिङ्गवचनव्यत्ययः कार्यः। सन्ति इत्यपि[8] लोडर्थे लट्। प्राञ्चः सन्तु प्रकृष्टगतयो भवन्तु। तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः। के। यत्र येषु पुरूणि बहूनि वयुनानि भोजना प्रज्ञानानि धनानि च दावने दानाय देवेभ्यो हविर्दानार्थमवस्थितानि न भोगार्थमेवेत्यर्थः[9]। येऽपि वर्तमानकालीना देवयाजिन अस्मदादयः, तेऽपि तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवम् एव अपाचीना[10] [11]सन्तु अपरे, अस्मान् प्रति ये[11] दुर्बुद्धयः, अश्वा येषाम् दुर्याजा प्रबला रथेष्वायुज्यन्ते। अथ अमुत्र स्वर्गे भवन्ति, ये प्राक् मरणाद् दवाना दानाय भवन्ति उपरे अस्मिन् लोके, बहूनि यत्र कान्तानि भोजनानि विद्यन्ते ॥ ७ ॥

गिरीँरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

---

१ ईरक्षणेनैव वि[1], इक्षणेनैव वि[1], ईरक्षनैव अ. २-२ नास्ति वि[2] अ[1], प्रयच्छन्ति वि[1] ३ °वभूत° मूको ४ °व ते मूको ५-५ अपाक् वचः° मूको ६ अश्वाच वि[1]. ७-७. °तान् अश्वान् मूको ८ वि मूको ९ भोगतार्थं° मूको १० अवा° वि[2] अ[1]. ११-११. सत्वमस्माकं प्रतिमा वि[2] अ[1], °प्रतिदद्रा वि[2]

गिरीन् । अज्रान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति सम्ऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥

उद्गीथ० गिरीन् हिमवदादीन् मेघान् वा । कीदृशान् । अज्रान् अजनान्[1] आकाशगामिन इत्यर्थः, रेजमानान् पक्षच्छेदभयात् भीतान् कम्पमानान् वा अधारयत् धारितवान् इन्द्रः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे वा निश्चलान् कृतवानित्यर्थः । द्यौः द्युलोकः तन्निवासी वा जनः क्रन्दत् असुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् आह्वयति इन्द्रम् आत्मनः परित्राणार्थम् । अन्तरिक्षाणि अनाऽलम्बनानि अन्तरिक्षलोकान् कोपयत् कोपयति सङ्क्षोभयतीत्यर्थः । समीचीने परस्परं सङ्गते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि स्कभायति स्तभ्नाति अन्तरिक्षेण । किञ्च वृष्णः वर्षितॄन् स्वोदकस्य सेक्तॄन् सोमान् पीत्वा मदे सति 'मत्तः सन्नित्यर्थः,'[2] उक्थानि शस्त्राणि शंसति हेतुकर्मकर्तृत्वेन शंसयति वा होतारम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मेघान् गमनशीलान् कम्पमानान् यः अधारयत्[3] । द्यौः भीता क्रन्दति । तथा[4] अन्तरिक्षाणि कोपयत् । समीचीने द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षेण[5] वि स्कभ्नाति[5] । सोमम् पीत्वा मदे सति प्रशस्यानि[6] वचनानि[7] ब्रवीति ॥ ८ ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुऽकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सवने । अस्तु । ओक्यम् । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥

उद्गीथ० हे मघवन् ! येन अङ्कुशेन आरुजासि आङ् ईषदर्थे । 'वशीकरणार्थम् ईषत् पीडयसी-त्यर्थः'[8], शफारुजः शफैः आभिमुख्येन रोक्तॄन् परबलानां हन्तॄन् ऐरावतादीन् हस्तिनः, इमम्[9] अङ्कुशम् सुकृतम् सुसंस्कृतम् ते तव स्वभूतम् अहम् बिभर्मि मदभिमुखं धारयामि यागार्थं त्वामाह्वयन्नात्माभिमुखं करोमि । अधिष्ठितैरावतं गृहीताङ्कुशं च त्वाम् अहं यागार्थम् आह्वया-मीत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा आगच्छ । आगतस्य च सतः[10] ते तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये सु सवने शोभने यज्ञे माध्यन्दिने वा सवने त्वद्भुक्ते अस्तु भवतु ओक्यम् ओक एव ओक्यम् । स्वार्थे यत् । ओको निवासः वेदिलक्षणः । आगत्य वेद्याम् उपविशेत्यर्थः । उपविश्य च सुते अभिषुते सोमे इष्टौ तव सोमेन यागे च सति हे मघवन् ! बोधि बुध्यस्व स्तुतीः अस्मदीयाः शृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च आभगः आभक्ता भवान् अस्माकं धनं दाने[11] आभिमुख्येन साधिता[12] भव इत्यर्थः ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वयं व्याख्यातार्थम् ।

---

१. अजनान् मूको. २-२. मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि[1]; मत्तानित्यसन्नित्यर्थः वि[2] अ. ३. °यन् मूको. ४. यथा अ[1]. ५-५. विष्टभ्रा° अ[1]. ६. प्रविश° वि[1]. ७ वचांसि अ[1]. ८-८. °वरणत्वमीषत् पीडयसी यर्थः मूको. ९. नास्ति मूको. १०. सतः वि[1]. ११. दाने धनेन मूको १२. बोधिता वि[1]; सेधिता वि[2].

वेङ्कट० इमम् बिभर्मि सुकृतम् ते अङ्कुशम् इति स्तुतिमाह। येन आभिमुख्येन हंसि स्तुत मघवन्! 'परेषाम् अश्वान् शफैर्ये आरुजसि'[1]। अस्मिन् अपि म[2] सवने भवतु तव निवास। सुतसोमे यज्ञे मघवन्! भुष्यस्व स्तुती आभजनीयः[3] ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम्।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः। तरेम। अमतिम्। दुःऽएवाम्। यवेन। क्षुधम्। पुरुऽहूत। विश्वाम्।
वयम्। राजऽभिः। प्रथमा। धनानि। अस्माकेन। वृजनेन। जयेम ॥ १० ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,१०) व्याख्याता]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः।
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः। नः। परि। पातु। पश्चात्। उत। उत्ऽतरस्मात्। अधरात्। अघऽयोः।
इन्द्रः। पुरस्तात्। उत। मध्यतः। नः। सखा। सखिऽभ्यः। वरिवः। कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्वं (ऋ १०,४२,११) व्याख्याता]

[4]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः[4] ॥

[४५]

[5]वत्सप्रिर्भालन्दन ऋषिः। अग्निर्देवता। त्रिष्टुप् छन्दः[5]।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः। परि। प्रथमम्। जज्ञे। अग्निः। अस्मत्। द्वितीयम्। परि। जातऽवेदाः।
तृतीयम्। अप्ऽसु। नृऽमनाः। अजस्रम्। इन्धानः। एनम्। जरते। सुऽआधीः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'दिवस्परि' इति द्वादशर्चम् आग्नेय भालन्दन वत्सप्रि[6] ददर्श। दिव परि प्रथमम्[7] द्युलोकस्योपरि पूर्वम्[7] जज्ञे जात अग्नि आदित्यात्मना। अस्मत् परि अस्माकमुपरि द्वितीयम् जात पार्थिवात्मना जातवेदा उत्पन्नप्रज्ञानोऽग्नि। तृतीयम् अप्सु 'आप' (निघ १,)

१-१ °मश्वा वैयं रुजति वि[1] अ[1], °मश्व छदैय मरुजन्त वि[2]. २ सुते मूको ३ °य मूको. ४-४. नास्ति मूको ५ °प्री वि[1]. ६ नास्ति वि[1] अ[1]. ७ प्रथम पूर्वं वि[2] अ

इत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षे विद्युदात्मना जातोऽसि नृमणा' नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकत्वेन' आसक्तचित्तः। एवंरूपम् एनम् अग्निम् इन्धान' हविर्भिः दीपयन् जरते स्तौति स्वाधी' सुमनाः, नेतर दुर्बुद्धिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिर्भालन्दन'। अत्र वाजसनेयकम्—"'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्नि' इति। प्राणो वै दिव प्राणाद्वा वा एष प्रथममजायत 'अस्मद् द्वितीय परि जातवेदा' इति यदेनमदो द्वितीय पुरुषविधो अजनयत् 'तृतीयमप्सु' इति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयद् 'नृमणा अजस्रम्' इति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्र 'इन्धान एनं जरते स्वाधी'' इति यो वा एनमिन्धे स एन जनयते स्वाधी" (माश ६, ७,४,२) इति ॥ १ ॥

वि॒द्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा ।
वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥ २ ॥

वि॒द्म । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्रे॒धा । त्र॒याणि॑ । वि॒द्म । ते॒ । धाम॑ । विऽभृ॑ता । पु॒रु॒ऽत्रा ।
वि॒द्म । ते॒ । नाम॑ । प॒र॒मम् । गुहा॑ । यत् । वि॒द्म । तम् । उत्स॑म् । यतः॑ । आ॒ऽज॒गन्थ॑ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्ने! विद्म जानीमः वयम् ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि। विद्म जानीमश्च वयम् ते तव धाम धामानि स्थानानि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहव- नीयान्वाहार्यपचनानि शामित्राग्नीध्रीयधिष्ण्याख्यानि। विद्म जानीमश्च वयम् ते तव नाम परमम् प्रकृष्टं प्रधानम् गुहा गूढ संवृतम् अनिर्ज्ञातम् अवेदविद्भि[2] यविष्ठ इत्यादिकम् यत् वेदे प्रसिद्धम्। विद्म जानीमश्च वयम् तम् उत्सम् उत्स्यन्दयितारम् उत्पादयितार विकाराणाम् कारणात्मानम्, यतः आजगन्थ आगतवानसि त्वम् उत्पन्नवानसीत्यर्थ। [3]श्रुतिवचनाद् अण्डादिति[3] केचित् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—"'विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि' इति। अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि 'विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा' इति यदिद बहुधा विह्रियते 'विद्मा ते नाम परम गुहा यद्' इति यविष्ठ इति वा अस्य तन्नाम परम गुहा 'विद्मा तमुत्स यत आजगन्थ' इत्यापो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथममाजगाम" (माश ६,७,४,४) इति ॥ २ ॥

स॒मु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व॑१॒॑न्तर्नृ॒चक्षा॑ ईधे दि॒वो अ॑ग्न॒ ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्थि॒वांस॑म॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑वर्धन् ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रे । त्वा॒ । नृ॒ऽमनाः॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । नृ॒ऽचक्षाः॑ । ई॒धे॒ । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । ऊध॑न् ।
तृ॒तीये॑ । त्वा॒ । रज॑सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । म॒हि॒षाः । अ॒व॒र्ध॒न् ॥ ३ ॥

---

१. अनुग्राह' मूको. २. वेद' मूको. ३-३. 'नादण्डादिति वि' म, 'ण्ड निति वि'.

उद्गीथ० समुद्रे महोदधौ त्वा त्वाम् अन्तर्गतम्[1] अग्निम् नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राह्येषु अनुग्राहकत्वेनाऽऽसक्तमना वरुणः अप्सु अन्तः अपां मध्ये ईधे सन्दीपितवान् वाडवात्मना स्थितम्। किञ्च हे अग्ने! त्वाम् नृचक्षाः नृणां कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं द्रष्टा आदित्यश्च ईधे सन्दीपितवान्। क्व। दिवः सम्बन्धिनि[2] ऊधन् ऊधनि रसाधारत्वाद् ऊधःस्थानीये आदित्यमण्डले यन्ते वा। किञ्च तृतीये ग्रयाणां पूरणे रजसि लोके अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् उपस्थे उपगम्य आसनस्थाने अन्तरिक्षे त्वा त्वामग्निम् तस्थिवांसम् स्थितवन्तं विद्युद्रूपम् महिषाः[3] महान्तः स्तोतारः माध्यमिका देवगणाः मरुदादयः अवर्धन् अवर्धयन्त[4] स्तुतिभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—" 'समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्त' इति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा[5] प्रजापतिरित्येतद् 'नृचक्षा[6] ईधे दिवो अग्न ऊधन्' इति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊधः 'तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसम्' इति द्यौर्वै तृतीयं रजः 'अपामुपस्थे महिषा अवर्धन्' इति प्राणा वै[7] महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धयन्नित्येतत्" (माश ६,७,४,५) इति ॥ ३ ॥

अक्रन्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद् वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि ही॒मि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ४ ॥

अक्र॑न्दत् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम॑ । रेरि॑हत् । वी॒रुधः॑ । स॒म्ऽअ॒ञ्जन् ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अख्य॑त् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । भा॒नुना॑ । भा॒ति॒ । अ॒न्तरिति॑ ॥ ४ ॥

उद्गीथ० दावरूपः स्तूयते। अक्रन्दत् क्रन्दनेन आह्वानेन अत्र शब्दमहत्त्वं लक्ष्यते[8]। क्रन्दति महान्तं शब्दं करोतीत्यर्थः, अग्निः दावरूपः[9]। किमिव। स्तनयन् इव द्यौः यथा स्तनयन् द्यौः दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यः महान्तं शब्दं करोति, एवम्। किमन्यत् कुर्वन् तत् करोति। उच्यते—क्षाम क्षामायां पृथिव्याम् अटव्यामित्यर्थः, रेरिहत् आस्वादयन् वीरुधः ओषधीः समञ्जन् प्रदेशान्तरेण सङ्गच्छमानश्च, इतश्चेतश्च धावंश्चेत्यर्थः। अथवा क्षामाम् आस्वादयन् सन्तर्पयन्नित्यर्थः, वीरुधश्च [10]सम्प्रक्षयन् सन्तापयन्नित्यर्थः[10]। किञ्च सद्यः समाने काले एकेन क्षणेनेत्यर्थः[11], जज्ञानः जायमानः इद्धः दीप्तः वि अख्यत् दग्धव्यं वस्तु विविधं पश्यतीत्यर्थः। ईम् हि इति पदपूरणौ। किञ्च रोदसी अन्तः द्यावापृथिव्यौ अन्तरेण भानुना स्वदीप्त्या आ भाति मर्यादया दीप्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र[12] वाजसनेयकम्—" 'अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः' इति क्रन्दतीव[13] हि पर्जन्यः स्तनयन्[14] 'क्षामा रेरिहद् वीरुधः समञ्जन्' इति क्षामा[15] वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो[16] वीरुधः समनक्ति 'सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यद्' इति सद्यो ह्येष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयति 'आ रोदसी भानुना भात्यन्त'

---

१ अन्तम् मूको. २ सम्बन्धीनि मूको. ३ हविषा मूको. ४. °यन्ति मूको. ५ तदा मूको. ६ नृच क्षुरा वि° अ°. ७ वैव मूको. ८. वक्ष्यते मूको. ९. देवरूप मूको. १०-१० सम्प्रक्षपयन् सन्तर्प° मूको. ११ लक्षणेने° मूको. १२ नास्ति वि°. १३ क्रन्दवती वि° अ°, क्रन्दतीम वि°. १४-१४ °यन्निव द्यौ मूको. १५. क्षाम मूको. १६ रेरु° मूको.

इतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुनाऽऽभाति" (माश ६,७,२,२) इति वैद्युतस्य स्तुतिः, यद्वेयं द्वावाग्ने.[1] स्तुतिरिति ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उत्ऽआर । धरुणं । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पण । सोमऽगोपा ।
वसु । सूनु । सहसः । अप्ऽसु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० श्रीणाम् विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दातेत्यर्थ । अथवा श्रीणा सेवनीयानां देवाना मध्ये उदारो दाता धनानाम्। आरेति प्रतोदाग्रे निखातं तुदनसाधनं लोहमयमुच्यते। उद्धृता आरास्थानीया प्रार्थना यत. स उदार. परेङ्गित ज्ञात्वा अप्रार्थित एव दाता। श्रयणीयाना देवाना मध्ये पराभिप्रायं ज्ञात्वा अप्रार्थित एव धनाना दाता अग्निरित्यर्थ । धरुणः धारयिता च रयीणाम्, धनानाम्[2] ईश्वरश्चेत्यर्थ । न च[3] स्वाभिमताना धनाना दाता। किं तर्हि। मनीषाणाम् मनसा अभीप्सितानाम् अर्थानाम् प्रार्पण प्रापयिता सोमगोपा सोमस्य [4]गोपायिता रक्ष[4] आदित्य[5]। किञ्च वसु धनम् अग्नि· धनवदुपभोग्य इत्यर्थं । प्रशस्तो वा। आच्छादयिता वा सर्वस्य स्वतेजसा। सूनु. सहस· बलस्य पुत्र बलेन मथ्यमानो जायते यस्मात्। अप्सु राजा अपा मध्ये दीपिता विद्युदात्मना। किञ्च वि भाति विविध दीप्यते अग्रे उपरीत्यर्थं । कस्य। उषसाम्। इधान इध्यमानोऽग्निहोत्रार्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० श्रीणाम् उद्गमयिता धारक रयीणाम्[6] अभिलषिताना प्रापक सोमगोप्तृकः वासयिता सहस सूनु [7]अप्सु स्थित[7] राजा [8]वि भाति[8] उषसाम् अग्रे समिध्यमान ॥ ५ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।
वीळुं चिदद्रिमभिनत् परायञ्जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतु । भुवनस्य । गर्भ । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमान ।
वीळुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जना । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥६॥

उद्गीथ० यच्छन्दसम्बन्धात् चतुर्थे पादे व्याख्याप्रारम्भ कार्य । पञ्च जना निषादपञ्चमा[9] वर्णा यत् यदा अग्निम् अयजन्त स्तुतिभि हविर्भिश्च पूजयन्ति कर्मणा [10]कुर्वन्ति वा[10], तदा विश्वस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतु कर्ता पताकास्थानीयो वा प्रज्ञाभूतो वा सर्वस्य अग्नि[11] भुवनस्य भूतजातस्य गर्भ गर्भभूतश्च अन्तर्वर्तित्वात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ[12] आ अपृणात् आपूरयति स्वतेजसा

---

१. देवा° मूको. २. जनानाम् मूको. ३. च मूको. ४-४ गोपयिता रक्ष मूको. ५. आदि- ° त्य. मूको. ६. रमणीयाम् वि°, रमणीयम् अ°. ७-७. नास्ति वि° अ°. ८-८. विभा° वि° अ°, विभाति वि°. ९. पञ्चमा मूको. १०-१० कुर्वन्ति मूको. ११. अग्नि मूको. १२. °व्यौ मूको.

जायमान इवालारूपो भवन्नित्यर्थः । किञ्च वीळुम् चित् दृढमपि अद्रिम् मेघं पर्वतं वा अभिनत् भिनत्ति वेगेन परायन् हविरादाय देवान् प्रति गच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वस्य प्रज्ञापक उदकस्य गर्भे आ पूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान, दृढम् अपि मेघम् भिनत्ति परायन् परागच्छन्, यदा एनम् अग्निम् पञ्च जनाः यजन्ते[1] ॥ ६ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः'[*] ॥

उ॒शिक् पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।
इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒क । अ॒र॒ति । सु॒ऽमे॒धा । मर्ते॑षु । अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । नि । धा॒यि॒ ।
इय॑र्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उशिक् 'वश कान्तौ' इत्यस्य इजिक्प्रत्यये[1] परत सम्प्रसारणे कृते उशिगिति भवति रूपम् । सर्वस्य कान्त कामयिता वा हविषा स्तुतीनाञ्च मेधावी पावक शोधयिता सर्वस्य अरति[2] हविरादाय गन्ता च देवान् प्रति निर्भर्त्सयिता वा । अत्र आङुपसर्गो द्रष्टव्य आरति[2] आरण[3] आरयिता वा भूतानाम् सुमेधा सुमतिश्च मर्त्येषु मनुष्येषु अग्नि अमृत नित्य नि धायि निहित स्थापितः प्रजापतिना कर्मार्थम् । निहितश्च सन् उत् इयर्ति धूमम् अरुषम् आरोचनवर्णम् भरिभ्रत् अत्यर्थं धारयन् जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेत सिञ्चति धूम साऽमुत्र वृष्टिर्भवति' (माश ७,४,२,२१) इति श्रुते । शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा दीप्त्या द्याम् दिवम् इनक्षन् गच्छन् व्याप्नुवन् वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कामयमान शोधक गन्ता सुप्रज्ञ मरणधर्मसु[*] अग्नि मनुष्येषु अमृत नि-हितः । सोऽय प्रेरयति धूमम् आरोचमान रूप धारयन् । उत् गच्छति शुक्रेण शोचिषा द्याम् व्याप्नुवन् ॥ ७ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौद् दु॒र्मर्ष॒मायुः॑ श्रि॒ये रु॑चा॒नः ।
अ॒ग्निर॒मृतो॑ अभव॒द्वयो॑भि॒र्यदे॑नं॒ द्यौर्ज॒नय॑त् सु॒रेताः॑ ॥ ८ ॥

दृ॒शा॒न । रु॒क्म । उ॒र्व्या । वि । अ॒द्यौ॒त् । दुः॒ऽमर्ष॑म् । आयु॑ । श्रि॒ये । रु॒चा॒न ।
अ॒ग्नि । अ॒मृत॑ । अ॒भ॒व॒त् । वयः॑ऽभि । यत् । ए॒न॒म् । द्यौ । ज॒नय॑त् । सु॒ऽरेताः॑ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० दृशान् सर्वजनै दृश्यमान रुक्म रोचनशील उर्विया उरुप्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनस्य छान्दसोऽयम् इयादेश । क्रियाविशेषण चैतत् दुर्मर्षम् इति च । उर्विया उरु विस्तीर्णं दुर्मर्षं[8] दुरभिभव च वि अद्यौत्[1] विविध दीप्यत अग्नि आयु हविरादाय देवेषु गन्ता ।

---

[*] १ यजन्ते मूको. २-२. नास्ति मूको. ३ जिक्प्रत्यये मूको. ४. अराति मूको. ५ अरनि मूको ६. आरमवन् वि[2] अ[1]. ७. °णधर्मणिषु वि[2] अ[1], मरणाधर्मिषु वि[1]. ८. दुर्विषम् मूको ९. नास्ति मूको.

किं स्वर्थं[1] दीप्यमानो विविधं दीप्यते। न। किं तर्हि। श्रिये इच्छान यजमानजनस्य दृष्टादृष्टश्रयं दीप्यमान। किञ्च अग्नि अमृत अमरणधर्मा अभवत् भूत वयोभि हविरन्नै उपयुक्तै। कस्मात् कारणाद् अग्नि हविरन्नै अमृतो जात। उच्यते—यत् यस्मात् एनम् अग्निम् द्यौ जनयत् जनितवती सुरेताः शोभनबीजविशिष्टाभिजातबान्धवत्वादित्यर्थः। विशिष्टाभिजनवन्त [2]दुर्भिर्हि वह्निभि[2] अमृतत्वहेतुहविरन्नम् अदन्ति, नेतरे दुर्जातय। एवम् अत्र अभिजनेन अमृतत्वेन च भवन्नत्वेन[3] च अग्नि स्तूयते॥ ८॥

वेङ्कट० दृश्यमान. रोचमान अत्यन्त वि द्योतते। [4]दुर्धरम् अस्य आयु[4] श्रिये च रोचते। सोऽयम् अग्नि अमृत अभवत् वयोभि अन्नैर्वनस्पतिभि। यत् एनम् प्राणो जनयति [5]आदित्यो वा[5] सुरेतस्क॥ ८॥

यस्ते॑ अ॒द्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपू॒पं दे॑व घृ॒तव॑न्तमग्ने।
प्र तं न॑य प्रत॒रं वस्यो॒ अच्छा॒भि सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ॥ ९॥

यः। ते॒। अ॒द्य। कृ॒णव॑त्। भ॒द्र॒ऽशो॒चे॒। अ॒पू॒पम्। दे॒व॒। घृ॒तऽव॑न्तम्। अ॒ग्ने॒।
प्र। तम्। न॒य॒। प्र॒ऽत॒रम्। वस्यः॑। अच्छ॑। अ॒भि। सु॒म्नम्। दे॒वऽभ॑क्तम्। य॒वि॒ष्ठ॒॥ ९॥

उद्गीथ० य मनुष्य अस्मदादिक ते तव अर्थाय अद्य अस्मिन्नहनि कृणवत् करोति हे भद्रशोचे! कल्याणदीप्ते[1] अपूपम् पुरोडाशम्, हवि निर्वपतीत्यर्थ, हे देव! घृतवन्तम् अभिघारणाज्येन वद्वन्त हे अग्ने! तम् देवभक्तम् देवाना स्तुतिभि हविर्भिश्च सम्भक्तारम् सेवितारम् प्र नय प्रापय प्रतरम् प्रकृष्टतर स्वर्गदेशम्। किमर्थम्। वस्य अच्छ वसून्याप्तु[6] स्वधनानि प्राप्तुम् अभि सुम्नम् आभिमुख्येन सुख च प्राप्तुम् यविष्ठ! युवन्[7] यमोग्यकर्मणा आत्मनोऽमिश्रयितृतम[7] वा॥ ९॥

वेङ्कट० य तुभ्यम् अद्य करोति कल्याणदीप्ते[7] पुरोडाशम् देव! घृतवन्तम् अग्ने!, तम् "प्र नय† प्रकृष्टतरं वसीय ‡ प्रति, तथा अभि नय सुखम् देवाना भक्तम् इमम् यविष्ठ!" ॥ ९॥

आ तं भ॑ज सौश्रव॒सेष्व॑ग्न उ॒क्थउ॑क्थ॒ आ भ॑ज श॒स्यमा॑ने।
प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वा॒त्युज्जा॒तेन॑ भि॒नद॒दुज्जनि॑त्वैः॥ १०॥

आ। तम्। भ॒ज॒। सौ॒श्र॒व॒सेषु॑। अ॒ग्ने॒। उ॒क्थेऽउ॑क्थे। आ। भ॒ज॒। श॒स्यमा॑ने।
प्रि॒यः। सूर्ये॑। प्रि॒यः। अ॒ग्ना। भ॒वा॒ति॒। उत्। जा॒तेन॑। भि॒नद॑त्। उत्। जनि॑ऽत्वैः॥ १०॥

उद्गीथ० य[8] पूर्वोक्त अपूपकारी यजमान तम् एव आ भज इष्टफलदानेन मर्यादया सेवस्व

---

१. स्वार्थं मूको　२-२. दभि दि वहि वि[1]; दहि वहि वि[2] अ[1].　३. भवान्नत्वेन मूको　४-४. दुर्भरस्यायु वि[1]; दुर्धारमस्या वि[2] अ[1].　५-५. [1]स्यो वा वि[1]; मारोवा अ[1], वा वि[2].　६. वसून्याप्तुम् मूको　७-७. नास्ति वि[1].　† नत वि[1] अ[1]　‡ मसीय वि[2] अ[1].　८. कनयन् मूको.

सौश्रवसेषु शोभनानि श्रवांसि अन्नानि येषु यागकर्मसु तानि सौश्रवसानि तेषु सौश्रवसेषु यागकर्मसु क्रियमाणेषु हे अग्ने!। उक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे च शस्यमाने आ भज आसेवस्व इष्टफलदानेनैव। किञ्च प्रियः सूर्ये सूर्यस्य भवाति भवतु तव प्रसादात्। प्रियः अग्नेः[१] तव भवतु। लोडर्थे लट्। किंच उत् भिनदत् भिनत्तां[२] दूर्वादिवद् विसर्पैरित्यर्थः, जातेन जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रपौत्रादिभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० [३]आ भज तम् अग्ने! सौश्रवसेषु सुश्रवोभिर्युक्तेषु[३] कर्मसु। तथा उक्थेउक्थे आ भज शस्यमाने। सोऽयं स्तोता प्रियः भवतु सूर्ये, प्रियः च अग्नौ। सोऽयम् जातेन पुत्रेण जनिष्यमाणैः च उत् भिनदत् शत्रून् ॥ १० ॥

त्वाम॑ग्ने॒ यज॑माना॒ अनु॒ द्यून् विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्या॑णि ।
त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । यज॑मानाः । अनु॑ । द्यून् । विश्वा॑ । वसु॑ । द॒धि॒रे॒ । वार्या॑णि ।
त्वया॑ । स॒ह । द्रवि॑णम् । इ॒च्छमा॑नाः । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । वि । व॒व्रुः ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने! त्वाम् प्रति यजमानाः अनु द्यून् प्रत्यहम् विश्वा सर्वाणि नानाजातीयानि चरुपुरोडाशाज्यादीनि वसु वसूनि धनानि हविर्लक्षणानि वार्याणि वरणीयानि दधिरे दधति[४] धारयन्ति, त्वय्यग्नौ जुह्वतीत्यर्थः[५]। हुत्वा च अनन्तरम् त्वया अग्निना सह द्रविणम् धनं स्वर्गसुखलक्षणम् अनुभवितुम् इच्छमानाः इच्छन्तः सन्तः व्रजम् व्रजितारं नभसि सदा गन्तारम् आदित्यम् गोमन्तम् रश्मिमन्तम् उशिजः मेधाविनो यजमानाः वि वव्रुः विवृण्वन्ति विवृतमण्डलद्वारं[६] कुर्वन्ति अनुप्रवेशार्थम्, रश्मिमण्डलव्यतिरिक्तम् आन्तरपुरुषम् अनुप्रविशन्तीत्यर्थः। अथवा ऐतिहासिकपक्षे उत्तरोऽर्धो व्याख्यायते भिन्नवाक्यत्वेन। किञ्च त्वया अग्निना सह द्रविणं धनं देवहविर्लक्षणम् असुरैरपहृतम् अन्विष्यमाणाः[७] व्रजं दुर्गपर्वतस्थं गोष्ठं गोमन्तं गोसहितम् उशिजः मेधाविनः। के। अङ्गिरस ऋषयः इन्द्रस्य सखायः वि वव्रुः असुरान् पराजित्य गोस्वीकरणार्थं विवृतद्वारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने! [८]यजमानाः दिवसेषु[८] विश्वानि वसूनि धारयन्ति रमणीयानि। त्वया सह असुरैरपहृतं गोधनम् इच्छमानाः गोमन्तम् व्रजम् देवाः वि वव्रुः ॥ ११ ॥

अस्ता॑व्य॒ग्निर्न॒रां सु॒शेवो॑ वैश्वान॒र ऋषि॑भिः॒ सोम॑गोपाः ।
अ॒द्वे॒षे द्यावा॑पृथि॒वी हु॑वेम॒ देवा॑ ध॒त्त र॒यिम॒स्मे सु॒वीर॑म् ॥ १२ ॥

अस्ता॑वि । अ॒ग्निः । न॒राम् । सु॒ऽशेवः॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । ऋषि॑ऽभिः । सोम॑ऽगोपाः ।
अ॒द्वे॒षे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हु॒वे॒म॒ । देवाः॑ । ध॒त्त । र॒यिम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर॑म् ॥ १२ ॥

---

१. अग्ने हे अश्व वि[१] अ[१]. २. नास्ति वि[१]; भिनत्तोम वि[१] अ. ३-३. नास्ति वि[१]. † °श्रवोनिरुक्ते° वि[१] अ[१]. ४. दधन्ति मूको. ५. सन्तीत्यर्थः वि[१]. ६. °तमलद्वा° मूको. ७. अन्वेष्यमा° मूको. ८-८. °मानानामुदकेषु मूको.

उद्गीथ० अस्तावि स्तुतः अग्निः नराम् मनुष्याणाम् सुशेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैः यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपत्यभूतः ऋषिभिः अस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षः आदित्यः । इदानीं कृतकृत्याः सन्तो वयम् अद्वेषे द्वेषरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो नाऽद्वेषे[1] द्यावापृथिवी हुवेम [2]आह्वयामः नः श्रेयसे[2] दृष्टादृष्टफलप्रदानायास्मभ्यम् । यूयमपि हे देवाः! कर्माङ्गदेवाः! अग्निसहिताः धत्त दत्त रयिम् धनं दृष्टादृष्टफललक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम् सुवीरम् सुपुत्रसहितम् ॥ १२ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृग्वेदभाष्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० स्तुतः अग्निः मनुष्याणां सुसुखः वैश्वानरः ऋषिभिः अस्माभिः, यः सोमेन रक्ष्यते । द्वेषवर्जिते[3] द्यावापृथिवी[4] हुवेम[5] । देवाः! यूयम् अपि नि-धत्त रयिम् अस्मासु सुपुत्रमिति ॥१२॥

[6]इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः[6] ॥

ऋगर्थदीपिका चेयं[7] सप्तमश्चायमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—※—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके अष्टमोध्यायः ॥

सप्तमोऽष्टकः समाप्तः ॥

---

१. नास्ति मूको. २-२. °ह्वयामानामम वि[१]; °ह्वयामनयम वि[१] अ. ३. °तो वि[१] अ[१]. ४. °वि··· वि[२]; °विवी अ[१]. ५ हुवेम वि[१] अ[१]; हुवेय वि[१]. ६-६. नास्ति मूको. ७. देयं वि[१].

शोधपत्रम्[1]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९४६	३	अष्टा°	अष्टा°
२९४७	१	आजि°	आजी°
,,	१७	अभियमाणः	अभिपूयमाणः
२९५०	१९	ईळेन्यः	ईळेन्यः
२९५७	१५	द्यलोकस्य	द्युलोकस्य
२९६७	२२	२. नास्ति मूको.	२. नास्ति वि[1,2] अ[1].
२९८२	१	°पर्यप्रति ।	°पर्यप्रति ।
,,	१५	पवमान ।	पवमान ।
२९८४	१६	आदितिः ।	अदितेः ।
२९८९	११	इन्द्रो	इन्दो
२९९५	८	"प्रभुवसु°	"प्रभूवसु°
२९९७	२३	अ[1]; °ति वि[1].	अ[1].
३०००	३	बहुसङ्ख्य°	बहुसङ्ख्य°
,,	१२	पष्ठा°	पष्ठा°
३००६	२	जुष्टः	×
३०२४	१८	वरिऽवत ।	वीरऽवत् ।
३०२५	९	उत्ऽतमे ।	उत्ऽतमे ।
३०२९	५	गणानाः ।	गुणानाः ।
३०३०	२३	१. °मानः	१. °मान
३०३९	१८	प्रियः	प्रियः
३०४९	२	स्वायत्त°	स्वदायत्त°
,,	२१	[11]दुच्छुनाम् ।	दुच्छुनाम्[11] ।
,,	२३	२. तदायत्त° वि[2]. अ[2].	२. तदायत्त° वि[2] अ[1], स्वायत्त वि[1].
३०५०	१७	सत्यम्[11] महत्	सत्यम् महत्[11]
३०५७	१३	शाब्दवन्त.°	शाब्दवन्त
,,	,,	सोमरस	सोमरसं°
३०५२	२	वर्धयमानं	वर्धमान
३०६१	२१	ईरते ।	ईरते ।
३०६४	२१	धृति ।	धृति ।
३०६९	१८	शब्दायन्	शब्दयन्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०७४	५	जिह्वाग्रे[2]	जिह्वाग्रम्[2]
३०७६	२०	पर्वमान	पवमान
३०८१	१७	"युद्धं प्रवि°	युद्धं "प्रवि°
३०८९	२१	नृऽशंसः	नऽशंसः
३०९३	१२	गृणीहीति	गृणीहीति[2]
३०९७	२२	शब्दायन्तम्	शब्दयन्तम्
३०९९	५	च	च[1]
,,	२६	स्थाविर्यं वि[2] अ[1];	×
३१०२	२३	अग्ति°	अग्नि°
३१०३	१५	स्तोतृणाम्[1]	स्तोतृणाम्
,,	,,	प्रवर्द्धयिता	प्रवर्द्धयिता[1]
३१०४	१६	पवसे	पवसे
३११६	१७	°न्दिताः	°न्दिता
३११९	२२	असोढा	असोढः
३१२८	१०	निर-	निर्-
३१४२	४	अर्वरान्	अर्वरान् ।
३१४४	१७	सुऽमतिम् ।	सुऽमतिम् ।
३१४६	१५	रश्मिम्	रश्मिम्
,,	२१	यन्ति गो°	यन्ति गो°
३१४८	१२	मुष्णातिना	मुष्णातिना
३१५१	९	मरण्याणि	×
३१५४	२६	सूयमानः वि[1].	×
३१६३	१४	प्रथमं[1]	प्रथमं[11]
,,	१६	स[11]	स
३१६५	४	समुद°	समुद्र°
३१६९	१	°स्पृहम्	°स्पृहम्
,,	३	मंहिष्टम्[1]	मंहिष्ठम्
,,	१७	[1]°भृतकाय इव[1]°	भृतकाय इव
,,	२५	१०-१० °कायेव वि[1] अ[1].	×
३१७८	१५	शिरः ।	शिरः ।
,,	२४	°च्छति	°च्छसि

१. ×इत्येतच्चिह्नसनाथः पाठो नेष्टः ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१८०	२२	तपन्तम् ।	तर्पन्तम् ।
३१८६	२	इति	इति[1]
३१८७	११	विधर्मिणि	विधर्मणि
,,	२१	उरुकुर्वाणः	उरु कुर्वाण
३१८९	४	श्रिय°	श्रीय°
,,	१९	श्रिय°	श्रीय°
,,	२३	सक्षणिं	सुक्षणिं
३१९२	१५	ऊर्भि	ऊर्मि
३१९३	१६	शोष्यते	शोष्यसे
३१९४	१६	जरंतीऽभि	जरतीभि
३१९६	४	सोमैं ।	सोमे ।
३१९९	९	ते[1]	ते
,,	,,	तेन	तेन[1]
३२०१	१७	अथं	अधं
३२०९	९	मित्वां ।	मित्वा ।
३२१५	४	रक्षाभि[1]	रक्षाभि
,,	५	दीप्तिभि	दीप्तिभि[1]
,,	,,	°वेष्टित	°वेष्टित
३२२२	७	वुवुधे[1] असुरै	वुवुधेऽसुरै[1]
,,	२२	°ख़मा	°स्रेमा
,,	२६	विबुधै	विबुधै सुरै
३२२३	१९	अप्यकस्य	अप्येकस्य
३२२४	२३	गोपयिता	गोपायिता
३२२५	१	मेघ	×
,,	२१	त्रित	त्रित
३२२७	९	°चक्राण ।	°चक्राण ।
३२२८	१५	इद ।	इद्व ।
३२२९	१२	यापन°	यावन°
,,	२३	दशो	दृशो
३२३०	१५	आत्मानो	आत्मनो
३२३२	२	भवति[1] । यमी भवती	भवति यमी भवती ।
,,	२६	चित्तमनुचित्त	चित्तमनु चित्त
,,	३०	१ भवति वि[1,2], भवाति मूको	×
३२३४	११	'सहस्रयुगलभूतौ अवासयत्[1]	'सह युगल भूतौ वासयन्[1]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२३४	३०	६-६. °तौ वि[1] अ[1], °तौवास° वि[1].	६-६ सहस्रयुग लभूतौ (°तौ वि[1] अ[1]) वास° मूको.
३२३५	४	योमौं	योनौं
,,	२१	यम	उद्गीथ° यम
३२३७	२७	°चरा	°चरी
३२३८	१	दुखम्	दु खम्
३२३९	१५	सुऽभद्रांम्	सुऽभंद्राम्
३२४३	७	°ज्ये.तिदी°	°ज्योतिर्दी°
,,	१५	'दुवेषू	'दुवेषू
३२४४	१०	अस्माकन्	अस्मान्
३२४९	७	'यस्मिश्च	'यास्मिंश्च
३२५५	५	°भूति[1]	°भूतिभि[1]
,,	२३	यम्[1]	यम[1]
३२५६	८	सोम्यांस ।	सोम्यासं ।
३२५७	१३	। रक्षांसि पिशाचाश्च	रक्षांसि[1] पिशाचा[1] च ।
,,	१४	प्रयच्छति[6]	प्रयच्छतु[6]
३२५८	३	श्वानौ ।	श्वाना ।
,,	९	दशये	दृशय
३२५९	२५	°चरा	°चरी
३२६०	३	अवरे[2,3] उत्तिष्ठन्तु । परा[1] तिष्ठन्तु[4]	अवरे[2] । [3]उत्तिष्ठन्तु परा[1] । उत्तिष्ठन्तु[4]
३२६१	७	इद	इद्व
,,	,,	तेऽवत्वु°	तेंऽवन्त्वु°
३२६५	५	श्रृतम्	शृतम् ।
,,	१९	श्रृतम् ।	शृतम् ।
३२६६	१४	सामथ्यांत्	सामर्थ्यात्
३२७६	१६	त्वाम्	त्वम्
३२७७	२४	चतुर्विंशो	चतुर्विंशो
३२८१	१४	अत उत्तर काम[10] यज्ञार्हो	यज्ञार्हो ॥[10]
,,	२८	१०. नास्ति वि[1].	अत उत्तर य° वि[1], अत उत्तर काम य° वि[1] अ[1]
३२८४	९	मृष्टसुखा	मृष्टमुखा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२८४	२४	हस्तग्राहस्य	आगच्छ हस्तग्राहस्य
२२९५	२७	सम्बधिनी	सम्बन्धिनी
२३१५	९	मे यत्[1]	मे[1]
,,	२६	३. नास्ति वि[1]; य वि[2].	३ मे य वि[1]; मे यत् अ[1].
२३२६	२५	अनन्तरमेव[14]	यदा इह कश्चित् अवपश्यति युद्धं हिंसा-युक्तम् उपस्थितम् अनन्तरमेव[15]
२३२८	१४	वधूत्यः	वधूत्युः
२३२९	५	पूर्जजा°	पूर्वजा°
२३३४	३२	स्तुवती	स्तुवन्ती
२३३७	२	अपि ततो	विततान्
,,	३	सन्तर्पितौ	सह अन्तर्हितौ
,,	१९	पचन्	पचति
२३३८	८	आत्मानो|	आत्मनो|
२३४०	३१	°चेरयम्	°चरीयम्
२३४२	१४	अस्य	×
,,	१७	पिब्रेत् । स्वाशितः	×
२३४३	१	पृथिव्याः ।	पृथिव्याः ।
२३४४	३	इद	इदं
२३४७	६	सिद्दः ।	सिंहः ।
२३५१	८	मित्रा	मित्रो
,,	१७	सवस्यांऽ°	सर्वस्याऽ°
२३५२	१२	आ	×
२३५८	१२	युस्मत्स°	युष्मत्स°
२३६८	६	आह । अग्नेः जनयित्रोः	आह अग्ने जनयित्रीम् ।
२३६८	७,८	शम्या शम्याम् उद्गिरति ।	×
२३६८	८	[2]इमाम्	[2]याम्
२३६८	८	यियक्षवः । शम्यागर्भाद्	यियक्षव इति शम्यागर्भाद् हि
२३७२	६	व्यत्येन	व्यत्ययेन
,,	१८	वेङ्कटाचार्य°	वेङ्कटमाधवाचार्य°
२३७४	४	पश्यन्तीव	पश्यन्तीह
२३८१	२	तत् प्रवण	तत्प्रवणं
,,	१५	वस्त्रं°	वस्रं°
२३८२	२२	दूषये[11]	दूये[11]
,,	२४	पित्रादिभ्यः अवधानम्।	यद्वा पित्रादिभ्यः अवद्दानम् ।
२३८७	१७	बभ्रणाम्	बभ्रूणाम्
२३९१	१९	ईप्सितार्थे°	रुचितार्थे°
,,	२२	सर्वा	सर्वा एव
२३९९	१०	जैत्र	जैत्रं
२४०६	३	वा	हरितवर्णरश्मिकेश! वा
२४१२	९	चित्-छन्दो	चित्-शब्दो
२४१८	१३	°नावत्तु°	°नावात्तु°
,,	१९	अन्त. ।	अन्तः
२४२०	१	प्रातया°	प्रातर्या°
२४२१	२६	°वर्त्यया°	°वर्त्यया°
२४२२	२७	१-१. … मूको; …मूको.	१-१. …वि[1] अ; … त्रि[1].
२४३०	६	विप्रा!	विप्राः!
,,	१७	'ऋ गतौ'	'ऋषी गतौ'
२४३४	७	बधार्थम्	वधार्थम्
२४३६	११	दर्शनीयः!°	दर्शनीय !°
२४३७	६	अस्मत् सोमा°	अस्मत्सोमा°
२४४३	६	°धृष्या	°धृष्या
२४४४	१४	अयज्वाना	अयज्वान